

ბონა ჯაფარიძე

საქართველო
და
მასლოგელი
აღმოსავლეთის
ისლამური სამყარო

თბილისი

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
გ. წერეთლის სახ.
აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი
აღმოსავლეთ-დასავლეთის ურთიერთობათა
კვლევის საერთაშორისო ცენტრი
თბილისის აზიისა და აფრიკის ინსტიტუტი

Академия Наук Грузии
Институт востоковедения
им. акад. Г. В. Церетели

Международный исследовательский центр
взаимоотношений Восток–Запад
Тбилисский Институт Азии и Африки

Academy of Sciences, Georgia
Tsereteli Institute of Oriental Studies
International Research Center
for East–West Relations
Tbilisi Institute of Asia and Africa.

Г. И. ДЖАПАРИДЗЕ

ГРУЗИЯ И БЛИЖНЕВОСТОЧНЫЙ
МУСУЛЬМАНСКИЙ МИР
XII - ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIII В.

GOTCHA I. DJAPARIDZE

GEORGIA
AND THE NEAR-EASTERN ISLAMIC
WORLD IN THE 12TH - FIRST THIRD
OF THE 13TH CENTURY

ТБИЛИСИ 1995 TBILISI

ბოჩა ჯაფარიძე

საქართველო
და მასლობელი აღმოსავლეთის
ოსლამური სამყარო
XII-XIII ს-ის პირველ მესამედში

თბილისი 1995
"მეცნიერება"

ბოჩა ჯაფარიძე

საქართველო და მახლობელი
აღმოსავლეთის ისლამური
სამყარო XII-XIII ს-ის პირველ
მესამედში

ნაშრომში შესწავლილია XII-XIII ს-ის პირველი მესამედის საქართველოს სამეფოსა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყაროს (დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო, ერაყის სელჩუკთა სასულტნო, თურქული საამიროები, რომლებიც წარმოიქმნა ჩრდილოეთ მესოპოტამიასა და სომხეთის ტერიტორიაზე სელჩუკთა სახელმწიფოს რღვევის პროცესში, აიუბიანთა და რუმის სასულტნოები) ურთიერთობების პოლიტიკური ასპექტები; განხილულია ქრისტიანი საქართველოსა და ისლამური სამყაროს იდეოლოგიური კონფორტაციის საკითხები, დავით IV აღმაშენებლისა და მისი მემკვიდრეების რჯულშემყნარებლური პოლიტიკა ქვეშევრდომ მუსლიმებისადმი, რამაც შესაძლებელი გახადა ორი დაპირისპირებული რელიგიის აღმსარებელთა მშვიდობიანი თანაარსებობა საქართველოს სამეფოში.

რედაქტორები:

ბ. ბ. ბერაძე

ო. ვ. ტკიტაშვილი

Gotcha I. Djaparidze

Georgia and the Near-Eastern Islamic World in the 12th-first third of the 13th Century

The study deals with the political aspects of relations between the Kingdom of Georgia and the Near-Eastern Islamic world (the Great Saljuq Empire, Saljuq Sultanate of Iraq, the Turkish Emirates that emerged in northern Mesopotamia and on Armenian territory, the Ayyubid and Rum Sultanates) in the 12th - first third of the 13th century. Questions of the ideological confrontation of Christian Georgia and the Islamic world are discussed, as well as David IV the Builder's (1089-1125) and his successor's policy of tolerance of other religions in regard to their Muslim subjects, which rendered feasible the peaceful coexistence of the followers of the two opposing religions in the Kingdom of Georgia.

Edited by

G. G. Beradze and

O. V. Tskitishvili

წიგნის გამოცემის სპონსორები არიან:
საქართველოს არაბულ ძველწიგნებთან
ურთიერთობების ასოციაცია

და
ფინანსდება.

© „მეცნიერება“, 1995.

შესავალი

XII-XIII ს-ის პირველი მესამედი მრავალმხრივ არის მნიშვნელოვანი პერიოდი მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებისა და საქართველოს პოლიტიკურ ისტორიაში. ის აღინიშნა დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს საბოლოო დაშლით (1119 წ.) და მის ნანგრევებზე მრავალრიცხოვანი თურქული სასულტნოს, საათაბაგოსა და საამიროს აღმოცენებით ("მრავალმთავრობით"); აბასიანთა სახალიფოს აღორძინებით (XII ს. 50—60-იანი წლებიდან); ბიზანტიის საგარეო პოლიტიკის გააქტიურებით, მცირე აზიის სელჩუკებთან მისი დაპირისპირებითა და მირიოკეფალთან კატასტროფული სამხედრო მარცხით (1176 წ.); რუმის სასულტნოს გაძლიერებით (XII ს. 70-იანი წლებიდან); აიუბიანთა სახელმწიფოს წარმოქმნით (1171 წ.) და მისი აქტიური ჩაბმით მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკაში; სისხლისმღვრელი ჯვაროსნული ომებითა და საღვთო ომის იდეოლოგიის საფუძველზე დასავლეთის ქრისტიანული და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური ფეოდალური საზოგადოებების სამხედრო-პოლიტიკური კონფრონტაციით; მონღოლთა პირველი თავზარდამცემი გამოჩენით (1220—1221 წწ.), მათგან დევნილი ზვარაზმელების შემოსევითა და თარეშით (1225—1231 წწ.); ისევ მონღოლთა შემოსევებითა და მათი დაპყრობითი ომების დაწყებით (XIII ს. 30-იანი წლების დამდეგი). იდეოლოგიური თვალსაზრისით ეს არის ხანა მახლობელ აღმოსავლეთში ისლამური ფაქტორის აქტივიზაციისა, ორთოდოქსალური, სუნიტური ისლამის კონსოლიდაციისა, რომლის დამცველებადაც მოგვევლინენ სელჩუკები და აიუბიანები.

აღნიშნული პერიოდის დასაწყისი საქართველოში შემთხვევა თურქ-სელჩუკთა ბატონობისაგან განთავისუფლებას, საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების პროცესის დასრულებას და მის მძლავრ სამეფოდ ჩამოყალიბებას დავით აღმაშენებლის ხელმძღვანელობით, მეფის ძლევაშემოსილ ბრძოლას თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ ამიერკავკასიის მიწების გასაერთიანებლად (რაც დროებით შეფერხდა დავითის მემკვიდრეების დემეტრე I-ისა და გიორგი III-ის დროს და ხელახლა წარმატებით გაიშალა თამარის ეპოქაში), მისი დასასრული კი — ზვარაზმელთა შემოსევას და მათთან მარცხს, რასაც მალე მოჰყვა მონღოლთა ხანგრძლივი ბატონობის დამყარება.

ამიერკავკასიაში ჰეგემონიისათვის ბრძოლაში საქართველო უპირისპირ-
დებოდა როგორც აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის მუსლიმურ პოლიტიკურ ერ-
თეულებს, ისე საერთოდ მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამურ სახელმწიფო-
ებს. XII ს-ში და XIII ს-ის დასაწყისში ქრისტიანულ საქართველოსთან კონფ-
რონტაციის დროს ისლამი ძირითადად იყო უფრო თავდაცვაზე, ვიდრე შეტევაზე.
საქართველოს სამეფო წარმოდგენდა სერიოზულ ძალას და მნიშვნელოვან ფა-
ქტორს მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ცხოვრებაში.

ურთიერთობები ისლამურ სამყაროსთან, რომლებსაც უმნიშვნელოვანესი
ადგილი ეკავა საქართველოს საგარეო პოლიტიკაში, ყოველთვის იყო ქართველ
მკვლევართა ყურადღების ცენტრში. იგივე თემატიკის სხვადასხვა ასპექტი გახდა
წინამდებარე ნაშრომის გამოკვლევის საგანიც. მასში მონოგრაფიულად არის
შესწავლილი XII-XIII ს-ის პირველი მესამედის საქართველოს სამეფოს პოლი-
ტიკური ურთიერთობა დიდ სელჩუკთა სასულტნოსთან, ერაყის სელჩუკთა სასუ-
ლტნოსთან (XII ს. 60-იან წლებამდე), აიუბიანთა და რუმის სასულტნოებთან
(ანუ იმ მძლავრ ისლამურ სახელმწიფოებთან, რომლებიც არსებითად განსაზღვ-
რავდნენ მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკურ პრაქტიკებს), აგრეთვე სელჩუ-
კთა სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ ჩრდილოეთ მესოპოტამიასა (დიარ-ბაქრი) და
სომხეთში აღმოცენებულ თურქულ (ართუკიანთა, აპდაბიანთა, შაჰ-არშენთა,
ყარსის, სურმარისა და არზრუმის) საამიროებთან (რომლებიც აქტიურად იყვნენ
ჩართულნი ამ რეგიონისა და, კონკრეტულად, ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ცხო-
ვრებაში). ზემოაღნიშნული პრობლემატიკის ფონზე ნაშრომში მხოლოდ ეპიზო-
დურად არის წარმოდგენილი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეუ-
ლებთან — შარვანთან, შადდადიანთა, აჰმადილიანთა და სხვ. საამიროებთან —
საქართველოს ურთიერთობის საკითხები, რომლებიც საფუძვლიანადაა შესწავ-
ლილი ქართველ მკვლევართა მიერ. ასევე ეპიზოდურად არის განხილული
ურთიერთობა ელდიგუზიანთა ძლიერ საათაბაგოსთან, რომელმაც XII ს. 60-
90-იან წლებში ფაქტობრივად დაიჭვემდებარა ერაყის სელჩუკთა სასულტნო.
„საქართველო და ელდიგუზიანთა საათაბაგო“ დამოუკიდებელი მონოგრაფიული
გამოკვლევის თემად გვესახება.

XII-XIII ს-ის. პირველი მესამედი იყო ქრისტიანული საქართველოსა და
ისლამური სამყაროს, როგორც სამხედრო-პოლიტიკური, ისე მწვევე იდეოლო-
გიური ბრძოლის ეპოქაც. ჩვენს მიერ შესწავლილია ამ იდეოლოგიური ბრძოლის
ფორმები და გამოვლინებები (ის საკითხები, რომელთაც ქართულ ისტორიოგრა-
ფიაში მკირე ადგილი ეთმობოდა); განხილულია აგრეთვე, საქართველოს სამეფო
კარის რჯულშემქმნარებულური პოლიტიკა ქვეშევრდომ მუსლიმთა მიმართ, რა-
მაც შესაძლებელი გახადა ქრისტიანი და მუსლიმი მოსახლეობის თანაცხოვრება
და მშვიდობიანი თანაარსებობა საქართველოში.

წინამდებარე ნაშრომში დასმული საკითხების კვლევამ მოითხოვა სხვადასხვა
ტიპის (ნარატიული, ეპიგრაფიკული, დოკუმენტური, ნუმიზმატიკური...) და სხვა-
დასხვაენოვანი (ქართული, სომხური, არაბული, სპარსული, სირიული...) მრავალი

წყაროს გათვალისწინება. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებათ ნარატიულ წყაროებს, რომელთაც აქ უაღრესად მოკლედ შევხებით.

ქართული წყაროებიდან გამოყენებულია XII-XIV სს-ში დაწერილი დავით აღმაშენებლისა და თამარის ისტორიკოსების, ლაშა გიორგის-დროინდელი მემატრიანისა და უცნობი ქამთაალმწერლის¹ თხზულებები. ქართულ ისტორიოგრაფიაში გარკვეულია, რომ ამ თხზულებებში საკმაოდ ზუსტადაა ასახული და სათანადოდ შეფასებულ-დახასიათებული მახლობელ აღმოსავლეთში განვითარებული უაღრესად მნიშვნელოვანი მოვლენები, მუსლიმური აღმოსავლეთის ნიშანდობლივი თავისებურებები (ვ.გამაშვილი, 1968:307). ისინი მოგვითხრობენ მუსლიმურ აღმოსავლეთთან საქართველოს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობებზე. ამ საკითხებზე ზოგიერთ დამატებით ცნობას გვაწვდის მოგვიანო ხანის სხვა ქართველი ავტორებიც: ფარსადან გორგიჯანიძე (გარდ.დაახლ. 1696 წ.), ვახუშტი (გარდ. 1757 წ.) და იოანე ბატონიშვილი (გარდ. 1830 წ.). ქართული წყაროები შეიცავენ საინტერესო მასალას ისლამურ სამყაროსთან ქრისტიანული საქართველოს იდეოლოგიური ბრძოლის შესახებაც. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია არსენ იყალთოელის (XI ს. II ნახევარი — XII ს. პირველი მეოთხედი) ანტიმუსლიმური პოლემიკური ტრაქტატი. საყურადღებოა XII-XIII სს. ქართველ მებოტბეთა (შავთელი, ჩახრუხაძე) პოეზიაც. მაგრამ, მიუხედავად მრავალი ღირსებისა, ქართული წერილობითი წყაროების ინფორმაცია მაინც არასრულია. ისინი არცთუ იშვიათად დღემან საქართველოს საგარეო პოლიტიკის არაერთ მნიშვნელოვან ეპიზოდზე, ან გაკვრით იხსენიებენ მათ (განსაკუთრებით მაშინ, როცა საქმე ეხება სამხედრო მარცხს). მხოლოდ ქართული წყაროებით ვერ აღვადგენთ, მაგალითად, დემეტრე I-ის საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობებს, ანდა საქართველოს ურთიერთობებს აიუბიანთა სახელმწიფოსთან. ხშირად მათში დაუთარილებელია ისლამურ სამყაროსთან ურთიერთობის მნიშვნელოვანი ფაქტები და სხვ.

ქართული წყაროების ნაკლები ინფორმაციის შევსება შეიძლება სომხური, სპარსული, არაბული, სირიული, ევროპული და სხვ. წყაროების ცნობათა საფუძველზე. მათი ერთი ნაწილი ცნობილია მკვლევართათვის, ნაწილიც, საქართველოს ისტორიის თვალსაზრისით, პირველად ჩვენს მიერ არის გამოკვლენილი და შესწავლილი. ეს უმთავრესად ეხება არაბულ წყაროებს.

ძნელბედობის ქამს სომხეთიდან აყრილი მოსახლეობის საქართველოში დამკვიდრება, ქართველი მეფეების ბრძოლა სომხეთიდან უცხოელ დამპყრობთა გასადევნად, სომხური მიწების საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში შესვლა ზრდიდა ისტორიული სომხეთის ფარგლებში, ან მის გარეთ მცხოვრებ სომეხ ისტორიკოსთა ინტერესს საქართველოს მიმართ (ამდღაშაძე, 1979:32). სომხური წყაროები შეიცავენ საყურადღებო ინფორმაციას საქართველოს მეზობელი პო-

¹ ამ ავტორთა ვინაობის, მათი თხზულებების დაწერის დროის შესახებ ქართულ ისტორიოგრაფიაში აზრთა სხვადასხვაობაა. ამის თაობაზე სათანადო ლიტერატურის მითითებით იხ.: ლორთქიფანიძე, 1989: 48-52.

ლიტიკური ერთეულების (შაპ-არმენთა სახელმწიფო, აპდაბანთა, ყარსის, პრზრუმის საამიროები...) ისტორიისა და ამ ერთეულებთან საქართველოს ურთიერთობათა შესახებ. სომხური წყაროებიდან გამოყენებულია ქედესის (ურჰა, რუჰა) ერთ-ერთი მონასტრის ბერის მათეოს ურჰაეცის (გარდ. 1138-1144 წწ. შორის), გრიგორ ხუცესის (ქესუნცი) (XII ს. II ნახევარი), ანელი ბერის სამუელ ანეცის (XII ს.), ცნობილი ღვთისმეტყველისა და საზოგადო მოღვაწის მხითარ გოშის (გარდ. 1213 წ.), კირაკოს განძაკეცის (გარდ. 1271 წ.), ვარდან არეველცის (გარდ. 1271 წ.), სმბატ სპარაპეტის (გარდ. 1276 წ.), სტეფანოს ორბელიანის (გარდ. 1304 წ.), მხითარ აირივანეცის (გარდ. 1300—1305 წწ. შორის) და სხვ. თხზულებები.

სპარსული და, განსაკუთრებით, არაბული ისტორიულ-გეოგრაფიული, კოსმოგრაფიული და ბიოგრაფიული ჟანრის ლიტერატურა საშუალებას იძლევა შევისწავლოთ საქართველოს სამეფოს მეზობელი მუსლიმური ქვეყნების პოლიტიკური ისტორია, ამ ქვეყნების ურთიერთობები საქართველოსთან; ვიმსჯელოთ საქართველოს სამეფო კარის პოლიტიკაზე ქვეშევრდომ მუსლიმთა მიმართ და, აგრეთვე, დავახსიანოთ ის იდეოლოგიური ბრძოლა, რომელსაც ისლამური სამყარო აწარმოებდა ქრისტიანულ საქართველოსთან. ცხადია, გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ სპარსული და არაბი ავტორები, რომლებიც ისლამის პოზიციებიდან აფასებდნენ ყველა მოვლენას, ტენდენციურად წარმოაჩენენ საქართველოს სამეფო კარის საგარეო პოლიტიკას და ცდილობენ მის დისკრედიტაციას. ანტიქართული და ანტიქრისტიანული სულისკვეთებით არის გამსჭვალული ბევრი მუსლიმი ისტორიკოსის (იბნ ალ-ასირი, ან-ნასავი, ჭუვეინი...) თხზულება.

სპარსული წყაროებიდან ნაშრომში გამოყენებულია სელოჯუკი სულტნის არსლან-შაჰის (1161-1176) აღმზრდელის ზაჰირ ად-დინ ნიშაბურის (გარდ. 1186 წ.), XIII ს. 20-იან წლებში მცხოვრები სპარსელი ანონიმის, რუმის სელოჯუკთა სულტნების კარის ისტორიკოსის იბნ ბიბის (XIII ს. II ნახევარი), ჭუვეინის (გარდ. 1283 წ.), რაშიდ ად-დინის (გარდ. 1318 წ.), ჰამდალლამ მუსთაოფი ყაზვინის (გარდ. 1350 წ.), აჰმედ ლაფფარი ყაზვინისა (გარდ. 1567-68 წ.) და სხვ. თხზულებები.

არაბული წყაროებიდან მოხმობილია იბნ ალ-კალანისის (გარდ. 1160 წ.), ალ-აზიმის (გარდ. 1161 წ. შემდეგ), იბნ ალ-აზრაყ ალ-ფარიყის (გარდ. 1181 წ. შემდეგ), უსამა ბ.მუნკიზის (გარდ. 1198 წ.), XII ს. მიწურულში სირიასა და ეგვიპტეში მცხოვრები ვინმე ყადი 'იმად ად-დინ ალ-ისფაჰანის, სადრ ად-დინ 'ალი ალ-ჰუსაინის (XIII ს.), იბნ ალ-ჯაუზის (გარდ. 1200 წ.) ნაშრომები; სულტან სალამ ად-დინის მდივნის 'იმად ად-დინ ალ-ჰათიბ ალ-ისფაჰანის (გარდ. 1201 წ.) თხზულება სელოჯუკთა ისტორიის შესახებ შემოკლებული ალ-ბუნდარის (გარდ. 1245 წ.) მიერ; ალ-ისფაჰანისვე ნაშრომი მიძღვნილი სალამ ად-დინისადმი, იბნ ჭუბაირის (გარდ. 1218 წ.), იაკუთის (გარდ. 1229 წ.), 'აბდ ალ-ლატიფ ალ-ბაღდადის

(გარდ. 1231 წ.), იბნ ალ-ასირის (გარდ. 1233 წ.), ბაჰა' აღ-დინ ბ. შადდადის (გარდ. 1234 წ.), ან-ნასავის (გარდ. 1243 წ.), მუჰამად ალ-ჰამავის (XIII ს. I ნახევარი), სიბტ ბ. ალ-ჯაუზის (გარდ. 1257 წ.), ჯამალ აღ-დინ ბ. ალ-ადიმის (გარდ. 1262 წ.), აბუ შამას (გარდ. 1267 წ.), ალ-მაქინის (გარდ. 1273 წ.), ზაქარია ალ-კაზვინის (გარდ. 1283 წ.), 'იზბ აღ-დინ ბ. შადდადის (გარდ. 1285 წ.), მუჰი აღ-დინ იბნ 'აბდ აზ-ზაჰირის (გარდ. 1292 წ.), იბნ ვასილოს (გარდ. 1298 წ.), იბნ ალ-ფუვატის (გარდ. 1323 წ.), ალ-იუნინის (გარდ. 1326 წ.), აბუ ლ-ფიდას (გარდ. 1331 წ.), იბნ აღ-დავადარის (XIV ს. I ნახევარი), აზ-ზაჰაბის (გარდ. 1348 ან 1352-53 წ.), ზაინ აღ-დინ ბ. ალ-ვარდის (გარდ. 1349 წ.), ას-საფადის (გარდ. 1363 წ.), იბნ ქასირის (გარდ. 1373 წ.), იბნ ალ-ფურათის (გარდ. 1405 წ.), იბნ ხალდუნის (გარდ. 1406 წ.), ალ-მაკრიზის (გარდ. 1442 წ.), ბადრ აღ-დინ ალ-'აინის (გარდ. 1451 წ.), იბნ თაღრი-ბარდის (გარდ. 1470 წ.), ალ-ბაქუვის (XIV ს. I ნახევარი — XV ს. დასაწყისი), ას-სუიუტის (გარდ. 1505-6 წ.), იბნ 'იმად ალ-ჰანბალის (გარდ. 1679 წ.) და სხვ. თხზულებები.

მოხმობილი და გამოყენებულია, აგრეთვე, სირიული, ევროპული და ოსმალური წყაროები: XII ს. სირიული ანონიმის, იაკობიტთა პატრიარქის, ისტორიკოს მიხეილ სირიელის (გარდ. 1199 წ.), სირიული ქრისტიანული მწერლობის შესანიშნავი წარმომადგენლის აბუ ლ-ფარაჯ ბარ ჰებრეუსის, იგივე იბნ ალ-ჯიბრის (გარდ. 1286 წ.), კანცლერ გოტიეს (XII ს.), აკრის წმ. იოანეს ტაძრის ეპისკოპოსის ჟაკ დე ვიტრის (1216-1228 წწ.), აჰმედ ბ. ლუტფულლამ მუნეჯჯიმ-ბაშის (გარდ. 1702 წ.) და სხვ. თხზულებების მონაცემები.

სამწუხაროდ, ჩვენ გან დამოუკიდებელი მიზეზების გამო, არ მოგვეცა საშუალება წარმოგვედგინა ზემოდასახელებულ უცხოელ ავტორთა თხზულებების² წყაროთმცოდნეობითი ანალიზი და სპეციალური სამეცნიერო ლიტერატურის ვრცელი ისტორიოგრაფიული მიმოხილვა. მოკლედ აღვნიშნავთ, რომ წინამდებარე ნაშრომში სათანადოდ აისახა ისლამურ სამყაროსთან საქართველოს სამეფოს ურთიერთობათა კვლევის საქმეში ქართული ისტორიოგრაფიის (ივ. ჯავახიშვილი, ს. კაკაბაძე, ნ. ბერძენიშვილი, შ. მესხია, ვ. გაბაშვილი, რ. კიკნაძე, ე. სიხარულიძე, ო. ცქიტიშვილი, მ. ლორთქიფანიძე, რ. მეტრეველი, ნ. შენგელია, ნ. ასათიანი, ქ. ჩხატარაიშვილი, ბ. სილაგაძე, ჯ. სტეფნაძე, პ. თოფურია, თ. ნატროშვილი, გ. ბერაძე, გ. ალასანია და მრავალი სხვ.) მონაპოვრები. გათვალისწინებული და გამოყენებულია ევროპელ (მ. ბროსე, ვ. მინორსკი, კ. კაენი...), თურქ (ო. თურანი, ფ. კირზიოღლუ, ფ. სუმერი...), აზერბაიჯანელ (ზ. ბუნიატოვი, რ. ჰუსეინოვი ს. აშურბეილი...) და სომეხ (ს. ერემიანი, რ. მათევოსიანი, ჰ. მარგარიანი და სხვ.) მკვლევართა გამო-

² სომეხ, სპარსელ და არაბ ავტორთა ნაშრომების სახელწოდებების ქართული ტრანსლიტერაცია და ამ სახელწოდებათა ქართული თარგმანები მოტანილია წყაროებისა და ლიტერატურის სიაში.

კვლევებიც, რომლებიც შეუქს ფენენ XII-XIII სს. საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ცალკეულ ეპიზოდებს.

ნაწილი ნაშრომის III თავის მე-2 და მე-5 პარაგრაფებისა, რომლებიც ეხება ურთიერთობებს აიუბიანებთან, დამუშავდა ბატონ თამაზ ნატროშვილთან თანამშრომლობითა და თანაავტორობით. ამ კვლევის შედეგები აისახა ადრე დაბეჭდილ ჩვენს ერთობლივ სტატიებში (ნატროშვილი, ჯაფარიძე, 1974 №1-2; ნატროშვილი, ჯაფარიძე, 1982).

სასიამოვნო მოვალეობად მიმაჩნია, მადლობა მოვასხენო ჩემს მეგობრებსა და კოლეგებს: ბატონებს კარლო კუციას, რამაზ გორგაძეს, ვიქტორ ჩიკაიძეს, გურამ აფხაზავასა და წათე ბაწაშს, რომლებმაც დიდი დახმარება აღმომიჩინეს სომხურსა და თურქულ ენებზე წყაროებისა და სპეციალური სამეცნიერო ლიტერატურის გაცნობაში; ჯემალ ძაძუას, რომელმაც მოამზადა რუკები; ქალბატონ გიული ალასანიას, ბატონებს დავით მუსხელიშვილს, ქველი ჩხატარაიშვილს, შოთა ბადრაიძესა და დევი კაციტაძეს, რომლებმაც მონაწილეობა მიიღეს ნაშრომის განხილვაში; ბატონებს ჯემშიდ გიუნაშვილს, არიანე ჭანტურას, ნუგზარ თარხნიშვილს, ალექსანდრე აბდალაძეს, ქალბატონებს მანანა კვაჭაძესა და ელენე ცაგარეიშვილს კონსულტაციებისა და თანადგომისათვის; წიგნის რედაქტორებს: ბატონებს ვია ბერაძეს, რომელმაც მოგვაწოდა არაერთი ძვირფასი ინფორმაცია და საყურადღებო რჩევა და აწ განსვენებულ ოთარ ცქიტიშვილს, რომელიც ყოველმხრივ გვიჭერდა მხარს მუშაობის დროს.

საქართველო და თურქ-სელჩუკები

XII ს. პირველ მეოთხედში

1. საქართველოში თურქ-სელჩუკთა შემოსევების შედეგები

თურქ-სელჩუკთა შემოსევებმა XI საუკუნეში მნიშვნელოვნად შეცვალა მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის პოლიტიკური რუკა. პირისაგან მიწისა აღიგავა ღაზნევიანთა და ბუვეიჰიანთა ძლიერი სახელმწიფოები, დიდ სელჩუკთა სულტნების კონტროლს დაექვემდებარნენ ბაღდადის აბასიანი ხალიფები. მცირე მუსლიმურმა პოლიტიკურმა ერთეულებმა არსებობა შეწყვიტა, ან მორჩილება გამოუცხადა სელჩუკებს. მარცხს მარცხზე განიცდიდა ბიზანტია. XI ს. 60-იან წლებში თურქ-სელჩუკთა დაპყრობითი ომების ტალღა საქართველოსაც მისწვდა.

განსაკუთრებით მძიმე აღმოჩნდა საქართველოსთვის 80-იანი წლების დამდგეი, როცა დაიწყო „დიდი თურქობა“¹. თურქთა თარეშმა ქვეყანაში გაზაფხულიდან დაზამთრებამდე რეგულარული ხასიათი მიიღო. მათ ხელთ იგდეს მნიშვნელოვანი ქალაქები: რუსთავი, დმანისი და სამშვილდე. „თურქებზე ჰქონდეს“ თბილისიც. ასე ჩანს, ყოველ შემთხვევაში, 1110 წ. (დავით აღმ. ისტ., 1992: 176; ჩხატარაიშვილი, 1989:8; *Лордкипანიძე, 1991: 82*). თბილისში გაბატონებულ მუსლიმთა სიმპათიები (იმისდა მიუხედავად, თუ როგორი ფორმა ჰქონდა ქალაქის მმართველობას), თურქების მხარეზე იყო.

აღმოსავლეთ საქართველოს ფეოდალური მეურნეობის ყველაზე წამყვანი რაიონები მტკვრის, ალაზნისა და ივრის ნაპირები მომთაბარეებს ეკავათ (იბრაჰიმ მატონიშვილი, 1984:179, 489; მესხია, 1972: 69-70). გიორგი II-ის სამეფო ხელისუფლება მხოლოდ დასავლეთ საქართველოზე ვრცელდებოდა და არც აქ იყო საიმედოდ დაცული თურქთაგან.

„დიდი თურქობა“ კატასტროფული აღმოჩნდა ქვეყნისათვის. თურქობა, როგორც აღნიშნავდა აკად. ნ.ბერძენიშვილი, საქართველოს ფეოდალურ მეურნეო-

¹ საქართველოში თურქ-სელჩუკების შემოსევების შესახებ იხ.: შენგელია, 1968; ლორთქიფანიძე, 1979: 196-209.

ბას საფუძველს — მიწას აცლიდა და მას ერთიანად გადაშენების საფრთხეს უქმნიდა (ნ. შერბინივილი, 1971:158).

ქართველებისათვის საკუთარი ძალების გარდა "არც რა დამკვნელი" ჩანდა ვინმე და "არასადაამთ იყო დონე კხნისა და შეწვევისხამა". მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკური ვითარება საქართველოსათვის არასასურველად შეიცვალა. 1071 წ. მანასკერტთან გამანადგურებელი მარცხიდან მცირე ხნის შემდეგ ბიზანტიამ დათმო მცირე აზიის დიდი ნაწილი და საქართველოს მოსაზღვრე ბასიან-თეოდოსიუპოლის ზონა. XI ს. 70-იანი წლების დასაწყისში თურქებმა ხელთ იგდეს ტრაპიზონიც, მაგრამ მალე (1075 წ.) დაკარგეს ის. ბიზანტიამ შეინარჩუნა შავი ზღვის სანაპირო ზოლი. ტრაპიზონის მხარეში გაბატონდა გაბრას საგვარეულო, რომელსაც უწევდა ბრძოლები არსებობისათვის მანგუჯაქიანებთან და დანიშმენდიანებთან.

ამიერკავკასიაში ქრისტიანული სომხეთი ბიზანტიის ექსპანსიონისტური პოლიტიკის წყალობით განიარაღებული აღმოჩნდა. ანისში, სადაც ბიზანტიამ 1045 წ. გააუქმა მეფობა, ალფ-არსლანის (1063-1072) „კურთხევით“ გაბატონდა არარანის შადდადიანთა შტო. ყარსის მეფემ გაგიკმა თურქებთან ბრძოლას ბიზანტიაში ემიგრაცია ამჯობინა. საქართველოს მეზობელი შარვანისა და არარანის მუსლიმ გამგებლებს არ გაუწევიათ სერიოზული წინააღმდეგობა „ერთმორწმუნე“ დამპყრობლებისათვის და თავი სელჩუკი სულტნების ვასალებად აღიარეს. მალე სელჩუკები არ დასჯერდნენ არარანის შადდადიანთა ვასალობას და ეს ქვეყანა თავიანთ პირდაპირ კონტროლს დაუქვემდებარეს.

არარანსა და აზერბაიჯანში დაიწყო თურქმენთა ინტენსიური ჩამოსახლება. მათ ხელთ იგდეს საძოვრები თბილისიდან ბარდავამდე და არარატის მთის ფერდობებზე, სომხეთში. თანამედროვე ტოპონიმის მონაცემები მოწმობს, რომ აზერბაიჯანი იყო თურქულენოვან ტომთა განსახლების უმნიშვნელოვანესი ზონა.² კბოსკორთი აღნიშნავს, რომ აზერბაიჯანმა შეიძინა განსაკუთრებული მნიშვნელობა, როგორც თურქმენთა ექსპანსიის ბაზამ. აზერბაიჯანი მდებარეობდა რეისა და ჩრდილოეთ ირანისკენ მიმავალი გზის ბოლოში. ამ გზით ხორასნიდან აქ განუწყვეტლოვ მოდიოდნენ თურქმენები. ანატოლიაში ბიზანტიის წინააღმდეგ მებრძოლი თურქმენი ამირები აზერბაიჯანიდან იღებდნენ თავიანთ შევსებას (Bosworth, 1968: 42, 94-5).

მალიქ-შაჰმა (1072-1092) აღიარა აზერბაიჯანის სტრატეგიული მნიშვნელობა. ეს ტერიტორია მან საბოლოოდ დაუქვემდებარა თავის ბიძაშვილს კუტბად-დინ ისმა'ილ ბიაკუთის (გარდ. 1093 წ.) და მასვე დაუმორჩილა ამიერკავკასიაში დაპყრობილი მიწები, მათ შორის საქართველოც (შენგულია, 1968: 317;

² რ. ჰუსეინოვი აღნიშნავს, რომ აზერბაიჯანის ტოპონიმიაში გამოვლენილი და დადგენილია 18 ოლუზური ტომის (24-დან) ეთნონიმი. ის მიუთითებს, რომ XI-XII სს-ში განსაკუთრებით მკაფიოდ გამოვლინდა აზერბაიჯანის ენობრივი თურქიზაცია (Гусейнов, 1973: 375-381). თურქმენთა კონცენტრაციაზე აზერბაიჯანში ყურადღებას ამახვილებენ სხვა მკვლევარებიც (Bosworth, 1968: 42-3, 54-5; Cahen, 1969: 157).

Bosworth, 1968: 95). განჯა — არჩანის მთავარი ქალაქი სულტანმა უბოძა თავის უერთგულეს და გამოჩენილ სარდალს სავ-თეგინს (გარდ. 1085-86 წ.) (*Bosworth, 1968: 95*; თთფუბია, 1975: 88). მოგვიანებით არჩანი და, საერთოდ, აღმოსავლეთ ამიერკავკასია, მტკვრისა და არეზის აუზები იკტებად დაურჩედა თურქი ამირების ჯგუფს რომელთა შორის იყო ანტიოქიის მომავალი მფლობელი იალი-სიანიც (იმნ ალ-ასიბი, X: 297; *Bosworth, 1987: 274*). აზერბაიჯანი და არჩანი წარმოადგენდნენ მოხერხებულ ბაზებს თურქ-სელჩუკებისათვის საქართველოზე სალაშქროდ.

XI ს. 80—90-იან წლებში მალიქ-შაჰისა და შემდეგ კი მისი ძმის — სირიის გამგებლის თუთუშის ენერგიული ღონისძიებების შედეგად ჩრდილოეთ მესოპოტამია, სადაც არაბი 'უკალიანიები' (მავსილსა და დიარ-მუდარში) და ქურთი მარვანიანები (დიარ-რაბი'ასა და დიარ-ბაქრში) ბატონობდნენ, საბოლოოდ თურქ-სელჩუკებმა დაიპყრეს. ალ-ჯაზირა სირიის სელჩუკთა კონტროლს დაექვემდებარა. თურქებმა ხელთ იგდეს აგრეთვე, ვანის ტბის სანაპიროები. ყოველივე ამის შედეგად, XI ს. 80—90-იან წლებში საქართველო სამხრეთიდან ბლოკირებული აღმოჩნდა მტრული და აგრესიული ისლამური სამყაროს მიერ. გართულდა კავშირები ბიზანტიასთან და ქართული კულტურის მძლავრ კერებთან პალესტინასა და ანტიოქიაში.

უაღრესად მძიმე საშინაო და საგარეო პოლიტიკურ პირობებში გიორგი II-მ მიიღო ერთადერთი სწორი გადაწყვეტილება. 1083 წ. ის მორჩილების ნიშნად ისფაჰანში ეახლა მალიქ-შაჰს (ქრთნიჯუმი, 1892:229; შენგულია, 1968:313; ლორთქიფანიძე, 1979ა: 205) და მისი კეთილგანწყობა მოიპოვა ყოველწლოური ხარკით³, რომელსაც სულტანი "აიდებდ [ი]ხ ჟამთა მრავალთა" (დავით აღმ. ისტ., 1992: 162).

თურქი ისტორიკოსი ი.ქაფესოღლუ აღნიშნავს, რომ გიორგი II-ს ევალებოდა საქართველის შემთხვევაში სელჩუკთა სასარგებლოდ ლაშქრის გამოყვანა (შენგუ-

³ გიორგი II-ის გადაწყვეტილების მნიშვნელობის შესახებ იხ. რ.მეტრეველი, 1973: 71-2; პაპასქირი, 1991: 44,47-48. იმდროინდელ ქართულსა და აღმოსავლურ წყაროებში ამ ხარკის ოდენობა განსაზღვრული არ არის. მოგვიანებით, ჰამდალლამ ყაზვინი თავის თხზულებაში „ნუზუჰათ ალ-ყულუბ“ ასახელებს იმ თანხას, რომელიც საქართველოს (აბბაზ ვა გორჯესთან) ილხანთა ირანის ხაზინაში შეჰქონდა. იქვე მოტანილია წინამონდოლოური ხანის ქართველი მეფეების სადივნო გადასახადების ოდენობაც — 500 თუმანი, ანუ 5 მილიონი ვერცხლის დინარი (ჰამდ. ყაზვინი, 1915: 94; ჯავახიშვილი, 1965: 392; დონდუა, 1967ბ: 141-45; *Петрушевский, 1960: 98*). ეს თანხა მნიშვნელოვნად მცირეა იმავე ხანის ერაყისა თუ რუმის სელჩუკთა სასულტნოს შემოსავალთან შედარებით და არ შეესაბამება ჩვენს წარმოდგენას XII-XIII სს. საქართველოს ეკონომიკური ძალის შესახებ. ამის გამო რ.კიკნაძემ მიიჩნია, რომ აღნიშნული 500 თუმანი იყო არა საქართველოს სამეფოს შემოსავალი, არამედ წინა ეპოქის სათურქო ხარკი, რომელიც საქართველოს მალიქ-შაჰის ხაზინაში შეჰქონდა XI ს. 80-იანი წლებიდან (კიკნაძე, 1976:207-8). უნდა აღინიშნოს, რომ

ლია, 1968: 314). მაგრამ ამგვარი ცნობა პირველწყაროებში არ გვევლინება და რომც დავუშვათ, რომ მეფემ ასეთი ვალდებულება აიღო, არა ჩანს, რომ მან ის შეასრულა.

გიორგი II-ის უმნიშვნელოვანესი მონაპოვარი იყო ის, რომ სულტანმა მორჩილებისა და ხარკის საფასურად "ხამეფო [ა] მიხი თავისუფალ-ყო ზედა-მარბიელთაგან" (დავით აღმ. ისტ., 1992: 162). ქართული და აღმოსავლური წყაროები 1083 წლიდან მალიქ-შაჰის სიკვდილამდე (1092 წ.) და ამის შემდეგაც დიდ ხანს სელჩუკთა რაიმე ორგანიზებულ ლაშქრობას საქართველოში არ იცნობენ. მაგრამ სულტანს არ შეეძლო და, ალბათ, არც სურდა, რომ აღუკვეთა საქართველოში მომთაბარე თურქმენთა თარეში. ყოველ შემთხვევაში, ჩვენ არა ვაჭქეს საფუძველი, ეჭვი შევიტანოთ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის სიტყვებში, რომ დავითის გამეფების ჟამს "მოოკრებულ იყო ქართლი და თვნიერ ციხეთა ხადამდე არახადა იყო ხოფელხა შინა კაცი, არცარა შენებულემაჲ" (დავით აღმ. ისტ., 1992: 166).

ასეთ მძიმე და ექსტრემალურ სიტუაციაში დაიკავა ტახტი 1089 წ. გიორგი II-ის ვაჟმა დავით IV-მ, რომელიც საქართველოს ისტორიაში აღმაშენებლის სახელით შევიდა.

2. საქართველო და დიდ ხელნაშთა სახელმწიფო XI-XII სს. მიჯნაზე: სათურქო ხარკის შეწყვეტა

დავით IV-ს წილად ხვდა დანგრეული და აშლილი ქვეყანა, აყრილ-გახიზნული და დემორალიზებული მოსახლეობა. გასაოცრად სიტყვაძუნწია დავითის ისტორიკოსი მეფის მოღვაწეობის პირველი ათი წლის შესახებ. ის იხსენიებს დავითის ერთგულ ფეოდალებს, იმ აზნაურებს, რომლებმაც დაიწყეს მეფის ირგვლივ დარაზმვა; შემდეგ მოგვითხრობს ლიპარიტ კლდეკარის ერისთავის ურჩობაზე, რომელიც "დადგა... ყოფელხა გზახა არა-კეთილხა". გვამცნობს დავით IV-ის გამარჯვებას მასთან ბრძოლაში და ამ ურჩი ფეოდალის საბოლოო გასახლებას საქართველოდან, რაც შესაბამისად, 1094 და 1096 წლებით თარიღდება; მოგვითხრობს მეფის მიერ ლაშქრის ორგანიზებაზე (დავით აღმ. ისტ., 1992: 165-67, 215-16; ზ. მუცაბეგოვი, 1986: 78-9), მაგრამ ქართველი მემატიანე არ ეხება დავითის ურთიერთობებს სელჩუკებთან, თითქოსდა ამ ათი წლის მანძილზე

ილხანთა ეპოქის 5 მილიონი ვერცხლის დინარი, თავის მხრივ, უდრიდა სელჩუკთა ხანის 2,1 მილიონ ოქროს დინარს. ეს კი დაშლილი და გაჩანაგებული ქვეყნისთვის გადასახდელად ძალზე დიდი თანხა იყო. საკმარისია ითქვას, რომ მეზობელი შარვანის სათურქო ხარკი, რომელიც თავდაპირველად 70 ათასი დინარით განისაზღვრა, შემდეგ 40 ათას დინარამდე შემცირდა (Буниятов, 1978: 144).

საქართველოში არ არსებობდა თურქთა პრობლემა.

1092 წლიდან, მას შემდეგ რაც მალიქ-შაჰი გარდაიცვალა, დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო აიშალა, დაიწყო შინაომები სულტნის ტახტისათვის. როგორი იყო საქართველოს სამეფო კარის დამოკიდებულება ამ ამბებისადმი? საოცარია, მაგრამ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ამის თაობაზე დუმს, თუმცა კი ის უეჭველად უნდა ყოფილიყო მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკური ვითარების კურსში. სამაგიეროდ, მისი ყურადღების ცენტრში მოექცა პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობა, რომელიც დაიწყო 1097 წ.: „ამას ქამხა გამოვიდგხ ფრანგნი, ადიდგხ იერუსალემი და ანტიოქია. და შეწევნითა დმრთისა [ა]თა მოეშენა ქუეყანაჲ ქართლისა [ა], განძლიერდა დავით და განიმრავლნა ხზანი და არღარა მიხცა ხულტანხა ხარაჯა და თურქნი ვერღარა დაიზამთრებდგხ ქართლს“ (დავით აღმ. ისგ., 1992: 168).

ასე, რამდენიმე წინადადებაში გადმოგვცემს ისტორიკოსი სამ დიდმნიშვნელოვან მოვლენას: პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობის შედეგებს, დავით IV-ის მიერ სათურქო ხარკის შეწყვეტასა და მომთაბარე თურქთა თარეშის აღკვეთას ქართლში. მის ცნობაში მკაფიოდ არის გამოხატული ქრონოლოგიური საყრდენი: სათურქო ხარკის შეწყვეტა მოხდა მას შემდეგ, რაც ჯვაროსნებმა აიღეს ანტიოქია და იერუსალიმი. მეფის ამ ღონისძიების დასათარიღებლად ივ.ჯავახიშვილმა გამოიყენა ქართული წყაროს ცნობა, მაგრამ ჯვაროსანთაგან ანტიოქიისა და იერუსალიმის აღების თარიღად მან შეცდომით დაასახელა 1097 წ. და ჩათვალა, რომ „საქართველოს სრული დამოუკიდებლობის აღდგენა“ სწორედ ამ წელს მოხდა (ჯავახიშვილი, 1965: 195). რამეტრეველმა მართებულად მიუთითა ამ უზუსტობაზე. ანტიოქიის აღების თარიღია 1098 წ. ივნისი, იერუსალიმისა კი 1099 წ. ივლისი. მაშასადამე, თუ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს ვენდობით, საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენა მოხდა არა 1097, არამედ 1099 წ. (ბ.მუჭრეყული, 1986: 82-4). უფრო ადრე იმავე უზუსტობაზე ყურადღება გაამახვილა ვ.კობალიანმა, მაგრამ მან უცვლელად დატოვა ივ. ჯავახიშვილის თარიღი. მისი აზრით „სრულებით არ იყო სავალდებულო, რომ საქართველოს ევროპელ რაინდებთან ომის შედეგებისთვის, კერძოდ, იერუსალიმის აღებისათვის დაეცა და მანამდე ხარკი არ შეეწყვიტა სულთნისათვის“ (ვალაიანი, 1968: 92, 95. 1). 1097 წელი, როგორც სათურქო ხარკის შეწყვეტის თარიღი, მიღებულია „საქართველოს ისტორიის ნარკვევებშიც“ (ლათთქიფიანიძე, 1979 მ: 232).

სათურქო ხარკის შეწყვეტა, უეჭველია, ღრმად მოფიქრებული და მომზადებული ნაბიჯი იყო. მას წინ უსწრებდა ქვეყნის საშინაო საქმეების მოწესრიგება. ითვლება, რომ ამ დროისათვის „საქართველოს მოშენება-მომძლავრების პროცესი ძირითადად დასრულდა... და უკვე მომძლავრებულ ქვეყანას შეეძლო უარი ეთქვა მტრის ხარკის გადახდაზე, რადგანაც მას უკვე ძალაც გააჩნდა და შესაძლებლობაც, რომ თავად გადასულიყო შეტევაზე“ (ბ.მუჭრეყული, 1986: 82). ამავე დროს სრულიად აშკარაა ისიც, რომ დავით IV-ის ღონისძიების მომწიფებასა და

მის განხორციელებას ხელს უწყობდა ხელსაყრელი საგარეო ფაქტორებიც, რომლებზედაც, საკვლევი პრობლემატიკიდან გამომდინარე, შევამჩნევთ ყურადღებას.

სათურქო ხარკის შეწყვეტის ხელშემწყობი საგარეო პოლიტიკური ფაქტორების შესახებ არაერთი ქართველი მკვლევარის ნაშრომშია საუბარი. ივ.ჯავახიშვილი წერდა, რომ დავითის „მოღვაწეობის ნაყოფიერებას იმ დროისათვის დამკვიდრებული პოლიტიკური მყუდროებაც ხელს უწყობდა. მაჰმადიანობა აღმოსავლეთსა და პალესტინაში ეცემოდა“. მან დაიმოწმა დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ზემომოტანილი ცნობა („ამას ქამსა გამოვიდგხ ფრანგნი...“) და აღნიშნა, რომ „მაჰმადიანთა იმდროინდელი დაუძლურება სპარსეთის სელჩუკებს უფრო დაეტყოთ“ და რომ „ამავე დროს გარეშე მტრის შესევისაგან მოსვენებულმა საქართველომ ზურგი გაისწორა“ (ჯავახიშვილი, 1965: 195). როგორც ვხედავთ, ივ.ჯავახიშვილი სათურქო ხარკის შეწყვეტას მუსლიმური სამყაროს დაუძლურებას უკავშირებდა, რაც „სპარსეთის სელჩუკებს უფრო დაეტყოთ“ და ის ჯვაროსანთა ლაშქრობას არ ანიჭებდა გადამწყვეტ მნიშვნელობას.

ნ.ბერძენიშვილი განიხილავდა როგორც საშინაო დაუნდობელ ომებს დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოში მალიქ-შაჰის სიკვდილის (1092 წ.) შემდეგ, ისე — ჯვაროსნულ ლაშქრობებს. მიუთითებდა, რომ ჯვაროსანთა წარმატებებით გამხნეებულმა ბიზანტიამაც შეუტია დამპყრობელ თურქებს. მებრძოლი საქართველოს მდგომარეობა შესამჩნევად გაუმჯობესდა. ის თურქთა პირისპირ მარტო აღარ იყო. დავითმა სწორად შეაფასა შექმნილი საერთაშორისო პოლიტიკური ვითარება და სულტანს ხარკის მიცემა შეუწყვიტა (ნ.ბერძენიშვილი, 1973: 35).

ვ. გაბაშვილი თავდაპირველად თვლიდა, რომ საგარეო ფაქტორებიდან საქართველოსთვის მთავარი იყო არა ჯვაროსანთა ლაშქრობა, არამედ დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს ფეოდალური დაშლა, რომ ჯვაროსანთა ლაშქრობის შედეგებს უმთავრესად დასავლეთის სელჩუკებისთვის ჰქონდა მნიშვნელობა (ვ.გაბაშვილი, 1957: 134). მოგვიანებით, ვ.გაბაშვილი აღნიშნავდა იმ ხელსაყრელ პირობებსაც, რომლებიც შეიქმნა მაშინ, „როცა სელჩუკიანებს აღმოსავლეთში ქრისტიანი ჯვაროსნები დაემუქრნენ“. ეს შეფასება მოსდევს იმ ფაქტის კონსტატირებას, რომ დავით აღმაშენებელმა „ხარაჯობაზე“ დაფუძნებული ურთიერთობის პოლიტიკური ფორმა 1092 წელს (ე.ი. მალიქ-შაჰის გარდაცვალებისა და სელჩუკთა სახელმწიფოს აშლილობის წელს) კი არ უარყო, არამედ 1098 წელს (ვ.გაბაშვილი, 1968: 296).

ა.კიკვიძემ წინა პლანზე ჯვაროსანთა ლაშქრობა დააყენა: „1097 წ. ჯვაროსნებმა აიღეს იერუსალიმი და ანტიოქია, და თურქ-სელჩუკების პოლიტიკური ბრწყინვალეობის ლამპარიც ჩაქრა. 1097 წელსვე დავით აღმაშენებელმა თურქებს ხარკი შეუწყვიტა და საქართველოს პოლიტიკური დამოუკიდებლობაც აღადგინა“ (ვიკვიძე, 1942, 5-6). ვ.აბაშვილის აზრით, „თურქ-სელჩუკთა ბატონობის შესუსტება შინაგანი წინააღმდეგობების გარდა არსებითად განსაზღვრა ჯვაროსნულმა ომებმაც“ (აბაშვილი, 1969: 98-9). სხვა ქართველი მკვლევარები, როგორც წესი, სათურქო ხარკის შეწყვეტის საქმეში მნიშვნელობას ანიჭებენ როგორც დიდ

სელჩუკთა სახელმწიფოს დაშლის, ისე ჯვაროსანთა ლაშქრობის ფაქტორებს (კოპალიანი, 1968: 12-3; მუსხია, 1972: 29; მენგლია, 1968: 345-46; ჩხატარაიშვილი, 1973: 5; მაღრიბი, 1984a: 120-21; რ.მუტურჯული, 1986:84; ლოთთქიფანბი, 1979 მ: 232-33).

მ.ლორთქიფანბიძე შენიშნავს, რომ დავით IV-ის მიერ სათურქო ხარკის შეწყვეტა (რასაც ის 1097 წლით ათარიღებს) ფაქტობრივად ომის გამოცხადებას ნიშნავდა, მაგრამ სულტანმა დავითის გამოწვევა უპასუხოდ დატოვა (ლოთთქიფანბი, 1979 მ: 232).

სელჩუკთა პასიურობა არაერთ კითხვას ბადებს და ახსნას მოითხოვს. რამ შეუშალა ხელი სულტან ბარქიარუკს, რომელიც შეურიგებლად ებრძოდა სეპარატიზმის ყოველგვარ გამოვლინებას, რომ ელაშქრა საქართველოზე? რა გახდა მისი უმოქმედობის მიზეზი: დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს დაშლა თუ ჯვაროსანთა ლაშქრობა? ამ ორი საგარეო ფაქტორიდან რომელი იყო გადამწყვეტი იმისათვის, რომ დავით IV წარმატებით დაპირისპირებოდა თურ-სელჩუკებს და გამოსულიყო მათი ბატონობიდან? დასმულ კითხვებზე პასუხის გასაცემად საჭიროდ მიგვაჩნია, რომ თანამედროვე ორიენტალისტიკის მიღწევების შუქზე წარმოვადგინოთ მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკური სიტუაცია XI-XII სს მიჯნაზე.

ა. დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო მალიქ-შაჰის სიკვდილის შემდეგ 1092-1104 წლებში

შინაბრძოლები სულტანის ტახტისათვის. 1092 წ. მალიქ-შაჰის სიკვდილთან ერთად დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო ერთიანად აიშალა. ერთდროულად გამოჩნდა სულტანის ტახტის სამი პრეტენდენტი, მალიქ-შაჰის ორი ვაჟი: მაჰმუდი და ბარქიარუკი და მისი ძმა — სირიის გამგებელი თუთუმი. თავდაპირველად მალიქ-შაჰის ქვრივმა თურქან-ხათუნმა ვაზირ თაჯ ალ-მულქის მხარდაჭერითა და ლაშქარზე დაყრდნობით სულტანად გამოაცხადა მცირეწლოვანი მაჰმუდი, მაგრამ თურქან-ხათუნის ცდა ისფაჰანში ხელთ ეგდო მალიქ-შაჰის უფროსი ვაჟი ბარქიარუკი, უშედეგოდ დამთავრდა. ბარქიარუკი ქ.რეიში გაიქცა, თავი სულტანად გამოაცხადა, მერე ბურჯურდთან დაამარცხა მეტოქე და შემოეწყო ისფაჰანში გამაგრებულ თურქან-ხათუნსა და მაჰმუდს. მალე მათ შორის ზავი დაიდო და მაჰმუდმა ძმისგან იქტად მიიღო ისფაჰანი და ფარსი. მაგრამ თურქან-ხათუნი ამით არ დაკმაყოფილდა. მან ცოლობა აღუთქვა აზერბაიჯანის სელჩუკიან გამგებელს ისმა'ილ ბ.იაკუთის (რომელიც იმავე დროს ბარქიარუკის დედის ძმაც იყო) და მიიმხრო ის. ქარაჯთან ბრძოლაში 486 წ. შა'ბანში /VIII-IX. 1093 წ. ბარქიარუკმა კვლავ გაიმარჯვა, ხელთ იგდო ისმა'ილი და მოაკვლევინა ის. 487 წ. რამადანში /IX-X. 1094 წ. ისფაჰანში მოულოდნელად გარდაიცვალა თურქან-ხათუნი, შავვალში /ოქტომბერ-ნოემბერში კი — მაჰმუდიც. იმავე წლის 14 მუჰარრამს /3.II. ბარქიარუკის სახელზე ხუტბა ადავლინეს ბალდაღში (ალ-ისფაჰანი/ ალ-მუნდარი,

1900: 76-7; ალ-პუსაინი: 428-43ა; კომენც.: 206, შენ.2; იმნ ალ-ჯაჟგი, IX:62-3; იმნ ალ-ასიბი, X:210-11, 214-16, 224, 229; *Bosworth, 1968: 103-4*). მან განიმტყიცა მდგომარეობა ერასკა და დასავლეთ ირანში, მაგრამ სეროიზული საფრთხე დაემუქრა თუთუშისაგან, რომელმაც 486 წ. მუჰარამში /L.1093 წ. თავი სულტნად გამოაცხადა. 488 წ. 7 საფარს / 16.II. 1095 წ. ბარქიარუქმა რეისთან სძლია ბიძას, რომელიც ბრძოლაში დაიღუპა. შემდეგ, 1097 წ. სულტნამ ჩააქრო კიდევ ერთი აჯანყება ხორასანში, რომელიც სამართავად გადასცა თავის ნახევარძმას სანჯარს (ალ-პუსაინი: 43ა-43ბ., კომენც.: 207, შენ. 3; იმნ ალ-ასიბი, X:219-20, 222, 232-34, 239; *Bosworth, 1968: 106-7*). დიდ სელჩუქთა სახელმწიფოში სიმშვიდე დამყარდა, მაგრამ ის დიდხანს არ გაგრძელდებულა. იმავე წელს სახელმწიფოს დასავლეთის საზღვრებთან გამოჩნდნენ ჯვაროსნები, ხოლო ორი წლის შემდეგ ბარქიარუქს განუდგა და სულტნის ტახტისთვის ბრძოლა წამოიწყო მისმა მეორე ნახევარძმამ მუჰამადმა.

მუჰამადი თავდაპირველად შამხუდის ბანაკში იყო, მაგრამ შემდეგ, 1092 წ. ისფაჰანის ალიის დროს, მიატოვა თურქან-ხათუნი და შამხუდი, ეახლა ბარქიარუქს და მორჩილება გამოუცხადა მას. სანაცვლოდ მუჰამადმა იტყუდ მიიღო განჯა და მისი ოლქები არრანში. მას აქ მეთვალყურედ თან ახლდა ათაბაგი კუთლულთეგინი, მაგრამ მუჰამადი მალე განათვისუფლდა მისი მეურვეობისაგან, მოაკლევინა იგი და მთელი არრანი იგდო ხელთ. 492 წ. შივვალში /21.VIII—18. IX. 1099 წ. მან შეწყვიტა ხუტბაში ძმის სახელის მოხსენიება და მცირე ლაშქრით გამოვიდა მის წინააღმდეგ (ალ-პუსაინი: 43ბ, კომენც.: 208, შენ. 9; იმნ ალ-ასიბი, X: 287-88; *Beÿluc, 1960: 40; Bosworth, 1968: 107-8*). ასე დაიწყო ახალი ეტაპი სელჩუქთა სახელმწიფოს სულტნის ტახტისათვის ბრძოლაში, რამაც 1104 წლის დასაწყისამდე გასტანა.

492 წ. 2 ზე ლ-კა'დას /20. IX. 1099 წ. მუჰამადმა აიღო ქრეი და დაიკავა სულტნის ტახტი. 493 წ. 4 რაჯაბს /15.V. 1100 წ. შამადანთან, მდ. სეფიდ-რუდის ნაპირზე მან სასტიკად დაამარცხა ბარქიარუქი, რომელიც 50 მხედრით გაიქცა (იმნ ალ-ასიბი, X: 288, 294-95).

მეორე ბრძოლა ძმებს შორის მოხდა ისევ შამადანთან 494 წ. 3 ჯუმადა ალ-ახირას /5.IV. 1101 წ. ამჯერად მუჰამადი დამარცხდა და სრულ განადგურებას მხოლოდ ხორასნის გამგებლის სანჯარის შემწეობით გადაურჩა (იმნ ალ-ასიბი, X:303-5).

495 წ. 4 რაბი' ალ-ავეალს /27.XII. 1101 წ. რუდრაგართან ძმები კვლავ შეხვდნენ ერთმანეთს, მაგრამ ბრძოლა მათ შორის აღარ მომხდარა და ისინი დაზავდნენ. ბარქიარუქი სულტნად, მუჰამადი კი ტახტის მემკვიდრედ გამოცხადდა. უკანასკნელმა სამართავად მიიღო განჯა (და მისი ოლქები არრანში), აზერბაიჯანი და ალ-ჯაზირას მხარეები, მათ შორის დიარ-ბაქრი და სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი ქალაქი მავსილი. ზავი მალე დაირღვა. 495 წ. ჯუმადა ალ-ულას თვეში / II-III. 1102 წ. ბარქიარუქმა რეისთან სასტიკად დაამარცხა

ძმა, რომელიც ისფაპანში გამაგრდა და ხანგრძლივი ალყის შემდეგ შეძლო აქედან მცირე რაზმით გაქცეულიყო (იმნ ალ-ასიბი, X:329-35).

496 წ. 8 ჯუმადა ალ-ახირას /19.III. 1103 წ. ქხოისთან (ირანის აზერბაიჯანი) ბრძოლაში მუჰამადმა ახალი მარცხი განიცადა, მაგრამ ბარქიარუქმა ვერც ამჯერად ისარგებლა წარმატებით. ავადმყოფობამ და ძალების გამოფიტვამ აიძულა ის, რომ 497 წლის რაბი' ალ-ახირში /I. 1104 წ. კვლავ დაზავებოდა ძმას (იმნ ალ-ასიბი, X:359-61,369).

1104 წ. ზავით ბარქიარუქმა და მუჰამადმა გაიყვეს დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო. ორივემ მიიღო სულტნის ტიტული. ბარქიარუქს დაექვემდებარა იმპერიის ბირთვი ქ.რეი და ჯიბალი, ტაბარისტანი, ფარსი, ხუზისტანი, ბაღდადი და პარამიანი (ე.ი. მუსლიმთა ორი წმინდა ქალაქი მეჭა და მედინა). მუჰამადს მიეკუთვნა ჩრდილო-დასავლეთი ირანი, სირია და ალ-ჯაზირა — დიარ-ბაქრითა და ქმავსილითურთ (*Bosworth, 1968: 111*) ჰამდალლაჰ ყაზვინის ერთი ცნობით, რომელიც არა გვხვდება არაბ ავტორებთან, მუჰამადის სამფლობელოთა შორის არჩანთან და სომხეთთან ერთად იყო **საქართველოც** (ჰამდ.ყაზვინი, 1903: 246-47; ჰამდ. ყაზვინი, 1937:29).⁴

1104 წ. დეკემბერში ბარქიარუქი გარდაიცვალა. 1105 წ. მუჰამადი დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს ერთადერთი სულტანი გახდა. ხანგრძლივი ბრძოლა ტახტისათვის დასრულდა. დაიწყო სტაბილიზაციის პროცესი, რომელიც საკმაოდ რთული იყო. ახალმა სულტანმა განიმტკიცა თავისი პოზიციები იმპერიის ცენტრალურ ნაწილში, მაგრამ ის ვეღარ აკონტროლებდა განაპირა პროვინციებს. ხორასანს ფაქტობრივად განაგებდა მისი ძმა სანჯარი, სირიას კი — სელჩუკი უფლისწულები, თუთუმის ვაჟები: დუკაკი (დამასკოს) და რიდვანი (ჰალაბს). დიარ-ბაქრში გაძლიერდა ართუკიანთა საგვარეულო. სულტნის ტახტისათვის შინაბრძოლების პერიოდში მახლობელ აღმოსავლეთში წარმატებას მიადწიეს ჯვაროსნებმა. მათ წინააღმდეგ, როგორც ვნახავთ, სულტანმა მხოლოდ 1110 წ. მოიკალა.

ბ. პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობა მახლობელ აღმოსავლეთში

ევროპელ ჯვაროსანთა მთავარ პოლიტიკურ მიზანს, როგორც ცნობილია, მუსლიმთაგან პალესტინის წმინდა ადგილების გამოხსნა წარმოადგენდა. 1097 წ. დაიწყო მათი ძალების თავმოყრა კონსტანტინოპოლში. ბიზანტიის იმპერატორის ალექსი I კომნენის (1081-1118) მხარდაჭერით ისინი გადავიდნენ მცირე აზიაში. ჯვაროსანთა პირველი დარტყმების არეალი 1097 — 1099 წლებში საკმაოდ ვრცელი იყო და მოიცავდა მცირე აზიის სელჩუკთა სამფლობელოებს, ჩრდილოეთ

⁴ მაგრამ ჰამდალლაჰ ყაზვინი ამ დაზავებას 496 წ. ჯუმადა ალ-ახირას თვით/12.III-9.IV. 1103 წ. ათარილებს.

მესოპოტამიას — ქედესის რეგიონს, ჩრდილოეთ სირიას — ანტიოქიის რეგიონსა და პალესტინას.

მცირე აზიის რეგიონი. 1071 წ. მანასკერტთან სამხედრო მარცხმა და შემდეგ სხვა წარუმატებლობებმა 1071-1081 წლებში აიძულა ბიზანტიის იმპერატორი დაეთმო მცირე აზიის დიდი ნაწილი — შავი ზღვის სანაპირო ზოლისა და ხმელთაშუა ზღვაზე ზოგიერთი ქალაქის გარდა. სელჩუკიანი სულაიმან ბ.კუტლუმუსი ძალაუფლება გავრცელდა ბოსფორიდან სირიის საზღვრებამდე. დაახლოებით 473/1081 წლის შემდეგ სულაიმანმა სულტნის ტიტულიც კი მიიღო. ამრიგად, მცირე აზიის სელჩუკებმა ყველაზე ადრე დაიწყეს ჩამოცილება დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოსგან, როგორც აღნიშნავს კ.ბოსვორთი, დიდ სელჩუკთათვის შიდა ანატოლიაში მომხდარ ამბებს უფრო ნაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა, ვიდრე იმ ამბებს, რომლებიც ხდებოდა ანატოლიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კიდეებზე, ალჯაზირასა და სირიაში. ანატოლიის პლატო და თავრის სამხრეთი ტერიტორია მდებარეობდა ირანული სამყაროს ფარგლებს გარეთ, იმ ტერიტორიის მიღმა, რომელსაც ემყარებოდა სელჩუკთა პოლიტიკური ძალა და კულტურა (*Bosworth, 1968:97*).

სულაიმანი ცდილობდა ფეხი მოეკიდებინა სირიაში. 1085 წ. მან ხელთ იგდო ანტიოქია, მაგრამ 1092 წ. დამარცხდა ქ.პალატთან სირიის სელჩუკებთან ბრძოლაში და დაიღუპა. მისმა სიკვდილმა ქაოსი გამოიწვია ანატოლიის თურქებში (*Runciman, I, 1951:77*) და შანსი მისცა ალექსი კომნენს, რომ გამოესწორებინა მდგომარეობა. ჯვაროსანთა ლაშქრობამ იმპერატორს იმედი ჩაუსახა, რომ მთლიანად ვაჭმენდდა მცირე აზიას თურქებისაგან.

სულაიმანის მემკვიდრემ ყილიჩ-არსლანმა (1092-1107) სათანადოდ არ შეაფასა ჯვაროსანთა საფრთხე. მან იცოდა კონსტანტინოპოლში მათი სამზადისის შესახებ, მაგრამ ვერ დაუშვა იმის შესაძლებლობა, რომ ისინი შეუტევენ სელჩუკთა სატახტო ქალაქს — ნიკეას და როცა ეს მოხდა, 1097 წ. ივნისში, სულტანი იმყოფებოდა კაპადოკიაში, სადაც დანიშნენ დიანებს ებრძოდა. ყილიჩ-არსლანი სასწრაფოდ დაბრუნდა ალყაშემორტყმული სატახტო ქალაქის დასაცავად, მაგრამ სასტიკად დამარცხდა. დორილუმთან და ირაკლიასთან მოპოვებულმა გამარჯვებებმა ჯვაროსნებს გზა გაუხსნა სირიისა და ჩრდილოეთ მესოპოტამიის საზღვრებისაკენ.

ჩრდილოეთ მესოპოტამიის — ედესის რეგიონი. 1077 წ. მარაშის სომეხმა გამგებელმა ვაჰრამმა, რომელსაც ბერძნები ფილარეტს ეძახდნენ, ბიზანტიელებს წაართვა საქარავნო ვაჭრობისა და ხელოსნობის მსხვილი ცენტრი ქედესა (ურჰა, რუჰა). 1087 წ. თურქმა ამირამ ბუზანმა ხელთ იგდო ედესა, მაგრამ 1094 წ. ის დაიბრუნა სომეხმა მთავარმა ტოროსმა, რომელმაც უფრო ადრე ბიზანტიისაგან კურაპალატის ტიტულიც მიიღო. 1098 წ. თებერვალში ჯვაროსნები (ბალდუინ ბულონელი) დაეუფლნენ ამ ქალაქს, სადაც შეიქმნა ედესის საგრაფო. მართალია, ეს არ იყო პალესტინაში, წმინდა მიწაზე, მაგრამ ს.რანსიმანის თანახმად, ედესის საგრაფო, ფრანკთა სახელმწიფო ეფერატის შუა დინებაზე, წარმოადგენდა თავ-

დაცვის მნიშვნელოვან ელემენტს ნებისმიერი სახელმწიფოსათვის, რომელიც კი შეიძლებოდა წარმოქმნილიყო პალესტინაში (*Runciman, I, 1951: 77*).

ჩრდილოეთ სირიის — ანტიოქიის რეგიონი. 1097 წ. ოქტომბერში ჯვაროსნების მთავარი ძალები მიადგნენ ანტიოქიას, რომელიც როგორც სამხედრო, ისე პოლიტიკური და ეკონომიკური თვალსაზრისით ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ ნაპირზე უმნიშვნელოვანეს ჭალაქს წარმოადგენდა. სელჩუკებმა ის 1085 წ. დაიპყრეს. დაახლოებით 1090 წ. მალიქ-შაჰმა ანტიოქია გადასცა თავის თურქმენ ამირას იალი-სიანს (*Gibb, 1932:23*). 1095 წ. ტახტის პრეტენდენტის თუთუშის დაღუპვის შემდეგ სელჩუკები დაქსაქსულნი აღმოჩნდნენ. ჰკიბის აზრით სირიაში ჯვაროსნებს რომ თუთუში დაპირისპირებოდა, მაშინ ისტორია სხვაგვარად დაიწერებოდა (*Gibb, 1932:21*). თუთუშის ვაჟები დამასკოსა და ჰალაბის გამგებლები დუკაკი და რიდვანი გაუთავებლად მტრობდნენ ერთმანეთს. იალი-სიანი, რომელიც სარგებლობდა მათი კონფრონტაციით, ფაქტობრივად დამოუკიდებლად მართავდა ანტიოქიას. როდესაც მისთვის აშკარა გახდა, რომ პალესტინისკენ დაძრული ევროპელი ჯვაროსნები გვერდს ვერ აუვლიდნენ ანტიოქიას, იალი-სიანმა დახმარებისათვის მოუწოდა დუკაკსა და რიდვანს, მაგრამ ერთმანეთზე გადამტერებული ძმები ვერ გაერთიანდნენ. 1097 წ. ოქტომბერში ჯვაროსანთა მთავარი ძალები ანტიოქიას მიადგნენ და ხანგრძლივი ალყის შემდეგ 1098 წ. ივნისში აიღეს ის. დაიღუპა იალი-სიანი. მავსილის ათაბაგის ქერ-ბოლას ცდა, დაერაზმა სელჩუკთა ძალები, მარცხით დასრულდა. ანტიოქიაში შეიქმნა ჯვაროსანთა სამთავრო, რომელმაც 1268 წლამდე იარსება. მოგვიანებით, 1109 წ. სირიის საზღვაო სანაპიროზე ჩამოყალიბდა ტრიპოლის საგრაფოც.

პალესტინის რეგიონი. ანტიოქიის ალების შემდეგ ჯვაროსნები დაიძრნენ პალესტინისკენ, სადაც ამ დროისათვის პოლიტიკური ვითარება შეიცვალა.

თურქ-სელჩუკებმა პალესტინა 1071 წ. დაიპყრეს და განდევნეს აქედან ეგვიპტის ფატიმიანები. მოგვიანებით სელჩუკიანმა თუთუშმა იერუსალიმი და საერთოდ პალესტინა თურქმენ ამირას ართუკ ბექსებს გადასცა. ართუკის გარდაცვალების (1092 წ.) შემდეგ პალესტინას მისი ორი ვაჟი სუქმანი და ილ-დაზი განაგებდნენ, რომლებიც ერთგულ თურქმენთა რაზმებს ეყრდნობოდნენ. 1098 წ. ფატიმიანებმა შეძლეს რევანშის აღება და პალესტინა ართუკის მემკვიდრეებისგან გაწმინდეს. ანტიოქიის ალყის დროს ფატიმიანები შეეცადნენ ჯვაროსნებს მორიგებოდნენ და შესთავაზეს სირიის გაყოფა იმ პირობით, რომ სამხრეთი მათ, ჩრდილოეთი კი ფრანკებს დარჩენოდა. ბიზანტიის იმპერატორი ალექსი კომნენი ურჩევდა ჯვაროსნებს ანგარიში გაეწიათ სუნიტ სელჩუკთა მოსისხლე მტრის — შიიტი ფატიმიანებისთვის. ჯვაროსნებს კატეგორიული უარი არ განუცხადებიათ, მაგრამ, არც ფატიმიანებთან შეთანხმებას აპირებდნენ. მათი მიზანი სწორედ პალესტინის წმინდა ადგილებიდან მუსლიმთა განდევნა იყო. 1099 წლის 15 ივლისს ჯვაროსნებმა აიღეს იერუსალიმი და შექმნეს იერუსალიმის სამეფო, რომელიც ფორმალურად მაინც ითვლებოდა უპირველესად ჯვაროსანების სხვა სახელმწიფოთა შორის.

შეასუსტა თუ არა ჯვაროსანთა პირველმა ლაშქრობამ თურქ-სელჩუკთა ძალები? ამ კითხვაზე დადებითად მხოლოდ გარკვეული თვალსაზრისით შეიძლება ვუპასუხოთ. ცხადია, მძიმე დარტყმა მიიღეს მცირე აზიის სელჩუკებმა.⁵ ჯვაროსანთა წარმატებებით ისარგებლა ბიზანტიამ, რომელმაც დაიბრუნა ნიკეა და გაათავისუფლა მცირე აზიის თითქმის ნახევარი (Stevenson, 1968:21), მაგრამ იმპერატორმა ალექსიმ ბოლომდე ვერ გამოიყენა ისტორიული შანსი და ვერ შეძლო მთლიანად გაეწმინდა მცირე აზია სელჩუკებისგან. სულტანმა ყილიჩ-არსლანმა ანატოლიის სიღრმეში დაიხია. ჯვაროსანთა საფრთხემ აიძულა ის შეეწყვიტა მტრობა დანიშმენდიანებთან, რომლებიც ფლოზდენე სივასა და ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიას და კავშირი შეეკრა მათთან. თურქებმა მალე მოიკრიბეს ძალები. 1100 წ. დანიშმენდიანმა მალიქ-ლაზი გუმუშთეჰინმა პირველი გამარჯვება მოიპოვა ანტიოქიის გამგებელზე ბოჰემუნდ ტარენტელზე და დაატყვევა იგი. 1101 წ. ზაფხულში ყილიჩ-არსლანმა მერზივანთან და ირაკლიასთან ორჯერ სასტიკად დაამარცხა ჯვაროსნები და რევანში აიღო 1097 წ. დორილუმთან დამარცხების გამო. რუმის სელჩუკთა სულტანმა, რომელიც გამუდმებით იღებდა თურქმენებით შევესებას, განიმტკიცა თავისი ბატონობა ცენტრალურ ანატოლიაში და სატახტო ქალაქად აირჩია კონია, რომელიც მდებარეობდა კონსტანტინოპოლიდან სირიისკენ მიმავალი დიდი გზის მარჯვენა მხარეს.

სირიის სელჩუკთა დასუსტება ვერ კიდევ ჯვაროსანთა გამოჩენამდე, თუთუშის სიკვდილის შემდეგ (1095 წ.) დაიწყო. 1098 წ. სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი ანტიოქიის დაკარგვა, რომელიც ფაქტობრივად დამოუკიდებელ საამიროს წარმოადგენდა, სერიოზული გაფრთხილება იყო მათთვის, მაგრამ — არა კატასტროფა. არ დაზარალებულა სირიის უმნიშვნელოვანესი ქალაქები ჰალაბი და დამასკო. რაც შეეხება პალესტინას, აქ ჯვაროსნებმა სძლიეს არა თურქ-სელჩუკებს, როგორც ეს ზოგჯერ არის აღნიშნული ქართველი მკვლევარების შრომებში, არამედ ეგვიპტის ფატიმიანებს.

პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობა დასავლეთის სელჩუკთა ინტერესებს შეეხო. დიდი სელჩუკებისთვის ჯვაროსანთა პრობლემა ვერ კიდევ არ არსებობდა. კბოსვორთი აღნიშნავს, რომ დიდ სელჩუკთა სულტნები, რომელთაც ჯვაროსნები პირდაპირ არასდროს არ ემუქრებოდნენ, სირიაში მათ გამოჩენას თუთუშის სახლის პრობლემად თვლიდნენ. როცა ჯვაროსანთა ამებემა ბაღდადში ბარქიარუკამდე მიადგინა, სულტანმა 1098 წლის მარტში მისწერა მუსლიმ ამირებს და მოუწოდა მათ გამოსულიყვნენ ურწმუნოთა წინააღმდეგ საბრძოლველად. კბოსვორთის შენიშვნით, ამ მოწოდებით ამოიწურა სულტნის შეშფოთება და მწირია მითითება იმის თაობაზე, რომ ფრანკთა საფრთხე ოდესმე სერიოზულად აწუხებ-

⁵ ითვლება, რომ ამის წყალობით თითქმის სამნახევარი საუკუნით გადავიდა თურქების შეჭრა ევროპაში (Stevenson, 1968:21).

ბდათ იმპერიის გულში — ირანსა და ერაყში ერთმანეთთან მეზობლად მეტოქეებს (*Bosworth, 1968:103*). კლ. კენის დაკვირვებით, ჯვაროსანთა პირველ ლაშქრობას საერთოდ არ მოუხდენია დიდი შთაბეჭდილება ისლამის სამყაროზე. ანატოლიის თურქმენთა გადმოცემებში ფრანკთა არმიის რეიდმა თითქმის არავითარი კვალი არ დატოვა. უფრო მეტიც, თავდაპირველად ჯვაროსნული ლაშქრობა განიხილებოდა ადრეულ ბიზანტიურ ექსპედიციებთან კავშირში, რომლებიც იყო ხანმოკლე და შეზღუდული იმ ტერიტორიებზე, სადაც მიჩვეულნი იყვნენ გამგებელთა ხშირ ცვლას (*Cahen, 1969a:166*). ბ.ლუისი წერს, რომ „თავდაპირველად მუსლიმურმა სამყარომ ლევანტის დაკარგვას თითქმის აბსოლუტური გულგრილობით უპასუხა. თვით პალაშში, დამასკოსა და კაიროში პალესტინისა და სირიის საზღვაო სანაპიროს დაკარგვამ ძალზე მცირე ინტერესი გამოიწვია. ის ყველგან არსებითად შეუძმნეველი დარჩა“⁶ (*Lewis, 1974:187*). მუსლიმი თანამედროვეებისთვის ჯვაროსნები იყვნენ უბრალოდ ფრანკები, ურწმუნოები, კიდევ ერთი ჯგუფი ურწმუნოთაგან, რომლებიც უტყვევდნენ ისლამურ სამყაროს და გამოირჩეოდნენ თავიანთი საბრძოლო სისასტიკით და წარმატებებით, რომლებიც მათ მოაბოვეს (*Lewis, 1974:186*). ს.რანსიმანის დასკვნით კი ფაქტიანთა ეგვიპტის ვეზირი ალ-აფდალი ჯვაროსნებს ბიზანტიის უბრალო მოჭირავნეებად მიიჩნევდა (*Runciman, I, 1951:229*).

საყურადღებოა, რომ მუსლიმები ფრანკებთან ბრძოლებს მუდამ განიხილავდნენ როგორც ნებისმიერ სხვა ომს. ასეა ჩვენამდე მოღწეულ იმ წყაროებშიც, რომლებიც შეიქმნა ჯვაროსანთა პირველი ლაშქრობიდან საკმაო მოგვიანებით და რომლებმაც ძირეული გადაუმავება განიცადეს. ამასთან, ერაყულსა და ეგვიპტურ ლიტერატურაში ეს ომები იშვიათად იხსენიება, ირანულში კი საერთოდ არ ფიგურირებს და მხოლოდ ფრანკთა ოკუპაციის ხანგრძლიობა და ბუნება იყო იმის მიზეზი, რამაც თანდათან განაპირობა მუსლიმთა რეაქცია (*Cahen, 1969a: 166-67*).

დ. სატარტველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის ხელშეწყობი საგარეო-პოლიტიკური ფაქტორები

XI-XII სს. მიწაზე მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკური ვითარების განხილვის შემდეგ შეიძლება კვლავ დაგებრუნდეთ დავით IV-ის მიერ სათურქო ხარკის შეწყვეტის — ფაქტობრივად საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის საკითხს. რომელმა საგარეო პოლიტიკურმა ფაქტორმა შეუწყო ქართველ მეფეს ხელი, გადაედგა ერის ისტორიისათვის ეს უმნიშვნელოვანესი ნაბიჯი?

ზემოთ ჩვენ ვნახეთ, რომ ის არეალი, სადაც გაიშალა პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობა, არ წარმოადგენდა ერთ მთელ პოლიტიკურ ორგანიზმს. ჯვაროსნები

⁶ ანალოგიური თვალსაზრისი აქვთ სხვა ცნობილ მკვლევარებსაც: *Gabrieli, 1962:98; Watt, 1974:247; Holt, 1977: IX.*

ებრძოდნენ მცირე აზიისა და სირიის სელჩუკებსა და ეგვიპტის ფატიმიანებს, მაგრამ არც ერთი მათგანის ინტერესების სფეროში საქართველო არ შედიოდა.

ანტიოქია, რომელიც დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა, მიუხედავად დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობისა, არ ფლობდა ადგილობრივ სამხედრო პოტენციალს. მის დაცემასა და სირიაში თურქ-სელჩუკთა პოზიციების შესუსტებას არ შეეძლო რაიმე გავლენა მოეხდინა დავით IV-ის პოლიტიკაზე.

იგივე ითქმის პალესტინაზე, სადაც ჯვაროსნებმა სძლიეს არა თურქ-სელჩუკებს, არამედ — ფატიმიანებს. პალესტინაში შექმნილ ახალ პოლიტიკურ რეალობას სამხედრო თვალსაზრისით არ შეეძლო ხელი შეეწყო დავით აღმაშენებლისათვის 1099 წელს წარმატებით დაეგვირგვინებინა ანტითურქული ბრძოლა. სხვათა შორის, ფატიმიანთაგან დევნილმა თურქმენებმა პალესტინიდან ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში გადაინაცვლეს და ცოტა მოგვიანებით, ილ-ღაზის მეთაურობით, დიდი საფრთხე შეუქმნეს საქართველოს.

ერთადერთ სახელმწიფოს, რომლის დასუსტებაც, უდავოდ ხელსაყრელი იყო საქართველოსთვის, წარმოადგენდა რუმის — მცირე აზიის სელჩუკთა სასულტნო, მაგრამ 1097-1099 წლებში მცირე აზიის სელჩუკები ჯერ კიდევ შორს იყვნენ საქართველოს საზღვრებიდან და არ უქმნიდნენ პირდაპირ სამხედრო საფრთხეს დავით IV-ის სამეფოს.

მაშ რატომ ამახვილებს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი „ფრანგთაგან“ ანტიოქიისა და იერუსალიმის აღებაზე ყურადღებას? ამის მიზეზი, ვფიქრობთ, არის ის, რომ მუსლიმთა ბატონობიდან ამ ორი მძლავრი ქრისტიანული კერის დახსნას დიდი მორალური მნიშვნელობა ჰქონდა იმდროინდელი ქრისტიანული სამყაროსათვის. არ უნდა დაგვაფიქვდეს, რომ საქართველოს ყოველთვის გააჩნდა თავისი ინტერესები როგორც პალესტინის წმინდა ადგილებში, ისე ანტიოქიაში, შავ მთაზე. ქართული ეკლესიის მესვეურები და საქართველოს სამეფო კარი მზრუნველობას არ აკლებდნენ სირია-პალესტინის ქართულ საგანგებებსა და სამონასტრო თემებს. ჯვაროსანთა წარმატებები ახალ პერსპექტივებს ქმნიდა ამ რეგიონში ქართული ეკლესიის მოღვაწეობისათვის. მაგრამ მთავარი მაინც ის იყო, რომ ანტიოქიასა და იერუსალიმში ჯვაროსანთა პოლიტიკური ერთეულების ჩამოყალიბების შემდეგ საქართველო მარტოდმარტო აღარ რჩებოდა ისლამურ გარემოცვაში. მის ბრძოლას ისლამურ ექსპანსიონიზმთან, რასაც თურქ-სელჩუკები ახორციელებდნენ, ახალი მძლავრი სტიმული ენიჭებოდა. უფრო მეტიც, XII ს. დასაწყისიდან ჯვაროსნებმა თავიანთ ფრონტზე მიიზიდეს ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში კონცენტრირებული თურქმენები, ხოლო 1110—1115 წლებში კი დიდ სელჩუკთა რეგულარული სამხედრო შენაერთებიც და ამით ობიექტურად შეუწყვეს ხელი ქართველი ხალხის წარმატებით ბრძოლას თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ. მაგრამ 1097-1099 წლებში ჯვაროსანთა მიერ ანტიოქიისა და იერუსალიმის აღებას, ვიმეორებთ, მხოლოდ მორალური მნიშვნელობა შეიძლება ჰქონოდა საქართველოსთვის. საქართველო პოლიტიკურად დაკავშირებული იყო დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს ცენტრალურ ნაწილთან — დასავლეთ ირანთან და ერაყ-

თან, რომელთაც პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობა არ შეხებია. სელოჩკი სულტ-
ნები საქართველოზე თავიანთ კონტროლს ახორციელებდნენ აზერბაიჯანსა და
არჩანში კონცენტრირებული თურქმენების მეშვეობით. ეს რეგიონებიც ჯვარო-
სანთა ლაშქრობების მიღმა დარჩა. ამრიგად, თვალსაზრისი იმის თაობაზე, რომ
ჯვაროსანთა ლაშქრობით „თურქ-სელოჩკების პოლიტიკური ბრწყინვალეების ლა-
შქარი ჩაქრა“, ცხადია, გადაჭარბებულია. ჯვაროსანთა პირველ, თუნდაც დიდ
წარმატებებს სირია-პალესტინაში და მათ მიერ ანტიოქიისა და იერუსალიმის
აღებას ჩვენ ვერ მივიანიჭებთ გადამწყვეტ მნიშვნელობას დავით IV-ის მიერ
სათურქო ხარკის შეწყვეტისა და საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის
საქმეში.

სამწუხაროდ, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი არ ეხება უმნიშვნელოვა-
ნეს ძვრებს, რომლებიც დიდ სელოჩკთა სახელმწიფოში მალიქ-შაჰის სიკვდილის
შემდეგ მოხდა, მაგრამ იმ მოვლენებს, რომლებზედაც დუმს შუა საუკუნეების
მემატინე, ცხადია, გვერდს ვერ აუვლის თანამედროვე ისტორიკოსი. როგორც
ზემოთ ვნახეთ, ქართველი მკვლევარები სათანადოდ აფასებენ დიდ სელოჩკთა
სახელმწიფოს დაშლას,⁷ როგორც მნიშვნელოვან საგარეო ფაქტორს, რომელმაც
ხელი შეუწყო დავით IV-ს შეეწყვიტა სათურქო ხარკი. მაგრამ საჭიროა დავაზუ-
სტოთ, თუ როდის დაიწყო კონკრეტულად ამ ფაქტორმა „მუშაობა“ საქართვე-
ლოს სასარგებლოდ.

დავით IV-ს არ შეეძლო თავიდანვე ესარგებლა მალიქ-შაჰის სიკვდილის
შემდეგ დიდ სელოჩკთა სახელმწიფოს აშლილობით. მას თვითონ ჰქონდა მოსაგ-
ვარებელი საშინაო პრობლემები — მათ შორის ურჩი ფეოდალის ლიბარიტ
ბაღვაშის დამორჩილება. ბრძოლამ კლდეკარის ერისთავთან, როგორც ცნობი-
ლია, 1094 წლამდე გასტანა, ხოლო 1096 წ. ის საბოლოოდ იქნა საქართველოდან
გაძეგებული. ამასობაში დიდ სელოჩკთა სახელმწიფოში ატეხილ შინაბრძოლებში
წარმატებას მიაღწია ბარქიარუკმა. 1097წ. მას სახელმწიფოს ძირითად ნაწილში
მეტოქე აღარ ჰყავდა. გარდა ამისა, 1092 წლიდან, საქართველოს მეზობელ არჩანს
განაგებდა მისი ნახევარძმა მუჰამადი, რომელიც შვიდი წლის მანძილზე ინარჩუ-
ნებდა ლოიალობას სულტნისადმი.

დავით IV-ს რომ 1097 წ. გამოეცხადებინა დამოუკიდებლობა, ეს ნაბიჯი
უეჭველად გამოიწვევდა არა მარტო ბარქიარუკის, არამედ მისი ძმის — მუჰამადის
რეაქციასაც. საამისოდ კი ორივე მათგანს ჯერ კიდევ მრავალრიცხოვანი და მძლავ-
რი სამხედრო ძალები ჰყავდათ. მაგრამ მდგომარეობა დიამეტრულად შეიცვალა
1099 წლის შემოდგომაზე, ჯვაროსანთა მიერ იერუსალიმის აღებიდან (რაზედაც
ყურადღებას ამახვილებს დავითის ისტორიკოსი) არცთუ დიდი ხნის შემდეგ. ამ
წლის სექტემბერ-ოქტომბერში, როგორც ვნახეთ, ბარქიარუკი და მუჰამადი ერთ-

⁷ პირველი ქართველი ისტორიკოსი, რომელმაც ყურადღება მიაქცია ამ ფაქტს, იყო იოანე
ბატონიშვილი. ის წერს, რომ მალიქ-შაჰის სიკვდილის შემდეგ „შეუღდა აღრეულობა
სპარსთა და ამისთვის განიზრახა მეფემან, რათა მოეცეს ძალი აფხაზთა და გარეშთა
მათთაგან და განდევნოს თათარნი“ (იოანე ბატონიშვილი, *H* 2134:610a).

მანეთთან სამკდრო-სასიცოცხლო ომში ჩაებნენ. ამ ხანგრძლივმა შინაომმა გამო-
ფიტა და დაუძლურა ირან-ერაყისა და არრან-აზერბაიჯანის სელჩუკთა სამხედრო
ძალები. ამერიიდან, 1104 წლამდე სასულტო ტახტისთვის მებრძოლ მალიქ-შაჰის
ვაჟებს საქართველოსთვის აღარ ეცალათ. სწორედ ეს მომენტი, რომელსაც ქარ-
თველი მემკვიდრე საერთოდ არ აქცევს ყურადღებას და რომელიც შეუმჩნეველი
დარჩა თანამედროვე მკვლევარებსაც, ვფიქრობთ, იყო გადამწყვეტი იმისთვის,
რომ გაძლიერებულ დავით IV-ს, რომელმაც მანამდე წარმატებით გადაჭრა
საშინაო პრობლემები, ხარკი შეეწყვიტა თურქ-სელჩუკებისთვის და ამკარად
დაპირისპირებოდა მათ.

1099 წ. შემოდგომა დავით IV-ის მიერ სათურქო ხარკის შეწყვეტის ქვედა
ქრონოლოგიური ზღვარია. ამ დროიდან, 1103 წლის ჩათვლით, მეფეს შეეძლო
გარედან თურქ-სელჩუკთა ყოველგვარი ჩარევისა და კონტროლის გარეშე ემოქმე-
და ამის წყალობით გრძელდებოდა ის დადებითი საშინაო პროცესები, რომლებ-
საც აღნიშნავს ქართველი მემკვიდრე: "მოემენა ქუეყანა ქართლისა [ა], "გან-
ძლიერდა დავით და განიმრავლნა ხზანი". სწორედ ამ პერიოდში მიაყენა მან
მძიმე დარტყმები აღმოსავლეთ საქართველოში მომთაბარე და მოთარეშე თურ-
ქებს: "და თურქნი ვერდარა დაიზამთრებდეს ქართლს; რამეთუ ვიდრე
მოაქამდე შამთრისხავე მოწყენახა თანა ფაღანგებთა მათითა ჩამოდგიან
ჰავკალას და დიდუაშს, და ჩადმართ მტკურისა და იორის პირთა, რამეთუ
მათი იყო ხადგური" (დავით აღმ. ისტ. 1992:168). ამავე პერიოდში საშინაო
ფრონტზე მან მოიპოვა კიდევ ერთი წარმატება — ჩააჭრა დიდგვაროვან ფეოდა-
ლთა ძაგანისა და მოდისტოსის გამოსვლა (ბ.მეჭრეველი, 1972b : 82; ბ.მეჭრევე-
ლი, 1973:96-7) და გადადგა მნიშვნელოვანი ნაბიჯი საქართველოს გაერთიანების
გზაზე — აიღო ზედაზნის ციხე 1103 წ., რითაც მოამზადა საფუძველი კახეთ-ჰე-
რეთის შემოერთებისათვის.

3. საქართველო და დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო 1104- 1118 წლებში

კახეთის შემოერთება და ერწმის ბრძოლა

როგორც ცნობილია, გიორგი I-ის (1014-1027) ზეობის წლებში, დაახლოე-
ბით 1020 წლისათვის, კახეთ-ჰერეთი ცალკე სამეფოდ ჩამოყალიბდა. გიორგი II
შეეცადა მალიქ-შაჰის დახმარებით აღედგინა აქ თავისი ძალაუფლება, მაგრამ
ამაოდ. კახეთის მეფემ აღსართანმა (1058-1084), რომელმაც ჯერ კიდევ 1067 წ.
აღფ-არსლანის შემოსევის დროს მიიღო ისლამი, 1083 წლის ახლო ხანებში
აღიარა მალიქ-შაჰის უზენაესობაც. სელჩუკთა მორჩილი იყო, როგორც ჩანს,
მომდევნო მეფე, ქრისტიანი კვირიკე (1084-1104). წინააღმდეგ შემთხვევაში,
წყაროებში იქნებოდა რაიმე ცნობა თურქთაგან მისი სამფლობელოს დალაშქრა-

დარბევისა. 1104 წ. კვირიკე გარდაიცვალა (რ.მეტრეველი, 1972ა:25; რ.მეტრეველი, 1973:82) და ტახტი დაიკავა მისმა ძმისშვილმა აღსართანმა. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით ის იყო "არა მქონებელი ნიჭთა მეფობისათა [ა]... ცუნდრუკი რამე უხჯულო და უმეცრად უხამართლქა" და ყოვლად წინაუგმომ მამისძმისა მიხისამა" (დავით აღმ.ისც., 1992:169). ჭართველი მემატინის მიერ კახეთის ახალი მეფის ასეთი ოდიოზური შეფასების მიზეზი, დავით IV-ის პოლიტიკური გაძლიერების პირობებში აღსართან II-ის ანტიქართული და პროსელაუტური პოლიტიკა უნდა იყოს.

1104 წ. კახეთის დიდებულებმა ქავთარ ბარამის ძემ და მისმა დისწულებმა არიშინამ და ბარამმა შეიპყრეს აღსართანი და ის დავითს გადასცეს. მეფემ უმტკივნეულოდ "ადიხუნა... ჰერეთი და გახეთი", მაგრამ მალე გაირკვა, რომ კახეთ-ჰერეთის შემოერთებამ არ იყო მხოლოდ საქართველოს საშინაო საქმე. დავითის ეს აქცია იმის მაღწყებელი იყო, რომ აღიკვეთებოდა იორისა და ალაზნის ნაპირებზე ჩამოსახლებულ თურქმენთა თარეში და შეწყდებოდა კახეთიდან სათურქო ხარკის გადახდა. კახეთ-ჰერეთში ფეხის მოკიდებით დავით IV-ს შეეძლო მუქარა შეექმნა, ერთი მხრივ, სელაუტებისადმი ლოიალურად განწყობილი შარვან-შაჰებისათვის და, მეორე მხრივ, თვით არარანში გაბატონებული სელაუტებისათვის. სხვა სიტუაციაში, აშლილობისა და შინაომების პირობებში, სელაუტები, ალბათ, შეუპოვებოდნენ დავითის ამ აქციას, ისევე როგორც შეეგუენ მის მიერ ხარკის შეწყვეტას. მაგრამ, სწორედ 1104 წლის დასაწყისიდან, როგორც ზემოთ ვნახეთ, დიდ სელაუტთა სახელმწიფოში პოლიტიკური სიტუაცია შეიცვალა. ბარქიარუკი და მუჰამადი დაზავდნენ და ამ უკანასკნელს, ზავის პირობებით, საქართველოც ერგო. ბუნებრივია, რომ მუჰამადის ერთ-ერთი მთავარი საზრუნავი იქნებოდა საქართველოში დაკარგული პოზიციების აღდგენა. და, მართლაც, 1104 წ. მოეწყო თურქ-სელაუტთა დამსჯელი ექსპედიცია, რომელშიც სულტნის (იგულისხმება მუჰამადის) "ურდვხვ ხვახთან" ერთად მონაწილეობდა განჯის ათაბაგი (რომლის იდენტიფიკაცია არ ხერხდება) და "უმრავლესი კახთა ქუეყანისა ერთი, მტერთავე თანა გარემოდგომილი ჩუენთა" (დავით აღმ.ისც. 1992:172). ეს იყო თურქ-სელაუტთა პირველი ორგანიზებული დაშტრობა საქართველოზე მას შემდეგ, რაც 1083 წ. გიორგი II-მ მორჩილება გამოუცხადა მალიქ-შაჰს და სათურქო ხარკი იკისრა. ბრძოლა მოხდა ერწუხთან⁹ და ის, როგორც ცნობილია, დავით IV-ის გამარჯვებით დასრულდა. ბრძოლაში დაიღუპა ბევრი მოწინააღმდეგე, მათ

⁸ კახეთის შემოერთებაზე დაწვრილებით იხ: ასათიანი, 1968:23-25; ასათიანი, 1989:168-170; ლორთქიფანიძე, 1979 ბ: 254-55; რ.მეტრეველი, 1986: 104-113.

⁹ ერწუხის ბრძოლისა და მისი მნიშვნელობის შესახებ იხ. ჯავახიშვილი, 1985:196; ასათიანი, 1968:25; რ.მეტრეველი, 1986:110—113; ლორთქიფანიძე, 1979 ბ: 234-35; სტიფანიძე, 1974: 78-79; თოფურია 1975: 208; *Анчабадзе*, 1990: 112.

შორის განჯის ათაბაგი. მუჰამადის მარცხი იმდენად მტკივნეული და საგრძნობი იყო, რომ მომდევნო ექვსი წლის მანძილზე იგი აღარ დამდგარა საქართველოსთან კონფრონტაციის გზაზე. მარცხმა აიძულა სულტანი ფაქტობრივად ეცნო ახალი პოლიტიკური რეალობა საქართველოში. ამიერიდან ინიციატივას დაეუფლა დავით IV. კახეთ-ჰერეთის შემოერთებით და ერწუხის ბრძოლაში გამარჯვებით საქართველო უმუშაოდ ჩაერთო აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკაში (თფფურია, 1990: 172).

1110 წლის სამხედრო კონფლიქტები

პერიოდი ერწუხის ბრძოლიდან 1110 წლამდე, როცა საქართველოსა და დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს შორის განახლდა სამხედრო კონფრონტაცია, იყო საშინაო ვითარების სტაბილიზაციის ხანა, როგორც საქართველოში, ისე დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოში. ბარქიარუკის სიკვდილის შემდეგ სულტანი მუჰამადი ერთპიროვნულად მართავდა დასავლეთ ირანსა და ერაყს. მემატინეები, რომლებიც გულგრილნი იყვნენ ბარქიარუკის მიმართ, ზოტბას ასხამდნენ მუჰამადს, როგორც "ხელჩუკთა ხრულყოფილხა და მათ შესანიშნავ, ნაცად კაცს" (ალ-ისფაჰანი/ ალ-მუნდაბი 1900:109). მოკლე ხანში მუჰამადმა ჩააქრო სეპარატისტული გამოსვლები მის წინააღმდეგ ჯიბალსა და ერაყში, წარმატებით ებრძოდა ისმაილიტებს (Bosworth, 1968: 114-18), აღადგინა თავისი გავლენა ქმავსილზე — ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში.

მავსილის რეგიონი წარმოადგენდა სტრატეგიულად მნიშვნელოვან სასაზღვრო ზოლს როგორც ედესის საგრაფოს, ისე დიარ-ბაქრის ურჩ თურქმენთა წინააღმდეგ (Bosworth, 1968:115). დიდი ხნის მანძილზე მავსილი იყო სადავო სხვადასხვა თურქ ამირას შორის. 1107 წ. ქალაქი ხელთ იგდო მცირე აზიის სელჩუკთა სულტანმა ყილიჩ-არსლანმა. მუჰამადის მიერ წარგზავნილმა ლაშქარმა ჩავლი-საკაოს სარდლობით და პალაბელი რიღვან ბ.თუთუშის მხარდაჭერით იმავე წლის ივნისში სასტიკად დაამარცხა ყილიჩ-არსლანი, რომელიც მდ.ხაბურში დაიხრჩო (Bosworth, 1968: 114; Runciman, II, 1957: 110). მალე მავსილის გამგებლად დაინიშნა ამირა მავდუდი, რომელსაც მუჰამადმა მიანდო ომი ჯვაროსანთა წინააღმდეგ. ითვლება, რომ მავდუდი იყო „იმად აღ-დინ ზენგის, ნურ აღ-დინ ბ. ზენგისა და სალაჰ აღ-დინის ლირსეული წინამორბედი. ის მოქმედებდა როგორც მუჰამადის მთავარსარდალი და მისი მისია იყო დაეძრა ერაყის სელჩუკები ჯვაროსანთა წინააღმდეგ სახიფათო შეტევაზე“ (Fink, 1969:399). 1109 წლის მიწურულს მუჰამადმა პირველად მოუწოდა მავდუდს და ხლათისა და მაიაფარიკინის მფლობელს სუქმან აღ-კუტბის ელაშქრათ ჯვაროსანთა წინააღმდეგ ედესაზე. ამ კამპანიაში, რომელიც 503 წლის შავვალის მეორე ათეულიდან — ე.ი. 1110 წლის 3 მაისიდან დაიწყო, მონაწილეობდნენ სხვა თურქმენი ამირებიც: დამასკოს ათაბაგი ტულ-თეგინი და ართუკიანი ნაჰმ აღ-დინ ილ-ლაზი, რომელიც

ქმარდინს ფლობდა (ხიმე მ. ალ-ჯაჟგი, 1952: 31; იმ ალ-ჯალანისი, 1983:270).

იმავე 1110 წელს დავით IV-მ განაახლა აქტიური სამხედრო ოპერაციები სელოჩუკთა წინააღმდეგ.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით, დავითმა 1110 წელს დაიბრუნა თურქების მიერ მიტაცებული ქვემო ქართლის მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტი სამშვილდე, რომელიც გიორგი ჭყონდიდელის ხელმძღვანელობით ქართველებმა "ხიმარჯვთ მოიპარეს." დაშინებულმა თურქებმა უბრძოლველად დატოვეს "უმრავლესნი ციხენი ხომხითისანი," რომლებიც ქართველებმა "მოითუაღწეს." თურქ-სელოჩუკთა საპასუხო ლაშქრობა "ძალი ხულტნისა [ა] და ყოველი თურქქმნილობა [ა]" დავითმა სასტიკად დაამარცხა თრიალეთში (დავით აღმ. ისტ., 1992:177,178-79).

როგორც ჩანს, ამ წარმატებებმა უბიძგეს დავით IV-ს სამხედრო ოპერაციები პირველად გადაეტანა საქართველოს ფარგლებს გარეთ, არრანში.

იბნ ალ-კალანისი და ალ-ჰუსაინი მოგვითხრობენ, რომ ქართველებმა არრანი დალაშქრეს ჰიჯრის 503 წელს (იმ ალ-ჯალანისი, 1983:269; ალ-ჰუსაინი: 468.), ე.ი. 1109 წ. 31 ივლისიდან — 1110 წ. 19 ივლისის ჩათვლით. არაბი ისტორიკოსები ამ ლაშქრობის კონკრეტულ დროს — თვეს არ ასახელებენ, მაგრამ იბნ ალ-კალანისის "დამასკოხ ისტორია" საშუალებას იძლევა რამდენადმე დავაზუსტოთ ის.

არაბი მემოტიანე ჩამოთვლის იმ ამბებს, რომლებიც ჰიჯრის 503 წ. ისლამის სამყაროს სხვადასხვა კუთხიდან მოვიდა დამასკოში. ის იხსენიებს სულტან მუჰამადის ჩასვლას ბაღდადში ჭუმადა ალ-ულას თვეში (იწყება 26.XI. 1109 წ.) და მის დაბრუნებას ისფაჰანში შავვალის თვეში (23.IV—21.V.1110 წ.). ცაზე კომეტის გამოჩენას 8 ზუ ლ-კა'დადან — ზუ ლ-ჰიჯას მიწურულამდე (22.V—19.VII.1110 წ.), შემდეგ მოთხრობილია ისევ შავვალის თვის ამბები, როცა მის მეორე ათეულში (1110 წ. 3 მაისიდან) მავსილისა და ხლათის მუსლიმი გამგებლები მუჰამადის მოწოდებით დაიძრნენ ედესაზე (იმ ალ-ჯალანისი, 1983: 265,268,270). ქართველების თავდასხმა არრანზე მოთავსებულია იმ ამბავთა შორის, რომლებიც დამასკოში შეიტყვეს შავვალისა და ზუ ლ-ჰიჯას თვეებს შორის. ეს კი გვაძლევს საფუძველს ვივარაუდოთ, რომ დავით IV-ის აღნიშნული ლაშქრობა მოხდა არა უადრეს 1110 წლის 23 აპრილისა და არა უგვიანეს 19 ივლისისა.

1110 წლის ქართველთა ლაშქრობა არრანში მიმართული იყო ქვეყნის მთავარი ქალაქის განჯისა და მისი მიმდებარე მხარეების წინააღმდეგ. მაგრამ ვის ექვემდებარებოდა არრანი ამ დროს?

როგორც ვნახეთ, განჯა და არრანი წარმოადგენდა მუჰამად ბ. მალიქ-შაჰის დასაყრდენს ბარქიარუკის წინააღმდეგ ხელისუფლებისათვის ბრძოლაში. ვარაუდობენ, რომ სწორედ ამ დროს განჯაში დაიდგა სასულტნო ტახტი, რომლის შესახებაც მოგვიანებით წერდა ან-ნასავი (ან-ნასავი, 1973:286; *Бейлис*, 1960:

496/1102-3 წ. განჯაში ჩანს თურქი ათაბაგი ლუზოლლუ (იზნ ალ-ახირი, X:359). 1104 წ. ერწუხის ბრძოლაში დაიღუპა განჯის კიდევ ერთი ათაბაგი, მაგრამ ვ.მინორსკისა და კლ.კაენის ვარაუდით, მომდევნო ხანებში, 500/1106-7 წ. განჯას შარვან-შაჰი დაეუფლა.

ვ.მინორსკი და კ.კაენი იმოწმებდნენ მას'ულ იზნ ნამდარის ერთ წერილს, რომელშიც განჯის ამირად დასახელბულია შარვან-შაჰ ფარიბურზის ვაჟი ალ-ადლდი. წერილი დაუთარიღებელია, მაგრამ მასში ჩართულ ლექსზე აღნიშნულია . . . , რაც კ.კაენისა და ვ.მინორსკის აზრით არის თარიღი — 500/1106-7 წ. აღნიშნული წერილის ცნობა ერთგვარად ეხმაურება მას'ულ ბ.ნამდარის ერთ კასიდას, სადაც ავტორი ასე მიმართავს ფარიბურზს: "ხმლევ აბზაზხ ერთი თავდახხმით და ხწრაფად ეუფლები არრანხ. განჯაში ნიშნავ 'ამილხ, რომლის მუშრიფივ მე ვარ" (*Бейлис*, 1970წ:44-45). ვ.მინორსკი და კ.კაენი ფიქრობდნენ, რომ განჯა თვით მუჰამადმა გადასცა შარვან-შაჰს არრანიდან სელჩუკთა ძირითადი ძალების წასვლის შემდეგ 1106-7 წ. (*Minorsky, Cahen*, 1949:126).

ვ. მ. ბელისი, რომელმაც სპეციალურად შეისწავლა მას'ულ ბ.ნამდარის წერილები და გამოაქვეყნა მათი ფაქსიმილე, საეჭვოდ მიიჩნევს, რომ [ა. . . თარიღია (ნიშანი) ა ხშირად არის დასმული ტექსტის გაყოფის ბოლოს, ხოლო ორი წერტილი . . . კი შეიძლება ეკუთვნოდეს ასო ع -ს), მაგრამ ის მინც შესაძლებლად თვლის, რომ განჯა გადავიდა შარვან-შაჰის ხელთ 496/1102-3 — 503/1109-10 წლებში (*Бейлис*, 1970წ:42). მან სელჩუკთა ლაშქრის წასვლის შემდეგ ჯერ თავის კონტროლს დაუქვემდებარა განჯა, მერე კი გადააქცია ის თავისი ვაჟის ალ-ადლდის სამფლობელოს ცენტრად (*Бейлис*, 1970წ:45).

ვ.მინორსკის, კ.კაენისა და ვ.ბელისის თვალსაზრისი არ არის კარგად დასაბუთებული. ფარიბურზი, როგორც ირკვევა, შარვან-შაჰად იყო 1063-1096 წლებში (*Буниятов*, 1978:140,147; *Ашурбейли*, 1983:123). მისი ლაშქრობა საქართველოზე დავით IV-ის დროს წყაროებში არ იხსენიება, მაგრამ ცნობილია, რომ შარვან-შაჰი თან ახლდა სულტან ალფ-არსლანს 460/1067-68 წ. არრანზე ლაშქრობის დროს (*Минорский*, 1963:60). არრანიდან სულტანი საქართველოში შეიჭრა. შესაძლოა, რომ ფარიბურზი მცირე ხნით ამ ლაშქრობაშიც მონაწილეობდა და მას'ულ ბ.ნამდარის აღნიშნული კასიდა სწორედ ამ ამბის გამოხმაურებას წარმოადგენს. ზ.ბუნიატოვი თვლის, რომ ფარიბურზი დაეუფლა არრანს მას შემდეგ, რაც ალფ-არსლანმა დატოვა ამიერკავკასია (*Буниятов*, 1978:143). ს.აშურბეილი მიიჩნევს, რომ განჯაში შარვან-შაჰთა ვასალური სამფლობელო არსებობდა XI ს. მიწურულში (*Ашурбейли*, 1983:123), მაგრამ ზუსტად როდის, ამას მკვლევარი არ მიუთითებს. ჩვენი ვარაუდით, შარვან-შაჰთა ხანმოკლე მმარ-

თველობა განჯაში შეიძლება დამყარებულიყო მხოლოდ XI ს. 80-იანი წლების ბოლოს ან 90-იანი წლების დამდეგს, მაგრამ 1092 წ. შემდეგ განჯასა და არრანში მათთვის ადგილი აღარ რჩება. და, საერთოდ, არ გაგვიჩნია რაიმე ცნობა, რომელიც მიუთითებდა, რომ 1102-3 ან 1106-7 წლებში სელჩუკთა სულტანმა რაიმე მიზეზით დათმო განჯა. 1110 წ. განჯას და არრანს სელჩუკები მტკიცედ ფლობდნენ და დავით IV-ის ლაშქრობა მიმართული იყო თურქ-სელჩუკთა ძალების წინააღმდეგ.

იბნ ალ-კალანისის აღნიშნული ცნობა განჯაზე ქართველთა ამ ლაშქრობის შესახებ შეუმჩნეველი არ დარჩენილა ქართულ ისტორიოგრაფიაში, მაგრამ მიჩნეულია, რომ დავით აღმაშენებელმა აიღო განჯა (განჯა) (ასათიანი, 1968:25),¹⁰ რაც სინამდვილეში არ მომხდარა. არაბი ისტორიკოსი იუწყება, რომ 503 წ. "მოვიდა ამბავი განჯის (ჯანზა) ქვეყანაზე და მის მეზობელ მხარეებზე უდელტეხილებიდან (დურუბ) ქართველთა (ქურჯ) გამოხვლისა. მათ ჩაიდინეს მრავალი ხიხახტიკე და უკეთურება მის [განჯის] ხანაზეში. ამბავმა ამის შესახებ მიადწია მალიქ-შაჰის ძესთან, "ქვეყნისა და ხარწმუნოების ზხნახთან" (დიჰას ად-დუნიჰა ვა დ-დინ), ხულტან მუჰამადთან. მან გაგზავნა ქართველთა წინააღმდეგ მრავალრიცხოვანი ლაშქარი, დაეცა მათ, აიძულა გაქვეუდობენ, აიცილა [მათი] უზამსობა და ბიწიერება, განდევნა ზოგვა-ქლექით, მისდია, მოაოხრა მათი ქვეყანა, გააპარტახა მათი მხარეები, უშიშარჰყო განჯის ქვეყნის მოხახლეობა მათი ბოროტებისგან და ადდგა მათი მოკრძალება [ხულტნიხადში] მათი [ქართველთა] მოხპობით. [შემდეგ კი] უკან მოიქცა ხულტნის ლაშქარი გამარჯვებული და ნაალაფარი" (იბნ ალ-კალანისი, 1983:270; ჯაფარიძე, 1992გ:84-89).

როგორც ვხედავთ, ქართველებს განჯა არ აუღიათ, თუმცა კი მოაოხრეს მისი სანახები. ამასთან არაბი მემატრიანე მოგვითხრობს, რომ სულტნის ლაშქარმა არამართო უკუაგდო ქართველები, არამედ დაარბია და გააპარტახა მათი ქვეყანა. ამ ამბების გადმოცემისას უფრო თავშეკავებულია სელჩუკთა მემატრიანე სადრ ად-დინ ალ-ჰუსაინი. ის წერს, რომ 503 წ., როცა ქართველებმა "დალაშქრეს განჯის ქვეყანა, ხულტანმა მათ წინააღმდეგ დაძრა ლაშქარი და აღკვეთა მათი ძალმომრეობა" (ალ-ჰუსაინი: 46მ).

ამრიგად, ირკვევა, რომ დავით IV-ის პირველი რეიდი არრანში წარუმატებელი აღმოჩნდა. მაგრამ იბნ ალ-კალანისის ინფორმაცია თურქ-სელჩუკთა საქართველოში შემოჭრასა და, მით უმეტეს, დიდ გამარჯვებებზე უდავოდ გადაჭარბე-

¹⁰ ამ ლაშქრობას იცნობს ჭსტედნაძეც, რომელიც ზოგადად აღნიშნავს, რომ თურქ-სელჩუკთა სულტანი იძულებული გახდა დავითის წინააღმდეგ გარკვეული ღონისძიებები მიეღო (სტედნაძე, 1974:82).

ბულია. ამის შესახებ არაფერი იცის ალ-ჰუსაინიმ. უფრო მოსალოდნელია, რომ მუჰამადის ლაშქარმა დაარბია არრან-საქართველოს სასაზღვრო რაიონი და არ შეჭრილა საქართველოს სიღრმეში. წარმატების შემთხვევაში მუჰამადი უმკველად შეეცდებოდა აღედგინა საქართველოში თავისი დაკარგული პოზიციები, მაგრამ მსგავსი რამ არ მომხდარა.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ მუსლიმი ისტორიკოსები არაფერს წერენ თრიალეთში თურქ-სელჩუკთა სასტიკ მარცხზე, ხოლო დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი კი — მეფის დამარცხებაზე არრანში. ეს ის შემთხვევაა, როცა ქართველი და მუსლიმი მემკვიდრეები ამჯობინებენ ისაუბრონ მხოლოდ საკუთარ გამარჯვებებზე და არ მოიხსენიონ მარცხი. და მაინც, ბრძოლები სელჩუკებთან 1110 წელს დავითის სასარგებლოდ იყო. მან დაიკავა სამშვილდე და ძერნა¹¹ და კიდევ ერთი ნაბიჯი გადადგა ქართული მიწების შემომტკიცების გზაზე.

დავით IV-ის სამხედრო აქტივობა 1110 წ. დაემთხვა დიდ სელჩუკთა პირველ სერიოზულსა და დიდ სამხედრო კამპანიას ჯვაროსანთა, სახელდობრ, ედესის საგრაფოს წინააღმდეგ. შეიქმნა ისეთი ვითარება, როცა სულტანს არ შეეძლო გამოეყენებინა საქართველოში თავის ერთგულ ქვეშევრდომთა სამხედრო ძალები ვანის ტბის რეგიონიდან და ჩრდილოეთ მესოპოტამიიდან, რადგანაც ისინი ჯვაროსნებს ეომებოდნენ. ამავე დროს მას არ შეეძლო გაეგზავნა თავისი რეგულარული ჯარი ("ახქარ") ედესის წინააღმდეგ, რადგანაც ის აშკარად დავით IV-სთან ბრძოლებით იყო დაკავებული. ამრიგად, სელჩუკთა ძალები ორ ფრონტზე აღმოჩნდა დაქაჩული. ბუნებრივია ჩნდება კითხვა: ხომ არ არსებობდა რაიმე კავშირი ედესის გრაფ ბალდუინ II-სა და დავით IV-ს შორის? ამ კითხვაზე წყაროები პასუხს 1110 წლისათვის არ გვაძლევენ და გადაჭრით რაიმეს თქმა შეუძლებელია. მაგრამ ასეთი კავშირი რომც გამოვიჩინოთ, ფაქტია, ჯვაროსანთა ბრძოლები ამ დროს თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ ამსუბუქებდა საქართველოს მდგომარეობას და პირობით.

1115-1117 წლების ბრძოლები

1115 წ. დავით IV-მ აიღო რუსთავი, განჯა-თბილისის საკომუნიკაციო ხაზზე, რომელიც სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან კეტავდა თბილისის მისადგომებს. რუსთავის დაკარგვით "დიდად წყენა[ა] შეექმნათ თურქთა და რიდობა ხაზამთროთა ადგილთა დგომისა[ა]" (დავით აღმ. ისტ., 1992:179). მიუხედავად ამისა, 1110 წლისგან განსხვავებით სულტან მუჰამადს არ უცდია რევანში აეღო. ჩვენ მიგვაჩნია, რომ ეს შემთხვევითი არ იყო. 1114-1115 წლებში სულტანის რეგულარული ლაშქარი, ყოველ შემთხვევაში მისი დიდი ნაწილი მაინც, სირიასა

¹¹ ძერნას ლოკალიზაცია უცნობია. ხომ არ არის ის იგივე ზერნა ელისენის ზეგანზე, კახსა და ზაქათალას შორის (კეკელიძე, 1945:317; ნ.ბერძენიშვილი, 1966 პ:266; მუსხელიშვილი, 1967:118), არრანის სიახლოვეს?

და ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში აღმოჩნდა დაკავებული.

1114 წელს მუჰამადმა მავსილოს გამგებლად აყ-სონყურ ილ-ბარსუკი დანიშნა, თან თავისი ვაჟიშვილი მას'უდი გააყოლა დიდი ჯარით და მოუწოდა ჩრდილოეთ მესოპოტამიის ყველა ამირას აყ-სონყურს დამორჩილებოდნენ. იმავე წლის მასში მავსილოს გამგებელი 15 ათასი მეომრით ედესაზე დაიძრა და შემოეწყო მას. ქალაქის ორთვიანი აღყა წარუმატებლად დამთავრდა. მაშინ აყ-სონყურმა დაარბია ედესის, სარუჯის და სუმაისატას სანახები, მაგრამ შემდეგ უთანხმოება მოუვიდა ართუკიან ნაჰმ ად-დინ ილ-ლაზის ვაჟთან და დაიჭირა ის. შეურაცხყოფილმა ილ-ლაზიმ შემოიკრიბა ერთგული თურქმენები, მოულოდნელად თავს დაესხა აყ-სონყურს, სასტიკად დაამარცხა იგი და გამოიხსნა შვილი (*Runciman, II, 1957:128-130*). განრისხებულმა სულტანმა მუქარით სავსე წერილი გაუგზავნა ილ-ლაზის. შეშინებული ართუკიანი მარდინიდან დამასკოში თავის სიმამართან — ტულ-თეგინთან გაიქცა. 1115 წ. დასაწყისში სულტანმა მათ დასასჯელად ჰამადანიდან სირიაში ახალი დიდი ლაშქარი გაგზავნა ამირა ბურსუკ ბ. ბურსუკის მეთაურობით. მას შეუერთდნენ მავსილისა და მთელი ალ-ჯაზირას ჯარები ჯუი-უშ-ბეგისა და ჭენ-თოდის მეთაურობით. ბურსუკ ბ.ბურსუკს დაეველა ფრანკთა სამფლობელოების დალაშქრაც. ტულ-თეგინი და ილ-ლაზი ანტიოქიის გამგებელს როიერს დაუკავშირდნენ და ამ უკანასკნელმა 1115 წლის 14 სექტემბერს სირიაში, დანისთან ბრძოლაში სასტიკად დაამარცხა ბურსუკ ბ.ბურსუკი (*Runciman, II, 1957: 130-31*).

ს.რანსიმანი აღნიშნავს, რომ დანისთან მარცხით დასრულდა ირანის სელჩუკი სულტნის უკანასკნელი ცდა დაებრუნებინა სირია (*Runciman, II, 1957:133*). მას აღარც ჯვაროსანთა წინააღმდეგ მოუწყვია ახალი ლაშქრობა. ამის მიზეზი, ვფიქრობთ, იყო მნიშვნელოვანი სამხედრო დანაკარგები. იმავე მიზეზით, როგორც ჩანს, მუჰამადმა ვერ მოახდინა რეაქცია არა მარტო დავით IV-ის ახალ წარმატებაზე 1115 წელს, არამედ მომდევნო 1116—1117 წლებშიც, როცა მეფემ განახორციელა ფართო მასშტაბის სამხედრო ოპერაციები ბასიანიდან სელჩუკთა მოხარკე შარვანამდე (დავით აღმ. ისტ., 1992: 179—181) და აიღო ციხე ქალაქი.

ისევე როგორც 1110 წ., 1115 წელსაც დავით IV-მ მოხერხებულად გამოიყენა დიდ სელჩუკთა სულტნის პრობლემები. 1114-1115 წლებში ჯვაროსნებმა თავიანთ ფრონტებზე დააკავეს სელჩუკთა მნიშვნელოვანი სამხედრო ძალები, რომელთა მარცხმა 1115 წ. ობიექტურად შეუწყო ხელი დავით IV-ს წარმატებით ებრძოლა საქართველოში თურქების წინააღმდეგ.

1118 წლის კამპანია. ლორეს აღება

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით, 1118 წლის ბზობას, ე.ი. 7 აპრილს "წარმოემართა მეფე დანუჯით წარსვლად რაჯის პირსა და ზატი-

კი გაზრდად და ნაკიდურს (დავით აღმ. ისტ. 1992:181). ზატკი იგივე აღდგო-
მაა. მაშასადამე ნახიდურთან მეფე 14 აპრილს იყო.

ლანუხი ვახუშტის რუკაზე აღნიშნულია ალაზნის მარცხენა მხარეს, ბელაქა-
ნსა და ვარდიანს შორის (ალაზანი, 1989:161). ის , ჩანს, იყო დავით IV-ის
ერთ-ერთი სამხედრო ბანაკი იმ რაიონების უშუალო სიახლოვეს, სადაც მეფე
აწარმოებდა აქტიურ სამხედრო მოქმედებებს (დავით აღმ. ისტ., 1990:148., ჯი-
მუნჯ.). საფიქრებელია, რომ სწორედ ლანუხიდან განახორციელა დავითმა თავისი
ლაშქრობები გიშსა და შარვანზე.

არეზის ნაპირი ლანუხიდან შორს არ არის. ეს მდინარე მტკვარს ერთვის
ბარდავთან. მაგრამ მეფე ამჯერად, როგორც ჩანს, არ აპირებდა არჩანის სიღრ-
მეში შეჭრას. ის მოულოდნელად ნახიდურთან აღმოჩნდა.

ნახიდური, რომელიც ლოკალიზდება გარდაბნის დასავლეთით, მდ.ხრამის
მარჯვენა ნაპირზე, დღევანდელი არუხლოს ადგილზე (ე.მურტყინიშვილი, 1979:28,
მუსხელიშვილი, 1980:46-7, 396. 170). გზასაყარი იყო. გარდა დმანის-მარნეულ-
სა, აქედან მიდიოდა გზები სამშვილდეზე, წინწყაროზე, მარაბდაზე (ე.მურტყინი-
შვილი, 1966ა:76). ნახიდურიდან შორს არ იყო ლორმდეც.

ნახიდურთან დავითმა შეიტყო, რომ თურქებს ჯავახეთში მოეკლათ ბეშქენ
ჯაყელი და მან შურისძიების მიზნით დაარბია არეზის ნაპირზე მდგომი თურქები.
მემატნანე არ ასახელებს მეფის მარშრუტს და კონკრეტულ ადგილს, მაგრამ
შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მან გააკეთა ღრმა რეიდი სომხეთის გადაჭრით,
გელაქუნის ტბის სამხრეთით. ამის შემდეგ კი მეფემ აიღო ლორე და აგარანი
(დავით აღმ. ისტ. 1992:181) — თბილისის სამხრეთით (ე.მურტყინიშვილი, 1951:36-
60; ე.მურტყინიშვილი, 1988:154-68).

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი აგარანის (გვიანდელი კოყრის ციხის)
აღებას ივლისით ათარილებს, ლორეს დაპყრობის თვეს კი არ მიუთითებს. შეიძ-
ლება ვიფიქროთ, რომ ეს მოხდა მაის-ივნისის თვეებში.

ნ.ბერძენიშვილი აღნიშნავს, რომ ლორე ტაშირზე მებატონე ციხე-სიმაგრე
იყო. ტაშირი კი ის ქვეყანაა, საიდანაც მაშავერას თუ ქცია-ბერდუჯის ხეობაში
არაერთი გზა შედიოდა. ამდენადვე, ტაშირზე მებატონე ლორე ბუნებრივად
კეტავდა საქართველოში შემომავალ ყველა კარს და მას განსაკუთრებული მნიშ-
ვნელობა ენიჭებოდა საქართველოსთვის, როგორც თავდაცვითი, ისე შეტევითი
ომების დროს (ე.მურტყინიშვილი, 1966ა: 77).

ლორე ერთ ხანს ტაშირ-ძორაგეტის სომხური სამეფოს¹² დედაქალაქი იყო.
ეს სამეფო, როგორც ცნობილია, შეიქმნა X ს-ის 70-იან წლებში და მან მალე
თითქმის მთელი ქვემო ქართლი მოიცვა. მისმა მეფეებმა, კვირიკიანებმა აღბანეთის

¹² ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოს ისტორია მონოგრაფიულად შეისწავლა რ.ი.მათევესიანმა
(*Матевосян*, 1969; მათევესიანი, 1982). ამ სამეფოს შესახებ იხ. აგრეთვე: პაპუაშ-
ვილი, 1982:234-251; აბდლაძე, 1988:167, 236-37.

ნაწილიც — უტიქის მხარეც შეიერთეს და ამიტომ, მათ მათეოს ურპაეცი ალბანთა მეფეებსაც უწოდებს (მათეფსიანი, 1982: 101; ანდელაძე, 1988:167).

ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოს ცენტრი თავდაპირველად იყო სამშვილდე, მაგრამ 1065 წ. ბაგრატ IV-მ ის წაართვა კვირიკიანებს და სამეფოს დედაქალაქი გახდა ლორე.

XI ს. 80-იანი წლების დასაწყისში ტაშირ-ძორაგეტის მეფემ კვირიკემ გიორგი II-ის მსგავსად მორჩილება გამოუცხადა მალქ-შაჰს. 1089 წლიდან ის წყაროებში აღარ იხსენიება. სამაგიეროდ მეფეებად ჩანან მისი ვაჟები დავითი და აბასი.

ვარდანი, როცა ეხება დავით IV-ის მოღვაწეობას, წერს, რომ მან გააფართოვა საქართველოს საზღვრები და დაიპყრო ყველა სომხური სამფლობელო კვირიკესი და აბასისა (ვაზღანი: 146-47). ამ სამფლობელოთა შორის დასახელებულია ლორეც. უფრო ადრე სომეხი მემკვიდრე აღნიშნავს, რომ ქართველთაგან დევნილი დავითი და აბასი წავიდნენ არარანის გამგებელთან, რომელსაც გამოთხოვეს თითო-თითო ციხე და აქ ცხოვრობდნენ დიდ გაჭირვებაში (ვაზღანი:133). ამ ცნობას აესებს კირაკოს განმაცკვი: დავითმა და აბასმა, ქართველთაგან ვერაგულად მოტყუებულებმა, დატოვეს მშობლიური სახლი და მიაშურეს სპარსელებს, რომელთაგანაც სამფლობელოდ მიიღეს ტავეში, მაწნაბერდი და სხვა ადგილები (კირაკ. განმაცკვი: 114).

აღნიშნული სომხური წყაროების მონაცემებით იქმნება შთაბეჭდილება, რომ დავით IV-მ მოახდინა მეზობელი (თუნდაც ისტორიული ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე მდებარე) ქრისტიანული სომხური სამეფოსა და მისი სატახტო ქალაქის ანექსია. ასე ფიქრობს არაერთი ქართველი და სომეხი მკვლევარიც. მაგალითად, ჯსტეფნაძე წერს, რომ 1118 წ. „დავითმა გააუქმა მთელი ერთი საუკუნის განმავლობაში საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული ტაშირ-ზორაგეტის სამეფო და მისი ტერიტორია საქართველოს შემოუერთა“ (ცფოენაძე, 1974:36; ცფოენაძე, 1985:75), გ.მკრტუმიანი კი აღნიშნავს, რომ „დავით აღმაშენებელმა თავისი სახელმწიფოს სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვრების განმტკიცების მიზნით 1118 წ. გაერთიანებულ საქართველოს შეუერთა ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო (დედაქალაქი — ლორე)“ (Mkrtyan, 1983: 146). მაგრამ სხვა მკვლევარები თვლიან, რომ დავით IV-მ ლორე და, საერთოდ, ტაშირ-ძორაგეტი თურქებს წაართვა. ივ.ჯავახიშვილი მიუთითებდა, რომ 1118 წელს, როცა დავითმა ლორე და აგარანი დაიკავა, ქვემო ქართლი, „სომხითი“ ვითარცა პოლიტიკური ერთეული უკვე აღარ არსებობდა და დავითის აქცია „ქართლის სამხრეთი ნაწილის სომეხთა ბატონობისა და მძლავრობისაგან განთავისუფლება კი არ იყო, არამედ სელჩუკიანთა კლანჭებისაგან გამოგლეჯა“ (ჯავახიშვილი, 1919:22). სომეხ მკვლევართაგან ანა-ლოგოური თვალსაზრისი დასაბუთებული აქვს რ.მათეფსიანს.

ყურადღებებს მივაქცევთ იმ ფაქტს, რომ ბრძოლა ლორესათვის 1118 წლამდე კარგა ხნით ადრე დაიწყო და ის თავდაპირველად მიმდინარეობდა კვირიკიანებსა, სელჩუკებსა და ოიარ-ბაქრის თურქმენებს შორის.

ვარდანი იუწყება, რომ 1105 წ. სპარსეთში მომხდარი არეულობით ისარგებლა ვიძე ამირა ხიზილმა, რომელმაც ხელთ იგდო ჯერ ლორე, შემდეგ კი დვინი, სადაც მოკლა მისი მფლობელი ბუნარი, იგივე აბუ ნასრი, ანისის შადდადიანი გამგებლის მანუჩეს (მანუჩიპრის) ძმა (ვატდანი: 140; თფუტია, 1975:96-7). სხვა ცნობით, ხიზილს დაუპყრია, აგრეთვე, წმინდა სავანეებიც სანაინი და ახპატი (კიტაჯ. განმაჯუცი: 90).

ლ.ხანლარიანი ფიქრობს, რომ ხიზილი იყო სულტან ბარქიარუჯის ვაჟი მუ'იზ ალ-დინ მალიქ-შაჰ II (კიტაჯ.განმაჯუცი: 273), მაგრამ ეს მოსაზრება სრულიად მიუღებელია. ვ. მინორსკი შესაძლებლად თვლიდა, რომ ხიზილი გაეიგივებინა ყიზილ-არსლანთან. ალ-ფარიკის თანახმად, ამირა ყიზილ-არსლანი, ან არაბულად ას-საბ' ალ-აჰმარი (წითელი ლომი) იყო დიარ-ბაქრის მხარეში ას'არ-დის, ტანზას და ბამპუდის გამგებელი. მანამდე კი ის ფლობდა დვინსაც (ალ-ფა-ტივი: 157a; Cahen, 1935:234; Minorsky, 1953:82, შენ 4; თფუტია, 1975: 96-97). არაბი ისტორიკოსის ეს ცნობა ხიზილ /ყიზილ-არსლანის იგივეობის საშუალებას იძლევა. მაგრამ როგორ აღმოჩნდა ყიზილ-არსლანი დვინსა და ლორეში?

იბნ ალ-ასირის თანახმად, ყიზილ-არსლანი (რომელსაც შემატანე შეცდომით ას-საბ' ალ-აჰმარის ძედ მიიჩნევს) 1103 წ. მონაწილეობდა ხოისთან ბრძოლაში, მუჰამადის მხარეზე (იბნ ალ-ასიტი, X: 360). ვარდანის ცნობა სპარსეთში არეულობის შესახებ, ვფიქრობთ, გულისხმობს მუჰამადისა და ბარქიარუჯის კონფრონტაციას. ამდენად, ყიზილ-არსლანმა, შესაძლოა, დვინი და ლორე დაიკავა არა 1105 წ. (როცა შინა ომი დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოში დასრულდა), არამედ რამდენადმე ადრე, 1103—1104 წლებში. მან, როგორც ჩანს, ისარგებლა ამიერკავკასიის ამ ნაწილში არასტაბილური სიტუაციით და, ალბათ, მუჰამადის „კურთხევით“ ხელი დაადო ლორეს, შემდეგ კი დაეუფლა დვინსაც. ეს იყო დიარ-ბაქრის თურქმენთა პირველი ცდა ფეხი მოეკიდებინათ ამ ქალაქში. ასეთი პრეტენზიები, როგორც ჭკვემოთ ვნახავთ, მომდევნო ხანებში დიარ-ბაქრის სხვა თურქმენებსაც (აჰდაბიანებს) ჰქონდათ.

თურქმენი ამირების ერთგულებას პოლიტიკური სიტუაცია და პირადი ანგარება განაპირობებდა. ამის გამო ისინი ხშირად იცვლიდნენ პოზიციას. 1106 წ., როცა ჩრდილო მესოპოტამიაში რუმის სელჩუკთა სულტანი ყილიჩ-არსლანი შეიჭრა და დაიპყრო მაიაფარიკინი და შემდეგ კი (1107 წ.) მავსილიც, ყიზილ-არსლანმა იჩქარა, რომ მისთვის ერთგულება გამოეცხადებინა. თურქმენი ამირას და დიდ სელჩუკთა სულტანის ინტერესები ერთმანეთს დაუპირისპირდა. 1107 წ. მუჰამადმა ჩავლი-საკაოს მეშვეობით დაამარცხა რუმის გამგებელი. ამის შემდეგ, როცა კი ხელსაყრელი შემთხვევა მიეცემოდა, მას შეეძლო დაესაჭა ყიზილ-არსლანიც. ყოველივე ამის გათვალისწინებით რეალურ საფუძველს იღებს ვარდანის ცნობა იმის თაობაზე, რომ შადდადიანი "მანუჩე წავიდა ხპარხეთის მეფის კარზე, წამოიყვანა ლაშქარი და როცა დაბრუნდა, თავის მხრივ მოკლა

ვარდანი იუწყება, რომ 1105 წ. სპარსეთში მომხდარი არეულობით ისარგებლა ვიძე ამირა ხიზილმა, რომელმაც ხელთ იგდო ჯერ ლორე, შემდეგ კი დვინი, სადაც მოკლა მისი მფლობელი ბუნარი, იგივე აბუ ნასრი, ანისის შადდადიანი გამგებლის მანუჩეს (მანუჩიპრის) ძმა (ვატდანი: 140; თფუჭია, 1975:96-7). სხვა ცნობით, ხიზილს დაუპყრია, აგრეთვე, წმინდა სავანეებიც სანაინი და ახპატი (კიტაჯ. განმაჯუცი: 90).

ლ. ხანლარიანი ფიქრობს, რომ ხიზილი იყო სულტან ბარქიარუკის ვაჟი მუ'იზ ად-დინ მალიქ-შაჰ II (კიტაჯ. განმაჯუცი: 273), მაგრამ ეს მოსაზრება სრულიად მიუღებელია. ვ. მინორსკი შესაძლებლად თვლიდა, რომ ხიზილი გაეიგივებინა ყიზილ-არსლანთან. ალ-ფარიკის თანახმად, ამირა ყიზილ-არსლანი, ან არაბულად ას-საბ' ალ-აჰმარი (წითელი ლომი) იყო დიარ-ბაქრის მხარეში ას'არ-დის, ტანზას და ბამჰუდის გამგებელი. მანამდე კი ის ფლობდა დვინსაც (ალ-ფა-ტივი: 157ა; Cahen, 1935:234; Minorsky, 1953:82, შენ 4; თფუჭია, 1975: 96-97). არაბი ისტორიკოსის ეს ცნობა ხიზილ/ყიზილ-არსლანის იგივეობის საშუალებას იძლევა. მაგრამ როგორ აღმოჩნდა ყიზილ-არსლანი დვინსა და ლორეში?

იბნ ალ-ასირის თანახმად, ყიზილ-არსლანი (რომელსაც მემატჩიანე შეცდომით ას-საბ' ალ-აჰმარის ძედ მიიჩნევს) 1103 წ. მონაწილეობდა ხოისთან ბრძოლაში, მუჰამადის მხარეზე (იზ ალ-ასიტი, X: 360). ვარდანის ცნობა სპარსეთში არეულობის შესახებ, ვფიქრობთ, გულისხმობს მუჰამადისა და ბარქიარუკის კონფრონტაციას. ამდენად, ყიზილ-არსლანმა, შესაძლოა, დვინი და ლორე დაიკავა არა 1105 წ. (როცა შინა ომი დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოში დასრულდა), არამედ რამდენადმე ადრე, 1103—1104 წლებში. მან, როგორც ჩანს, ისარგებლა ამიერკავკასიის ამ ნაწილში არასტაბილური სიტუაციით და, ალბათ, მუჰამადის „ტურთხევით“ ხელი დაადო ლორეს, შემდეგ კი დაეუფლა დვინსაც. ეს იყო დიარ-ბაქრის თურქმენთა პირველი ცდა ფეხი მოეკიდებინათ ამ ქალაქში. ასეთი პრეტენზიები, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, მომდევნო ხანებში დიარ-ბაქრის სხვა თურქმენებსაც (აჰდაბიანებს) ჰქონდათ.

თურქმენი ამირების ერთგულებას პოლიტიკური სიტუაცია და პირადი ანგარება განაპირობებდა. ამის გამო ისინი ხშირად იცვლიდნენ პოზიციას. 1106 წ., როცა ჩრდილო მესოპოტამიაში რუმის სელჩუკთა სულტანი ყილიჩ-არსლანი შეიჭრა და დაიპყრო მიაფარიკინი და შემდეგ კი (1107 წ.) მავსილიცი, ყიზილ-არსლანმა იჩქარა, რომ მისთვის ერთგულება გამოეცხადებინა. თურქმენი ამირას და დიდ სელჩუკთა სულტნის ინტერესები ერთმანეთს დაუპირისპირდა. 1107 წ. მუჰამადმა ჩავლი-საკაოს მეშვეობით დაამარცხა რუმის გამგებელი. ამის შემდეგ, როცა კი ხელსაყრელი შემთხვევა მიეცემოდა, მას შეეძლო დაესაჯა ყიზილ-არსლანიც. ყოველივე ამის გათვალისწინებით რეალურ საფუძველს იღებს ვარდანის ცნობა იმის თაობაზე, რომ შადდადიანი "მანუჩე წავიდა ხპარხეთის მეფის კარზე, წამოიყვანა ლამქარი და როცა დაბრუნდა, თავის მხრივ მოკლა

ზიზილი თავისი ძმის ხაფლაგზე" (ვაზდანი: 140).

კაკენი წერდა, რომ ყიზილ-არსლანი მოკლეს 1118 წ. (Cahen, 1935: 234). ამ თარიღს კითხვის ნიშნით იღებდა ვ.მინორსკიც, რომელიც აღნიშნავდა, რომ კაკენი წყაროს არ ასახელებს (Minorsky, 1953:83), მაგრამ ეს ასე არ არის. კაკენი მიუთითებდა კრებულში „Recueil des historiens des croisades“ (Documents Arméniens. Tome premier, Paris, 1869: 414, №9.1) დაბეჭდილ კირაკოს განძაკეცის „ხომხეთის ისტორიის“ ფრანგული თარგმანის იმ პასაჟის კომენტარს, რომელიც ეხება ზიზილს. აქ დამოწმებულია სამუელ ანეცის ცნობა იმის თაობაზე, რომ 567 /20.II. 1118-21.II.1119 წ. „ზგვითების ტირანი ყიზილი, რაც ნიშნავს წითელს, მოიკლა ხპარხელთა მიერ, რომლებმაც ალყა შემოარტყეს ამ ქალაქს (დვინს — გ. ჯ.) 6 თვის მანძილზე.“ მაგრამ სამუელ ანეცის თხზულების ერთადერთ სრულ გამოცემაში, როგორც ყიზილ-არსლანის მიერ დვინისა და ლორეს დაპყრობის, ისე მისი მოკვლის თარიღად მითითებულია არა სომხური ერთი 567, არამედ 554/1105 წ. (სამ.ანგვი, 1893:121-22). ასევეა ვარდანთანაც (ვაზდანი: 140). ამდენად კაკენის მიერ დასახელებული თარიღი (1118 წ.) უსაფუძვლოა.

მხითარ აირივანეცის თანახმად ზიზილ *resp.* ყიზილ-არსლანი მოკლეს 1111 წლიდან 1120 წლამდე (მხით. აირივანეცი: 79). ამავე მონაცხეთში ის იხსენიებს მანუჩეს გარდაცვალებასაც, რაც სამუელ ანეცის დათარიღებული აქვს 1110 წლით (სამ.ანგვი, 1893: 122). შეიძლება დავუშვათ, რომ ეს ამბავი მოხდა 1110 წ. ახლო ხანებში. ამ დროისათვის სულტან მუჰამადის მომხრეებმა, ვფიქრობთ, დაიკავეს ლორე.

სანიანის მონასტრის ჩანაწერების წიგნში „ქაოთუკში“, რომელშიც საუკუნეების მანძილზე აღინუსხებოდა მონასტერთან დაკავშირებული ამბები, აღნიშნულია, რომ 1110 წ. აგვისტოში სელჩუკი მეომრების რაზმი თავს დაესხა სანიანის მონასტერს, სადაც ამ დროს იმყოფებოდა დავით კვირიკეს ძე. აქედან გამომდინარე, რ.მათეოსიანი ფიქრობს, რომ ამ დროს კვირიკიანები დავითი და აბასი ჯერ კიდევ ფლობდნენ სამეფოს ცენტრალურ ნაწილს, ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო არ იყო მთლიანად დაცემული და ეს მოხდა ცოტა მოგვიანებით. მხითარ აირივანეცი კვირიკე მეფის ვაჟების სამშობლოდან გაძევებას 1111—1120 წლებში ათავსებს, სტეფანოს ორბელიანი კი ამ ამბავს 1113 წლით ათარიღებს (მხ.აირივანეცი: 79. სვ. ორბელიანი, 1942: 16). მათი ცნობების შეპირისპირების საფუძველზე რ.მათეოსიანი ასკვნის, რომ აბასმა და დავითმა სამშობლო დატოვეს 1111—1113 წლებში და ეს განაპირობა სელჩუკთა მიერ მათი ქვეყნის თანდათან დაპყრობამ (მათეოსიანი, 1982:105-6; Матевосян, 1969:13-14; პაპუაშვილი, 1982:249-50).

როგორც ვხედავთ, ლორე ცილობის საგანს წარმოადგენდა დიდ სელჩუკებსა და დიარ-ბაქრის თურქმენებს შორის. კვირიკიანებმა ვერ გაუწიეს მტერს სერი-

ონული წინააღმდეგობა და დათმეს სამეფო. ტაშირ-ძორაგეტის სატახტო ქალაქი ლორე დავით IV-მ თურქ-სელჩუკთაგან დაიხსნა. მოგვიანებით მან გაანთავისუფლა ტაშირ-ძორაგეტის სხვა ციხეებიც (იხ. ქვემოთ, გვ. 55-56). ლორეს აღებით მეფემ გაჭრა სარკმელი ჩრდილოეთ სომხეთისაკენ, დვინისა და ანისის მიმართულებებით. შეიძლება ითქვას, რომ ლორეს დაკავებამ საფუძველი მოუმზადა მნიშვნელოვან ეტაპს დავით IV-ის საგარეო პოლიტიკაში, ბრძოლას თურქებთან ამიერკავკასიაში ჰეგემონიისათვის.

დავით IV-ის სამხედრო კამპანიის დასაწყისი 1118 წ. აპრილში დაემთხვა მიძიმედ დაავადებული (1117 წ. ნოემბრიდან) სულტან მუჰამადის გარდაცვალებას 5 ან 18 აპრილს (ალ-ჰუსაინი: 468; იმნ ალ-ასიბი, X:525) და ტახტზე მცირეწლოვანი მაჰმუდის ასვლას. დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოში კვლავ შფოთი და უთანხმოება ჩამოვარდა. ახალ სულტანს დაუპირისპირდნენ მისი ძმები: ტურლილი, მას'უდი, სელჩუკ-შაჰი და ბიძა — ხორასნის გამგებელი სანჯარი. საქართველოს სამხრეთ საზღვრებთან შეიქმნა ახალი პოლიტიკური სიტუაცია, რომლის გათვალისწინებაც საჭიროა დავით IV-ის სამხედრო-პოლიტიკური ღონისძიებების შესწავლის დროს.

4. ღვაწი IV-ის ბრძოლა აზიურკავკასიაში

პოლიტიკური კამპანიისათვის 1120—1124 წლებში

1119 წ. დაპირისპირება სულტან მაჰმუდსა და სანჯარს შორის სისხლისმღვრელ ომში გადაიზარდა. სანჯარი ხორასნიდან დიდი ჯარით შეიჭრა მაჰმუდის სამფლობელოში — ჯიბალში და 11 აგვისტოს სავასთან სასტიკად დაამარცხა ძმისშვილი. იმავე წლის ნოემბერ-დეკემბერში მაჰმუდმა ცნო სანჯარის უზენაესობა. სანჯარი უმადლეს სულტანად, მაჰმუდი კი მის მემკვიდრედ გამოცხადდა. 1119 წ. ტერიტორიულად ისედაც შემცირებული დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო საბოლოოდ დაიშალა. სანჯარის კონტროლს დაექვემდებარა აღმოსავლეთი ირანი, მაზანდერანი, კუმისი, დამავანდი და ქრეი ჯიბალში, რომელიც იყო „სადარაჯო კოშკი მთელ დასავლეთ ირანზე“ (Bosworth, 1968:120). სანჯარმა მაჰმუდს იკრად უბოძა მიწები ხორასნიდან-ანატოლიამდე და სირიამდე (Буниятов, 1978:18). მის სამფლობელოთა შორის დასახელებულია საქართველოც (გორჯესთან) (ჰამიდ, ყაჯვინი, 1903: 272-73; ჰამიდ, ყაჯვინი, 1937: 29,53; ჰაჯი მუჰედი-ყული ყაჯაბი: 87), მაგრამ პრაქტიკულად მაჰმუდი ფლობდა მხოლოდ დასავლეთ ირანსა და ერაყს. უთანხმოების დასასრული სანჯარსა და მაჰმუდს შორის ითვლება ერაყის სელჩუკთა სასულტნოს წარმოქმნის ხანად (Буниятов, 1978:19).

ვიდრე ხორასანში დაბრუნდებოდა, იმ მიზნით, რომ არ დაეშვა მაჰმუდის გაძლიერება, სანჯარმა მის ძმებს იკრად სხვადასხვა სამფლობელო უბოძა. სელჩუკ-შაჰს გადაეცა ფარსი და ისფაჰანის ოლქის ნაწილი, მას'ულს — აზერბაიჯანი,

ეს დრო, ჩანს, მან მოანდომა იმ პრობლემების გადაჭრას, რომლებიც დაკავშირებული იყო საქართველოში ყიფიანების ჩამოსახლება-განსახლებასთან და მათგან ახალი სამხედრო შენაერთების ფორმირებასთან¹⁴. 1120 წლისათვის დასრულდა საქართველოს სამხედრო სტრუქტურების ჩამოყალიბება (მათ შესახებ იხ. ჩხაჭავაძის ნაშრომი, 1966: 161-186; ზესხია, 1972: 36-47; ლობთიფიანიძე, 1979: 224-29; ბ. ზეზუნაძე, 1986: 152-83; *Анчабадзе* 1990:103-111). მეფეს შეეძლო მტრისთვის დაეპირისპირებინა 60 ათასი მეომარი, რომელთაგანაც, საფიქრებელია, არა უმეტეს 12-15 ათასისა მუდმივ ლაშქარს შეადგენდა (*Анчабадзе*, 1990:105). ეს იყო კარგად გაწვრთნილი, დისციპლინირებული, მობილური, მრისხანე სამხედრო ძალა, რომელსაც შესწევდა უნარი გადაეჭრა ყველაზე სერიოზული ამოცანები. მძლავრი სამხედრო პოტენციალი საშუალებას აძლევდა მეფეს განეხორციელებინა ფართო მასშტაბის სამხედრო ოპერაციები. 1120 წ. დამდგვიდან (მას შემდეგ, რაც 1119 წ. მიწურულს სანჯარმა ხორასნის ლაშქართან ერთად ჯიბალი დატოვა) მან "დაიწყო რბევაად ხპარხეთისა, შარვანისა და ხომხითისა დიდისა" მეფე დაეცა თურქმენთა ბანაკებს მტკვარზე (თებერვალი) და არეზზე, ამორნიაში (ნოემბერი) (დავით აღმ. ისტ., 1992:185,188-89). ეს იყო ტოტალური ომი თურქებთან, რომელიც მიზნად ისახავდა მათი ბატონობის ამოძირკვას ამიერკავკასიის მასშტაბით.

1120—1121 წლების კამპანია

1120 წ. დავით IV-მ რამდენჯერმე ილაშქრა შარვანზე, რომელიც სელჩუკებზე იყო დამოკიდებული და ეს ქვეყანა, სელჩუკთაგან რაიმე აქტიური პროტესტის გარეშე, თავის ყმადნაფიცად აქცია (დაწვრილებით იხ. ასათიანი, 1968: 30-32; ლობთიფიანიძე, 1979: 236-37).

ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა, რომ შარვანში გამარჯვება მოასწავებდა თურქთა აგრესიის დასაყრდენის — განჯის ღრმად შემოვლას და შარვანისთვის ბრძოლა განჯის ომის მომზადება იყო (ნ. ბერძენიშვილი, 1966: 255).

შარვანში მარცხის საპასუხოდ სელჩუკებმა გააქტიურეს თავიანთი პოლიტიკა თბილისის მიმართულებით. არრანის გამგებელმა ტულარილ ბ. მუჰამადმა თბილისელ მუსლიმთა თხოვნით ქალაქში თავისი შიპნა გაგზავნა და ფაქტობრივად დავით IV-ს თბილისზე სელჩუკთა პრეტენზიები განუცხადა, მაგრამ მის აქციას მეფეზე დიდი შთაბეჭდილება არ მოუხდენია. მალე ქართველთაგან შევიწროებული თბილისელი მუსლიმები იძულებულნი გახდნენ დავითისთვის წლიურად 10 ათასი დინარის გადახდა ეკისრათ (ალ-ფატიმი, 1985:88).

¹⁴ ყიფიანთა განსახლებისა და საქართველოში მათი შემდგომი ბედის შესახებ იხ.: ჩხაჭავაძის ნაშრომი, 1966: 167 და შმდ; სტეფანაძე, 1984:152-157

საქართველოსა და არარანს შორის კონტრონტაკიამ კულმინაციას მიიღწია 1121 წელს. მარტის თვეში მეფე "დაესხა ზუნანს და ადავხო ლაშქარმან მითთ მტკურამდე და გაგთაჲთ ბერდუჯამდე და მოხრნეს [თურქები] ბირთა მასკლისა [ა]თა და არა დაუტევეს მიქცეული კ [ედელა]დ, რომელ არა დაუშთა მთხრობი ჰამბავისა [ა]" (დავით აღმ. ისგ., 1992:189).

არარანის სელჩუკები შეეცადნენ რევანში აეღოთ. მათეოს ურბაქის ცნობით, სომხური ერით 570 წელს, რომელიც დაიწყო 1121 წლის 19 თებერვალს, დიდგორის ბრძოლამდე, საქართველოს თავს დაესხა "ვინმე ამირა განმაგის ქვეყნიდან, ხახელად ხაზი" (მათ. უტბაყვი, 1966:243). ეს ამირა უცნობია აღმოსავლური წყაროებისათვის. აშკარაა, რომ ხაზი არ არის არც ტურლილი და არც ქენ-თოლდი. სახელი ხაზი, იგივე არაბ. ლაზი, რაც მებრძოლს ნიშნავს, ჩვეულებრივ გამოიყენებოდა ეპითეტად თურქი და საერთოდ მუსლიმი ამირებისათვის, რომლებიც საღვთო ომს აწარმოებდნენ „ურწმუნთა“ წინააღმდეგ. ვფიქრობთ, რომ ხაზი/ ლაზი იყო არარან-საქართველოს სასაზღვრო ზოლში რომელიმე მხარის ამირა, რომელიც ტურლილის მითითებით მოქმედებდა. მანამდე, მათეოს ურბაქის თანახმად, ის "კეთილგანწყობით მორჩილებამი იმყოფებოდა ხაქართველოს მეფე დავითთან". ხაზი 30 ათასი მეომრით (ეს ციფრი აშკარად გაზვიადებულია) შეიჭრა საქართველოში, მისი მოსახლეობის "ერთი ნაწილი დაატყვევა და გაამევა ქართველთა ქვეყნიდან", ხოლო თვითონ კი "წავიდა და დაბნავდა თავის ადგილას" (მათ. უტბაყვი, 1966:243-44).

თურქ-სელჩუკთა ლაშქრობა არარანიდან დაუსჯელი არ დარჩენილა. იმავე მათეოს ურბაქის ცნობით: "როდესაც შეიტყო ეს (ამბავი) ქართველთა მეფე დავითმა, ჯარები გაგზავნა ამ ქართველთა ქვეყნისა, [თვითონაც] მოვიდა [და] მოულოდნელად თავს დაესხა თურქთა ჯარებს, გაქლიტა მათგან 30000 კაცი, ყველა მათი ცოლი და შვილი, ზოლო მათი უთვალავი ცხვრის ფარა გამოწევა მრავალ ურიცხვ ალაფთან ერთად და წამოიყვანა ქართველთა ქვეყანაში" (მათ. უტბაყვი, 1858: 303; მათ. უტბაყვი, 1966:244).

შ.მესხია ამ ცნობასთან დაკავშირებით წერდა: „დავითის ისტორიკოსს, რომელიც საერთოდ დეტალურად აღწერს დავითის ომებს, დიდგორის ბრძოლის წინ ქართველთა მიერ განძის ამირას ასეთი დიდი ლაშქრის დამარცხების შესახებ არაფერი აქვს ნათქვამი. ამ ომს არ იხსენიებს არც სხვა წყარო. ყველაფერი ეს კი მათე ურბაქის ამ ცნობას საეჭვოდ ხდის“ (მესხია, 1972:87), მაგრამ იმ ალ-კალანისი სწორედ დიდგორის ბრძოლის წინ მიუთითებს ქართველთა გამოსვლას "მალიქ-ტუდრილის ქვეყანაზე" (იმნ ალ-კალანისი, 1983:326), ხოლო დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი კი მოგვითხრობს, რომ 1121 წ. ივნისში დავით IV-მ ალონთან (მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, ბარდავის მახლობლად) გადალაზა ადიდებული მტკვარი, "არბია ბარდავი, დაყო დღე ორი და ნებიერად მოვიდა შინა

ხავე ალაფითა" (დავით აღმ. ისვ., 1992:189).¹⁵ ამდენად, ვფიქრობთ, ეჭვს არ იწვევს ის, რომ 1121 წელს, დიდგორის ბრძოლამდე რამდენიმე თვით ადრე (10-წლიანი პაუზის შემდეგ), დავით IV-მ საბრძოლო ოპერაციები კვლავ გადაიტანა არჩანში და რამდენიმე დამარცხება აგემა აქ ჩამოსახლებულ თურქებს.

1121 წ. არჩანის სელოწყებთან ბრძოლებში დავით IV-ს მნიშვნელოვანი წარმატებები ჰქონდა. ამ პირობებში ტულრილ ბ. მუჰამადი იძულებული იყო ძლიერი მოკავშირე ეძებნა. ასეთი მოკავშირე გახდა დიარ-ბაქრის ართუკიანი გამგებელი ნაჰმ ად-დინ ილ-ლაზი.

დიდგორის ბრძოლა

1121 წლის 12 აგვისტოს დიდგორში დავით IV-მ სასტიკად დაამარცხა მუსლიმთა მძლავრი კოალიცია. მისმა მთავარმა მონაწილეებმა ტულრილ ბ. მუჰამადმა და ნაჰმ ად-დინ ილ-ლაზიმ (თავის სიძესთან დუბაის ბ. სადაკასთან ერთად) ბრძოლის ველიდან გაქცევით უშველეს თავს. დიდგორის ბრძოლისა და მისი შედეგების შესახებ ბევრი რამ არის დაწერილი. პრინციპულად ახლის თქმა საქართველოს ისტორიაში ამ უმნიშვნელოვანესი ბრძოლის თაობაზე, ცხადია ძნელია, მაგრამ შესაძლებელია მისი ზოგიერთი დეტალის დაზუსტება და ახალი კუთხით განხილვა.

კოალიციური დაშრობის ინიციატორები. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით მუსლიმთა კოალიციის შეკვრის ინიციატორები იყვნენ დავით IV-ისგან "შეიწრებულნი თურქმანნი და კჳალად ვაჭარნი განძელ-ტვიღელ-დმანელნი" (დავით აღმ. ისვ., 1992:189), რომლებმაც იჩივლეს სელოწყიანთა სულთანთან და აღუწერეს მას "ყოველნი ჳირნი, მოწვევულნი მათ ზედა". მათე ურჳაეცის თანახმად, საჩივარი მოდიოდა დავით IV-ის მიერ დიდგორის ბრძოლამდე სასტიკად დამარცხებულ არჩანის თურქებისგან: "მაშინ თურქთა ჯარებიდან გადარჩენილები საშინლად შემფოთდნენ. შემოიფლითეს თავიანთი ტანსაცმელი, თავზე მიწა დაიყარეს, შავადმოხილნი და თავშიშველნი შეჰდადადებდნენ ქალაქ განძავში თავიანთ ხულთანს მელიქს ტაფარის შვილს, გლოვით იჩივლეს მის წინაშე თავიანთი დანაკარგის გამო". გადარჩენილთა ნაწილს, სომეხი მემატიანის ცნობით, თავიანთი გასაჭირი ილ-ლაზისთვის შეუჩივლია (მათ. ურჳაეცი, 1858:303-4; მათ. ურჳაეცი, 1966:244).

ალ-ფარისის ცნობით, დავითის წინააღმდეგ დახმარება თბილისელებმა ილ-

¹⁵ ეს რეიდი, როგორც თვლიდა ნ. ბერძენიშვილი, დავით IV-მ განახორციელა კახეთიდან. იმ დროს, როდესაც გავი, შამქორი, განჯა და დმანისი თურქთა ხელში იყო, ბარდაევზე მისასვლელად მოსახერხებელი იყო კახეთის გზა (რომელიც გადიოდა მცხეთა-მარტყოფა-ნაშვ-საგარეჯოზე, ან საგურამო-ერწოზე) (ნ. ბერძენიშვილი, 1990:625).

ლაზის სთხოვეს (ალ-ფაჩივი, 1985:88). უნდა ვიგულისხმოთ, რომ დახმარებას ითხოვდნენ თბილისელ მუსლიმთა ის წრეები, რომლებსაც ძალაუფლება ჰქონდათ ქალაქში. ალ-ფაჩივისგან განსხვავებით იბნ ალ-კალანისი და იბნ ალ-ადიმი აღნიშნავენ, რომ ეს ტულრიომა მოუწოდა ილ-ლაზის ქართველების წინააღმდეგ დასახმარებლად (იბნ ალ-კალანისი, 1983:326), იბნ ალ-ასირი კი მოგვითხრობს, რომ ქართველთაგან შეწყუბუღლმა მეზობელმა მუსლიმმა ამირებმა ერთმანეთთან წერილობითი კავშირი დაამყარეს და ასე შეთანხმდნენ ერთობლივ ლაშქრობაზე ქართველთა წინააღმდეგ (იბნ ალ-ასირი, X:567).

ამრიგად, დავით IV-ის წინააღმდეგ ლაშქრობითა და ქართველთა დამარცხებით რამდენიმე მხარე იყო დაინტერესებული. ესენი იყვნენ: თბილისის მუსლიმთა ზედა ფენა, რომელიც დამოუკიდებლობის დაკარგვის საფრთხის წინაშე იდგა; თბილისის, განჯისა და დმანისის საეპრო წრეები, რომელთაც სურდათ მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამურ სამყაროსთან საეპრო კავშირების შენარჩუნება; მომთაბარე თურქმენები, რომლებსაც უკვე აღარ დაედგომებოდათ მტკვრისა და არეზის ნაპირებზე და მეზობელი მუსლიმი გამგებლები, მათ შორის პირველ რიგში არრანის სელჩუკები, რომლებსაც მარტო აღარ ძალუძდათ დაპირისპირებოდნენ დავით IV-ს.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით, კოალიციური ლაშქარი სელჩუკთა სულტანმა შეჰყარა: "მამინ ხულტანმან მოუწოდა არაბეთისა მეფეხა დურბეზს ხადაყახ ძეხა, და მოხვა ძე თუხი მალიქი და ყოველი ძალი მიხი; და აჩინა ხაბახალარად ელდაზი, ძე არდუხისი... და უბრძანა თურქმანობახა, ხადაღაფა ვინ იყო, დამახვო [ა]თ და ჰალაბითგან ამოღმართ, ყოველხა მკედრობად შემძღებელხა, ამათ თანა ათაბაგხა განმიხახა მიხითა ძალითა და ყოველთა ხომხითისა ამირათა" (დავით აღმ. ისტ., 1992:190).

ს.კაკაბაძე ფიქრობდა, რომ სელჩუკთა ეს სულტანი სანჯარია, რომელმაც მანამდე რელიგიური ფანატიზმისა და სელჯუკიანთა დინასტიის ღირსების დაცვის საფუძველზე, აღადგინა შინაგანი ერთობა სელჩუკთა შორის და კოალიციური ლაშქრის მთავარსარდალად დანიშნა (კაკაბაძე, 1982:98), მკვლევართა უმრავლესობა კი ჩვეულებრივ სელჩუკთა ამ სულტანს მაჰმუდ ბ.მუჰამადთან აიგივებს (ვივანაძე, 1960:121; მოსხია, 1972:95; რ.მოჭრეყლი, 1986:192 და სხვ.) და მიიჩნევს, რომ „სწორედ მას ექნებოდა უფლება სხვადასხვა მაჰმადიან მფლობელთა მოწოდებისა და ერთი დროშის ქვეშ მათი თავმოყრისა“ (მოსხია, 1972:94). ამ საკითხზე მსგელობა ვრცლად ქვემოთ გვექნება, მას შემდეგ, რაც მუსლიმთა კოალიციის სხვა წევრებს წარმოვადგენთ.

კოალიციის წევრები. კოალიციის ერთ-ერთი წევრი იყო არრანის გამგებელი ტულრილ ბ.მუჰამადი. ალ-ფაჩივი წერს, რომ თბილისთან მოსულ ილ-ლაზის ტულრილი არ შეერთებია. ის თითქოსდა ჯერ კიდევ არ იყო მოსული. ალ-ფაჩივის ამ ინფორმაციას სანდოდ მიიჩნევდა ვ.მინორსკი და მის კვალდაკვალ რ.კიკნაძე. ვ.მინორსკი იბნ ალ-ასირზე დაყრდნობით თვლიდა, რომ ტულრილი ვერ შეუერთ-

თდა ილ-ლაზის იმიტომ, რომ სულტანმა მაჰმუდმა მის წინააღმდეგ ჯარები გაგზავნა (Minorsky, 1949:30; ჰინაბო, 1960:122-23), მაგრამ, როგორც ზემოთ აღინიშნა, კონფლიქტი ტულრილსა და მაჰმუდს შორის მოხდა დიდგორის ომამდე, არა უგვიანეს 1121 წ. მარტისა და მაშინაც საქმე ომამდე არ მისულა. ამდენად, ეს ამბავი ტულრილს ხელს ვერ შეუშლიდა მონაწილეობა მიეღო კოალიციურ ლაშქრობაში (მესხია, 1972: 99-100). მართლაც, იბნ ალ-კალანისი, რომელიც ერთ-ერთი პირველი შეეხო დიდგორის ბრძოლას, კოალიციის წევრთა შორის ასახელებს ტულრილს (იბნ ალ-კალანისი, 1983:326) და მოგვიანებით იმავეს მიუთითებს იბნ ალ-ადიმიც (იბნ ალ-ადიმი, II: 200; ჯუფალია, 1974:503). დამასკოელი ალ-აზიმი და ედესელი მათეოს ურპაეცი, რომლებიც ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად იღებდნენ თავიანთ ინფორმაციას, აღნიშნავენ საქართველოში ტულრილის მარცხს (ალ-აზიმი, 1938:388; მათ. ურპაეცი, 1858: 305; მათ. ურპაეცი, 1966:246), იბნ ალ-ასირი კი, რომლის ორიგინალური ინფორმაციის წყარო დიდგორის ბრძოლის შესახებ დღემდე უცნობია, ბრძოლის ველიდან გაქცეულთა შორის ასახელებს ტულრილსაც (იბნ ალ-ასირი, X: 567). ეს ცნობები ალ-ფარიკისთან შედარებით უფრო სანდო და მისაღები ჩანს.

კოალიციის მთავარი დამრტყმელი ძალა იყო ართუკიანთა საგვარეულოს¹⁶ წარმომადგენელი ამირა ნაჯმ ად-დინ ილ-ლაზი¹⁷, უმნიშვნელოვანესი ფიგურა იმ თურქ ამირებს შორის, რომლებმაც დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს დაშლის ადრეულ ეტაპზე პრეტენზია განაცხადეს დამოუკიდებლობაზე.

1105 წ. სულტან მუჰამედისგან შერისხული ილ-ლაზი, რომელსაც მანამდე ბაღდადის შიჰნახ თანამდებობა ეკავა, დიარ-ბაქრში დაფუძნდა.¹⁸

დიარ-ბაქრი დიარ-მუდართან და დიარ-რაბი'ასთან ერთად ჩრდილოეთ მესოპოტამიის — ალ-ჯაზირას ერთ-ერთი მხარე იყო. მას ეკავა ალ-ჯაზირას ჩრდილოეთი ნაწილი, ტიგროსის ნაპირებიდან ევფრატამდე. აქ იყო მნიშვნელოვანი ქალაქები: ამიდი, მარდინი, მიაიფარიფინი, არზანი, ჰისნ-ქაიფა და ხარპუტი, იგივე ხარბერდი (ქართ. ხალფერდი) (იბნ შადდადი III/2: 246-52 და შემდგ.; *Le Strange, 1966: 86-7; Cahen, 1935: 221-27*). ჩრდილოეთ მესოპოტამია სელჩუკებს თუთუშმა დაუმორჩილა. უკვე XI ს. მიწურულში დიარ-ბაქრი, რომლის საძოვრებიც იზიდავდა მომთაბარეებს, თურქებმა ამირებმა დაინაწილეს. აქ დამკვიდ-

¹⁶ ამ საგვარეულოს ფუძემდებელია ართუკ ბ. ექსები. სახელი ართუკი ქართულ წყაროებში დამოწმებულია არდუხის, არდოხის ან არდოლის ფორმით (დავით აღმ. ისტ., 1992: 190; ისტ. და აზმ. შარავანდ. ქც, II, 1959:6).

¹⁷ ამ სახელის პირველი ნაწილი — ნაჯმ ად-დინ არის ტიტული (ლაკაბი) და ნიშნავს სარწმუნოების ვარსკვლავს. მეორე — ილ-ლაზი კი საყუთარი სახელია (ქალამი). ის კომპოზიტია, შედგება ორი სიტყვისგან: თურქ. ზლ (ხალხი) და არაბ. ლაზი (მებრძოლი) და ნიშნავს ხალხთამბრძოლს (გ. წერეთელი, 1951:173).

¹⁸ დაწვრილებით ილ-ლაზის მოღვაწეობის შესახებ იხ. *Hillenbrand, 1981a: 129-153; ჯაფარიძე, 1990b: 207-228*.

რდა დოგერის თურქმენული ტომიც, რომელსაც ეკუთვნოდა ართუკიანთა საგვარეულო (*Sümer, 1963:613-14*) ფატიმიანთა მიერ 1098 წ. პალესტინიდან დევნილმა ილ-ლაზის ძმამ სუქმანმა და მისმა შვილებმა დიარ-ბაქრში მოიკიდეს ფეხი.

1108 წ. ილ-ლაზი დაეუფლა ქ. მარდინს და გახდა ართუკიანთა საგვარეულოს მეთაური. დიარ-ბაქრი მოშორებული იყო დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს ცენტრს. ციხე-სიმაგრეთა ქაელი, რომლიც აქ ჯერ კიდევ ისლამის ადრეულ ხანაში ბიზანტიელთა წინააღმდეგ შეიქმნა, საშუალებას აძლევდა ართუკიანს სულტან მუჰამადისგან უსაფრთხოდ ეგრძნო თავი. მას ზურგს უმაგრებდა სიმაირი, დამასკოს გამგებელი ათაბაგი ტულ-თეგინი. სულტან მუჰამადთან დაპირისპირების დროს სიძე-სიმაირი არ ერიდებოდნენ ჯვაროსნებთან, ანტიოქიის გამგებელ როჯერთან კავშირსაც.

1118 წ. ილ-ლაზიმ მოაწესრიგა ურთიერთობები ახალ სულტანთან მაჰმუდთან. ამ დროს ის ფაქტობრივად დამოუკიდებელი მმართველი იყო. მან საგრძნობლად განიმტკიცა პოზიციები დიარ-ბაქრში, ხელთ იგდო მაიაფარიკინი და ალ-ჯაზირას სხვა ქალაქები: ჰარრანი, ნისიბინი და რა'ს ალ-'აინი. ილ-ლაზის უზენაესობას აღიარებდნენ როგორც მისი ძმისშვილები: დაუდ ბ. სუქმანი და ბალაქ ბ. ბაპრაში, რომლებიც ფლობდნენ ჰისნ-ქაიფას და ხარაბუტს, ისე სხვა მცირე ამირები (არზანისა და ბითლისის აჰდაბიანები და სხვ.).

ილ-ლაზი ეყრდნობოდა დიარ-ბაქრში მომთაბარე თურქმენებს, რომლებზედაც არაჩვეულებრივი გავლენა და ძალუფლება ჰქონდა. აღნიშნავენ, რომ თურქმენები მისი ერთგულნი და მორჩილნი და ამავე დროს ურჩნი და მერყევიც იყვნენ. თურქმენებს ომებში ძარცვა და ნადავლი აინტერესებდათ და მხოლოდ მაშინ თანხმდებოდნენ ლაშქრობაში მონაწილეობაზე, თუ წინასწარ მიიღებდნენ გასამრჯელოს, ანდა გარანტიას ნადავლზე ბრძოლის შემდეგ. საომარი მოქმედებების გაუციანურების შემთხვევაში ისინი იფანტებოდნენ ხოლმე. ამის გამო ილ-ლაზის სამხედრო ოპერაციები მნიშვნელოვნად იყო შეზღუდული (მის. სიბილი, *III/3, 1910:217; Süsseim, 1970:1119; Hillenbrand, 1981a:271-72*). მიუხედავად ამისა, თურქმენები სერიოზულ სამხედრო ძალას წარმოადგენდნენ. ისინი ძლიერი და სასტიკი მეომრები იყვნენ. შეიძლება გავიხსენოთ, რომ პირველმა დიდმა სელჩუკმა სულტანებმა მათი მეშვეობით დაიპყრეს მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის დიდი ნაწილი. სწორედ თურქმენებმა დაიპყრეს მცირე აზია და წაართვეს ის ბიზანტიას. თურქმენების მხარდაჭერით ილ-ლაზი დაუპირისპირდა თავის ყოფილ მოკავშირეს როჯერ ანტიოქიელს.

1118 წ. ილ-ლაზი დაეუფლა ჩრდილოეთ სირიის მნიშვნელოვან სტრატეგიულ პუნქტს და ეკონომიკურ ცენტრს ჰალაბს, რომელზეც თვალი ეჭირა ჯვაროსნებსაც. 1119 წ. ივლისში მან ბალატთან (ჩრდილოეთ სირია) გაანადგურა ჯვაროსანთა ლაშქარი. ბრძოლაში გაწყდა ევროპელ რაინდთა უმეტესობა და დაიღუპა თავად როჯერ ანტიოქელიც. ეს იყო მუსლიმთა პირველი ყველაზე დიდი გამარჯვება ჯვაროსნებზე, რამაც წარმოუდგენლად გაზარდა ილ-ლაზის ავტორიტეტი მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამურ სამყაროში. დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა იმ ფაქტმა, რომ ჯვაროსნებს სძლია მან და არა სულტნის მიერ სპეციალურად

წარგზავნილმა ლაშქარმა. მისი სახით ჯვაროსნებმა ახალი მრისხანე და დაუოკებელი მეტოქე შეიძინეს, რომელთანაც ბრძოლა მთელი ძალების მობილიზაციას მოითხოვდა. ამ საფრთხემ ჯვაროსნები აიძულა ეძებნათ ახალი მოკავშირეები ქრისტიანთა შორის და ყრძოდ კი, კავშირი დაემყარებინათ დავით IV-სთან.¹⁹

როცა ილ-ლაზი თბილისელთა და ტულრილ ბ.მუშაშაძის მოწოდებას გამოეხმურა, მისი საერთაშორისო ავტორიტეტი დიდი იყო. XII ს. სირიული ქრონიკის თანახმად, ილ-ლაზი "გაზდა ძღვევამოხილი და განდიდდა, რადგანაც მართავდა საკუთარ ქვეყანას, თავისი ძმის ხუქმანის შვილებიხა და ბიძაშვილის დაუდის²⁰ ქვეყნებს ახირიამდე, ხომსეთამდე და იბერიაამდე" (ანონიმ. სიბიული ძეგლი: 89).

კაპილენბრანდი თვლის, რომ საქართველოზე ლაშქრობა ილ-ლაზის უბეში შეცდომა იყო (Hillenbrand, 1981a: 269). ლაშქრობის შედეგები, ცხადია, სხვა დასკვნის საშუალებას არ იძლევა, მაგრამ ამ სამხედრო ექსპედიციის წინ ართუკიანს ოპტიმიზმის საფუძველი ჰქონდა.

1121 წ. თბილისის მდგომარეობა წაგავდა პალატის ვითარებას 1119 წლამდე: როგორც ერთ, ისე მეორე ქალაქში არ იყო მტკიცე ხელისუფლება. პალატს ემუქრებოდნენ ჯვაროსნები, თბილისის ასაღებად კი ემზადებოდა დავით IV. პალატის — ამ მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტის დაკავება ჯვაროსნებს საშუალებას აძლევდა განუყოფლად ებატონათ ჩრდილოეთ სირიაში, სირიის საზღვაო სანაპიროსა და პალესტინაში. თბილისის დაკარგვით მუსლიმებს ხელიდან ეცლებოდათ ასევე მნიშვნელოვანი ეკონომიკური და სტრატეგიული პუნქტი, რის შემდეგაც ქართველთა მეფე თითქმის ასრულებდა ქვეყნის გაერთიანებას და მას ველარაფერი დააბრკოლებდა, რომ უფრო აქტიურად ებრძოლა სელჩუკთა წინააღმდეგ მთელი ამიერკავკასიის მასშტაბით. პალატელები გამუდმებით სთხოვდნენ დახმარებას მეზობელ მუსლიმ გამგებლებს და ასევე იქცეოდნენ თბილისელებიც ილ-ლაზის მზადყოფნამ და ბალატთან გამარჯვებამ იხსნა პალატი ჯვაროსანთა საფრთხისაგან და დიდი სახელი მოუხვეჭა ართუკიანს. თბილისის საქმეებში ჩარევა მას, ალბათ, ასეთივე წარმატების ილუზიას უქმნიდა.

თბილისის დაკავება არ იყო თვითმიზანი ილ-ლაზისათვის. ქართველ მკვლევარებს დასაბუთებული და მიღებული აქვთ, რომ საქართველოზე ლაშქრობით ის იმედოვნებდა, ჯვაროსანთა ამ მოკავშირის განადგურებას (ნაჭრთშვილი, 1974a:20; მესხია, 1972:91; ჩხატარაიშვილი, 1973:10; რ.მეტრეველი, 1986:192). ილ-ლაზის, უეჭველია, აშფოთებდა დავით IV-ის სამხედრო აქტივობა²¹. მართა-

¹⁹ ჯვაროსნებსა და საქართველოს შორის კავშირების შესახებ ქართულ ისტორიოგრაფიაში იხ.: ავალიშვილი, 1989a: 27-51; კობალიანი, 1968: 83-103; ნატროშვილი, 1974a: 13-22; ბადრიძე, 1984a: 112-42; ჩხატარაიშვილი, 1973:8-10; რ.მეტრეველი, 1986: 290—98.

²⁰ აქ დაუდი შეცდომით ილ-ლაზის ბიძაშვილად იხსენიება. სინამდვილეში ის იყო მისი ძმისშვილი.

²¹ XIV ს. არაბი ისტორიკოსი ალ-აინი, რომელიც აგვიწერს დიდგორის ბრძოლას, აღნიშ-

ლია, ართუციანს საქართველოსთან საერთო საზღვარი არ ჰქონდა, მაგრამ მისი სამფლობელოების ხელყოფის სიგნალი შეიძლება გამხდარიყო მეფის მიერ ამო-
რნიას დარბევა 1120 წ. ნოემბერში (ნაფტაშვილი, 1974a:20). თურქების მიერ
დაპყრობილი ამორნია (იგივე ამორნიქი, არშარუნქი) (Brosset, 1850: 364, 365.
7; 365, 365.8), იგივე ერასხაძორი, ახურიანის ქვემო დინების დასავლეთით მდებარეობდა (მღვ. სტოუნაგი, 1984: 280, 365.216). აქედან გზა იხსნებოდა ვანის ტბის
სანაპიროებისკენ, საიდანაც შორს არ იყო დიარ-ბაქრამდე. ჩრდილოეთიდან
მოსალოდნელი სამხედრო მუქარის ლიკვიდაციის შემდეგ ილ-ლაზის, კანცლერ
გოტიეს თანახმად, ველარაფერი შეუშლიდა ხელს, რომ თავისუფლად შესდგომო-
და "იერუსალიმისა და ანტიოქიის დამორჩილებაზე და ქრისტიანთა ამო-
წყვეტაზე" (ავალიშვილი, 1983a:45). 1121 წ. მისში მან უბრძანა თავის ვაჟს
სულაიმანს, რომელიც პალატის გამგებლად დანიშნა, რომ ნებისმიერ პირობებზე
დაზავებოდა ფრანკებს. ამ დროს ის საქართველოზე სალაშქროდ ემზადებოდა.

საქართველოზე ილ-ლაზის ლაშქრობას განაპირობებდა „თურქმენული ფაქ-
ტორიი“. მეფე შეუტრიაებლად და დაუნდობლად ებრძოდა მათ ამიერკავკასიაში.
1120 წ. ნოემბერში სწორედ თურქმენები დაარბია მან ამორნიაში. დავითის
ისტორიკოსი წერს, თუ როგორ ჩიოდნენ სულტნის წინაშე „განძეულ-ტვილელ-
დმანელ“ ვაჭრებთან ერთად „ესევითართა ჭირთაგან შეიწრებულნი თურქმანნი“.
ბუნებრივია დავეშვათ, რომ ასევე ჩიოდნენ ისინი დიარ-ბაქრის თურქმენთა
აღიარებულ ბელადთან — ილ-ლაზისთანაც. თურქმენთა საჩივარის დაკმაყოფი-
ლება და ქართველთა სანიმუშოდ დასჯა კარგ შანსს აძლევდა ართუციანს განემ-
ტკიცებინა თავისი გავლენა მომთაბარეებზე, რაც ერთგვარად შეირყა 1120 წ.
ანტიოქიაზე მისი ლაშქრობისას²².

დიარ-ბაქრის თურქმენებს, საერთოდ, იზიდავდა ამიერკავკასიის, კერძოდ კი
სომხეთის ნოყიერი საძოვრები. ამ მიმართულებით დიარ-ბაქრის თურქმენთა
ლტოლვა XII ს. დამდეგიდან დაიწყო. დიარ-ბაქრიდან იყვნენ ამირა ხიზლი *resp.*
ყიზილ-არსლანი, რომელმაც დვინთან ერთად ლორეც დაიპყრო და არზანისა და
ბითლისის აპდაბიანი ამირა ტულან-არსლანი, რომელმაც XII ს. II ათწლეულის
მიწურულს დაიკავა დვინი. დიარ-ბაქრი აშკარად მცირე იყო აქ მომთაბარე
თურქმენებისთვის, რომლებიც ახალ სასიცოცხლო სივრცეებს ეძებდნენ. ასევე
მცირე იყო დიარ-ბაქრი პარტიზონულად ილ-ლაზისთვისაც. 1092 წ. თავისი კარიერის
დასაწყისში ის პირველად დაინტერესდა ამიერკავკასიით და შეეცადა ხელში

ნავს, რომ მის წინ ქართველებს დაულაშქრავთ სირია. მაგრამ ალ-აინის ინფორმაციის ეს ნაწილი (ალ-აინი: 311) მთლიანად ემყარება იბნ ალ-ასირის თხზულებას („ალ-ქამილ...“), სადაც სირიის ნაცვლად დასახელებულია ისლამის ქვეყნები (იბნ ალ-ასირი, X: 267).

²² ამ ლაშქრობის დროს ილ-ლაზიმ სასჯელის მუქარით აუკრძალა თურქმენებს გაემარცხათ ის ტერიტორია, რომელიც უნდა გაეელოთ. ამის პასუხად, მარცვითა და ნადავლის მოპოვებით დაინტერესებულმა თურქმენებმა შიატოვებს ის და ართუციანი განსაცდელისგან მხოლოდ მისში სიმამრმა ტულ-თეგინმა იხსნა (იბნ ალ-ადიმი, II: 195).

ჩაგვდო ანისი (თთფურია, 1975: 96). 1121 წ. მისი გეგმები უფრო ფართო იყო. საქართველოზე ძლევამოსილი ლაშქრობა და თბილისის დაუფლება საშუალებას მისცემდა მას შეექმნა ვრცელი სახელმწიფო თბილისიდან ჰალაბამდე და თურქ-მენებზე დაყრდნობით ჩარეულიყო იმ ბრძოლაში, რომლებიც სელჩუკებსა და დავით IV -ს შორის ამიერკავკასიაში გასაბატონებლად მიმდინარეობდა.

საკუთარი ძალების გარდა ილ-ლაზის თავისი მოკავშირეების იმედიც ჰქონდა. ლაშქრობაში მას თან წამოჰყავდა სიძე, დუბაის ბ.სადაკა (ქართული წყაროს დურბეზ სადაყას ძე), მაზიადელთა არაბული საგვარეულოს წარმომადგენელი (*Bosworth*, 1971: 85-6; *Михайлова*, 1990: 71-3; *Makdisi*, 1954:249-62; *Bosworth*, 1968:115,121-24 და შიგ. *Bosworth*, 1990:115), რომელიც ფლობდა ქვილას ცენტრალურ ერაყში (ბაღდადის სამხრეთით 60 კმ-ზე).

მაზიადელები, რომლებიც შიიტები იყვნენ, უპირისპირდებოდნენ როგორც აბასიანთა ხალიფებს, ისე სელჩუკ სულტნებს. დუბაისის მამა სადაკა, რომელმაც ბირველმა მიიღო „არაბთა მეფის“ ტიტული, დიდხანს მოხერხებულად სარგებლობდა მუჰამადისა და ბარქიარუკის დაპირისპირებით და ბოლოს, 1108 წ. მუჰამადთან ბრძოლას შეეწირა.

აქტიურად ებრძოდა სელჩუკებს დუბაის ბ.სადაკაც (1108-1135), რომელიც დიდი სახელით სარგებლობდა ჯვაროსნებში და ითვლებოდა თავისი დროის პოეტა მფარველად. ეს დუბაისმა წააქეზა 1120 წ. უფლისწული მას'უდი და ათაბაგი ჯუღუშ-ბეგი აჯანყებოდნენ მაჰმუდს. იბნ ალ-ჯაუზი წერს, რომ დუბაისს მოსწონდა უთანხმოება მაჰმუდსა და მას'უდს შორის და ფიქრობდა, რომ სანამ ეს უთანხმოება გაგრძელდებოდა, ის თავის ძალაუფლებას შეინარჩუნებდა, სწორედ ისე, როგორც ამას ახერხებდა მამამისი სადაკა ორი სულტნის — ბარქიარუკისა და მუჰამადის მტრობის დროს (იბნ ალ-ჯაუზი, X: 118). დუბაისი ცდილობდა საიმედო მოკავშირეებიც მოენახა. ის დაქორწინდა ილ-ლაზის ასულზე გოჰარ-ხათუნზე. აქვე აღვნიშნავთ, რომ მაზიადელებთან კონტაქტი ნაჰმ ად-დინ ილ-ლაზის ჯერ კიდევ ბაღდადში მიჰნახ თანამდებობაზე ყოფნის დროს ჰქონდა. ჩანს, კავშირი ამ საგვარეულოსთან მის ინტერესებში შედიოდა.

როგორც ზემოთ ვნახეთ, 1120 წ. ივნისში სულტანმა მაჰმუდმა სძლია აჯანყებულ მას'უდს, შემოირიგა ის და შემდეგ დუბაის ბ.სადაკას წინააღმდეგ დაიძრა. დუბაისმა მოაოხრა ერაყი და ილ-ლაზისთან გაიქცა. მცირე ხნის შემდეგ ის შეეცადა მორიგებოდა სულტანს, მაგრამ ამაოდ. არ გაჰტრა ილ-ლაზის ჩარევამაც (იბნ ალ-ასიბი, X:592). ერაყში შიიტი მაზიადელის დაბრუნების კატეგორიული წინააღმდეგი იყო ხალიფაც. მან ილ-ლაზის მოსთხოვა, რომ გაეძევებინა დუბაისი, მაგრამ თავაზიანი უარი მიიღო (იბნ ალ-ასიბი, X:568). დუბაისი, როგორც სიძე და მოკავშირე თან ახლდა ილ-ლაზის საქართველოზე ლაშქრობის დროს. ის, მართალია, დევნილი იყო, მაგრამ სიმამრს დიდძალი ფულითა და საჩუქრით ეახლა და მასთან კავშირმა, იბნ ალ-ადიმის ცნობით, გააძლიერა ილ-ლაზი (იბნ ალ-ადიმი, II: 198).

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობა საშუალებას იძლევა ვივარაუდოთ, რომ ილ-ლაზის ეახლენ თურქმენები „დამასკო [ა] თ და პალაბითგან ამოღმართ“, როგორც მისი სიმამრისა და ერთგული მოკავშირის ათაბეგ ტულ-თეგინის ქვეშევრდომები დამასკოდან, ისე საკუთარი სამხედრო რაზმები პალაბიდან. მათეოს ურპაეცის თანახმად, ილ-ლაზიმ ბრძანა „შეკრებილიყო მისი დიდი ჯარი ყოველი თურქმენთა ტომიდან მთელი კარმიანის ჩათვლით“. სომეხი მემბატანე კარმიანს მალატიას უწოდებს (მათ. უბჰაყეგი, 1858: 303; 459; მათ. უბჰაყეგი, 1966: 244). ეს ქალაქი არ ექვემდებარებოდა ილ-ლაზის, მაგრამ მალატიაში ამ დროს ახალგაზრდა სელჩუკიანი უფლისწულის ათაბაგად იჯდა მისი ძმისშვილი ბალაქ ბ.ბაპრამი (Cahen, 1959: 983). ამდენად, ილ-ლაზისათვის კარმიანელი (გარმიანელი) თურქების²³ დამხმარედ გაგზავნა მას შეეძლო.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი კოალიციის მონაწილეთა შორის ასახელებს „ყოველთა სომხითისა ამირათა“. მათი იდენტიფიკაცია არ ხერხდება. არაბული წყაროებიდან არ ჩანს, რომ ლაშქრობაში მონაწილეობა მიეღოთ ანისის, ხლათის თუ არზრუმის ამირებს. მართალია, ილ-ლაზის მოწოდებას გამოეხმარა მისი ვასალი ტულან-არსლანი, რომელიც არზანისა და ბითლისის გარდა დვინსაც ფლობდა, მაგრამ ალ-ფარიკის ცნობით, გადამწყვეტი ბრძოლის წინ ის თითქოსდა არ შეერთებია ართუკიანს (ალ-ფატიჰი, 1985: 88). შეიძლება მართლაც ასე მოხდა, მაგრამ ამ ამბავს სხვა წყაროები არ იხსენიებენ და მისი შემოწმება არ ხერხდება.²⁴

მკვლევართა უმრავლესობა თვლის, რომ კოალიციური ლაშქარი სულტანმა მაჰმუდ ბ.მაჰმადმა შეყარა, მაგრამ ამ ლაშქრობაში სულტნის ორი მეტოქის ტულრილისა და დუბაის ბ.სადაკას მონაწილეობა საეჭვოდ ხდის ასეთ თვალსაზრისს. 1121 წ. საქართველოზე მუსლიმთა ლაშქრობის დროს არაბი ავტორები საერთოდ არ იხსენიებენ მაჰმუდს და ეს შემთხვევითი არ უნდა იყოს. მათ კარგად იცოდნენ იმდროინდელი პოლიტიკური ვითარება და სულტნის დაძაბული ურთიერთობა ტულრილთან და დუბაისთან. ეჭვი არ არის, რომ „შეიწრებულნი“ თურქმენები და „განძელ-ტფილელ-დმანელნი“ ვაჭრები ჩიოდნენ დავით IV-ზე მაჰმუდთან, როგორც უმალღეს ინსტანციასთან, მაგრამ სულტანმა ვერ შეძლო ხელი შეეშალა ქართველებისთვის. მაჰმუდი ამიერკავკასიაში ტულრილისგან იყო ბლოკირებული. მას არ აღმოუჩენია რეალური დახმარება კოალიციისთვის და, ვფიქრობთ, რომ ის ვერ დანიშნავდა ილ-ლაზის სპასალარად იმ ლაშქრისა, რომლის შეყრაც უბრალოდ არ ძალუძდა. საუკეთესო შემთხვევაში მაჰმუდს შეეძლო

²³ გარმიანელი თურქების შესახებ იხ. Cahen, 1951: 349-54. ალასანია, 1975პ: 175-78.

²⁴ მართალია, იგივეს წერს სიბტ იბნ ალ-ჯაუზიცი (სიბტ ბ. ალ-ჯაუზი, 1967: 205), მაგრამ მისი ინფორმაცია ილ-ლაზის კამპანიის შესახებ ალ-ფარიკის მონათბრობის პარაფრაზია. ამ ორი ავტორის ცნობათა ურთიერთმიმართების შესახებ იხ. Hillenbrand, 1981გ: 200, 205.

მოეწონებინა კოალიციის მიზნები და თავი შეეკავებინა ტულრილისა და დუბაისის სამფლობელოების წინააღმდეგ მტრული გამოსვლებისგან. 1121 წლის ზაფხულში, არაბული წყაროები, რომლებიც დაწვრილებით აგვიწერენ სულტნის გადაადგილებას, მის რაიმე სამხედრო აქციაზე არ მიუთითებენ. დუბაისისგან დაშინებული აბასიანი ხალიფას თხოვნით მთელი ეს დრო მამპუდმა თავის ლაშქართან ერთად ბაღდადში უმოქმედოდ გაატარა და ავეისტოს თვეში ძლივს გადაურჩა საშინელ ხანძარს, რომელმაც მისი სასახლე შთანთქა.

საკაბაძე თვლიდა, რომ კოალიციური ლაშქარი სანჯარმა შეყარა, მაგრამ არ დაუსაბუთებია თავისი მოსაზრება, რომელიც, ვფიქრობთ, საყურადღებოა.

სელჩუკანთა საგვარეულოს მეთაური, ხორასნის სულტანი სანჯარი აქტიურად ერეოდა ერაყის სასულტნოს საქმეებში და თავისი ინტერესები ჰქონდა ამიერკავკასიაშიც. 1118 წ. ტულრილი სწორედ მისი მხარდაჭერით განმტკიცდა არაანში და შემდეგ კიდევ არაერთხელ მიიღო ბიძის დახმარება. ტულრილი უშვილოდრო სანჯარის მემკვიდრე გახდა და მისი მხარდაჭერით 1132 წ. ერაყის სასულტნოს ტახტიც დაიკავა. სანჯარს, რომელიც დაინტერესებული იყო სულტან მამპუდის მეტოქის, ტულრილის გაძლიერებით, შეეძლო დახმარება აღმოეჩინა ძმისშვილისათვის ქართველების წინააღმდეგ როგორც მორალურად, ისე სამხედრო ძალითაც. მართალია არაბი ავტორები ამის შესახებ დუმან, მაგრამ მიხეილ სირიელი პირდაპირ წერს, რომ ეს ხორასნის სულტანმა გაგზავნა იბერიაში დიდი ჯარი, თავისი სპასალართურთ 1121 წ. (ზის. სიბიფლი, III / 2, 1906:206; ზის. სიბიფლი, 1979: 40). ყოველივე ამის გამო, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის მითითება იმის თაობაზე, რომ სულტანმა ლაშქრობაში მიივლინა "ძე²⁵ თვისი მადლიქი და ყოველი მადლი მისი" სანჯარის სასარგებლოდ მეტყველებს. მემატანემ ტულრილი სანჯარის შვილად აღიქვა. ამავე დროს უნდა აღინიშნოს, რომ სანჯარის შესაძლებლობები შეზღუდული იყო. მართალია, მის სახელზე აღავლენდნენ ხუტბას ვრცელ ტერიტორიებზე, ლაპორიდან — სირიამდე, თვით დიარბაქარშიც (ალ-ჰუსაინი: 52ა-52ბ), მაგრამ სანჯარის რეალური ძალაუფლება არ ვრცელდებოდა ასე შორს და მისი ბრძანებით არც ილ-ლაზი და არც სხვა თურქმენები საბრძოლველად არ შეიკრიბებოდნენ. სანჯარს შეეძლო მხოლოდ მხარი დაეჭირა ტულრილისა და ილ-ლაზის სამხედრო-პოლიტიკური ალიანსისათვის, რომელშიც წამყვანი როლი უნდა ეთამაშა ბრძოლებში ნაცად და სახელგანთქმულ ართუკიანს.

ამრიგად, 1121 წ. ავეისტოში საქართველოს წინააღმდეგ ამხედრებულ მუსლიმთა კოალიციის მთავარ ძალებს ქმნიდნენ ერთი მხრივ, არაანის სელჩუკები ტულრილ იბნ მუჰამადისა და ათაბაგ ტენ-თოლდის ხელმძღვანელობით, სულტან სანჯარის აქტიური მხარდაჭერით და მეორე მხრივ, ნაჯმ ად-დინ ილ-ლაზი —

²⁵ შ.მესხია, რომელიც სულტანში მამპუდ ბ. მუჰამადს გულისხმობდა, არ გამოირიცხავდა იმის შესაძლებლობას, რომ დავითის ისტორიკოსის თხზულების თავდაპირველ ხელნაწერში ეწერა «ძმა» და არა ძე (მესხია, 1972:97. აგრეთვე, რ.მეტრეველი, 1986:193).

დღიარ-ბაქრის თურქმენებითა და სხვა მისი მოკავშირეებით. ეს იყო მრავალრიცხოვანი ("ვითარცა ქეშა[ა] ზდგხაჲ, რომელთა ვერ იტყვდა ქუყყანა") (დავით აღმ. ისტ., 1992:190)²⁶ და მრისხანე ძალა, რომელიც განადგურებით ემუქრებოდა დავით IV-ის მონაპოვრებს და საერთოდ საქართველოს. მტერს მეფემ დაუპირისპირა საქართველოს რეფორმირებული ლაშქარი და თავისი ოსი და ჯვაროსანი მოკავშირეების მცირერიცხოვანი რაზმები (მესხია, 1972:106-8).

ბრძოლა. დღიარ-ბაქრიდან წამოსულმა ილ-ლაზიმ არზრუმში და ყარსი გაიარა და თრიალეთ-მანგლისის გზით გაემართა თბილისისკენ.²⁷ მკვლევართა დასკვნით ბრძოლა მოხდა დავით IV-ის გადაწყვეტილებით, ქართველთა მიერ საგანგებოდ შერჩეულ ადგილზე, დიდგორში (აჯალინჯილი, 1989ა: 39; ჩხატავაძე, 1973:17; შაინშულაშვილი, 1973:81 და სხვ.). მოკავშირეთა ლაშქარი შევიდა ვიწრო და მოუხერხებელ ადგილზე, სადაც ვერ მოახერხა გაშლა. მაგრამ რატომ დაუშვა ასეთი შეცდომა ილ-ლაზიმ, ბრძოლებში გამოცდილმა სარდალმა? პასუხს ამ კითხვაზე თითქოსდა იბნ ალ-კალანისი და იბნ ალ-'ადიმი იძლევიან. ისინი მიუთითებენ, რომ თავდაპირველ შეტაკებაში ქართველები დამარცხდნენ და უკუიქცნენ, მაგრამ შემდეგ დაღვენებულ მუსლიმებს მიუბრუნდნენ და სძლიეს მათ (იბნ ალ-კალანისი, 1983:326; იბნ ალ-'ადიმი, II: 200; ჯუჯალია, 1974:503). ჩანს, დავითმა გამოიყენა ის ტაქტიკური ხერხი, რომელიც საერთოდ უცხო არ იყო აღმოსავლეთის სამხედრო ხელოვნებაში, დამარცხების იმიტაციით გაათამაშა მტერი და შეიტყუა იქ, სადაც გენერალური ბრძოლის გამართვა მისთვის უფრო ხელსაყრელი იყო.

დაწვრილებით დიდგორის ბრძოლას აღარ შეეხებით. ის არაერთხელ არის გადმოცემული მკვლევართა მიერ. ცნობილია მისი ფინალიც. 1121 წ. 12 აგვისტოს დავით IV-მ ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვა²⁸. მუსლიმთა უდიდესი ნაწილი ბრძოლის ველზე დაეცა. გადარჩენილებს ქართველებმა დიდ მანძილზე მისდიეს და ოთხი ათასი კაცი დაატყვევეს. ტულრილმა, ილ-ლაზიმ და დუბაის ბ.სადაკამ (რომელმაც ხალხთან ერთად 300 ათასი დინარის ქონებაც დაკარგა) (იბნ ალ-'ადი-

²⁶ თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში მუსლიმთა კოალიციური ლაშქარი 200—300 ათასით განისაზღვრება (სინ, III, 1979:239), მაგრამ ეს ციფრი საეჭვოდ გვეჩვენება. ასეთ დიდ ლაშქარს ჩვენ ვერ დავაფიქსირებთ იმდროინდელი მახლობელი აღმოსავლეთის სამხედრო ოპერაციებში (დაწვრილებით იხ. ჯაფარიძე, 1990ბ: 224, შენ.96).

²⁷ ტულრილი თითქოსდა თბილისის კარებთან უნდა შეხვედროდა ილ-ლაზის (ალ-ფარიკი, 1985: 88). მაგრამ რადგანაც თბილისის მისადგომები, მას შემდეგ რაც დავით IV-მ აიღო რუსთავი და სამშვილდე, გადაკეტილი იყო, შესაძლებელია, რომ არაანის გამგებელი დმანის-ზორაკერტის გზით (მის შესახებ იხ. ნ. ბერძენიშვილი, 1966ა:74) თრიალეთში შეუერთდა ართუციანს.

²⁸ ალ-'აზიმი არამ ავტორთაგან ერთადერთია, რომელიც ასახელებს ბრძოლის თვესაც — ჟუმადა ალ-ულას (ალ-'აზიმი, 1988:68), რომელიც დაიწყო 18 ივლისს და დასრულდა 16 აგვისტოს.

მი, II: 201; კუცალაია, 1974:503), ბრძოლის ველიდან გაქცევით უშველეს თავს²⁹. დიდგორში თურქ-სელჩუკთა მძლავრი კოალიციის განადგურებამ ფაქტობრივად გადაწყვიტა თბილისის ბედი. უკანდაბრუნებულ ილ-ლაზის საქართველოსთვის აღარ ეცალა. მას აუჯანყდა ვაეიშვილი პალაბის გამგებელი სულაიმანი და საჭირო გახდა მისი დამორჩილება. ტულრიოს ქართველებთან მარტო ბრძოლა არ შეეძლო, ხოლო სულტან მაჰმუდს არც ახლა გამოუჩენია დიდი ინტერესი საქართველოსადმი. იბნ ალ-ასირის ცნობით, სულტანმა მაჰმუდ ბ.მუჰამადმა, უდიდესმა სულტანმა თავისი მდგომარეობით, რომელსაც ჰქონდა ქართველებზე დიდი სახელმწიფო და მათზე მეტი ჯარები, ვერ შეძლო შეეშალა ხელი მათთვის, დაეპყროთ თბილისი (იბნ ალ-ასირი, XII:452)³⁰.

თბილისის განთავისუფლების თარიღისათვის

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მოკლედ მოგვითხრობს, რომ დიდგორის ბრძოლიდან "მეორეხა წელსა... ადიდო მეფემან ქალაქი ტფილისი პირველხავე ომსა" (დავით აღმ. ისტ., 1992:193). ეს მეორე წელი იყო "ქრონიკონი ხამახორმოცდაორი", ე.ი. 1122 წ., მაგრამ, სამწუხაროდ, მემატნიანე აღარაფერს ამბობს იმის თაობაზე, თუ რომელ თვესა და რომელ რიცხვში გაანთავისუფლა მეფემ თბილისი მუსლიმთა ბატონობისაგან. მისი ლაკონიური ცნობა საშუალებას იძლევა აღვნიშნოთ ამ ამბის მხოლოდ ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი — 1122 წლის იანვარი.³¹ ზედა ქრონოლოგიური ზღვარის დასადგენად უნდა მივმართოთ

²⁹ კ.ჰილენბრანდი ილ-ლაზისთან დაკავშირებით შენიშნავს: „ისლამის მძლე დამცველი, სარწმუნოების ვარსკვლავი, რომელმაც მცირე ხნით ადრე ასეთი დიდება მოუტანა მუსლიმთა საქმეს, ახლა ბედნიერი იყო იმით, რომ დუბაისთან და რამდენიმე მსღებელთან ერთად გაიქცა და შერცხვენილი დაბრუნდა მარდინს“ (Hillenbrand, 1981:280).

³⁰ სხვათა შორის პ. ფუზეს რუსულ თარგმანში იბნ ალ-ასირის ეს ცნობა არასწორადაა გააზრებული. სულტან მაჰმუდისა და თბილისის ნაცვლად თარგმანში ნავლისხმევია რუქნ ად-დინი და არქუში (I) — „Он (Руки ад-Дин) не мог помешать им (грузинам) взять его (Арджиш)“ (იბნ ალ-ასირი, 1940:161).

³¹ აკად. კ.კეკელიძე წერდა, რომ 532 წლიანი ქორონიკონის ურყევი საფუძველია 1 მარტი. მარტის წელიწადი, როგორც სამოქალაქო, საქართველოში შემოვიდა დაახლოებით IX ს-ის პირველ მეხუთედიდან და არსებობდა X ს-ის მეორე ნახევრამდე. ამ დროიდან ის ხშირებიდან იღვევება იანვრის წელიწადით (კეკელიძე, 1956:121,123). მკვლევარი მიუთითებდა, რომ მარტი დარჩა მხოლოდ ქორონიკონური წელიწადის საფუძველად და საამისო მაგალითებიც მოჰყავდა, მაგრამ ასევე არაერთი მაგალითი შეიძლება დავასახელოთ იმის საილუსტრაციოდ, რომ ქორონიკონური წელი შეესაბამებოდა ჩვენი ერის წელიწადს, ე.ი. აითვლებოდა იანვრიდან (გურჯა, 1984:102). რომელი თვიდან იწყებდა დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ქორონიკონურ წელს? ამ კითხვაზე პასუხს გვაძლევს მემატნიანის ერთი ცნობა: დავით IV აღესრულა ქორონიკონის 345-ს, 24 იანვარს, შაბათ დღეს (დავით აღმ. ისტ. 1992:223). 24 იანვრის შაბათი

უცხოურ წყაროებს. XII ს. არაბი ავტორები ალ-აზიმი, იბნ ალ-კალანისი და ალ-ფარიკი თბილისის აღებას ათარიღებენ ჰიჯრის 515 წლით (ალ-აზიმი, 1938: 388; იბნ ალ-კალანისი, 1983:326; ალ-ფატივი, 1985:89),³² რომელიც დაიწყო 1121 წ. 22 მარტს და დასრულდა 1122 წ. 11 მარტს. ამასთან, ალ-ფარიკი წერს, რომ დავითმა თბილისი დაიკავა 515 წლის ბოლოს, ე.ი. ამ წლის უკანასკნელ, ზულ-ჰიჯას თვეში, რომელიც დაიწყო 1122 წ. 10 თებერვალს და დასრულდა 11 მარტს. ეს ცნობა "მაიაფარიკინის ისტორიის" მოკლე ნუსხიდან (მბიფანი-თის მუჭოქში, Or. 6810) გაითვალისწინა და დაბეჭდა გ.წერეთელმა (ალ-ფატივი, 1949:70-1), მაგრამ, სამწუხაროდ, ის შეუმჩნეველი დარჩა მკვლევართათვის.³³

ალ-ფარიკის მონაცემების დაზუსტება შეიძლება XII ს. სომეხი ისტორიკოსის მათეოს ურბაქეცის ცნობით: დავითმა თბილისი გაანთავისუფლა სომხური ერთი 570 წ. (მათ. ურბაქეცი, 1858:305; მათ. ურბაქეცი, 1966:143-45), ე.ი. 1121 წ. 19 თებერვლიდან 1122 წ. 18 თებერვლის ჩათვლით.³⁴

ალ-ფარიკი და მათეოს ურბაქეცა ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად მიიღეს თავიანთი ინფორმაცია დავით IV-ის მიერ თბილისის აღების შესახებ: ერთმა საქართველოში, მეორემ კი — ედესაში და ეს ამბავი სხვადასხვა ერთი დათარიღეს. დროის ათვლის პრინციპი მათ კალენდრებში განსხვავებულია. მაგრამ თუ სომეხი და არაბი ისტორიკოსების ცნობებს შევაპირისპირებთ, ვნახავთ, რომ მათი მონაცემები ერთმანეთს ემთხვევა 9 დღიან მონაკვეთში, 1122 წლის 10 თებერვლიდან 18 თებერვლის ჩათვლით. ეს 9 დღიანი მონაკვეთი, 1122 წლის 10 — 18 თებერვალი არის ის დრო, როცა ჩვენი დასკვნით დავით აღმაშენებელმა გაანთავისუფლა თბი-

მოდიოდა 1125 წელს. ქორნიკონი რომ მარტიდან ათელილიყო, მაშინ დავითის გარდაცვალების თარიღი იქნებოდა 344 და არა 345 წელი. მაშასადამე, დავითის ისტორიკოსი ქორნიკონური წლის დასაწყისად იანვრის თვეს იღებდა.

³² იბნ ალ-ასირი, რომელიც მუსლიმთა კოალიციის მარცხს შეცდომით ჰიჯრის 514 წლით / 2.IV. 1120—21.III.1121 წ. ათარიღებს, წერს, რომ გამარჯვების შემდეგ ქართველები შემოეწყვიტნენ თბილისს და ალყა გაგრმელდა 515 წ. დასაწყისამდე, ე.ი. 1121 წ. მარტ-აპრილამდე (იბნ ალ-ასირი, X:567), რაც ასევე არასწორია. თავისი თხზულების სხვა ადგილზე არაბი მემბტიანე აღნიშნავს, რომ ქართველებმა თბილისი აიღეს 515 წ. 22.III. 1121 — 11.III. 1122წ (იბნ ალ-ასირი, XII: 452), მაგრამ არ აკონკრეტებს თვეს.

³³ დიდგორის ბრძოლის შესახებ ალ-ფარიკის ცნობის ქართულ თარგმანში, რომელიც შესრულებულია ესიხარულიძის მიერ, გაითვალისწინებულია „მაიაფარიკინის ისტორიის“ ვრცელი ნუსხა (სიხარულიძე, 1985:85). ალ-ფარიკის თხზულების მოკლე ნუსხიდან მომდინარე ჩვენთვის საინტერესო ზემომოტანიანი ცნობა შეუმჩნეველი დარჩა გ.მინორსკისთვის (*Minorsky*, 1949:33), თუმცა კი ის ითვალისწინებდა „მაიაფარიკინის ისტორიის“ ორივე ცნობილ ხელნაწერს, რომლებიც დაცულია ბრიტანეთის მუზეუმში. გამორჩა ეს ცნობა ა.ამამდოვასაც, რომელიც იყენებდა გ.წერეთლის ქრესტომათიას (ალ-ფარიკი, 1957: 223, 246-47).

³⁴ ასეა სომხური ერთი 570 წ. ვადმოყვანილი ჩვენს წელთაღრიცხვაზე მკვლევართა (ო.დუ-ლორიე, პ. ბართიკიანი, ბ. თუმანიანი) მიერ (მათ. ურბაქეცი, 1858:305; მათ. ურბაქეცი, 1973:233; თუმანიანი, 1968:271).

ლისი (ჯაფარიძე, 1991).³⁵

დიდგორის ბრძოლისა და თბილისის განთავისუფლების გამოძახილი მახლობელ აღმოსავლეთში. დავით IV-ის მიერ მუსლიმთა კალიციის განადგურება გახდა ერთ-ერთი ყველაზე უფრო გახმაურებული ამბავი იმდროინდელ მახლობელ აღმოსავლეთში. ამ ამბავს მოგვითხრობს XII და XIII-XV სს. მრავალი არაბი ისტორიკოსი. მის შესახებ წერდნენ, აგრეთვე, სომეხი, სირიელი და ევროპელი ავტორები³⁶. დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა დავითის მიერ თბილისის აღებაზე, რომელსაც მუსლიმები ისლამური სამყაროს განუყოფელ ნაწილად აღიქვამდნენ. ამ წარმატებათა შედეგად დავით IV-ის სახელი ფართოდ გახდა ცნობილი საქართველოს ფარგლებს გარეთ. მისი გარდაცვალება არ გამოორჩენიათ არაბ მემატნიანებს. XII ს. ერთ არაბულ ქრონიკაში ამ ფაქტთან დაკავშირებით საგანგებოდ აღნიშნულია, რომ დავითი იყო ის მეფე, რომელმაც დაიპყრო თბილისი (მუსთან ალ-ჯამი:118).

1122-1123 წლები. შტეტიმართობა მრავლისა და არანის სელჯუკებთან

დიდგორში დამარცხება მძიმე დარტყმა იყო ტულრილ ბ.მუჰამადისთვის. ამას დამატა მისი ათაბაგის ქენ-თოდლის სიკვდილიც 515 წ. შავალში /13. XII. 1121- 10. I. 1122 წ. ქენ-თოდლის ადგილის დაკავება განიზრახა მარალის მფლობელმა ამირა აყ-სონყურ ალ-აჰმადილიმ. ტულრილთან ერთად ის შეეცადა აეღო არდებილი, მაგრამ ვერას გახდა. ტულრილი და აყ-სონყური ახლა თავრიზისაკენ დაიძრნენ, მაგრამ მაჰმუდმა მათ წინააღმდეგ გაგზავნა თავისი ლაშქარი ჯოიუშ-ბეგის სარდლობით და მას იკრად აზერბაიჯანი უბოძა. ტულრილი დაუკავშირდა თავის ყოფილ ათაბაგს — შირ-გირს, რომელიც აბჰარსა და ზენჯანს ფლობდა და მისი მხარდაჭერა მიიღო. ამასობაში დავით IV-მ ქ.თბილისი აიღო. სულტანთან და ქართველებთან ერთდროული დაპირისპირება ტულრილის ძალებს აღემატე-

³⁵ იმის შესახებ თუ რომელ თვეში აიღო დავითმა თბილისი, ჩვენამდე სხვა მკვლევარებიც გამოთქვამდნენ თავიანთ მოსაზრებებს. ს.კაკაბაძე მათეოს ურპაეცის, იბნ ალ-ასირისა და ალ-ფარიკის არასრული ცნობების შეპირისპირების საფუძველზე ვარაუდობდა, რომ დავითმა თბილისი აიღო „არა უგვიანეს 1122 წ. თებერვლისა, უფრო საფიქრებელია 1122 წ. იანვარში“, მ.ლორთქიფანიძის დასკვნით კი ეს მოხდა 1122 წ. იანვრიდან თებერვლამდე (კაკაბაძე, 1982: 129, 130; ლორთქიფანიძე, 1990:31; *Лордкипаниძე, 1991: 86*).

³⁶ არაბ ავტორთა ნაწილი დასახელებულია ზემოთ. დამატებით იხ.: სიბტ ბ.ალ-ჯაუზი, 1952:101; სიბტ ბ.ალ-ჯაუზი, 1967:205; მუჰ.ალ-ჰამავი, 1960:78ა. იაკუთი:40. აბუ ლ-ფიდა', II: 232; აბ-ზაჰაბი, იქ, 1963:31; ალ-აინი: 311ბ (იბნ ალ-ასირის მიხედვით), 311ბ (სიბტ ბ.ალ-ჯაუზის მიხედვით), იბნ თალრი-ბარდი, V:104; იბნ ხალდუნი, V: 104-105 და სხვ. სირიელ ავტორთაგან იხ: მიხ.სირიელი, 1906:206; მიხ.სირიელი, 1979:40; იბნ ალ-იბრი: 202; ანონიმური სირიული ქრონიკა: 89; სომხური და ევროპული წყაროების შესახებ იხ.: მესხია, 1972:6-7,11.)

ბოდა. როგორც ჩანს, ეს გახდა იმის მიზეზი, რომ არრანის მფლობელმა მამულის წინააღმდეგ ბრძოლა შეწყვიტა და 516 წ. დასაწყისში / 12. III.—10. IV. 1122 წ. მას მორჩილება გამოუცხადა (იხმ ალ-ასიბი, X:597-98).

ტულრილის დამორჩილების შემდეგ სულტან მამულს შეეძლო დაუბრკოლებლად ემოქმედა ამიერკავკასიაში, და როცა თბილისიდან ბაღდადს ლტოლვილი მუსლიმები მას ჰამადანში ეახლნენ და ქართველთა წინააღმდეგ დახმარება სთხოვეს, სულტანმა მათი თხოვნა შეიწყინარა. იმ ალ-ასირის ცნობით, ის აზერბაიჯანისაკენ დაიძრა, რამადანის თვეში XI. 1122 წ. ქათავრიზში დაბანაკდა და აქედან ქართველებისკენ თავისი ლაშქარი გაგზავნა (იხმ ალ-ასიბი, X:568), მაგრამ მოხდა ისე, რომ იმავე რამადანის (ნოემბერი) თვეში უკმაყოფილო თურქმა ამირებმა თავრიზის კარებთან მოკლეს სულტანის გამოცდილი მხედართავარი ჭეიშ-ბეგი, რომელმაც ადრე თავი გამოიჩინა ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში ქურთული ტომების დაშოშმინებით (იხმ ალ-ასიბი, X:603-4). ამ ამბავმა, ჩანს, აიძულა სულტანი შეეწყვიტა ლაშქრობა, მაგრამ დავით IV-სთან დაპირისპირებას ის მაინც ვერ ასცდა.

1123 წ. დარუბანდისა და შარვანის ანტიქართული მუსლიმური წრეების მოწოდებით მამულდი შარვანში შეიჭრა. ეს ამბავი ვრცლად არის გაშუქებული ქართულ ისტორიოგრაფიაში (ასათიანი, 1968:33-38). ხვენ მოკლედ მაინც აღენიშნავთ, რომ მამულმა დაიკავა შემახია და დაატყვევა შარვან-შაპი. მაისის თვეში დავით IV შარვანისკენ დაიძრა, გზაზე გაანადგურა სულტანის დასახმარებლად წამოსული ამირა აყ-სონყურის (აღსუნღული) 4 ათასიანი რაზმი (დავით აღმ. ისტ., 1992:195; თღფუჩია, 1975:222) და შემახიას მიადგა. სამწუხაროდ, ყოჩაღებთან უთანხმოებამ არ მისცა საშუალება მეფეს ბრძოლის ველზე დაემტკიცებინა სულტანისთვის თავისი უპირატესობა. მოწინააღმდეგენი შემახიიდან უბრძოლველად გაიყარნენ და თუმცა არაბი ისტორიკოსები ცდილობენ მამულდი გამარჯვებულად წარმოადგინონ (იხმ ალ-ასიბი, X:615, ალ-ისფაჰანი / ალ-მუნდარი, 1900:127), ისინი აშკარად ტენდენციურნი არიან. სელოუკებს ძალა აღარ შესწევდათ ხელი შეეშალათ დავით IV-ისათვის. იმავე წელს, ივნისში მეფემ "ადიდო გულიხტანი, ხაზლი თავადი შარვანი-ხაჲ" და "მოირთო შარვანი" (დავით აღმ. ისტ., 1992:195). ბრძოლა საქართველოსა და ერაყის სელოუკთა სასულტნოს შორის შარვანისათვის საქართველოს სამეფოს გამარჯვებით დასრულდა. ამის შემდეგ შარვანში დავით IV-ს (და მის მემკვიდრეს დემეტრე I-ს) ერაყის სელოუკებთან კონფლიქტი არ ჰქონიათ. მაგრამ გრძელდებოდა დაპირისპირება არრანში განლაგებულ თურქ-სელოუკთა სამხედრო ძალებთან.

ალ-ფარიკი წერს, რომ ჰიჯრის 516 წ., ე.ი. 1122 წ. 16 მარტიდან — 1123 წ. 29 თებერვლამდე მიწისძვრამ შთანთქა განჯის ნაწილი და დაანგრია მისი კედლები. ამით ისარგებლა დავით IV-მ, რომელიც თავისი ჭარბობით დაეცა ქალაქს, დახოცა აქ ურიცხვი ხალხი, ხელთ იგდო დიდძალი ნადავლი და მრავალი ტყვეთ დაბრუნდა

საქართველოში (Minorsky, 1949:34). არაბი მემატიანის ეს ცნობა ერთხანს უკრიტიკოდ იქნა გაზიარებული აზერბაიჯანულ ისტორიოგრაფიაში (*История Азербайджана*, 1958:142). შემდეგ ის საფუძვლიანად გააანალიზა ნ.ასათიანმა, რომელმაც დაასკვნა, რომ საქართველოში ყოფნის დროს ალ-ფარიკიმ სწორად არ ჩაინიშნა ამ ლაშქრობის თარიღი და დემეტრე I-ის დროინდელი 1139 წ. განჯის მიწისძვრის ამბავი და მასზე ლაშქრობა დავით აღმაშენებელს მიაწერა. მკვლევარი უშვებს იმის შესაძლებლობასაც, რომ ალ-ფარიკიმ ერთმანეთში აურია დავითის მიერ 1109-10 წ. განჯაზე მოწყობილი ლაშქრობისა და დემეტრე I-ის მიერ განჯის აღების ამბები (ასათიანი, 1968:41, შვ.2); ჯ.სტეფნაძე ასეთი დასკვნისათვის ვერავითარ საფუძველს ვერა ხედავს დავით IV-ის ლაშქრობას მიწისძვრით დანგრეულ განჯაზე რეალობად თვლის (სტეფნაძე, 1974:87, 90, შვ.58).

საჭიროა აღინიშნოს, რომ არაბი ისტორიკოსები თავიანთ თხზულებებში უყურადღებოდ არა ტოვებენ სტიქიურ მოვლენებს და კეთილსინდისიერად აფიქსირებენ მათ. მემატიანეებს აღნუსხული აქვთ მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი მიწისძვრებიც. ამ მხრივ მრავალი ცნობაა დაცული იბნ ალ-ჯაუზისა და იბნ ალ-ასირის თხზულებებში, მაგრამ არცერთი მათგანი, ისევე როგორც სელჩუკთა ხანის ისტორიკოსები ('იმაღ ად-დინ ალ-ისფაჰანი, ალ-ჰუსაინი), ანდა სომეხი ავტორები განჯის ამ მიწისძვრას არ იხსენიებენ. მართალია, მის შესახებ წერს ზოგიერთი არაბი ავტორი (სიმც მ.ალ-ჯაუზი, 1952:102; იბნ ად-დაჯადატი, VI:490), მაგრამ მათ ინფორმაციას, რომელიც მთლიანად მომდინარეობს ალ-ფარიკის თხზულებიდან, დამოუკიდებელი მნიშვნელობა არა აქვს. ყოველივე ეს საფუძველს გვაძლევს ეჭვი შევიტანოთ ალ-ფარიკის ცნობის ჭეშმარიტებაში. 516/1122-23 წ. განჯაში მიწისძვრა და ამასთან დაკავშირებით განჯაზე ქართველთა ლაშქრობა, ვფიქრობთ, არ მომხდარა,³⁷ მაგრამ სხვა მხრივ შეტაკებები არარანის სელჩუკებთან გრძელდებოდა.

ტულრილ ბ.მუჰამადმა დიდგორის ბრძოლაში მარცხის შემდეგ ერთხელ კიდევ მოსინჯა ბედი დავით IV-ის წინააღმდეგ. მათეოს ურჰაეცის ცნობით, სომხური ერთი 572 წ., რომელიც მოიცავს პერიოდს 1123 წ. 19 თებერვლიდან 1124 წ. 18 თებერვლამდე, "განძაგის ხულთანმა" მტკვარზე ნავებით ხიდები გააკეთა და "აფზაზთა ქვეყანაში" 60 ათასი მეომარი გადმოიყვანა. როცა დავითმა ეს ამბავი შეიტყო, ჯარები გაგზავნა, ხიდები ჩაანგრევიანა და მთელი ჯარი, რომელიც "ხულთანმა გადმოიყვანა ერთიანად გაჟლიტა" (მათ.ურჰაეცი, 1858:310; მათ.ურჰაეცი, 1966:247).

³⁷ სხვათა შორის, ზ.ბუნიატოვი ალ-ფარიკის აღნიშნულ ცნობას ყოველგვარი კომენტარის გარეშე 1139 წ. ამბებში განიხილავს (*Бунятов*, 1978:192, შვ. 27).

თურქ-სელჩუკებთან ბრძოლაში დავით IV-მ დიდ წარმატებებს მიაღწია 1124 წ. ვაზაფხულზე. მარტში მეფემ აიღო დმანისი, ქვემო ქართლის მნიშვნელოვანი ქალაქი. დმანისი 989 წ. ტაშირ-ძორაგეტის მეფემ დავით გურგენის ძემ (989—1048) იგდო ხელთ. XI ს. 60-იან წლებში თურქ-სელჩუკთა შემოსევების დროს კვირიკიანებმა დაკარგეს ეს ქალაქი. 1074 წ. დმანისის ამირა იყო სარჰანგ საე-თეგინის მოკავშირე გიორგი II-ის წინააღმდეგ ფარცხისის ბრძოლაში (მატ. ქართლ., დვ, I, 1955:317). 1121 წ. დმანისის მუსლიმები თბილისელებთან ერთად გახდნენ ინიციატორები ანტიქართული მუსლიმური კოალიციის შექმნისა. ამ დროს, ვფიქრობთ, დმანისის ამირა არჩანის სელჩუკიანი გამგებლის კონტროლს ექვემდებარებოდა. ამრიგად, დმანისის აღება თურქ-სელჩუკთა კიდევ ერთი ბასტიონის დაცემას მოასწავებდა.

1124 წ. მაისში მეფემ დაიპყრო "ციხენი ხომხითხანი: გაგნი, ტერუნაკალი, [ქაე] აზინნი, ნორბედი, მანახგომნი და ტალინჯაქარი" (დავით აღმ. ისტ. 1992:196). სია იმ პუნქტებისა, რომელთაც ასახელებს ქართული წყარო, შეიძლება შეივსოს სომეხი ავტორების ცნობების საფუძველზე. სტეფანოს ორბელიანი დავით IV-ის მიერ დაპყრობილი გაგისა და ტერუნაკანის (*resp.* ტერუნაკალი) გარდა ასახელებს ტაეუშს (სტ. თბილ. იანი, 1864:216; სტ. თბილ. იანი, 1978:38).³⁸ ვარდანი, როცა ის ეხება დავით IV-ის წარმატებებს, წერს, რომ მან დაიპყრო კვირიკისა და აბასის ყველა სომხური სამფლობელო, მათ შორის გაგი, ტერუნაკანი, ტაეუში, კიანი, კაიწონი, ლორე, ტაშირი და მაჰკანაბერდი (ვახტანგ: 147). მათეოს ურბაქის თანახმად, დავითმა დაიკავა შაქორიცი (მათ. უბაყვი, 1966: 247), რაც სხვა წყაროებით არ დასტურდება. უდიდესი ნაწილი ამ პუნქტებისა მეფემ 1124 წ. მაისში აიღო.

მოკლედ, 1124 წ. მაისში დაპყრობილ ადგილთა შესახებ. გაგი (რომელიც XIV ს.-დან ცნობილია ალჯა-ყალას სახელით) იყო ციხე-სიმაგრე მდ. დებედას ქვემო წელზე (მუსხელიშვილი, 1960:113-140). კიანის (იგივე კენის) ციხე ძორაფორშია, მდ. აღსტევის-ხევის ზემო წელზე, სევანის ტბის ჩრდილოეთით, იჯვანიდან 15 კმ-ზე, არჯანოცის მთაზე (ე. მურბენიშვილი, 1979:49; ჰაკობიანი, მელიქ-შაქსიანი, შარსელიანი, II, 1988:927). კაიწონის ციხე და მისი ოლქი უნდა გულისხმობდეს კოლბის ხევს, ან მის ერთ ნაწილს (მუსხელიშვილი, 1960:132, მწ. 102; ე. მურბენიშვილი, 1979:48).³⁹ მანასგომნი, ჩვენი აზრით, იგივე მანიცგომი უნდა იყოს. ეს უკანასკნელი კი ტ. ჰაკობიანის თანახმად დღევანდელი ალავერდი

³⁸ სომეხი მემკვიდრე გაგის, ტაეუშისა და ტერუნაკანის აღების თარიღად ასახელებს 1123 წ. მისი თხზულების ქართულ თარგმანში ტერუნაკანი გამოტოვებულია. (სტ. ორბელიანი, 1978:38).

³⁹ კაიწონის ციხე სომეხ მკვლევართა აზრით მდებარეობდა მდ. დებედაზე, ქალავერდის ჩრდილოეთით, 24 კმ-ზე (ჰაკობიანი, მელიქ-შაქსიანი, ბარსელიანი, II, 1988:930)

(ბაკთმიანი, 1968:291). მაჰკანაბერდის ოლქი მდებარეობდა მდ.ალსტევის-ხევის შუა წელზე, კიანის გავარის მახლობლად (ბაკთმიანი, 1968:316). ნორბედი *resp.* ნორბერდი ს.ერემიანის მიხედვით მაჰკანაბერდის აღმოსავლეთითაა (*Атлас Армении: 106*). ტავეში იყო მხარე და იმავე სახელწოდების ციხე, რომლის ნანგრევებიც შემორჩენილია მდ.თაუზ-ჩაის შუა წელზე, მის მარჯვენა ნაპირზე, შამშადინის რაიონში (ე.შუბანიშვილი, 1979:84; მათყფთსიანი, 1982:48,102). ტალინჯაქარის ნაცვლად "ქართლის ცხოვრების" ზოგიერთ ნუსხაში დასახელებულია ხალინჯაქარი, მის ძველ სომხურ თარგმანში კი — ხალინჯაქარი (დავით აღმ. ისტ., 1992:196; ეც, I, 1953:251) და სწორი ფორმა, როგორც ჩანს, ეს უკანასკნელია. ის კაიწონის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობდა (*Атлас Армении: 106*). ტერუნაკანის ციხე თაუზ-ჩაის ქვემო წელზე, სოფ. ოქსუზლუსთან იყო (ე.შუბანიშვილი, 1979:84; შუსელიშვილი, 1977:157). რაც შეეხება ქავაზინს, ს.ერემიანი მას გავაზინის სახელწოდებით კაიწონის სამხრეთ-აღმოსავლეთით ათავსებს (*Атлас Армении: 106*).

ყველა დასახელებული პუნქტი, ვიდრე მათ თურქ-სელჩუკები დაიპყრობდნენ ტაშირ-ძორაგეტის კვირიკიანთა სამეფოს ეკუთვნოდა. მათგან ტავეში და ტერუნაკანი (ისევე როგორც მთელი ტერიტორია თაუზ-ჩაისა, იგივე ეკლესია და ალსტევის-ხევის შორის) უფრო ადრე შედიოდნენ ქვემო ქართლის ქართული მხარის გარდაბანის შემადგენლობაში, რომელიც სომეხმა ბაგრატიუნებმა X ს-ის პირველ მესამედში მიიტაცეს და მოწყვიტეს ქართულ სამყაროს (შუსელიშვილი, 1980:133, ზნ. 64; 212). ჩვენთვის საინტერესო ხანაში სომეხი მკვლევარები ტავეშსა და ტერუნაკანს „სომხეთის ალბანეთის“, „სომხეთა აღმოსავლეთი მხარის“ უტიქის შემადგენელ ნაწილად განიხილავენ. (მათყფთსიანი, 1982: 101,102; ბაკთმიანი, 1986:253).

1124 წ. დავით IV-მ ფაქტობრივად დაასრულა განთავისუფლება თურქ-სელჩუკთა მიერ ანექსირებული ტაშირ-ძორაგეტის ყოფილი სამეფოს მიწებისა, რომლებიც საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში შევიდა. ქართველებმა მიიღეს შესაძლებლობა აქედან პირდაპირი დარტყმები განეხორციელებინათ არჩანზე. ეს იყო მნიშვნელოვანი წარმატება თურქ-სელჩუკებთან ბრძოლაში.

აქ ყურადღებას შევაჩერებთ ტავეშის საკითხზე, რომელიც უკავშირდება ტაშირ-ძორაგეტის უკანასკნელ მეფეთა აბასისა და დავითის მოღვაწეობას ლორეს დაკარგვის შემდეგ.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ვარდანისა და კირაკოს განძაკეცის ცნობებით, აბასმა და დავითმა ტავეში და მაწინაბერდი არჩანის მმართველისაგან მიიღეს საგამგებლოდ. რ.მათეოსიანი მიიჩნევს, რომ მძებრი ამ ციხეებს ძალით დაეუფლნენ. მისი აზრით, სელჩუკებს რომ ისინი კვირიკიანებისთვის ებოძათ, მაშინ ტავეშს მათ უკან აღარ წაართმევდნენ (მათყფთსიანი, 1982:107). ეს კი მხითარ გოშის თანახმად მოხდა 1144- 45 წ. ამ დროს განჯის ამირამ ჩოლომ (ჩავლომ) აბასს წაართვა ტავეში და კვირიკიანებს მხოლოდ მაწინაბერდი დარჩათ (მს.გლში, 1958:483; მს.გლში, 1968:41).

რ.მათეოსიანი ექვეყემ აყენებს დავით IV-ის მიერ ტავეშის აღებას 1124 წ. ის წერს, რომ სტეფანოს ორბელიანისა და კირაკოს განძაკეცის ცნობების საწი-

ნააღმდგომად ტავუში 1124 წ. შემდგეც რჩებოდა აბასის ხელთ. აბასს რომ ამ დროს დაეკარგა ტავუში, ველარ შეძლებდაო მის უკან დაბრუნებას (მათეფოსიანი, 1982:108).

რა შეიძლება ითქვას ამ თვალსაზრისის შესახებ?

სომხური წყაროები აღნიშნავენ დავითისა და აბასის მიერ სამშობლოს მიტოვებას, მაგრამ არ მიუთითებენ, თუ როდის დამკვიდრდნენ ისინი ტავუშსა და მაწნაბერდში, რომლებიც მანამდე უკვე თურქების ხელთ იყო. სხვათა შორის, ამ ფაქტს არც რ.მათეფოსიანი უარყოფს.

იმ პირობებში, როცა კვირიკიანებმა ვერადგერი გააწყვეს თურქ-სელჩუკთა მოძალბასთან და დათმეს თავიანთი სამეფოს ცენტრალური ნაწილი, უადრესად საეჭვოა, რომ მათ იარაღით დაეპყროთ არრანის საზღვრების სიახლოვეს მდებარე მაწნაბერდი ანდა ტავუში. ვარდანისა და კირაკოს განძაკელის ცნობებით სრულიად აშკარაა, რომ ეს ციხეები მათ მიიღეს არრანის სელჩუკიანი გამგებლისაგან.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი არადგერს წერს დავით IV-ის მიერ ტავუშის აღებაზე, მაგრამ ძნელია ეჭვი შევიტანოთ ამასთან დაკავშირებით ვარდანისა და სტეფანოს ორბელიანის ცნობების ჭეშმარიტებაში. სტეფანოს ორბელიანი გარკვევით მიუთითებს, რომ დავით IV-მ ტავუში წაართვა თურქებს (სტ.აბოელიანი, 1978:38). მაშასადამე, ცხადი ხდება, რომ 1124 წლისათვის აქ კვირიკიანები ჯერ კიდევ არ იყვნენ დაფუძნებულნი.

შეიძლება დავუშვათ, რომ კვირიკიანები იმედოვნებდნენ დაებრუნებიანთ დავით IV-ის მიერ სელჩუკთაგან გათავისუფლებული ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოს ნაწილი მაინც და თავდაპირველად მეფე მათ რაღაც დაპირებებსაც აძლევდა, მაგრამ მერე ტაშირ-ძორაგეტი მან სამეფოდ მიითვალა და სამემკვიდრეოდ აღარ გასცა. ამის შემდეგ იმედგაცრუებულმა აბასმა და დავითმა არრანს მიაშურეს. ამით უნდა ავსხნათ კირაკოს განძაკელის ცნობა, რომ ქართველებმა ისინი ვერაგულად მოატყვეს.

ვფიქრობთ, რომ კვირიკიანები დაადგნენ არრანის სელჩუკებთან თანამშრომლობის გზას და მათი დახმარებით ცდილობდნენ დაებრუნებიანთ ყოფილი სამფლობელოები. საქართველოსთან მათი დაპირისპირება მისაღები და სასურველი იქნებოდა სელჩუკებისთვის, რომლებმაც ამის გამო უზოძქეს აბასსა და დავითს ტავუში და მაწნაბერდი. მაგრამ ეს მოხდა ცოტა მოგვიანებით, დემეტრე I-ის ზეობის დროს, როცა საქართველომ დათმო ტაშირ-ძორაგეტის ყოფილი სამეფოს ზოგიერთი პუნქტი.

1124 წ. ივნისის თვეში დავით IV-მ შეცვალა შეტყვის მიმართულება. ის "წარემართა ლაშქრითა, განვლო ჯავახეთი, კოლა, კარნიფორა, ბახიანნი სპერამდინ და, რაჲცა ბოვა თურქმანი მოხრა და ტყუე-ყო. და ჩამოვლო ბუდათა ყური და დაწუნა ოლთისნი და მოვიდა თრიალეთს დიდითა გამარჯუებითა" (დავით აღმ. ისტ., 1992:196).

ვარდანი აღნიშნავს, რომ დავითს შემოუერთებია ოლთისი (უხტიქი) და მისი

ოლქი (ვატდანი:147), მაგრამ ამ ცნობას არც დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი და არც სხვა სომხური წყაროები ადასტურებენ და ძნელი სათქმელია, თუ რამდენად რეალურია ის. საფიქრებელია, რომ მეფე აპირებდა საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთის სასაზღვრო მხარეების სრულ გაწმენდას თურქთაგან, მაგრამ ვერ მოასწრო. მისი ყურადღება, მოულოდნელად, ჩრდილოეთ სომხეთმა მიიპყრო.

ანისის შადადიანმა გამგებელმა აბუ ლ-ასვარ შავურ ბ.მანუჩიძემ გადაწყვიტა, რომ ანისი 60 ათას ღინარად მიეყიდა ყარსის ამირასათვის. აბუ ლ-ასვარის გადაწყვეტილებამ გააღიზიანა ანისის ქრისტიანული მოსახლეობა, რომელმაც ქალაქი ქართველთა მეფეს შესთავაზა.

ამ პერიოდისათვის ჩრდილოეთ სომხეთის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ქალაქი ღვინი თურქმენ აპაბაიანებს ეპყრათ. თუკი შადადიანები დამოზღვნიერდნენ ანისს, პრაქტიკულად თურქების ხელში აღმოჩნდებოდა მთელი ჩრდილოეთი სომხეთი. ბუნებრივია, რომ ამ პირობებში ანელ ქრისტიანთა წინადადება უაღრესად მიმზიდველი და მისაღები აღმოჩნდა დავით IV-ისათვის. მეფემ მოკლე დროში (სამ დღეში) შეეყარა დიდი ლაშქარი და სისხლისღვრის გარეშე დაიკავა ანისი, რომელიც თავის სამეფოს შეუერთა. ეს მოხდა 1124 წ. 26 აგვისტოს (ვატდანი: 146; დავით აღმ. ისტ., 1992:196).

დავით IV-მ ანისის გამგებლად აბულეთი და მისი ვაჟი ივანე დანიშნა (ლბთ-თქიფანიძე, 1970:105). კიდევ მცირე ხნის შემდეგ მეფემ აიღო შემახია და მოახდინა შარვანის ანექსია.

1124 წ. დავით IV-ის სამხედრო კამპანიას შეიძლება ვუწოდოთ ელვისებური. თავისი მასშტაბებით ის იყო გრანდიოზული. მეფის წარმატებებს თითქოსდა საზღვრები არა ჰქონდა. ერავის სელჩუკთა სულტანს და სხვა თურქ ამირებს არ შესწევდათ ძალა წინააღმდეგობა გაეწიათ დავითისთვის და შეეჩერებინათ მისი შეტევა. საყრდენი ბაზების შექმნა არანის საზღვრებთან, ტაშირ-ძორაგეტის ყოფილი სამეფოს აღმოსავლეთ ნაწილსა და, განსაკუთრებით, შარვანში შესაძლებლობას იძლეოდა, რომ გადამწყვეტი დარტყმა მიმართულიყო განჯაზე. ანისის დაუფლება ქმნიდა კარგ წინაპირობას ჩრდილოეთ სომხეთში გასაბატონებლად. შეიძლება ითქვას, რომ ამიერკავკასიაში ჰეგემონიისათვის ბრძოლის საწყისი ეტაპი საქართველომ დავით IV-ის ხელმძღვანელობით მოიგო. სამწუხაროდ, მეფის სხვა დიდ გეგმებს, რომელთაც ზოგადად იხსენიებს ქართველი მემატიანე (დავით აღმ. ისტ., 1992:198), განხორციელება არ ეწერა. 1125 წ. 24 იანვარს დავით IV მოულოდნელად აღესრულა.

დავით IV-ის მოღვაწეობა დაემთხვა დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს დაშლას, მაგრამ მის ნანგრევებზე აღმოცენებული თურქული პოლიტიკური ერთეულები სერიოზულ სამხედრო ძალას წარმოადგენდა, რაც კარგად გამოვლინდა ჯვაროსნებთან მათ დაპირისპირებაში. საშინაო საქმეების მოწესრიგებამ, მობილურმა და მძლავრმა სამხედრო ორგანიზაციამ, რომელიც შექმნა დავით IV-მ, საშუალება მისცა მეფეს მიეღწია გადამწყვეტი გარდატეხისათვის თურქ-სელჩუკებთან კონფრონტაციაში.

დავით IV-მ მოხერხებულად და მაქსიმალურად გამოიყენა ხელსაყრელი საგარეო პოლიტიკური ფაქტორები, მოწინააღმდეგის სუსტი მხარეები. 1120 წლიდან ის თავად კარნახობდა მტერს თავის ნებას. თუ მხედველობაში არ მივიღებთ წარუმატებელ ლაშქრობას არარანში 1110 წ. და ნაწილობრივ შარვანშიც 1123 წ. მაისში, მისი ყველა ბრძოლა იყო ძლევამოსილი. დავით IV-ის მიერ მოგებულ ყველა ომს ჰქონდა პოლიტიკური შედეგი: თურქთაგან გაწმენდილი მიწები, მტრისგან განთავისუფლებული და შემოერთებული ციხე-ქალაქები და მხარეები.

დავით IV-ის ბრძოლები ტაშირ-ძორაგეტში, შარვანში თუ ჩრდილოეთ სომხეთში, რომლებიც მიმდინარეობდა საქართველოს გაერთიანების პარალელურად, წარმოადგენდა მეფის კავკასიური პოლიტიკის გამოვლინებას. ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიღებულია, რომ „საქართველო კავკასიის ხალხთა შემკრების როლში გამოდიოდა. ის თავის გარშემო ახდენდა მონათესავე ხალხებისა და ტომების კონსოლიდაციას“ (ლლთფიფანიძე, 1979 მ:252). ამასთან, ვ.გაბაშვილი, რომელიც ეხებოდა საქართველოს კავკასიურ და ახლოაღმოსავლურ პოლიტიკას, მიუთითებდა, რომ მის საერთო მიმართულებებს აპირობებდა ეკონომიკური ფაქტორებიც, კერძოდ კი, აღმოსავლეთ და დასავლეთ ამიერკავკასიის მთავარ სავაჭრო მაგისტრალზე გასვლისა და გაბატონების საჭიროება (ვ.გაბაშვილი, 1967:202).

დავით IV-მ მეფობის სადავეები ხელთ აიღო საქართველოსთვის კრიტიკულ ეამს, როცა ქვეყანას ნომადიზაცია, თურქიზაცია და ისლამიზაცია ემუქრებოდა. მისმა 36-წლიანმა მმართველობამ საქართველოს ააცილა ყველა ეს მომაკვდინებელი საფრთხე. მეფე სათავეში ჩაუდგა ქართველი ხალხის დიდ ბრძოლას თურქ-სელჩუკთა ბატონობის წინააღმდეგ, რომელსაც ქ.ჩხატარაიშვილმა მოხდენილად უწოდა ქართული რეკონკისტა (ჩხატარაიშვილი, 1973:32). მსგავსად ქრისტიანული ესპანეთისა, რომელიც დიდი ვახადა მუსლიმებთან არსებობისათვის ბრძოლის აუცილებლობამ (*Уотт, Какия*, 1976:178), თურქ-სელჩუკებთან ფიზიკური და სულიერი არსებობისთვის აუცილებელი ბრძოლის პირობებში საქართველო დავით IV-ის დროს გახდა დიდი და მძლავრი ფეოდალური მონარქია. თუ გავითვალისწინებთ საერთოდ ქრისტიანული და ისლამური სამყაროების მრავალსაუკუნოვან კონფრონტაციას, დავით IV-ის სამხედრო-პოლიტიკური წარმატებები შედარებით მოკლე ისტორიულ პერიოდში, იმ პირობებში, როცა მეფეს ფაქტობრივად არ ჰყავდა მუდმივი და მძლავრი პოლიტიკური მოკავშირეები, შეიძლება ითქვას, უპრეცედენტო იყო.

საქართველო, ერაყის სელჩუკთა სასულტნო და თურქული საამიროები დიარ-ბაქრსა და სომხეთში დავით IV-ის მემკვიდრეების დროს (XII-XIII ს-ის დასაწყისი)

დავით IV-ის შთამომავლებს მემკვიდრეობით ერგოთ გაგრძელება იმ ბრძოლისა, რომელიც ამიერკავკასიაში ჰეგემონიას ისახავდა მიზნად. ამ ბრძოლაში საქართველოს სამეფოს უპირისპირდებოდა ის თურქული პოლიტიკური ერთეულები, რომლებიც აღმოცენდა დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს ნანგრევებზე: ერაყის სასულტნო არრანიურთ და შემდეგ ელდიგუზიანთა საათაბაგო, დიარ-ბაქრის ართუკიანთა და აჰდაბიანთა საამიროები, შამ-არმენთა სახელმწიფო, არზრუმის, ყარსისა და სურმარის საამიროები.

რას წარმოადგენდნენ საქართველოს სამეფოს პოლიტიკური მეტოქეები? ამ კითხვაზე პასუხის გასაცემად საჭიროა ძირითად ხაზებში მიანიც მოვხაზოთ მათი კონტურები.

1. ერაყის სელჩუკთა სასულტნო XII ს.20—50-იან წლებში და ვითარება არრანში

სულტანმა მამმუდ ბ.მუჰამადმა ვერ შეძლო მიეღწია სტაბილიზაციისთვის ერაყის სელჩუკთა სასულტნოში¹, რომელიც შინაბრძოლების არენად რჩებოდა. 1125 წ. მარტში ტულრილ ბ.მუჰამადი სამწლიანი მორჩილების შემდეგ დუბაის ბ.სადაკას წაქეზებითა და მხარდაჭერით ხელახლა აუჯანყდა ძმას და ერაყისკენ დაიძრა. მამმუდთან ბრძოლაში მოკავშირეები დამარცხდნენ და ხორასანში გაიქცნენ (იმნ ალ-ახბი, X: 628; იმნ ალ-ჯაჟღი, IX: 252). მამმუდი აბასიანთა ხალიფას დაუახლოვდა, ხოლო ტულრილმა და დუბაისმა მის წინააღმდეგ სანჯარი აამხედრეს, რომელიც 521/1127 წ. დიდი ჯარით ჯიბალში შეიჭრა. მამმუდი

¹ ერაყის სელჩუკთა სასულტნოს პოლიტიკური ისტორიის შესახებ იხ.: Bosworth, 1968: 119-134, 167-182; Luther, 1976: 219-225; Gyceinos, 1970: 185-198; Bynusmos, 1978: 19-94.

იძულებული გახდა ჭედი მოეხარა. 522 წ. ზუღ-პიჯას შუა რიცხვებში/ XII.1128 წ. ის ქარიში ბიძას ეახლა და მორჩილება გამოუცხადა მას (იზნ ალ-ასიბი, X:651). ამის შემდეგ სანჯარი ხორასანში დაბრუნდა, მაგრამ მანამდე, 1127 (ან 1128) წ. ჯიბალში მყოფმა დიდ სელჩუკთა სულტანმა სელჩუკი უფლისწულების ტულრი-ლისა და მას'უდის ათაბაგად დანიშნა თურქი ამირა ყარა-სონყური,² რომელიც არრანში წარგზავნა (ალ-ჰუსაინი: 55ა-55ბ). ყარა-სონყური მტკიცედ დაეუფლა ამ ოლქს და შემდეგ იხსენიება როგორც არრანის, ისე აზერბაიჯანის ათაბაგად. არრანში მასთან ერთად იყო ტულრილიც. მოგვიანებით, 1130 წ. აქ გამოჩნდა მას'უდი, რომელმაც სულტან მაჰმუდისგან იკტად მიიღო განჯა და მისი ოლქები (იზნ ალ-ასიბი, X: 666).

მაჰმუდის გარდაცვალება 1131 წ. 6 სექტემბერს გახდა ნიშანი სასულტნო ტახტისთვის ახალი ბრძოლების დაწყებისა. ამ ბრძოლებში მონაწილეობდნენ მაჰმუდის მემკვიდრე და'უდი და ძმები, სულტან მუჰამადის ვაჟები: ტულრილი, მას'უდი და სელჩუკ-შაჰი. ყარა-სონყური ტულრილს უჭერდა მხარს. 1132 წ. თებერვალში სანჯარი კვლავ ჩაერია ერაყის სელჩუკთა სასულტნოს საქმეებში და შეიჭრა ჯიბალში. მან დაამარცხა მას'უდი და სულტნად თავისი ფავორიტი ტულრილი გამოაცხადა. სანჯარმა შემდეგ შემოირიგა მას'უდი და მას განჯა უბოძა (იზნ ალ-ასიბი, X: 674-78). მაგრამ როგორც კი ის ხორასანში დაბრუნდა, ბრძოლა ტახტისთვის ახალი ძალით გაჩაღდა. ყარა-სონყურმა ერთხელ კიდევ დაამტკიცა ტულრილის ერთგულება. 526 წ. რამადანში/16. VII - 14.VIII 1132 წ. ის ხელმძღვანელობდა ავანგარდს სულტნის ლაშქრისა, რომელმაც დაამარცხა და'უდ ბ. მაჰმუდი და მისი ათაბაგი მარადის გამგებელი ათაბაგი აყ-სონყური ალ-აჰმადილი (იზნ ალ-ასიბი, X:682).

ტულრილის გარდაცვალებამ 1133 წ. ნოემბერში (ალ-ისფაჰანი/ალ-შუნდ-ათი, 1900:157; ალ-ჰუსაინი:59ა; *Буниятов*, 1978:27), ან 1134 წ. 24 ოქტომბერს (იზნ ალ-ჯაჟღი, X:5; იზნ ალ-ასიბი, XI:19; *Bosworth*, 1968: 125) გზა გაუხსნა მას'უდს ძალაუფლებისაკენ. არრანისა და აზერბაიჯანის ათაბაგი ყარა-სონყური მის მომხრეთა რიგებში ჩადგა (ალ-ჰუსაინი: 59ბ-60ა; იზნ ალ-ასიბი, XI:46), მაგრამ მცირე ხნის შემდეგ, როცა მას'უდმა მოინდომა აღზევებული და გაძლიერებული ამირების უფლებათა შეზღუდვა, ყარა-სონყური დაუპირისპირდა სულტანს. ათაბაგის პოზიციები იმდენად ძლიერი იყო, რომ მას'უდს ეშინოდა მისი (იზნ ალ-ასიბი, XI:79).

მას'უდის უშუალო კონტროლის ქვეშ იყო ჯიბალი და ცენტრალური ერაყი, სადაც უკვე ძლიერდებოდა აბასიანთა ხალიფას საერო ხელისუფლება. აზერბაი-

² ზ.ბუნიატოვი წერს, რომ ყარა-სონყური ათაბაგად დაინიშნა 522/1128 წ. და იმოწმებს იზნ ალ-ასიბის (*Буниятов*, 1980:218, შენ. 12), მაგრამ არაა შემთხვევით ასეთი ცნობა არა აქვს.

ჯანში მას ტახტს ეცილებოდა და უდ ბ. შაჰმუდი, რომელიც 538/1143-44 წ.მოკლეს ისმაილიტებმა. მას უდის ზეობის მიწურულს სასულტნოში უაღრესად გაიზარდა თურქი ამირების გავლენა. იბნ ალ-ასირი წერს, რომ "გართულდა მას უდის ხაქმეები. ამირებმა მისი ხურვილის წინააღმდეგ დაინაწილეს ქვეყანა და მას ხულტნის ხაზელის გარდა ქვეყანაში ადარაფერი დარჩა", მაგრამ როცა 1152 წ. 13 ოქტომბერს მას უდი გარდაიცვალა (Bosworth, 1989:782), იმავე მემატინის სიტყვებით "ადგურულა ბედნიერება ხელჩუკთა ხაზლიხა და აღარ დარჩა მისთვის დროშა, რომელსაც ანგარიშს გაუწევდნენ და რომლის გარშემოც დაიარაზებოდნენ" (იბნ ალ-ასირი, XI:64,160).

მას შემდეგ, რაც მას უდი სულტანი გახდა, არრანში ერთხანს ველარ ვხედავთ ტახტის მამიებელ სელჩუკ უფლისწულებს. ეს მხარე ყარა-სონყურს ემორჩილებოდა. განჯა იყო ათაბაგის ერთ-ერთი რეზიდენცია.³ ყარა-სონყურის არყოფნის დროს ქალაქს მის მიერ დანიშნული ამირა განაგებდა.

1139 წ. ყარა-სონყურმა ილაშქრა ფარსზე, დაამარცხა მისი მფლობელი ბოზ-აბა და ეს მხარე სელჩუკ უფლისწულს სელჩუკ-შაჰს გადასცა (ალ-ჰუსაინი:628; იბნ ალ-ასირი, XI:70), მაგრამ განჯის მიწისძვრამ და ქალაქზე ქართვლთა ლაშქრობამ აიძულა ის დაბრუნებულიყო არრანში და საქართველოსთან ომში ჩაბმულიყო.

ყარა-სონყური გარდაიცვალა დროის მონაკვეთში, რომელიც თავსდება 1140 წ. აგვისტოდან 1141 წ. 13 თებერვლამდე.⁴ შემდეგ არრანისა და აზერბაიჯანის პოლიტიკურ ასპარეზზე ჩანან ამირები ჩავლი ატ-ტულორილი (გარდ.1146 წ. შემოდგომაზე), ფახრ ად-დინ 'აბდ არ-რაჰმან ბ. ტულან-იურეჩი (მოკლეს 1147 წ. გაზაფხულზე), ხასს-ბექ ფალანგ-არი და რავადი (40-იანი წლების მიწურული და 50-იანი წლების დასაწყისი). ეს ამირები ამავე დროს დაკავშირებული იყვნენ ერაყის სასულტნოს კართან. მათ ვერ შეძლეს თავიანთი ხელისუფლება მემკვიდრეობითი გაეხადათ, მაგრამ ერაყის სასულტნოს შემდგომი დასუსტებისა და დეცენტრალიზაციის პირობებში ეს მოახერხა შაჰს ად-დინ ელდიგუზმა.

წარმოშობით ყივჩაღი შაჰს ად-დინ ელდიგუზი⁵ (ილდიგეზი) სულტან ტულ-

³ სწორედ განჯაში ცხოვრობდა ყარა-სონყურის ოჯახი და 1139 წ. მიწისძვრის დროს აქ დაიღუპა მისი ორი ვაჟი (იბნ ალ-ასირი, XI:77).

⁴ ჰიჯრის 535/17.VIII.1140-5.VIII.1141 წ.(ალ-ისფაჰანი/ალ-ბუნდარი, 1900:173). ან სომხური ერთი 589/15. II. 1140 - 13.II.1141 წ. (შხ.გოში, 1958:483).

⁵ არაბულსა და სპარსულ წყაროებში ეს სახელი დამოწმებულია **ایلدگز**, **الدگز** და **الدگز** ფორმებით (ალ-ფარიჯი, 1908: 361,362,363; იბნ ალ-კალანისი, 1983:459; ალ-პუსაინი: 74ბ, 78ბ; იბნ ალ-ასირი, XI:132,196,207; ჰამდ-ყაზვინი, 1937:54), სომხურ და ქართულ წყაროებში კი ელტკუზ,ელდიგუზ,ელდაგუზ,ელდიგოზ და ილდ-ლუზ ფორმებით (შხ.გოში,1968: 145,146; ვარდანი: 155,156; შხ.აირივანეცი: 34,79; ქც.II, 1959: 15,19,66; ქც.I,1955:367). სწორედ ამ უკანასკნელთა საფუძველზე ვ.

რიო ბ.მუჰამადის მამლუქი იყო და შემდეგ ამირას რანგამდე აღზევდა.⁶ ტულრილი-მა ის თავისი მკირეწლოვანი ვაჟის არსლან-შაჰის ათაბაგად დანიშნა. ტულრილის გარდაცვალების შემდეგ ელდიგუზი მას'უდის სამსახურში ჩადგა. 1136 წ. მან იქტად მიიღო არრანის ნაწილი ქბარდავითურთ და დაქორწინდა ტულრილის ქვრივზე მუშინა-ხათუნზე. იმ ალ-ასირი ელდიგუზს განჯისა და არრანის მფლობელად უკვე 543/1148 წლისთვის იხსენიებს (იმნ ალ-ასირი, XI:132), მაგრამ ეს ცნობა ასახავს უფრო იმ პოზიციას, რომელიც მან ცოტა მოგვიანებით, 1154 წ. მოიპოვა. ამ დროს ის უპირისპირდებოდა სულტან მუჰამად II ბ. მაჰმუდს.

მუჰამად II, რომელმაც ძალაუფლება ხელთ იგდო 1153 წ. მაისში, 'იმად აღ-დინ ალ-ისფაჰანის თანახმად იყო ყველაზე დიდებული, განათლებული და სამართლიანი იმდროინდელ სხვა სელჩუკიანთა შორის (ალ-ისფაჰანი/ალ-მუნდათი, 1900:262; Bosworth, 1968:169). ექვსი წლის მმართველობის მანძილზე ის ენერგიულად ცდილობდა ერაყში სელჩუკთა შერყეული ავტორიტეტის აღდგენას. ებრძოდა ტახტის სხვა პრეტენდენტებს, მათ დამხმარე თურქ ამირებსა და აბასიან ხალიფას ალ-მუქთაფის (1136-1160), რომელსაც სურდა თავი დაეღწია სელჩუკთა ბატონობისგან.

1153 წ. მაისში მუჰამად II-მ სიკვდილით დასაჯა ხასს-ბექ ფალანგ-არი და მისი თავი, დაშინების მიზნით, ელდიგუზსა და მარაღის მფლობელს ნუსრათ აღ-დინ არსლან-აბა ალ-აჰმადილის გაუგზავნა, მაგრამ თურქი ამირების რეაქცია საწინააღმდეგო იყო. ისინი განუდგნენ სულტანს და დაუკავშირდნენ მის ბიძას სულაი-მან-შაჰს.

სულაიმან-შაჰი ხვარაზმ-შაჰის 'ალა აღ-დინ ათსიზის (1127-1156) ძმების ინალ-თეგინის, იუსუფისა და სხვა თურქი ამირების მხარდაჭერით ჯიბალში შეიჭრა. მან ხელთ იგდო ჰამადანი და დაიკავა სულტანის ტახტი, მაგრამ გაუთავებელი ლოთობით მალე გადაიმტერა და აიძვდრა მოკავშირე ამირები და იძულებული გახდა გაქეულოყო. ეს მოხდა ჰიჯრის 548/29. II. 1153 — 17. III. 1154 წ. (ალ-ისფაჰანი/ალ-მუნდათი, 1900:214), არა უადრეს 1153 წ. მიწურულისა, უფრო 1154 წ. დასაწყისში (17 მარტის ჩათვლით)⁷, მაგრამ მანამდე ელდიგუზმა

მინორსკიმ, ვფიქრობთ, მართებულად უპირატესობა მიანიჭა „ელდიგუზ“ ფორმას (Minorsky, 1953: 92.შენ.1). მის პარალელურად იმარება „ილდეგიზი“ (Гусейнов, 1970; ალ-პუსაინი: 257-საძიებელი). მაგრამ უკანასკნელ ხანებში გავრცელდა ამ სახელის სხვა წაკითხვა: ილ-დენიზი, რომელიც შედგება ორი კომპონენტისგან. „ილ“ („ელ“)-ხალზი და „დენიზი“ („დენგიზი“, „თენგიზი“)-ზღვა (Буниятов, 1978:44). აღენიშნავთ, რომ ამ წაკითხვას (რომელიც არ დასტურდება ქართულსა და სომხურ წყაროებში) ვ.მინორსკი მიიწინედა შეუძლებლად და მოდერნიზებულად (Minorsky, 1953:92, შენ.1).

⁶ შაჰს აღ-დინ ელდიგუზის მოღვაწეობის შესახებ იხ. *Vaia, 1970:1110; Буниятов, 1978:44-67.*

⁷ სულაიმან-შაჰი დიდი ხნის მანძილზე სულტან მას'უდს ჰყავდა დაპატიმრებული. მას'უდის სიკვდილის წინ მან მოახერხა გაქცევა ზორასანში სულტან სანჯართან, რომლის

მიატოვა სულაიმანი და დაბრუნდა აზერბაიჯანში იმ მიზნით, რათა დაეღაშტრა არრანი და წაერთმია ეს მხარე რაევადისტების, რომელიც აქ ჯერ კიდევ მას'ულის დროს დაინიშნა (ალ-ისფაჰჰანი/ალ-მუნდატი, 1900:212; მს.გაში, 1968:43). ელდიგუზმა მიზანს მიაღწია და 1154 წ. არრანი განჯითურთ თავის კონტროლს დაუქვემდებარა. 549/1154-55 წ. ელდიგუზმა და ნუსრათ ად-დინ არსლან-აბამ არდებილიდან გააძევეს ამირა ალუში (არლუში, ერავში) (ალ-ისფაჰჰანი/ალ-მუნდატი, 1900:222; Dowsett, 1958:485). ამ დროს ეს ორი პიროვნება განაგებდა მთელ არრანსა და აზერბაიჯანს.

550/1155 წ. ელდიგუზმა კვლავ გაუწია დახმარება სულაიმან-შაჰს, რომელიც მცირე რაზმით გამოჩნდა ბაღდადში. სულაიმან-შაჰის გამოსვლა ამჯერადაც მარცხიანი აღმოჩნდა. მიუხედავად ელდიგუზისა და ხალიფას მხარდაჭერისა 551/1161 წ. მუჰამად II-მ ნახჭევანთან დაამარცხა და დაატყვევა ის. შემდეგ სულტანმა შეიწყალა ელდიგუზი, რომელმაც მას მორჩილების ნიშნად თავისი ვაჟი ფაჰლაგანი გაუგზავნა (*Буниятов*, 1978:41).

1157 წ. მარტში მუჰამად II ბაღდადს შემოეწყო, რათა დაესაჯა ხალიფა ალ-მუკათაფი და მისი ვეზირი იბნ ჰუბაირა. იბნ ჰუბაირამ შეძლო სულტანის წინააღმდეგ დაერაზმა უკმაყოფილო თურქი ამირები, რომელთა შორის იყო შამს ად-დინ ელდიგუზიც. ათაბაგმა სელოჩე უფლისწულებთან არსლან-შაჰ ბ.ტულერილთან და მალიქ-შაჰ ბ. მაჰმუდთან ერთად დაიკავა ჰამადანი. მუჰამად II-მ ბაღდადს ალყა მოხსნა, ჯიბაღში დაბრუნდა, რეისთან დაამარცხა ელდიგუზი და დააპირა ბაღდადზე ახალი ლაშქრობა, მაგრამ 1159 წ. დეკემბერში გარდაიცვალა. სულაიმან-შაჰმა სულტანის ტახტი დაიკავა, მაგრამ უნაითო გამგებლის ზეობა ხანმოკლე აღმოჩნდა. 1160 წ. ოქტომბერში ის შეთქმულმა ამირებმა დაამხეს, ერთი თვის შემდეგ კი ელდიგუზი 20 ათასიანი ლაშქრით შევიდა ჰამადანში და ტახტზე თავისი ვერი, სელოჩე უფლისწული არსლან-შაჰ ბ.ტულერილი დასვა (*Буниятов*, 1978:47). ამის შემდეგ არსლან-შაჰი მორჩილი იყო ათაბაგისა, რომელიც ერაყის სასულტნოს ფაქტობრივი გამგებელი გახდა. როგორც აღნიშნავს კალთერი, არრანისა და აზერბაიჯანის მნიშვნელოვანი ნაწილი, რომელიც ელდიგუზის კონტროლის ქვეშ იმყოფებოდა, შეერწყა სასულტნოს. ელდიგუზის ძალისხმევის შედეგად შეიქმნა სისტემა, რომელშიც ძალაუფლების სადავეები მას ებყრა, ხოლო არსლან-შაჰი წარმოადგენდა სახელმწიფოს სიმბოლოურ, მაგრამ აუცილებელ მეთაურს (*Luther*, 1976:220). ასე გაგრძელდა ელდიგუზისა და არსლან-შაჰის მეგვიდრეების დროსაც (*Топурия*, 1982:190). 1194 წ. ერაყის

VIII. 1153 წ. სანჯარი დაამარცხდა ლუზბთან ბრძოლაში და ტყვედ ჩაუვარდა მათ. 11 სექტემბერს სულაიმანი სულტანად გამოცხადდა, მაგრამ მალე ისიც დაამარცხდა ლუზბთან და ზეარაზმს შეაფარა თავი, სადაც დაქორწინდა ზეარაზმ-შაჰის დაზე (თუ ძმისშვილზე). კბოსვორთი წერს, რომ სულაიმან-შაჰმა ზეარაზმი დატოვა 549/1154 წ. (*Bosworth*, 1968:154-55), მაგრამ, 'იმაღ ად-დინ ალ-ისფაჰჰანის მიხედვით ეს უფრო ადრე მოხდა.

სელჩუკიანთა დინასტიამ შეწყვიტა თავისი არსებობა, მაგრამ ელდიგუზიანთა საათაბაგოსა და ერაყის სელჩუკთა სასულტნოს ისტორიის (იხ. *Бунятов, 1978:44-95; Гусейнов, 1970:191-98; Bosworth, 1970:1111* და შმდ.) ეს პერიოდი აღარ შედის ჩვენი ინტერესების სფეროში.

2. დიარ-ბაქრის ართუკიანთა და აჰლაბიანთა საამიროები

ა. ართუკიანთა საამიროები

ნაჯმ ად-დინ ილ-ლაზის სიკვდილის (1122 წ.) შემდეგ მისი ვრცელი სამფლობელო დანაწილდა. მარდინი და მაიაფარიკინი ხელთ იგდეს ილ-ლაზის ვაჟებმა თიმურ-თაშმა და სულაიმანმა. 1124 წ. სულაიმანი გარდაიცვალა და თიმურ-თაშმა დაიკავა მაიაფარიკინი. პალაბს დაუფელა ილ-ლაზის ძმისშვილი, ხარაბუტის (ხანძითში, დიარ-ბაქრის ჩრდილო-დასავლეთით) მფლობელი, ენერგიული და აგრესიული ბალაქ ბ.ბაჰრამი. ბალაქმა თავი გამოიჩინა ტრაპიზონთან და ჯვაროსნებთან ბრძოლებში. 1124 წ. ის მანზიღის ალყის დროს დაიღუპა (*Cahen, 1959:983*). თიმურ-თაშმა, რომელიც თან ახლდა მას, დროებით დაიკავა პალაბი, მაგრამ მალე დაკარგა ის. ამის შემდეგ ართუკიანებმა საბოლოოდ აიღეს ხელი ჩრდილოეთ სირიაზე.

ბალაქის სიკვდილის შემდეგ ხარაბუტი შეიერთა ჰისნ-ჭაიფას მფლობელმა ართუკიანმა და უღ ბ.სუქმანმა, რომელიც ილ-ლაზის მსგავსად დიდი გავლენით სარგებლობდა თურქმენებში (*Hillenbrand, 1981: 142*). ენერგიულმა და უღმა გააფართოვა თავისი სამფლობელო ვანის ტბის მიმართულებითაც. ილ-ლაზის შემდეგ ართუკიანთაგან მხოლოდ მას ჰქონდა ინტერესი ამიერკავკასიისადმი. ამას მოწმობს მისი მონაწილეობა საქართველოს წინააღმდეგ კოალიციურ ლაშქრობაში 1125 წ. (იხ. *ქვციანი, გვ. 86-7*), მაგრამ მავსილის მძლავრი ათაბაგის იმად ად-დინ ზენგის აგრესიამ დააცხრო და უღის ატტივობა.

1130 წ. ზენგიმ სასტიკად დაამარცხა ართუკიანთა და დიარ-ბაქრის სხვა თურქმენი ამირების გაერთიანებული ძალები. თიმურ-თაში ზანგის ვასალი გახდა, ხოლო და უღი, რომელიც განაგრძობდა ურჩობას, ათაბაგის მუდმივი მუქარის ქვეშ მოექცა. 1134 წ. ზენგიმ თიმურ-თაშთან კავშირში სძლია მას, ხოლო 539/1144-45 წ. და უღის გარდაცვალების შემდეგ დაიპყრო თითქმის მთელი მისი სამირო და პრეტენზია განაცხადა თიმურ-თაშის კუთვნილ მაიაფარაკინზეც. 1146 წ. ზენგი მოკლეს და ართუკიანებმა შვეებით ამოისუნთქეს. და უღის ვაჟმა ყარა-არსლანმა (1144-1167) ცნო უზენაესობა თიმურ-თაშისა, რომელმაც განიმტკიცა თავისი პოზიციები დიარ-ბაქრში (*Hillenbrand, 1981:145,147-49*).

ძლიერი მეზობლებით (ზენგიანები, შაჰ-არმენები) გარშემორტყმული ართუკიანთა სამიროების ინტერესები დიარ-ბაქრით შეიზღუდა. ზენგის მემკვიდრე, სირიის გამგებელი ნურ ად-დინ მაჰმუდი მათ მოკავშირეებად იყენებდა ფრანკებისა და ბიზანტიელების წინააღმდეგ ბრძოლებში. თავისი უსაფრთხოების განმ-

ტყეების მიზნით თიმურ-თაშის⁸ მემკვიდრე ნაჰმ ად-დინ ალბი (1154-1176) შაჰ-არმენ სუქმან II-ის მფარველობას ეძიებდა. სუქმან II ერეოდა დიარ-ბაქრის საქმეებში, მაგრამ ნურ ად-დინის გაძლიერებამ აიძულა ართუქიანები თავი მის ვასალად ეცნოთ (Cahen, 1958ა:665). ნურ ად-დინის სიკვდილის (1176 წ.) შემდეგ შაჰ-არმენის გავლენა დიარ-ბაქრზე ხელახლა გაძლიერდა. სუქმან II-მ მემკვიდრედ გამოაცხადა ნაჰმ ად-დინ ალბისა და თავისი ნახევარდის ვაჟი კუტბ ად-დინ ილ-ლაზი II (1176-1184).

XII ს.80-იან წლებში ართუქიანები დადგნენ სალაჰ ად-დინის აგრესიის საფრთხის წინაშე. ეგვიპტის სულტანი, რომელიც თანდათან დაეუფლა ნურ ად-დინ ზენგის მემკვიდრეობას სირიასა და ალ-ჯაზირაში, მიუახლოვდა დიარ-ბაქრსაც. 1185 წ. აიუბიანებმა მარდინის ართუქიან ამირას ჰუსამ ად-დინ იულუკ-არსლანს წაართვეს მაიაფარიკინი, რომელიც აკონტროლებდა გზას ალ-ჯაზირადან ვანის ტბისა და ჩრდილოეთ სომხეთისაკენ (Humphreys, 1977:56,83). იმავე წელს გარდაიცვალა ჰისნ-ქაიფას და ამიდის ართუქიანი გამგებელი ნურ ად-დინ მუჰამად ბ.ყარა-არსლანი და მისმა ვაჟებმა კუტბ ად-დინ სუქმანმა და 'იმად ად-დინმა დაინაწილეს მამის სამფლობელო და ცნეს აიუბიანთა სულტნის უზენაესობა (იხმ ალ-ახსიბი, XI: 514-15). 'იმად ად-დინი, რომელიც ხარპუტს დაეუფლა, მოგვიანებით რუმის სულტნის რუქნ ად-დინ სულაიმან-შაჰის მოკავშირე გახდა საქართველოს წინააღმდეგ ბრძოლაში.

ბ. აჰმადიანთა საამირო

თუთუმის სიკვდილის (1095 წ.) შემდეგ თურქენმა ამირამ ჰუსამ ად-დავლა ილ-თეჰინმა⁹ ხელთ იგდო ქარზანი — მაიაფარიკინის (დიარ-ბაქრში) მახლობლად და ქბითლისი (სომხ. ბაღეში, არაბ. ბიღლისი) 25 კმ-ზე ვანის ტბის სამხრეთ-დასავლეთით, იმ დაბლობზე, რომელზედაც გადიოდა ერთადერთი გზა თავრის გადაჭრით ვანის ტბის აუზიდან დიარ-ბაქრის ზეგანისა და ალ-ჯაზირას დაბლობისაკენ. 1106 წ. მან მორჩილება გამოუცხადა დიარ-ბაქრში შეჭრილ მცირე აზიის სელჩუკთა გამგებელს ყილიჩ-არსლანს, ხლათის მფლობელის სუქმან ალ-კუტბის გარდაცვალების (1112 წ.) შემდეგ კი მიისაკუთრა მისი კუთვნილი 25 სოფელი

⁸ თიმურ-თაშის გარდაცვალების თარიღად მიღებულია 547/ 1152 წ.(Босворп, 1971:166). კ.კენი მიუთითებს 547 და 548 წლებს (Cahen, 1935:254), მაგრამ ალ-ფარიკი, რომელიც ახლოს იყო მარდინის ართუქიანებთან, წერს, რომ თიმურ-თაში აღესრულა 548 წ.2 ზულ-კა'დას (ალ-ფარიკი: 176ბ-177ა) — ე.ი. 19. I. 1154 წ. აღსანიშნავია, რომ მისი სიკვდილი 549 წ. 4 მუჰარამს/21. III. 1154 წ. შეატყობინეს დემეტრე I-ს, რომელიც დარუბანდის სანახევში იდგა. ალ-ფარიკი ამ დროს თან ახლდა ქართველ მეფეს.

⁹ ჰუსამ ად-დავლა ილ-თეჰინი თითქოს იგივე მუჰამად ბ. დილმანია, რომელიც 1071 წ. მონაწილეობდა მანასკერტის ბრძოლაში. ო.თურანი, რომელიც ამ იგივეობას ხედავს, მიიჩნევს, რომ იმ დროს თურქ ბეგებს ორი სახელი ჰქონდათ: თურქული და მუსლიმური (Turán, 1973:111), ამ შემთხვევაში ილ-თეჰინი და მუჰამადი.

გაიფარკინის სანახებში (ალ-ფატივი: 1578,160ა; Cahen, 1935:231,234; Lewis, 1959:1201).

1119 წ. ასპარეზზე ჩანს ჰუსამ ად-დავლას ვაჟი შამს ად-დავლა ტულან-არსლანი, რომელიც არზანისა და ბითლისის აჰდაბიანთა დამოუკიდებელი საამიროს¹⁰ ფაქტობრივი ფუძემდებელია. ამ საამიროს ფარგლებში მოგვიანებით დასახლებულია ქვასტანიც (იბნ ალ-ასიბი, XII: 492; იბნ შადდადი, III/2:458). ტულან-არსლანი ატარებდა ზედსახელს „ალ-აჰდაბ“, რაც კუზიანს ნიშნავს. ვარდანისა და თამარის პირველი ისტორიკოსისათვის ის კუზის სახელით არის ცნობილი (ვაზდანი: 150; იც, II, 1959: 7). იბნ ალ-ასირი და იბნ შადდადი არზანისა და ბითლისის თურქმენი ამირების ამ საგვარეულოს აჰდაბის, ან ტულან-არსლანის სახლს (ბაჰთ ალ-აჰდაბ, ბაჰთ ტულან-არსლან) უწოდებენ (იბნ ალ-ასიბი, XII: 492; იბნ შადდადი, III/2:458,538,540). ტულან-არსლანის პაპის — დილმაჩის (დილმაჩი) მიხედვით ო.თურანი მის საგვარეულოს დილმაჩიანებს (დილმაჩიანებს) უწოდებს (*Turan*, 1973:111-16). ჩვენ უპირატესობას აჰდაბიანებს ვანიჭებთ.¹¹

ტულან-არსლანი ნაჰმ ად-დინ ილ-ლაზის ვასალი და მოკავშირე იყო და მასთან ერთად მონაწილეობდა 1121 წ. დანისთან ჯვაროსნების წინააღმდეგ ბრძოლაში (იბნ ალ-ასიბი, X: 554; იბნ ალ-ადიბი, II, 189-192). 1121 წ. მან მხარი დაუჭირა ილ-ლაზის, რომელმაც ილაშქრა საქართველოზე, მაგრამ დიდგორის ბრძოლაში მონაწილეობა აღარ მიიღო. ამ დროს ის იხსენიება როგორც არზანისა და ბითლისის, ისე დვინის (სომხეთში) გამგებლად (ალ-ფატივი: 1618; ალ-ფატივი, 1985:88; თფფუზია, 1975:97). დვინი მან, საფიქრებელია, წაართვა არზრუმის ამირას ლაზის (იხ. იყვით). 517/1123-24 წ. ტულან-არსლანი სირი-აშია, სადაც დახმარება აღმოუჩინა ჰომსის ამირას დამასკოს ათაბაგის ტულ-თეგინის წინააღმდეგ ბრძოლაში (იბნ ალ-ასიბი, X: 617). სომხეთიდან ტულან-არსლანი ერეოდა არზანის საქმეებში. მისი მხარდაჭერით შარვან-შაჰმა მანუჩიურ III-მ დაამარცხა მარაღის მფლობელი ნუსრათ ად-დინ არსლან-აბა (1132-33 — 1174-75) და დაიკავა არზანის ნაწილი (*Hasan*, 1958: 15-16; *Буниятов*, 1978:152).¹² როგორც ვხედავთ, ტულან-არსლანის მოღვაწეობის არეალი საკმაოდ ვრცელი იყო.

ტულან-არსლანი გარდაიცვალა 528/1. XI. 1133 — 21. X. 1134 წ. (ალ-ფატივი: 168ა; Cahen, 1935: 246), ან 532/19. IX. 1137 — 7. VIII. 1138 წ.

¹⁰ აჰდაბიანთა საამიროს ისტორიის შესახებ იხ. *Turan*, 1973:111-16. *Sevim, Yücel*, 1989: 205-6.

¹¹ ე.კამბაურს თავის ნაშრომში მუსლიმური დინასტიების შესახებ ეს საგვარეულო არზანისა და ბითლისის შაჰების სახელწოდებით შეაქვს (*Zambaur*, 1927:231).

¹² კ. ბოსვორთი წერს, რომ ტულან-არსლანმა დაიკავა განჯაც (*Bosworth*, 1968: 130), მაგრამ ეს არ შეეფერება სინამდვილეს.

(ალ-‘აზიმი, 1938:416; იმნ ალ-ჯალანისი, 1983:419). არზანისა და ბითლოსის ამირა გახდა მისი ვაჟი ჰუსამ ად-დავლა კურთი (სომხ.ხურთი), რომელმაც ჯერ კიდევ მამის სიცოცხლეში, 1130 წ. ხელახლა დაიკავა ღვინი და დაჭრა მისი გამგებელი ფადლონი (ვაზდანი: 150; თაფუტია, 1975:100).

დიარ-ბაქრში კურთის კონტაქტები ჰქონდა იმად ად-დინ ზენგისთან (რუსაზა მ. მუნჯიზი: 157-58), უპირისპირდებოდა და უდ ბ.სუქმანს და 1139 წ. კი თიმურ-თამის მოკავშირე გახდა (ალ-ფატივი: 169ა). 532/1137-38 წ. მან სძლია სელჩუკ უფლისწულს სელჩუკ-შაჰს, რომელმაც არზანი და ხლათი იკტად მიიღო სულტან მას‘უდისაგან (ალ-ჰუსაინი: 62ა; ალ-‘აზიმი, 1938: 416) და შეინარჩუნა თავისი საამირო.

სომხეთში ტულან-არსლანთან ერთად კურთის კონფრონტაცია ჰქონდა დემეტრე I-თან. იბნ ალ-კალანისიმ შემოგვინახა ცნობა მისი ძალმომრეობისა და სისასტიკის შესახებ (იმნ ალ-ჯალანისი, 1983:420), რაც ქართველებზე გარნისის ბრძოლაში გამარჯვების დროსაც გამოძეილენდა.

კურთი გარდაიცვალა 538/16.VII. 1143 — 3.VII.1144წ. (ალ-ფატივი: 174ა). ის შეცვალეს მისმა ძმებმა იაკუთ-არსლანმა (1143-44 — 1146) და ფახრ ად-დინ დავლათ-შაჰმა¹³ (1146—1192). ფახრ ად-დინი განიცდიდა ძლიერ დაწოლას ჰისნ-ქაიფას და მარდინ-მაიაფარიკინის ართუკიანებისა და შაჰ-არმენ სუქმან II-ისგან. 552/1157 წ. ის გახდა ყარა-არსლანის მოკავშირე, რის გამოც მისი სამფლობელო დაარბიეს ნაჰმ ად-დინ ალბიმ და სუქმან II-მ (ალ-ფატივი: 182ა). 1161—1164 წლებში ის უკვე ნაჰმ ად-დინ ალბისა და შაჰ-არმენ სუქმან II-ის მოკავშირეა გიორგი III-სთან და ყარა-არსლანთან ბრძოლებში.

ფახრ ად-დინ დავლათ-შაჰი 1162 წლამდე ინარჩუნებდა ღვინს, ვიდრე ეს ჭალაქი ქართველებმა არ აიღეს. რამდენიმე წლის შემდეგ ღვინი ელდიგუზიანთა კონტროლს დაექვემდებარა და აპდაბიანებმა საბოლოოდ დაკარგეს ინტერესი ამიერკავკასიისადმი.

აპდაბიანთა საამიროს მძიმე დღეები დაუდგა XII ს. 80—90-იან წლებში. დიარ-ბაქრში აიუბიანთა ექსპანსიის პირობებში ადვილი არ იყო სწორი პოლიტიკური არჩევანის გაკეთება. 1192 წ. შაჰ-არმენმა ბეგ-თიმურმა ბრალად დადო აპდაბიანთა ამირას კავშირი სალაჰ ად-დინთან და წაართვა მას ბითლოსი (Lewis, 1959: 1201). საკუთრივ არზანის საამიროს ისტორია კი დასრულდა 1230 წ. აიუბიანმა ალ-მალქ ალ-ამრაფმა გააუქმა ის (იხ. ქვებთ, გვ. 193) და არზანი მაიაფარიკინის აიუბიანი გამგებლის შიჰან ად-დინ ლაზის სამფლობელოს შეუერთა (იმნ ალ-აზიმი, XII:492).

¹³ ვ.მინორსკი ალ-ფარიკის დამოწმებით არასწორად მიუთითებდა, რომ ფახრ ად-დინ დავლათ-შაჰი მოკვდა 539/1144 წ. (Minorsky, 1953:90.შენ.1). სინამდვილეში, ალ-ფარიკის ცნობით, 539 წ. გარდაიცვალა არა ფახრ ად-დინი, არამედ ჰისნ-ქაიფას გამგებელი და უდ ბ.სუქმანი.

3. შაკ-არმენთა სახელმწიფო

შაკ-არმენთა სახელმწიფოს¹⁴ (საამიროს) ფუძემდებელია ამირა სუქმან¹⁵ ალ-კუტი. ის იყო სულტან ალფ-არსლანის ძმის შვილიშვილის, ქმარანდისა და აზერბაიჯანის დიდი ნაწილის გამგებლის კუტბ ად-დინ ისმა'ილ ბ.იაკუთის თურქი მამულეტი, რომელმაც სახელი გაითქვა დიდი სიძამაცითა და ნიჭით. მისი ნიხბა ალ-კუტი მომდინარეობს ისმა'ილ ბ.იაკუთის ლაგამიდან (კუტბ ად-დინ) (ამუ ლ-ფიდა', II:212; იმნ სალდუნი, V:373).

სუქმან ალ-კუტი ისტორიული წყაროების ფურცლებზე პირველად 493/1099—1100 წ. იხსენიება. ამ დროს, მარვანიანი გამგებლის ძალმობრეობით შეწუხებულმა ხლათელმა ქალაქი სუქმანს გადასცეს. მალე მან იკრად მიიღო ქ. არჰემიცი. 1103 წ. ხოისთან ბრძოლაში ის ბარქიარუკის წინააღმდეგ, მუჰამადის მხარეზე იბრძოდა. დამარცხებულმა მუჰამადმა მის სამფლობელოებს, ჯერ არჰემს, მერე კი ხლათს შეაფარა თავი (იმნ ალ-ასიბი, X:360-61; ამუ ლ-ფიდა', II:212; იმნ სალდუნი, V:373).

1104 წლის ზავით, რომელიც ბარქიარუკსა და მუჰამადს შორის დაიდო, ვანის ტბის რეგიონი მუჰამადს დაექვემდებარა. სუქმან ალ-კუტი კვლავ მის სამსახურში იყო. 1104 წ. ის თან ახლდა მუჰამადს მავსილის გარემოცვის დროსაც. 1105 წ. დასაწყისში, ბარქიარუკის სიკვდილის შემდეგ, მუჰამადი სუქმან ალ-კუტბისთან ერთად გაემართა ბაღდადს, რათა სულტნის ტახტი დაეკავებინა (იმნ ალ-ასიბი, X:382-385). 502/1108-9 წ. სუქმანმა სულტან მუჰამადის სხვა ერთგულ თურქ ამირებთან ერთად მონაწილეობა მიიღო მავსილის ახალ ალყაში, 1109 წ. მაისში კი მან, თითქმის ხუთთვიანი ალყის შემდეგ, აიღო დიარ-ბაქრის მნიშვნელოვანი ქალაქი მაიაფარიკინი (ალ-ფატიხი: 159ა; იმნ ალ-ასიბი, X:384, 457, 471). XII ს. პირველი ათწლეულის მიწურულში სუქმან ალ-კუტბის ხელთ იყო თავრიზი და, შესაძლოა, მარანდი, მაჭუ, ხოი და აზერბაიჯანის სხვა ქალაქებიც. 505/1111-12 წლისათვის არაბი ავტორები მას თავრიზისა და დიარ-ბაქრის ნაწილის, ან სომხეთისა (არმინია) და მაიაფარიკინის მფლობელს უწოდებენ (იმნ ალ-ვალანისი, 1983:270; იმნ ალ-ასიბი, X:485; Sümer, 1986:471).

1110—1112 წლებში სუქმან ალ-კუტი სულტან მუჰამადის ბრძანებით მავსილის გამგებელთან მავდუდთან და სხვა თურქ ამირებთან ერთად მონაწილე-

¹⁴ შაკ-არმენთა სახელმწიფოს პოლიტიკური ისტორიის შესახებ ნაწილობრივ წარმოდგენას გვიქმნის სომეხ და თურქ მკვლევართა შრომები: თურშიანი, 1964:114-134; ტერ-ფეკონდიანი, 1976:487-90; პაკობიანი, 1968:311-12; *Sevim, Yücel*, 1989:215-17. *Turan*, 1973:83-111; *Sümer*, 1986:447-494.

¹⁵ ფსემური აღნიშნავს, რომ სახელი სუქმანი (თურქსოქმენ) მიღებულია ზმნისთვის *Sak* (დახვევა, დაგლეჯვა) ზოლოსართ *men*-ის დამატებით. ის იმოწმებს ლექსიკოგრაფ ქაშლარის, რომლის ცნობითაც სუქმანი იყო ტიტული, რომელიც ენიჭებოდა, ვაყა-ცებსა და გვირებს (*Sümer*, 1986:470).

ობდა ჯვაროსანთა წინააღმდეგ ომებში. 1112 წ. ზაფხულის კამპანიის დროს ის მძიმედ გახდა ავად და უკანდაბრუნებული გზაში გარდაიცვალა (იბნ ალ-კალანისი, 1983:279; ალ-აზიზი, 1938:381).¹⁶ ხლათი და მაიაფარიკინი სუქმანის ვაჟის ზაპირ ად-დინ იბრაჰიმის ხელში გადავიდა (აშუ ლ-ფიდა', II:213). მართალია, მან დათმო მაიაფარიკინი, რომელსაც 1118 წ. ნაჰმ ად-დინ ილ-ლაზი დაუთვლა,¹⁷ დაკარგა სხვა პუნქტებიც დიარ-ბაქრის საზღვრებთან, ისევე როგორც აზერბაიჯანის ის ქალაქები, რომელთაც სუქმანი ფლობდა, მაგრამ შეინარჩუნა ხლათი და ვანის ტბის სანაპიროები. 520/27 . I. 1126 — 16.I.1127 წ. იბრაჰიმი, ალ-აზიმის ცნობით, შეცვალა მისმა ძმამ ია'კუბმა (ალ-აზიზი, 1938:397). აბუ ლ-ფიდას თანახმად კი იბრაჰიმი დაიღუპა (ჰულიქა) 521/17. I. 1127 - 5.I. 1128 წ. და ხლათი დაიკავა მისმა ძმამ აჰმადმა, რომელიც მოკვდა 10 თვის მმართველობის შემდეგ (აშუ ლ-ფიდა', II:226). ამის შემდეგ ხლათის გამგებელი გახდა იბრაჰიმ ბ.სუქმანის ვაჟი ექვსი წლის სუქმან II, რომელმაც ნასირ ად-დინის ტიტული მიიღო. სუქმან II-ის მცირეწლოვანების გამო რეგენტად დაინიშნა მისი ბებია, სუქმან ალ-კუტბის მეუღლე ინანჩ-ხათუნი.

დაახლოებით 528/1133-34 წ. მავსილის ათაბაგი 'იმად ად-დინ ზენგი მიადგა ხლათის კედლებს და მზითვის ხელშეკრულება გააფორმა სუქმან ალ-კუტბის ასულთან, რომელიც ადრე ჰყავდა დანიშნული (უხამა მ.მუნჯიხი: 157). ფ.სუმერი ვარაუდობს, რომ ათაბაგს სურდა ესარგებლა ინანჩ-ხათუნის სისუსტით და ამ ქორწინებით დაესაკუთრებინა ხლათი (*Sümer*, 1986:475). ასეთმა ვითარებამ შესაძლოა დააჩქარა რეგენტის დამხობა. სომეხი და არაბი ავტორები მოგვითხრობენ, რომ ინანჩ-ხათუნმა, რომელსაც ბრალად ედებოდა თავისი ვაჟების დახოცვა, მოინდომა შვილიშვილის მოკვლა, მაგრამ თავად იქნა მოკლული ხლათის დიდებულთა მიერ (ვატდანი: 151; აშუ ლ-ფიდა', II:226; იბნ სალფუნი, V :373). ვარდანის თანახმად, ეს მოხდა განჯის 1139 წ. მიწისძვრამდე 7 წლით ადრე (ვატდანი: 151), ე.ი. 1132 წ. მაგრამ უფრო სწორი უნდა იყოს აბუ ლ-ფიდა', რომელიც ასახელებს 528/1133-34 წ. (აშუ ლ-ფიდა', II:226).

სუქმან ალ-კუტბის ვაჟების ურთიერთობა სელოჩუკ სულტნებთან უცნობია. მოგვიანებით, 1136 წ. სუქმან I-ის ძალაუფლებას ერაყის სელოჩუკთაგან რეალური

¹⁶ სუქმან ალ-კუტბის სამფლობელოს ხელში ჩაგდება სურდა მარალის გამგებელს აყ-სონყურ ალ-აჰმადილის, რომელიც ჯვაროსნებთან ომში ასევე თან ახლდა მავდულს. ალ-აჰმადილიმ ამ მიზნით მიატოვა მოკავშირეები და უკან დაბრუნდა, მაგრამ ვერ შეძლო ჩანაფიქრის განხორციელება (იბნ ალ-კალანისი, 1983:279; იბნ ალ-ასირი, X:487).

¹⁷ ილ-ლაზი მტრობდა ჯერ კიდევ სუქმან ალ-კუტბის. მათ შორის უთანხმოება ჩამოვარდა 1110 წ. ჯვაროსანთა წინააღმდეგ კამპანიის დროს. ილ-ლაზი თავისი გარით მარდინში დაბრუნდა, ხოლო სუქმანმა დაატუსაღა ილ-ლაზის ძმის შვილი ბალაჰი. როცა სუქმან ალ-კუტბი გარდაიცვალა და მის ცხედარს ხლათში მისავენებდნენ, ილ-ლაზი დაეცა სუქმანის მეომრებს, მაგრამ დამარცხდა (იბნ ალ-კალანისი, 1983:272; იბნ ალ-ასირი, X:486).

საფრთხე დაემუქრა. სულტან მას უღისა და ხალიფა ალ-მუსთარშიდის კონფლიქტში ხლათის მფლობელის ნეიტრალურმა პოზიციამ გააღიზიანა სულტანი და მან ხლათი (აჰდაბიანთა ბითლისთან ერთად) თავის ძმას სელჩუკ-შაჰს უბოძა იქტად (ალ-ჰუსაინი: 62ა; Sümer 1986:474). სელჩუკ-შაჰმა ალყა შემოარტყა ხლათს, მაგრამ ვერ აიღო ის (ალ-ფატიჰი: 167ბ). 533/8. IX. 1138 – 27. VIII. 1139 წ. სელჩუკ-შაჰი არრანის ათაბაგ ყარა-სონყურთან ერთად ფარსის ათაბაგ ბოზ-აბას წინააღმდეგ ომში ჩაება, ტყვედ ჩავარდა და ტყვეობაში გარდაიცვალა (იბნ ალ-ასიბი, XI:70). სულქმან II-მ შეინარჩუნა ძალაუფლება. ის 1185 წლამდე განაგებდა თავის სამფლობელოს და ხლათის გამგებელთა შორის პირველია, რომელიც იხსენიება შაჰ-არმენის, ე.ი. სომეხთა მეფის ტიტულით (ვატდანი: 151; ამუ ლ-ფი-და', II: 226; იბნ სალდუნი, V:373).

სულქმან II-ის პოლიტიკური ინტერესები მჭიდროდ იყო დაკავშირებული დიარ-ბაქრთან და ჩრდილოეთ სომხეთთან. დიარ-ბაქრში მას კონტაქტები ჰქონდა ართუჯიანებთან და უპირისპირდებოდა მავსილის მძლავრ ათაბაგს 'იმად ად-დინ ზენგის, რომელიც თანდათან აფართოვებდა თავის სამფლობელოს ჯვაროსნებისა და ჩრდილოეთ მესოპოტამიის წვრილი თურქმენი ამირების ხარჯზე. 537/1142-43 წ. ზენგიმ დაიპყრო ვანის ტბის სამხრეთით უშუალოდ შაჰ-არმენთა სახელმწიფოს საზღვრებთან მდებარე ჰიზანი, ალ-მა'დინი, ბალტიში და ირვინი, რომლებიც ეკუთვნოდა ზემოხსენებული ყიზილ-არსლანის (ამირა ხიზილის) ვაჟს ია'კუბს (ალ-ფატიჰი:170ა). მაგრამ როგორც კი ზენგი მოკლეს (IX. 1146 წ.) სულქმან II-მ დაიკავა ეს ადგილები (ალ-ფატიჰი: 172ბ; Cahen, 1935:252). შაჰ-არმენისთვის ასევე საშიში იყო 'იმად ად-დინ ზენგის მემკვიდრე ნურ ად-დინ მაჰმუდი, რომელიც 568/1173-74 წ. რუმის სელჩუკთა სულტანის ყილიჩ-არსლანის სასტიკი დამარცხების შემდეგ აბასიანთა ხალიფასგან მიიღო ინვენსტიტურა რუმის ქვეყანაზე, ჩრდილოეთ მესოპოტამიასა და ხლათზე (იბნ ალ-ასიბი, XI:392,395), მაგრამ 1174 წ. სიკვდილმა ხელი შეუშალა მას განეხორციელებინა თავისი დიდი ექსპანსიონისტური გეგმა.

დიარ-ბაქრის ართუჯიანთა ურთიერთდაპირისპირებამ საშუალება მისცა სულქმან II-ს განემტკიცებინა ამ რეგიონში თავისი გავლენა. უძეო სულქმანმა თავის მემკვიდრედ გამოაცხადა ართუჯიანი ნაჰმ ად-დინ ალბისა და თავისი ნახევარდის ვაჟი კუტბ ად-დინ ილ-დაზი. ეს უკანასკნელი 580/1184 წ. გარდაიცვალა და შაჰ-არმენმა მარდინში ტახტზე დასვა ახალგაზრდა იულუკ-არსლანი, რომლის ათაბაგდაც დანიშნა ნიზამ ად-დინ ალბ-კუში (იბნ ალ-ასიბი, XII: 253).

1174 წ. ავესტოში სასუნის სომეხებმა, რომელთაც მაიაფარიკინის გამგებლის შიში ჰქონდათ, ამ მხარის ყველა ციხე გადასცეს შაჰ-არმენს (ზის. სიბიოლი, III/3, 1910:361; ზის.სიბიოლი, 1984:78; შატ ჰუმბოფსი, 1932:303).

სულქმან II-ის მოღვაწეობის მიწურულს ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში გამოჩნდა ახალი მრისხანე ძალა — აიუბიანთა სახელმწიფოს ფუძემდებელი სულტანი

სალაპ ად-დინი, რომელმაც მანამდე თავისი ძალაუფლება გაავრცელა მთელ სირიაზე. 1183 წ. სალაპ ად-დინის ენერგიულმა ცდამ, დაეპყრო ზენგიანთა და ართუკიანთა სამფლობელოები, განაპირობა მის წინააღმდეგ შაჰ-არმენის, ართუკიანი კუტბ ად-დინ ილ-ლაზი II-ის, არზანისა და ბითლოსის მფლობელის ფაზრ ად-დინ დავლათ-შაჰისა და მავსილის გამგებლის 'იზ ად-დინ მას'ულის სამხედრო კავშირი (შაჰა' ად-დინი: 1964:70-71; იმ ალ-ასიბი, XI:488; იმ ჯასილი, II:132-34). შეტაკება აიუბიანთა სულტანთან არ მომხდარა, მაგრამ ბრძოლა აიუბიანთა ექსპანსიის წინააღმდეგ სულ მალე სუქმან II-ის მემკვიდრეების საზრუნავი და პრობლემა გახდა.

ჩრდილოეთ სომხეთში სუქმან II უპირისპირდებოდა საქართველოს სამეფოს, რის შესახებაც ჭეშმით ვრცლად იქნება საუბარი. 1161 წ. შაჰ-არმენმა დახმარება აღმოუჩინა მარადის მფლობელს ნუსრათ ად-დინ არსლან-აბა ალ-აჰმადილის, რომლის დამორჩილებაც სურდა აზერბაიჯანის ათაბაგს შაჰს ად-დინ ელდიგუზს. მოკავშირეებმა მდ.სეფიდ-რუდთან სასტიკად დაამარცხეს ელდიგუზის ვაჟი ფაჰლავენი (იმ ალ-ასიბი, XI:268-69; თთფუზია, 1975:154), მაგრამ ეს იყო პირველი და უკანასკნელი შემთხვევა, როცა სუქმან II აზერბაიჯანის საქმეებში ჩაერია. საქართველოს სამეფოს სამხედრო წარმატებებმა ჩრდილოეთ სომხეთში და მასთან ბრძოლის აუცილებლობამ განაპირობა შაჰ-არმენის მჭიდრო კავშირი ელდიგუზიანებთან.¹⁸

ნასირ ად-დინ სუქმან II ძლიერი და გავლენიანი პოლიტიკური მოღვაწე იყო. მას ნათესაური კავშირები ჰქონდა მეზობელ მუსლიმ ამირებთან. შაჰ-არმენს ცოლებად ესვა არზრუმის გამგებლის 'იზ ად-დინ სალთუკის ასული (ალ-ფატიჰი: 1728), ან მისი და (იმ ალ-ასიბი, XI:280) შაჰ-ბანუვარი და აზერბაიჯანის ათაბეგის ფაჰლავენი ბ.ელდიგუზის ქალიშვილი (იმ ალ-ასიბი, XI:514). სუქმანის ნახევარდა იყო მარდინის გამგებლის ნაჰმ ად-დინ ალბის ცოლი (ალ-ფატიჰი: 172ა).

1185 წ. 10 ივლისს სუქმან II უძეოდ გარდაიცვალა (იმ ალ-ასიბი, XI:512). ძალაუფლება ხლათში ხელთ იგდო სუქმან II-ის ერთ-ერთმა მამულეშა საიფ ად-დინ ბეგ-თიმურმა¹⁹ (იმ ალ-ასიბი, XI:103), მაგრამ ხლათის დაუფლების სურვილი გაუჩნდათ აიუბიანთა სულტანს სალაპ ად-დინს, რომელსაც ამ დროს მავსილისთვის ჰქონდა ალყა შემორტყმული და აზერბაიჯანის ათაბაგს ფაჰლავენი ბ.ელდიგუზს. ბეგ-თიმურმა მოხერხებულად გამოიყენა სულტნისა და ათაბაგის დაპირისპირება და შეინარჩუნა თავისი სამფლობელო. მან ფორმალურად აღიარა

18 აღსანიშნავია, რომ ჰიჯრის 570 წ. რაბი' ალ-ავეალში (1174 წ. ოქტომბერი), როცა გარდაიცვალა შაჰს ად-დინ ელდიგუზის ცოლი, სელჩუკი სულტნის არსლან-შაჰის დედა და ეს ამბავი ხლათში გაივსეს, იქ გლოვა გამოცხადდა (ალ-ფარიკი: 200ა).

19 ფ.სუმერი თვლის, რომ სწორი ფორმაა ბეგ-თემური. მისი განმარტებით „ბეგ“ ნიშნავს ძლიერს, მყარს (Sümer, 1986:484).

ფაქლავანის უზენაესობა.²⁰ რაც შეეხება სალაპ ად-დინს, მან ხელთ იგდო ქ.მთი-
აფარიკინი და შექმნა მძლავრი პლაცდარმი შაჰ-არმენთა სახელმწიფოს წინა-
აღმდეგ ბრძოლაში.

1191 წ. ბეგ-თიმურმა დიდი წინააღმდეგობა გაუწია მის სამფლობელოში
შეჭრილ სალაპ ად-დინის ძმისწულს თავი ად-დინ 'უმარს. თავი ად-დინი შემო-
ეწყო მანასკერტს, მაგრამ მალე მოულოდნელად გარდაიცვალა (იზნ ალ-ასიბი,
XII:63; აშუ ლ-ფიდა', *III:80*). შაჰ-არმენმა თავიდან აიცილა საფრთხე, მაგრამ
აიუბიანთა ძალების სიახლოვე დიარ-ბაქრში აიძულებდა მას ლოიალური ყოფი-
ლიყო სალაპ ად-დინისადმი. 588 წ. შა'ბანში/X. 1192 წ. მისი ელჩი აიუბიანთა
სულტანს უკვე მორჩილებასა და სამხედრო ძალებით დახმარებას აღუთქვამდა
(მაჰა' ად-დინი, 1964:234).

ბეგ-თიმურმა გააფართოვა შაჰ-არმენთა სახელმწიფოს საზღვრები. 1192 წ.
მან ბრალად დასდო აპდაბიანებს სალაპ ად-დინთან კავშირი და წაართვა მათ
ბითლისი და ვასტანი (იზნ შადდადი, *III/2:540*; იზნ ალ-ასიბი, *XII:492*; სვ.თრ-
შულიანი, 1942:20; *Lewis*, 1959:121). ბეგ-თიმურმა დალაშქრა არზრუმის საა-
მიროც და დაარბია ბასიანი (სვ. თრშულიანი, 1942:20; შატგაბიანი, 1989:37).
სალაპ ად-დინის სიკვდილმა (1193 წ. 4 მარტი) შევება მოუტანა შაჰ-არმენს.²¹ მან
გადაწყვიტა ესარგებლა შემთხვევით და აიუბიანებისთვის წაერთმია მაიაფარიკი-
ნი, მაგრამ აღარ დასცალდა. 1193 წ. მაისში ის მოაკვლევინა სიძემ, სუქმან II-ის
მამლუქმა ჰაზარ-დინარმა,²² რომელმაც დაატუსაღა ბეგ-თიმურის ცოლი, მისი
მკირეწლოვანი ვაჟი და თავად გახდა შაჰ-არმენი (იზნ ალ-ასიბი, *XII:103*; აშუ
ლ-ფიდა', *III*, 88-9; იზნ თაღტი-შატი, *VI:193-94*). ამით დასაბამი მიეცა
არეულობებს, შინაომებსა და მმართველთა ხშირ ცვლას შაჰ-არმენთა სახელმწიფო-
ში.

594/13. XI. 1197 – 2. XI. 1198 წ. ჰაზარ-დინარი გარდაიცვალა და მისი
ადგილი დაიკავა ასევე მამლუქმა, წარმოშობით სასუნელმა სომეხმა კუთლულმა.
შვიდი დღის მმართველობის შემდეგ აჯანყებულმა ხლათელებმა მოკლეს ის და
ტახტზე დასვეს ქ.მუშუში, არზასის ციხეში დამწყვდეული ბეგ-თიმურის 12 წლის
ვაჟი მუჰამადი (აშუ ლ-ფიდა', *III:94*), რომლის რეგენტიც გახდა სუქმან II-ის
დაეადარი, წარმოშობით ყივჩაღი 'შუჯა' ად-დინ კუთლული. მწვავე საშინაო-პო-

²⁰ ზ.ბუნიატოვი წერს, რომ ამ დროს ხლათი გახდა აზერბაიჯანის ათაბაგის ოჯახის ლენური
სამფლობელო (*Буниятов*, 1987:95), რაც არ შეეფერება სინამდვილეს.

²¹ არამ ავტორთა ცნობით ბეგ-თიმურს იმდენად გაეხარდა სალაპ ად-დინის სიკვდილი, რომ
აიუბიანთა სულტანის მსგავსად თავის თავს უწოდა „დიდი (ალ-მუ'აჯჯამ) სულტანი
სალაპ ად-დინი“ (იზნ ალ-ასიბი, *XII: 103*; აშუ ლ-ფიდა', III:88; ას-საფადი, *X*, 189-190,
№4675).

²² სხვა ვერსიით ბეგ-თიმური ისმილიტებმა მოკლეს ('აბდ ალ-ლატიფ ალ-ბალდადი: 112;
სიბტ ბ. ალ-ჯაუზი, 1952:423).

ლიტიკურმა კრიზისმა მნიშვნელოვნად შეასუსტა შაჰ-არმენთა სახელმწიფო. მისი არსებობის უკანასკნელ წლებზე და ხლათის გარშემო დიდ ბრძოლებზე, რომლებშიც სხვადასხვა პოლიტიკურ ძალებთან ერთად ქართველებიც იღებდნენ მონაწილეობას, ქვემოთ გვექნება საუბარი.

შაჰ-არმენთა სახელმწიფოს მოსახლეობის დიდ ნაწილს, სომხები შეადგენდნენ (ჰაკობიანი, 1968:306), მაგრამ აქ ძლიერი იყო მუსლიმური ელემენტიც. ხლათში ცხოვრობდნენ მუსლიმები და ქრისტიანები. ხლათელთა სასაუბრო ენა იყო სპარსული, სომხური და თურქული (ზაქ. ალ-ვაჯინი:42). ვანის ტბის ნაპირებზე სახლობდნენ ქურთები. თურქ-სელოჯუკთა დაპყრობითი ომების დროს აქ ჩამოსახლებას იწყებენ თურქმენებიც, მაგრამ შაჰ-არმენთა დასაყრდენს, მათ ძირითად სამხედრო ძალას შეადგენდნენ მამლუქთა სამხედრო შენაერთები. როგორც სუქმან ალ-კუტბი, ისე სუქმან II-ის შემკვიდრეები (ბეგ-თიმური, ჰაზარდინარი) მამლუქთა რიგებიდან გამოვიდნენ.

შაჰ-არმენთა სახელმწიფო, რომლის ბირთვისაც ვანის ტბის მიდამოები შეადგენდა, მნიშვნელოვნად გაფართოვდა XII ს-ში. მან მოიცვა ის სომხური მიწები, რომლებიც თურქ-სელოჯუკთა შემოსევებამდე ბიზანტიის იმპერიის შემადგენლობაში შედიოდა. შაჰ-არმენთა კონტროლს დაექვემდებარა ტურუბერანის მნიშვნელოვანი რაიონი ხერკი, ვასპურაკანის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი, ხორძიანა ხლათის ჩრდილო-დასავლეთით, მდ. მევს გილის ზემო და შუა წელზე, მოქსის ოლქი, ტარონი და სასუნი (ჰაკობიანი, 1968:312), კალზევანი, არშარუნიქი (აშორნია), იგივე ერასხაძორი (XII ს. 40—60-იან წლებში და 80-იანი წლების შემდეგ) და, ალბათ, კერკორიც.

ვარდანის ცნობით, სუქმან II დაეუფლა 12 ქალაქს (ვაზდანი: 151). მათ შორის იყო „ცნობილი და აყვავებული“ ხლათი (იაჟუთი: 51; ზაქ. ალ-ვაჯინი: 42), არქეში, მანასკერტი, მუში, დოლოდაფი (მათ. ურბაყი, 1858:361), ბერქრი, ვანი. XII ს.40-იან წლებში, სუქმან II-მ, როგორც ზემოთ ითქვა, ხელთ იგდო დიარ-ბაქრის რამდენიმე მცირე ქალაქი, 1192 წ. კი ბეგ-თიმურმა დაიკავა ქბითლოსიც. XII ს. 60-იანი წლებიდან სუქმან II-ის გავლენა გავრცელდა ყარსზე და შაჰ-არმენებს პრეტენზია ჰქონდათ ქოლთისზეც, რომელსაც გარკვეულ პერიოდში ფლობდნენ კიდევაც (იხ. ქვამთ, გვ. 111). იმ თურქ საამიროთა შორის, რომლებიც სამხრეთ-დასავლეთიდან ესაზღვრებოდნენ საქართველოს, შაჰ-არმენთა სახელმწიფო ყველაზე დიდი და ძლიერი იყო.

4. ყარსისა და სურმარის საამიროები

ა. ყარსის საამირო

ყარსის, იგივე ვანანდის სამეფო, რომლის შემადგენლობაშიც შედიოდა ვანანდის (ყარსის), ზარისშატის, კარმირ-ფორაქის (კარნიფორას), მჯნკერტის (აბელიანქის), ჰვენუნქის, კერკორის, ზარეჰვენისა და კალზევანის გავარები (Еремян,

1971:4), 1064 წ. მეფე გაგიკმა ბიზანტიის დაუთმო და ის ჯერ ივერიის თემის, ხოლო 1067-1071 წლებში კი თეოდოსიუპოლის თემის ნაწილი გახდა (Юзбашян, 1988:189-90).

მანასკერტის ბრძოლამ (1071 წ.) ცხადყო, რომ ბიზანტია ვეღარ შეინარჩუნებდა თავის აღმოსავლურ პროვინციებს. ეს გახდა იმის მიზეზი, რომ თეოდოსიუპოლის თემის მმართველმა გრიგოლ ბაქურიანმა XI ს. 70-იანი წლების შუა ხანებში, ალბათ 1074 წ., ყარსი და მისი „მიმდგომი ქვეყანა“, რომლებიც ფაქტობრივად თურქებს ჰქონდათ ოკუპირებული (Лорджikianidze, 1979: 92-95; დაწვრილებით: პაპასქიძე, 1991: 34-36) გიორგი II-ს გადასცა (Еремян, 1971:15-16; Юзбашян, 1988:189,190). ქართველმა მეფემ „აღიღო ქალაქი კარისა, ციხე-ქუეყანა და ხიმაგრენი ვანანდისა და კარნიფორისანი და იოტნა თურქნი მის ქუეყნისანი“ (ღვ, I, 1955:317), მაგრამ ეს წარმატება დროებითი აღმოჩნდა. დაახლოებით 1080 წლისათვის მალიქ-შაჰის სარდალმა აჰმადმა "შინა-გაგეგითა ქრისტეანეთათა" აიღო ყარსი და, ამიერიდან, XIII ს. დამდეგამდე ის თურქების ხელში იმყოფებოდა.

მ.ფ.კირზიოღლუ ფიქრობს, რომ აჰმადმა ყარსთან ერთად არზრუმში და ოლთისიც დაიპყრო და ისინი არზრუმის სალთუკიანთა საგვარეულოს ფუძემდებელს აბუ ლ-კასიმს გადასცა (Kirzioglu, 1953:356-57). თეოდოსიუპოლის ბიზანტიური თემის სტრუქტურის შესაბამისად დასაშვებია, რომ ყარსი არზრუმის ამირას ემორჩილებოდა, მაგრამ რაიმე პირდაპირი მითითება ამის თაობაზე წყაროებში არ გავაჩნია. 1124 წ. კი, როგორც ვარდანის ცნობა მოწმობს, ყარსს ჰყავდა თავისი ამირა, რომელიც აპირებდა ეყიდა ანისი (ჯარღანი: 146).

ყარსის ამირების საგვარეულოს შესახებ მკვლევარებს სხვადასხვა მოსაზრება აქვთ გამოთქმული. ვ.მინორსკი თვლიდა, რომ ისინი ამირა აჰმადის შთამომავლები იყვნენ (Minorsky, 1953:84, 96.1), მ.ფ.კირზიოღლუს აზრით კი ყარსი XII ს. 30-იან წლებში ბითლის— არზანის აჰდაბიანთა მფლობელობაში იყო (Kirzioglu, 1953:384 და მმღ.).²³ 547/1152 წლით დათარიღებულ ყარსის გალავნის

²³ მ.ფ.კირზიოღლუ აღნიშნავს: „მიუხედავად იმისა, რომ ისლამის ისტორია არ წერს, ვგარაუდობთ, რომ დილმანჩინებიდან ერთ-ერთმა, — არზანისა და ბითლისის ამირამ კურთიმ და შაჰ-არმენებიდან ერთ-ერთმა სურამელი-ჩუქური და ყარს-ყალზიმანი (კალ ზევენი) ხელთ ჩაიგდეს და 1131 წ. შექმნეს საამირო, რომელიც მათი შვილების და ნათესავების ხელთ იყო“ (Kirzioglu, 1953:385). ა.ხაჩატრიანი თავის მონოგრაფიაში ამ საკითხზე ურთიერთსაწინააღმდეგო მოსაზრებებს გამოთქვამს. შესავალში ის წერს, რომ ყარსის ეპიგრაფიკული ძეგლები საშუალებას იძლევა აღდგეს ყარსის ამირებისა და აჰდაბიანთა ნათესაური კავშირი. ამ ძეგლების ანალიზის დროს ის აღარ იზიარებს კირზიოღლუს ზემოთქმნილ თვალსაზრისს, რომელსაც სუსტად არგუმენტირებულად თვლის და საჭიროდ მიიჩნევს მის გადასინჯვას. შემდეგ კი აღნიშნავს, რომ XII ს-ში ყარსს ჯერ ფლობდნენ ართუკიანები, მერე კი აჰდაბიანები. რაიმე საბუთი ართუკიანთა თუ აჰდაბიანთა სასარგებლოდ მას არ მოაქვს (Хачатрян, 1987:25,170—71).

ერთ-ერთი ბურჯის საამშენებლო წარწერაში მოხსენიებულ ამირა ზაპირ ად-დინ აბუ სა'იდ არსლან ბ. იუსუფის ის ტულან-არსლან ალ-აჰდაბთან აიგივებდა (*Kirzioglu*, 1953:387), მაგრამ ეს იდენტიფიკაცია მცდარია.²⁴ ყარსის ამირების აჰდაბიანებთან, თუ ამირა აჰმედთან ნათესაობის დამადასტურებელი რაიმე ცნობა არ მოგვეპოვება.

ყარსის ეპიგრაფიკული წარწერებიდან აბუ სა'იდ არსლან ბ. იუსუფის გარდა ცნობილია სხვა ამირებიც. მათ შორის კუთლული, რომელიც XI ს. მიწურულის, ანდა XII ს. I ნახევრის გამგებელი უნდა იყოს (*Хачатрян*, 1987:62, №46(5), 172). იხსენიებიან, აგრეთვე, ამირა ჰუსაინ ბ. მუსა — ალბათ აბუ სა'იდ არსლანის თანამმართველი (*Хачатрян*, 1987: 60, №42 (1), 170) და ქარამ ად-დინი, რომელიც 548/1153-54 წლის წარწერებში მალიქისა და სულტნის ტიტულებს ატარებს (*Хачатрян*, 1987: 60, №43 (2), 61, №44(2)). ყარსის სხვა გამგებლების მსგავსად არცერთი მათგანის სახელი წყაროებში არ შეგვხვდებოდა.

ამაღლებულ პლატოზე, მდ. ახურაინის (ყარს-ჩაის) ნაპირზე, კლდოვანი ხეობის შესავლელში მდებარე ყარსს XIII ს. სპარსელი ანონიმის ცნობით მაგარი ციხე ჰქონდა და ქვის გალავანი ერტყა (სამყაბლეს ხაკვირთულუმანი, 1978: 32). ყარსის ციხეში იგულისხმება მისი შიდა ციხე, ციტადელი, რომელიც მდებარეობდა ყარსის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში, მთის კალთაზე, ციტაბო კლდეზე და გაბატონებული ადგილი ექირა ქალაქზე²⁵ (ეჟლია ჩილუმი: 338; *Муравьев-Карский*, 1877: 317-19; *Хелмицкий*, 1893:6; *Корсун*, III/1, 1914: 222-23. საილუსტრაციოდ იხ.: 1701 წ. შესრულებული ყარსის სურათი — ფონფედორი, 1988). ყარსის საამირომ მოიცვა ძველი ყარსის სამეფოს ნაწილი. მასში შედიოდა ვანანდი და, ალბათ, კარმირ-ფორაქი, ქართ. კარნიფორა — მთიანეთი (გვიანდელი ალლაპუ აქბარ) ტაოს აღმოსავლეთით, ყარსის სამხრეთ-დასავლეთით მდ. ახურაინის სამხრეთით, კოლადან — ბასიანამდე (*Еремян*, 1971:8; *Атлас Армении*: 105-6; *მუხსელიშვილი*, 1977:163). ყარსის ამირას ეკუთვნოდა ბარდუსის ციხე. მჯნკერტი და ჰავენიჩი სალთუკიანთა საამიროში შევიდა. კალზევანი XII ს. 60-იანი წლების დასაწყისში და, უეჭველია, გაცილებით ადრე შაჰ-არმენის სამფლობელო იყო. მასვე ეკუთვნოდა (თუ ადრე არა, XII ს. 40-იანი წლებიდან მაინც) არშარუნიჩი, იგივე ერასხაძორი არეზის მარცხენა ნაპირზე, რომლის დაკავებაც კალზევანიდან დიდ სირთულეს არ წარმოადგენდა. ეჩრორს — ყარსის სამხრეთ-აღმოსავლეთით (*Атлас Армении*: 105-6; *Карпетян*, 1988:152), XII ს. 80-იან წლებში თავისი ამირა ჰყავდა, სახელად ხარაჩა. ის უკვე ფლობდა ერასხაძორს და ოლთისსაც. ხარაჩამ, ვარდანის ცნობით, 1178 წ. ელდიგუზის ვაჟს ყიზილ-არს-

²⁴ როგორც ზემოთ აღინიშნა, ტულან-არსლანის ლაქაბი იყო შაჰს ად-დაელა (და არა ზაპირ ად-დინი). ის 528/1133-34 ან 533/1138-39 წ. გარდაიცვალა.

²⁵ ყარსი ზღვის დონიდან 1765 მ., ხოლო ციტადელი — 1835 მ. სიმაღლეზე მდებარეობს (*Ореус*, 1895: 606)

ლანს მიჰყიდა ცარაკარი — კერპორის სამხრეთით, მაგრამ 1182 წ. მოიკლა სუქმან II-ის მიერ (ვაზღან: 160, 161-62). შესაძლოა, რომ ამავე დროიდან შაპ-არმენმა, რომელმაც დაიბრუნა არშარუნის ქი, ხელთ იგდო კერპორიც.

ე. ჰეიუდის თანახმად, XII ს. თითქმის მთელ მანძილზე ყარსი წარმოადგენდა არზრუმის სამფლობელოთა ნაწილს (*Barthold, Heywood, 1976: 669*)²⁶ მაგრამ ჩვენს ხელთ არსებული მასალით უეჭველად ასე იყო XII ს. 50-იან წლებში. ყარსის ციხის საამშენებლო წარწერებში, რომლებიც 548/1153-54 წ. თარიღდება, იხსენიება ციხის ამშენებელი, არზრუმის ამირას 'იზ ად-დინ სალთუკის ვასალი, მისი ვეზირი ფირუზ-აკაი (*Хачатрян, 1987:61, №44 (3), №45 (4);171*). ვითარება უნდა შეცვლილიყო 60-იანი წლებიდან. 1161 წ. ყარსის ამირა, რომელიც სურმარის მფლობელიც იყო, სუქმან II-ის მოკავშირედ გამოვიდა საქართველოს წინააღმდეგ მუსლიმთა კოალიციურ ლაშქრობაში. ამ დროს ყარსი, ვეიჭრობთ, შაპ-არმენის გავლენის სფეროში მოექცა. სხვაგვარად, ვანანდ-კარნიფორას საკომუნიკაციო ხაზის გამოყენების გარეშე, შაპ-არმენის ლაშქარი ვერ შეიჭრებოდა ტაოში, სადაც ოლთისის ოლქში 1160 წ. დამარცხება განიცადა გიორგი III-სთან ბრძოლაში (იხ. ქვემოთ). XIII ს. დამდეგს ყარსის გამგებელი (ვალი) აშკარად შაპ-არმენის ვასალი იყო.

ამრიგად, ყარსის საამირო სხვადასხვა დროს ვასალურ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა სალთუკიანებთან და შაპ-არმენებთან. ყარსის საამიროს დიდი ნაწილი ქართველებმა დაიკავეს ბასიანის ბრძოლის (1202 წ.) წინ, ხოლო მისი საბოლოო ლიკვიდაცია მოხდა 1206-1207 წწ. მიჯნაზე.

ბ. სურმარის საამირო

სურმარი (თანამედროვე სურმალო — თურქეთში), იგივე სომხ. სურბმარი (წმინდა მარი) მდებარეობდა დვინის დასავლეთით, მდ.არუზის მარჯვენა ნაპირზე, მაღლობზე. იაკუთის ცნობით, სურმარი იყო "დიდი ციხე და ვრცელი ვილაეთი... ხახელგანთქმული, ცნობილი" (იაკუთი: 62). "იმ მიდამოებში იმაზე მეტად გამაგრებული ადგილი არ არის — წერდა სურმარის შესახებ XIII ს. სპარსელი ანონიმი — ის თურქების ადგილხამყოფელია, ხავხე დოვლათით. მიხი ზალხი მამაგი და გაბედული მუხლიმები და ხარწმუნოებისათვის მებრძოლები არიან" (სამყატოს სავიზიტულომანი, 1978:30). 1064 წ. სომხეთში ლაშქრობის დროს სურმარი ხელთ იგდო მალიქ-შაჰმა. სულტანს უნდოდა მისი დანგრევა, მაგრამ ნიზამ ალ-მულქმა დაარწმუნა ის, რომ სურმარი, როგორც ძლიერი ციხე და სასაზღვრო პუნქტი, მნიშვნელოვანი იყო მუსლიმთათვის (ალ-ჰუსაინი: 21ა) და შეეცვლეინა გადაწყვეტილება. ამის შემდეგ სურმარი

²⁶ ახანატრიანი ამ მოსაზრებას მიაწერს ვ.ბარტოლდს. სინამდვილეში ის ეკუთვნის ე.პეი-ვულს, რომელმაც შეავსო ბარტოლდის მიერ „ისლამის ენციკლოპედიის“ პირველ გამოცემაში გამოქვეყნებული სტატია ყარსის შესახებ (*Бартольд, 1965:148*).

დიდი ხნის მანძილზე წყაროებში აღარ იხსენიება და ცნობები მის შესახებ ხელახლა ჩნდება XII ს. შუა ხანებიდან.

ალ-ფარიკის ცნობებით, ანისის შადდადინი გამგებელი ფახრ ად-დინი (XII ს. 50-იანი წლები) იყო სურმარის ამირას დისშვილი. 1161 წ. ყარსსა და სურმარის ერთი მფლობელი (ხაჰიბ) ჰყავდა. 1164 წ. სურმარის მფლობელის სახელი იყო იბრაჰიმი (ალ-ფაზივი, 1908 : 361,364; *Minorsky, 1953:88, 90,96*). მოგვიანებით, XIII ს. 20-იან წლებში ან-ნასავი წერდა, რომ სურმარის ამირას ძველი სამფლობელო (იკტა) იყო კუნაკი²⁷ (ან-ნასავი, 1973:253) — სურმარის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, შემდეგდროინდელი ყარა-ყალა (ან-ნასავი, 1973:404, ვლ-მენც.).

სხვადასხვა დროს ქართველთა წინააღმდეგ ბრძოლებში სურმარის გამგებლები შაჰ-არმენებთან და სალთუკიანებთან კავშირში გამოდიოდნენ. 1188 წ. ახლო ხანებში სურმარიელები (სურმარელები) დვინელთა მოკავშირეებად ჩანან. XII ს. 90-იანი წლების შუა ხანებში სურმარი (სურმანი) „დვინის ქვეყნის“ შემადგენელ ნაწილად იგულისხმება, ხოლო დვინის „პატრონი“ ათაბაგ ელდიგუზის გაზრდილი ბალშანი და სურმარის მფლობელი ძმები იყვნენ (ისფ. ღა აზმ. შარაჟანდ., ქც, II, 1959: 39,77). ამ დროს, სურმარის ამირა აღიარებდა აზერბაიჯანის ათაბაგების უზენაესობას.²⁸ XIII ს. დამდეგს სურმარი მცირე ხნით ქართველებმა დაიკავეს (იხ. ქვამთ, გვ. 62). მოგვიანებით, XIII ს. II-ათწლეულში სურმარი ხლათის აიუბიანთა ვასალი გახდა. მის შესახებ ჭეშმით კიდევ გვექნება საუბარი.

5. არზრუმის საამირო

თეოდოსიუპოლი, იგივე არზრუმი²⁹ XI ს. 40—50-იანი წლებიდან ბიზანტიის სამფლობელოებზე თურქ-სელჩუკთა შეტევის ერთ-ერთი მთავარი მიმართულება

²⁷ ან-ნასავის თხზულების კრიტიკულ გამოცემაში ეს ტომონიმი არაბული გრაფიკით ასეა გადმოცემული: غيبي (ან-ნასავი, 1891:362). ვ.მინორსკი, ვფიქრობთ, უსაფუძვლოდ კითხულობდა მას როგორც ღარსს (ყარსს) (*Minorsky, 1953:84, შენ.1*).

²⁸ ამ სიტუაციას ასახავს ან-ნასავის ერთი ცნობა: 1230 წ. იასი-ჩიმენთან დამარცხებულმა ჯალალ ად-დინმა ფიცი მისცა აიუბიან ალ-მალიქ ალ-აშრაფს და რუმის სულტანს ჭაი-ყუბადს, რომ უარს ამბობდა ხლათის მზარეზე, გარდა სურმარისა, რომელიც თითქოსდა „ძველი დროიდან ითვლებოდა აზერბაიჯანის ერთ-ერთ ოლქად“ (ან-ნასავი, 1973: 259).

²⁹ ამ ქალაქის სომხური სახელწოდებაა კარნოი-ქალაქ, არაბული — კალი-კალა. 1049 წ. აქ გადასახლდა თურქების მიერ დანგრეული ქარზანის მოსახლეობა. ამის შემდეგ მას ეწოდა არზან რუმი, ე. ი. რომაელთა არზანი. ქართველები მას ეძახდნენ კარნუ ქალაქს (ქც, I, 1955:180, 319,370; II, 1959:48,580,100) და არზრუმს (ქც, II, 1955:11,44,58,349). დღევანდელი მისი სახელწოდებაა ერზურუმი.

იყო. მაგრამ მისი³⁰, ისევე როგორც ბიზანტიის ყველა აღმოსავლური პროვინციის ბედი მანასკერტის ბრძოლის (1071 წ.) შემდეგ გადაწყდა. რაშიდ ად-დინის თანახმად, სულტანმა ალფ-არსლანმა, იმის გამო, რომ ბიზანტიის იმპერატორი არ ასრულებდა საზავო პირობებს, უბრძანა თავის ქვეშევრდომ ამირებს: ართუქს, სალთუქს, მანგუჯაქს, დანიშმენდს, ჩავლის და ჩავლუდურს, მონაწილეობა მიეღოთ ანატოლიის დაპყრობაში და აღუთქვა მათ დაპყრობილი ტერიტორიების სამეძვეიდრეო მფლობელობაში გადაცემა (ჩაშიდ აფ-დინი, II/5, 1960: 33-39). ამის შემდეგ სალთუქმა³¹ დაიპყრო არზრუმი. სწორედ ეს თურქმენი ამირა გახდა ფუძემდებელი არზრუმის საამიროსი (*Sümer*, 1971:401), რომელსაც მისი მემკვიდრეები 1202 წლამდე განაგებდნენ³²

ამირა სალთუქი, საფიქრებელია, არის იგივე აბუ ლ-კასიმი, რომელსაც სალთუქიანთა საგვარეულოს პირველ წარმომადგენლად ასახელებს მჭნკერტის ციხის საამშენებლო წარწერა³³ (*Хачатрян*, 1987:63-64). მომდევნო ამირა იყო 'ალი ბ. აბუ ლ-კასიმი. იბნ ალ-ასირის ცნობით, 1104 წ. ამირა 'ალი ეახლა ხოისთან ბარქიარუქის მიერ დამარცხებულსა და არქვეშში თავშეფარებულ ტახტის პრეტენდენტს მუჰამადს (იბნ ალ-ასიტი, X:361), როგორც ჩანს, არზრუმის მფლობელი ამ დროს მუჰამადის ვასალი და მოკავშირე იყო.

'ალის შემდეგ არზრუმის გამგებელი იყო აბუ ლ-მუზაფფარ ღაზი ბ. აბუ

³⁰ XI ს. 70-იანი წლების დასაწყისში თეოდოსიუპოლის თემში შედიოდა ყარსის სამეფოს ტერიტორია და ივერიის თემის ის მიწებიც, რომლებიც ჭერ კიდევ არ ჰქონდათ დაპყრობილი თურქ-სელჩუქებს (*Юзбашия*, 1986:190).

³¹ სახელი სალთუქ (პირველი ასო ამ სახელისა არაბული გრაფიკით არის „სინ“ ან „სად“) თურქულია, მომდინარეობს მისდარისგან სალმაქ და ნიშნავს მიტოვება-დატოვებას (*Sümer*, 1971:395). გვხვდება ამ სახელის სხვა ფორმაც — სალდუქ (ალ-ფარიკი, 1908: 328; იბნ ალ-ასირი, XI: 270; *Bergmann von*, 1869: 328; *Launios*, 1960:267; *Хачатрян*, 1987:64). წერილობით წყაროებში დასახელებულია აგრეთვე სალთუქ/სალდუქის დამახინჯებული ფორმებიც: სალკუქ ან სალიქ (იბნ ალ-ასირი, XI: 190; აბუ ლ-ფიდა', III:100; ქათიბ ჩელები: 248), რომელთა გაჩენაც ვადაშფერთა უყურადღებობისა და უზუსტობის შედეგია. სალთუქ/სალდუქი იდენტურია ქართულ წყაროებში დამოწმებული სალდუხისა (ლაშა გიორგის-დროინდელი მემატი, ქც. I, 1955:367; ისტ. და აზმ. შარაჟანდ., ქც. II, 1959:7,43). „კ“-სა და „ხ“-ს მონაცვლეობა, საერთოდ, დამახასიათებელია თურქული ენების, მათი დიალექტებისა და კილოკავებისათვის. ჩანს, რომ ქართული წყაროების ფურცლებზე ეს სახელი დამკვიდრდა ისე, როგორც მას საქართველოს მეზობლად ჩამოსახლებულ თურქულენოვანი მოსახლეობა წარმოთქვამდა. ამდენად, შეცდომა არ იქნება, თუ არზრუმის მმართველ ამ საგვარეულოს სალდუხიანთა საგვარეულოსაც ვუწოდებთ.

³² არზრუმის სალთუქიანთა საამიროს ისტორიის შესახებ იხ., *Sümer*, 1971: 391-432; *Turan*, 1973: 3-54; *Sevim, Yücel*, 1989: 206-11. ბორნაზიანი, 1976:491-92

³³ ამ წარწერას სხვადასხვაგვარად ათარიღებენ: 593/1196-97 (ბეიგუ), 604 1207-8 (მ.ფ. კირზიოილუ), ან 630/1232-33 წწ. (ახაჩატრიანი) (*Хачатрян*, 1987:64).

ლ-კასიმი.³⁴ მისი სახელი მოხსენიებულია არზრუმის თეფსი-მინარეს საამშენებლო წარწერაში (*Хачатрян*, 1987: 81-82). გარდა ამისა, სტამბოლის ფათიძის ბიბლიოთეკაში დაცულია ქ. დვინში 510 წ. მუჰარრამში, ე.ი. 1116 წ. მისი-ივნი-სში, დასრულებული აბუ ბაქრ რაბი ბ. აჰმად ალ-აჰაჰინ ან-ნაჰჯარის ნაშრომი "ქითაჲ ალ-ჰიდაჲ ა ტი-ტ-ტიბ", რომელიც მიემძღვნა ალ-ლაზის³⁵ (*Sümer*, 1971: 402, 406). ირკვევა, რომ 1116 წლისათვის არზრუმის ამირას ხელი მიუწვდებოდა დვინზეც,³⁶ რომელიც შადდადიანმა მანუჩემ (მანუჩიძემ) ყიზილ-არსლანის მოკვლის შემდეგ (XII ს. II ათწლეულის დასაწყისი) გადასცა „სპარსელებს“ (ვატდანი: 140).

ალ-ლაზი გარდაიცვალა 526/1131-32 წ. (ალ-აჰიზი, 1938:405)³⁷. შემდეგ ამირად ჩანს სალოტუქ ბ'ალი ბ.აბუ ლ-კასიმი. მოსალოდნელია, რომ მან ტახტი ლაზის გარდაცვალებისთანავე დაიკავა, მაგრამ წყაროებში პირველად 543/1148-49 წ. იხსენიება (ალ-ფატიჰი: 172B). არზრუმის ამ ამირას სახელი იკითხება ყარსის და არცქეს (თუ ბაბურთის) საამშენებლო წარწერებში (*Хачатрян*, 1987:61, №44 (3), №45(4); 127, №206 (2)). ოფიციალური ლაკაბის — 'იზუ ად-დინ (სარწმუნოების დიდება) — გარდა ის ატარებდა სხვა ტიტულებსაც: ზაჰირ ად-დინ (სარწმუნოების შემწე), ამინ ალ-მიღლა (თემის იმედი), ჰუხამ ალ-მულუქ ეა ხ-ხალატი (მეფეთა და სულტანთა მახვილი). წერილობითსა და ეპიგრაფიკულ ძეგლებში ის იხსენიება როგორც არზრუმის მფლობელი — ხაჰიბ, მეფე — შალიქ და ხულტანიფ კი (ალ-ფატიჰი, 1908: 328,364; იმ ალ-ასიბი, XI:190, 280,317. *Хачатрян*, 1987:61 №45 (4)).

'იზუ ად-დინ სალოტუქს, არზრუმის ყველაზე გავლენიანსა და ძლიერ ამირას ნათესაური კავშირები ჰქონდა მეზობელ მუსლიმ გამგებლებთან. მისი ქალიშვილი

34 ჩვენგან განსხვავებით, არზრუმის მეორე ამირად ფ.სუმერი აბუ ლ-კასიმს მიიჩნევს (*Sümer*, 1971:401).

35 ა.ზაატრიანი ფიქრობს, რომ 'ალი და ალ-ლაზი ერთი და იგივე პიროვნებაა (*Хачатрян*, 1987: 178-79). მაგრამ, უფრო სავარაუდოა, რომ ისინი ძმები იყვნენ, თურა თქმა უნდა, ლაზი 'ალის ტიტული არ არის.

36 ფ.სუმერი ყურადღებას აქცევს იმ ფაქტს, რომ კ.კაენის თანახმად 1118 წლისათვის დვინის გამგებელი თითქოსდა იყო ყიზილ-არსლანი (*Sümer*, 1971: 407) და წერს, რომ ამის გამო, 1116 წ. ლაზი ვერ შეძლებდა დვინის შეერთებას. მაგრამ ზემოთ ჩვენ ვნახეთ, რომ კ.კაენის მითითება 1118 წ. ყიზილ არსლანის მოკვლის შესახებ არ შეფერვება სინამდვილეს.

37 ალ-აჰიზი წერს, რომ ლაზი იყო გამგებელი არზანისა, მაგრამ მის ცნობაში, უცველია, უნდა ვივლისოხმოთ არზან რუმი, რადგანაც არზანში ამ დროს ამირად იჭდა ტუ-ლან-არსლანი (იხ. ზემოთ, გვ. 67). კ.კაენი შეცდომით თვლიდა, რომ აღნიშნული ლაზი იყო დანიშნულიდან საგვარეულოდან (*Cahen*, 1935: 268-69, კენელოგიური ცხრილი).

თუ და ცოლად ჰყავდა ხლათის მფლობელს, შაჰ-არმენ სუქმან II-ს (ალ-ფატივი: 1728; იმნ ალ-ასიბი, X:280). გარდა ამისა, 'იზ ად-დინ სალთუკის კიდევ სხვა ორი ასული მისთხოვდნენ არზანისა და ბითლისის ამირას ფახრ ად-დინ დავლათ-შაჰს (ალ-ფატივი, 1908:328) დაახლოებით 1154 წ. და დანიშმენდიან ზუ ლ-ნუნს³⁸ (იმნ ალ-ასიბი, X:317). მის კიდევ ერთ ქალიშვილზე, მამა-ხათუნზე, ჭეშმით გვეჩვენება საუბარი. სალთუკის ერთადერთ ვაჟს, რომელიც წყაროებში იხსენიება, ერქვა მუჰამადი.

ჩვენამდე მოაღწია 'იზ ად-დინ სალთუკის სპილენძის მონეტებმა, რომლებზედაც არზრუმის ამირასთან ერთად დასახელებულია სულტანი მას'უდი (1134-1152) (*Bergmann von, 1869:251*). ფორმალურად მაინც, სალთუკი, როგორც ჩანს, აღიარებდა ერავის სელჩუკთა უზენაესობას.

'იზ ად-დინ სალთუკს უეჭველად ჰქონდა თავისი ინტერესები ჩრდილოეთ სომხეთში. ამის გამოხატულებას წარმოადგენდა მისი სურვილი დაუფლებოდა ანისს 1154 წ., რაც არზრუმის ამირას ძვირად დაუჯდა (იხ. ქვემოთ, გვ. 97-8).

'იზ ად-დინ სალთუკი გარდაიცვალა 563 წ. რაჯაბში, ე.ი. 1168 წ. აპრილში (ალ-ფატივი: 1918; *Minorsky, 1953:96*). ტახტი დაიკავა მისმა ვაჟმა ნასირ ად-დინ მუჰამადმა, რომელიც იხსენიება მჯნკერტის საამშენებლო წარწერაში (*Хачатрян, 1987:63*) და თამარის პირველი ისტორიკოსის თხზულებაში (ქც, II, 1959:58). გარდა ამისა, არზრუმის ეს ამირა აზერბაიჯანის ათაბაგ ყიზილ-არსლანთან (1186-1191) და სელჩუკ სულტან ტულრილ ბ.არსლანთან (1176-1194) ერთად დასახელებულია სპილენძის ორი ტიპის მონეტებზე,³⁹ რომელთა მოჭრის სავარაუდო თარიღიცაა 1186-1187 წწ. (*Bergmann von, 1869:252; Launois, 1960:267, №1; Koumjian, 1969:333*). საერთოდ კი, ცნობები ნასირ ად-დინ მუჰამადის შესახებ წყაროებში უაღრესად მცირეა. ვიცით, რომ მას ჰყავდა ორი ვაჟი. ერთი მათგანი მუტაფრადინი *resp.* მუზაფარ ად-დინი დაქორწინდა გიორგი II-ის უჯანონო ასულზე (ქც, II, 1959:43; *Brosset, 1850:418*).

XII ს. 80—90-იან წლებში ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში დაიწყო აიუბიანთა ექსპანსია, რასაც შედეგად მოჰყვა არაერთი წვრილი მუსლიმური საამიროს ანექსია. აიუბიანთა გამოჩენა პერსპექტივაში სახიფათო იყო სალთუკიანებისთვისაც. კონფრონტაციას მათ მორჩილების გამოცხადება ამჯობინეს. 1191 წ. მარტ-აპრი-

³⁸ სალთუკის ასული დანიშნა რუმის სელჩუკთა სულტანმა ყილიმ-არსლანმა და როცა ქალი დიდი მზითვით წაიყვანეს, ის გზაში გაიტაცა დანიშმენდიანმა იალი-ბასანმა და მიათხოვა თავის ძმისშვილს ზუ ლ-ნუნს. ეს გახდა მიზეზი ომისა რუმის სულტანსა და დანიშმენდიანთა შორის (იმნ ალ-ასიბი, X:317).

³⁹ აღსანიშნავია, რომ ყიზილ-არსლანი და სულტანი ტულრილ ბ.არსლანი ერთად მხოლოდ მუჰამად ბ.სალთუკის მონეტებზე ფიგურირებენ (*Koumjian, 1969: 324-333*). ცნობილია, რომ ტულრილი 1187 წ. დაუპირისპირდა ყიზილ-არსლანს და დაამარცხა ის პამადანთან. 1188 წ. ათაბაგმა სულტანად დასვა სანჯარ ბ.სულაიმანი, ხოლო 1190 წ. კი ტყვედ ჩაიგდო ტულრილი. 1191 წ. ყიზილ-არსლანმა თავი სულტანად გამოაცხადა.

ლში, როცა შაჰ-არმენთა სამფლობელოში შეიჭრა სალაჰ ად-დინის ძმისშვილი თავი ად-დინ 'უმარი და ალყა შემოარტყა მანასკერტს, მას დამხმარედ ეახლნენ არზრუმის ჯარები 'იზ ად-დინ სალთუკის ასულის მამა-ხათუნის მეთაურობით (ალ-ისფაჰანი, 1888:405). სალთუკიანთა ეს აქცია შაჰ-არმენთა წინააღმდეგ იყო მიმართული. იგივე ითქმის მათ მიერ ქ.ოლთისის (უხტიქი) დაკავებაზე, რის შესახებაც მოგვითხრობს სომეხი მემატჩიანე. ყოველივე ეს გახდა მიზეზი იმისა, რომ ბეგ-თიმურმა დალაშქრა არზრუმის საამირო და დაარბია იგი (სვ.თბილთიანი, 1942:20).

ფ. სუმერი და მის კვლადაკვალ ა.ხაჩატრიანი თვლიან, რომ მამა-ხათუნი უკვე 1191 წ. გახდა არზრუმის გამგებელი და ფლობდა მას 1201 წლამდე (Sümer, 1971:419; Хачатрян, 1987:25,182). ამას მოწმობს თითქოსდა მისი ტიტულიც — მალიქა. მაგრამ გაუგებარი რჩება, თუ როგორ დაეუფლა მამა-ხათუნი ტახტს და როგორ ჩამოიშორა მან გზიდან მუჰამადის ორი ვაჟი. გარდა ამისა, ყურადღებას მივაქცევთ ერთ ცნობას, რომელიც მხედველობიდან გამორჩა ფ.სუმერს. ბაჰა' ად-დინ ბ.შადდადი თუწყება, რომ 1192 წ. არზრუმის გამგებელმა ელჩი გაუგზავნა სალაჰ ად-დინს და მორჩილება გამოუცხადა მას. ეს გამგებელი, რომლის სახელსაც არაბი მემატჩიანე არ იხსენიებს, არის მამაკაცი (ხაჰიდ) (შაჰა' ად-დინი, 1964:234; აშუ შაჰა, II:203) და არა ქალი (ხაჰიდა). საერთოდ კი უნდა აღინიშნოს, რომ თურქ-სელჩუკებში ქალები აქტიურად მონაწილეობდნენ სახელმწიფო საქმეებში. ფ.სანაულლაჰის თანახმად, „ქალების ჩარევა პოლიტიკურ დავაში არის სელჩუკთა სახელმწიფოს გასაოცარი თავისებურება“ (Sanullah, 1938:8). ჩანს, რომ პოლიტიკურად აქტიურ ქალთა რიცხვს ეკუთვნოდა მამა-ხათუნიც. ამასთან, მიგვაჩნია, რომ ის მონაწილეობდა არზრუმის საამიროს ტახტისთვის ბრძოლაშიც. იბნ ვაილის ცნობით, 1201 წ. მან თხოვნით მიმართა აიუბიანთა სულტან ალ-ადილს, რომ მისთვის საქმრო გამოეძებნათ, მაგრამ როცა შესაფერისი კანდიდატურა — ნაბულუსის მფლობელი ფახრ ად-დინ მაიმუნი გამოჩნდა, მან შეიტყო, რომ მამა-ხათუნი უკვე დაეპატიმრებინათ (იბნ ვასილი, III:118).

ქართული წყაროს ცნობით, ნასირ ად-დინ მუჰამადი ცოცხალია 1193 წ. გიორგი ლაშას დაბადების წელს (ივ, II, 1959:58). ლაფფარის თანახმად, მისი სიკვდილის შემდეგ, რის თარიღსაც სპარსელი მემატჩიანე არ იძლევა, არზრუმის ამირა იყო მალიქ-შაჰ ბ.მუჰამადი (ლაფფარი, 1964:134). სწორედ ის არის არზრუმის უკანასკნელი სალთუკიანი გამგებელი, რომელსაც იბნ ბიბი მხოლოდ ლაკაბით ('ალა ად-დინი) იცნობს, (იბნ ბიბი, 1959:35).

არზრუმის სალთუკიანთა საამიროს ისტორია დასრულდა 1202 წელს. რუმის სელჩუკთა სულტანმა რუქნ ად-დინმა ხელთ იგდო არზრუმი, დააპატიმრა მისი ამირა და ქალაქი თავის ძმას, ალბისტანის გამგებელს, მულის ად-დინ ტურლილ-შაჰს გადასცა.

როგორი იყო არზრუმის საამიროს ფარგლები? მასში შედიოდა არზრუმის ველი, რომელიც სამი მხრიდან შემოზღუდულია მაღალი, მთიანი ქედებით. ესენია:

ჩრდილოეთით დუმლუ-დალი, სამხრეთით — პალანთეჟან-დალი, აღმოსავლეთით კი მთები, რომლებიც გამოჰყოფენ მას ბასიანის ველისაგან და აკავშირებენ დუმლუ-დალის აღმოსავლეთ გაგრძელებას — კარგა-ბაზარის ქედს პალანთეჟანთან და უფრო დადაბლებულ და დამრეც დევე-ბოინუს გასწვრივ ქედთან (*Зеленый, 1892:33*).

სამხრეთით და სამხრეთ-დასავლეთით არზრუმის საამიროს ეკუთვნოდა თერჯანის (დერჯანის) მხარე, სადაც სოფ.მამა-ხათუნში დღემდე შემორჩენილი 'იზ ად-დინ სალთუკის ასულის მამა-ხათუნის აკლდამა (*Хачатрян, 1987: 182*). თერჯანის მხრიდან არზრუმის საამიროს ესაზღვრებოდა არზინჯანის მანგუჯაქიანთა საამირო.

არზრუმის ამირებს ეკუთვნოდათ ქბაიბურთი (რომელიც XI ს. ბოლო მეოთხედში ჯერ კიდევ ტრაპიზონის გამგებელ გაბრას საგვარეულოს მფლობელობაში იყო) (*Bryer, 1980:175*) და ისპირი — ზემო და ქვემო სპერში. სალთუკიანთა ხანაში საამისო პირდაპირი მონაცემები არ გავაჩნია, მაგრამ ეს კარგად ჩანს არზრუმში სელჩუკიანთა გაბატონების შემდეგ ბაიბურთის ციხადელის წარწერებისა და ისპირის არქიტექტურის მიხედვით (*Гюзаян, 1956:311; Хачатрян, 1987:91-95; Winfield, 1962:166*). XII ს. 20-იან წლებში არზრუმის სანახებში ათავსებს ბაიბურთს (არაბ. ბაბირთ) იაკუთიცი (*იაკუთი: 25*).⁴⁰ სპერის მხრიდან დასავლეთით არზრუმის საამიროს ესაზღვრებოდა ქალდია — ტრაპიზონის მხარე, ჩრდილოეთიდან კი — გურჯი-ბოლაზის, იგივე ქართლის (ან საქართველოს) ყელის გავლით — საქართველოს სამეფო.

არზრუმის საამიროში შედიოდა ბასიანი. ეს სხვადასხვა მონაცემით დასტურდება. XII ს. 80—90-იან წლებში, როცა შაჰ-არმენი ბეგ-თიმური შეიჭრა არზრუმის საამიროში, მან მოაოხრა ბასიანიც (*სვ.არმულიანი, 1942:20*). მჯნკ-რტში — ქვემო ბასიანში აღმოჩენილია სამშენებლო ქვა, რომლის წარწერაშიც იხსენიება 'იზ ად-დინ სალთუკის შვილიშვილი ამირა აბუ მანსურ არლინ-ბასათი (*Хачатрян, 1987:63-64, №49*). ირკვევა, რომ სალთუკიანთა ერთ შტოს ხელი მიუწვდებოდა ქვემო ბასიანზე. იაკუთის "გეოგრაფიულ ლექსიკონში" (დაიწერა 1224 წ.) აღნიშნულია, რომ ზემო და ქვემო ბასიანი ორი ოლქია, რომელთა დედაქალაქია (კახაბა) არზან რუმი (არზრუმი) (*იაკუთი:23*). ეს ცნობა, რომელიც არაბმა გეოგრაფმა ბასიანელი ფაკიჰისგან (სამართლის მცოდნე) მიიღო, მოწმობს, რომ XII ს. 20-იან წლებშიც კი ბასიანი არზრუმზე იყო დამოკიდებული.

იაკუთი ასახელებს რამდენიმე პუნქტს, რომლებიც შედიოდა არზრუმის საამიროში. ესენია: ასბირანი — "ცნობილი ქალაქი არზან რუმის ხანახებში", ტულათი — "ქალაქი და ციხე... არზან რუმის ოლქში", რომელთა იდენტიფი-

⁴⁰ სხვა მონაცემებით, მოგვიანებით, სპერი ქანეთთან ერთად შედიოდა თამარის მიერ დაარსებულ ტრაპიზონის იმპერიაში (ბერძნული, 1966: 63; ბერძნული, 1979:65; რ.მეტრეველი, 1991:289). ეს უნდა იყოს სპერის სპერია.

კაციაც არ ხერხდება, და უნიჭი — "გამაგრებული ციხე" ქვემო ბასიანში" (იაკუთი:17, 19, 73).

არზრუმს მოხერხებული სტრატეგიული მდებარეობა ეჭირა. ის წარმოადგენდა თურქების (უფრო ადრე კი არაბებისა და ბიზანტიელების) ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ფორპოსტს სომხეთში. არზრუმის ველი ერთადერთი რაიონია, რომელიც ჩრდილოეთიდან სამხედრო მუქარის შემთხვევაში ერთდროულად იცავდა ანატოლიასა და სირიას და თან აკონტროლებდა სტრატეგიულ მოძრაობას ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში (*Колубакин, 1888:216; Зеленый, 1892:47*). გარდა ამისა, არზრუმში მდებარეობდა დიდსა და მნიშვნელოვან სავაჭრო მაგისტრალზე, რომელიც ბაიბურთის გავლით ირანსა და აზერბაიჯანს ტრავიზონთან აკავშირებდა.

დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს დაშლას, როგორც ვნახეთ, არ გამოუწვევია თურქული ელემენტის პოლიტიკური როლის შემცირება საქართველოს სამეფოს სამხრეთის საზღვრებთან. პირიქით, მოხდა ამ ელემენტის განმტკიცება-კონსოლიდაცია, რასაც ხელს უწყობდა თურქული ტომების უწყვეტი მიგრაცია ცენტრალური აზიიდან მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის სხვადასხვა რეგიონისკენ, მათ შორის ამიერკავკასიისკენ. არჩანსა და სომხეთში პოვეს, ალბათ, თავშესაფარი დავით IV-ის მიერ საქართველოდან განდევნილმა თურქმენებმა. გარდა აზერბაიჯანისა და არჩანისა, თურქმენთა კონცენტრაციის მნიშვნელოვანი ზონა შეიქმნა გელაქუნის ტბის მიდამოებში. შემთხვევითი არ უნდა იყოს ის გარემოება, რომ დიარ-ბაქრის თურქმენი ამირები სწორედ ამ ტბის სამხრეთით მდებარე დვინის მხარეში ახერხებდნენ ფეხის მოკიდებას.

არჩანში, სადაც ისლამიზაციის პროცესი ძირითადად დიდი ხნის დასრულებული იყო, სწრაფი ტემპით მიმდინარეობდა თურქიზაციის პროცესი. ანალოგიური პროცესები დაიწყო სომხეთის მიწებზე (არეზის ჩრდილოეთით და სამხრეთით) ქურთული და თურქული სამხედრო არისტოკრატის გაბატონებამ განაპირობა სომხური ფეოდალური საგვარეულოების დიდი ნაწილის ლიკვიდაცია (*Еремян, 1951:62*). გადარჩენილი სომეხი ფეოდალები გაიქცნენ ბიზანტიაში, საქართველოში, ან ჩადგნენ თურქ-სელჩუკთა სამსახურში. უცხოელთაგან ანექსირებულ სომხურ ტერიტორიებზე ფაქტობრივად აღარ დარჩა ძალა, რომელიც დაიკავდა სამამულო მიწისმფლობელობას და ამ მიზნით შეიარაღებულ ბრძოლას დაიწყებდა დამპყრობლებთან.

სომხური ეკლესიის პოზიცია ძირითადად შემრიგებლური იყო. სერემიანი მოუთითებს, რომ არაბთა ბატონობის დროიდან სანახარაო მეგვიდრობითი მიწისმფლობელობის შესუსტებასთან ერთად გაძლიერდა საეკლესიო-სამონასტრო მიწისმფლობელობა. იმის გამო, რომ მუსლიმური სამართლის ნორმებს დაემორჩილნენ, მონასტრებს დაუკანონდათ ძველი პრივილეგიები. მათზე ვრცელდებოდა წესები ვაკუფების (სასულიერო მოძრავე და უძრავი ქონების) შესახებ. XIX

ს. დამდეგამდე სომხური საეკლესიო-სამონასტრო მიწისმფლობელობა სარგებლობდა სასამართლო და საგადასახადო იმუნიტეტით, რომელსაც ჩვეულებრივ აღიარებდა ყველა დამპყრობელი (Еремян, 1951:58). გასათვალისწინებელია ის, რომ ელდიგუზიანები, შაპ-არმენები და სალთუკიანები ახორციელებდნენ რჯულშემწყყნარებულ პოლიტიკას ქვეშევრდომ სომეხთა მიმართ. შაპ-არმენთა სახელმწიფოში მოქმედებდა არაერთი მდიდარი და ცნობილი ეკლესია-მონასტერი (წმ. კარაპეტის, წმ. არაქელის, მუწოზის და სხვ.) (ვახტანგი: 151; Измаилова, 1979: 140; თუბანიანი, 1964: 121; Мананджян, 1954:85). გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ სომხური ეკლესია, რომელმაც შეინარჩუნა არსებობა, პრივილეგიები და რომელმაც შეძლო გაეშალა თავისი მოღვაწეობა მუსლიმური სამართლის ნორმებით დაშვებულ ფარგლებში, ნაკლებად იყო დაინტერესებული თურქულ სამხედრო არისტოკრატიათა დაპირისპირებით. ამ მხრივ, შეიძლება ითქვას გამოწვევის წარმოადგენდნენ ანისის (და საერთოდ შირაკის) ქრისტიანები, რომლებიც შევიწროებდნენ განიცდიდნენ ქურთული მოდგმის შადდადიანთაგან. სწორედ ანისის ქრისტიანულმა ზედაფენამ მათგან თავის დასახსნელად არაერთხელ მოუწოდა დასახმარებლად ქართველ მეფეებს.

იმ პერიოდში, როცა საქართველოს სამეფომ დაიწყო ბრძოლა ჰეგემონიისათვის ამიერკავკასიაში, არანისა და სომხეთის მიწების გადანაწილება თურქი და ნაწილობრივ ქურთი ამირების ხელში სრულდებოდა, ანდა უკვე დასრულებული იყო. ბუნებრივია, რომ თურქული სამხედრო არისტოკრატია ვერ შეურიგდებოდა საქართველოს სამეფოს მისწრაფებებს და ადვილად არ დათმობდა თავის პოზიციებს. როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ამ მხრივ სამხედრო-პოლიტიკურმა კონფრონტაციამ ქრისტიანულ საქართველოსა და მუსლიმურ თურქულ პოლიტიკურ ერთეულებს შორის სასტიკი ხასიათი მიიღო.

6. სპარსეთში, პრაქის სელჩუკთა სასულტნო და თურქული საამიროები დიარ-ბაჰრსა და სომხეთში ღვთის IV-ის მემკვიდრეების დროს (XII-XIII ს-ის დასაწყისი)

ღვთის IV-ის გარდაცვალება, შეიძლება ითქვას, ნიშანი გახდა საქართველოს წინააღმდეგ მეზობელი მუსლიმური სამყაროს ამხედრებისა. შეტევა მიმდინარეობდა ფართო ფრონტით.

1125 წლის ომები

იმ ალ-ასირი, როცა ის ჯალალ ად-დინის მიერ თბილისის დაპყრობას ეხება, ჩამოთვლის იმ უსიამოვნებებს, რომლებიც ქართველებმა მოუტანეს მუსლიმებს. არაბი მემატთანე იხსენიებს ქართველთა მიერ თბილისის აღებასაც 515/1122 წ.

და იუწყება, რომ სულტანმა მაჰმუდმა "შეჰყარა ჯარები 519/7. II. 1125 - 26. I. 1126 წ. და დაძრა ქართველებზე, მას შემდეგ, რაც ისინი დაეუფლნენ [თბილისს], მაგრამ ვერა გააწყო რა მათ წინააღმდეგ" (იბნ ალ-ასირი, XII:452).⁴¹

ერაყის სელოჩუკთა სულტანის თავდასხმა საქართველოზე 1125 წ. დღემდე უცნობი იყო ჩვენი მკვლევარებისთვის. დაწვრილებით მის შესახებ რაიმეს თქმა არ შეგვიძლია, თუმცა კი იბნ ალ-ასირის ინფორმაცია საშუალებას იძლევა, დავასკვნათ, რომ სელოჩუკთა ეს ლაშქრობა მარცხით დამთავრდა.

დემეტრეს ზეობის პირველსავე წელს მის წინააღმდეგ გამოვიდნენ დიარ-ბაქრისა და ვანის ტბის რეგიონის თურქულ საამიროთა სამხედრო ძალებიც. ამის შესახებ სომხური ერთი 574/18. II. 1125 — 17. II. 1126 წ. მოგვითხრობს მათეოს ურპაეცი. მუსლიმთა ამ კოალიციაში ის პირველ ადგილზე აყენებს იბრაჰიმ ბ.სულაიმანს — იგივე იბრაჰიმ ბ.სუქმანს, ხლათის გამგებელს, რომელსაც "ზპარხე-ლთა ხარდალხ, ადმოხავლეთის ამირახ" უწოდებს. მასთან ერთად იყვნენ ხანძითის ამირა და უდ ბ.სუქმანი, რომელიც ფლობდა ჰისნ-ქიფასაც და სხვა ამირები, რომელთა ვინაობა დასახელებული არაა. ისინი დიდძალი ლაშქრით შეიჭრნენ საქართველოში, მაგრამ ქართველთა მეფემ (რომელიც ამ კონფლიქტის თარიღის მიხედვით აშკარად დემეტრეა) სასტიკად დაამარცხა ისინი, მოსრა მათი უმეტესობა, "ზუთი დდეგ ხდია მათ და ხიხზლით მოწწყა მთა და ბარი" (მათ. უტპაეცი, 1858:318; მათ. უტპაეცი, 1973: 244-45, 341). ამ ცნობას პირველად ყურადღება მიაქცია მ.ბროსემ (*Brosset*, 1851a:231). შემდეგ ის დაუუსახურებლად იქნა მივიწყებული ქართველ ისტორიკოსთა მიერ, თუმცა კი მას ჩვეულებრივად იმოწმებენ ართუკიანთა ისტორიის მკვლევარები (*Cahen*, 1958a:664; *Hillenbrand*, 1981b: 143). ჰ.მარგარიანი იბნ ალ-ასირის ზემომოტანილი ცნობის (იბნ ალ-ასირი, XII: 452) გათვალისწინებით ფიქრობს, რომ ამ ლაშქრობაში მონაწილეობდა სულტანი მაჰმუდიც, რომელიც იყო მისი ორგანიზატორი (*Маргарян*, 1979b:8; მარგარიანი, 1980:67), მაგრამ არაბი და სომეხი მემატიანეების ინფორმაცია ამგვარი დასკვნის საშუალებას არ იძლევა.

ყურადღებას მივაქცევთ იმ ფაქტს, რომ 1125 წლის კოალიციაში პირველად მონაწილეობდა ხლათის გამგებელი. ასევე პირველად გამოვიდა საქართველოს წინააღმდეგ ნაჰმ ად-დინ ილ-ლაზის ძმისშვილი, ენერგიული და უდ ბ. სუქმანი. შეიძლება დავუშვათ, რომ ამ უკანასკნელს ამოძრავებდა 1121 წ. დიდგორთან ართუკიანთა სასტიკი მარცხზე რევანშის წყურვილი. მაგრამ მთავარი მიზეზი ამ

⁴¹ პ.კ. ტუზე ამ ცნობას არასწორად თარგმნის: Он (Махмуд), правда, собрал было в 519/1125 году войска и выступил против них (грузин) после того, как (они) заняли его (Арджиш) (!-გ.კ.), но он ничего не смог с ним поделат (იბნ ალ-ასირი, 1940:161). არტემი აქ სრულიად გაუგებრად ჩასმულია თბილისის ადგილზე.

კოალიციური ლაშქრობისა უფრო ღრმაა. ვანის ტბის რეგიონისა და დიარ-ბაქრის თურქ ამირებს აწვდომებდათ საქართველოს სამხედრო წარმატებები ჩრდილოეთ სომხეთში. განსაკუთრებით მძიმე უნდა ყოფილიყო მათთვის ანისის აღება დავით IV-ის მიერ. ანისი ქართველთა ჯარისთვის საუკეთესო და მოხერხებული ბაზა იყო არეზის ნაპირებისკენ გასალაშქრებლად და თვით საქართველოს ტერიტორიების დასაცავად (გუდუჩანიშვილი, 1991, № 3:32). ამის გამო, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ანისი გახდა მიზეზი არაერთი სისხლისმღვრელი ომისა ქართველებსა და მეზობელ თურქულ საამიროებს შორის.

დემეტრე I-ის ამ ორი წარმატების ლოგიკურ გაგრძელებას წარმოადგენდა ქართველთა მიერ დვინის აღება. მუჰამად ალ-ჰამავი წერს, რომ ჰიჯრის 519/7. II.1125 — 26.I.1126 წ. "ხაზართა მეფემ აიდო ქალაქი დვინი და დაზოცა [იქ] ურიცხვი ხალხი" (მუჰ. ალ-ჰამავი, 1960:83მ).

XII ს. 20-იან წლებში ხაზართა აქტივობა ამიერკავკასიაში, ცხადია, ანაქრონიზმია. მუჰამად ალ-ჰამავის ზემომოტანილ ცნობაში ხაზართა მეფის ნაცვლად უნდა წავიკითხოთ ჭურზთა,⁴² ე.ი. ქართველთა მეფე, რომელიც ამ შემთხვევაში არის მხოლოდ დემეტრე I.

ამრიგად, ჩვენს ხელთაა სრულიად ახალი ცნობა, რომელიც მოწმობს, რომ ქართველებმა დვინისთვის ბრძოლა 1125 წ. დაიწყეს. XII ს. I მეოთხედში დვინზე პრეტენზიას აცხადებდნენ შადდადიანები და თურქმენი ამირები და უკვე 1121 წ. (დიდგორის ბრძოლის წინ) ის ეპყრა არზანისა და ბითლისის ამირას ტულან-არსლანს. მომდევნო ოთხი წლის მანძილზე მმართველის ცვლილება დვინში უცნობია და შეიძლება დავასკვნათ, რომ 1125 წ. (ან 1126 წ. დასაწყისში) დვინისათვის ბრძოლაში ქართველებმა სძლიეს აპდაბიანებს. ეს იყო, ფაქტობრივად, პირველი

⁴² ხაზარების (الخزر) და ჭურზების (الجرز) აღრევა ხშირად გვხვდება არაბულ წყაროებში. ეს ადვილია მარტივი მანიპულაციით: არაბულ ასოებზე წერტილების გადაადგილებით. მსგავსი შეცდომები ნაწილობრივ გადამწერთა „დამსახურებაა“. ამასთან, XII-XIII და მომდევნო საუკუნეების არაბი ავტორები ზოგჯერ, ვფიქრობთ, შეგნებულად ცვლიდნენ ნაკლებად ცნობილსა და გავრცელებულ **ალ-ჭურზს**, არაბთა ისტორიაში კარგად ცნობილი და უფრო გასაგები **ალ-ხაზარ**-ით. მუჰამად ალ-ჰამავი **ალ-ხაზარ** — ხაზარებს ქართველთა აღსანიშნავად ხმარობს XII ს. 60—70-იან წლებამდე (მუჰ. ალ-ჰამავი, 1960:78ა, 83ბ, 86). ეს გვაძლევს საფუძველს ვიფიქროთ, რომ ეთნიკური ტერმინი **ალ-ჯურზ**, რომელიც IX-X სს. არაბულ წყაროებში გვხვდება ქართველთა აღსანიშნავად, ამ პერიოდამდე ცოცხალი იყო არაბულენოვან წრეებში. მაგრამ იმავე ხანებში უფრო ხშირად და ფართოდ გამოიყენებოდა სხვა ეთნიკური ტერმინები: **ალ-ჭურჯ** და **ალ-აბხაჯ** (ჯაფარიძე, 1993ა:121-43). წყაროებში **ალ-ხაზარისა** და **ალ-ჭურზის** აღრევაზე შეცდომაში შეიყვანა წარმოშობით სომეხი ისტორიკოსი მურაჯა და ოსსონი (გარდ. 1807 წ.), რომელიც თვლიდა, რომ ქართველებს თავიანთი სახელი ხაზარებმა დაუტოვეს. ალბათ არაბული წყაროების ცნობათა მცდარ ინტერპრეტაციას ემყარება თურქი ისტორიკოსის მ.ბალას განცხადებაც, რომ სელჩუკთა ხანაში მთელ სამხრეთ ამიერკავკასიასთან ერთად საქართველოც „ხაზართა ქვეყნად ითვლებოდა“ (Bala, 1942:837-45; შენგელია, 1989:157).

სამხედრო კონფლიქტი აპდაბიანთა საამიროსთან. ქართველებმა დაიკავეს დვინი, მაგრამ ვერ შეძლეს მისი შენარჩუნება.

1126 წელი. ანისისა და მდინის დაპყრობა

1125 წ. გამარჯვებები, თითქოსდა ყველა პირობას ქმნიდა იმისთვის, რომ დავით IV-ის საგარეო პოლიტიკური კურსი წარმატებით გაგრძელებულიყო, მაგრამ, სამწუხაროდ, ასე არ მოხდა. მალე დემეტრე I-მა დათმო ახალი მნიშვნელოვანი ტერიტორიული მონაპოვრები ჩრდილოეთ სომხეთში.

1126 წ. ქართველებმა დაიკავეს ანისი (*История Армянского народа, 1951:160; Манандян, 1954:271*), სადაც აღდგა შადდადიანთა ძალაუფლება. ცხადია, შადდადიანებს მხოლოდ საკუთარი ძალებით არ დაუბრუნებიათ ეს ქალაქი. ვარდანის ცნობით, დავით IV-ის მიერ საქართველოში გადასახლებული ანისის ყოფილი გამგებლის აბუ ლ-ასვარის ერთერთი ვაჟი ფადლუნი ხორასანში იმყოფებოდა. დავით IV-ის გარდაცვალებისთანავე ის უკან დაბრუნდა და დაიწყო ბრძოლა ანისისათვის (ვაზირანი: 147-48). სამუელ ანეცის თანახმად, ფადლუნმა თავშესაფარი პოვა ხორასანის "ამირათა უფროხთან" (სამ. ანეცი, 1893:125-26). მართალია, უკანასკნელის სახელი არ იხსენიება, მაგრამ არ შეგვცდებით, თუ ვიტყვით, რომ ის დიდი სელჩუკი სულტანი სანჯარია. როგორც ჩანს, ანისისათვის ბრძოლაში ფადლუნი ეყრდნობოდა ხორასანიდან წამოყვანილ სამხედრო შენაერთებს. ამავ ძალების მხარდაჭერით მას უნდა დაეკავებინა დვინი და შემდეგ განჯაც⁴³ (ვაზირანი: 148). მალე სელჩუკი უფლისწული ტულრილ ბ.მალიქ ბ. მუჰამადი, რომელიც ხორასანში სანჯართან იყო შეხიზნული, ათაბაგ ყარა-სონყურთან ერთად დაბრუნდა განჯაში, ხოლო შემდეგ ფადლუნმა არზანისა და ბითლისის აპდაბიანებთან მეტოქეობაში დათმო დვინიც, მაგრამ შადდადიანებმა შეინარჩუნეს ანისი.

ანისისათვის ბრძოლის პერიპეტეები კარგადაა შესწავლილი ქართულ ისტორიოგრაფიაში (ლთთფიფანიძე, 1970:105-6; ლთთფიფანიძე, 1979გ:265-66; ასათიანი, 1968:47; სჯოფანაძე, 1974:46; თფუფია, 1975:97-99). მაგრამ შეუძლებელია არ შევჩერდეთ მათეოს ურბაეცის მითითებაზე, რომ დემეტრე "დააბრუნა მანუჩეხ შვილები (შადდადიანები — გ.ჯ.) ქალაქ ანისში და მრავალი ფიციტ დაადგინა იხინი თავის მოწილ მსახურებად მთელი თავიხი სიციფხლის მანძილზე" (მათ. ურბაეცი, 1966:249). ეს ცნობა რამდენადმე ამსუბუქებს ანისის დაკარგვით გამოწვეულ მძიმე შთაბეჭდილებას და მიუთითებს დემეტრეზე ფადლუნის გარკვეულ ვასალურ დამოკიდებულებაზე. ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიჩნეულია, რომ შადდადიანმა ანისი ყმადნაფიცობის პირობით

⁴³ ვ.მინორსკი თვლიდა, რომ განჯის ოკუპაციისათვის ფადლუნ IV-ს, შესაძლოა ნიადაგი მოეშადა დავით აღმაშენებლის წარმატებებში (*Minorsky, 1953:85; შენ. 2; თოფურია, 1975:100*). მაგრამ ასეთი დაშვება საეჭვოდ მიგვაჩნია.

მიიღო (ლტრთქიფიანბი, 1979გ:266-67). მან იკისრა ქალაქში ქრისტიანთა პრივილეგიების დაცვა. მართალია, უკანასკნელი პირობა ფადლუნმა დაარღვია (ამბალაბი, 1974:138-39), მაგრამ საქართველოს სამეფოს მიმართ ის, ისევე როგორც მისი მემკვიდრეები, ლიბალური იყვნენ. ამით შეიძლება ავსნათ ის, რომ დემეტრეს დიდი ხნის მანძილზე აღარ გამოუჩენია აქტიური ინტერესი ანისისადმი. ეს მოხდა მხოლოდ მაშინ, როცა გაჩნდა იმის საფრთხე, რომ ანისის სალთუქიანი იზუ ად-დინ სალთუქი დაეუფლებოდა 1154 წ.

1128 წელი. ბრძოლები არანის სელჩუკებთან

ვარდანის ცნობით, "დემეტრემ არამარტო შეინარჩუნა მამის მიერ დატოვებული მემკვიდრეობა, არამედ მიუმატა კიდევაც მას დმანისი და ზუნანი, რომლებიც ხპარხელებს წაართვა" (ვაზდანი: 147).

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ზუნანი ჯერ კიდევ 1121 წ. შემოიერთა დავით IV-მ (სფუნაბი, 1990:30), მაგრამ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობიდან მხოლოდ ისა ჩანს, რომ ამ დროს მეფეს დაულაშქრავს და დაურბევია ეს ციხე-ქალაქი (დავით აღმ. ისტ., 1992:188). 1128 წ. იოანე და სუმბატ ორბელიებმა აიღეს ზუნანი (სამ. ანუცი, 1893:129) და ამიერიდან იგი საბოლოოდ შეუერთდა საქართველოს სამეფოს. ამრიგად, ზუნანი, რომელიც მდებარეობდა მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, თაუზ-ჩაის შესართავთან (მუხსელიშვილი, 1977:157-58; *Мухелишвили*, 1991:172-188) მართლაც წარმოადგენდა დემეტრეს ახალ ტერიტორიულ მონაპოვარს.

რაც შეეხება დმანისს, ეს უკანასკნელი დავით IV-მ დაიპყრო 1124 წლის მარტში. მეფის სიკვდილის შემდეგ, როგორც ჩანს, ქართველებმა დაკარგეს იგი და დემეტრეს დასჭირდა ბრძოლით მისი დაბრუნება.

ივჭავიანიშვილი თვლიდა, რომ დემეტრემ დმანისი დაიპყრა 1125 წელს. ის იმოწმებდა ერთ კვირკოსს, რომლის თანახმადაც დემეტრე გამეფებისთანავე "ქ-კხა ხამახორმოცდაზუთხა (ე.ი. 1125 წ.) მიუყდა დმანისს, წაუღო ციხე" (ჯავახიშვილი, 1965:221). 1125 წელი დემეტრეს მიერ დმანისის აღების თარიღად მიღებულია სხვა მკვლევართა მიერაც. ამავე დროს გამოთქმულია მოსაზრება, რომ დმანისისათვის ბრძოლა დემეტრეს ამ ლაშქრობით არ დასრულებულა, რადგანაც 30-იან წლებში დმანისის ხელშეორედ აღება გახდა საქირა (ლტრთქიფიანბი, 1979გ:264; სფუნაბი, 1990:30,31). ამ თვალსაზრისის საფუძველს იძლევა თითქოს ისიც, რომ მხითარ აირივანეცის თანახმად დმანისი (ისევე, როგორც ზუნანი) დემეტრემ აიღო 1131-1140 წლებში (მხით.აირივანეცი: 80).

როგორ გვესახება ჩვენ ეს საკითხი? ივჭავიანიშვილის მიერ დამოწმებულ კვირკოსში, რომელიც გამოაქვეყნა ე.თაყიანიშვილმა, ნათქვამია ისიც, რომ დმანისის აღების დროს მეფემ "ამოხწყვიტნა ყარხხუდუდიანი". მკანაშვილის მიერ შექმნილი "ქართლის ცხოვრების" ერთი ნუსხით, რომელიც XVII ს. პირველ ნახევარს განეკუთვნება, დემეტრე "მიუყდა დმანისს, წაუღო ციხე

და ამოხწყვიტნა ყარახუდუღლიანი" (თაყაიშვილი, 1913:63; *Такашвили*, 1906: 117). ვახუშტი წერს, რომ მეფემ "მოხტყუევნა ყარახუნდუღლიანი" (ქც, IV, 1973:165; იხ. აგრეთვე, ილანუ შაფლინიშვილი, *H* 2134:6218). ეს ცნობა კი, რომელიც ჩვენი მკვლევარების მიერ ადრე კომენტირებული არ ყოფილა, საშუალებას იძლევა დავადგინოთ დემეტრე I-ის მოწინააღმდეგის ვინაობა და მასთან ბრძოლის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი.

„ყარას უღუღლიანი“, ან უფრო სწორად ყარასუღუღლიანი / ყარასუნღუღლიანი აღნიშნავს ყარა-სონყურის მიმდევარს, ყარა-სონყურიანებს, ხოლო ყარა-სონყური, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ერაყის სელჩუკთა სასულტნოს ცნობილი მოღვაწეა. 1127 ან 1128 წ. სულტანმა სანჯარმა ის ტულრილისა და მას'უდის ათაბაგად დანიშნა და წარგზავნა არრანში, რომლის გამგებლადაც ის რჩებოდა 1140-41 წლამდე. ამ მონაცემებით ცხადია, რომ დემეტრე I-ს არ შეეძლო დაემარცხებინა "ყარახუნდუღლიანი" 1125 წ. ეს შეიძლება მომხდარიყო არა უადრეს 1127 წლისა, უფრო 1128 წელს, რომელსაც დმანისის ალების თარიღად ვარდანზე ადრე ასახელებს სამუელ ანეციც (სამ.ანჯი, 1893:128). ზემომოტანილი ცნობა მხითარ აირივანეცისა, რომელიც ამ ამბიდან საუკუნენახევრის შემდეგ წერდა, არა-ზუსტია (მდრ. შაბგარიაანი, 1975:82). საფიქრებელია, რომ 1127-1128 წწ. არრანის გამგებლად წარგზავნილმა ყარა-სონყურმა სულტან სანჯარის⁴⁴ სამხედრო ძალების დახმარებით დროებით ხელთ იგდო დმანისი. ამავე ხანებში ჩვენი ვარაუდით, მან ქართველთაგან დაიბრუნა ტავეშისა და ტერუნაქანის ციხეები.⁴⁵ კვირიკიანებმა აბასმა და დავითმა ტავეშისა და მაწნაბერდის ციხეები სამფლობელოდ ტულრილ ბ. მუჰამადისა და ყარა-სონყურისგან მიიღეს.

ყარა-სონყური შეეცადა განემტკიცებინა თავისი წარმატებები და აეღო ნორბერდიც, მაგრამ ამაოდ. 1128 წ. დემეტრემ იგი დაამარცხა მრავალრიცხოვანი ჯარითურთ ნორბერდთან (სამ.ანჯი, 1893:129). იმავე წელს მეფის სარდლებმა აბულეთმა და ივანემ დაიბრუნეს დმანისი, რომელიც საბოლოოდ შევიდა საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში.

1130 წელი. ბრძოლები სელჩუკებთან

და შაჰ-არმენთა სახელმწიფოსთან

არაბი ისტორიკოსი ალ-აზიმი აღნიშნავს, რომ ჰიჯრის 524/15. XII. 1129-3. XII. 1130 წ. ქართველებს ორი შეტაკება ჰქონდათ სელჩუკებთან: "დალაშქრეს ქართველებმა [მუხლიმები], დაეგა მათ ხულტნის ლაშქარი და დაიბრუნა ნადავლი..." "დალაშქრეს ქართველებმა ირანის ქვეყანა და დაეგა მათ

⁴⁴ იბნ ალ-ასირი წერს, რომ ამ დროს რეში მყოფ სანჯარს ჰყავდა დიდძალი ჯარი (ჯაამ ქასირ) (იბნ ალ-ასირი, X:65).

⁴⁵ ტავეში და ტერუნაქანი ხელახლა მხოლოდ თამარის ეპოქაში იქნა შემოერთებული საქართველოს სამეფოსთან (კირაკ. განძაყეცი: 118).

სულტანი ტუდრილი" (ალ-აზიზი, 1938: 402,404).

პირველი შეტაკების ადგილს ალ-აზიზი არ ასახელებს. არ იხსენიებს სულტნის სახელსაც, მაგრამ ის უნდა იყოს მეორე ცნობის ტულრილი. პირველ ბრძოლაში უპირატესობა ჯერ ქართველებს ჰქონიათ, მაგრამ შემდეგ მოწინააღმდეგეს დაუბრუნებია ქართველთა მიერ მოპოვებული ნადავლი. მეორე ცნობაში ირანის ნაცვლად ამკარად არჩანი იგულისხმება. ტულრილი ამ დროს სწორედ არჩანში იყო. მართალია, ის სულტანი გახდა მხოლოდ 1132 — 1133-34 წლებში, მაგრამ ამ ტიტულით არაბ ავტორებთან ის ზოგჯერ უფრო ადრეც იხსენიება (ალ-ფარაბი, 1985:88; სიმც მ.ალ-ჯაჟი, 1967:204-5).

არჩანის სიახლოვეს ერთ ასეთ სამხედრო კონფლიქტზე 1130 წ. მოგვითხრობს ვარდან: "ამ დროს გაგის ველი ადვიზო ურჯულოთა ხზვადახზვა ტომის ურიცხვი მხედრებით, რომლებიც შეიკრიბა აქ, რათა გვეხლისთვის მიეცათ ხურბ-ხაჩის [მონახტერი]... მაგრამ უფალმა თავისი მრისხანებით ხიხელე გადმოუვლინა მათ და გაცოფებულვებმა დაიწყეს ერთმანეთის ზოგვა. დემეტრემ იხარგებლა ამით, გამოჩნდა [გაგის] ველზე და ადვილად იგდო ხელთ მთელი მათი ხაჭურჭლე" (ვაზღანი: 150).

შესაძლებელია, რომ ვარდანის ამ და ალ-აზიზის მეორე ცნობაში მოხსენიებული ბრძოლები ერთსა და იმავე ამბებს ეხება. ქართველთა თავდასხმას არჩანზე მოჰყვა ტულრილის და მისი ათაბაგის ყარა-სონყურის შემოჭრა საქართველოს სამეფოში. სურბ-ხაჩის მონასტრის დაწვა, რაც ფიგურირებს ვარდანთან, იყო ერთი რგოლი კამპანიისა, რომელიც, ალბათ, გაგის ციხე-ქალაქის დაბრუნებასაც ისახავდა მიზნად. ამ ბრძოლაში დემეტრე I გამარჯვებული გამოვიდა და შეინარჩუნა გაგი. ამით დაპირისპირება არჩანის სელჩუკებთან 1139 წლამდე შეწყდა.

1130 წელი აღინიშნა, აგრეთვე, ახალი შეტაკებით ხლათის გამგებელთან. ლაშა გიორგის-დროინდელი მემატიანე მოგვითხრობს, რომ დემეტრემ ამ წელს ("ქორთნიკონი იყო ხამახ ორმოცდაათი") გააქცივნა ხუქმანეთნი, (ქც. I, 1955: 366; ლორთქიფანიძე, 1979გ: 265). ეს ცნობა თითქოსდა მიუთითებს, რომ „სუქმანეთნი“, სუქმან II-ის ხალხი (Brosset, 1849:381; დონდუა, 1967ა:110), მისი ჭეშმევადომები, მომხდურნი იყვნენ. კონფლიქტი ისევ ჩრდილოეთ სომხეთზე ბატონობით იქნებოდა განპირობებული, მაგრამ ბრძოლის ადგილი უცნობია. მის შესახებ არც აღმოსავლური წყაროები მოგვითხრობენ რაიმეს. ვიცით მხოლოდ ის, რომ დემეტრემ არამარტო "გააქცივნა ხუქმანეთნი, ... თავი ყოვლისა სპარსეთობისა", არამედ "დაზოგნა და ამოხწყვდა და ადავხნა ხაჭურჭლენი და ლამქარი მიხნი" (ქც. I, 1955:366). ამ მარცხს ხელი არ შეუშლია შაჰ-არმენისთვის გაეფართოებინა თავისი სამფლობელოს საზღვრები არეზის მარცხენა ნაპირზე შირაკის სამხრეთითა და ვანანდის

46 ამ კონფლიქტის შესახებ იხ.სტეფანაძე, 1990:34.

სამხრეთ-აღმოსავლეთით — არშარუნიქში. 1144-1145 წ., როცა დემეტრემ სიკვდილით დასაჯა ივანე აბულეთის ძე, მისი ვაჟი თირქაში სუქმან II-სთან გაიქცა. მან შაჰ-არმენისგან სამფლობელოდ სწორედ არშარუნიქი (ქართ.აშორნია) მიიღო და ალბათ მისივე სამხედრო ძალებით "დიდი ხიმამაცით არბეკდა ხაქართველოხ" (ჯაბდანი: 151).

1131 წელი. ახალი კონფლიქტი ავღაბიანებთან

1130 წ. არზანისა და ბითლოსის გამგებლის შამს ად-დავლა ტულან-არსლანის ვაჟი კურთი (ხურთი) დვინის კედლებთან გამოიჩნდა. მან დაამარცხა ფადლუნი და დიბრუნა დვინი (ჯაბდანი: 150), რომელსაც ავღაბიანები 1125 წლამდე ფლობდნენ.

დიარ-ბაქრის თურქმენთა ხელახალმა გამოჩენამ ჩრდილოეთ სომხეთში საქართველოს სამეფო კარის რეაქცია გამოიწვია. ქართველთა ლაშქარი ივანე აბულეთის ძის სარდლობით დაეცა გარნისს, რომელიც, როგორც ჩანს, ავღაბიანებმა იგდეს ხელთ, მაგრამ სასტიკი მარცხი განიცადა ტულან-არსლანთან (კუზთან) და კურთისთან ბრძოლაში. კურთიმ, რომლის სისასტიკეზეც ლეგენდები დადიოდა, დაღუპულ ქართველ მებრძოლებს თავები დააჭრა და ისინი დვინის მეჩეთის მსწრეთსა და მის ქვის შევრილებზე დააწყობინა (სამ.ანგეც, 1893:131; ჯაბდანი: 151; მატგაბიანი, 1975: 84-5). ამ მარცხის შემდეგ საქართველოს სამეფო კარი იძულებული გახდა დიდი ხნით შეეგუებოდა დვინის დაკარგვას. XII ს. 60-იან წლებამდე აქ არზანისა და ბითლოსის თურქმენი (ავღაბიანი) ამირები ბატონობდნენ.

1139-1153-54 წლები. შრტიმერთობა არრანთან

კონფრონტაცია საქართველოს სამეფოსა და არრანის თურქ-სელჩუკებს შორის ახალი ძალით განახლდა 1139 წლიდან.

1139 წ. 30 სექტემბრის საშინელმა მიწისძვრამ საძირკვლებამდე დაანგრია არრანის დედაქალაქი განჯა (*Бунятов, 1965:55-67*) და ათეულობით ათასი ადამიანის სიცოცხლე იმსხვერპლა.⁴⁷ მიწისძვრის დროს ათაბაგი ყარა-სონყური ფარსის გამგებლის ბოზ-აბას წინააღმდეგ სალაშქროდ იყო წასული. ყარა-სონყურმა 'იმად ად-დინ ალ-ისფაჰანის ცნობით, სძლია ბოზ-აბას, ფარსი სელჩუკ უფლისწულს გადასცა და მხოლოდ უკანდაბრუნებულმა ჯიბალის ქალაქ ბურუჯირდში შეიტყო მიწისძვრის შესახებ. აქვე გაიგო, რომ განჯას "ურწმუნო აბზაზები და ქართველები (ალ-ქურჯე) დახზმოდნენ თავს" (ალ-ისფაჰანი/ალ-მუნდარი, 1900:173; ჯათაბიძე, 1992ა:121).

⁴⁷ სხვადასხვა ცნობით მიწისძვრის დროს განჯაში დაიღუპა 200—300 ათასი ადამიანი (იბნ ალ-ასირი, XI:77; სიბტ ბ. ალ-ჯაუზი, 1952:169; ალ-ისფაჰანი/ალ-ბუნდარი, 1900:173; ალ-ისფაჰანი/ალ-ბუნდარი, 1943:174 — ამ თურქულ თარგმანში ორიგინალისაგან განსხვავებით, საქმე ისეა წარმოდგენილი, რომ ეს ხალხი თითქოსდა ქართველებმა გაეღიბეს).

განჯაზე დემეტრე I-ის თავდასხმას მოგვითხრობენ სომეხი ისტორიკოსებიც (მს. გომი, 1968: 38-39; ჯიბაჯ. კანმაჯუცი:137). ამასთან, *იმაღ იდ-დინ ალ-ისფაჰანისა და მხითარ გომის ცნობები ბევრ დეტალში ემთხვევა ერთმანეთს და ისინი არავითარ ეჭვს არ ტოვებენ იმაში, რომ ეს ლაშქრობა სწორედ მიწისძვრას მოჰყვა.

ქართველებმა, რომელთაც მეთაურობდა ივანე აბულეთის ძე,⁴⁸ განჯაში დიდალი სიძლიერე და ტყვე იგდეს ხელთ (მს.გომი, 1968:39. ალ-ისფაჰანი/ალ-შუნდატი 1900:173). მათ შეხსნეს განჯის კარები, რომელიც დღემდე დაცულია გელათში,⁴⁹ მაგრამ მიწისძვრით დანგრეული განჯის დარბევას ერთი შესაძლებელი შედეგი შეიძლება ჰქონოდა და ჰქონდა კიდევაც: მუსლიმთა უკიდურესი გალიზიანება და მათი ძალუბის კონსოლიდაცია. ყარა-სონყურის სწრაფად დაბრუნდა განჯაში, დაიწყო მისი აღდგენა-განახლება და წამოიწყო საომარი მოქმედებები საქართველოს წინააღმდეგ.

*იმაღ ად-დინ ალ-ისფაჰანის თანახმად, ყარა-სონყურს დაუმარცხებია, „დაუმცირებია“ ქართველები და დაუხოცია მათგან დიდალი, მაგრამ ამავე დროს მემატიანე ცდება, როცა ყარა-სონყურს მიაწერს საქართველოში არარსებული ახლადშენებული ჭალაქ განჯის დანგრევასა და განჯის კარების ისევ განჯაში დაბრუნებას (ალ-ისფაჰანი/ალ-შუნდატი, 1900: 173).

ყარა-სონყურის ორ წარმატებით ლაშქრობას იხსენებს მხითარ გომიც. ის აღნიშნავს, რომ მან „შეაშფოთა იხინი (ქართველები) და შეაძრწოლა. აიღო მათი გამაგრებული ციხე-ხიმაგრეები, დააგზრო იხინი და დაბრუნდა იქიდან მთიანი გეღამით“ (მს.გომი, 1968:40).

⁴⁸ მხითარ გომი მას უბრალოდ ივანეს სახელით იხსენიებს (მს.გომი, 1968:39). ზ.ბუნიატოვის აზრით ის ივანე მხარგრძელია (*Буниятов, 1978:192*). ლ.დავლიანიძე ქართველთა ამ სარდალს მართებულად იიგივებს ივანე აბულეთის ძესთან (დავლიანიძე, 1968:28). მაგრამ ამავე დროს უკრიტიკოდ იღებს ვარდანის ცნობას იმის თაობაზე, რომ ივანე აბულეთის ძე დემეტრემ სიკვდილით დასაჯა 1132 წ. (დავლიანიძე, 1968:31). *იმაღ ად-დინ ალ-ისფაჰანის თხზულებაში ქართველთა სარდალის სრული სახელია ივანი იბნ აბი ლ-ლამს (ალ-ისფაჰანი/ალ-ბუნდარი, 1900:173). ჰუტსმამ პირველად გააიგივა ის ივანე აბულეთის ძესთან (ალ-ისფაჰანი/ალ-ბუნდარი, 1889:190. იხ. აგრეთვე მარგარიანი, 1975:83). არაბ. ქ. ზეპირ მეტყველებაში ხშირად გვაძლევს თ-ს. ამის გამო „აბულ-ლამს“ ქართულში შემოვიდა და დამკვიდრდა აბულეთის ფორმით. ამრიგად, ვარდანის ინფორმაციის საწინააღმდეგოდ, მხითარ გომისა და *იმაღ ად-დინ ალ-ისფაჰანის ცნობებით, ივანე აბულეთის ძე ცოცხალია 1139 წელსაც. სამუელ ანციისა და ლაშა გიორგის-დროინდელი მემატიანის თანახმად ივანე აბულეთის ძე დემეტრეს სიკვდილით დაუსჯია 1145 წ. (სამ.ანეცი, 1893:133; ქც. I, 1955:367). ეს თარიღი, რომელიც მართებულად მიგვაჩნია, მიღებული აქვთ ვნადირაძესა და ჰ.მარგარიანს (ნადირაძე, 1973:64; *Маргарян, 1979:62*; იხ. აგრეთვე: კვაჭანტირაძე, 1989:105-6).

⁴⁹ კარებზე ამოკვეთილი ქართული წარწერა იუწყება, რომ ის ჩამოტანილია დემეტრე I-ის მეფობის მე-13 წელს, ე.ი. 1138 წ. (*Brosset, 1851:40-1*; ქრონიკები, 1892:248). განჯის კარებზე არის უფრო ადრეული არაბული წარწერაც, რომლის თანახმადაც ის გაუქვითვია მკედელ იბრაჰიმ ბ.უსმან ბ.ანკაევიჰს შადდადიანი შაჰირ ბ.ფადლის ბრძანებით (*Альтман, 1949:26-27*). იქვე იხ.ლიტერატურა ამ საკითხზე).

სამუელ ანეცი აზუსტებს არჩანის ათაბაგის ლაშქრობის ერთ მიმართულებას: 1139 წ. ყარა-სონყურს ივანე აბულეთის ძე დაუმარცხებია განჩენქში⁵⁰ (სამ. ანეცი, 1893:132), იგივე გაჩიანში (*Brosset*, 1850:462; მატგაბიანი, 1975:83-4) მდ.დებედას ქვემო წელზე, მდ.ხრამის მარჯვენა ნაპირას იმ ველზე, რომელსაც სომხურ წყაროებში ეწოდება ვრაც-დამტი (მუხსელინივილი, 1980:39).

ყარა-სონყურის სიკვდილის შემდეგ ახალმა გამგებელმა, სულთან მას'უდის მიერ წარმოგზავნილმა ჩავლი ატ-ტულრილიმ ბრძოლით აიღო განჯა, ხელთ იგდო მისი ამირა ხუტულტი (კუთლული?), რომელიც აქ ყარა-სონყურმა დანიშნა და თვალეზი დასთხარა მას. შემდეგ ჩავლიმ დაიპყრო ხაჩენის ციხეები და აიღო ტავეშიცი, საიდანაც განდევნა კვირიკეს ძე აბასი (მს.გლში, 1968:41-2).

ჩავლი ატ-ტულრილის მმართველობის (1140-41—1146) დროს პირდაპირი მონაცემები არჩანის თურქ-სელჩუკებთან საქართველოს სამხედრო კონფრონტაციისა არ გვაჩვენია, მაგრამ საფიქრებელია, რომ დემეტრე I-ისათვის სასიძოვნო არ იქნებოდა ჩავლის წარმატებები ხაჩენში. აღსანიშნავია ისიც, რომ კვირიკიანმა აბასმა ტავეშის დაკარგვის (სომხური ერთი 594/13. II. 1145 — 12. II. 1146 წ.) შემდეგ თავშესაფარი ისევ საქართველოში პოვა (მს.გლში, 1969:41) და საფიქრებელია, რომ დემეტრე I მას აქტიურ დახმარებას უწყევდა ჩავლის წინააღმდეგ ბრძოლაში.

ჩავლი ატ-ტულრილის გარდაცვალების (1146 წ. შემოდგომა) შემდეგ არჩანის გამგებლად დანიშნულმა ფახრ ად-დინ 'აბდ არ-რაჰმან ბ.ტულან-ოურეჟმა დაუყოვნებლივ დაიწყო სამზადისი საქართველოს დასალაშქრად. მხითარ გომის ცნობით: "ხულტნის ბრძანების თანახმად [ის] მოვიდა არჩანის ოლქში და დაიპყრო ერთიანად. ამასთანავე გაბოროტებული იყო ხიძულვილით ქართველთა მეფის მიმართ (და) იმუქრებოდა მთელი იმ მხარის გადაწვით, რომელიც კი მის მფლობელობაში იყო" (მს.გლში, 1968:41).

ფახრ ად-დინის „გაბოროტება და ხიძულვილი“ საქართველოს მეფისადმი და მისი სამხედრო სამზადისი, საფიქრებელია, საკმაოდ განმაურდა. ამას მოწმობს მხითარ გომის ცნობა, რომ მისი ამ "ხაშინელ მუქარათა გამო, შიშისაგან შემფოთებული დედაქალაქის წმიდა მონახტრები ჰაღბატი და ხანაჰინი მხოლოდ ლოცვებით ხასოებდნენ და დემერთხ შესთხოვდნენ ყველა შორ-წმუნის გადარჩენას" (მს.გლში, 1968:42).

ფახრ ად-დინ 'აბდ არ-რაჰმან ბ.ტულან-ოურეჟის სამზადისს ქართველებზე

⁵⁰ ლ. დავლიანიძე ცდილობს, რომ 1139 წ. ბრძოლებს დაუკავშიროს ყარა-სონყურის დამარცხება ნორბერდში. ის წერს: „საფიქრებელია, რომ ქართველთა ლაშქარმა მოულოდნელად შემოჭრილ ათაბაგს ფეხდაფეხ სდია, მიუსწრო და დაამარცხა“ (დავლიანიძე, 1968:29), მაგრამ, როგორც ვნახეთ, ნორბერდთან ყარა-სონყურის დამარცხდა გაცილებით ადრე, 1128 წ.

სალაშქროდ აღნიშნავს *იმად ად-დინ ალ-ისფაჰანიც (ალ-ისფაჰანი/ალ-მუნდარი 1900:197). ალ-ჰუსაინი მოუთითებს, რომ მან "გაგზავნა ამირები ქართველებთან საბრძოლველად. ის გზავნიდა მათ ერთი მეორეზე მიყოლებით, ისე რომ არავინ დაიტოვა თავისთან" (ალ-ჰუსაინი: 65მ). ზაჰირ ად-დინ ნიშაბური მოგვითხრობს, რომ ფაზრ ად-დინისადმი დაქვემდებარებულმა ამირებმა "განჯახს მიაღწიეს და შეერთდნენ ქართველთა მხარეში, შამქორისა და ცინე-ხიმაგრე ახმან-ბინის მიდამოებში" (ჰაჰირ ად-დინ ნიშაბური: 62; თლფუჰია, 1975:228), მაგრამ ბრძოლა არ დაწყებულა. ფაზრ ად-დინი 541 წლის ზულ-კა'დას თვეში /4. IV—3. V. 1147 წ. მსხვერპლი შეიქმნა სულტან მას'უდის თანხმობით მოწყობილი თურქი ამირების შეთქმულებისა. არრანი და აზერბაიჯანი გადაეცა ამ შეთქმულების ერთ-ერთ მთავარ მონაწილეს ხასს-ბექ ფალანგ-არის, მაგრამ ის ფაქტობრივად სულტნის კარზე იმყოფებოდა და ამ მხარეებს მისი მოხელეები განაგებდნენ.

მხითარ გოში მოგვითხრობს ხასს-ბექის ბრძოლაზე ფარსის გამგებელ ბოზ-აბასთან, რაც 1147 წლის ივლისში მოხდა და წერს, რომ ამის შემდეგ, ალბათ იმავე 1147 ანდა 1148 წ. განჯის დაუფლებას შეეცადა ვინმე ამირა ერგიში (რომელიც არდებელის ზემოხსენებული მფლობელი აღუშ/არლუში უნდა იყოს). განჯის თავაკცებმა დახმარება სთხოვეს დემეტრე I-ს. მეფემ გაგზავნა ჯარები და ქართველთა ჩარევის შემდეგ "ერგიში გაიქცა და ხვარსეთის მხარეებში დაბრუნდა" (მს.გოში, 1968:43).

ზემომოტანილი ამბების გადმოცემასთან ერთად სომეხი მემატიანე იმასაც იუწყება, რომ ამ დროისათვის, 1147-48 წ. რუსუდანი, დემეტრეს ასული, სულტნის, ე.ი. მას'უდის მეუღლე იყო (მს.გოში, 1958:485).⁵¹ აქვე აღვნიშნავთ, რომ მას'უდის სიკვდილის შემდეგ რუსუდანი ითხოვა მისმა ძმამ, ტახტის მაძიებელმა სულაიმან-შაჰმა. ეს მოხდა 1153 წ. მიწურულს, ან უფრო 1154 წ. დამდეგს, როცა მან დროებით დაიკავა პამადანი. ქორწინება ხანმოკლე აღმოჩნდა. ქორწინების ღამეს სულაიმან-შაჰს შეატყობინეს, რომ მის წინააღმდეგ მზადდებოდა შეთქმულება და ის იძულებული გახდა მიეტოვებინა "ქართველთა მეფის ასული" (ბინთ მაღიქ ალ-ქურჯ), „აბხაზი ქალბატონი“ (ხათუნ ალ-აბ-ხაზიმა) და გაქცეულიყო (ალ-ისფაჰანი/ალ-მუნდარი, 1900:214; ჯავახიძე,

⁵¹ მხითარ გოშის „ალბანეთის ქრონიკის“ ქართული და რუსული თარგმანებიდან იქმნება მცდარი შთაბეჭდილება იმისა, რომ რუსუდანი 1147-48 წ. კი არ იყო, არამედ მომავალში უნდა გამხდარიყო სულტნის მეუღლე (მს.გოში, 1968:30,43; მს.გოში, 1960:15. საკონტროლოდ იხ. ინგლისური თარგმანი, მს.გოში, 1958:485). აქვე მოვიტანთ ერთ ცნობას, რომელიც შეიძლება საინტერესო იყოს რუსთველოლოგებისათვის: რუსუდანის დედამთილს, მას'უდის დედას სახელად ერქვა ნისთ ანდარ ჯაჰან — "[მსგავსი] არეინ არის ქვეყნად" (ალ-ისფაჰანი/ალ-მუნდარი, 1900:158; ალ-ჰუსაინი:59ა), რაც ქართულში ვეასლებს ნესტან-დარეჯანს (ჩაიკინი, 1938:21.2).

ჩვენთვის უცნობია, თუ რამ განაპირობა რუსუდანის ქორწინება მას'უდზე და ვინ იყო მისი ინიციატორი. ქორწინება თითქოსდა ხელსაყრელი უნდა ყოფილიყო საქართველოს სამეფო კარისათვის, რადგანაც დემეტრე I-ს რუსუდანის სანაცვლოდ "როგორც მიხაგვებელი მიცემული ჰქონდა განძავი" (ეკვლთანძე, 1968:43,30). შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მეფე იღებდა გადასახადებს განჯიდან, მაგრამ ფაქტობრივად და იურიდიულად ეს ქალაქი ისევ ერაყის სელჩუკთა სასულტნოს შემადგენლობაში რჩებოდა და მისი მმართველები სულტან მას'უდის მიერ ინიშნებოდა.

ერთი ასეთი მმართველი იყო ამირა როვადი *resp.* რავადი. მის დროს განჯაზე არანის თურქმენების მხარდაჭერით პრეტენზია განაცხადა სულტნის ვაჟმა ჯახ'რ-შაჰმა. როვადის თხოვნით დემეტრემ დიდი ჭარი გაუგზავნა მას და აოტა სელჩუკი უფლისწული (მხ.გმში, 1968: 43-45). სომეხი შემატანე ამ ამბების ქრონოლოგიაზე არ მიუთითებს, მაგრამ მისი დაზუსტება შესაძლებელია.

ჯახ'რ-შაჰი არის სულტან მუჰამად II ბ. მაჰმუდის ძმა ჩაღრი-შაჰი, რომელსაც მხარს უჭერდა ათაბაგი აიაზი (Dowsett, 1958:486, მუნ. 3). ის ასპარეზზე გამოვიდა მაშინ, როცა სულაიმან-შაჰი პირველად დაეუფლა ჰამადანს (548/1153-54 წ.). 'იმად ად-დინ ალ-ისფაჰანი წერს, რომ ჩაღრი-შაჰმა საფიქრებელი გაუჩინა ელდიგუზსა და ნუსრათ ად-დინ არსლან-აბას (აყ-სონყურს), როცა ისინი დაუკავშირდნენ სულაიმან-შაჰს. სულაიმან-შაჰის გაქცევის შემდეგ სულტანმა მუჰამადმა დააბატონა ჩაღრი-შაჰი (ალ-ისფაჰანი/ალ-მუნდატი, 1900:222). სხვა ცნობით ჩაღრი-შაჰი დაიჭირა და ძელზე ჩამოკიდა ელდიგუზმა (მხ.გმში, 1968:46). ამის შემდეგ მან დაიკავა განჯა, რომელსაც ამირა როვადი ფლობდა. ეს მოხდა 1154 წ. ამრიგად, ჯახ'რ-შაჰს პრეტენზია განჯაზე 1153-1154 წწ. მიჯნაზე უნდა ჰქონოდა და დემეტრეც სწორედ ამ პერიოდში უნდა ჩაერეულიყო ხელახლა განჯის საქმეებში.

ალ-ჰუსაინის ერთი ცნობით, XII ს. 60-იანი წლების დასაწყისში ქართველები მოითხოვდნენ ხარკს შაჰს ად-დინ ელდიგუზისგან განჯა-ბაილაკიანიდან, რომელიც უკვე რამდენიმე წელი ('იფდათ ხინინი) მეფის ხაზინაში აღარ შედიოდა (ალ-

⁵² საერთოდ, გარდაცვლილი ძმის ცოლზე ქორწინება უცხო არ იყო იმდროინდელ ისლამურ სამყაროში და ეს წესი მოგვიანებით შემწეული აქვს იოანე ბატონიშვილს (იოანე ბატონიშვილი, 1984:36). თამარის მეორე ისტორიკოსის მითითებები იმის თაობაზე, რომ რუსუდანი იყო „სიძლეოვითი დიდთა სულტანთა შამირამეთი და დედოფალი ყოვლისა ზეარასნელთა უფლებისა“ (ქც, II, 1959:115) შეკვლევარებს ადრე საფუძველს აძლევდა, რომ რუსუდანის ქმრად (მას'უდის გარდა) ევგლისხმათ სულტნები სანჯარი, არსლან-შაჰი და სულაიმან-შაჰი (Еремьян, 1946:400; კაკაბაძე, 1966:107; ბას. ეზოსმოძღ., 1985:19-21,53, მუნ. 3). რუსუდანის შესაძლებელ ქმართა შორის დასახელებული იყო ზეარაზმ-შაჰი კუტბ ად-დინ მუჰამადი (1097-1127) და კიევის მთავარი იზიასლავი (Toumanoff, 1976:123; ცინცაძე, 1956:176).

ქუჩაინი: 88მ). განჯა-ბაილკანის დახარკვა 40-იანი წლების მიწურულისა და 50-იანი წლების დასაწყისის ვითარებას ასახავს, როცა დემეტრე ერეოდა არაანის საქმეებში, მაგრამ საქართველოს სამეფო კარის ეს უდავო წარმატება (სფფენაძე, 1990:46) არაანის მიმართულებით სელჩუკებთან ბრძოლაში ხანმოკლე აღმოჩნდა. ვითარება აქ შეიცვალა 50-იანი წლების შუა ხანებიდან.

1153-1154 წლები. შართიმეროგზი პარსისა და არზრუმის საამიროგზთაჲ

XVI ს. ორი ოსმალო ისტორიკოსი რაჰიმ-ზადე "ზაფარ-ნამეში" და მალი "ნუსხათ-ნამეში" მოგვითხრობენ, რომ 1153 წ. ყივჩაღთა ლაშქრებმა აიღეს და მოაოხრეს ყარსი. ასე აქვს ეს ცნობა დაფიქსირებული მ.ფ. კირზიოღლუს ერთ თავის ნაშრომში (*Kirzioğlu, 1967:362*). მანამდე მკვლევარი ეხება ყივჩაღთა როლსა და მათ დამსახურებას ბაგრატიონთა სამეფოს აღორძინებაში.⁵³ იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ის ყივჩაღები, რომლებმაც აიღეს ყარსი, საქართველოს სამეფოს სამხედრო ძალებს წარმოადგენდნენ და მართლაც, უფრო ადრეულ მონოგრაფიაში ყარსის ისტორიის შესახებ, მ.ფ.კირზიოღლუ ყარსის აღებას ყივჩაღ-ქართველთა ჯარებს უკავშირებს (*Kirzioğlu, 1953:387*). ამრიგად, ირკვევა, რომ რაჰიმ-ზადე და მალი (რომელთა ზემოდასახელებული შრომები ჩვენითვის ხელმოწვედომელია) ფაქტობრივად მოგვითხრობენ ჩვენი ისტორიოგრაფიისათვის დღემდე უცნობ, საქართველოს მძლავრ შეტევას ყარსის საამიროზე, რომელსაც განაგებდა ქარამ ად-დინი. ყარსი აღებულ იქნა, მაგრამ მისი შენარჩუნება ვერ მოხერხდა. 548/1153-54 წ. ყარსის ციხის საამშენებლო წარწერა იუწყება, რომ კედლები განუახლებია არზრუმის ამირას 'იზ ად-დინ სალთუკის ვეზირს ფირუზ-აკის. ახანატრიანი ვარაუდობს, რომ სალთუკიანი ამირას ლაშქარი ფირუზ-აკის მეთაურობით მიწვეულ იქნა ყარსის გამგებლის დასახმარებლად (*Хачатурян, 1987:172*). მოხდა თუ არა შეტაკება არზრუმელებსა და ქართველებს შორის, უცნობია. ფაქტია, რომ რაღაც მიზეზით დემეტრე I-მა ამჯობინა დაეცალა ყარსი, რომელიც ერთ ხანს სალთუკიანთა გავლენის სფეროში მოექცა.

წარმატებამ ყარსში, როგორც ჩანს, 'იზ ად-დინ სალთუკს ილუზია შეუქმნა, რომ ანისსაც დაიკავებდა. ამის საბაბი მას ანისის გამგებელმა ფაზრ ად-დინ შადლადმა მისცა. ფაზრ ად-დინმა მოიმიზეზა, რომ დაუსტდა, ქართველთაგან ანისის დაცვა აღარ შეეძლო და 'იზ ად-დინს შესთავაზა ეყიდა ქალაქი. ალ-ფარიკი, რომელიც ვერცლად მოგვითხრობს ამ ამბავს, წერს, რომ ანისის გამგებელმა სალთუკიანს ქალიშვილი სთხოვა ცოლად. 'იზ ად-დინმა პირობა მისცა, მაგრამ

⁵³ საერთოდ კი მ.ფ.კირზიოღლუს, ისევე როგორც სხვა თანამედროვე თურქ მკვლევარებს, ახასიათებს XII-XIII სს. საქართველოს ისტორიაში ყივჩაღთა როლის მეტისმეტი გაზვიადება (შენგელია, ჩენელაშვილი, 1976:172-73,174. შენგელია, 1989: 156-58, 164-65).

შემდეგ მან თავისი ასული არზან-ბითლოსის ამირას ფაზრ ად-დინ დავლათ-შაჰს მიათხოვა (ალ-ფატივი, 1908:328; *Minorsky*, 1953:87). პ.თოფურია ასკენის, რომ „ანისის ამირა შეურაცხყო ამ ფაქტმა და შურისძიება განიზრახა“ (თფურია, 1975:101). მან გადაწყვიტა, რომ სალთუკი დემეტრე I-ის ხელით დაესაჯა და როცა არზრუმის ამირა ანისის მიაღდა, ეს ამბავი შეატყობინა ქართველთა მეფეს, რომელიც ანისიდან დაახლოებით ერთი დღის სავალზე, ბაზვის⁵⁴ მთასთან იყო დაბანაკებული (ალ-ფატივი, 1908:328). დემეტრე I-მა, ცხადია, არაფერი იცოდა შადდადიანის ინტრიგებისა და ორმაგი თამაშის შესახებ. მისთვის ერთი რამ იყო აშკარა: 'იზ ად-დინ სალთუკს ყარსის დაკავების შემდეგ ანისის დაუფლებაც სურდა, რაც მნიშვნელოვნად გააძლიერებდა მის პოზიციებს. დემეტრე I სწრაფად დაიძრა ანისისკენ, მოულოდნელად დაეცა სალთუკის ჯარს და სასტიკად დაამარცხა იგი. "ეს იყო ხამინელი დედე მუხლიმთათვის" — წერს ალ-ფარიკი და როგორც მისი ცნობიდან ირკვევა, ბრძოლაში დაიღუპა და ტყვედ ჩავარდა სალთუკის მრავალი მეომარი. დატყვევებულთა შორის იყო 'იზ ად-დინ სალთუკიც, რომელიც შემდეგ სირიის (აშ-შამ), დიარ-ბაქრისა და დიარ-რაბი'ას მუსლიმმა გამგებლებმა 100 ათას დინარად გამოისყიდეს (ალ-ფატივი, 1908:328).

იზ ალ-ასირი 'იზ ად-დინ სალთუკთან ბრძოლის თარიღად ასახელებს 548/29. III. 1153 — 17. III. 1154 წ. (იზ ალ-ასირი, X:190), ალ-ფარიკო — 549/18. III. 1154 — 6. III. 1155 წ. (ალ-ფატივი, 1908:328), ხოლო სამუელ ანეცი სომხური ერთით 603/11. II. 1154 — 10. II. 1155 წ. (სამ. ანეცი, 1893:134). ბოლო ორი ავტორის, როგორც თანამედროვეთა ჩვენება უფრო სარწმუნოა და ვ.მინორსკის კვალდაკვალ (*Minorsky*, 1953:86-7. შენ. 3; თფურია, 1975:101) შეიძლება მივიღოთ, რომ დემეტრემ სალთუკი დაამარცხა 1154 წ.⁵⁵

არზრუმის ამირაზე გამარჯვებას არ მოუტანია დემეტრე I-ისათვის ახალი ტერიტორიები. ანისი ისევ შადდადიანთა ხელში დარჩა. არზრუმზე ქართველებს 1154 წ. არ ულაშქრიათ, მაგრამ სალთუკის დატყვევებითა და შემდეგ მისი განთავისუფლებით დემეტრე I-მა მიაღწია სალთუკიანი ამირას ნეიტრალიზაციას. მეფემ დააფიცა სალთუკი, რომ ის, ვიდრე ცოცხალი იყო, "აღან დახცემდა მანვილს დემეტრესა და მისი შვილების წინააღმდეგ და აღარც ლაშქრით შეეყრებოდა მათ" (ალ-ფატივი, 1908:361; *Minorsky*, 1953:90; ჯაფათიძე, 1989:174). როგორც შემდგომმა მოვლენებმა უჩვენეს, არზრუმის ამირას არ დაურღვევია თავისი ფიცი.

⁵⁴ ვ.მინორსკის აზრით, შესაძლოა, ეს არის ბეზობდალი, გურუმის აღმოსავლეთით (*Minorsky*, 1953:87, შენ.2).

⁵⁵ ქართულ ისტორიოგრაფიაში 'იზ ად-დინ სალთუკთან ამ კონფლიქტის შესახებ იხ.: ლორთქიფანიძე, 1970:106-107, ლორთქიფანიძე, 1979გ: 267-63, სტეფანიძე, 1974:47; სტეფანიძე, 1990:32-3; თოფურია, 1975:100-101.

551 წ. ჯემალა ალ-ულას თვეში /22. VI—21. VII. 1156 წ. ერაყის სელჩუკთა სულტანმა მუჰამად II ბ.მუჰამედმა არეზის დაბლობზე, ნახჭევანთან სასტიკად დაამარცხა სულაიმან-შაჰ ბ.მუჰამადი, რომელმაც 1155 წ. ხალიფასა და შამს ად-დინ ელდიგუზის მხარდაჭერით ხელახლა განაცხადა პრეტენზია ტახტზე. ელდიგუზის ლაშქარი უწყსრიგოდ გაიქცა. სულტანმა ხელთ იგდო დიდძალი ნადავლი, დაიკავა არჩანის ნაწილი და დაბანაკდა ნახჭევანთან. ლტოლვილი სულაიმან-შაჰი მუჰამადის მომხრეებმა იგდეს ხელთ და მავსილის ციხეში გამოკეტეს.⁵⁶ ალ-ჰუსაინის ცნობით, მუჰამადი ნახჭევანში იძყოფებოდა, როცა „ქართველებმა მისწერეს მას და ითხოვეს მშვიდობა და [ხელტანი] დაუზავდა მათ იმ [პირობით], როგორც [ქართველებს] ხურდათ⁵⁷ (ალ-ჰუსაინი: 798).

ალ-ჰუსაინი არაფერს ამბობს, მაგრამ ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ამ დაზავებას წინ უსწრებდა რაღაც დაპირისპირება საქართველოს სამეფოსა და ერაყის სელჩუკთა სასულტნოს შორის. ზ.ბუნიატოვი ვარაუდობს, რომ საზავო წინადადება განაპირობა ქართველთა სურვილმა თავიდან აეცილებინათ სელჩუკთა მოსალოდნელი ლაშქრობა საქართველოზე, როგორც შურისძიება 548/1153-54 წ. ანისზე მათი თავდასხმის გამო (Бунятов, 1980: 232, შენ. 25). მკვლევარს, როგორც ჩანს, მხედველობაში აქვს ანისთან სალოთუკის დამარცხება, მაგრამ ამ დროს არც ანისი და არც არზრუმი არ შედიოდა სელჩუკი სულტნის ინტერესების სფეროში. უფრო მოსალოდნელია, რომ შამს ად-დინ ელდიგუზის დამორჩილების შემდეგ მუჰამადს სურდა უზრუნველყო არჩანის — ერაყის სელჩუკთა სასულტნოს ამ უმნიშვნელოვანესი სასაზღვრო ოლქის უსაფრთხოება ქართველთა თავდასხმებისგან და გარკვეული პოლიტიკური დემარშის შემდეგ საპისო გარანტიები მიიღო საქართველოს სამეფო კარისგან (ჩვენთვის უცნობია, თუ ვინ იყო ამ დროს მეფე: დემეტრე I თუ გიორგი III).

50-იანი წლების მიწურული და 60-იანი წლების დასაწყისი:
შრტიმართობა არჩანთან

ბრძოლებმა ყარსისა და არზრუმის საამიროებთან, შიდა პოლიტიკურმა გართულებებმა (დავით V-ის მიერ დემეტრე I-ის გადაყენება ტახტიდან) მოადუნეს საქართველოს სამეფო კარის ყურადღება არჩანისადმი, სადაც უღრესად გაიძაგრა პოზიციები შამს ად-დინ ელდიგუზმა. 1154 წ. მან ხელთ იგდო მთელი არჩანი

⁵⁶ ამ ამბების ქრონოლოგიის შესახებ იხ. Бунятов, 1980: 232, შენ. 24, 25. უფრო ადრე, ზ.ბუნიატოვი მუჰამადის ლაშქრობას არჩანში არასწორად ბაღდადის ალყის (1157 წ.) შემდგომი ხანით ათარიღებდა (Бунятов, 1978: 42-43).

⁵⁷ ზ.ბუნიატოვისეული რუსული თარგმანი ამ ცნობის ბოლო ნაწილისა: „а он (султан) даровал желанный для них мир“ (ალ-ჰუსაინი: 798) ქმნის იმის მცდარ შთაბეჭდილებას, რომ მუჰამადმა გულმოწყალება გამოიჩინა ქართველების მიმართ.

ქგანჯითურთ, რომელიც ცოტა ადრე დემეტრე I-ის მოხარკე იყო. ვერ ვიტყვით, რომ ეს ქართველთა მხრიდან დაბრკოლების გარეშე მოხდა. მხითარ გოში, რომელიც ხოტბას ასხამს ელდიგუზის მოღვაწეობას, იხსენიებს მის ბრძოლებს ხაჩენის მთაწერებთან და ქართველთა მეფესთან (მს.გლწი, 1958:488)⁵⁸ ბრძოლები გრძელდებოდა 1157 წელსაც. ამ წლის დასაწყისში სულტანმა მუჰამადმა ალყა შემოარტყა ბაღდადს. მას ახლდა აზერბაიჯანისა და ერაყის ჯარები შამს ად-დინ ელდიგუზის ლაშქრის გარდა. ამის მიზეზი თითქოსდა ისიც იყო, რომ ათაბაგი ამ დროს ქართველებს ებრძოდა (ალ-ჰუსაინი: 748). ბრძოლების შედეგებზე წყაროები ღუმიან, მაგრამ გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ისინი არ იყო სანუგეშო საქართველოს სამეფო კარისთვის. ამას მოწმობს ის, რომ 60-იანი წლების დასაწყისში განჯიდან და ბაილკანიდან უკვე მრავალი წლის მანძილზე საქართველოს სამეფოს ხაზინაში ხარკი აღარ შედიოდა (ალ-ჰუსაინი: 888).

შამს ად-დინ ელდიგუზის აღზევება-გაძლიერება, უეჭველია, არ იყო სასურველი საქართველოს სამეფო კარისთვის. ათაბაგსა და მის პროტექტეს არსლან-შაჰს ბევრი მოწინააღმდეგე ჰყავდა თვით ისლამურ სამყაროში. მათ შორის იყვნენ აბასიანი ხალიფა ალ-მუსთანჯიდი (1160—1172) და მისი ვეზირი იბნ ჰუბაირა. მუჰამად ალ-ჰამაფიმ შემოგვინახა ერთი საინტერესო ცნობა იმის თაობაზე, რომ როცა ალ-მუსთანჯიდი გახდა ხალიფა (1160 წ.), იბნ ჰუბაირამ ბრძანა მიეწერათ ქართველთა მეფისთვის, რათა ის გამოსულიყო არარანის ქვეყნისა და აზერბაიჯანის წინააღმდეგ (მუჰ.ალ-ჰამაფი, 1960:838).

რას შეეძლო განეპირობებინა ის ფაქტი, რომ მუსლიმთა სასულიერო მეთაურის ვეზირმა ქრისტიანი მეფე წააქეზა ისლამის ქვეყნების დასალაშქრად? ვიდრე ამ კითხვაზე გავცემდეთ პასუხს, საჭიროა მცირე ექსკურსი ჩავატაროთ სახალიფოს ისტორიაში.

ალ-მუსთანჯიდის მამის ალ-მუკთაფის (1136-1160) დროს აბასიანთა სახალიფომ ერაყში აღორძინება დაიწყო. ნიჰერმა და ენერგიულმა ხალიფამ კარგად გამოიყენა ერაყის სელჩუკთა სასულტნოს საშინაო გართულებები, რათა აღედგინა აბასიანთა საერო ხელისუფლება. მან თანდათან ჩამოიცილა თავიდან არასაიმედო თურქული სამხედრო ელემენტი და შექმნა ძლიერი პირადი გვარდია, რომელიც ბერძენი და სომეხი მონებით დააკომპლექტა (ალ-ჰუსაინი: 72ა; ალ-ისლჰაჰანი/ალ-მუნდარზი, 1900:215; Bosworth, 1968:127; Mason, 1972:22). 1153 წ. ბაღდადის მოსახლეობაზე დაყრდნობით მან ქალაქიდან გააძევა სელჩუკი სულტნის შიჰნა, ხოლო 1157 წ. ვეზირ იბნ ჰუბაირას ორგანიზატორული და დიპლომატიური ნიჭის წყალობით იხსნა ბაღდადი სულტან მუჰამადისა და მისი მოკავშირეების შეტევსაგან. სელჩუკ სულტნებთან ბრძოლაში ალ-მუკთაფი მოხერხებულად იყენებდა თურქი ამირებისა და ათაბაგების სეპარატიზმს. მის

⁵⁸ მხითარ გოშის „ქრონიკის“ ქართული თარგმანიდან იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ეს ბრძოლები მიმდინარეობდა ქართველ მეფესა და ხაჩენის მთაწერებს შორის (დავლიონიძე, 1968:46).

მომხრეთა შორის იყო შამს ად-დინ ელდიგუზიც (აღ-პუხაინი: 78ა და 86. *Михайлова, 1990:82*).

აღ-მუკთაფის პოლიტიკას აგრძელებდა მისი მემკვიდრე აღ-მუსთანჯიდი, ერთადერთი აბასიან ხალიფებს შორის, რომელიც ზოგერთი მონაცემით, ქართ-ველი მხეველისგან (უმშ ალ-ვაღად) იყო ნაშობი (აშ-გაჰაში, IV: 233; ახ-ხუი-უფი: 442). სახალიფოს პოლიტიკური წონა მის დროს გაიზარდა (*Михайлова, 1990:82*), მაგრამ პოლიტიკური ვითარების შეცვლასთან ერთად შეიცვალა აღ-მუსთანჯიდის დამოკიდებულება ელდიგუზისადმი. ძლიერი ათაბაგი, რომელმაც თავის კონტროლს დაუქვემდებარა არსლან-შაჰი, სამშინი გახდა აღ-მუსთანჯი-ლისათვის. ხალიფასა და ათაბაგის ვზები გაიყარა. ვეზირმა იბნ ჰუბაირამ ელდი-გუზის წინააღმდეგ ფართო ფრონტის შექმნა დაიწყო. მან მისწერა რეის, მარალის, ყუმის, არდებილის და ყახვინის გამგებლებს და წააქეზა ისინი ელაშქრათ ათაბა-გისა და არსლან-შაჰის წინააღმდეგ (*Буниятов, 1978:48*).

მუჰამად აღ-ჰამავის მიერ მოხსენიებული იბნ ჰუბაირას წერილი ქართველთა მეფისადმი სწორედ აბასიანთა ვეზირის დიდ დიპლომატიურ ღონისძიებთა ნა-წილს წარმოადგენდა. ის მიმართული იყო შამს ად-დინ ელდიგუზისა და არსლან-შაჰის წინააღმდეგ. აბასიანთა დიპლომატია ცდილობდა თავისი მიზნებისთვის გამოეყენებინა ქრისტიანული საქართველოს სამხედრო პოტენციალი. ეს შეიძლე-ბა მომხდარიყო არა 1160 წ., როგორც ამას იუწყება არაბი მემკვიდრე, არამედ ცოტა მოგვიანებით, 1161 წ. მაგრამ გიორგი III-მ ვერ გამოიყენა აბასიანთა ხალიფას შორალური მხარდაჭერა და ის დიდი პოლიტიკური და სამხედრო პრო-ბლემები, რომლებიც იბნ ჰუბაირას დიპლომატიურმა ღონისძიებებმა შეუქმნეს შამს ად-დინ ელდიგუზს. 1160 წ. გიორგი III შაჰ-არშენთან ბრძოლებში აშო-ჩნდა ჩათრეული. 1161 წ. მან მთელი ყურადღება ჩრდილოეთ სომხეთზე გადაი-ტანა. ამასობაში ელდიგუზმა მძიმე ბრძოლებში დაამარცხა მეტოქეები (*Буниятов, 1978:48-50*) და განიმტკიცა თავისი პოზიციები ჭიბალში. ძლიე-რ-მოსილი ათაბაგი არჩანში დაბრუნდა. აღ-პუხაინი წერს, რომ სულტანი და ელდიგუზი აწარმოებდნენ მიმოწერას ქართველებთან და ამ წერილებში ზოგჯერ იყო თანხმობა და ზოგჯერ კი დავა (აღ-პუხაინი : 83ა). მართალია, საქართველოს სამეფო კარს არ შეუწყვეტია ლაშქრობები არჩანის მიმართულებით, მაგრამ მან, ვერ შეძლო ხელი შეეშალა არჩანსა და აზერბაიჯანში ათაბაგთა ძლიერი სახელ-მწიფოს ჩამოყალიბებისათვის, რომელმაც, თავის მხრივ, დაიქვემდებარა ერაყის სელჩუკთა სასულტნო.

საქართველოს სამეფო კარს არ გააჩნდა რაიმე სერიოზული სოციალური დასაყრდენი არჩანში, სადაც ქართული ფეოდალური სტრუქტურები უცხო და მიუღებელი იყო. შეუთავსებელი იყო მოპირდაპირე მხარეთა იდეოლოგია— ქრისტიანობა და ისლამი. არჩანის მთავარი ქალაქი განგა, რომლის დაკავებასაც ცდილობდნენ ქართველები, განიხილებოდა ისლამის სამყაროს უკანასკნელ სასა-ზღვრო ოლქად (აღ-მაფუფი: 91). მუსლიმთა თვალსაზრისით მისი დათმობა

ნიშნავდა იმას, რომ "ამ ხახაზდვრო ოლქში ადარ დაჩნებოდა იხლამის ქვეყნის არცერთი ქალაქი, რომელიც მათი არ გახდებოდა. ამით დაემხო-ბოდა იხლამის ხაფუძელები, რომელთაც მოიცავდა წყვედიანი მას შემდეგ, რაც იხინი იყო გახზივოსნებული" (ალ-ჰუსაინი: 106ა).

თურქული ელემენტი უაღრესად სიცოცხლისუნარიანი აღმოჩნდა არარანში, რომელიც დაუსხლტა საქართველოს პოლიტიკურ გავლენას. შამს ად-დინ ელდიგუზი (სუქმან II-სთან ერთად) გადაიქცა იმ პოლიტიკურ ძალად, რომელიც XII ს. 60—70-იან წლებში დაუპირისპირდა საქართველოს სამეფოს პრეტენზიებს ჩრდილოეთ სომხეთში.

1160—1161 წლები. ომაბი შაჰ-არმენთან და მის მოკავშირეებთან

თამარის პირველი ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ გიორგი III გამეფების შემდეგ, ალბათ 1160 წ. (*Brosset, 1851a:254; ლორთქიფანიძე, 1979გ: 268*) დაიძრა "ქალაქა ზედა კაღზევანსა და წარმოტყუენა ყოველი კვენები კლდოვანი და ქალაქები ამორნისა, სომეხთა მეფედ წოდებულისა შაჰერმენისა" (ქც. II, 1959: 5). ამრიგად, მას დაულაშქრავს ვანანდის სამხრეთითა და სამხრეთ-აღმოსავლეთით არეზის მარცხენა და მარჯვენა ნაპირებზე მდებარე სუქმან II-ის სამფლობელოები. ამ შორეული რეიდის განხორციელება მოსახერხებელი იყო ტაშირიდან, შირაკის გადაჭრით. შესაძლოა, რომ მეფე აპირებდა დაეჭირა ყარსისა და ანისის სამხრეთით მდებარე სტრატეგიული ხაზი (მის შესახებ იხ.: გაიფანიძევილი, 1991 №3:33) და სამხრეთიდან მოეხდინა შედდადიანთა ანისის ბლოკირება.

შაჰ-არმენმა სწრაფი რეაგირება მოახდინა გიორგი III-ის აქციაზე. 1160 წ. ოქტომბერში სუქმან II-ის ლაშქარი მისი სიმამრის ადრადინის (ბადრ ად-დინი?) სარდლობით მეფის წინააღმდეგ დაიძრა. თურქებს თან ახლდნენ გამუსლიმებული ქართველებიც რენეგატ ვასაკის⁵⁹ მეთაურობით, რომელმაც მეგზურობა იკისრა. ბრძოლა მოხდა ოლთისის ოლქში, სადაც შაჰ-არმენის ჯარს შესვლა შეეძლო ვანანდის — ყარსის საამიროს ტერიტორიის გავლით. ჩანს, ყარსი ამ დროს სუქმან II-ის გავლენის სფეროში იყო. ბრძოლა ქართველთა გამარჯვებით დასრულდა. მათ აოტეს მტერი, ბევრი დახოცეს და ხელთ იგდეს ტყვედ სამასი ამირა (გბ. სუფესი, 1858: 361-62).

სამხედრო კონფრონტაციამ შაჰ-არმენთან კულმინაციას მიაღწია მომდევნო წლებში.

⁵⁹ შესაძლოა, ვასაკი თბილისის ის ამირაა, რომლის დაპატიმრებაც სურდა ახლადგამეფებულ გიორგი III-ს. მხითარ გოშის ცნობით, ვასაკი საქართველოდან გაიქცა და თავი შეაფარა არზრუმის ამირას 'იზზ ად-დინ ხალთუკს, რომელსაც მან დახმარება გაუწია ქართველებთან ტყვეობის (1154 წ.) დროს (დავლიანიძე, 1968:47; ლორთქიფანიძე, 1979გ:268).

1161 წ. ანისის სამღვდლოება (არაბ. კუხუხ) აუჯანყდა შადლადიან ამირას ფადლუნ V-ს, დაამხო ის და ქალაქი გიორგი III-ს გადასცა (დაწვრილებით იხ.: ლოტთქიფანიძე, 1970:107; თლფუზია, 1975:102-3). ეს მოხდა მუსლიმური კალენდრის ჯამად ალ-ჟლას თვეში ე.ი. 28 აპრილიდან 27 მაისის ჩათვლით (ალ-ფატიჰი, 1908:361), ან უფრო 13 ივნისს (სამ.ანუცი, 1893:137; მატგატიანი, 1980:106). 35 წლის შემდეგ ქართველები ხელახლა დაეუფლნენ ამ მნიშვნელოვან ქალაქს, მაგრამ მალე გაირკვა, რომ ანისის საკითხი არ მიეკუთვნებოდა მხოლოდ საქართველოს სამეფოსა და შადლადიანთა ურთიერთობების სფეროს. ანისის დაუფლება ამიერკავკასიაში გაბატონების კარგი საწინდარი იყო (თლფუზია, 1975: 104). შირაკში ქართველთა გამოჩენა მიუღებელი აღმოჩნდა სუქმან II-ისთვის, რომელიც თავად მეთოდურად იმტკიცებდა პოზიციებს არეზის მარცხენა ნაპირზე. შაჰ-არმენმა, რომელმაც მანამდე მარალის გამგებელთან ერთად მდ. სეფიდ-რუდთან სასტიკად დაამარცხა შამს ად-დინ ელდიგუზის ვაჟი ფაჰლავანი, შეკრიბა თავისი მოკავშირეები და "მაწვეველ იქმნა ყოვლისა შამისა, ჯაზირისა და დიარზაგისა თურქთა თანა გარდმანისათა" (ისფ. და აზმ. შატავანდ., ძვ. II, 1959:6). ეს რაიონები ცნობილია: სირია, დიარ-ბაქრი და ალ-ჯაზირას დანარჩენი მხარეები — დიარ-რაბი'ა და დიარ-მულარი. გარდმანის ნაცვლად უნდა წავიკითხოთ გარმიანი (*Brosset*, 1850:387; ჯავახიშვილი, 1965:230). ამ დროს გარმიანელი თურქები ჯერ კიდევ განსახლებული იყვნენ მალატიის რაიონში.⁶⁰ თურქების გარდა შაჰ-არმენის ჯარში იყვნენ არაბებიც ჰიჯაზიდან (ალ-ფატიჰი, 1908:361) — პროფესიონალი მეომრები, რომლებიც მოქირავნობას ეწეოდნენ.

ალ-ფარაბისა და თამარის პირველი ისტორიკოსის ცნობებით ირკვევა, რომ სუქმან II-ის კოალიციის წევრები იყვნენ: „არდოხის ძე“ — მარდინის ართუკიანი მფლობელის ნაჰმ ად-დინ ილ-ლაზის შვილიშვილი ნაჰმ ად-დინ ალბი (მატგატიანი, 1975:86),⁶¹ არზრუმის სალთუკიანი ამირა 'იზზ ად-დინ სალთუკი⁶², არზანისა და ბითლოსის ამირა ფაზრ ად-დინ დავლათ-შაჰი⁶³ და, აგრეთვე, ყარსისა და სურმარის მფლობელი (ალ-ფატიჰი, 1908: 361; ძვ. II, 1959:7).

საქართველოსთან ბრძოლით ყველაზე ნაკლებად, ალბათ, ნაჰმ ად-დინ ალბი იყო დაინტერესებული. მართალია, ის იძულებული გახდა ანგარიში გაეწია ძლიერი

⁶⁰ ეს არ არის „მარდინის ქვეყანა“, როგორც ამას მათეოს ურპაეცის მიხედვით ფიქრობს ჰ.მარგარიანი (მარგარიანი, 1975:86).

⁶¹ და არა კუტბ ად-დინ ილ-ლაზი II, როგორც ეს მიჩნეულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში (ჯავახიშვილი, 1965:232; ლორთქიფანიძე, 1970:108; ლორთქიფანიძე, 1979გ:269; სტეფანაძე, 1985ა:128; *Лордкипანიძე*, 1974:129).

⁶² ქართველი მემატიანე მას შეცდომით სელჩუკიანს უწოდებს (ქც. II, 1959:7).

⁶³ ფაზრ ად-დინი იყო ტულან-არსლან ალ-აჰდაბის (კუზიანის) ძე და არა მისი შვილიშვილი, როგორც ამას არასწორად მიიჩნევს ჰ.მარგარიანი (მარგარიანი, 1975:87).

და გველნიანი სუქმან II-ისთვის (რომლის მთავრეკლამასაც ეძიებდა ნურ ად-დინ მაჰმუდ ბ. ზენგისთან დაპირისპირების დროს), მაგრამ არა ჩქარობდა. მანასვერტში მისულმა ალბიმ შეიტყო კოალიციის მარცხის ამბავი და ისევ უკან, მარდინში დაბრუნდა (ალ-ფატიჰი, 1908: 361).

შაჰ-არმენი სუქმან II და მისი მოკავშირეები ივლისის ბოლოს მიადგნენ ანისს და შემოეწყვიტნენ მას (ალ-ფატიჰი, 1908 :361). გიორგი III სწრაფად დაიძრა შტერზე. ვიდრე ბრძოლა მოხდებოდა, მუსლიმთა კოალიციამ კიდევ ერთი დანაკლისი განიცადა. მეფის შიახლოებისას იზზ ად-დინ სალთუკს, როგორც ალ-ფარიკი იუწყება, გაახსენდა ის ფიცი, რომელიც მან მისცა დემეტრეს — თავის სიცოცხლეში არ გამოსულიყო მისი შვილების წინააღმდეგ; „ითხოვა ცხენი“ და ჩამოშორდა მოკავშირეებს (ალ-ფატიჰი, 1908:361; *Minorsky*, 1953:90). ძნელი სათქმელია, მისი ეს გადაწყვეტილება რაინდული ჟესტი იყო თუ შიში მოსალოდნელი მარცხის წინაშე, მაგრამ ფაქტია, სალთუკის ჩამოშორებამ დაასუსტა კოალიციის ძალები. 1161 წ. 4 აგვისტოს⁶⁴ ანისის კარებთან გიორგი III-მ და მისმა სპასალარმა იოანე ორბელმა (სტ. მთელიანი, 1978:43) გაანადგურეს თურქთა მრავალრიცხოვანი ლაშქარი.⁶⁵ „და ოდეს ჩამოშორდა ხალთუგი — წერს ალ-ფარიკი — დაძარცვდა მუხლიმთა ლაშქრები. დაეცა მათ [შტრის] მახვილი და მოიგლა მათგან დიდძალი. გაიქცა შაჰ-არმენი ანისის კარიდან, და [აგრეთვე] არზანის მფლობელი თავისი ცხენით. ტყვედ იქმნა მუხლიმთაგან ურიცხვი... მოიგლა უმეტესობა შიხი მიმდევრებისა და ზედნიერია ის, ვინც გადაურჩა ბრძოლას“⁶⁶ (ალ-ფატიჰი, 1908:361). მართლაც, ბედნიერი იყო ის, ვინც ხიფათს დააღწია თავი. ლტოლვილ შაჰ-არმენს მხოლოდ 400-ოდე მხედარი ახლდა თან (იბნ ალ-ასიბი, XI: 278). დიდძალ ტყვეთა შორის იყო 6 სპასალარი და 150 დიდი ამირა (გბ. ხუფესი, 1858:362; ჯავახიშვილი,

⁶⁴ ალ-ფარიკი და იბნ ალ-ასიბი იუწყებიან, რომ ბრძოლა მოხდა შაჰანში/26. VII - 23.VIII.1161 წ. (ალ-ფარიკი, 1908:361; იბნ ალ-ასიბი, XI:278). სამუელ ანეცი ასახელებს 1 აგვისტოს (სამ. ანეცი, 1893:137), მაგრამ უფრო ზუსტი უნდა იყოს გრიგორ ხუცესი: ბრძოლა მოხდა 3 დღით ადრე მთვარის დაბნელებამდე, რაც 7 აგვისტოთი თარიღდება (გრ.ხუცესი, 1869:197, შენ. 3; მარგარიანი, 1980:108, შენ. 72), ე.ი. 4 აგვისტოს.

⁶⁵ სომეხი მემკრთიანეები მუსლიმთა ლაშქარს 40 ან 80 ათასით საზღვრავენ (სტ. ორბელიანი, 1978:43; სამ. ანეცი, 1893:137; გრ. ხუცესი, 1858:362). პირველი ციფრი უფრო სწორი უნდა იყოს. XIII ს. ტბეთის სახარების ანდერძით გიორგი III-ს 3 ათასი მეომარი ჰყავდა (ჯავახიშვილი, 1965: 229, შენ. 2).

⁶⁶ ბოლო ფრაზა, „ბედნიერია ის, ვინც გადაურჩა ბრძოლას“ (არაბ. ვა ლ-მას'უდ მან სალლამა მინ ალ-ვაკი'ათი), რომლითაც ალ-ფარიკის სურს გააძლიეროს დიპარტებებით გამოწყვეული შთაბეჭდილება. ვ.მინორსკიმ ასე თარგმნა: „But al-Mas'ud was among those who escaped from the affray“ (*Minorsky*, 1953:90). მას'უდ, რაც ბედნიერს ნიშნავს, მინორსკის მსგავსად ასევე ადამიანის სახელად გაიხზა ატერ-ლევონდიანმაც (ტერ-ლევონდიანი, 1974:203).

1965:231), დიდებულები სუქმანის სახლიდან (ალ-ფატივი, 1908:361)⁶⁷. ორ მათგანს ასახელებს ალ-ფარიკი. ესენია: ბადრ ად-დინი — ხლათის დედოფლის ძმა დედით და ისბაჭირდის (იგივე ისფაირდი, მდ.ბოპტანის ჩრდილოეთ შენაკადზე) მფლობელი ჰალდრი ალ-კარკატვი (ჰალდრი კირკ-ტული) (ალ-ფატივი, 1908:361; *Minorsky*, 1953:91). ტყვეების ნაწილი ხლათის დედოფალმა და მავსილის ათაბაგის ვეზირმა გამალ ად-დინმა⁶⁸ დაიხსნეს,⁶⁹ ნაწილიც კი თვით გიორგი III-მ გაათავისუფლა.⁷⁰

ანისთან გამარჯვებამ გიორგი III-ს ჩრდილოეთ სომხეთში მოქმედების თავისუფლება მისცა. მისი შემდეგი ღონისძიება იყო ლაშქრობა ქღვინზე, რომელიც მუსლიმთა კოალიციის, განსაკუთრებით კი აჰდაბიანთა სამხედრო ძალების განადგურების შემდეგ დაუცველი რჩებოდა.⁷¹

1162 წელი. დვინის ალბა

1162 წ. ზაფხულში ქართველთა ლაშქარმა, რომლის რაოდენობაც 30 ათასს აღწევდა, ხელთ იგდო დვინი. არაბი ავტორების თანახმად ეს მოხდა 557 წ. შა'ბანში (ალ-ფატივი, 1908:361; იმნ ალ-ასირი, XI:286), ე.ა. 16.VII-13.VIII: 1162 წ., სამუელ ანეცის ცნობით კი — 21.VIII (სამ. ანეცი, 1893: 137). ქართველებმა რეგანში აიღეს აჰდაბიანებზე 1131 წ. გარანისთან მარცხის გამო, დაწვეს დვინის მქეჩეთები, დაანგრეს ის მინარეთი, რომელზედაც ელაგა ქართველ მეომართა თავის ქალები და ისინი დიდი პატივით გადმორასვენეს თბილისში (ვარდან: 155; მის.სიბიული, 1868:321;⁷¹ ალ-ფატივი, 1908:361; *Minorsky*,

⁶⁷ ვარდანის ცნობით, დაღუპულ მუსლიმთა რაოდენობა იყო ურიცხვი. გრიგორ ხუცესის თანახმად კი — 7 ათასი (ვარდან: 155; გრ. ხუცესი, 1858:362).

⁶⁸ გამალ ად-დინ აბუ ჯა'ფარ მუჰამად ბ'ალი აბუ მანსურ ალ-ისფაჰანი (გარდ. 1164 წ.) იმნ ალ-ასირის ცნობით, ყოველწლიურად ყიდულობდა (და ათავისუფლებდა) 10 ათასი დინარის ღირებულების მუსლიმ ტყვეს შოლოდ სირიაში. ეს იმის გარდა, რასაც ის ყიდულობდა ქართველთაგან (იბნ ალ-ასირი, XI:309).

⁶⁹ ბარ-ჰებრეუსის თანახმად გამალ ად-დინმა მეფე გიორგისთან ელჩად იაკობიტთა თემის მეთაური (მაფრიანი) იგნატიუსი წარგზავნა. მეფემ ის პატივით მიიღო და ბევრი ტყვე უსასყიდლოდ გაათავისუფლა. შემდეგ გიორგი III-მ ვეზირს საჩუქრები გაუგზავნა და უკანდამბრუნებულ იგნატიუსს თავისი ელჩიც გააყოლა. ორივე ელჩობა შესულა მავსილში შუბის წვერებზე დაკიდებული ჯვრებით. (ბარ-ჰებრეუსი, 1932:286)

⁷⁰ დატყვევებულთა რიცხვს სამუელ ანეცი და გრიგორ ხუცესი 2-3 ათასით, ვარდან კი 41 ათასით საზღვრავენ (სამ. ანეცი, 1893:137; გრ. ხუცესი, 1858:362; ვარდან: 155). ალ-ფარიკი წერს, რომ ქართველებს ტყვედ ჩაუვარდათ 9 ათასი (ალ-ფარიკი, 1908:361). XIII ს. ტბეთის სახარების ანდერძით, ქართველებმა „მოკლეთი და ტყუეობით მოსწყვედეს“ 36 ათასი კაცი (ჯავახიშვილი, 1965:229, შენ. 2).

⁷¹ მაგრამ შაპ-არმენის დამარცხების შემდეგ, 1161 ან 1163 წ. გიორგი III-ს არ ულაშქრია არზრუმზე და არ დაუტყვევებია იზნ ად-დინ ხალთუკი, როგორც ამას იმნ ალ-ასირის მიხედვით ფიქრობენ შეკვლევარები (იბნ ალ-ასირი, XI:280; სილაგაძე, 1966:109; ლორთქიფანიძე, 1979:269-70; სტივენაძე, 1985:128; *Ananidze*, 1990:131. ამის შესახებ იხ. ჯავახიძე, 1989:173-74).

1953:92). მაგრამ ღვინი საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში მხოლოდ მცირე ხნით შევიდა (ლოზთოფიფანიძე, 1979გ:273).

ქართველთა წარმატებები მნიშვნელოვანი და შთამბეჭდავი იყო. ალ-ჰუსაინი იუწყება, რომ ღვინის აღების შემდეგ ისინი აპირებდნენ ისლამის ქვეყნებში შეჭრას (ალ-ჰუსაინი:888). ივლისსმება, უპირველეს ყოვლისა, არრანი, სადაც 50-იანი წლების შუა ხანებიდან საქართველოს სამეფო კარმა დათმო პოზიციები. არრანში დაბრუნებულ ელდიგუზს ქართველებმა მოსთხოვეს განჯიდან და ბაილაკიანიდან შეწყვეტილი ხარკი (ალ-ჰუსაინი: 888), ხოლო შემდეგ დაარბიეს განჯის სანახები (ალ-ფატივი, 1908:361), მაგრამ თურქების წინააღმდეგ ფართო მასშტაბის შეტევამ განაპირობა მათი ძალების გაერთიანება და კონსოლიდაცია.

ჩრდილოეთ სომხეთით პირველად დაინტერესდა შამს ად-დინ ელდიგუზი, რომელსაც დაუკავშირდნენ ყოფილი მტრები და მეტოქეები: მარაღის მფლობელი ნუსრათ ად-დინ არსლან-აბა ალ-აჰმადილი და შაჰ-არმენი სუჰმან II. უკანასკნელს ამგვრადაც მხარს უჭერდა აბდაბიანი ფახრ ად-დინ დავლათ-შაჰი (იბნ ალ-ასიბი, XI: 287; ალ-ფატივი, 1908:361), რომელიც იმედოვნებდა ღვინის უკან დაბრუნებას.

1163-1164 წლების კამპანია

იბნ ალ-ასირის ცნობით, მოკავშირეებმა, რომელთა ლაშქარი 50 ათას მეომარს აღემატებოდა, ომი დაიწყეს 558 წ. საფარში /9. I-6. II. 1163 წ. ბრძოლები ერთ თვეზე მეტხანს გაგრძელდა და მუსლიმთა გამარჯვებით დასრულდა (იბნ ალ-ასიბი, XI:287). ალ-ფარიკის მიხედვით კოალიციამ მხოლოდ 558 წ. შა'ბან-ში/5. VII-2. VIII. 1163 წ. გაიმარჯვა (ალ-ფატივი, 1908:361). ამასთან, ქართული, სომხური, არაბული და სპარსული წყაროები ომის მსვლელობას სხვადასხვაგვარად წარმოადგენენ.

ზაჰირ ად-დინ ნიშაბური და ჰამდალლაჰ ყაზვინი ომის დაწყების მიზეზად ქართველთა აქტივობას ასახელებენ, რომ "აზხაზთა მეფეს ისლამის მხარეთა ზელში ჩაგდების ფუჭი იმედები გაუჩნდა" და რომ მან "არრანის მხრიდან ისლამის ქვეყნებზე გამოილაშქრა". ათაბაგმა შამს ად-დინ ელდიგუზმა და სულტანმა არსლან-შაჰმა მათ გაგის ციხის საზღვარზე გაუმართეს ბრძოლა, სძლიეს ქართველებს და ხელთ იგდეს დიდძალი ნადავლი მეფის ხაზინითურთ (ზაჰირ ად-დინ ნიშაბური: 15;ჰამდ. ყაჯვინი, 1903:298-99; ჰამდ. ყაჯვინი, 1937:30). ზაჰირ ად-დინ ნიშაბურის ცნობით, როდესაც მუსლიმები ქართველებს დაეცნენ, "აზხაზის მეფე უკანასკნელ წაშს ფეხშიშველი შეატარა ცხენს და გაიქცა." (ზაჰირ ად-დინ ნიშაბური:15), მაგრამ სხვა წყაროებით ირკვევა, რომ გაგთან ბრძოლაში წარმატება საბოლოოდ ქართველთა მხარეზე იყო და ის, რასაც სპარსელი ავტორები მოგვითხრობენ, მოგვიანებით მოხდა.

თავდაპირველად, როგორც ვარდანი იუწყება, ელდიგუზი შევიდა ღვინში,

შემდეგ მან დალაშქრა და გადაწვა მერენის ციხე დვინის ჩრდილოეთით, სადაც დაიღუპა 4 ათასი ქრისტიანი. აქედან ათაბაგი გაგის ველზე დაბრუნდა, სადაც დაწვა ხაჩის მონასტერი, მაგრამ მერე, ქართველთა მეფის შიშით მიატოვა აქ ნადავლი, ტყვეები და გაიქცა (ვაზდანი:156). თამარის პირველი ისტორიკოსი აღნიშნავს, რომ ელდიგუზი და სულტანი "შეიყარნეს რანს და მომართეს ქუე მო კერძოხა ქუეყანახა ხომშითიხახა და მოადგეს ციხესა გაგისახა", აიღეს იგი და "მოაოკრნეს ყოველნი ხაზდვარნი" (ქც, II, 1959:11) ამ მხარისა.

გიორგი III-მ შეძლო მტრის უკუგდება გაგიდან, მაგრამ დიდებულთა დაჟინებული მოთხოვნით აღარ დაედგინა მათ⁷² (ქც, II, 1959:12. სვ. თბმულიანი, 1978:43). ელდიგუზი და არსლან-შაჰი გელაქუნისკენ გაემართნენ, შემდეგ ანისის მხარეში შეიჭრნენ, დაწვეს იქაური სიმაგრეები, მიიტაცეს სოფლები აშნაკი და თაღინი და "მრავალი კაცი და ქალი და მათთან ერთად ბავშვები გარეგებს ტყვეებად და შორეულ ტომებში გაყიდეს" (დავლიანიძე, 1968:49). ამავე დროს ანისს მიადგნენ შაჰ-არმენი და "ყოველი კელმწიფე არაბეთისა" (ქც, II, 1959:13), ე.ი. სუქმან II და მისი მოკავშირეები. გიორგი III ამ დროს "მცირედითა ღაშქრითა, მონადირე და მზიარული, დგა შორის მათათა ლორისა და დმანიხისათა." აქ მას ეახლა სულტნის მოციქული, რომელმაც უკან დაბრუნებისას თურქებს შეატყობინა, რომ მეფეს მცირე ძალები ჰყავდა. მტერი განთიადზე მოულოდნელად დაეცა თავს ქართველებს, სძლია მათ და გიორგი III-მ გაქცევით უშველა თავს (ქც, II, 1959: 13-14). ზაპირ აღ-დინ ნიშაპურის ზემომოტანილ ცნობაში, როგორც ჩანს, ქართველთა ეს მარცხი იგულისხმება.

აღ-ჰუსაინის ვერსიით სულტან არსლან ბ.ტულდრილისა და ათაბაგ ელდიგუზის ჯარებმა თავმოყრა დაიწყეს ჯერ ნახჭევანში, მერე კი განჯაში. აქ სულტანს ეახლა სუქმან II, "რათა გაემარჯვა მის ხამსახურში" და "ესხარგებლა შემთხვევით ეკონცა მიხი ხალიჩისათვის". შაჰ-არმენი, რომელმაც განჯაში კარგად შეიარაღებული მრავალრიცხოვანი ლაშქარი მოიყვანა, დიდი პატივით მიიღეს ისე, რომ არსლან-შაჰი საუბარში მას „უფროს ძმას“ (თურქიჩი) უწოდებდა (აღ-ჰუსაინი: 89ა).

გიორგი III-მ შეიტყო მტრის სამზადისის შესახებ და ომის თავიდან ასაცილებლად არსლან-შაჰს ზავი შესთავაზა. ელდიგუზი თითქოსდა თანახმა იყო, მაგრამ უარზე დადგნენ ერაყიდან მოსული თურქი ამირები, რომელთა მხარეც დაიჭირა სუქმან II-მ. შაჰ-არმენმა გაიხსენა ქართველთა ძალმომრეობა მუსლიმებზე და მათ მიერ დვინის აღება. მან განაცხადა, რომ ამდენი სამზადისისა და ხარჯების შემდეგ უომრად დაშლა იმას გამოიწვევდა, რომ ქართველებს უფრო მეტად მოეკრძოდათ გული მუსლიმებზე. ერაყში სულტნის დაბრუნების შემდეგ

⁷² გაგთან ბრძოლაში წყაროები მეფის მხედართმთავრის იოანე ორბელის მოქმედების შესახებ ურთიერთსაწინააღმდეგო ცნობებს გვაწვდიან. მას მიაწერენ გამარჯვებასაც (სტ. ორბელიანი, 1978:42) და ლალატსაც (მხ. გოში, 1968:49).

კი ქართველთა მეფე აუცილებლად გაილაშქრებდა ისლამის ქვეყნებზე. შამ-არმენის აზრი ომის დაწყების თაობაზე ვადაშწყვეტი აღმოჩნდა, ქართველთა ელჩი ტბილი სიტყვით უკან დააბრუნეს და შემდეგ მოკავშირეები 50 ათასზე მეტი მეომრით დაიძრნენ საქართველოსკენ (ალ-ჰუხანდი: 90ა; იმ5 ალ-ახიზი, XI:287).

ალ-ფარიყის ცნობით, ბრძოლა მუსლიმთა კოალიციასა და ქართველებს შორის მოხდა 558 წ. 9 მაისს/13. VII. 1163 წ. ალ-ჰარჯი-ის ციხესთან. (ალ-ფარაჟი, 1908:361). ემინორსკი ფიქრობდა, რომ ჰარჯი — ჰარჯია შესაძლოა იყო გერგერი (გარგარი), რომელიც მდებარეობდა ამავე სახელწოდების მდინარეზე ლორეს სამხრეთით (Minorsky, 1953:93). ამ მიდამოებში აღნიშნულ ტოპონიმს სომხური წყაროები ადასტურებენ XIII ს. დამდეგს (მატაგაბიანი, 1980:113). თამარის პირველი ისტორიკოსის მითითება იმის თაობაზე, რომ ბრძოლის წინ გიორგი III "დგა შორის მათათა ლორისა და დმანისხისათა" ამგვარ ლოკალიზაციას მისაღებს ხდის.

გერგერის (გარგარის) ბრძოლაში ქართველებმა მძიმე მარცხი განიცადეს. ალ-ჰუსაინი იუწყება, რომ მუსლიმებმა ხელთ იგდეს დიდძალი ნადავლი: მეფის საყინბო ვერცხლის ბაგებით, საიდანაც წყალს სვამდნენ შიხი ციხეები, ოქროს ჭურჭელი, რომელშიც აზნაღბდნენ საჭმელს; ასევე ოქროს მკვიდეები, თევზები, სინები და ფალაღები. მეფის ზაზინაში აღმოჩნდა დიდძალი ძვირფასი ქვა, მარგალიტი, სარდიონი და მარჯანი "შხგავები იმიხა, რაც აღლაჰმა მოიხზვნია ყურანში და შეჰპირდა ზაღზხ ხამოთხეში" (ალ-ჰუხანდი: 91ა-91ბ). ნადავლის ერთი ნაწილი წაიღო სულტანმა, მეორე კი ერთი შამ-არმენს. ალ-ფარიყი სულტან II-ის ნადავლიდან ასახელებს სამ საბაღნეს. ერთს შეადგენდა ოქროსა და ვერცხლის ჭურჭელი; მეორეს — მეფის სამლოცველო, რომელშიც იყო ძვირფასი ქვებით მოჭედული ოქროსა და ვერცხლის ჭურები და მოოქროვილი და ასევე ძვირფასი ქვებით მოჭედული სასარეუბები, რომელთა მსგავსიც არსად მოიძიებოდა და რომელთა ფასიც არაფინ იყო; მესამეს — მეფის ზაზინა, საცხე ოქრო-ვერცხლით, რომლის შეფასებაც სიმრავლის გამო შეუძლებელი იყო. ქხლათის დინების ქათინბია შეფასებით შამ-არმენის ნადავლი 30-ჯერ აღემატებოდა იმას, რაც მან ორი წლით ადრე დაკარგა ანისის კარებთან. გამარჯვების აღსანიშნავად ხლათში დიდი ზეიმი გაიმართა. ასევე მოხდა ბთლოსშიც, რისი მოწმეც იყო თავად ალ-ფარიყი 1163 წ. 3 აგვისტოს (ალ-ფარაჟი, 1908:362; Minorsky, 1953:94).

ალ-ჰუსაინი წერს, რომ რამდენიმე დღის დასვენების შემდეგ გამარჯვებული მოკავშირეები შეიჭრნენ ქართველთა ქვეყანაში და მოაოხრეს ის, ხელთ იგდეს ტყვეები, დაანგრეს მათი სახლები და უკან დიდძალი ნადავლით დაბრუნდნენ⁷³

73 იმ5 ალ-ახიზი იუწყება, რომ ქართველთა დამარცხების მიზეზი იყო დღლატი ერთი ქართველისა, რომელმაც მიიღო ისლამი და ვხა უჩვენა მუსლიმებს (იმ5 ალ-ახიზი, XI:287).

(აღ-ქუხაინი: 918). მემატიანე შესანიშნავად მიერ დარბეულ პუნქტებს არ ასახელებს და ჩანს, რომ მათი თარეში სასაზღვრო რაიონებს არ უნდა გასცილებოდა.

ქართველთა მარცხით 1163 წ., პირველ ყოვლისა, შამს ად-დინ ელდიგუზმა ისარგებლა. მან დაიკავა ქვეყნი და ბოლო დაუდო აქ საქართველოსა და აქაბი-ანთა სამიხრის პეტოქობას. ამის შემდეგ აქაბიანებმა საბოლოოდ დაკარგეს ინტერესი ჩრდილოეთ სომხეთისადმი და აღარ მიუღიათ მონაწილეობა საქართველოს წინააღმდეგ ბრძოლებში. ღვინი და მისი მზარე ორმოცი წლით ელდიგუზთანთა კონტროლს დაექვემდებარა.

ალ-ფარის ცნობით 559 წ. ჰუმად ალ-ულას თვეში/III-IV. 1164 წ. ქართველები შევიდნენ ანისში (აღ-ფარია, 1908:364, თოფუჩია, 1975:105), თუმცა არა ჩანს, რომ მანამდე დატოვეს ის. 1164 წელი სხვა მხრივ არ იყო იღბლიანი გიორგი III-ისთვის. ქართველთა ჯარი დამარცხდა სურამარის ამირასთან — იბრაჰიმთან ბრძოლაში. ელდიგუზმა დროებით დაიკავა ანისი, შემდეგ დატოვა ქალაქი და განაწილა დამბრუნდა, რათა საომრად შეხვედროდა ქართველებს (აღ-ფარია, 1908:364).

1164 წ. სულთან II-ს ველარ ვებდავით ჩრდილოეთ სომხეთისათვის ბრძოლებში. სიმბიძის ცენტრში გიორგი III-ისა და შამს ად-დინ ელდიგუზის დაპირისპირებაზე გადაინაცვლა, მაგრამ საბოლოო და გადამწყვეტ გამარჯვებას ვერცერთმა მხარემ ვერ მიაღწია. ამის გამო ისინი იძულებულნი გახდნენ დაეშვათ ანისში შადდადი-ანთა ხელისუფლების აღდგენა.

თამარის პირველი ისტორიკოსი გვაცნობებს, რომ გიორგიმ "უბოძა ანიხი თესხავე შემამულება და ითაყუანა თავიხა თესიხა ყმად" (ქც, II, 1959:15). ალ-ფარის, რომელიც შესანიშნავად ინტერესებს გამოხატავს, წერს, რომ ეს ელდიგუზმა გადასცა ანისი შადდადიან ამირას შამან-შამს 559 წ. მიწურულ-ში/20. X—17. XI. 1164 წ. (აღ-ფარია, 1908:364). შადდადიანთა დამბრუნება ანისში მისაღები აღმოჩნდა როგორც საქართველოს სამეფოსათვის, ისე ელდიგუზთანთა საათბაგოსთვის. იმავე დროს, მეფესა და ათბაგს შორის, უკანასკნელის თხოვნითა და დემეტრე I-ის ასულის რუსუდანის შუამავლობით, დაიღო ზავი და "შეიქმნა მშვიდობა, ჯამ რაოდენმე" (ისფ. და აშმ. შარაჯანდ., ქც. II, 1959: 15; ლიტოქიფანაძე, 1970:108-9)⁷⁴.

60—70-იანი წლები. მართველთა მარბიელი ლაშქრობები
და სამართველოს სამხრეთ-დასავლეთის საზღვრების
ზომიერითი საპირობი

დროის იმ მონაკვეთში, რომელიც თავსდება ანისში შადდადიანთა ხელისუფლების აღდგენიდან (1164 წ.) — საქართველოში ანდრონიკე კომნენის სტუმ-

⁷⁴ არის სხვა მოსაზრებაც, რომ ანისის თაობაზე გიორგი III-ისა და ელდიგუზის დაზავება მოხდა 1167 წ. (ლორთქიფანიძე, 1966:112; სტეფანაძე, 1974:54).

რობამდე და შაბურანის აღების (1173 წ.) ახლო ხანებამდე, თამარის პირველი ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ დიდებულთა დაყენებული მოთხოვნით გიორგი III-მ "ლიხთ-იქით ყოფაბა შინა დამს გუნელმან ლაშქრობისხამან და ერთბა დღეცა შინა პაემან-შექმნელმან უბრძანა ტაოელთა, კლარჯთა და შავშთა მორბევა ოლთისისა და ბანისა, მესხთა და თორელთა - კარისა და ამორისისა, და ამირ-ხაახალარსა და ხოშნითართა - მტკუარს აქეთ ვიდრე განძამდის; თუთ ხახაგანიანთა, ლიხთ-იმერთა და ქართველთა - განძახ დამართებით მტკუარის პირი იმიერ და ამიერ ზოლთამდის, ჰერთა და კახთა - აღაზნის მესართავით, ვიდრე შარვანამდის. იქნა ეხვეითარი უფხო ლაშქრობა, რომლისა ხი(გ)მე არაოდეს ვის ეზილვა" (ქც, II, 1959:15-16).

ეს გრანდიოზული მარბიელი ლაშქრობა ნაწილობრივ სამხრეთ-დასავლეთით იყო მიმართული და მოიცავდა თურქთაგან ოკუპირებულ როგორც სომხურ, ისე ქართულ ტერიტორიებს.

ამორნი, *resp.* არშარუნები ამ დროს შაჰ-არმენ სუქმან II-ის სამფლობელო იყო, კარის *resp.* ყარსის საამირო კი 60-იანი წლებიდან მისი გავლენის სფეროში მოექცა. ამდენად, მესხთა და თორელთა მიერ ჩატარებული ეს ლაშქრობა შაჰ-არმენთა სახელმწიფოს ინტერესებს ეხებოდა.

ზემომოტანილ ცნობაში ტაოელთა, კლარჯთა და შავშელთა მორბევის ობიექტად დასახელებულია ოლთისი და ბანა. ზემოთ აღინიშნა, რომ ვარდანის ცნობით, დავით IV-მ შემოიერთა ოლთისი და მისი ოლქი. მაგრამ ქართული წყარო მხოლოდ იმას მოგვითხრობს, რომ 1124 წ. ივნისში თურქების წინააღმდეგ სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით მძლავრი შეტევის დროს დავითმა გადაწვა ოლთისი. ლაშა გიორგის-დროინდელი შემატანე წერს, რომ დავითისა და დემეტრეს "შეფობაბა შინა აშენდა ტაოს ნაპირნი" (ქც-I, 1955:365), მაგრამ ის არ აკონკრეტებს ტაოს ამ ადგილებს და არც სხვა წყაროებიდან ჩანს, რომ დავითის შემკვიდრებები ფლობდნენ ოლთისს. უფრო მეტიც, მათი არ იყო არც ბანა, ოშკი და ხახული, რომლებიც თურქებისგან გაანთავისუფლეს მხოლოდ ბასიანის ბრძოლის წინ. მაგრამ ამიერტაოში ქართველებს ეჭირათ ფანასყურტი, კალმახი, ტაოს-კარი და ვაშლოვანი (იხვ. და აბშ. შაჩაყანე., ქც, II, 1959:55,130). პინგოროვეა ფიქრობდა, რომ თურქებმა XII ს. 60-იან წლებში გააჩრდიეს თავდაცვის ხაზი მესხეთის სანაპიროზე და მოახდინეს ტაოს ოკუპაცია⁷⁵ (ინგლორევა, 1954:532). 60-იან წლებში ქართველებმა ყველაზე მძიმე მარცხი განიცადეს მუსლიმთა კოა-

⁷⁵ პინგოროვეა ამ დროს თურქთაგან ოკუპირებულ შარვთა შორის ასახელებდა სპერის სამხრეთ უბნებს (ინგლორევა, 1954:532), მაგრამ XII ს-ში სპერის საერთოდ არ შედიოდა საქართველოს სამეფოში. მისი ნაწილი შინეც ეკუთვნოდა არზრუმის საამიროს.

ლიკიასთან 1163 წ., მაგრამ ისტორიული წყაროები, რომლებიც დაწვრილებით აგვიწერენ ომის მსვლელობას, არ იხსენიებენ მუსლიმთა ტერიტორიულ მონაპოვრებს საქართველოში.

ჩვენ იქით ვიხრებით, რომ დავით IV-მ ვერ მოასწრო ოლთისის შემოტყვევება და ის, ბანასთან ერთად, თურქების ხელთ, არზრუმის ან ყარსის ამირების მფლობელობაში რჩებოდა, მაგრამ ამ მხარეებზე პრეტენზია გაუჩნდა შაჰ-არმენ სუქმან II-ს. 1160 წ. სწორედ მისი ჯარი დაამარცხა გიორგი III-მ ოლთისის ოლქში. 1163 წ. ქართველებზე გამარჯვების შემდეგ შაჰ-არმენს, რომელიც ფლობდა კალზევან-ერასხაძორ-ვანანდის საკომუნიკაციო ხაზს, შეეძლო თავისი კონტროლისთვის დაეჭვებდებარებინა ოლთისიც. რამდენადმე მოგვიანებით ოლთისს დაეუფლა კურორის ამირა ხარაზა, მაგრამ 1182 წ. ის მოკლა სუქმან II-მ. შემდეგ ოლთისს ხელი დაადეს არზრუმის სალთუკიანებმა, მაგრამ შაჰ-არმენმა ბეგ-თიმურმა 1192 წ., იმავე დროს, როცა მან აღდამიანებს წაართვა ბითლოსი და ვასტანი, დაღაშქრა არზრუმის საამირო, მოაოხრა ბასიანი, ხელთ იგდო და დაიბრუნა ოლთისი (ხვ. თბილყანი, 1942:20). 1230 წ. იასი-ჩიმენთან ხვარაზმელებზე გამარჯვების შემდეგ ოლთისი დაიკავა ხლათის აიუბიანთა გამგებელმა ალ-მალიქ ალ-აშრაფმა (იხ. ქვემოთ, გვ. 192). მუსაჰად ალ-ჰამავი წერს, რომ ალ-აშრაფმა დაიბრუნა ეს ციხე, რომელიც ადრე ქართველებმა წაართვეს ხლათს (მუჰ. ალ-ჰამავი, 1982: 213). მაშასადამე, გარკვეულ პერიოდში, ხლათის გამგებლებს ხელი მიუწვდებოდათ ოლთისზე. ეს, ჩვენი აზრით, მოხდა უკვე XII ს. 60-იან წლებში და გიორგი III-ის დროს მოწყობილი მარბიელი ლაშქრობა ოლთისისა და ბანას მიმართულებით შაჰ-არმენთა სახელმწიფოს წინააღმდეგ იყო მიმართული, მაგრამ იგივეს ვერ ვიტყვით ხლათის შესახებ.

ქართული წყაროს მიერ დასახელებული ხოლთი ზოგჯერ გააზრებულია როგორც ხლათი (იხვ. და აგმ. შატავანი, 1973: 181; იან, III, 1974:279), მაგრამ ქართველთა ლაშქრის მიმართულება მის ცნობაში აშკარად არის "განძახ დაძაბრთებით მტკუნობ ზირი იმიერ და ამიერ ზოლთამდის" და აქ ძნელია დავინახოთ, ხლათი, რომლის დასარბევდაც საჭირო იყო არეზის გადალახვა (რასაც მემკვიდრე არ იხსენიებს) და ვანის ტბის რეგიონში შეჭრა, რისი გაკეთებაც XII ს. 60—70-იან წლებში ქართველთა სამხედრო ძალებს ვერ კიდევ არ ძალუქდათ. ხოლთი ჩვენი აზრით არის კოლთი, მხარე მაწანბერდის სამხრეთით, მდ. ვანძაყის შუა წელზე (*Атлас Армении* : 106).

გიორგი III-ის ზეობის წლებში, "იზ ად-დინ სალთუკის გარდაცვალების (1168 წ.) შემდეგ განახლდა კონფრონტაცია საქართველოს სამეფოსა და არზრუმის საამიროს შორის. აღმ. ამიერკავკასიაში ქ. შაბურანის აღების (1173 წ.) (*Minorsky, 1964: 128; Стенуадзе, 1972:749—51*) მომდევნო ხანებში მეფემ სასტიკად, "რომელი-ეხე უცხო იყო შეხამლებლად კაცობრივიხა ძალიხა-გან", დაარბია ბასიანი (იხვ. და აგმ. შატავანი, ქვ., II, 1959:17).

პინგოროცვა მიიზნედა, რომ 1123 წ. ბასიანი საბოლოოდ იქნა გაწმენდილი თურქთა ურდოების ნაშთებისაგან და ის შეუერთდა საქართველოს (ინვანთიფა, 1954:530-31). 1123-25 წლებიდან მოყოლებული მომდევნო ორმოცი წლის მანძილზე; როგორც ფიჭობდა მკვლევარი, სასაზღვრო ზაზი ბასიანის მხარეთა ზონაში XII ს. 60-იან წლებამდე იყო სტაბილური და მას ამ ხნის მანძილზე არ განუცვლიდა რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილება. ამავე პერიოდში წარმოებდა დასახლება ბასიანისა ქართული ელემენტით, მაგრამ ორმოციწლიანი შესვენების შემდეგ ბასიანის მხარეები ისევ გახდა ასპარეზი თურქების თარეშისა. თურქებმა 60-იან წლებში აქაც შესძლეს გაერღვიათ თავდაცვის ზაზი და მოახდინეს მისი ოკუპაცია. ქართველებმა ბასიანი დაიბრუნეს XII ს. უკანასკნელ ათწლეულში (ინვანთიფა, 1954:531-32). დმესხელიშვილის აზრითაც ბასიანი XII ს.-ში საქართველოს მონარქიის ფარგლებში იყო (მუხხელიშვილი, 1977ა:219). საქართველოს სამეფოს საზღვრებში შეაქვს ბასიანი XIII ს. დამდეგისთვის მბერძნიშვილს (მჭებნიშვილი, 1966:53-ჩუკა: საქართულო XIII ს. დამდეგს; იხ. აგრეთვე ჩუკა: საქართულო სახელმწიფო XIII ს. დამდეგს.), მაგრამ ამგვარი თეალსაზრისისთვის მტკიცე არგუმენტები არ მოიპოვება.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ დავით IV-მ პირველად 1116 წ. დაარბია თურქები "ბახიანამდე და მთად კარნიფორნა" (დავით აღმ. ისტ., 1992:180), 1124 წ. იენისში კი მეფე "წარემართა ღამჭრითა, განვლო ჯაგაზეთი, კოლა, კარნიფორა, ბახიანნი ხპერამდინ, და რამეა პოვა თურქმანი, მოხრა და ტყუე-ყო" (დავით აღმ. ისტ., 1992:196), მაგრამ ქართული მემატიანის ცნობებში არაფერია ნათქვამი საქართველოსთან ბასიანის შემოერთებაზე. არც ქართული და არც უცხოური წყაროებით (ტაოს მხარეთგან განსხვავებით) არ ჩანს, რომ ქართველებმა XII ს. 60-იან წლებში დაკარგეს, ანდა ამ საუკუნის ბოლოს დაიბრუნეს ბასიანი. ეს მხარე XII ს.-ს ბოელ მანძილზე არზრუმის ამირებს ემორჩილებოდა, რისი ზოგიერთი მონაცემიც ზემოთ (გვ. 83) იყო მოტანილი.

XII ს. 60—70-იანი წლების მარბიელი ლაშქრობები, როგორც მართებულად აღნიშნავს მლორთქიფანიძე, ერთი მხრივ, მიზნად ისახავდა დაელა-ალაფს და მეორე მხრივ, მტრის ზურგის დაზერვას ბრძოლით (ლთთიფიანძე, 1979გ: 279-80)⁷⁶. საქართველოს სამეფოს კარი XII ს. 60—70-იან წლებში ვერ კიდევ არ იყო მზად გადასულიყო გადამწყვეტ შეტევაზე ჩრდილოეთ სომხეთში სალოთქიანთა და შამ-არშენთა სამფლობელოების წინააღმდეგ. ისევე როგორც ადრე, ახლაც მთავარ საზრუნავად რჩებოდა ანისის შემოერთება.

⁷⁶ სავითოდ საქართველოს სამეფო კარის მიერ ორგანიზებული მარბიელი ლაშქრობებისა და შეტევითი ომების ბუნების შესახებ იხ. ჯავახიშვილი, 1965:304; მელიქიშვილი, 1973: 80-9; ნ. ბერძენიშვილი, —სსს, IX, 1979:130-31; ყორანაშვილი, 1981:140.

1174 წ. ოქტომბერში გიორგი III-მ ხელახლა აიღო ანისი. მეზობელი ოურტული საათაბაგო-სამიროების რეაქცია ახლაც მძაფრი იყო. ამჯერად ომი დაიწყო შამს ად-დინ ელდიგუზმა. მან ილაშქრა საქართველოს სამეფოზე, თავს დაესხა ანისს და მოაოხრა მთელი შირაკის ოლქი (ალ-ფაჩივი, 1908:365; ვაჩაძანი: 159; ლოთთქიფიანიძე, 1979გ:271). ათაბაგი დამარცხდა, მაგრამ მან მალე ახალი ჯარი შეკაზრა. დვინთან დაბანაკებული მოწინააღმდეგეები უომრად დაიშალნენ. ელდიგუზი ნახჭევანში დაბრუნდა, საიდანაც შამ-არმენ სუქმან II-ს და სხვა ამირებს ქართველთა წინააღმდეგ საომრად მოუწოდა (ალ-ფაჩივი, 1908: 365).

ალ-ფაჩივი იუწყება, რომ 571 წ. მუჰარამში /22.VII - 20.VIII.1175 წ. სელჩუკი სულტანი არსლან-შაჰი, შამს ად-დინ ელდიგუზი, მისი ვაჟი ფაჰ-ლავანი და შამ-არმენი ჰამადანის, აზერბაიჯანისა და დირ-ბაქრის გაერთიანებული ჯარებით ნახჭევანიდან საქართველოსკენ დაიძრნენ. გელაქნის გავლით ისინი მიუახლოვდნენ დმანისისა და ლორეს ველებს (ხაქრა), და გაემართნენ აკ-შაჰრისა და თრიალეთისაკენ⁷⁷ (ალ-ფაჩივი: 1998). ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიღებულია, რომ მტერმა მოაოხრა ლორე-დმანისის მიდამოები (ლოთთქიფიანიძე, 1970:109; ლოთთქიფიანიძე, 1979გ:272; სფყვანიძე, 1985ა: 129), მაგრამ არაბი მემატიანის ინფორმაციიდან უფრო ისა ჩანს, რომ მუსლიმებს აკ-შაჰრი და თრიალეთი აინტერესებდათ. ვმინორსკის მიაჩნდა, რომ აკ-შაჰრი იყო თეთრი-ციხე, რომელიც მდებარეობდა პალაკაციოს (ჩილდირის) ტბის აღმოსავლეთით, ყარს-ახალქალაქის გზაზე (Minorsky, 1953:98, 99.1), მაგრამ ალ-ფაჩივი გარკვევით წერს, რომ აკ-შაჰრი ახალქალაქია (აკ-შაჰრ ჰიმა მადინათუ ახალქალაქ) (ალ-ფაჩივი: 1998) და ასეა მოგვიანებით, ოსმალთა ბატონობის ხანაშიც (ჯაფია, 1958:305-38).

მ.ლორთქიფიანიძე წერს, რომ შედეგი ამ ბრძოლისა გარკვევით არცერთ წყაროში არაა მითითებული (ლოთთქიფიანიძე, 1970:109; ლოთთქიფიანიძე, 1979 გ:272). ამეამად სომხური და არაბული წყაროების საფუძველზე შესაძლებელია ამ საკითხზეც ვიმსჯელოთ. მუსლიმებმა მოაოხრეს ჭაბალქალაქი და ჯავახეთი (სფ.თბილეთიანი, 1942:18; შატგაბიაანი, 1980:122). ალ-ფაჩივი იუწყება, რომ კოალიციური ლაშქრის შეჭრის დროს გიორგი III დაბანაკებული იყო ბ.რტა. ინთან (არტანი) გაუვალ ტყეში და ის არ გამოსულა მტერთან

⁷⁷ აბდროზის მიერ გამოცემული ალ-ფაჩივის თხზულების ნაწვევებში ეს ადგილი შეცდომითაა ამოკითხული, მუსლიმები „ხარაჯუ ილა აკ-შაჰრ ვა ჰიმა მა ბამინა ახალქალაქ ვა თრიალეთის“ (მუსლიმები გაემართნენ აკ-შაჰრისკენ, რომელიც ახალ-ქალაქსა და თრიალეთს შორისაა“) (ალ-ფაჩივი, 1908: 365). ამ შეცდომას უკრძალვება მიაქცია და გაასწორა ვმინორსკიმ (Minorsky, 1953:97-8, 99.2).

საბრძოლველად.⁷⁸ მუსლიმებმა მოაოხრეს მთელი ეს მხარე, დაანგრეს სოფლები, ტყვედ წაასხეს მოსახლეობა, გაანადგურეს ნათესები და ამ ოლქში არცერთი ნაგებობა არ დაუტოვებიათ. რამდენიმე დღის შემდეგ მათ დატოვეს საქართველო. სულტანი დვინს გაემართა, ხოლო შაჰ-არშენი 1175 წ. 29.IX. დიარ-ბაქრის ლაშქრითურთ ხლოში დაბრუნდა, სადაც მას საზეიმო შეხვედრა მოუწიეს (აღ-ყარაიჯი, 1908:365; *Minorsky*, 1953:98). ამავე ლაშქრობას უნდა ეხებოდეს ლაშა გიორგის-დროინდელი მემკვიდრე: „და მოვიდა ილდეუზი (ელდიგუზი — გჟ) დიდი ლაშქრითა ხვარხეთისათა, დაარზია შავშეთი, კლარჯეთი“, მაგრამ ის აღნიშნავს, რომ საბოლოოდ ქართველებმა გაიმარჯვეს (ძგ, I, 1955:367), რაც არ შეეფერება სინამდვილეს.

მალე ქართველებმა დათმეს ანისი.

ერთი სომხური ქრონიკის ცნობით აფხაზთა მეფემ სომხური წელთაღრიცხვით 1012 წელს, ე.ი. 5.II.1176-4.II.1177 წ. ანისი დაუბრუნა თავის მფლობელს (ამცალაძე, 1974:141). უფრადლებას მივაქცევთ იმ ვარემოებას, რომ ამ დროს საქართველო შეძრა ორბელთა აჯანყებამ. ახალი მონაცემებით ის დაიწყო 1176 წ. 11 აპრილის მზის დაბნელების შემდგომ ხანებში და დასრულდა 1177 წ. (ამცალაძე, 1974:142; *Маргарян*, 1975:149; *Цагареишвили*, 1985:143). მუსლიმთა კოალიციასთან სამხედრო მარცხმა 1175 წ. და გართულებულმა საშინაო პოლიტიკურმა ვითარებამ საქართველოს სამეფოში 1176-1177 წლებში, ხელსაყრელი პირობები შექმნეს ანისში შად-დადიანთა ხელისუფლების აღდგენისათვის.

საქართველოს მეტოქეობამ ელდიგუზიანთა საათაბაგოსთან და შაჰ-არშენთა სახელმწიფოსთან საშუალება მისცა შედგადიანებს XII ს. მიწურულამდე გაეხანგრძლივებინათ თავიანთი ბატონობა ანისში და, საერთოდ, შირაკში. წარუმატებლად დამთავრდა, აგრეთვე, საქართველოს სამეფო კარის სამხედრო ღონისძიებები დვინში ფეხის მოსაკიდებლად. ხანგრძლივმა, სისხლისმღვრელმა ბრძოლებმა არ მოუტანა ახალი ტერიტორიები საქართველოს სამეფოს ჩრდილოეთ სომხეთში. მხარდაჭერა სომეხი ხალხის განმათავისუფლებელი მოძრაობისა, რომელსაც თანამედროვე სომეხი მკვლევარები დიდ მნიშვნე-

⁷⁸ სპარსელ ისტორიკოსებს აღნიშნული ამბავი 569/1173-74 წ. აკვთ მოთხრობილი. ისინი მიუთითებენ, რომ საქართველოზე ლაშქრობისას გზად სულტანი არსლან ბატონი-ლი ავად გახდა, ხოლო არეზის ნაპირზე თურქების ჭარში შავი ჭირის ეპიდემიამ იფეთქა. მიუხედავად ამისა, ელდიგუზი დიდი ლაშქრით მაინც შეიჭრა საქართველოში. მასთან ერთად იყო შაჰ-არშენიც. მოკავშირეებმა დაარბიეს აკ-შაპრი. ქართველთა მეფე ამ დროს ტყვეში იმალებოდა. მუსლიმები უკან გამარჯვებულები დაბრუნდნენ (ზაპირ ად-დინ ნიშაპური: 15; რამიდ ად-დინი, II 5, 1960:173; პამდ . ყაზეინი, 1903:302-3; პამდ. ყაზეინი, 1937:30); ვ. მინორსკი და ზ. ბუნიატოვი ვფიქრობთ, არასწორად, 1175 წ. კოალიციურ ლაშქრობას უკავშირებდნენ იმ ამბებს, რომლებიც 1163 — 1164 წ. მუსლიმთა კოალიციური ლაშქრობის დროს მოხდა (*Буниятов*, 1978:60; *Minorsky*, 1953:100).

ლობას ანიჭებენ⁷⁹, ჩანს, სამხედრო თვალსაზრისით ვერ კიდევ არ იყო ეფექტური საქართველოს მხარდაჭერა ჰქონდა შირაკში, ანისის ქრისტიანულ ზედაფენებში, მაგრამ ასეთივე მხარდაჭერა XII ს-ში არ ჩანს დვინის, ყარსის, არზრუმისა და სამხრეთ სომხეთის ქრისტიანული მოსახლეობის მხრიდან. არ არის გამორიცხული, რომ მათ პასიურობას განაპირობებდა კონფესიონალური მიზეზები: ერთი მხრივ, მესლიში გამგებლების (შამ-არმენები, სალთუკიანები, ელდიგუზიანები) რჯულშემწყყნარებლური პოლიტიკა ქვეშევრდომ სომხებისადმი (იხ. აქყუ, გვ. 85, 249) და მეორე მხრივ, ქართულ-სომხური სარწმუნოებრივი ურთიერთობები, საქართველოს ხელისუფალთა და ეკლესიის ღონისძიებები სომხეთის ეკლესიის ქართულთან გაერთიანების მიზნით (ამ საკითხზე იხ.: ლიბოტიციანიძე, 1968:123-140; მაისურაძე, 1982: 90-94).

მ.ლორთქიფანიძე, როცა ეხება დავით IV-ის შემკვიდრეთა ბრძოლებს შორეული, არაქართული მიწებისათვის, ასახელებს მათი წარუმატებლობების მიზეზებს: სირთულეებს, რომლებიც დაკავშირებული იყო ქვეყნის დაპყრობა-შემომ-

⁷⁹ სერეპიანის თანახმად, სომხეთის ქალაქების (ანისი, დვინი, ყარსი, ერზნკა, კარინი, ზლათი...), პირველ ყოვლისა კი ანისის ეკპარხელოსანთა გამოსვლებმა ფეოდალური ექსპლოატაციის წინააღმდეგ, საქალაქო თავისუფლებებისთვის, შიილო თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ განმათავისუფლებელი ბრძოლის ხასიათი. ამ გამოსვლებმა ნიადაგი მოუმზადეს სელჩუკ ფეოდალთა ქვეშევრდომ სომხურ ოლქებზე ქართულ-სომხური ჭარბების ძღვევამისილ შეტევას (*Ермьян*, 1951:63). საერთოდ სომხური ისტორიოგრაფია დადებითად აფასებს საქართველოს როლსა და შინშენლობას სომხეთის ხალხის ამ განმათავისუფლებელ ბრძოლაში (*Ермьян*, 1951:63; *Ермьян*, 1979:8-9; *Бадяжн*, 1969: 13-4 და შშ). მაგრამ უკანასკნელ ხანებში სულ უფრო შეინიშნება საქართველოს წვლილის მიმჭალვა, წინა პლანზე მხოლოდ „ზაქარიანთა“ ე.ი. მხარგრძელთა დამსახურების წამოწევა (მაგ. მარგარიანი, 1989:35-49). ეს მაშინ, როცა მხარგრძელთა მოღვაწეობა (დანერვილებით იხ. მესხია, 1979:159-319) წარმოუდგენელია ქართული ფეოდალური საზოგადოების მიღმა. ჩრდილოეთ სომხეთისათვის ბრძოლებში საქართველოს სამეფო კარი, ცხადია, იყენებდა საქართველოში ემიგრირებულ სომხებს, ტაშირ-ბორაგეტის სომხური მოსახლეობის წარმომადგენლებს. მაგრამ თვალსაზრისი იმის თაობაზე, რომ მხარგრძელების მიერ სომხურ არმიად ორგანიზებული ეს სამხედრო რაზმები XII ს. 80-იან წლებში გადაიქცა შინშენლოვან ძალად (*Бадяжн*, 1969:34), გაზეიადებულია. არ არსებობდა არავითარი სომხური არმია და არც სომხური სამხედრო შენაერთები ქართული ფეოდალური ლაშქრისა და მისი სტრუქტურების გარეშე. მხოლოდ ძლიერ სხეულწიფოს შეჯგუფო ექსპროცინა ზანძრული ომები და ვაილი დიდი სამხედრო ზარები (რომელთა შეფასებაც, თუნდაც მახლობელი დღეს შეუძლებელია) რომ არაფერი ვთქვათ ამ ომებში ასე დიდძალ მხვერვლზე ცოცხალი ძალის ხსიათ ეს სხეულწიფო იყო საქართველოს სამეფო, რომელიც მუდმივ ამიერკავკასიის მასშტაბით ებრძოდა თურქებს ამის შესახებ კარგად იყო ცნობილი როგორც მახლობელი აღმოსავლეთის იმდროინდელი პოლიტიკური მოღვაწეებისათვის, ისე ისტორიკოსებისთვის, მაგრამ თანამედროვე სომხები შელევარები ცდილობენ დაინახონ სომხები უცხოურ (მაგ. არაბულ) წყაროებში იქაც კი, სადაც მათი ხსენება არ არის. მაგ. ატერ-ლეგონიანი წერს: „Иби ал-Асир употребляет общее название курдж для всего населения Грузии и Северной Армении“ (*Тер-Гевондян*, 1981:415 შენ.), რაც არ შეეფერება სინამდვილეს.

ტყელებსთან, ქართველ ფეოდალთა პარტიკულარისტულ ტენდენციებს, რამაც განაპირობა ანისის დაკარგვა და აგრეთვე საქართველოს საზღვრებთან ძლიერი თურქული პოლიტიკური ერთეულების ჩამოყალიბებას (ლხთიძე ივანეძე, 1970:112-13). ამ მხრივ დიდი იყო საგარეო ფაქტორის როლი. შაჰ-არშენთა და ელიდიგუზიანთა სახელმწიფოებს (რომლებიც საქართველოს მთავარ მეტოქეებს წარმოადგენდნენ ამიერკავკასიაში) ვრცელი ტერიტორიები ეკავათ და დიდძალი ცოცხალი ძალა გააჩნდათ. მხოლოდ შამს ად-დინ ელიდიგუზს, სულ ცოტა, 50-ათასი მხედრის გამოყვანა შეეძლო (იბნ ალ-ახსიბი, XI:388-89). სუჰმან II-ის გარშემო ირანმებოდნენ არზანის, ბითლისის, სურმარის, ყარსისა და არზრუმის ამირები, რომლებსაც ამავე დროს თავიანთი ინტერესები ჰქონდათ ჩრდილოეთ სომხეთში. განსაკუთრებით აღსანიშნავია სუჰმან II-ის პოლიტიკური ალიანსი შამს ად-დინ ელიდიგუზთან და მის მემკვიდრესთან — ფაჰლავანთან. მათ დაივიწყეს თავდაპირველი უთანხმოება და გამოიჩინეს საოცარი ერთობა საქართველოს წინააღმდეგ ბრძოლაში. შაჰ-არშენმა და ელიდიგუზიანებმა, რომლებიც გახდნენ ანისის შედღაღიანთა უსაფრთხოების გარანტები, გაიყვეს გველენის სფეროები ჩრდილოეთ სომხეთში: სუჰმან II-მ ერასხადორ-ვანანდის სექტორში და ამას გარდა, საქართველოში, ტაოს ნაწილში, ხოლო ელიდიგუზიანებმა — დვინის მხარეში. მათი ვასალი გახდა სურმარის საამირო. საქართველოს მეზობელმა თურქულმა საათაბაგო-საამიროებმა შეჰქმნეს თავდაცვის ეფექტური, კოლმბითური სისტემა, რომლის დაძლევა საქართველოს სამეფომ დიდი ხნის მანძილზე ვერ შეძლო. ეს იყო ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, რომ დავით IV-ის მიერ აღებული ტემპი ამიერკავკასიიდან თურქ-სელჩუკთა ბატონობის ამოძირკვისა მისმა მემკვიდრეებმა ვერ შეინარჩუნეს. (ჯაფარიძე, 1992b:29).

დემეტრე I და გიორგი III, ცხადია, არ იყვნენ დავით IV-ის რანგის სახელმწიფო მოღვაწეები. არც სამინაო და არც საგარეო ასპარეზზე მათ არ მოუპოვებიათ დავითის მსგავსი წარმატებები, მაგრამ ამ მეტბრძოლი მეფეების დამსახურება XII ს. საქართველოს ისტორიაში დიდია. დემეტრე I-ისა და გიორგი III-ის ომებმა არჩანისა და სომხეთის ფორანტებზე საფუძველი შეუქმნაღეს საქართველოს დიდ სამხედრო-პოლიტიკურ წარმატებებს თამარის ეპოქაში. მათი ზეობის წლებში საქართველოსთან ურთიერთობებში მეზობელი მუსლიმური პოლიტიკური ერთეულები იყვნენ უფრო თავდაცვაზე, ვიდრე შეტევაზე. საქართველო წარმოადგენდა მნიშვნელოვან პოლიტიკურ ფაქტორს საერთაშორისო ასპარეზზე, რასაც აღიარებდნენ ომდროინდელი დიდი მუსლიმი პოლიტიკური მოღვაწეები.

ხოჩასანის სულტანი სანჯარი 527 წ. რამადანში/1133 წ. წაფლელში ხალიფა ალ-მუსთარშიდიდან მიიღო ვაგზავნილ წერილში ერთ სიბრტყეში განიხილავდა ისლამის სამყაროსთვის ისეთ არასასურველსა და საშიშ მოვლენებს, როგორებიც იყო ისმაილიტთა მოძრაობა ხოჩასანში, აფრანკი ურწმუნოების* მიერ სირიის, ერაყისა და ბეგრის სხვა მხარის მიტაცება და „აბხაზი ურწმუნოების“ ამბები. სულტანი უკმაყოფილებას გამოთქვამდა იმის გამო, რომ უკანასკნელთა მტრულ მოქმედებებზე ხალიფა მაინცადამაინც არ დარღობდა (Köymen, 1954:228; ნაფიზი, 1964:100).

1975:68-ცნობა მიტეგაწიდა მ-შია გ. ბუჩაძე). სირიის მძლავრი გამგებელი, საბელაგანთმწილი ნურ ად-დინ მაჰმუდ ბ. ბენგი, რომელიც სავსებით მართებულად თავის დამსახურებად თვლიდა ფრანკების — ამ „უმამაკესი ხალხის“ სამფლობელოთა დიდი ნაწილის დაპყრობას, 566/1170-71 წ. საცვლადობდა ათბაგ შამს ად-დინ ულდიგუშს იმის გამო, რომ მან, უდიდესი სახელმწიფოს გამგებელმა, ვერ უზრუნველყო უსაფრთხოება თავისი საზღვრებისა, რომლებიც ქართველებმა დაიპყრეს (იხილეთ ალ-ახბაბი, XI:363).

დემეტრე I-ს ხოტბა შეასხეს ცნობილმა შარვანელმა პოეტებმა ფალაქიმ და ხაყანიმ (*Вильчевский*, 1960:56-60 ; *Буниятов*, 1966:289-92; ახათიანი, 1968:51-2, შინ.6; გ. ბუჩაძე, 1975:168-74; სვფენაძე, 1990:53-8). მის (და, აგრეთვე, დავით IV-ის) მოღვაწეობას უკავშირებენ გადმოცემას იოვანე მეფე-ხუცესის შესახებ, რომელიც ფართოდ გავრცელდა იმდროინდელ ევროპაში (ზადრიძე, 1984ა:131 და 386; ზადრიძე, 1984ბ:153 და 386.) საჭეზარ სიტყვებს არ იმორებენ დემეტრესა და გიორგის მიმართ ქართული წყაროები (ღვ. I, 1955:365, 367, ღვ. II, 1959:3,43; სვფენაძე, 1990:52-3; რ. მუჭოყული, 1991:93). რაც არ უნდა გადაჭარბებულად მივიჩნიოთ მათი შეფასება, უუკველია, რომ დავით IV-ის ამ შემკვიდრებებს არ აკლდათ არც მზედართმთავრული ნიჭი და არც „პირადი ვაჯაკობა“ (ლთხთქიფანიძე, 1970:113). დემეტრე I-მა და გიორგი III-მ შეინარჩუნეს დავით IV-ის მთავარი მონაპოვარი — ქართული ტერიტორიების მთლიანობა და ხელშეუხებლობა. ისინი აკონტროლებდნენ დიდ სივრცეს — ნიკოფსიიდან დარუბანდამდე. დემეტრე I-ს შეეძლო თავისი „სამფლობელოს შემოვლა კლდით-კლდემდ“, და ინსპექციის ჩატარება დარუბანდამდე (ალ-ფაჩიჯი, 1985:86); გიორგი III-ს ძალა შესწევდა დახმარება აღმოეჩინა შარვან-შაჰისთვის, მისულიყო „კართამდის დარუბანდისათა“ და აელოკ. შაბურანი (იხილეთ და ა.ა. შაჩაჯანდ., ღვ. II, 1959:17). საქართველოს შიდა რაიონები, სამხედრო მარცხის შემთხვევაშიც კი, არასოდეს დაურბევია მტერს. დავით IV-ის შემკვიდრებმა დაიკვეს ქვეყანა მომთაბარეთა თარეშისაგან. ცნობილი ამერიკელი მკვლევარი ს. ვრიონისი, რომელიც ერთმანეთს უდარებს ბიზანტიისა და საქართველოს მიღწევებს, აღნიშნავს, რომ მიუხედავად ჭაროსანთა ლაშქრობებისა და ბიზანტიის აღორძინებისა XII ს-ში, იმპერიის ხელისუფლებამ ვერ დაძლიეს მცირე აზიაში მომთაბარეთა ექსპანსიით გამოწვეული პრობლემები. „ზედმეტია იმის თქმა, — წერს ს. ვრიონისი, რომ კომუნებისა და ლასკარების ლონისძიებებს მომთაბარეთა დათრუვნის საჭეშო არასოდეს მიუღწევია იმ წარმატებებისთვის, რასაც მიღწევის ქართველმა მეფეებმა“ (*Vryonis*, 1971 ბ: 284). ეს სიტყვები ცუთუნის პირველ რიგში დავით IV-ს და შემდეგ მის შემკვიდრებს: დემეტრე I-სა და გიორგი III-ს.

80—90-იანი წლები: ურთიერთობა არზრუმის საამიროსთან

ორბელთა აწანების ჩაბშობის შემდეგ გიორგი III-ს აღარ უცდია აქტიური საგარეო პოლიტიკის გატარება. ბრძოლები ამიერკავკასიაში პოლიტიკური ჰეგემონიისათვის ახალი ძალით განახლდა გიორგის შემკვიდრის თამარის მეფობაში.

ზაფხვარ ად-დინი არზრუმში დაბრუნდა და მისი შემდგომი ბედი უცნობია.⁸²

აღნიშნულ ქორწინებას არ მოჰყოლია არზრუმ-საქართველოს ურთიერთობათა ნორმალიზაცია. სალთუკიანებმა რამდენიმე წლის შემდეგ შეითვარეს კონსტანტინოპოლიდან საქართველოში თავისი „უფლებების“ აღდგენის მიზნით დაბრუნებული თამარის პირველი ქმარი გიორგი რუსი. სწორედ არზრუმში მოხდა მისი შეხვედრა საქართველოს სამეფოს მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალთან (ძვ. II, 1959:48; ბ.გიფტაყული, 1973:195; შადბაძე, 1979ა:312), რომელიც მეფის წინააღმდეგ აჯანყების მომწყობ პართველ ფეოდალთა წარმომადგენელი იყო.

სალთუკიანთა ბტრული პოლიტიკის პასუხად (სვეფენაძე, 1985ა:135; ბ.გიფტაყული, 1991:154; *Lordkipanidze*, 1974:155) და გიორგი ლშაის დაბადების (1192/93 წ.) აღსანიშნავად ქართველთა მხედრობა (ბარდავის დარბევის შემდეგ) დავით სოსლანის მეთაურობით არზრუმისკენ დაიძრა. ეს არ იყო უბრალო მარბიელი ლაშქრობა. საფიქრებელია, საქართველოს სამეფო კარი ამ ქალაქის აღებას ისახავდა მიზნად. სალთუკიანებთან ხანგრძლივი დაპირისპირების მანძილზე ქართველებმა პირველად მიიტანეს იერიში არზრუმზე. სხვათა შორის, თურქ-სელჩუკთა გაბატონების შემდეგ ეს იყო პირველი შემთხვევა, როცა ქრისტიანთა მხედრობა ამ ქალაქის კედლებთან აღმოჩნდა. სწორედ ამის გამო ათქმევინა მემატრიანემ ალყაშემორტყმულ არზრუმელებს: „ვინა ჩემდა ეხვევითარი შერიხსუა, ვინათგან არაოდვხ გვხილავხ ტომი ქრისტიანეთა ხანახებხა ხაყოფელთა ჩუენთასა“ (ძვ. და აშშ. შარაჯანდ., ძვ. II, 1959:58). ამირა ნასირ ად-დინსა და მის ორ ვაჟს, რომლებიც ქალაქში იყვნენ გამაგრებულნი, დახმარება აღმოუჩინეს ყარაღებმა და სურმარიელებმა და მოუხდევად უპირატესობისა და სერიოზული მიზნებისა, დავით სოსლანმა ვერ შეძლო არზრუმის აღება.

დაპირისპირება სალთუკიანებთან გრძელდებოდა შემდეგ ხანებშიც. 1195 წ. ერთი სომხური ანდერქანმაგი იუწყება, რომ ამ წელს „ქართველებმა კარინის მხარე შიატყვევებ“ (აშაღაბაძე, 1973:26). ა.აბდლაძე თვლის, რომ ეს შესა-

თამარ ამაგი და ლალი უჯერო შესატყვისობისა, ახვევდა ფრიოვანებასა გონებისა მისისასა, შემოსრულთა ქალაქად სამეფოდ დაამკუეს ქედმაღლობა ტრფილისა მისისა“ (ქვ. II, 1959: 43-4). ფსევდონი, რომელიც ქართული წყაროს ამ ცნობებს მბროსის ფრანგული თარგმანით იცნობს, თავისებურ კონკრეტარს უყვითებს მათ და შუა საუკუნეების ავტორთა (მაგ. იბნ ბინი) შგავასად ცდილობს თამარის დისკრედიტაციას. ის წერს, რომ მუზაფფარ ად-დინმა „სიფვარულით აღსავსე დღეები იცხოვრა“ თამართან, მაგრამ თამარს შალე მომზერდა ის და ვერ უღალატა თავის უზნეო წეს-ჩვეულებებს). შემდეგ ის თხუნიებს რუსუდანის ქორწინებას შლის ად-დინ ტულარი-შაის ვაჟზე და წერს, რომ რუსუდანს ადგიამისივით უყვარდა შამაკაცები და აველაფერი ეს იყო ამ პერიოდისათვის დამახასიათებელი სულიერი დაცემის შედეგი, რომელიც ვახდა ბირითადი მიზეზი შახლობელ აღმოსავლეთში მონღოლთა გაბატონებისა“ (Sümer, 1971:418).

⁸² არზრუმში დაბრუნებული მუზაფფარ ად-დინის მოღვაწეობის შესახებ ვარაუდები აქვს გამოთქმული ჭსტედნაძეს (სტეფენაძე, 1985 პ: 112-17).

ძლია იგივე ლაშქრობა იყოს, რომლის შესახებაც შამქორის ბრძოლის შემდეგ მოგვითხრობს თამარის პირველი ისტორიკოსი. ამ დროს ქართველთა მხედრობამ „მთუნია მარბიელმან ბახიანამდის და ყურაბებამდი“ (ქც, II, 1959:78). ამის შემდეგ, სალთუკიანთა დინასტიის დაცემამდე (1202 წ.) ჩვენ აღარაფერი ვიცით საქართველოს სამეფოსა და არზრუმის საამიროს ურთიერთობათა შესახებ. ქართველ მკვლევარებთან გვხვდება მოსაზრებები, რომ არზრუმი ხარკს უხდიდა საქართველოს, იყო მისი ვასალი (ინგოზიძეა, 1954:532) და მასთან ყმდნაფიკობის პირობით დაკავშირებული (ზინგულია, 1979:329), მაგრამ ქართულ, სომხურსა თუ აღმოსავლურ წყაროებში ამ თვალსაზრისის დამადასტურებელი რაიმე ცნობა არ გვევლეება.

80—90-იანი წლები: შერთიერთობა შაჰ-არმენებთან

კონტრინტაცია შაჰ-არმენთა სახელმწიფოსთან გრძელდებოდა XII ს. 80-იან წლებშიც, თუმცა კი უწინდელი სისხლისმღვრელი ომები ორ სახელმწიფოს შორის არ მომხდარა და ხლათის გამგებლები არ გამოსულან საქართველოს წინააღმდეგ დიდ კოალიციურ ლაშქრობებში. აიუბიანთა ექსპანსია ჩრდილოეთ მესოპოტამიისკენ აიძულებდა სუქმან II-ს მეტი ყურადღება დაეთმო თავისი სახელმწიფოს სამხრეთი საზღვრებისათვის და თავი აერიდებინა ქართველებთან მწვავე შეტაკებებისგან. 1185 წ. გარდაიცვალა სუქმან II, რომელსაც მემკვიდრე არ დარჩენია. შაჰ-არმენთა სახელმწიფო გაბდა აიუბიანთა და ელდიგუზიანთა ცილობის საგანი. სუქმან II-ის მამულქმა ბეგ-თიმურმა მოხერხებულად გამოიყენა მათი დაპირისპირება და თავად დაეუფლა ტახტს. შაჰ-არმენთა მემკვიდრეობისთვის ბრძოლაში ჩაება საქართველოს სამეფოც. 1185 წ. ზაფხულში (ივლისამდე) ქართველთა ლაშქარმა დაარბია კარი და კარნიფორა (რომლებიც შაჰ-არმენის გაელუნის სფეროში იყვნენ) — ბასიანამდე, მაგრამ ამის შესახებ ვრცლად ჭეშმით (გვ. 132) ვისაუბრებთ.

შაჰ-არმენთა კარი, ისევე როგორც ადრე, გიორგი III-ისაგან განაწიყნებულ და დევნილ ქართველ დიდებულთა თავშესაფრად რჩებოდა. ორბელთა აჯანყების ჩაქრობის (1177 წ.) შემდეგ გიორგი III-ის მოწინააღმდეგეთა ნაწილმა სუქმან II-ისგან მიიღო მფარველობა (ქც, II, 1959:19). თამარის დროს, 1191 წ. აბლო ხანებში, შაჰ-არმენთან — ბეგ-თიმურთან ცადა გატყვევა, თავის ერთგულ აზნაურებთან ერთად, შავშეთისა და კლარჯეთის პატრონმა გუზანმა. მან მიიტაცა ტაოს ციხეები — ტაოსკარი, ვაშლოვანი და სხვ. და მოინდომა ამ ციხეებში შაჰ-არმენის ჭარბების ჩაყენება.⁸³ ბეგ-თიმურს, რომელმაც წარმატებები მოიპოვა არზანისა და ბითლისის აბდაბიანებთან და არზრუმის სალთუკიანებთან ბრძოლებში

⁸³ ვარაუდობენ, რომ ამ ციხეთა შორის იყო ხიზანიც (ტბელ აბუსერისძე, 1981:58), აჭარაში, სხალთას შესართავში (წ. ბერძენიშვილი, 1966:90), რომელიც დიობსნეს აჭარის ერისთავთ-ერისთავმა აბუსერმა და მისმა ძმამ სანანომ.

და უკანასკნელთაგან დაიბრუნა ოლთისი, მიეცა შესაძლებლობა, რომ გაეფართოებინა თავისი სახელმწიფოს საზღვრები საქართველოს ხარჯზე ტაოში, მაგრამ ფანასკრტის პატრონის — ზაქარია ასპაანის ძის ენერგიული მოქმედების შედეგად ეს ცდა აღიკვეთა (იხ. II, 1959:55-6; შაბაძე, 1979a:313).

1195 წ., როცა ქართველებმა დააბრუნეს კარინის მხარე, შევიდნენ კარნიფორაშიც — "დაიბანა გეხსიხლის მუდგელსა"⁸⁴ (იხ. და აშშ. შაბაძე, იხ. II, 1959:78), მაგრამ სხვა რაიმე სერიოზული კონფლიქტი საქართველოს სამეფოსა და შაბ-არმენთა სახელმწიფოს შორის არ იხსენიება. საქართველოს სამეფო კარის მთელი ყურადღება მიმართული იყო არარან-აზერბაიჯანისკენ. ამ მიმართულებით გადაწყვეტი გარდატეხა მოხდა შამქორის ბრძოლის (1195 წ.) შემდეგ, ამიერიდან, საქართველოსა და ელდიგუზიანთა საათაბაგოს შორის სამხედრო-პოლიტიკურ კონფრონტაციაში უპირატესობას დაეუფლა საქართველო. ხარკი დაეკისრა განჯას. ელდიგუზიანები ნეიტრალიზებული აღმოჩნდნენ შირაკში. მათ ძალა აღარ შესწევდათ დახმარება აღმოეჩინათ შადდადიანებისთვის. არ შეეძლო ეს შაბ-არმენთა სახელმწიფოსაც, რომელიც მწვავე შიდა-პოლიტიკურ კრიზისს განიცდიდა. შაბ-არმენებსა და ელდიგუზიანთა შორის სამხედრო ალიანსი დაირღვა. დადგა ჩრდილოეთ სომხეთში ახალი გამარჯვებების ხანა. 1196 წ. ქართველებმა ზაქარია მხარგრძელის მეთაურობით გაანთავისუფლეს ანზურდი, რომელიც შადდადიანებს ეკუთვნოდათ (Хачатурян, 1979:197), 1199 წ. კი საბოლოოდ აიღეს ტანისი და წარმატებით დაასრულეს ამ ტალახისთვის 75-წლიანი ბრძოლა.

შადდადიანთა ხელისუფლების ლიკვიდაცია შირაკში წარმოადგენდა შაბ-არმენთა პოლიტიკურ მარცხს ჩრდილოეთ სომხეთში. მცირე ხნის შემდეგ შაბ-არმენებმა დაიბრუნეს თავიანთი სამფლობელოები არეზის მარცხენა ნაპირზე და ტაოში. XII-XIII სს. მიწნაზე, ბასიანის ბრძოლამდე (1202 წ.) რამდენიმე ხნით ადრე, ფანასკრტის პატრონმა ზაქარია ასპაანის ძემ აიღო ხახული, ოშკი და ბანა-ტაოში (იხ. და აშშ. შაბაძე, იხ. II, 1959:130; ლაშა გიორგის-დრთინი. შუბაძე. იხ. I, 1955:368). წყაროები არ იხსენიებენ, მაგრამ, ვფიქრობთ, ამავე ხანებში მოხდა ოლთისის შემოერთებაც.

ბასიანის ბრძოლის წინ ქართველებმა დაიწყეს შეტევა ვანანდის მიმართულებით. თამარის პირველი ისტორიკოსის ცნობით თამარმა "წარაველინა ლაშქარნი გარემოფეგომად ყარსისა, რომელიც თურქთა ჰქონდა". თურქებმა მიატოვეს ის და გაიქცნენ, "ხოლო შეფეჰმან აიღო და მითუაღა" ყარსი, რომლის მცველად და მონაპირედ დანიშნა ივანე ახალციხელი (იხ. II, 1959:92), მაგრამ ყარსის შემომატევიცმა გაჭიანურდა. ჩვენი აზრით, აუღებელი დარჩა მაღალ კლდეზე აგებული მძლავრი ციხედელი, რომელიც თავისი მდებარეობის წყალობით გამოყოფილი იყო გაღავნის შიგნით მოთავსებული ტალახის დანარჩენი ნაწილისაგან. ციხედელის ალყა რამდენიმე წელი გაგრძელდა და დასრულდა 1206-1207

⁸⁴ ჟღანშერის თანახმად კარნიფორა იგივე „სიხლის მუდგელია“ (ც. II, 1955: 203).

წწ. მიწნაზე. ეს ალყა, რომლის შესახებაც ჭკვიანთ კიდევ გვეჩვენება საუბარი, ჩვეულებრივ გააზრებულია როგორც საერთოდ ყარსის გარემოცვა.

ივანე აბალცხელმა თურქებს "წარუდო" აგრეთვე ყარსის "გარემოცონი ქუეყანანი", "აიზუნა და მიითუაღნა" ისინი. ამ „ქუეყანათა“ შორის დასახლებულია კარულიც, რომელიც, როგორც გაირკვა, კერძოა (გვ, II, 1959: 92; ვიჯაძე, 1975:58-60). შირაკის შემოერთების შემდეგ, ვანანდ-კერძორის საკომუნიკაციო ხაზების დაკავებით საქართველოს სამეფომ საფრთხე შეუქმნა შაჰ-არმენთა სხვა სამფლობელოებს არეზის სამხრეთით და არზრუმის სალთუკიანთა სამხროს, მაგრამ ამ მიმართულებებით მას დაუპირისპირდნენ აიუბიანთა და რუმის სელჩუკთა ძლიერი სახელმწიფოები.

აიუბიანები და მცირე აზიის სელჩუკები საქართველოს საზღვრებთან (XII ს. 70-80-იანი წლები - XIII ს. II ათწლეული)

1. აიუბიანები და მცირე აზიის სელჩუკები მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკურ ასპარეჟზე XII ს. უანასკენა მართხაღში

XII ს. 70—80-იანი წლებიდან საქართველოს სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთის საზღვრებიდან არცთუ ძალზე მოშორებით ისლამურ სამყაროში თანაობით შეიცვალა პოლიტიკური სიტუაცია და ძალთა თანაფარდობა. მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკურ ასპარეჟზე დაწინაურდნენ და დიდი ძალა მოიპოვეს აიუბიანთა იმპერიამ და რუმის (მცირე აზიის სელჩუკთა) სასულტნომი, რომლებმაც დაიწყეს მცირე მუსლიმური პოლიტიკური ერთეულების ანექსია. ორივე სახელმწიფო მოკლე ხანში შევიდა საქართველოს სამეფოს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობათა სფეროში.

ა. აიუბიანთა სახელმწიფო¹

აიუბიანთა დინასტიის ფუძემდებელი, როგორც ცნობილია, იყო წარმოშობით ქურთი, სალად ად-დინ იუსუფ იბნ აიუბი (გეროპული წყაროების სალადინი), რომელმაც 1171 წ. დაამხო ფატიმიანი ხალიფების ხელისუფლება ეგვიპტეში და თავი მის გამგებლად გამოაცხადა. სალად ად-დინმა მოკლე ხანში მოახდინა ლაშქრის რეორგანიზაცია, დათრგუნა შიიტ ფატიმიანთა ოპოზიცია, განიმტკიცა თავისი პოზიციები ეგვიპტეში, ძველ უფლებებში აღადგინა ორთოდოქსალური ისლამი და აღიარა აბასიანი ხალიფის სასულიერო უზენაესობა. მან დაიპყრო ჩრდილოეთ აფრიკის სანაპირო — ბარკა და ტრიპოლი, 1174 წ. კი-იემენიც. 1174 წ. გარდაიცვალა სირიის გამგებელი ნურ ად-დინ შაჰმუდ ბ. ზენგი, რომლის სამსა-

¹ აიუბიანთა სასულტნოს ისტორიის აქ წარმოდგენილ მოკლე მიმოხილვაში გარდა ტექსტში დამოწმებული ლიტერატურისა, გათვალისწინებულია, აგრეთვე: Cahen, 1958 ბ.796-807; Gottschalk, 1958; Gibb, 1969ა:563-89; Gibb, 1969ბ: 693-96; Ehrenkreutz, 1972; Lyons, Jackson, 1986.

ხერშიც ადრე იმყოფებოდა როგორც თავად სალამ ად-დინი, ისე მისი მამა აიუბი და ბიძა — შირკუპი.² ნურ ად-დინის სამფლობელოები სირიაში გახდა ცილობის ობიექტი მის ვასალთა შორის. ნურ ად-დინის მცირეწლოვანი ვაჟის დაკვირვებით სალამ ად-დინი შეიჭრა სირიაში, დაეუფლა ადამსკოს, შემდეგ ქვეყნის ცენტრალურ ნაწილს და 1183 წ. კ — ჩრდილოეთ სირიის მთავარ ქალაქს ჰალაბსაც.

აიუბიანთა სულტნის ენერგიული ღონისძიებების შედეგად მთავარმა სამხედრო ძალამ, რომელიც მთელი ნახევარი საუკუნის მანძილზე უპირისპირდებოდა ქრისტიანულ ლათინურ აღმოსავლეთს, ჩრდილოეთ სირიიდან (ზენგიანთა სამფლობელოები) ეგვიპტეში გადაინაცვლა. ნურ ად-დინის შემკვიდრებმა ვერ შეტლეს გავრცელებიანთ საღვთო ომის — ჯიჰადის ის პოლიტიკა, რომელმაც ზენგიანებს პრესტიჟი და ძლიერება მოუტანა. ჯიჰადის იდეა ამჟერად სალამ ად-დინმა აიტაცა. ინვესტირება ეგვიპტესა და სირიაზე, რომელიც აბასიანთა ხალიფასაგან მიიღო, საშუალებას აძლევდა მას საღვთო ომისათვის კანონიერი სახე მიეცა. 1187 წ. 4 ივლისს აიუბიანთა სულტანმა ჰატიმთან გაანადგურა იერუსალიმის სამეფოს ჯარები და 2 ოქტომბერს ხელთ იგდო იერუსალიმი. მის ხელთ აღმოჩნდა თითქმის მთელი პალესტინა, გარდა ვიწრო სანაპირო ზოლისა ტროოსიდან იაფამდე. სირიაში ჯვაროსნებმა შეინარჩუნეს რამდენიმე სანაპირო ციხე, მათ შორის ტრიპოლი, ანტიოქია, ტროოსი და ცეზარეა.

ჯვაროსანთა წინააღმდეგ საღვთო ომი მოითხოვდა ეგვიპტის, სირიისა და ჩრდილოეთ მესოპოტამიის სამხედრო ძალების გაერთიანებას. ამდენად, ჩრდილოეთ მესოპოტამიის თურქული საამიროების დამორჩილება აიუბიანთა სულტნის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ამოცანა გახდა, მაგრამ ამ მიზნის განხორციელების გზაზე მნიშვნელოვან დაბრკოლებას წარმოადგენდა მავსილის ზენგიანთა საათაბაგო, რომელიც ტრადიციულად უფრო აღმოსავლეთის სელჩუკებთან იყო დაკავშირებული. მავსილის ათაბაგი არ ცნობდა აიუბიანთა სულტნის უზენაესობას და ხეტბას ერავის სელჩუკი სულტნის სახელზე აღავლენდა. 1183-1185 წლებში სალამ ად-დინი ორჯერ შეიჭრა აღ-ჯაზირაში მავსილის დასამორჩილებლად. მართალია, მან მიზანს ვერ მიაღწია, მაგრამ შემლო ფეხი მოეკიდებინა ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში, ხელთ იგდო დიარ-ბაქრის მნიშვნელოვანი ქალაქი მიათფარიკინი. 1185 წ. მავსილის კამპანიის დროს გარდაიცვალა შამ-არშენი

² სალამ ად-დინის მამა შაზი ბ. მარვანი იყო დვინის მიდამოებში მოხინდრე ქურთული ჰაზანის ტომის რავადის გვარიდან. XII ს. 30-იან წლებში ის გადავიდა ერავში, სადაც იქცა მხოლო თიქრითი. 1138 წ. მისი ორი ვაჟი აიუბი და შირკუპი მავსილის ათაბაგის 'იმად ად-დინ ზენგის სამსახურში შევიდნენ. ზენგის სიკვდილის (1146 წ.) შემდეგ მშვიდი ერთგულად ემსახურებოდნენ მის ვაჟს ნურ ად-დინს და ხელი შეუწვეს მის დაუფლებოდა ადამსკოს (Minorsky, 1953:124 და შმდ.).

სუქმან II და სალამ ად-დინი შეეცადა დაეკავებინა ხლათიც, მაგრამ ამაოდ. 1190 წ. სულტანმა კიდევ უფრო გააფართოვა სასულტნოს საზღვრები ალ-ჯაზირაში, დაუფლა დიარ-მუდარის ქალაქებს: პარჩანს, რუჰას (ედესას), სამოსატას და ალ-მუვაზზარს (Humphreys, 1977:64), რომლებიც სამართავად გადასცა თავის ძმისშვილს, ენერგიულსა და პატრიმოცვარე თაი ად-დინ უმარს. მან ხელი იგდო ახალი ქალაქები: სუვაიდა და ბანი, 1191 წ. შეიჭრა შამ-არმენთა სახელმწიფოში, შემოეწყო ჯერ ხლათს, შემდეგ მანასჯრტს და ამ უკანასკნელის გარემოცვის დროს ოქტომბერში გარდაიცვალა (შაჰა' ად-დინი, 1964:198; იმს ალ-აშიბი, XI:63).

სალამ ად-დინის მიერ შექმნილი სახელმწიფოს სამხრეთი საზღვარი გადიოდა არაბეთის ნახევარკუნძულზე და ნილოსის ჭორომებზე — ასუანთან, დასავლეთისა — ლიბიის უდაბნოზე, ფარაფირას, ბაჰრიას და ხარიგის ოაზისებზე; აღმოსავლეთით ის ესაზღვრებოდა ერაცის აბასიანთა სახალიფოს, ჩრდილოეთით — კილიკიის სომხეთის სამეფოს, რუმის სასულტნოს, ჩრდილოეთ მესოპოტამიის თურქულ (ართუკიანები, ზენგიანები...) საამიროებსა და შამ-არმენთა სახელმწიფოს. 1186 წ. აიუბიანთა სასულტნოს სირიული და მესოპოტამიური პროვინციები აიუბიანთა საგვარეულოს წევრთა შორის დანაწილდა. თაი ად-დინ უმარის სიკვდილის (1191 წ.) შემდეგ აიუბიანთა კუთვნილ ტერიტორიებს ეფფრატის აღმოსავლეთით, ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში — დიარ-ბაჭრას და დიარ-მუდარაში, რომელთაც ეწოდებოდა ბილად აშ-შარკია (აღმოსავლეთის მხარეები) განაგებდა სალამ ად-დინის ძმა ალ-ადილი. აიუბიანთა იმპერია იმდროინდელ მაბლახელ აღმოსავლეთში წარმოადგენდა ყველაზე ძლიერ სახელმწიფოს. მისი პრესტიჟი განსაკუთრებით გაიზარდა იერუსალიმის დაპყრობის შემდეგ, აიუბიანებთან კავშირისკენ ისწრაფოდა ბიზანტიის იმპერია, რომელიც ცდილობდა ამ გზით დაპირისპირებოდა ჯვაროსნებსა და მცირე აზიის სელჩუკებს. რუმის სასულტნოს, მიუხედავად იმისა, რომ მან 70-იან წლებში მნიშვნელოვანი სამხედრო-პოლიტიკური წარმატებები მოიპოვა მცირე აზიაში, ჯერ კიდევ არ ძალუძდა სერიოზული მეტოქეობა გაეწია აიუბიანთათვის. სალამ ად-დინი თავის ექსპანსიონისტურ გეგმებს აბორკილებდა აბასიანთა ხალიფას ავტორიტეტზე დაყრდნობით. მისი სახელი, რაინდული ტყვეის, კეთილშობილებისა და დამარცხებულთა მიმართ მიმტვევლობის წყალობით, უაღრესად პოპულარული გახდა ევროპელთა შორის.

სალამ ად-დინი არ აპირებდა დასჯერებოდა შიღწეულ წარმატებებს. მას უფრო ფართო გეგმები ჰქონდა (რის შესახებაც კვებით კიდევ გვეჩვენა საუბარი), მაგრამ იგი 1193 წ. 4 მარტს ხანმოკლე ავადმყოფობის შემდეგ გარდაიცვალა. შვიდწლიანი დაპირისპირება მის მემკვიდრეთა შორის დასრულდა ალ-ადილის გამარჯვებით, რომელიც 1200 წ. სულტანი გახდა. ამის შემდეგ მან თავისი სამფლობელოები ეფფრატის აღმოსავლეთით ორ ვაიომვილს ალ-მალიქ ალ-აშრაფსა და ალ-მალიქ ალ-აჰმადს გადასცა.

საქართველოს სამეფო კარის კონტაქტები აიუბიანთა სახელმწიფოსთან, ზენს ხელი არსებული მასალით, თამარის ზეობის პირველსავე წლებში დამყარდა. ეს კონტაქტები, მიუხედავად სალამ ად-დინის აგრესიული გეგმებისა და გარკვეუ-

ლი გართულებებისა, მშვიდობიან ხასიათს ატარებდა. ამ ურთიერთობებმა თვისობრივად ახალი ხასიათი XIII ს. პირველ ათწლეულში მიიღო და ეს ვანის ტბის რეგიონში აიუბიანთა შეჭრას დაუკავშირდა.

ბ. რუმის სასულტნო³

ჯვაროსანთა პირველი ლაშქრობა (1097 წ.) რომ არა, მცირე აზიის სელჩუკთა სახელმწიფო – რუმის სასულტნო⁴ უკვე XII ს. დასაწყისში გახდებოდა შრისხანე და მთავარი პოლიტიკური ძალა მხალხობელ აღმოსავლეთში. ჯვაროსანთა სამხედრო წარმატებებმა საშუალება მისცა იმპერატორ ალექსი კომნენს (1081-1118) დაებრუნებინა მცირე აზიის დასავლეთი ნაწილი. ეგეოსის ზღვის სანაპიროდან უკუგდებულმა თურქებებმა ფრეგიისა და ანატოლიის ზეგნისაკენ დაიხიეს. ამ შედარებით შეზღუდულ ტერიტორიაზე კონცენტრაციამ ისინი აქცია მნიშვნელოვან ძალად და სერიოზულ ბარიერად, რომლის გადალახვაც ბიზანტიამ ვერ შეძლო (Vryonis, 1971 შ:185). 1106 წ. სულტანი ყილიჩ-არსლან I ბ. სულაიმანი (1092-1107) პირველად შეეცადა დაებრუნა ჩრდილოეთი მესოპოტამია, მაგრამ ამ რეგიონის პოლიტიკურ ასპარეზზე რუმის სასულტნოს გასვლის ეს ცდა წარუმატებლად დამთავრდა. ყილიჩ-არსლან I დამარცხდა დიდ სელჩუკთა სულტნის მუსამადის მომხრეებთან ბძობლაში 1107 წ. და დაიღუპა. ამის შემდეგ, დიდი ხნით, მისი მემკვიდრეების ბატონობა ცენტრალური ანატოლიით შემოიფარგლა. XII ს. 40-იან წლებამდე რუმის სასულტნო თამაშობდა დანიშნენდიანთა საამიროს უმცროსი პარტიზორის როლს და წარმოადგენდა ბუფერს ამ საამიროსა და ბიზანტიას შორის (Ctenaenico, 1988:95).

536/1141-42 წ. ამირა მუსამად დანიშნენდის გაჯდაცვალების შემდეგ მისი საამირო სამ მოკეშივე სამფლობელოდ დაიშალა. დაიწყო რუმის სასულტნოს გაძლიერება დანიშნენდიანთა ხარჯზე, რამაც მნიშვნელოვნად შეცვალა ძალითა თანაფარდობა მცირე აზიაში. ამიერიდან სელჩუკები კვლავ გახდნენ აქ ბიზანტიის მთავარი პეტრუჭები.

სულტან ყილიჩ-არსლან II-ის (1156-1192) დროს მცირე აზიის სელჩუკებმა ორ დიდმნიშვნელოვან წარმატებას მიაღწიეს, 70-იან წლებში საბოლოოდ სძლიეს დანიშნენდიანებს აღმოსავლეთ ანატოლიაში და ზედიზედ მათი სამფლო-

³ რუმის სასულტნოს ისტორიის აქ წარმოდგენილი მოკლე მიმოხილვისათვის, გარდა ტექსტში დამოწმებული ლიტერატურისა, გათვალისწინებულია, აგრეთვე: *Горданаков*, 1941; *Cohen*, 1968; *Taeschner*, 1966:737-52; *Turan*, 1971; *შენგელია*, 1974:194-198.

⁴ XII-XIV ს. დასაწყისში რუმი არის მცირე აზიის სელჩუკთა სასულტნოს სახელწოდება. ის წარმოდგა ბიზანტიის იმპერიის ოფიციალური სახელწოდებებიდან: „რომის იმპერია“ ან „რომი“. არაბებისათვის ბიზანტია და ბიზანტიური მცირე აზია იყო **ბილად არ-რუმი** (რომაელთა ქვეყანა) ან, შემოკლებით, რუმი. არაბთა კვლადკვალ თურქ-სელჩუკებიც ანატოლიას უწოდებდნენ რუმს (*Ереван*, 1971:75).

ბელოები: სივასი (სევასტია), მალატია (მელიტენე), ნიკარია (ნეოკესარია), განგრა, ირისის დაბლობი — ტოკატი (დოკია) და ალბისტანი, 1176 წ. კი შირიოკველთან სასტიკად დაამარცხეს ბიზანტიელები. ამ მარცხმა დიდი დამთრგუნველი ეფექტი მოახდინა როგორც იმპერატორ მანუილზე (1143-1180), ისე ანატოლიის იმ ბერძნულ მოსახლეობაზე, რომელიც იმპერიის ფარგლებში ცხოვრობდა. ბიზანტია ამიერიდან იძულებული გახდა ხელი აეღო მცირე აზიაში სულჯუთა წინააღმდეგ აქტიურ სამხედრო მოქმედებებზე. XII ს. უკანასკნელი მეოთხედი იყო პერიოდი ანატოლის პროვინციებში ბიზანტიის ცენტრალური ხელისუფლების მკვეთრი დეზინტეგრაციისა და შესაბამისად თურქების დიდი აქტიურობისა (*Vryonis, 1971b:126*).

გარადობენ, რომ XI ს-ში მცირე აზიაში გადასახლებულ მომთაბარე თურქმენთა რიცხვი იყო 500—700 ათასი, XII-XIII სს-ში კი მათმა რაოდენობამ ერთ მილიონს მიაღწია (*Еремеев, 1971:91*). მომთაბარეებმა მცირე აზიის ბინადარ მოსახლეობას მრავალი უბედურება მოუტანეს. მათი შემოსევებისა და განსახლების უმნიშვნელოვანესი შედეგები იყო მცირე აზიის ენობრივი თურქიზაცია და საკმაოდ ვრცელი არეალის ნაწილობრივი ნომადიზაცია. როგორც აღნიშნავს ეტემნერი, მცირე აზია, რომელიც იყო მხოლოდ ქრისტიანული, ბიზანტიური — ცივილიზაციითა და ბერძნული — მოსახლეობით, გადაიქცა მუსლიმურ ქვეყნად — უმთავრესად თურქული მოსახლეობით, მიუხედავად იმისა, რომ ის ჯერ კიდევ შეიცავდა მძლავრ ბერძნულ ელემენტს (*Taeschner, 1966:744*).

საქართველოს სამეფო კარი, ვფიქრობთ, ყურადღებით ადევნებდა თვალს რუმის სასულტნოს აღორძინებას. ამასთან დაკავშირებით, შესაძლოა, ინტერეს-მოკლებული არ იყოს ალ-ფარაჰის ერთი ინფორმაცია, რომელიც დღემდე უცნობი რჩებოდა ქართველ მკვლევართათვის. არაბი ისტორიკოსი, კერძოდ, იუწყება, რომ 570/1174 წ. შემოდგომაზე საქართველოს სამეფო კარმა შეიფარა სულტან ყილიჩ-არსლანის აწაყებული ძმა შაჰან-შაჰი.

შაჰან-შაჰი, რომელიც ანკარას ფლობდა, ყილიჩ-არსლანს ტახტზე ასვლისთანავე (1156 წ.) დაუპირისპირდა. მას შხარს უჭერდნენ იმპერატორი მანიუელი და სივასის დანიშნენდიანი ამირები იალი-ბასანი (1142-1164) და ზუ ლ-ნუნი (1168-1174). 1168 წ. ყილიჩ-არსლანმა ზუ ლ-ნუნს წაართვა სივასი, მერე კი 1169 წ. ანკარიდან გააძევა შაჰან-შაჰი. შაჰან-შაჰმა და ზუ ლ-ნუნმა დაბმარებისათვის მიმართეს სირიის გამგებულს ნურ ად-დინ ბ. ზენგის, რომელმაც 1171-1173 წლებში სამჯერ დალაშქრა რუმის სასულტნო და აიძულა ყილიჩ-არსლანი, უფლება მიეცა მათთვის თავიანი გარნიზონები ჩაეყენებინათ სივასში, მაგრამ 1174 წ. ვითარება შეიცვალა. ნურ ად-დინი გარდაიცვალა, სივასის გარნიზონი გაიქცა და შაჰან-შაჰი და ზუ ლ-ნუნი კი იძულებულნი გახდნენ ახალი მფარველი და მოკავშირე ეძებნათ (*Cahen, 1968:100-103; Cahen, 1969b:678-79*).

კაკენი წერს, რომ შაჰან-შაჰი და ზუ ლ-ნუნი კონსტანტინოპოლში გაიქცნენ (*Cahen, 1968:103*). საბოლოოდ ეს მართლაც ასე მოხდა. მაგრამ მანამდე,

შაპან-შაპის მარშრუტი სხვა იყო. 570 წ. რაბი' ალ-აველში /X. 1174 წ. ის, ალ-ფარიკის თანახმად, შაიფარიკინის გავლით ხლათში, სუჰან II-სთან მივიდა, აქედან აზერბაიჯანის ათაბაგ შამს ად-დინ ელდიგუზთან გაემგზავრა, ხოლო შემდეგ კი საქართველოს ეწვია (ალ-ფარიკი: 200ა). საფიქრებელია, რომ შაპან-შამს მეზობელ მუსლიმ გამგებელთაგან ძმის წინააღმდეგ დახმარების მიღება სურდა და როცა ასეთი მხარდაჭერა ვერ პოვა, გიორგი III-ს მიამხრა. ალ-ფარიკი იუწყება, რომ საქართველოს მეფემ მას პატივი მიაგო და კარგად მოეპყრო. დევნილი სელჩუკი უფლისწული საქართველოში რამდენიმე ხანს დარჩა და ბოლოს კ. სოხუმიდან ზღვით კონსტანტინოპოლს გაემგზავრა (ალ-ფარიკი:200ა). შესაძლოა, რომ გიორგი III-მ გარკვეული ფინანსური დახმარება გაუწია შაპან-შამს ყილიზ-არსლანთან დასაპირისპირებლად, მაგრამ საბოლოო ჯამში მან, ისევე როგორც მანუილ კომნენმა, ვერ შეძლო ხელი შეეშალა ყილიზ-არსლანის გაძლიერებისათვის.

XII ს. 70-იან წლებში რუმის სასულტნოს საზღვრები აღმოსავლეთით მიემართნა ზენგიანთა და ართუკიანთა სამფლობელოებს ჩრდილოეთ სირიასა და ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში, სადაც ნურ-ად-დინ ბ. ზენგის სიკვდილის (1174 წ.) შემდეგ დაიწყო აიუბიანთა ექსპანსია. ყილიზ-არსლანი, რომელიც თავად აპირებდა მახლობელი აღმოსავლეთის ამ რეგიონში გამბატონებას, მტრულად შეხვდა აქ აიუბიანთა გამოჩენას და წინსვლას, მაგრამ მალე აშკარა გახდა, რომ რუმის სასულტნოს არ შეეძლო სერიოზული პეტოქეობა გაეწია აიუბიანთა სახელმწიფოსთვის. დაპირისპირება და მტრობა მათ შორის არ შეწყვეტილა საღამო ად-დინისა და ყილიზ-არსლანის შემკვიდრეთა დროსაც.

1190 წ. ხანდაზმულმა ყილიზ-არსლანმა დააქუცმაცა სასულტნო და ის თავის შვილებს, ძმასა და ძმისშვილს გაუწაწია. უფროსმა ვაჟმა კუტბ ად-დინ მალიქ-შაჰმა მიიღო სივასი (სევასტია) და აკ-სარაი (არხელისი), მუ'იზ ად-დინ კისარ-შაჰმა — მალატია (მელიტენე); ნურ ად-დინ შამსუდ-შაჰმა — კისერია (კესარია); მუჰი ად-დინ მას'უდ-შაჰმა — ანკარა, კასტამუნუ, ესკიშეჰირი (დორილეუმი) და შანკირი (განგრა); რუქ ად-დინ სულაიმან-შაჰმა — ტოკატო (დოკია); ლიას ად-დინ ქაიხუსრაუ-შაჰმა — ულუბორღუ (სოზოპოლისი), კონია, ლიკონია, პამფილია და ტრაიტორია კუტაიამდე; ნასირ ად-დინ ბარქთარუჯ-შაჰმა — ნიკსარი (ნეოკესარია) და კოთენისარი; მულის ად-დინ ტურლილ-შაჰმა — ალბისთან; არსლან-შაჰმა — ნიგდე; სანჯარ-შაჰმა, რომელიც ყილიზ-არსლანის ძმა უნდა იყოს — ერეკლი (პერაყლია კუბისტრა) — თავრში და ნიზამ ად-დინ არღუნ-შაჰმა, სულტნის ძმისშვილმა — ამასია (იხი ალ-ასიბი, XII :88; იხი ბიბი: 19-20; Cahen, 1968:110; Savvides, 1981:80-81; Sevim, Yücel, 1989: 135-36).

ყილიზ-არსლან II-ის სიკაცობრივი მოსმა შემკვიდრებმა დაიწყეს ბრძოლა პირველობისათვის. შინაბრძოლები გრძელდებოდა ყილიზ-არსლანის გარდაცვალებისა (1192 წ.) და სულტნად ლიას ად-დინ ქაი-ხუსრაუ-შაჰის გამოცხადების

შემდეგაც. ამ ბრძოლებში ინიციატივა ხელთ იგდო რუქნ ად-დინ სულაიმან-შაჰმა, რომელსაც წილად ზედა დაშლილი სახელმწიფოს გაერთიანება.

ტოკატიდან რუქნ ად-დინმა თავის ძმებს წაართვა სივასი და კაისერი, აკ-სარაი და კონია, ნიკსარი და ამასია (იშვ ალ-ახინი, XII :90). რუმის სასულტნო XII-XIII სს. მიწაზე კვლავ მნიშვნელოვან ძალად იქცა. 1201 წ. რუქნ ად-დინმა მუ'იზ ად-დინ კაისარ-შაჰს წაართვა მალატია და სელჩუკები გავიდნენ ეფერატზე. მათ ისევ შიბაქურს მზერა ჩრდილოეთ მესოპოტამიას. დაიწყო ახალი ეტაპი მეტოქეობისა აიუბიანთა და რუმის სასულტნოებს შორის, რამაც XIII ს. 30-იან წლებამდე გასტანა.

რუმის სასულტნოს საზღვრები მიუახლოვდა საქართველოს სამეფოს. XII-XIII სს. მიწაზე ორ სახელმწიფოს ერთმანეთისაგან ყოფდა ბიზანტიის სამფლობელოები პონტოს არეში და არზინჯანის მანგუქაქიანთა და არზრუმის სალთუკიანთა საამიროები. გარეგნულად მათ შორის ნორმალური ურთიერთობები იყო. ყოველ შემთხვევაში, თამარის მეორე ისტორიკოსის თანახმად, რუქნ ად-დინი "იჩემებდა ზაკვთ ხიყვარულსა", საქართველოში "გზავნიდა მოციქულთა მშკდობისთვის მრავალ-გამ, და ძღუენთა შევნიერთა მრავალთა" და "გვრეთვე თამარ ჰყოფდა, ნაცვალ ხახვდ მოციქულთა წარავლენდა ძღუენითა" (ივ, II, 1959:132), მაგრამ მცირე აზიის სელჩუკთა აგრესიული სახელმწიფოს ექსპანსიას აღმოსავლეთ ანატოლიისაკენ ადრე თუ გვიან აუცილებლად უნდა გამოეწვია სამხედრო კონფრონტაცია საქართველოს სამეფოსთან.

2. სადაროთქელოს სამეფო და აიუბიანთა სახელმწიფო: XII ს. 80-იანი წლები — XIII ს. დასაწყისი

თამარის „ფიცის წიგნი“.

1970 წ. ირანელმა მეცნიერმა მ.ვ.იუნესიმ გამოცა ფრაგმენტი თამარ მეფის "ფიცის წიგნისა" სალად ად-დინისადმი, ამ სულტნის მღვინისა და ისტორიკოსის 'იზად ად-დინ ალ-ისფაჰანის "ინშახ" კრებულისა. ეს საბუთი მან მოიძია ჰაჯ ჰოსეინ ნაზჩევანის ხელნაწერთა კოლექციაში (თავრიზი) დაკულ კრებულში "თარახსილ" (შეიქმერა). სრული სახით თამარის "ფიცის წიგნი" ქართულ მეცნიერებაში შემოიტანა მ.თოდუამ (თოდუა, 1975:225-28; თოდუა, 1979, 26-7, 74-82)⁵ საბუთის სათაურის გაეგებამ მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობა გამოიწვია (გიუნაშვილი, 1975:163-65; თოდუა, 1979:75-7, 75.93), მაგრამ ამ

⁵ პირველი ინფორმაცია „ფიცის წიგნის“ თაობაზე მ.თოდუამ გააქეთა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიაზე 1973 წ. 12 ივნისს.

შემდეგაც. ამ ბრძოლებში ინიციატივა ხელთ იგდო რუქნ ად-დინ სულაიმან-შაჰმა, რომელსაც წილად ზედა დაშლილი სახელმწიფოს გაერთიანება.

ტოკატიდან რუქნ ად-დინმა თავის ძმებს წაართვა სივასი და კაისერი, აკ-სარაი და კონია, ნიკსარი და ამასია (იშვ ალ-ახინი, XII :90). რუმის სასულტნო XII-XIII სს. მიწაზე კვლავ მნიშვნელოვან ძალად იქცა. 1201 წ. რუქნ ად-დინმა მუ'იზ ად-დინ კაისარ-შაჰს წაართვა მალატია და სელჩუკები გავიდნენ ეფერატზე. მათ ისევ შიბაქურს მზერა ჩრდილოეთ მესოპოტამიას. დაიწყო ახალი ეტაპი მეტოქეობისა აიუბიანთა და რუმის სასულტნოებს შორის, რამაც XIII ს. 30-იან წლებამდე გასტანა.

რუმის სასულტნოს საზღვრები მიუახლოვდა საქართველოს სამეფოს. XII-XIII სს. მიწაზე ორ სახელმწიფოს ერთმანეთისაგან ყოფდა ბიზანტიის სამფლობელოები პონტოს არეში და არზინჯანის მანგუქაქიანთა და არზრუმის სალთუკიანთა საამიროები. გარეგნულად მათ შორის ნორმალური ურთიერთობები იყო. ყოველ შემთხვევაში, თამარის მეორე ისტორიკოსის თანახმად, რუქნ ად-დინი "იჩემებდა ზაკვთ ხიყვარულსა", საქართველოში "გზავნიდა მოციქულთა მშკდობისთვის მრავალ-გამ, და ძღუენთა შევნიერთა მრავალთა" და "გვრეთვე თამარ ჰყოფდა, ნაცვალ ხახვდ მოციქულთა წარავლენდა ძღუენითა" (ივ, II, 1959:132), მაგრამ მცირე აზიის სელჩუკთა აგრესიული სახელმწიფოს ექსპანსიას აღმოსავლეთ ანატოლიისაკენ ადრე თუ გვიან აუცილებლად უნდა გამოეწვია სამხედრო კონფრონტაცია საქართველოს სამეფოსთან.

2. სადაროთქელოს სამეფო და აიუბიანთა სახელმწიფო: XII ს. 80-იანი წლები — XIII ს. დასაწყისი

თამარის „ფიცის წიგნი“.

1970 წ. ირანელმა მეცნიერმა მ.ვ.იუნესიმ გამოცა ფრაგმენტი თამარ მეფის "ფიცის წიგნისა" სალად ად-დინისადმი, ამ სულტნის მღვინისა და ისტორიკოსის 'იზად ად-დინ ალ-ისფაჰანის "ინშახ" კრებულისა. ეს საბუთი მან მოიძია ჰაჯ ჰოსეინ ნაზჩევანის ხელნაწერთა კოლექციაში (თავრიზი) დაკულ კრებულში "თარახსილ" (შეიქვრა). სრული სახით თამარის "ფიცის წიგნი" ქართულ მეცნიერებაში შემოიტანა მ.თოდუამ (თოდუა, 1975:225-28; თოდუა, 1979, 26-7, 74-82)⁵ საბუთის სათაურის გაეგებამ მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობა გამოიწვია (გიუნაშვილი, 1975:163-65; თოდუა, 1979:75-7, 75.93), მაგრამ ამ

⁵ პირველი ინფორმაცია „ფიცის წიგნის“ თაობაზე მ.თოდუამ გააქვთა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიაზე 1973 წ. 12 თვისს.

მოსაზრებების განხილვას არ შეუვლდებოთ. "ფიცის წიგნში" აშკარა და ეჭვი-
 უტანელია მხოლოდ ის, რომ მასში ფიგურირებენ თამარ მეფე და აიუბიანთა
 სულტანი სალამ ად-დინი. ტექსტის არსებით ნაწილში კვითხულობთ: "ეხაა
 პირობა, რომელსაც ვეძებთ და ეხაა ფიცი, რომელსაც ვიძლევი. მე
 რომელიც თამარი ვარ, გიორგის ასული, ვამბობ უფლის არსითა და
 პიროვნებით, იმ უფლისა, რომელიც ხამი ხაზიხაა: მამა, ძე და ხულისწმი-
 და. ვფიცავ... რომ ამ დღიდან და ამ ხაათიდან, რომელიც არის [დღით]
 ხეთშაბათი, ამა წლის ჯოშადა აღ-ჰოლას თვის თექვსმეტი, შავან შავანის
 ძეხთან კეთილი განზრახვით და კარგი ხურვილით ვიქნები, მიხი მოყვა-
 რის მოყვარე ვიქნები და მტრის მტერი ვიქნები, ხანამდის ცოცხალი ვარ.
 და არახოდვს შავანი ქალაქისა და ველაჰაათის და მიხი ციხეების [ადე-
 ბას] არ განვიზრახავ და არ ვინებებ არც ამკარად და არც ფარულად, და
 თავს ნებას არ მივცემ, დავიმორჩილო მიხი ხალხი და ლაშქარი" (თფუა,
 1979:27).

უნდა აღინიშნოს, რომ "ინშა" ჩვეულებრივ გვაძლევს სხვადასხვა ხასიათის
 წერილთა ნიმუშებს და საერთო ქარვას. იგი მოკლებულია კონკრეტულ რეალი-
 ებს. ამდენად, დამოწმებულ ტექსტშიც საკუთარი სახელის ნაცვლად მოცემულია
 "შავანი შავანის ძე" და გეოგრაფიული პუნქტების ნაცვლად — "შავანი ქალაქი
 და ველაჰაათი" (ვილაიათი).

თამარის "ფიცის წიგნში" მითითებულია მხოლოდ საბუთის შედგენის თვე,
 რიცხვი და დღე — ჟუმადა აღ-ულას 16, ხეთშაბათი. თამარისა და სალამ
 ად-დინის ზეობის თანხმდურ წლებში 16 ჟუმადა აღ-ულა ხეთშაბათ დღეს
 მოდიოდა 1185 წ. 15 აგვისტოსა და 1190 წ. 21 ივნისს.

ამ ორი თარიღიდან მ.თოდუა უპირატესობას ანიჭებს 1185 წელს, ვინაიდან
 მისი ვარაუდით, თამარის "ფიცის წიგნი" წარმოადგენს ადრე დადებული ხელ-
 შეკრულების ერთგვარ განახლებას — საქართველოს სამეფო ტახტზე 1184 წ.
 თამარის ასვლასთან დაკავშირებით. მკვლევარი აღნიშნავს, რომ სალამ ად-დინის
 ანტიტრესება გაეგო: ხომ არ გამოვიდოდა საქართველო მის წინააღმდეგ, ხომ არ
 დაესხმოდა თავს მის ტერიტორიას; სურდა გაერკვია საქართველოს პოზიცია
 ჭვაროსნებთან მოსალოდნელი კონფლიქტის შემთხვევაში. მ.თოდუას დასკვნით,
 საქართველომ ჭვაროსნებისთვის შხარის აბმას თავის ძლიერ და ლოიალურ მეზო-
 ბელთან სტაბილური ურთიერთობების შენარჩუნება არჩია და მასთან თავდაუ-
 სხმელობის პაქტი დადო (თფუა, 1979:82).

უფრო მისაღებ თარიღად ჩვენც 1185 წ. 15 აგვისტო მიგვაჩნია, ოღონდ სხვა
 გარემოებათა გამო. უპირველეს ყოვლისა უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ
 სწორედ ამ წლის ზაფხულში სალამ ად-დინი საკმაოდ ახლოს იმყოფებოდა
 საქართველოს საზღვრებთან, რაც არც მანამდე და არც შემდგომში არ მომხდარა.

გადსაცემდა. ათაბაგი მოუროგდა ბეგ-თიმურს და მას თავისი მეორე ასული მიათხოვა. ერთმანეთთან შიშოწყერის შემდეგ ფაქლავინმა და სალამ ად-დინმა თავიანთი ქარები უკან გაიწვიეს და ბეგ-თიმურმა ფორმალურად აღიარა ფაქლავინის უზენაესობა (მაჰა' ად-დინი, 1964:69, იმე ალ-ახიზი, XII: 513-14; იმე ვახილი, II:168-69; აბუ შამა, II: 63; მარ ჰემბუჯი, 1932:318; იმე ალ-ვაზიდი, II:143; ალ-შაჰიზი: I/1:114; Cahen, 1935:265-66; Ehrenkreutz, 1972:189; Lyons, Jackson, 1986:229 - 32).

ვინ იყვნენ დანარჩენი მეფეები, რომელთა აპტიმომცვერობაც გააღვიძა შაჰ-არშენ სუქმან II-ის სიკვდილმა? ბაბა' ად-დინ ბ.შადდადი და სხვა არაბი ისტორიკოსები ('იმაღ ად-დინ ალ-ქათიბ ალ-ისფაჰანი, იმე ალ-ახიზი, აბუ შამა) მათ არ ასახელებენ, მაგრამ მათ შორის, ვფიქრობთ იყო საქართველოს მეფეც.

საქართველოს სამეფო კარი გულგრილი ვერ დაჩაბებოდა იმ პოლიტიკური ვითარებისადმი, რაც სუქმან II-ის სიკვდილის შემდეგ შეიქმნა. წინა თავში ჩვენ ვნახეთ, თუ რა მწვავე ურთიერთობა ჰქონდა საქართველოს შაჰ-არშენთან სახელმწიფოსთან. ბუნებრივია, რომ საქართველოს ხელისუფალთათვის არ იქნებოდა სულ ერთი, თუ ვინ დაიჭერდა შაჰ-არშენთან ადგილს ვანის ტბის რეგიონსა და ჩრდილოეთ სომხეთში — საქართველოს სამხრეთ საზღვრებთან. აიუბიანთა თუ ელდიგუზიანთა გაბატონების შემდეგ ამ რაიონებში საქართველოს ახალი და გაცილებით სერიოზული ძალა დაუპირისპირდებოდა. ამ საშიშროებას კი უნდა გამოეწვია და გამოიწვია კიდევაც ქართველთა ლაშქრობა შაჰ-არშენთან შემკვიდრობის განაწილებაში მონაწილეობის მისაღებად. ვფიქრობთ, რომ სწორედ ამ მოვლენას უნდა ასახავდეს თამარის პირველი ისტორიკოსის თხზულებაში დაკეული ცნობა, რომელიც ეხება ქართველთა ლაშქრობას იფრე ანდრიას ძის — იფრე გიორგი რუსის საზღვრობით თამარის ჭარწინების შემდეგ. ეს ჭარწინება მოხდა 1185 წ. გაზაფხულზე (Muradyan, 1969:134).

ქართველი მემატიანე წერს: "გაკვიდა ტფილიხით მეფე რუხთა და უფროხდა აფხაზთა და ააბგვ დროშა ხუანი და კმარებულნი. და წარიმდუანგვ ძელი ცხოვრებისა, მგველი და მფარველი მეფეთა ხკიპტრისა. პირველ ილაშქრვხ ქუყყანახა კარისა და კარნიფორისახა, და შოარბივხ ვიდრე ბახიანამდის. და გამარჯუებულნი და ადვებებულნი შემოიქცევხ და შოვიდვხ წინამე პატრონსა მახ დმრთივ-განათლებულსა" (იფ, II, 1959:38).

ზემოხსენებული ტერიტორიებიდან კარი და კარნიფორა წარმოადგენდა შაჰ-არშენთან გავლენის სფეროებს. ისინი ესაზღვრებოდნენ ასევე შაჰ-არშენთან კეთვნილ არშარუნიქს არეზის დაბლობზე. პოლიტიკური ვითარების გათვალისწინება და მოვლენათა ლოგიკური მსვლელობა გვიკარნახებს, რომ ეს ლაშქრობა მოხდა 1185 წ. ზაფხულში, ივლის-აგვისტოში, სუქმან II-ის სიკვდილის შემდეგ. სწორედ მაშინ, როცა სალამ ად-დინის ლაშქარი ვანის ტბის მიდამოებში შევიდა, ქართველებმა დალაშქრეს შაჰ-არშენის სამფლობელოები არეზის მარცხენა ნაპირზე და

მოახდინეს თავიანთი სამხედრო ძალების დემონსტრაცია იმ შემთხვევისათვის, თუ კი სალამ ად-დინი კიდევ უფრო ჩრდილოეთისაკენ გააგრძელებდა წინსვლას.

მზერა სალამ ად-დინისა, რომელიც ქრისტიანთა წინააღმდეგ საღვთო ომის ლოზუნგით რაზმავდა მუსლიმებს, საქართველოსკენაც იყო მიმართული. ეს კარგად ჩანს მისი ერთ-ერთი წერილიდან აბასიან ხალიფასადმი, რომელიც შემოგვინახა აბუ შამამ (აბუ შამა, 1871: 49) და დაიმოწმეს მ.კლონსმა და დ.ეკსონმა. სალამ ად-დინი თავის წერილში ასაბუთებს 1183 წ. ლაშქრობას მავსილზე და ადანაშაულებს მის ათაბაგს იმაში, რომ ის უკანონოდ დაეუფლა ქალაქს 1181 წ. და ხელი შეუშალა მას ურწმუნოთა წინააღმდეგ ბრძოლაში. სულტანი ხალიფასაგან მოითხოვდა ინვესტიტურას მავსილზე და წერდა, რომ მავსილის დაუფლება მას მიიყვანდა იერუსალიმისა და მისი სანაპიროების, კონსტანტინოპოლის, საქართველოსა (შილაფ ალ-ქურჯ) და დასავლეთში 'აბდ ალ-მუ'შინის შთამომავალთა, ე.ი. აღმოპადთა ქვეყნის დაპყრობამდე, ვიდრე ალლამის სიტყვა არ გახდებოდა უზენაესი და ქვეყნიერებაზე არ გააგრძელებოდა აბასიანთა ხელისუფლება, ეკლესიები — შექთებად და საკრთხეველები — მუსლიმთა სათაყვანო ადგილებად არ გადაკეთდებოდა, ვიდრე აღმართულ ქვეყნებს შესად არ შეუკეთებდნენ ტურებს და არ დადუმდებოდა პროცესების დროს მკვლერი ზარები. მ.კლონსი და დ.ეკსონი მიიჩნევენ, რომ აქ საჭე გვაქვს საღვთო ომის პროპაგანდასთან, რადგანაც სალამ ად-დინს არ შეეძლო შეეტია საქართველოს სამეფოსათვის, ვიდრე არ გაივლიდა მის მეზობელ მუსლიმურ სახელმწიფოებს. ბიზანტიის ტერიტორიების დასაღაშქრად საჭირო იყო ყილიზ-არსლანის დათრგუნვა, ხოლო აღმოპადთა მაროკოსა და ესპანეთის ბაზებზე შეტევისათვის კი — მიელი ჩრდილოეთი აფრიკის სანაპიროს გადაჭრა. მისი წერილი, როგორც აღინიშნავენ მკვლევარები, მოწმობს იმას, თუ რაჩივ შეეძლო მას გამოეყენებინა საღვთო ომი თავისი ექსპანსიის საფუძვლად (Lyons, Jackson, 1986:194). მაგრამ, როგორი პროპაგანდისტული დატვირთვაც არ უნდა ჰქონდეს სულტნის ამ წერილს, ჩვენთვის საინტერესოა ის ფაქტი, რომ საქართველოს გვავა თავისი ადგილი მის დიდ ექსპანსიონისტურ გეგმაში, რომელიც ითვალისწინებდა ვრცელი ისლამური სახელმწიფოს შექმნას ესპანეთიდან კავკასიამდე. ეს გეგმა ითვალისწინებდა, აგრეთვე, ხლათის ანექსიას, რაც საშუალებას მოსცემდა აიუბიანთა გამგებებს დაეღაშქრა ერთი მხრივ, რუმის სასულტნო, მეორე მხრივ კი — აზერბაიჯანი და მიდღწია ირანისათვის (იმნ ალ-აბიბი, XII:95-ნ; ნაცხოთვილი, ჯათაბიძე, 1974 №2:174).

აიუბიანთა სახელმწიფოსა და საქართველოს 1185 წლამდე შეხების წერტილები არა ჰქონდათ. მაგრამ ასეთი შეხების წერტილები გაჩნდა სწორედ 1185 წ. ზაფხულში. როგორც ზემოთ აღინიშნა, სალამ ად-დინმა ელჩები გაგზავნა ბეგთიბურთან, რათა დაედო ზელშეკრულება, რომლის პირობებიც "ჩაწერილი უნდა ყოფილიყო" საფიქრებელია, რომ ანალოგიური დავალებით სალამ ად-დინმა საქართველოს სამეფო კარზეც მიავლინა ელჩები. ის მოითხოვდა, რომ თამარი არ ჩაერეულიყო ხლათისა და საერთოდ, შამ-არმენთა სახელმწიფოს

საქმეებში. ამდენად, თამარის "ფიციხე წიგნში" მითითებული "შავანი ქალაქიხა და ვილაიათის" ქვეშ უნდა იგულისხმებოდეს ხლათი და მისი ქვეყანა, რომელიც სალამ ად-დინს უკვე თავისად ეგულებოდა, ხოლო "შავანი შავანის ძემი" ხლათის მფლობელი, რომელსაც უნდა ელიარებინა სალამ ად-დინის უზენაესობა. მაშასადამე, თამარ მეფე ფიცით პირიქედნად სალამ ად-დინს, რომ საქართველო არ დაესხმოდა თავს ხლათს, რომელიც უნდა შესულიყო აიუბიანთა გავლენის სფეროში.⁶

ხლათელთა მხარდაჭერა თავდაპირველად გარკვეულ უპირატესობას ანიჭებდა სალამ ად-დინს საქართველოსთან შესაძლებელ კონფლიქტში. მაგრამ, როდესაც გაირკვა, რომ ათაბაგ ფაჰლავან ბ. ელდიგუზს უფრო რეალური შანსები აღმოაჩნდა ხლათზე თავისი გავლენის გასაფრთხილებლად, სალამ ად-დინი გაცივდა ვანის ტბის სანაპიროებს. თუმცა კი, მაიაფარიკინის აღებით მან შექმნა მძლავრი პლაცდარმი, რომელიც ორი ათეული წლის შემდეგ აიუბიანებმა კარგად გამოიყენეს ხლათის ანექსიისათვის.

⁶ ნ. შენგელია ვარაუდობს, რომ ეს პიროვნება არის სულტანი ვილამ-არსლან II (1156-1192) (შენგელია, 1979:320), მაგრამ ამ შემთხვევაში აუხსნელი რჩება, თუ რატომ დასჭირდა სალამ ად-დინს დაცვა რუმის სულტანისა, რომელთანაც მას დამატებული ურთიერთობა ჰქონდა. ზემოთ ითქვა, თამარის "ფიცის წიგნის" ძირითადი ნაწილი თანატოლო შვილთან თანაავტორობით პირველად დაიბეჭდა 1982 წ. მწერალთა კავშირის ორგანოში (ნატროშვილი, ვადარაძე, 1982). ჩვენს მიერ მოპოვებული არგუმენტების გაუთვალისწინებლად, 1983 წ. მწერალმა თ. ჰილაძემ პიეტროფიფილი სახე მისცა მთოდელას მოსახრებას და "ფიცის წიგნი" მიიწია ანტიფეაროსნულ აქტად. ის თვლის, რომ თამარის პოლიტიკური კურსი უპირისპირდებოდა მამა-პაპათა პოლიტიკურ ორიენტაციას. მისმა საბელშეფიფომ გეზი აღმოსავლეთისაკენ აიღო და დაუბრისპირდა დავით აღმაშენებლის კურსს — ევროპისკენ რომ იყო მიმართული. თამარის "ფიცის წიგნი" ამ პოლიტიკის განსაზღვრებას წარმოადგენდა. თამარი არ დაეხმარა ფეაროსნების მიერ კუთხეში მიმწვევებულ სულტანს, რათა ერთხელ და სამუდამოდ გაეწორებინა მიწასთან ფეაროსნებისა და საქართველოს (ჩამდენადაც საქართველო ფეაროსნული რაშქრობების მონაწილე იყო) ყველაზე დიდი შტერი. ასეთი ზელსაყრელი მომენტები იშვიათად თუ შეიძლება დამდგარიყო, მაგრამ თამარმა წყარზე შეხვედია ფეაროსნების შტერს, შენზე ზელს არ აღეზარათყო. "ფიცის წიგნის" დადებით მან დავით აღმაშენებლის საპირისპირო ნაბიჯი გადადგა და, მართალია, არაპირდაპირი გზით, მაგრამ მაინც აშკარად გაილაშქრა ფეაროსნების წინააღმდეგ სულტან სალადინის სასარგებლოდ, რომელმაც არც თავის შირი დააყოვნა და სასტიკად დამარცხა ფეაროსნები, აიღო იერუსალიმი (ჰილაძე, 1983:135-139). თ. ჰილაძის თვალსაზრისით, რომელიც იმდროინდელი საგარეო პოლიტიკური ვითარების ზედპირულ ანალიზს ემყარება, მიუღებელია. ვერ გავიაზრებთ დებულებას დავით IV-ისა და თამარის საბელშეფიფობრივი პოლიტიკის დაპირისპირებულობის შესახებაც (იხ. სურგულაძე, 1969:207). სხვათა შორის, მთოდელას, რომლის პუბლიკაციასაც ვერცნობოდა თ. ჰილაძე, არც წერილობით და არც ჩვენთან საუბარში, ეჭვი არ შეუტანია "ფიცის წიგნის" შესახებ გამორტანილ ჩვენს დასკვნებში.

⁷ საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ თამარის "ფიცის წიგნი" "იმად ად-დინ ალ-ქათიბ ალ-ისფიქანის "ინშადან" არის. "იმად ად-დინი 1185 წ. მავსილის კამპანიაში თან იხლდა სალამ ად-დინს და მომწერა იყო იმ ამბებისა, რომლებიც ხლათში მოხდა.

კონტაქტები საქართველოსა და აიუბიანთა სახელმწიფოს შორის გრძელდებოდა XII ს. 90-იანი წლების დასაწყისში. 'იმაღ აღ-დინ აღ-ქათიბ აღ-ისფაჰანიმ და ბაჰა' აღ-დინ ბ. შადდაღმა შემოგვინახეს ცნობა იმის თაობაზე, რომ ქართველებს უცდიათ გამოესყიდათ ის წმინდა ჯვარი, რომელიც სალამ აღ-დინმა ხელთ იგდო პატინთან ბრძოლაში 1187 წ. 4 ივლისს.

წმინდა, ან ტეშმარიტ ჯვარზე, რომელსაც მუსლიმი ავტორები ჯვარცმის ჯვარს (ხალიბ ახ-ხალბუთ) უწოდებენ, გადმოცემით, გაკრულ იქნა იესო ქრისტე. ის აღიარებულ რელიჯიას წარმოადგენდა ქრისტიანთათვის და მისი მნიშვნელობა კარგად ჰქონდათ გაცნობიერებული მუსლიმებსაც. 'იმაღ აღ-დინ აღ-ისფაჰანი ამის თაობაზე წერდა: "ეს იხ ჯვარია, რომლის წინამეფ ყველა ქრისტიანი შეუზღხ იყრის ხალოცავად. მიჩნეულია, რომ იხ დამზადებულია იმ ხისხან, რომელზედაც გააკრეს მათი ხათავყანებელი დმერთი (იეხო ქრისტე - გ.ჯ.). იხინი [ქრისტიანები] მახ ინახვენ შავი დფიხა და დდგხახწაულებიხათვის და არავის აქვს უფლება მიხი მიტოვებისა. მათ თვალში ამ ჯვრის [მტრის მიერ] ხელში ჩაგდება უფრო მძიმეა, ვიდრე მათი მეფიხა, რადგანაც მიხი შეეკლა არაფრით არ შეიძლება" (Sivan, 1968:114).

ყადი აღ-ფადილი აღნიშნავდა, რომ წმინდა ჯვრის დაუფლება იყო მუსლიმთა საღეთო ომის ერთ-ერთი მთავარი მიზანი (Sivan, 1968:114) და 1187 წ. ეს მოახერხა სალამ აღ-დინმა. ჯვრის დაკარგვა ძალზე მტკივნეული აღმოჩნდა ქრისტიანთათვის, მისი დაბრუნება კი გახდა მესამე ჯვაროსნული ლაშქრობის ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი (Sivan, 1968:114). ამავე დროს ქრისტიანი ხელმწიფეები ცდილობდნენ დიპლომატიური მოლაპარაკებების გზით დაებრუნებინათ წმინდა ჯვარი.

1191 წ. 26 სექტემბერს ინგლისის მეფე აიუბიანებს უთვლიდა, რომ ჯვაროსნებსა და მუსლიმებს შორის ომების მთავარი მიზეზი იყო იერუსალიმი და წმინდა ჯვარი და წერდა: "რაც შეეხება ჯვარს, ის თქვენთვის მხოლოდ ხის ნაქერია, რომელიც ჩვენთვის ძალზე მნიშვნელოვანია და თუ კი ხულტანი გვიბოძებს მახ, ჩვენ დავხავედებით და მოვიხვეწებთ გამუდმებულ უხიამოვნებებისაგან" (მაჰა' აღ-დინი, 1964:195).

წმინდა ჯვრის დახსნა წარმოადგენდა აიუბიანთა სულტანთან ბიზანტიის იმპერატორის მიერ 1192 წ. 15 მაისს წარგზავნილი დიპლომატიური მისიის ერთ-ერთ ძირითად ამოცანას (Brand, 1962:177-78).

სალამ აღ-დინმა როგორც ინგლისის, ისე ბიზანტიის ელჩებს უარი უთხრა ჯვრის დაბრუნებაზე. ამასთან, ბიზანტიის ელჩს განუცხადეს, რომ ასევე უარი ეთქვა ქართველთა მეფეს, რომელიც წმინდა ჯვრის დასახსნელად 200 ათას დინარს

სთავაზობდა (მაჰა' ად-დინი, 1964:209; ალ-ისფჰანი, 1888:373). აქედან ირკვევა, რომ ქართველებს დიპლომატიური მისია წმინდა ჯვრის დასახსნელად 1192 წლის 15 მაისამდე გაუგზავნიათ.⁸ ის უნდა შემდგარიყო 1191 წ. 26 სექტემბრის შემდეგ, წინააღმდეგ შემთხვევაში, თამარის წინადადებაზე უარს ასევე მოიხსენიებდნენ ინგლისის ელჩისადმი პასუხში.

აიუბიანთა სულტნის პოზიცია წმინდა ჯვრის საკითხში სრულიად გარკვეული და მტკიცე იყო. მას არ აწყობდა არავითარი გამოსასული. 1191 წ. სექტემბერში ინგლისის მეფეს ის უთვლიდა, რომ ჯვრის დათმობა მუსლიმთათვის დიდი მსხვერპლი იქნებოდა და მის დაბრუნებაზე დათანხმდებოდა მხოლოდ ისლამისათვის უფრო დიდი სარგებლობის ფასად (მაჰა' ად-დინი, 1964:194).

ამგვარად, XII ს. 90-იანი წლების დასაწყისში, საქართველოს, ისევე როგორც ინგლისისა და ბიზანტიის ხელისუფალთა ცდებმა დაებრუნებინათ წმინდა ჯვარი, მარცხი განიცადა.⁹ ქართული დიპლომატია, რამდენადაც ვიცით, ამ საკითხს აღარ დაბრუნებია.

1192 წლის ელჩობა პალესტინის ქართული საპატრიარქოს
დაბრუნების მიზნით

ბაჰად-დინ ბ. შადდადი მოგვითხრობს, რომ 588 წ. 21 შა'ბანს / 1.IX.1192 წ. სალად-დინის ბანაკში რამლანში (პალესტინა) მისულან სხვადასხვა ხელმწიფის ელჩები, რომელთა შორის იყო ქართველთა მეფის დესპანიც.¹⁰ ის "შეგზო

⁸ ქართული მკვლევარები, ჩვეულებრივ, ამ ელჩობის დროდ ორმაგ თარიღს — 1192-93 წ. ასახელებენ (Илареца, 1888:49; ავლიშვილი, 1989 დ: 110; სილაგაძე, 1968:88; შენაბაძე, 1980:96; ინგოროცა, 1963:822). ს.კაჰაბაძე ფიქრობდა რომ ეს ამავე მობდა 1191 წლამდე, მას შემდეგ, რაც ბიზანტიელებმა ჯვრის დაბრუნებაზე უარი მიიღეს (კაჰაბაძე, 1966:178).

⁹ ზაფილიშვილი შენიშნავდა, რომ გარკვეული არ არის ცნობილი, თუ რა დავმართა წმინდა ჯვრის (ავლიშვილი, 1989:111). ზოგიერთი ცნობით სალად-დინის მაინც გაუგზავნიდა წმინდა ჯვარი ბიზანტიის იმპერატორისთვის, მაგრამ გენუელი და პიზელი მეკობრეები თავს დაესხნენ ვენეციურ ზომალს, რომლითაც სულტნისა და იმპერატორის წარმომადგენლებს მაქონდათ ჯვარი და ბელთ იგდეს ის. ერთმა პიზელმა, საბელად ფორტემ, ჯვრის ფრაგმენტი გადაიტანა ბონიფაციოს ციხეში კორსიკის სანაპიროზე. 1195 წ. ჯვარი ვენეციელებს ჩაუვარდათ ხელში (Brand, 1962:178). რანსიმანი წერს, რომ ჯვრის დაბრუნების საკითხი წამოიჭრა 1221 წ. აიუბიანებსა და ჯვაროსნებს შორის აბალი საზავო მოლაპარაკების დროს. მუსლიმები დასთანხმდნენ დაებრუნებინათ ის, მაგრამ როცა საქმე საქმეზე მიდგა, ჯვარი ველარ ნაბეს (Runciman, III, 1954:170). უბედებით მითითებას იმის თაობაზეც, რომ წმინდა ჯვარი საბოლოოდ ვაიტანეს კვიპროსზე, სადაც 1488 წ. ის ნახა და მოიხსენია ერთმა ვერაბელმა მოგზაურმა (Ziada, 1933:102).

¹⁰ გ. ფერაძეს აღნიშნული ელჩობა, შეცდომით, 1187 წლით აქვს დათარიღებული (Peradze, 1937:186) და ამ ავტორიტეტულ მკვლევარზე დაყრდნობით ეს თარიღი ვაერცხლდა

ხაკითხს, მათი [ქართველების] მონახტრებისა (ად-დიხარათ) და [ხაკველმოქმედო] ნაგებობების (იმარათ) შეხაზებ, რომლებიც მათაქვთ იერუსალიმში. დაიწვილექქართველებმა | იმის თაობაზე, რომ იხინი მათ წაართვეს და ითხოვეს გულმოწყალება ხელტისხა - ალლაჰის წყალობაც იყო მახზე - რათა დაებრუნებინათ იხინი მათი [ქართველების] წარმო-მადგენლებისათვის(ნუევამ)" (ბაჰა' ად-დინი, 1964:234).¹¹

პინგროოვეა თელოდა, რომ ამ ელზობის მიზანი იყო გამოსხნა იმ მონასტრებისა, რომლებიც 1187 წ. სალად ად-დინმა დახურა (ინგობთევა, 1963:707-8). ელმეტრეველი მიიჩნევს, რომ ქართველები იმედოვნებდნენ წმინდა მიწაზე სალადინის შეშველობით ლათინთაგან ჩამორთმეული მონასტრების, შაშულებისა და უფლებების დაბრუნებას (ელ. მეფრეელი, 1962:57; ჰაპუაშვილი, 1979:397).

ბაჰა' ად-დინ ბ. შადდადის ცნობაში აღნიშნულ საკითხზე გარკვევით არაფერი ჩანს. მაგრამ ვნახოთ, რას გვიჩვენებს პოლიტიკური და კონფესიონალური ვითარება პალესტინაში 1187-1192 წლებში.

იერუსალიმის აღების შემდეგ სალად ად-დინმა ჩაატარა რეპრესიები ქრისტიანთა მიმართ, მაგრამ ეს ძირითადად ლათინებს შეეხო. მათ დატოვეს იერუსალიმი. ლათინთა ეკლესიები, მათ შორის აღდგომისა, დაიხურა. წმ. ანას ეკლესია გადაეტდა შადიტთა მედრესედ (ალ-ისფაჰანი, 1888:88). შეწყდა ევროპელ ქრისტიანთა პილიგრიმობა წმინდა ადგილებში. მაგრამ აიუბიანთა დამოკიდებულება მელქიტთა — ბერძენ მართლმადიდებელთა მიმართ, რომლებიც დარჩნენ იერუსალიმში, სხვაგვარი იყო. ამას განაპირობებდა, ერთი მხრივ, დაპირისპირება და მტრობა ბერძნულ მართლმადიდებელურსა და კათოლიკურ ეკლესიებს შორის და, მეორე მხრივ, აიუბიანთა ურთიერთობა ბიზანტიის იმპერიასთან. საერთო პოლიტიკური მიზნები (დაპირისპირება ჯეაროსნებთან და რუმის სასულტნოსთან) ორივე მხარეს უბიძგებდა შეენარჩუნებინათ ერთმანეთთან მეგობრული ურთიერთობები. 1185 წ. იმპერატორი ანდრონიკე კომნენი სულტანს დახმარებას სთავაზობდა სირიაში ჯეაროსანთა წინააღმდეგ ბრძოლაში. 1187 წ. იერუსალიმის ალყის დროს ადგილობრივი მელქიტები, რომელიც სულდათ ლათინები, შად

ქართულ ისტორიოგრაფიაში (ელ. მეტრეველი, 1962:57; ჰაპუაშვილი, 1979:397). ზოგჯერ მოითითებენ, რომ სხვებელი ელზობა მოეწყო 1192-93 წ. (ინგობოვეა, 1963:707-8, 822; მენაბდე, 1980:96) და მისევე უკავშირებენ მოთხოვნას წმინდა ქრისთ დაბრუნებაზე (*Haecce rex*, 1888:49; ინგობოვეა, 1963:707-8, 822).

¹¹ ბაჰა' ად-დინ ბ. შადდადის თხულების ამ კრიტიკული გამოცემისგან განსხვავებით, მის 1884 წ. გამოცემაში მონასტრების (*الكنائس*) ნაცვლად წერია — პილიგრიმობა (*الكنائس*) ამ ადგილის ფრანგულ თარგმანში ფიფქორებს მხოლოდ *„etablissements pieux“* (ბაჰა' ად-დინი, 1884:344-45), ინგლისურ თარგმანში კი — *„the places of pilgrimage“* (ბაჰა' ად-დინი, 1897:384) ანუ შამის თხულებაში, სადაც ბაჰა' ად-დინის ცნობა სიტყვა-სიტყვით, შეორდება, წერია მონასტრები (ანუ შამა, 1871:203).

იყვნენ გაეცათ ქალაქი სალამ ად-დინისათვის. ლათინთა ხელმძღვანელობამ, რომელმაც იცოდა მელქიტთა განწყობილების შესახებ, იჩქარა, რომ სალამ ად-დინისათვის იერუსალიმი ჩაებარებინა. ჩბრანდი აღნიშნავს, რომ 1188 წლისათვის აუღიანთა სულტანმა მის მიერ დაპყრობილი პალესტინის ყველა ეკლესია გადასცა მართლმადიდებლებს (*Brand, 1962: 168, 170, 172*).

ქართული სამონასტრო თემის მონაწილეობა მელქიტთა ინტრიგებში უცნობია. ჩვენ ვიცით, რომ ქართველები იერუსალიმში არ იყვნენ დამოკიდებულნი ლათინთა იერარქიაზე (*Πονος, 1903: 260*) და ისინი ინარჩუნებდნენ თავიანთ სილოცავებს, ფლობდნენ ჯვრის მონასტერს იერუსალიმის გარეუბანში. ქართველები სარგებლობდნენ ჯვაროსანთა კეთილგანწყობითა და პატივისცემით (ქ. შ. ფრეჯოლი, 1976: 255-59). მართალია, 1177-78 წ. იერუსალიმის მეფე ბალდუინმა ჯვრის მონასტერს ჩამოართვა ზვრები და, საერთოდ, შეაფიქროვა ის (ქ. შ. ფრეჯოლი 1962: 56-57), მაგრამ ქართველებს არც ამ დროისათვის დაუკარგავთ წმინდა მიწაზე თავიანთი სავანეები. ყოველ შემთხვევაში, 1187 წ., ლათინთა ბატონობის დროს, ჯვრის მონასტერი ჯერ კიდევ მათ ხელში იყო (*Peradze, 1937: 186*).

ვითარება ქართველებისთვის, ისევე როგორც ყველა ქრისტიანისთვის იერუსალიმში შეიცვალა 1187 წელსვე, სალამ ად-დინის მიერ ქალაქის აღებისთანავე. იერუსალიმსა და, საერთოდ, პალესტინაში ყველა ეკლესია-მონასტრის გადანაწილება (ლათინთაგან მართლმადიდებელთა ხელში), ანდა მათზე უფლებების აღდგენა-დამტკიცება მოხდა აუღიანთა სულტანის ნებართვით. საყურადღებოა, რომ 1188 წ. ქართველებს არ დაუბრუნებიათ თავიანთი ტაძრები თუ სხვა სამონასტრო ქონება (წინააღმდეგ შემთხვევაში, 1192 წ. ელჩობა არ მოეწყობოდა). ეს, შესაძლოა, განპირობდა მათმა სიმპათიებმა ლათინთა მიმართ,¹² ანდა ბერძნული ეკლესიის ანტიქართულმა ლინისძებებმა. ამის გამო, 1192 წ. თამარი შეეცადა თავის უფლებებში აღედგინა ქართული სამონასტრო თემი იერუსალიმში.

ქართველთა ელჩი მამუნი ეახლა სალამ ად-დინს რამლასში, როცა მიმდინარეობდა საზავო მოლაპარაკებები სულტანსა და მესამე ჯვაროსნული ლაშქრობის ერთ-ერთ ხელმძღვანელთან — რიჩარდ I-თან (ლომგულთან). საზავო შეთანხმებას, რომლის ძალითაც იერუსალიმი დარჩა სალამ ად-დინს, ხოლო ჯვაროსნებმა პალესტინაში შეინარჩუნეს ვიწრო სანაპირო ზოლი იაფადან ტიროსამდე, ხელი მოაწერეს 2.IX (*Runciman, III, 1954: 73*) და, ჩანს, საქართველოს წარმომადგენელი ამ ამბის მოწმე გახდა. ბაბა' ად-დინ იბნ შადდადი და სხვა არაბი ავტორები არ იუწყებიან, თუ რა პასუხი გასცეს ქართველ ელჩს,¹³ მაგრამ, მოგვიანებით,

¹² ქართველი მართლმადიდებლები, ვფიქრობთ, არ იქნებოდნენ დანტერქსებულნი ლათინთა ბატონობის დამშობით იერუსალიმში, რაც ავტორმატურად მოასწავებდა მათი მეტოქე ბერძნული ეკლესიის გავლენის ზრდას.

¹³ ს. კაკაბაძე ფიქრობდა, რომ ეს ელჩი იყო შოთა რუსთაველი. მისი აზრით (რაც ჩვენთვის მიუღებელია), „რუსთაველი“ არაბი ავტორის მიერ გააზრებულ იქნა როგორც რასულ, რაც არაბულად ნიშნავს ელჩს (კაკაბაძე, 1966: 179; იხ. ავტორივე მენაძე, 1980: 339).

თამარის ისტორიკოსები მოგვითხრობენ მეფის ავტორ საამშენებლო საქმიანობაზე იერუსალიმში და იმ შეწირულობებზე, რომელთაც ის იქაურ გელესია-მონასტრებს უგზავნიდა (მე, II, 1959:91,141). ქართველ პილოგრამებს შეეძლოთ დაუბრკოლებლად მოეხილათ წმინდა ადგილები. ყოველ შემთხვევაში ად-დავ-დარ აზ-ზაპირი 603 წ. 15 მუპარამს / 23.III. 1206 წ. იერუსალიმისა და, ვერძოდ კი აღდგომის გელესიის მოსახილავად ჩასულთა შორის ასახელებს პილოგრამებს საქართველოდანაც (წინ აღ-ჯურჯან)¹⁴ (Hein, 1968:186). ყოველივე ეს საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ 1192 წ. დიპლომატიური მისია არ იყო უშედეგო.¹⁵ ქართულ სამონასტრო თემს საშუალება მიეცა განეახლებინა თავისი მოღვაწეობა პალესტინასა და იერუსალიმში, რაც განსაკუთრებით ფართოდ გაიშალა ხლათის აიუბიანებთან 1210 წ. 30-წლიანი ზავის დადების შემდეგ.

1203 წელი. აიუბიანთა ელჩობა საქართველოში

1192 წ. შემდეგ, ზეღაზა აიუბიანთა სახელმწიფოსა და საქართველოს სამეფოს ურთიერთობათა შესახებ მსჯელობა შესაძლებელია მხოლოდ 1203 წ. ამ ხნის მანძილზე აღესრულა სულტანი სალამ ად-დინი (1193 წ.) და ხანგრძლივი დაპირისპირება აიუბიანთა საგვარეულოს წარმომადგენელთა შორის დასრულდა აღ-ადილის გამარჯვებით (1200 წ.).

იბნ აღ-ფურათი მოგვითხრობს, რომ 599 წ. რაჭაბში / 16.III-14.IV.1203 წ. სულტანმა აღ-ადილმა ქართველებთან თავისი ელჩი ყადი მუჰი ად-დინ 'ასრუნი წარგზავნა. ელჩი 17 რაჭაბს, ე.ი. 1 აპრილს უკვე ჰამას (ცენტრალურ სირიაში) გამგებელთან აღ-მალიქ აღ-მანსურთან იყო. შემდეგ კი ის საქართველოში გაემგზავრა (იბნ აღ-ფურათი: 249).

¹⁴ ქუჩანი ჩვეულებრივ კასბის ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე მხარეა, მაგრამ არაბულ წყაროებში ზოგჯერ ის აღნიშნავს ქართლს, საქართველოს, ქართველებს (ჯაფარიძე, 1993a:126-128).

¹⁵ პოპადოპოლო-კრამეუსი მიითითებდა, რომ 1187 წ. სალადინმა ქართველებს გადასცა წმ. ნიკოლოზის მონასტერი, რომელიც არის წმინდა ნიკოლოზის მონასტერი, ანდა მისი მეტოქე მონასტერი უფლის საფლავთან, პატრიარქების რეზიდენციასთან იერუსალიმში (Peradze, 1937: 186,221,228), მაგრამ ამ ინფორმაციის წყარო უცნობია. მაქიმ სიმსკი, რომელმაც შეადგინა იერუსალიმის პატრიარქთა ისტორია მე-9 შოფლიო კრებიდან 1810 წლამდე, აღნიშნავდა, რომ სალამ ად-დინმა ქართველებს, ვითომდაც თავის მოკავშირეებს ლათინთა წინააღმდეგ ბრძოლაში, 1187-1190 წწ. გადასცა რამდენიმე სავანე: წმ. გოლგოთას, წმ.თეოდოს, იოანე ღვთისმეტყველის, იაკობ მოციქულის, წმ. ნიკოლოზისა და სხვ. მონასტრები (Максим Сидский, 1904:28). ასეთი კავშირი აიუბიანთა სულტანსა და ქართველებს შორის არ არსებობდა და ამ საეკლესიო ინფორმაციის წყარო არ იტყუნება. მართალია, ლეჩქელავა გვფერადის მიხედვით იმომწმებს ვით უცნობ პილიაგრიზა, რომელიც თითქოსდა 1187-1190 წწ. მოგვითხრობს სალამ ად-დინის მიერ ქართველებისთვის წმ. ნიკოლოზის, იოანე ღვთისმეტყველისა და იაკობის მონასტრის გადაცემას (ჯეჯელავა, 1991:274), მაგრამ გვფერადეს ეს პილიაგრიზა არა ჰყავს დასაბუთებული.

სამწუხაროდ, იმ ალ-ფერათი არ ეხება მუჰი ად-დინ *ასრუნის მისიის მიზეზებსა და შედეგებს. მაგრამ ყურადღებას იპყრობს ის ფაქტი, რომ ალ-ადილის დესპანი საქართველოში ჩავიდა იმ დროს, როცა ჩრდილოეთ სომხეთში დიდი წარმატებებისა და ბასიანში რუქ ად-დინზე გამარჯვების შემდეგ საქართველოს პოლიტიკური და სამხედრო პრესტიჟი კიდევ უფრო გაიზარდა. გაჩნდა იმის რეალური შესაძლებლობა, რომ საქართველოს სამხედრო ძალებს დაეღაშრათ არეზის მარჯვენა ნაპირი — შაჰ-არმენთა სამფლობელოები. თავის მხრივ აიუბიანები, რომლებმაც დიდ წარმატებებს მიაღწიეს ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში, იმედოვნებდნენ ხელთ ჩაეგდოთ ვანის ტბის რეგიონი. ახლო მომავალში საქართველოსა და აიუბიანთა სასულტნოს დაპირისპირების კონტურები ამჟამად იკვეთებოდა და ალ-ადილის, შესაძლოა, სურდა გაერკვია თამარის უახლოესი საგარეო-პოლიტიკური გეგმები. ყოველ შემთხვევაში, აიუბიანთა ეს ელჩობა მოწოდებს, რომ აიუბიანთა სახელმწიფოსა და საქართველოს შორის დიპლომატიური ურთიერთობები არ იყო ცალმხრივი და ასეთი კონტაქტებით თანაბრად იყო დაინტერესებული როგორც თამარის, ისე აიუბიანთა სულტნის კარი.

3. სԱქართველო და რუმის სასულტნო: ბასიანის ბრძოლა

1202 წლის ზაფხულში რუმის სასულტნოსა და საქართველოს სამეფოს შორის მოხდა პირველი სამხედრო კონფლიქტი. სულტანმა რუქ ად-დინ სულაიმან-შაჰმა დაიწყო ლაშქრობა საქართველოს წინააღმდეგ. ბრძოლაში, რომელიც 27 ივლისს ბასიანის მხარეში გაიმართა და რომელიც თანამედროვე გამოკვლევებში ბასიანის ბრძოლის სახელით არის ცნობილი,¹⁶ ქართველთა შეიარაღებულმა ძალებმა გაიმარჯვეს. ბასიანის ბრძოლის შესახებ ბევრი რამაა დაწერილი, მაგრამ მასთან დაკავშირებული არაერთი საკითხი შესწავლასა და დაზუსტებას მოითხოვს. ეს ეხება რუქ ად-დინის ლაშქრობის მიზეზებს, მისი ლაშქრის შემადგენლობას, ბრძოლის კონკრეტულ ადგილს და ამ ბრძოლის შედეგებს.

¹⁶ ბასიანის ბრძოლის ზემოპირიანილი თარიღი, რომელიც ქართულ ისტორიოგრაფიაში დასაბუთა ვ.ალასანიამ, ეწინააღმდეგება ოსმალთა ისტორიკოსის აჰმედ ბლუტფულლამ მუნეჯჯიმ-ბაშის (გარდ. 1702 წ.) ცნობას. მუნეჯჯიმ-ბაშის ახსებებს მიჯრის 598 წ. ზე ლ-კა'დას თვის დასაწყისს, რაც შეესაბამება მორაკეთს 1202 წ. 23 ივლისიდან 1 აგვისტოს ჩათვლით. იოანე ბატონიშვილის ცნობით ბრძოლა მოხდა შაბათს, რაც 27 ივლისზე მოდის (ალასანია, 1975:ამ9-92). მუნეჯჯიმ-ბაშის იბნიშული ცნობა დამოწმებულია 1202 წ. ბასიანის ბრძოლის თარიღად მიღებული აქვთ თურქ მეცნიერებს: მდ.კირხიოღლუსა და ო. თურანს (*Kirziöglu*, 1953:413; *Turan*, 1971:259. იხ. მუნგელია, 1974:196. მუნგელია, 1979:331). მუნეჯჯიმ-ბაშზე ადრე ბასიანის ბრძოლის იგივე თარიღს (598 წ. ზე ლ-კა'დას დასაწყისი) იძლევა XVI ს. სპარსელი ისტორიკოსი ლაფფარი, 1964:114). რომლის ეს ცნობაც დღემდე არ ყოფილა გათვალისწინებული ქართველ მეცნიერთა მიერ.

ბასიანის ბრძოლის მიზეზები. რუქ ად-დინის ლაშქრობის მიზეზების შესახებ მრავალი მოსაზრება (ი. ცინცაძე, მ. ლორთქიფანიძე, ნ. შენგელია, ჯ. სტეფანაძე, ა. აბდლაძე, ო. თურანი, ფ. სუმერი) არის გამოთქმული. მათ განხილვას აქ არ შევედგებით. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ მკვლევართა უმრავლესობას ერთი რამ აქვთ საერთო - თვალსაზრისი იმის თაობაზე, რომ რუქ ად-დინის ლაშქრობა განაპირობა სულტუნთა სულტნისათვის მიუღებელმა საქართველოს საგარეო-პოლიტიკურმა კურსმა. საკითხის ამგვარი დასმა ზოგადად მართებულად მიგვაჩნია, მაგრამ ამვე დროს, ვფიქრობთ, არსებობდა უფრო კონკრეტული მიზეზებიც, რომლებმაც უბიძგეს რუქ ად-დინს ელაშქრა საქართველოს წინააღმდეგ.

რუმის სულტნის ლაშქრობა არ შეიძლება იზოლირებულად იქნას განხილული. ის თუ ნაწილი იმ სამხედრო კამპანიისა, რომლის პირველ რგოლსაც წარმოადგენდა არზრუმის ანექსია.

ზემოთ აღინიშნა, რომ XII ს. უკანასკნელ მეოთხედში მცირე აზიის სელჩუკებმა ვერ შეძლეს ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში სერიოზული კონკრეტული გაეწიათ აიუბიანებისათვის, რომლებმაც მტკიცედ მოიკიდეს ფეხი დიარ-მუდარსა და დიარ-ბაქრში. XII ს. 80—90-იან წლებში გაჩნდა პირველი საშინოოება იმისა, რომ აიუბიანები დაიპყრობდნენ ხლათს და, საერთოდ, შამ-არმენთა სახელმწიფოს, რაც მათ უჭნინდა კიდევ ერთ მნიშვნელოვან პლაცდარს რუმის სასულტნოს დასალაშქრად. ერთადერთი რეგიონი, სადაც სულჩუკებს ვერ კიდევ შეიძლება ჰქონოდათ წარმატების იმედი, იყო ანატოლიის უკიდურეს აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარე არზინჯან-არზრუმის სექტორი. მაგრამ აიუბიანთა სიახლოვემ დიარ-ბაქრში და 1191 წ. მათმა ინტერვენციამ ვანის ტბის რეგიონში აიძულა სალთუკიანები ლოიალურნი ყოფილიყვნენ სალამ ად-დინისადმი და 1192 წ. ეცნათ მისი უზენაესობა. გარდა ამისა, 1192/93 წ. ქართველები პირველად გამოჩნდნენ არზრუმის კედლებთან. 1195 წ. მათ განაპირობეს ახალი რეიდი კარიხის მხარეში. ქართველთა ასეთი აქტივობა ეპყს ალბერედა სულტანს, რომ ისინი მომავალშიც გააგრძელებდნენ შეტევას არზრუმის მიმართულებით. ამრიგად, რუქ ად-დინის წინაშე იკვეთებოდა უსიამოვნო პერსპექტივა აიუბიანთა ანდა ქართველთა მიერ არზრუმის საამიროს ანექსიისა. ამ პირობებში, ვფიქრობთ, სულტანს გაუჩნდა სალთუკიანთა საამიროს დაპყრობის გეგმა. მართალია, ეს საამირო უშუალოდ არ ესაზღვრებოდა რუმის სასულტნოს, მაგრამ არზრუმზე იერიში ადვილად შეიძლებოდა არზინჯანის საამიროს გავლით. არზინჯანის ამირა ფაზრ ად-დინ ბაქრამ-შაჰი კი ლოიალურად იყო განწყობილი სულჩუკებისადმი.

რუქ ად-დინის სწრაფვას გამატონებულოყო არზრუმში, განაპირობებდა სამხედრო-სტრატეგიულ და ეკონომიკური ფაქტორები. არზრუმის დაპყრობა და აქ პლაცდარმის შექმნა მას საშუალებას მისცემდა დაეცვა ანატოლია ჩრდილოეთიდან ქართველთა შეტევის შემთხვევაში, კონკრეტული გაეწია აიუბიანებისათვის ვანის ტბის რეგიონში და აქტიურად ემბროლა თავისი გავლენის გასავრცელებლად როგორც ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში, ისე ჩრდილოეთ სომ-

ხეთში, სადაც ელდიფეზიანები და შამ-არმენები ველარ უწევდნენ წინააღმდეგობას საქართველოს. არზრუმის დაკავება ნიშნავდა თავრიზ-ტრაპიზონის დიდ საეპარქო მავისტრალზე გასვლას და მისი მნიშვნელოვანი ნაწილის კონტროლს. მისაღები ჩანს კ.კაენის ვარაუდი, რომ რუქნ ად-დინს სურდა „ამასუნში მიეზოდა ის ქარაენები, რომლებიც ადრე ტრაპიზონში იცლებოდან“ (Cahen, 1968:117). ამ შემთხვევაში შეიცვლებოდა საეპარქო გზის მიმართულება, არზრუმ-ბაიბურთ-ტრაპიზონის ნაცვლად არზრუმ-არზინფანის გავლით სამსუნისაკენ, რომელიც XII ს. 90-იანი წლების შუა ხანებში ხელთ იგდეს სელჩუკებმა (Savvides, 1981:66). ეს დიდ გეოპოლიტიკურ სარგებლობას უქადდა რუმის სასულტნოს.

საქართველოს სამხედრო წარმატებები XII-XIII სს მიჯნაზე (იმიერტაოში, ვანანდში) აიძულებდა რუქნ ად-დინს დაეჩქარებინა თავისი გეგმის განხორციელება. თამარის პირველი ისტორიკოსს ყარსის აღება მიაჩნია მნიშვნელოვან ამბად, "რომლიხათვებგა დიდი წყება შეეკმნა თურქთა" ... "წარემართებოდა ხამეფო თამარისი და შეემატებოდა დღითი-დღე. შიში და ზარი იყო შეფიხა ყოველთა ხულტანთა ზედა". სწორედ ამის შემდეგ აღნიშნავს ქართველი მემატანე, რომ "ესე ესმა მადალხა ხულტანხა ხელრუქიანხა, ხახელით რუქნადინს", რომელმაც დაიწყო საქართველოზე სალაშქროდ სამზადისი (ქც, II, 1959:92-3).

ქართველების მიერ ყარსის აღებასა და რუქნ ად-დინის ლაშქრობას შორის კავშირს ბევრი მკვლევარი აღნიშნავს, მაგრამ, უკანასკნელ ხანებში, როცა თანდათან დაზუსტდა ბასიანის ბრძოლის თარიღი, ასეთი კავშირი საეჭვოდ მიიჩნეის და უარყოფილიც კი იქნა (ბილაგაძე, 1966:118; აბდალაძე, 1972:136; ალახანია, 1975ა:89). ამგვარ სკეპტიციზმს თავისი საფუძველი აქვს. როგორც ითქვა, ყარსის აღებას ბასიანის ბრძოლის წინ იხსენიებს თამარის პირველი ისტორიკოსი. სხვა ავტორთა ცნობებით კი ეს ამბავი მოხდა 1206-1207 წწ. ამ განხილვებულ ცნობათა შეთავსება შესაძლებელია იმ შემთხვევაში, თუ დაფუძვებით, რომ საქმე ეხება ყარსის კამპანიის განხილვებულ ეტაპებს. ჩვენი აზრით, ბასიანის ბრძოლის წინ ქართველებმა დაიკავეს ყარსი, ჭალაქის დიდი ნაწილი მისი ციტადელის გარეშე და მთლიანად ვანანდ-ეჩრორი, სადაც მოხდა შამ-არმენთა ხელისუფლების ლიკვიდაცია. ვანანდ-ეჩრორის საკომუნეკაციო ხაზების დაკავება საშუალებას აძლევდა საქართველოს სამხედრო ძალებს დაუბრკოლებლად შეჭრილიყვნენ ბასიანში და მუქარა შეეკმნათ არზრუმისათვის. ასეთივე მუქარა შეიძლებოდა შექმნილიყო იმიერტაოდანაც, საქართველოს ყელის, იგივე გურჯი-ბოლახის გავლით. მაგრამ ამ მიმართულებით მეტ-ნაკლებად მრავალრიცხოვანი ლაშქრის მოძრაობისთვის დაუბრკოლებას ქმნიდა მაღალმთიანი რაიონები და უღელტეხილები (Funnuyev, 1892:20), რომელთა ჩაკეტვა არ წარმოადგენდა დიდ სირთულეს.

შესაძლებელია შორეული ანალოგია იყოს, მაგრამ მაინც უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ 1877 წ. რუსეთის არმიის მიერ ყარსის აღებამ მძიმე შთაბეჭდილება მოახდინა ოსმალეთის იმპერიის მმართველ წარმომადგენლებზე. ყარსიდან გზა იხსნებოდა

ხეთში, სადაც ელდიფეზიანები და შაჰ-არმენები ველარ უწევდნენ წინააღმდეგობას საქართველოს. არზრუმის დაკავება ნიშნავდა თავრიზ-ტრაპიზონის დიდ სავაჭრო მაგისტრალზე გასვლას და მისი მნიშვნელოვანი ნაწილის კონტროლს. მისაღები ჩანს კ.კაენის ვარაუდი, რომ რუქნ ად-დინს სურდა ასამსუნში მიეზიდა ის ქარაენები, რომლებიც ადრე ტრაპიზონში იცლებოდნენ (Cahen, 1968:117). ამ შემთხვევაში შეიცვლებოდა სავაჭრო გზის მიმართულება, არზრუმ-ბაიბურთ-ტრაპიზონის ნაცვლად არზრუმ-არზინჯანის გავლით ასამსუნისაკენ, რომელიც XII ს. 90-იანი წლების შუა ხანებში ხელთ ივდეს სელჩუკებმა (Savvides, 1981:66). ეს დიდ ეკონომიკურ სარგებლობას უქადდა რუმის სასულტნოს.

საქართველოს სამხედრო წარმატებები XII-XIII სს მიჯნაზე (იმიერტაოში, ვანანდში) აიძულებდა რუქნ ად-დინს დაეჭარბებინა თავისი გეგმის განხორციელება. თამარის პირველ ისტორიკოსს ყარსის აღება მაინც მნიშვნელოვან ამბად, "რომლიხათვხგა დიდი წყება შეექმნა თურქთა" ... "წარემართებოდა ხამეფო თამარისი და შეემატებოდა დღითი-დღე. შიში და ზარი იყო მეფისა ყოველთა ხულტანთა ზედა" . სწორედ ამის შემდეგ აღნიშნავს ქართველი მემკვიდრე, რომ "გხე ვხმა შადალხა ხულტანხა ხელჩუქიანხა, ხახელით რუქნადინხ", რომელმაც დაიწყო საქართველოზე სალაშქროდ სამზადისი (ქც, II, 1959:92-3).

ქართველების მიერ ყარსის აღებასა და რუქნ ად-დინის ლაშქრობას შორის კავშირს ბევრი მკვლევარი აღნიშნავს, მაგრამ, უკანასკნელ ხანებში, როცა თანდათან დაზუსტდა ბასიანის ბრძოლის თარიღი, ასეთი კავშირი საეჭვოდ მიიჩნეეს და უარყოფილიც კი იქნა (ხილაგაძე, 1966:118; აბღალაძე, 1972:136; ალასანი, 1975ა:89). ამგვარ სექტაციზმს თავისი საფუძველი აქვს, როგორც იტყვა, ყარსის აღებას ბასიანის ბრძოლის წინ იხსენიებს თამარის პირველი ისტორიკოსი. სხვა ავტორთა ცნობებით კი ეს ამბავი მოხდა 1206-1207 წწ. ამ განსხვავებულ ცნობათა შეთავსება შესაძლებელია ამ შემთხვევაში, თუ დავუშვებთ, რომ საქმე ეხება ყარსის კამპანიის განსხვავებულ ეტაპებს. ჩვენი აზრით, ბასიანის ბრძოლის წინ ქართველებმა დაიკავეს ყარსი, ჭალაქის დიდი ნაწილი მისი ციტადელის გარეშე და მთლიანად ვანანდ-კერპორი, სადაც მოხდა შაჰ-არმენთა ხელისუფლების ლიკვიდაცია. ვანანდ-კერპორის საკომუნიკაციო ხაზების დაკავება საშუალებას აძლევდა საქართველოს სამხედრო ძალებს დაუბრკოლებლად შეჭრილიყვნენ ბასიანში და მუქარა შეექმნათ არზრუმისათვის. ასეთივე მუქარა შეიძლებოდა შექმნილიყო იმიერტაოდანაც, საქართველოს ყელის, იგივე გურჯი-ბოლნის გავლით. მაგრამ ამ მიმართულებით მეტ-ნაკლებად მრავალრიცხოვანი ლაშქრის მოძრაობისთვის დაბრკოლებას ქმნიდა მაღალმთიანი რაიონები და უღელტეხილები (Funnuyc, 1892:20), რომელთა ჩაკეტვა არ წარმოადგენდა დიდ სირთულეს.

შესაძლებელია შორეული ანალოგია იყოს, მაგრამ მაინც უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ 1877 წ. რუსეთის არმიის მიერ ყარსის აღებამ მძიმე შთაბეჭდილება მოახდინა ოსმალეთის იმპერიის მმართველ წრეებზე. ყარსიდან გზა იხსნებოდა

1981:137, შვ. 1) ვერ კიდევ ყოლი-არსლანის ძმას სანჯარ-შაჰს ებერა, ¹⁷ მაგრამ კაპადოკიის სხვა მნიშვნელოვანი ქალაქი არხელაისი ან აკ-სარაი, რომელსაც კაპადოკიის ფარგლებში ასახელებს უ. რამსეი (*Ramsay, 1890:284*), უკვე რუკენ ად-დინის ხელშია. ანკრია *resp.* ანკარა, ერთ დროს ყოფილი გალატიის პროვინციის მთავარი ქალაქი და მთლიანად გალატია ყოლი-არსლანის ვაჟს მუჰი ად-დინს მას'უდ-შაჰს ეკუთვნოდა და მისი სამფლობელო რუკენ ად-დინმა მხოლოდ 1204 წ. დაიპყრო (იხ. ალ-ასაბი, *XII:195-96*). სანჯარ-შაჰი და მუჰი ად-დინ მას'უდ-შაჰი პირადად ლაშქრობაში არ მონაწილეობდნენ. მათ, ალბათ, მხოლოდ ჯარები გაუგზავნეს სულტანს. სამაგიეროდ, რუკენ ად-დინს თან ახლდა ძმა — ალბისთანის მფლობელი მუღის ად-დინ ტულრილ-შაჰი (იხ. შიში:34).

ისაჯრია კილიკიის დასავლეთით, ხმელთაშუა ზღვის სანაპიროზე მდებარეობდა. ის სელჩუკებმა 1221-22 წ. წაართვეს სომხებს (*Pitcher, 1972:28*). იგივე ითქმის კალონეროზე, ისაჯრიის საპორტო ქალაქზეც, რომელიც მოგვიანებით 'ალ-იჰააბ ან ალ-ანიას ხაზელთ ხდება ცნობილი' ¹⁸ (*Taeschner, 1956:354; Cahen, 1968:124; Savvides, 1981:153-54*).

ღანგრა *resp.* განგრა (თურქ. შანკარი) — ყოფილი პაფლაღონიის თემის მთავარი ქალაქი (*Savvides, 1981:136*) მდ. პალისის მარცხენა შენაკადზე, XII ს. 40-იანი წლებიდან სელჩუკებს ებერათ (*Pitcher, 1972:27*), მაგრამ დიდი ნაწილი პაფლაღონიისა (სეფლაღონი) შაჰი ზღვის სამხრეთ-დასავლეთით და ბითონია მცირე აზიის უკიდურეს ჩრდილო - დასავლეთ ნაწილში — ბიზანტიელთა მფლობელობაში იყო და ისინი 1204 წ. ნიკეის იმპერიის შემადგენლობაში შევიდნენ.

ამრიგად, XII-XIII სს. მიწაზე ბითონია, პაფლაღონია თუ ისაჯრია კალონერთი არ ემორჩილებოდა რუკენ ად-დინს, მაგრამ სულტანს ფულთით და მით უმეტეს ორმაგი გასამრჯელოთი შეეძლო დაეჭირებინა მათ საზღვრებზე (საზღვართა ფეხლაღონისათა) მომთაბარე თურქენები, მათ შორის უჭებიც, ანდა თვით ქრისტიანი სომხები და ბერძენები, რომელთა მოჭირავენ რაზმები გვხვდება ხოლმე მცირე აზიის სელჩუკთა ლაშქარში.

თამარის მეორე ისტორიკოსის ცნობით უჭები ყველაზე მრავალრიცხოვანნი არიან რუკენ ად-დინის ჯარში. გარკვეულია, რომ თურქუქი ნიშნავს სასაზღვრო საგულშაგო ადგილს. უჭის ტერიტორიის ცნებაში შედიოდა არამარტო საზაფხულო და საზამთრო ადგილები, სადაც ბინადრობდნენ მომთაბარე ოღუზები (თურქმენები), არამედ ის სოფლებიცა და ქალაქებიც, რომლებიც მათ ბიზანტიელებს წაართვეს მცირე აზიაში (ალ-ასაბია, *1973:208:10; ვ. გაშაშვილი, 1973ა:95; Гусейнов, 1978:223*). რაქუსენიოვი იძლევა უჭების ვრცელ დახასიათებას. მათი

¹⁷ ყოველ შემთხვევაში არ ჩანს, რომ რუკენ ად-დინმა ის 1194-1201 წლებში დაიპყრო.

¹⁸ კალონეროს ვერ გავაიგივებთ კოლონიასთან, როგორც ამას ფიქრობდა ალ-გამყრელიძე (გამყრელიძე, *1982ა:263, შვ. 1*).

გაჩენა მცირე აზიაში დაიწყო XI ს. II ნახევრიდან, როგორც სამხედრო ძალამ, რომელიც მიმართული იყო ბიზანტიის წინააღმდეგ, თავდაპირველად, უკუბის — სასაზღვრო საგუშაგოების ზონა გადიოდა არზრუმ-მალატია-თარსის გასწვრივ, შემდეგში კი, სულტუტა წარმატებებთან ერთად, მან გადაინაცვლა ანატოლიის დასავლეთ საზღვრებთან ესკიშეირ-ანტალიის ხაზზე (Гусейнов, 1978:226-27).¹⁹ რატუსეინოვი თვლის, რომ ბრძოლებში უკუბის ფენქციები იყო დამხმარე: დაზვერვა, ხანმოკლე რეიდები, თავდასხმები, ძარცვა და გაქცეული მტრის დევნა. თუ ბრძოლაში ჩაებმებოდნენ, ისინი ცდილობდნენ თავი აერიდებინათ ფრონტალური შეტევისათვის, რადგანაც სათანადო გამოცდილება და შეუპოვრობა არა ჰქონდათ (Гусейнов, 1978:227), მაგრამ ამ დახასიათების საწინააღმდეგოდ ქართული წყარო წერს, რომ უკუბი იყვნენ "მკვებ ბრძოლაზე შინა" (ცფ, II, 1959:132).

რუქ ად-დინს მოკავშირედ ჰყავდა, აგრეთვე, არზინჯანის ამირა ფაზრ ად-დინ ბაჰრამ-შაჰი (იხმ მიხი:34). ბაჰრამ-შაჰი წარმოადგენელია მანგუჯაქიანთა საგვარეულოსი, რომლის ფუძემდებლადაც ითვლება მანასკერტის ბრძოლის მონაწილე თურქმენი ამირა მანგუჯაქი. თავდაპირველად მანგუჯაქიანები ფლობდნენ არზინჯანს, დივრიგს, ჭემაშს და სხვა ციხეებს. მანგუჯაქის შემკვიდრემ ისაყმა საამირო თავის ორ ვაჟს გაუყო და წარმოიქმნა მანგუჯაქიანთა ორი შტო — დივრიგსა და არზინჯანში. ბაჰრამ-შაჰი, რომელიც დაახლოებით 1166 წ. გახდა ამირა, უჩვეულოდ დიდხანს — 1225 წლამდე იქნა ტახტზე. ის და მისი წინამორბედები არ აწარმოებდნენ აქტიურ საგარეო პოლიტიკას, არ მონაწილეობდნენ სალთუკიანთა და შაჰ-არშენთა მსგავსად ჩრდილოეთ სომხეთისათვის ბრძოლებში და ვლ.გორდლევსკის შენიშვნით „судьба Мангуджакидов прошла бесследно“ (Гордлевский, 1941:32). მთელი თავისი 60-წლიანი მმართველობა, როგორც წერს კ.კენი, ბაჰრამ-შაჰმა შეაღია იმას, რომ შეენარჩუნებინა კარგი ურთიერთობები სულტუტებთან, რომლებიც ელოდებოდნენ მის სიკვდილს, რათა ბოლო მოეღოთ მანგუჯაქიანთა ამ შტოს არსებობისათვის (Cahen, 1968:109; Cahen, 1990:1016). მან ცოლად შეირთო სულტან ყილიმ-არსლანის ასული (რუქ ად-დინის და) და მოგვიანებით, თავისი ჭალიშვილი მიათხოვა სულტან ჭი-ჭუს I-ს (1211—1219) (Чайкин, 1935:39; Гордлевский, 1941:31).²⁰ 1202 წლამდე ჭენთეის უცნობია საქართველოს ან მისი რაიმე კონფლიქტი და თვალსა-

¹⁹ რატუსეინოვი თვლის, რომ უკუბის ნაწილი დარჩა საქართველოს წინააღმდეგ რომის სასულტნოს აღმოსავლეთით, მაგრამ კონკრეტულად ხელ, ის არ შეუთითებს. ამავე დროს გავუგებარია მკვლევარის განცხადება, თითქოსდა საქართველო „Пыталась поживиться за счет сельджуков Малой Азии“ (Гусейнов, 1978:227).

²⁰ სპარსული ლიტერატურის ისტორიაში, კამაიკინის შენიშვნით, ბაჰრამ-შაჰი ცნობილია იმით, რომ ის იყო მფარველი ნიზამისა, რომელმაც ამირას შეუძღვნა ერთი თავისი პოემა „მეზხენ ოლ-ქხარ“ (Чайкин, 1935:39).

ზრისი იმის თაობაზე, რომ ბაქრამ-შაჰი იყო საქართველოს ვასალი და უმადნაფიცი უკვე XII ს. ბოლო ათწლეულში (ინგობთევა, 1954:532), გადასინჯვას საჭიროებს. არზინჯანის ამირა იძულებული იყო მონაწილეობა მიეღო არზრუმისა და საქართველოს წინააღმდეგ რუქნ ად-დინის კამპანიაში. სხვა შემთხვევაში მას ისეთივე ბედი ელოდა, როგორც წილად ზედა არზრუმის უკანასკნელ სალთუკიან გამგებელს.

ლშა გიორგის-დროინდელი მემატჩანის ცნობით მცირე აზიის სულჯუთა სულტანს "თანაჰყვა ღამქარნი დიმუშკით და აღაბით ამოდმა" (იგ, I, 1955:368). ეს ცნობა შეიძლება მხოლოდ ნაწილობრივ იყოს მისაღები. საქმე ისაა, რომ 1201 წ., როცა რუქნ ად-დინმა შალატა აიღო, მისი გამგებელი კაისარ-შაჰი გაიქცა თავის სიმამართან, აიუბიანთა სულტანთან ალ-ადილთან, რომელიც 1201 წ. 1 ოქტომბერს დაეუფლა ქდამასკოს (Humphreys, 1977:121) და დაბმარება სთხოვა მას ძმის წინააღმდეგ. ალ-ადილმა სიძეს უბოძა ჭრუპა (იგ ალ-ახბი, XII:201; იგ ხალფუნი, V:356) და, ბუნებრივია, რომ იმავე დროს მის მეტოქეს დამასკოს სანახებიდან ჭარს არ მისცემდა. მაგრამ ამ დროს აიუბიანთა რიგებში არ იყო თანხმობა. სულტან ალ-აზიზის გარდაცვალების (1198 წ.) შემდეგ ალ-ადილს დასჭირდა დაეძლია წინააღმდეგობა თავისი ძმისშვილების ალ-მალიქ ალ-მუ'აზზამის და ალ-მალიქ ალ-აფდალისა, რომლებიც პრეტენზიას აცხადებდნენ ტახტზე. 1202 წ. ალ-მუ'აზზამმა და ალ-აფდალმა ცნეს ბიძის უზენაესობა. პირველმა შეინარჩუნა ქალაქი, მეორეს დაუმტკიცდა ქსემისიატა (სამოსატა), მაგრამ საღამ ად-დინის ვაყების დაპირისპირება ალ-ადილთან ფარულად თუ ამჟამად ამის შემდეგაც გრძელდებოდა. ასეთ პირობებში რუმის სულტანი მათი ბუნებრივი მოკავშირე იყო. ამ გარემოებისა და ქართველი მემატჩანის ცნობის გათვალისწინებით შეიძლება გამოვთქვათ ფრთხილი ვარაუდი, რომ რუქნ ად-დინის ლაშქარში, შესაძლოა, იყო ჩრდილოეთ სირიის (აიუბიანთა) მცირე სამხედრო კონტინგენტი „ლაშქარნი... აღაბით“, მით უმეტეს, რომ ბასიანის ბრძოლაში დატყვევებულთა შორის იხსენიებიან „ამირანი... შამელნი“ (იგ, I, 1955:368).

რუმის სულტანმა თავისი ლაშქრის შეკრება „იწყო“ აგრეთვე მესოპოტამიაში. ცხადია, აქ მისი მოკავშირეები ვერ გახდებოდნენ აიუბიანები: ალ-ადილის ვაყები ალ-მალიქ ალ-ამრაფი და ალ-მალიქ ალ-აფადი, რომლებიც ფლობდნენ პარჩანსა და მაიაფარკისს. შესაძლოა, რომ სულტანს მავსილისა და სინჯარის ზენგიანთა და დიარ-ბაქრის ართუკიანთა იმედი ჰქონდა. ზევ არ მოგვეპოვება ცნობა იმის თაობაზე, თუ რა პოზიცია დაიკავეს ზენგიანებმა. საეარაუდოა, რომ ის უფრო უარყოფითი იწებოდა, ვინაიდან რუმის სულტანთან კავშირი, მისი მიზნების მიუხედავად, აიუბიანთა საწინააღმდეგო აქციად განიხილებოდა, მაგრამ რუქნ ად-დინმა ლაშქრობაში დაიყოლია ხარპუტის ართუკიანი გამგებელი 'იმად ად-დინ ბ. ნურ ად-დინ ბ. ყარა-არსლანი. მას შემდეგ, რაც სულტანმა აიღო შალატა (1201 წ.), 'იმად ად-დინი ორ ცეცხლს შუა მოექცა. მის დამოუკიდებლობას

შეიძლება დამუჭრებოდნენ როგორც აიუბიანები, ისე სელზუკები. როგორც ზანს, რუქ ად-დინმა დააშინა ხარბუტის (ქართ.ხალფერდი) ამირა, რომელსაც ამ დროს არ ჰქონდა პოლიტიკური ინტერესები ამიერკავკასიაში და ხალფერდელი "შიონთა თენიერ ნებზხა შათიხა, შიშით"²¹ (ქვ. II, 1959:133).

რა იგულისხმება თამარის მეორე ისტორიკოსის „დიდ სომხითსა“ და ლაშა გიორგის-დროინდელი მემკრანის „ბიჭიტელში“?

ცნობილია, რომ ტრადიციულად დიდი სომხეთი მოიცავდა სომხებით დასახლებულ ტერიტორიებს შდ. ეფერატის აღმოსავლეთით. 387 წ., როცა რომის იმპერიამ და ირანმა გაიყვეს სომხეთი, იმპერიამ დაისაჯურა ეფერატის აღმოსავლეთით მდებარე არშატუნიანთა სამფლობელოები. აქ გამოიყოფოდა ორი რეგიონი: სამხრეთისა და ჩრდილოეთის. ჩრდილოეთის 11 გავარს, რომლის ცენტრიც იყო თეოდოსოპოლი/ კარინი, დაუკავშირდა „დიდი სომხეთის“ სახელწოდება. IX-X სს-ში დიდი სომხეთი ეწოდებოდა შირაკის, იგივე ანისის სამეფოს, რომლის ცენტრიც მონაცვლეობით იყო ერანგაგორასი, შირაკავანი, ყარსი და ბოლოს, ანისი. მონღოლთა გაბატონების შემდეგ, დიდი სომხეთის ვილაიეთი მოიცავდა საქართველოს სამეფოს (გურჯისტანის ვილაიეთი) ფარგლებს გარეთ მდებარე სომხეთის სამხრეთსა და დასავლეთ ტერიტორიებს ვანის ტბის რეგიონში და არზრუმის მხარეში (Юзбашян, 1971:12; Юзбашян, 1988:22,72, 75. 12; Бартольд, 1966:327; Петрушевский, 1960:98; Бабаян, 1969:120). ამ დროს დიდი სომხეთის პოლიტიკური ცენტრი იყო ზღათი, ანდა არზრუმი (Бартольд, 1966:327; Бабаян, 1969:121).

ამრიგად, „დიდი სომხითი“ / „დიდი სომხეთი“ ვრცელი ტერიტორიაა, მაგრამ აქედან უნდა გამოირიცხოს ანისი და, საერთოდ, შირაკი, რომელიც შეიერთა საქართველომ და აგრეთვე ყარსის სექტორი. გვიჩება რეგიონი ვანის ტბიდან არზრუმამდე. შესაძლოა, რუქ ად-დინი ცდილობდა დაეჭირავებინა ამ მხარეებში მომთაბარე თურქენები და ქურთები (თვით შაჰ-არშენის მონაწილეობა ბასიანის ბრძოლაში არ დასტურდება), მაგრამ უფრო მოსალოდნელია, რომ ამ შემთხვევაში „დიდი სომხითი“ ფარავს არზრუმის სამიროს (ისევე როგორც დანგრა — „საზღვართა დებლალონისთა“ და მესოპოტამია — ხალფერდს), რომლის შეიარაღებული ძალებიც სულთანმა გამოიყენა საქართველოზე ლაშქრობის დროს.

რაც შეეხება ბიჭიტელს, იგუჯავახიშვილი ბასიანის ბრძოლის განხილვის დროს სქოლიოში ფრთხილად შენიშნავდა: ბიჭიტელობურიდს? (ჯავახიშვილი, 1965:277, 78. 1). ბურიდები დამასკოს ათაბაგის, ზემოთ არაერთგზის ხსენებული ტულ-თეგინის საგვარეულოა, მაგრამ მან არსებობა შეწყვიტა 1154 წ. და ცხადია ბურიდთა მონაწილეობა ბასიანის ბრძოლაში გამორიცხულია. სხვა მკვლევარები ბიჭიტელის იდენტიფიკაციას, როგორც წესი, თავს არიდებენ. მხოლოდ ი. შიშ-

²¹ რომის სულტნის შარდაჭერთი მოგვიანებით სარგებლობდა ხარბუტის ამირას 'იზად ად-დინის ვაჟი — ნიზამ ად-დინი (იბნ ალ-ასირი, XII:204).

მელაშვილმა აღნიშნა, რომ თუ ეს ზედწოდება თუ ქართლის ცხოვრებაში არაერთგზის მოხსენიებული „ბევრიტიანი“-იდან არის მიღებული, მაშინ საყარაუდოა, რომ ბევრიტელის სახით იგულისხმება „დიდი სომხეთის“ რომელიმე პროვინციის მმართველი* (ვაიმშვილაშვილი, 1981:57). აღრუელი ქართული წყაროები (ლეონტი მროველი, ჭანაშვილი) მართლაც იცნობენ ამ სახელს (სუმბატ ბევრიტიანი, ბევრიტიანი ერისთავი ოძრახესი, პიტიახში ბევრიტიანნი, ბევრიტიანი უფლისწული)²² (ღვ, I, 1955: ხამიძეული), მაგრამ სხვა გარემოებასა და ეპოქაში, რომელიც დასაბუთებულია XII-XIII სს. მიწის ისტორიული რეალობისაგან. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ასახელებს ციხე ბირიტს შარვანში. მისი თხზულების ზოგიერთ ვარიანტში გვაქვს ბევრიტი (დავით აღმ. იხვ., 1992: 197), რომელსაც იძლევა ვახუშტიც (ღვ, IV, 1973:162), მაგრამ შარვანი შორს იყო რუქ ად-დინის ინტერესების სფეროდან. როგორც ჩანს, საძიებელია სხვა ორიენტირი. IX ს. ბოლო მეოთხედის მე-14 ნომოკანონის ქართულ თარგმანში ორგზისაა მოხსენიებული ბევრიტელი ეპისკოპოსი (დიდი ხჯულის კანონი, 1975:169,276) და კონტექსტით ბევრიტი ამიერკავკასიის ფარგლებს გარეთ არის საგულებელი. კეკელიძე მიუთითებდა, რომ ლაშა გიორგის-დროინდელი მემბრანის „ბევრიტელი“ იგივე ბევრიტელია (იხვ. და აშშ.შაჩაძე., 1941:8) და ამავე აზრისაა ალგამაშვილიც (გამაშვილიძე, 1982: 280). ბევრიტა ბევრიტის შესატყვისად დაფიქსირებულია ბერძნულიდან ქართულად ნათარგმნ ერთ თხზულებაში (კუკულიძე, 1957:181). ამდენად, ამ ორი ტოპონიმის იდენტურობა თითქოსდა აშკარაა, მაგრამ ბევრეთი ბასიანის ბრძოლამდე არცთუ დიდი ხნით ადრე, 1197 წ. შემოდგომაზე გერმანელმა ჯაროსნებმა აიღებინებს წაართვეს. საეკვია, რომ რუქ ად-დინს დაეტარებინა ბევრეთელი ჯაროსნები (თუმცა, მოგვიანებით, სელჩუკთა ლაშქარში ფრანკი მოჭარაგნებიც იყვნენ). და თუ ბევრიტი რაიმე ფორმით დამახინჩებული ბაიბურთი (ბერძნ. პაიპურტარაბ.ბაბირთი) არ არის, ისღა გვჩანს ვივარაუდოთ, რომ რუქ ად-დინის სამსახურში ჩადგა ბევრეთიდან ჯაროსანთაგან დევნილ მუსლიმთა ერთი ნაწილი.²³

თამარის ისტორიკოსები რუქ ად-დინის ლაშქარს 400—800 ათასით საზღვრავენ²⁴ (ღვ, II, 1959:92-3; 132) და ეს ციფრები გვხვდება თანამედროვე გამო-

²² კოუმანოვი ასე განმარტავს ამ სახელს: ბურატი, ბევრიტი-მაიკილი, ბაგრატიდი-ბევრიტიანი-ბევრიტიანი — ბაგრატიდთა ზღვსაგელი (Toumanoff, 1963:542-საძიებელი).

²³ სხვები კი აიღებინებს ვახუშტს. ბევრეთის ციხისთავს უსამას სულტან ად-აფილის სამსახურში ვხვდებით, ვიდრე ის სულტანმა არ დააპატივბრა 1212 წ. (იბნ ალ-ასირი, XII, 300).

²⁴ ბერძენი მკვლევარი აკ. სავიდიის შეფასებლად მიიზნევენ, რომ რუქ ად-დინის ლაშქარში 800 ათასი მეომარი ყოფილიყო. ის მიუთითებს იმ დემოგრაფიულ გამოკვლევებზე, რომელთა თანახმადაც მცირე აზიის მოსახლეობა დაახლოებით 1200 წლისთვის იყო 5,9—6,3 მლნ. და არ აღემატებოდა 7 მლნ-ს (Savvides, 1981:86).

კვლევებშიც (ჯაჯახიანი, 1965:274; დინგაძე, 1971:11-2; *Лордкиვანიძე*, 1974:157; ხვციანაძე, 1985ა:142-43; ზაიშვილაშვილი, 1981:48). ჩვენ მიგვაჩნია, რომ ქართული მემკვიდრეობის აზნაურებზე რუმის სულტნის ლაშქრის რაოდენობას ასეთი დიდი სამხედრო ძალები იმდროინდელი მასშობელი აღმოსავლეთის საომარ ოპერაციებში არ მონაწილეობდნენ. ამ უზარმაზარი მასის შეყვანა არზრუმისა და ბასიანის შედარებით შეზღუდულ დაბლობებში და, რაც მთავარია, ერთ ბრძოლაში მისი სასტიკი მარცხი და უკუქცევა, უბრალოდ, წარმოუდგენელია. აღმოსავლური წყაროები რუმის სასულტნოს სამხედრო ძალებს თვით უმნიშვნელოვანეს ბრძოლებშიც კი, საკმაოდ ზომიერად წარმოგვიდგენენ. ასე, მაგალითად, 1230 წ. იასი-ჩიმენთან ხერაზმ-შაჰ ჯალალ ად-დინის წინააღმდეგ ბრძოლაში, რომელსაც შეეძლო გადაეწყვიტა რუმის სასულტნოს ბედი, სულტან ჭი-ყუბადს 20 ათასი მეომარი ჰყავდა (იბნ ალ-ასიბი, XII:490). 1243 წ. ტოსედალთან კი, მონღოლთა წინააღმდეგ ასევე გადამწყვეტ ბრძოლაში, სულტან ჭი-ხუსრაუ II-ს ლაშქარი 70 ათას მეომარს ითვლიდა და ეს ციფრი სარწმუნოდ არის მიჩნეული (*Mycaes*, 1972:40; *შენგელია*, 1976ა:303-4). საინტერესოა აღინიშნოს, რომ XIV ს. ავტორი აყსარაი ბასიანში რუქ ად-დინის ლაშქარს სულ 20 ათასი მეომრით საზღვრავს (*Kirzioğlu*, 1953:413-14; *Turan*, 1971:257; *შენგელია*, 1979:237), რაც, ვფიქრობთ, შორს არ უნდა იყოს კრეშმარიტებისაგან.²⁵ ეს ლაშქარი, რომელიც კოალიციური იყო, აერთიანებდა სხვადასხვა მუსლიმ გამგებელს, მცირე აზიის სელჩუკთა სამხედრო ძალებს და შედგებოდა როგორც რეგულარული, პროფესიული სამხედრო შენაერთებისგან, ისე მომთაბარე და სხვა მოქარავენებისაგან. ის იყო მრისხანე ძალა, რომელსაც შეეძლო სერიოზული საფრთხე შეექმნა საქართველოსათვის.

არზრუმის აღება რუქ ად-დინის მიერ. იბნ ალ-ასირი წერს, რომ რუქ ად-დინი არზრუმზე დაიძრა მას შემდეგ, რაც მან აიღო მაღატა 597 წ. რამადანში/5.VI-4.VII.1201 წ. (იბნ ალ-ასიბი, XII:169; იბ. ავრეთე: რამიფ ად-დინი, I/2, 1952:141; იბნ ხალდუნი, V:354), თამარის მეორე ისტორიკოსი კი იუწყება, რომ სულტანმა "მოიწია ქალაქად ხევახტიად და იწყო მუნ განშზადებად ხაომართა მანქანათა" (ივ, II, 1959:133), რაც, ვფიქრობთ, უფრო შეეფერება სინამდვილეს. რუქ ად-დინი მაღატაიდან დაუყოვნებლივ კი არ დაიძრა არზრუმზე, არამედ ჭერ სივასში მივიდა და სათანადო მომზადების შემდეგ გაემართა სალოტუკანათა სატახტო ქალაქისაკენ. მან გააიარა არზინჩანის სამირო და არზრუმს მიადგა სამხრეთ-დასავლეთიდან, საიდანაც ქალაქი ყველაზე ნაკლებად

²⁵ სხვა თვალსაზრისი აქვს ნ. შენგელიას (*შენგელია*, 1979:237). სამხედრო ძალების სიძლიერეს განსაზღვრავდა არა იმდენად მრავალრიცხოვნობა, რამდენადაც შეიარაღება და პროფესიული მომზადება. უკრაღლებს შეეკცევი იმ ფაქტს, რომ სალაჰ ად-დინის გრანდიოზულ სამხედრო ოპერაციებში მონაწილეობდნენ საკმაოდ მცირერიცოვნანი შენაერთები. 1187 წ. ჰატინთან ბრძოლაში მის ჰყავდა მხოლოდ 10 ათასი მხედარი.

იყო დაცული. ამირა მალიქ-შაჰი ჭალაჭიდან გამოვიდა და სულტანს დასაზავებლად ეახლა, მაგრამ რუქ ად-დინმა დააპატიმრა ის და არზრუმი თავის ძმას, აღბისთანის გამგებელს მულის ად-დინ ტულრილ-შაჰს გადასცა²⁶ (იხმ აღ-ახირი, XII:169). თამარის მეორე ისტორიკოსის ცნობით, სალთუკიანს თითქოსდა რალაც დახმარება გაუწვია სულტანისათვის, მაგრამ მან ეს არ დაუფასა და "ნაგვლად მსახურებისა მიუღო კარნუ-ქაღაჩი" (იხ, II, 1959: 133). სხვა ვერსიას გვთავაზობს იბნ ბიბი. ის იუწყება, რომ ამირა ცდილობდა თავი აერიდებინა მიცემული ბრძანებებისთვის (იხმ შიხი:35) და დაისაჯა კიდევაც. ო.თურანი დაასკვნის, რომ ის „თავის ვასალობაში გულწრფელი ყოფილიყო, სხვებით თავის ადგილზე დარჩებოდა და ეს ღონისძიება საჭირო არ გახდებოდა“ (Turan, 1971:253).

ნ. შენგელია, რომელიც განიხილავს იბნ ბიბის ცნობას, ვარაუდობს, რომ არზრუმის გამგებლის ურჩობა გამოწვეული იყო იმით, რომ საქართველოს სამეფო კართან ყმადნაფიცობის პირობით იყო დაკავშირებული და არ სურდა ძლიერ სახელმწიფოსთან პირობის დარღვევა (შენგელია, 1979:327-28). როგორც ზემოთ (გვ. 120) აღინიშნა, ჩვენ ვერ ვხედავთ XII-XIII სს მიჯნაზე არზრუმის სალთუკიანთა ვასალორ დამოკიდებულებას საქართველოსზე. სავსებით დასაშვებია, რომ არზრუმის ამირას მართლაც არ სურდა საქართველოსთან ურთიერთობების გაფუჭება და მის წინააღმდეგ გამოსვლა, მაგრამ, ამასთან, გაუგებარია პოზიცია საქართველოს სამეფო კარისა, რომელმაც საშუალება მისცა რუქ ად-დინს უმტკივნეულოდ დაეჭირა არზრუმი. XVI ს. სპარსელი ისტორიკოსის ლაფთარის თანახმად ეს ამბავი მოხდა 598 წ. 2 შავვალს, ე.ი. 1202 წ. 25 ივნისს (ლაფთარი: 134).

არზრუმის ანექსიის შემდეგ რუქ ად-დინს შეეძლო განებორციელებინა თავისი გეგმის მეორე ნაწილი — დაეკავებინა ყარსი და შეჭრილიყო საქართველოს სამეფოს სიღრმეში. საამისოდ საჭირო იყო ჭერ ბასიანის ტერიტორიის გავლა და იქ სალთუკიანთა ციხეების დაპყრობა, მაგრამ სელჩუკთა წინსვლა ქართველებმა ბასიანშივე შეაჩერეს.

ბრძოლის ადგილი. ბასიანის საერთო სიგრძეა — 80, სიგანე კი — 20-25 კმ. მისი ფართობი 2535 კვ.კმ-ს შეადგენს (ერუშანი, 1963:44; მალიანი, 1976:301-2; ჰაკშიანი, შულცი-შახშიანი, შატსელიანი, I, 1986:610). ამ მხარეში სხვადასხვა დროს არაერთი ბრძოლა გამართულა. სად შეხვდნენ ერთმანეთს რუმის სასულტნოსა და საქართველოს შეიარაღებული ძალები?

თამარის პირველი ისტორიკოსის ცნობით, ბრძოლის წინ სელჩუკთა სულტანი "დაპანაკებული იყო ბასიანის ადგილზე ბოლოტკეგდ წოდებულზე".

²⁶ ესაზარულოძე წერს, რომ არზრუმი ჭერ კიდევ 1188 წ. დაიკავა და თავის ძეს მულის ად-დინს გადასცა სულტანმა ყოლან-არსლანმა (იხ.იხარულოძე, 1967:17), რაც არასწორია.

ასე "ქართლის ცხოვრების შარამისეულ და მანაბლისეულ ნუსხებში მაგრამ სხვა ნუსხეებით ეს ადგილია ბოლორტი, ბოლოსტეცი, ან ბოლოსიტეცი (ქც. II, 1959:96), ფარსადან გორგიჯანიძისა და ვახუშტის ცნობებით კი — ბოლორტავეი და ბოლოერტი (ფარბ. გორგიჯანიძე, *H* 2140:40a; ქც. IV, 1971:187). ამ სახელწოდებებიდან მ.ბროსემ და ივ. ჯავახიშვილმა უპირატესობა მიანიჭეს ბოლოსტეცი ფორმას, კაცელიძემ კი — ბოლოერტს (*Brosset, 1850:460*; ისფ. და აგმ. ნაჩავანდ., 1941:38-9, 126; ჯავახიშვილი, 1965:275).

მ.ბროსემ და კაცელიძემ ლიად დატოვეს ამ ადგილის ლოკალიზაციის საკითხი. ივ.ჯავახიშვილი თვლიდა, რომ ეს სახელწოდება "ცოტა დამახინჯებული უნდა იყოს გადამწერთაგან", რომ მისი „პირველი ნაწილი არის „ბოლ“ ანუ „ბოლო“ და უდრის ბერძნულ „ბოლოს“ (დამოწმებულია ბიზანტიელი ისტორიკოსის პროკოფი კესარიელის ნაშრომი — გ.კ.), ხოლო სომხურს „ბოლ-ბერდს“ (დამოწმებულია სომეხი ისტორიკოსის ლაზარ ფარაბეცის თხზულება — გ.კ.). სომხური სახელის მეორე ნაწილი ციხეს ნიშნავს, პროკოფი კესარიელიც მას ციხედ თვლის. ამიტომ შესაძლებელია ამ ადგილის ქართული სახელის მეორე ნაწილი „ტიცი“ გადამწერისგან დამახინჯებული „ციხე“ იყვეს. მაშინ თავდაპირველად იქნებოდა „ბოლოსციხე“ (ჯავახიშვილი, 1965:67). ივ.ჯავახიშვილის ამ მოსაზრების სადღეძველზე ს.ყაუხჩიშვილმა „ისტორიათა და აზმათა შარავანდედთანის“ კრიტიკული ტექსტის დადგენის დროს ბოლოსტეცი შეცვალა ბოლოსციხეთი. ის შესაძლებლად თვლიდა, რომ ბოლოსტეცი იყო ისევე გაბერძნულებული ფორმა ბოლოსციხესი, როგორც *Harmastika* — არმაზის ციხისა (გუბგეჯა, II, 1965:58. ქც. II, 1959:96).

თუ ბოლოსტეცი ბოლოსციხეა და ის ბოლს, იგივე ბოლონს და ბოლბერდს შეესაბამება, თითქმის ძნელი აღარ უნდა იყოს რუქნ ად-დინთან ბრძოლის ადგილის დადგენაც. საამისოდ საჭიროა ბოლ-ბოლონ-ბოლბერდის ლოკალიზაცია. მაგრამ ეს იოლი საჭე არ არის.²⁷ პროკოფი კესარიელი, რომელიც ასახელებს მხოლოდ ბოლოს, უფრო სწორედ ბოლონის ციხეს, წერს, რომ ის იყო "თეოფილ-ხიუმოლის ხაზდევრების ახლოს" (გუბგეჯა, II, 1965:56). ლაზარ ფარაბეცი ასახელებს მხოლოდ ბოლ-ბერდს, რომელიც იყო ძლიერი ციხე ბასიანში (ჯანა-შია, 1962:264) და არ წერს თუ ბასიანის რომელ კუთხეში მდებარეობდა იგი. სხვა მონაცემები ბოლ-ბოლონ-ბოლბერდის შესახებ არ გავაჩნია და ეს გაურკვევლობა განაპირობებს მკვლევართა თვალსაზრისების სხვადასხვაობას ამ პუნქტის თუ პუნქტების ლოკალიზაციის თაობაზე.

ფიქრობენ, რომ ბოლ-ბოლონ-ბოლბერდი და შესაბამისად ბოლოსტეცი მდე-

²⁷ სომხეთისა და მის მეზობელ შხარეთა ტოპონიმების ლექსიკონში, რომელშიც ბოლოსტეცი ბოლოსიტეცი და ბოლორტი შეტანილია თამარის პირველი ისტორიკოსის თხზულების მიხედვით, აღნიშნულია, რომ მათი ზუსტი ადგილმდებარეობა უცნობია (მაკობიანი, მელიქ-ბახშიანი, ბარსელიანი, I, 1986:722).

ბარეობდა ბასიანში ჰასან-ყალას ადგილზე, ანდა ტაოში — ბუხას კანტონში (Адону, 1908:24-5; ორბელიანი, 1963:45; გუთგვიკა, II, 1965:56; ჰაჯთბიანი, 1968:18. ჰაჯთბიანი, მულიფ-შახშვიანი, შატყელიანი, I, 1986:722 — სტატია მთლენი, 752 — სტატია მთლმოჭიდი; სილაგაძე, 1977:220). თ.დადიშვილიანმა ბოლოსტიკე მოათავსა არზრუმსა და ყარსს შორის მთა-ვაკეზე, არზრუმიდან 7 აღაზე, ე.ი. დაახლოებით 44,8-52,3 კმ მანძილზე (დადიშვილიანი, 1883:96), ი.შაიშველაშვილმა კი პროკოფი კესარიელის ცნობებიდან გამომდინარე ივარაუდა, რომ ბოლონ-ბოლოსტიკე მდებარეობდა ოქროთი მდიდარი ფარანგიონის მახლობლად. მან ფარანგიონი ბასიანის სიღრმეში²⁸, ხოლო ბოლოსტიკე მის დასავლეთით, უღელტეხილ პალანთეჟანიდან უზუნ-ამქედის სიმაღლეებამდე ტერიტორიაზე მოათავსა (შაიშველაშვილი, 1981:56). ეს მოსაზრებები ჰიპოთეტურია და სუსტად არის არგუმენტირებული. შეიძლება დავასკვნათ, რომ ბოლონ-ბოლბერდ-ბოლოსტიკეს ძიებას ჩიხში შეეყვარათ. რუქნ ად-დინთან მომხდარი ბრძოლის ადგილის დასადგენად საჭიროა სხვა ორიენტირების ძიება, მაგრამ ამ მხრივაც ბევრ გაუგებრობას ვხვდებით.

აშ. აბრაჰამიანი, რომელმაც ბასიანის ბრძოლას სპეციალური წერილი მიუძღვნა, ფიქრობს, რომ მოწინააღმდეგენი, მართალია, პირველად ერთმანეთს შეხვდნენ ბასიანში, მაგრამ გადამწყვეტი ბრძოლა მოხდა თეოდოსიუპოლითან, ე.ი. არზრუმთან (ამბრაჰამიანი, 1941:83). ხ.მუსაევი თვლის, რომ გადამწყვეტი ბრძოლა გაიმართა სარიყამის მახლობლად (Mycaeb, 1972:13), ე.ი. ბასიანის ფარგლებს გარეთ, მაგრამ აქ დასახელებულ სომეხ და აზერბაიჯანელ მკვლევართა ეს მოსაზრებები არ ემყარება წყაროთა ჩვენებას და დაუსაბუთებელია.

ი.შაიშველაშვილის აზრით, ბოლოსტიკე იყო მხოლოდ რუქნ ად-დინის დაჯგუფების რაიონი, ბრძოლა კი მოხდა სხვაგან — ბასიანის ველზე, შედარებით სწორზედაპირიან ზეგანზე, არზრუმის მისადგომებიდან მდ.არეზისა და მდ. ტუისუს შესართავამდე (სიგარძე დაახლ. 40 კმ, სივანე — 10—15 კმ, სულ 500 კვ.კმ.), ქ. ბასიანის (ჰასან-ყალა, პასინლერი) სამხრეთ-დასავლეთით, არზრუმიდან 30—35 კმ მანძილზე (შაიშველაშვილი, 1981:49,51-2), ეს ტერიტორია ზემო ბასიანს მიეკუთვნება, შუა საუკუნეებში კი ბასიანი იყოფოდა ზემო და ქვემო ბასიანად (იხ. მაგალითად, იაკუთი:26) და ამგვარ დაყოფას ვხვდებით XIX ს. მიწურულისა და XX ს. დასაწყისის რუს ავტორებთანაც, რომლებმაც რუსეთ-თურქეთის ომებთან დაკავშირებით დაწვრილებითა აღწერეს ეს მხარე

²⁸ უნდა აღინიშნოს, რომ შუა საუკუნეებში ბასიანში ოქროს საბადოების რაიმე კვალი არ შეინიშნება (Джанашидзе, 1980:83; ვაჟარაძე, 1987:136-37) სამაგიეროდ, ვერცხლი და ოქრო მოიპოვებოდა თეოდოსიუპოლის საზღვრებთან ახლოს მდებარე სპერსა და ჰანეთში (Forbes, 1964:162,214, Vryonis, 1962:3-17; Гордлевский, 1962:225-63, 261-62). მაშასადამე, უფრო მოსალოდნელია, რომ ფარანგიონი და მის მახლობლად მდებარე ბოლონი იმავე რაიონებში ვეძიოთ. შემთხვევითი არ არის, რომ ს.ყალბინიშვილი ამ პუნქტებს ათავსებდა ჰანეთის მეზობლად, იმ მიდამოებში, სადაც ჭოროხის ხათავე (ვეორგია, II, 1965:56).

(*Коллюбакин 1890:3* და *შვდ; Туманский, 1909:86; Корсун, I, 1913:194-95*).

ზემო ბასიანი მოიცავდა ტერიტორიას დევ-ბოინუდან მდ. მურცის, იგივე პასან-ყალა ჩაისა და მდ.არეზის შესართავამდე, პუნტ ჭოფრი-ჭოიძე. მასში შედის პასან-ყალას, იგივე ზემო ბასიანის ვაკე, რომლის სიგრძეა 37,3, სიგანე კი — 10,7-15,1 კმ. (*Корсун, I, 1913:194-95*). XVII-XVIII სს-ში ზემო ბასიანის მთავარი ციხე-ქალაქი იყო პასან-ყალა, რომელსაც ვახუშტი ბასიანს უწოდებს (ქათიმ ჩუღუმი: 163; *ქც, IV, 1973:684*). მისი აღრიხდელი სახელი სადავოა. თანამედროვე თურქეთის რუკებზე კი ამ ქალაქს პასინლერი ეწოდება.

ქვემო ბასიანი მოიცავდა ტერიტორიას ჩოზანის ხიდიდან (ჩოზან ჭოფრუსუ) მდ.არეზზე — სოღანლულის მთამდე. მასში შედის ქვემო ბასიანის, იგივე არეზის ვაკე, რომელიც ვრცელდება ჩოზანის ხიდიდან ზოროსნამდე. მისი სიგრძეა 26,7, ხოლო სიგანე — 5,3-10,7 კმ. (*Корсун, I, 1913:195*. იხ. აგრეთვე, *Коллюбакин, 1890:3; Туманский, 1909:87*). ქვემო ბასიანში შედიოდა აბელიანქის (იგივე მენკერტის) და ჰენენქის გავარები (*Еремян, 1971:4*. ჰაჯიშაიანი, მულიქ-შახ-შაიანი, შაჩხუდიანი, *I, 1986:611; Hübschmann, 1969:453*). ქვემო ბასიანის აღმოსავლეთ საზღვართან მდებარეობდა მისი მთავარი ციხე მენკერტი, რომელსაც (ქვემო ბასიანთან ერთად) იხსენიებს სტეფანოს ორბელიანი (*სტ.ოზმულიანი, 1978:55; ქათიმ ჩუღუმი:163*).

ზემო და ქვემო ბასიანს ერთმანეთისგან ყოფს 1,6 კმ სიგრძის სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი ვიწრობი (დევცილე). ჭოფრი-ჭოისთან მისი სიგანე 853 მ, ხოლო ჩოზანის ხიდიდან 106-128 მ-ია. ჭოფრი-ჭოის ქედი ციკაბო კალთებით მიდის ხიდიმდე, ძალზე ახლოს არეზთან და ქინის ვიწრობს, რომლის დაცვაც ქედის სიმაღლეებიდან აღმოსავლეთიდან წამოსული ლაშქრისაგან უაღრესად მოსახერხებელია (*Коллюбакин, Лупандиш, 1890:79; Добошинский, Термен, 1908:197; Туманский, 1909:86*). ეს გარემოება აუცილებლად უნდა იქნას გათვალისწინებული, როცა რუკან ად-დინთან ბრძოლის ლოკალიზებას ზემო ბასიანში — პასან-ყალასთან ან მის სამხრეთ-დასავლეთით ვახდენთ. ქვემო ბასიანის გაშლილ ველზე მოძრაობა და აღნიშნული ვიწრობის შეუმჩნეველად გავლა პრაქტიკულად შეუძლებელი იქნებოდა ქართველები თ მტერს სრულიად მოულოდნელად დაეცნენ.

არის თუ არა რაიმე მითითება წყაროებში, თამარის პირველი ისტორიკოსის თბულების გარდა, რუკან ად-დინთან ბრძოლის ადგილის შესახებ? ამ კითხვებზე შეიძლება დადებითად ვუპასუხოთ.

XIII ს. სომეხი ისტორიკოსი სმბატ სპარაპეტი წერს, რომ არზრუმის აღების შემდეგ (რაც 1201 წ. აქვს დათარიღებული), რუკან ად-დინმა "განაგრძო [გზა] მჯნკვერტიხკენ და შამინ როცა უტვედა [ამ] დიხვხ, შოვიდნენ ქართველი მეომრები და დაამარცხეს იხ" (*Der Nersessian, 1973:365*).

ოსმალთა ისტორიკოსი ამედ ბლუტფულაქ მენუქვიმ-შამის მიერ არაბულად შედგენილი თბულების "ჯამი" ად-დუვუაქ ("დინახტიათა კრებული")

იმ ნაწილში, რომელიც ებება რუმის სასულტნოს და რომლის თურქული თარგმანი ლათინური შრიფტით გამოცა ო.თურგალმა (შუნეჯიძე-შანი: 12),²⁹ აღნიშნულია, რომ ქართველებსა და რუქ ად-დინს შორის ბრძოლა გაიმართა "ბეჯკირდის ციხის ახლოს." ბეჯკირდი /ბეჯენი გერდი იწვევს მწვერტის (მწვერდი, თურქ. მფინგერდი) ასოციაციას და სწორედ ასე აქვთ გააზრებული, (სმატ სპარაბეტის ცნობის გაუთვალისწინებლად) იგი თურქ მკვლევარებს მფკირზოდლუსა და ოთურანს (*Kirziöglu*, 1953:413; *Turan*, 1971:258).

ამრიგად, სომეხი და ოსმალი ისტორიკოსების ცნობების მიხედვით რუქ ად-დინთან ბრძოლა უნდა მომხდარიყო მწვერტის ციხესთან, ჭვემო ბასიანის აღმოსავლეთ ნაწილში. განსხვავებული ინფორმაცია ამასთან დაკავშირებით მოგვრება XIII ს. არაბ გეოგრაფს იაკუტს. მის "გეოგრაფიულდგეჭიკონში" დასახლებულია ტაბონიმი უნიქი (**كـ و نـ يـ**), რომელიც განმარტებულია როგორც "გამაგრებული ციხე ბახინის (ბასიანის) ოლქში, არზან რუმის (არზრუმის) მიწაზე" და აღნიშნულია რომ "მახთან მოხდა ბრძოლა, რომელშიც დამარცხებულ იქნა რუქ ად-დინ ბ. კილიჯ-არხლანი" (იაკუთი: 19). სულტნის მეტოქე აქ არ იხსენიება, მაგრამ ორი აზრი არ არსებობს: ბასიანში ის დამარცხდა მხოლოდ ქართველებთან.

სამწუხაროდ, ბასიანის ბრძოლის მკვლევარებს იაკუტის ამ ცნობისათვის ყურადღება არ მოუქცევიათ³⁰ და უნიქის ზუსტი ადგილმდებარეობა განუსაზღვრელი დარჩა.

არაბული გრაფიკით უნიქი შეიძლება წავიკითხოთ, აგრეთვე, როგორც აენიქი. სწორედ ასეა ეს სახელი გამოყენებული და ამ ფორმით არის შეტანილი ის არზრუმის ვილაიეთის დასახლებულ პუნქტთა შორის რუსეთის არმიის გენერალური შტაბის პოლკოვნიკის მპრევეალსკის მიერ (*Пржевальский*, 1904:3 №29). აენიქი, რომელიც ხშირად გვხვდება ისტორიაში (*Тер-Гевондян*, 1977:242-43. *Ter-Gewondyan*, 1976:109,128; *Юзбашян*, 1988:131; *Хачатрян*, 1987:175. და სხვ.), მდებარეობდა ჭვემო ბასიანში, პვენუნის ციხის გავარში, მდ.არეზის მარჯვენა ნაპირზე, ჩობანის ხიდის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. პოლკოვნიკ ა.გტუმანსკის ცნობით ჩობანის ხიდიდან აენიქამდე 17 ვერსი, ე.ი. დაახლოებით 18 კმ და ასეთი მარშრუტია: არეზის მარჯვენა ტერასისებური დაბლობი ნაპირი, სოფ. იაგანი — ულიდერუს ხეობა (სოფ. ხასნექიარის მახლობ-

²⁹ თურგალის თარგმანის ზეწმის საინტერესო ადგილის ქაერო-ასლი ალაბან მოგვაწოდა თურქეთის მოქალაქემ ბატონმა პ. კარამ.

³⁰ იაკუტის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ ესიბარულიძემ გამოცა კომენტარების გარეშე და ამდენად უნიქის ლოკალიზაცია არ მოუცია, მაგრამ განსვენებული მკვლევარის არქივში (აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში) დაცულია ნაწილი კომენტარებისა. უნიქთან დაკავშირებით ესიბარულიძემ აღნიშნავდა, რომ მისთვის უცნობია ეს პუნქტი და სვამდა კითხვას: ხომ არ არის ის პასან-ყალა? სხვათა შორის, ასეთივე იდენტიფიკაციის ცდები სხვაგანაც გვხვდება. იხ. ჰაკობიანი, მელიქ-ბაბშანი, ბარსელიანი, I, 1986:365.

ლად) — სოფ. ტავანცი — ავნიჭი. ავნიჭი მდებარეობს ერთ-ერთი გვერდითი ხეობის გამოსასვლელთან, კლდის ძირში, რომელსაც ამშვენებს ძველი ციხის ნანგრევები* — წერდა ა.გ. ტუმანსკი (*Туманский, 1909:88,90,91*). ავნიჭიდან მერგამენის უღელტეხილით გზა მიემართებოდა არქეპისკენ. ფაქტობრივად, ავნიჭის ციხე კეტავდა ამ გზას. ამრიგად, ავნიჭი (დღევანდელი ჭიან-ყალა) ადვილად ლოკალიზდება. შეიძლება დავუშვათ, რომ რუქ ად-დინი, რომელიც გზადაგზა იპყრობდა სალთუკიანთა ციხეებს, ზემო ბასიანის დაკავებისა და ქოფრი-ჭიის ვიწრობიდან გამოსვლის შემდეგ აუცილებლად შეეცდებოდა აეღო ავნიჭიც. ამისთვის ის ჩობანის ხილით უნდა გასულიყო არეზის მარჯვენა ნაპირზე. იმავე ადგილზე ქართველებს შეეძლოთ მისულიყვნენ ორი გზით. ერთი მათგანი ყარსიდან ბასიანამდე მიემართებოდა სოლანლულის მთის გადაჭრით და მჭნეგრტის ციხის გავლით. ამ შემთხვევაში მათ წინაშე გადაიშლებოდა ჭვეშო ბასიანის ვაკე არეზის მარცხენა ნაპირზე, ხოლო არეზის გადალახვა შესაძლებელი იყო ასევე ჩობანის ხილით, ანდა მანამდე — ფონებით. მეორე გზა მიუყვებოდა სოლანლულის მთის აღმოსავლეთ ტყიან ფერდობებს, მჭნეგრტის ჩრდილო-აღმოსავლეთით — კარაკერტამდე, კვთდა არეზს და ბეშ-ჭიოს პლატოს გავლით შედიოდა მის მარჯვენა ნაპირზე დღეო-ბაბასთან ისე, რომ ჩრდილოეთით ტოვებდა ყარა-დერბენდის გასასვლელს. მცირე ხნის შემდეგ ეს გზა უერთდებოდა თავრიზ-არზრუმის მაგისტრალს, რომელიც ალაშქრტის დაბლობითა და ყარა-დერბენდის გასასვლელით შედიოდა ჭვეშო ბასიანში არეზის მარჯვენა ნაპირზე, ხოლო შემდეგ ჩობანის ხილით მიემართებოდა ზემო ბასიანისა და არზრუმისაკენ (*Гундуц, 1892:20; Зеленый, 1892:29-30*). ამ გზის მარშრუტი გადიოდა სოფ. ტავანცზე, რომელიც ავნიჭს 12 კმ-ით არის დაშორებული.

ამრიგად, ქართველთა მხედართმთავრობას შეეძლო ორი გზით გაეყვანა ლაშქარი ავნიჭის მიდამოებთან; მაგრამ ასეთი შესაძლებლობა თეორიულია. პირველი გზა მისდევდა ჭვეშო ბასიანის ველს და ქართველთა მოძრაობა შეუძლებელია შეუქმნეველი დარჩენილიყო. მეორე მოითხოვდა არეზისა და სხვა წყალუხვი მდინარეების გადალახვას და თავრიზ-არზრუმის ხალხმრავალ მაგისტრალზე გასვლას. ამ შემთხვევაშიც ქართველთა მოძრაობა ვერ დარჩებოდა შეუქმნეველი მტრისთვის. ყოველივე ამის გამო, ჩვენ საეჭვოდ მიგვაჩნია, რომ ქართველთა მხედრობას განებორციელებინა ასეთი შორეული ნახტომი ჭვეშო ბასიანის სიღრმეში და გასულიყო ავნიჭის ციხესთან. უფრო სარწმუნო ჩანს, რომ ბრძოლა მოხდა მჭნეგრტის ციხის მახლობლად.

მჭნეგრტის, ჭვეშო ბასიანის ამ მთავარი ციხე-ქალაქის აღება ყარსის გზაზე გასასვლელად აუცილებელი იყო რუქ ად-დინისთვის. მისმა მარშრუტმა: არზრუმი — ზემო ბასიანი — მჭნეგრტი განსაზღვრა ქართველთა ლაშქრის მარშრუტიც: ჭავახეთი — ვანანდი — ბასიანი. ვანანდ-კერპორის საკომუნიკაციო ხაზი ბასიანის ბრძოლის წინ ქართველთა კონტროლს ექვემდებარებოდა, ამან კი საშუალება მისცა ქართველთა ჭარს შეენიღმა თავისი მოძრაობა და მოულოდნელად აღმოჩენილიყო მჭნეგრტის ციხესთან — მცირე აზიის სელჩუკთა სამხედრო ბანაკთან.

ბრძოლა. 1202 წ. 27 ივლისს ქართველთა მხედრობამ ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვა მცირე აზიის სელჩუკთა სულტნის კოალიციურ ლაშქართან ბრძოლაში. სხვა ფაქტორებთან ერთად გამარჯვება განაპირობა ქართველთა მხედართმთავრობის ობერატულმა და სწრაფმა მოქმედებამ და მტერზე მოულოდნელმა თავდასხმამ, რისთვისაც რუქ ად-დინ სულაიმან-შაჰი მზად არ აღმოჩნდა. ბრძოლა დაწვრილებით არის განხილული მკვლევართა, მათ შორის სამხედრო სპეციალისტთა მიერ (დადიშვილიანი, 1883:95-8; გვიგანიშვილი, 1991:41-3; ჯაფახიშვილი, 1965:275-76; ცინცაძე, 1971:33 და 36; სვოფნაძე, 1985ა:144-45; შენგულია, 1979:329-31; ნაიშვილაშვილი, 1981:61 და 36; *Анчабадзе*, 1990:137-39; რ.მ. ფრეჯული, 1991:188-91) და მის შესახებ სიტყვას აღარ გაეგარძელებთ. ბრძოლაში დაეცა მტრის ლაშქრის დიდი ნაწილი. ქართველებმა ხელთ იგდეს დიდძალი ნადავლი და დაატყვევეს მრავალი ამირა, რომელთა შორის ყველაზე სახელოვანი იყო არზინჯანის მფლობელი ფაზრ ად-დინ ბაჰრამ-შაჰი (ქც, II, 1959:140ს; იმ5 მიხი: 35; *Der Nersessian*, 1973:365). თავად რუქ ად-დინი და მისი ძმა ტულრილ-შაჰი ბრძოლის ველიდან გაიქცნენ და არზრუმს შეაფარეს თავი.

ბასიანის ბრძოლის მნიშვნელობა და შედეგები. ბასიანის ბრძოლის მკვლევარები აღნიშნავენ მის დიდ ისტორიულ მნიშვნელობას, რომ მან უჩვენა საქართველოს სახელმწიფოს დიდი ძალა და ხელი შეუწყო მისი საერთაშორისო ავტორიტეტის კიდევ უფრო განმტკიცებას. ამ გამარჯვებით საქართველომ უზრუნველყო სამხრეთის საზღვრის სრული უსაფრთხოება (*Лордкинანიძე*, 1974:158; შენგულია, 1979:332; სვოფნაძე, 1985ა:146; რ.მ. ფრეჯული, 1991:192). შეიძლება მივეთითოთ, რომ ბასიანის ბრძოლას საკმაო გამოძახილი ჰქონდა მაზლობელ აღმოსავლეთში. მის შესახებ წერდა მრავალი უცხოელი ავტორი (იაკეთი, იბნ ალ-ასირი, სმბატ სპარაპეტი, იბნ ბიბი, ჰამდალლამ ყაზვინი, აყსარაი, მირხოზინი, ლაფფარი, მუნეჯიმ-ბაში). იბნ ალ-ასირი რუქ ად-დინზე მოპოვებულ გამარჯვებას ასახელებდა ქართველთა იმ წარმატებათა შორის, რომლებიც განსაკუთრებით მძიმე იყო მუსლიმებისთვის (იმ5 ალ-აბიბი, XII: 352).

მოხებდავად ბრწყინვალე გამარჯვებისა, ქართველთა მხედრობას, რომელმაც ღრმა რეიდი განახორციელა ბასიანისკენ, არ უცდია იფრიში მიეტანა არზრუმზე. ეს შეიძლება იმით აიხსნას, რომ ქართველებს თან არ ჰქონდათ სააღყო მანქანა-იარაღები. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ რუმის სულტანს არზრუმში საკმაო სამხედრო ძალები რჩებოდა და მას შეეძლო მცირე აზიიდან დამატებითი სამხედრო კონტინგენტების გამოძახებაც. ალბათ ამ გარემოებებმა აიძულეს ქართველთა მხედართმთავრობა შეეფრწევა საომარი მოქმედება და ალაფით საესე, ძლევამოსილი დაბრუნებულიყო უკან. მომდევნო წელს მთავარი ამოცანა გახდა დვინის დაპყრობა, რაც წარმატებით დაგვირგვინდა. კიდევ ერთი წლის შემდეგ დაიწყო მძლავრი შეტევა ვანის ტბის მიმართულებით. არზრუმმა მეორე პლანზე გადაინაცვლა. არ მოხერხდა ბასიანის შემოერთებაც. სტეფანოს ორბელიანი, რომელიც

ჩამოთვლის მხარგრძელთა მიერ დაპყრობილ მხარეებს, აღნიშნავს, რომ მათ "განარინებ ხოშითი ხპარხთაგან და გამოიდეხ არანი, ვიდრე ქვემო ვახენამდე და ბარაკუმტამდე, ვიდრე მაქნაკერტად" (სვ.თბილისი, 1978:55). ბასიანი არზრუმის საამიროში შედიოდა XIII ს. 20-იან წლებშიც კი.

საქართველოს სამეფო კარი ფაქტობრივად შეურიგდა არზრუმში სელჩუკთა გავლენებს, მაგრამ ბასიანში მარცხმა არ მისცა საშუალება რუქნ ად-დინს კონტროლი გაეწია არზრუმზე, რომელიც დამოუკიდებელ საამიროდ ჩამოყალიბდა. მულის ად-დინ ტულრილ-შაას ძმის სიკვდილის შემდეგ, ერთხანს, პრეტენზიებიც კი ჰქონდა სასულტნო ტახტზე.

არზრუმისა და არზინჯანის საამიროები გადაიტყნენ თავისებურ ბუნებურ ზონებად საქართველოსა და რუმის სასულტნოს შორის. ბასიანში დატყვევებული მანგუქაქიანი ბაქრამ-შაბი საქართველოს ვასალი გახდა. მულის ად-დინ ტულრილ-შაბი კიდევ რამდენიმე წელი აწარმოებდა ანტიქართულ პოლიტიკას და 601/1204-5 წ. შაბ-არმენთან კავშირში მან თავისი საამიროს სამხრეთ საზღვრებთან ქართველთა ლაშქარიც კი დაამარცხა, მაგრამ შემდეგ, თამარის ზეობის წლებშივე და გიორგი ლაშას მეფობის ეპოს არზრუმი არზინჯანის მსგავსად საქართველოს მოხარკედ იხსენიება (იხვ. ფა აზმ. შაბაკანდ., ქართული, 1959:100,151; ვიხვ. განმაკვეცი: 118).

ბასიანის ბრძოლას არ მოუტანია საქართველოსათვის ახალი ტერიტორიები, მაგრამ გამარჯვებამ საშუალება მისცა საქართველოს სამეფო კარს განემტკიცებინა თავისი პოზიციები ჩრდილოეთ სომხეთში. მცირე აზიის სელჩუკთა სწრაფვა ამ რეგიონისაკენ წარუმატებლად დამთავრდა.

ბასიანის ბრძოლიდან ორი წლის შემდეგ, 1204 წ. საქართველოს სამეფო კარმა დახმარება აღმოუჩინა იმპერატორ ანდრონიკ კომნენის შვილიშვილებს ალექსისა და დავითს ტრაპიზონის იმპერიის შექმნაში. დასავლეთ საქართველოს მცირერიცხოვანმა ლაშქარმა დაიპყრო და შემდეგ ალექსი კომნენის ძალაუფლებას დაუქვემდებარა "ლაზია, ტრაპიზონი, ლიპონი, ხამიხონი, ხინოპი, კერახუნდი, კიტცი ჟორა, ამახტრია, არაკლია და ყოველნი ადგილნი ფეზლაფონიხა და პონტოხანი" (მას. უზმზმთდ. ძვ., II, 1959:142). ავსილივე ვარაუდობდა, რომ ქართველთა ჯარმა ეს ლაშქრობა არზრუმიდან განახორციელა (Vasiliev, 1936:20), მაგრამ ეს ისტორიული წყაროებით არ დასტურდება. თანაც არზრუმი ქართველებს არ დაუპყრიათ და მის ტერიტორიაზე გავლა არ შეეძლოთ. ალგამყრელიძე მართებულად აღნიშნავდა, რომ ავსილივეის ვარაუდს უფრო მტკიცე საბუთები სჭირდებოდა (გამჭყრელიძე, 1960:52) და მიუთითებდა ქართველთა ჯარის საცსებით მისაღებ მარშრუტს — შავი ზღვის სანაპიროს.

ფიქრობენ, რომ ტრაპიზონის იმპერიის შექმნას ხელი შეუწყო ბასიანში რუქნ ად-დინის განადგურებამ. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ალგამყრელიძის აზრით, მას "შეუძლებელი იყო უფლება მიეცა ქართველთა მცირე ლობთიჭითურით ჯარის თანხლებით მოლაშქრე დავით და ალექსი კომნენისოებისათვის, შავი ზღვის მთელი

სამხრეთი სანაპირო ძლევამოსილად გვევლით თითქმის პელესპონტომდე და თვით მისი ქვეშევრდომი მხარეები და ქალაქებიც ხელთ ევდოთ“ (გამდჭობე, 1982ა:260). ივლილასვილის თანახმად „ქართველები ასე მცირერიცხოვანი ჯარით ვერ გაილასქრებდნენ შავი ზღვის სანაპიროებისაკენ და ასე იოლად ვერ დააარსებდნენ ტრაპიზონის იმპერიას, რომ რუქნ ად-დინი ისეთი ძლიერი ყოფილიყო, როგორც საქართველოსთან შეჭაბეპამდე იყო. იგი ყოველ ღონეს იხმარდა, რომ ქართველთა სამხედრო მანევრები ჩაეშალა“ (ლთლასვილი, 1964:112-13).

იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ტრაპიზონის იმპერია ჩამოყალიბდა იმ ტერიტორიაზე, რომელსაც კონტროლს უწყევდა რუქნ ად-დინი, მაგრამ ეს მთლად ასე არ არის. ქართველთა მიერ შავი ზღვისპირეთში დაკავებული და ტრაპიზონის იმპერიაში შესული მიწები უპირატესად წარმოადგენდა ბიზანტიის სამფლობელოებს, რომლებზედაც რუმის სულტანს ხელი არ მიუწვდებოდა. გარკვეულ ეჭვს იწვევს „ფებლადონი“ *resp.* პაფლაგონია (გამდჭობე, 1982ა:263), მაგრამ ამ მხარეში (რომელიც მალე ნიკეის იმპერიის შემადგენლობაში შევიდა) 1204 წლამდე მას ეკუთვნოდა მხოლოდ განგრა, რომელიც მოცილებულია ზღვის სანაპიროს. ერთადერთი პუნქტი, რომელიც წარმოადგენდა სულტუთა გასასვლელსა და დასაყრდენს შავ ზღვაზე და რომელსაც მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა რუქნ ად-დინის გეგმებში, იყო სამსუნი. ამრიგად, რუმის სულტანი შავი ზღვის სანაპირო ზოლის მნიშვნელოვან ნაწილში ვერ დააბრკოლებდა ქართველთა ლაშქრის მოქმედებას. რაც შეეხება მის პასიურობას სამსუნის დაკარგვის დროს, ის შეიძლება აიხსნას რუმის სასულტნოს შიდაპოლიტიკური ვითარებით. 1204 წ. პირველ ნახევარში რუქნ ად-დინი დაკავებული იყო თავის ძმასთან მუჰი ად-დინ მას'უდ-შაბთან ბრძოლით და მისი რეზიდენციის — ანკარას ალყით. სულტანმა მხოლოდ 1 ივლისს ივდო ხელთ ეს ქალაქი და სასტიკად გაუსწორა ანგარიში ძმას და მის ოჯახს (იხმ ალ-ასბი, *XII*:195). ორ ფრონტზე ბრძოლა, ჩანს, აღმავტებოდა სულტანის ძალებს. რ ივლისს ის გარდაიცვალა. მისი მცირეწლოვანი ვაჟის მმართველობა 1204 წ. ბოლომდე გაგრძელდა. შემდეგ კი ტახტს დაეუფლა ჭიბ-ხუსრაუ I (1204-1211). ამ პირობებში სულტუტები იძულებული გახდნენ შერიგებოდნენ სამსუნის დაკარგვას. რუქნ ად-დინისთვის იოლი გადასატანი არ იყო ბასიანის მარცხი. იმ ბიბი წერს, რომ ის აპირებდა ახალი ლაშქრობა მოეწყოა საქართველოში, მაგრამ არ დასცალდა (იხმ მხმ:36). მის მომდევნო რუმის სულტნებს თითქმის სამი ათეული წლის მანძილზე აღარ უცდიათ აგრესია საქართველოს წინააღმდეგ. ესეც ბასიანში მწარე მარცხის ერთ-ერთი შედეგი იყო.

4. სამართავლოს სამეფო,

აიუბიანები და არზრუმის საამირო შაჰ-არმენთა

სამეფოებამლომისათვის ბრძოლაში XIII ს. დასაწყისში

XII-XIII სს. მიწაზე შადდადიანებთან და შაჰ-არმენთა სახელმწიფოსთან მოპოვებულ წარმატებებთან ერთად საქართველოს სამეფო ასევე ძლევამოსილ

ბრძოლებს აწარმოებდა ჩრდილოეთ სომხეთის იმ მხარეებშიც, რომლებიც ელდიგუზიანთა საათაბაგოში შედიოდა. 1203 წ. ქართველებმა დაიკავეს დვინი. თამარმა, რომელმაც ნიზამი განჯელის სიტყვებით "თითისტარი შუბად აქცია" (გ.ჭავჭავაძე, 1975:62), ხორცი შეასხა საქართველოს მეთაურობით ამიერკავკასიის მიწების გაერთიანების იმ პროცესს, რომელიც დროებით შეფერხდა დემეტრესა და გიორგი III-ის დროს. XIII ს. პირველ ათწლეულში განხორციელდა დამორგუნველი მარბიელი ლაშქრობები აზერბაიჯანისა და ირანის მიმართულებით. საქართველოს კავკასიურ პოლიტიკასთან ერთად გამოიკვეთა კონტრეზები საქართველოს ახლოაღმოსავლური პოლიტიკისა, რომელიც მიზნად ისახავდა ირანიდან ლევანტისკენ მიმავალ სავაჭრო გზებზე გასვლას და მათ დაუფლებას (ნ.ჭავჭავაძე-ჭიჭიანი, 1965მ:54³¹; ვ.გამაშვილი, 1967:202). ამავე პოლიტიკის გამოხატულებას წარმოადგენდა, აგრეთვე, საქართველოს შეტევა არეზის სამხრეთით, შაჰ-არმენთა სახელმწიფოს სიღრმეში, ვანის ტბის სანაპიროებისკენ.

პაჭრის 601/29.VIII.1204 – 17.VIII.1205 წ. საქართველოს ჭარმა, რომელიც შეიჭრა ვანის ტბის რეგიონში, ჭმანასკრტს შიღწია. ეს მოხდა მას შემდეგ, რაც დაილაშქრა აზერბაიჯანი და თავიდან იქნა აცილებული ელდიგუზიანთა შესაძლებელი სამხედრო კავშირი შაჰ-არმენებთან. ქართველებს წინააღმდეგობა არ შეხვედრია და ისინი ტყვეებითა და ალაფით დატვირთულნი დაბრუნდნენ უკან (იფს ალ-ახიბი, XII:264; შაჰ-ქემრუჯი, 1932:361; შინგულია, 1979:333). იმავე წელს მათ ხელახლა დალაშქრეს შაჰ-არმენთა სახელმწიფო, მოაოზრეს არჯეში, მისი სანაპიროები³², ხელთ იგდეს მრავალი ტყვე და გაემართნენ ათ-თინის ოლქისკენ ხლათის ოლქში, არზრუმის სიახლოვეს. შაჰ-არმენმა მუჰამად ბ.ბეგ-თიმურმა დახმარებისათვის მიმართა არზრუმის სულტკიან ამირას მუღის ად-დინ ტულარილ-შაჰს. თავისი სამფლობელოების სამხრეთ საზღვრებთან ქართველთა წარმატებებით შემფორთხებულმა ტულარილ-შაჰმა დახმარება აღმოუჩინა ხლათის გამგებელს. მოკავშირეებმა გაიმარჯვეს, ბრძოლაში დაიღუპა ქართველთა ერთ-ერთი სარდალი ზაქარია უმცროსი (ზაქარია ვარამის ძე მზარგრძელი? ზაქარია ასპანის ძე ფანასკრტელი?), მუსლიმებმა ხელთ იგდეს დიდძალი ნადავლი და თავიანთი ტყვეანაში დაბრუნდნენ (იფს ალ-ახიბი, XII: 204-5; შაჰ ქემრუჯი, 1932:361;

³¹ ნ.ჭავჭავაძე-ჭიჭიანი, რომელსაც ეკუთვნის ეს თვალსაზრისი, საქართველოს ფეოდალური მონარქიის ამ მსწრაფებას XIII ს. 20-იანი წლებისათვის განიხილავდა.

³² წყაროებში არ არის დატანილი რაიმე ცნობა იმის თაობაზე, რომ ადგილობრივი სომხური მოსახლეობა ხელს უწყობდა ქართველებს. მაგრამ ეს ხელს არ უშლის ლ.ბაბაიანს განაცხადოს, რომ «Не только ослабление военного могущества эмирата шах-арменюк, главным образом активное содействие армянского населения Маназкерта и Арчиша обеспечило освобождение этих территорий грузино-армянскими войсками почти без боя» (Бабалян, 1969:29); ეს ლაშქრობები სომხური პოლკების დასახლებულად (ზაქარია იანთა მეთაურობით) შიანდა ა.ტერ-ლევონდიანს (Тер-Левонян 1981: 41-15).

აბ-შაჰაბი, V:1; იმნ'იშად ალ-ჰანშალი:2).

602/18. VIII. 1205 - 7. VII. 1206 წ. ქართველები კვლავ შეიჭრნენ შამ-არმენთა სამფლობელოში არეზის მარჯვენა ნაპირზე და დაარბიეს იგი. იბნ ალ-ასირი წერს, რომ ისინი უგნებლად დათარეშობდნენ ქვეყანაში და მათ წინააღმდეგ ერთხანს არავენი გამოსულა. მემატთანე უმოკმედებაში ადანაშაულებს როგორც შამ-არმენს, ისე მის რეგენტს, ათაბაგ შუჟა' ად-დინ კუთლულს, რომელსაც ჭარი არ ემორჩილებოდა. ბოლოს, უკმაყოფილო მუსლიმები, რეგულარული ლაშქარი ('აბჰარ ალ-იხლამი) და მოხალისეები (მუთატავი'უნ) საკუთარი ინიციატივით გაერთიანდნენ და მათ შეძლეს მძიმე მარცხი მიეყენებინათ ქართველისათვის, რომელთაგან ცოტა თუ გადაარჩა³³ (იმნ ალ-ახირი, XII:240).

მიუხედავად ამ ორი მარცხისა, საქართველოს ხელისუფლებამ არ აპირებდა ხელი აეღო ახალ ლაშქრობებზე. ის ამზადებდა საფეხველს ზღათის ანექსიისათვის. პოლიტიკური ხელისუფლების სისუსტე შამ-არმენთა სახელმწიფოში საამისოდ ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა, მაგრამ, მოულოდნელად, ვანის ტბის რეგიონში ვითარება შეიცვალა.

603/8.VIII.1206 - 27.VII.1207 წ. მუჰამად ბ.ბეგ-თიმურმა მოაკლევინა თავისი ათაბაგი, რითაც ქვეშევრდომთა დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია. მუჰამადის მოწინააღმდეგეთა ერთმა ნაწილმა გაიხსენა, რომ შამ-არმენმა სუჰმან II-მ (გარდ. 1185 წ.) დააფიცა ზღათელები თავისი დისშვილის, მარდინის ართუკიანი გამგებლის კუტბ ად-დინის ერთგულებაზე და ამის გამო გადაწყვიტა, რომ ზღათი ამ უკანასკნელის ვაფისთვის — ნასირ ად-დინისათვის გადაეცა (იმნ ალ-ახირი, XII:253). ნასირ ად-დინი ზღათისკენ დაიძრა, მაგრამ ამასობაში აჯანყდა სუჰმან II-ის მამლუქი 'იზბ ად-დინ ბაღბანი, რომელმაც ხელთ იგდო მანასკერტი და ასევე ზღათისკენ გაემართა. მან დააიხმედა ნასირ ად-დინი, რომ როგორც კი დაიკავებდა ზღათს, ამ ქალაქს მას გადასცემდა. ართუკიანმა ზღათიდან უკან დაიხია, ბაღბანი ქალაქში შევიდა და მაშინვე გატეხა პირობა. ნასირ ად-დინი, ალბათ, ადვილად არ შეუპოვდებოდა ამ მუხანათობას, მაგრამ მის სამფლობელოს აიუბიანები დაემუჭრნენ. პარრანისა და ალ-ჰაზირას მფლობელებმა ალ-მალიქ ალ-აშრაფმა, სულთან ალ-ადილის ძემ, რომლისთვისაც მიუღებელი იყო ნასირ ად-დინის გაძლიერება, გაილაშქრა მის წინააღმდეგ. ართუკიანი იძულებული გახდა სასწრაფოდ უკან დაბრუნებულიყო და ხელი აეღო ზღათისთვის ბრძოლაზე (იმნ ალ-ახირი, XII:254).

³³ მასილაგამე მართებულად აღნიშნავს, რომ ქართლსა და სომხურ პირველწყაროებში 601-602 1204-5 — 1206-7 წწ. ამ ლაშქრობათა შესახებ არაფერია თქმული (სილაგამე, 1966:116). ამდენად, იბნ ალ-ასირის ცნობები (რომელთაც მოგვიანებით სხვა ავტორებიც; იბნ ალ-'იბრი, აბ-შაჰაბი და იბნ'იშად ალ-ჰანშალი იმეორებენ) ერთადერთია, რომელიც ზღათელებზე შეიძლება ამ ზარეზის შეესება და საქართველოს ისტორიის აღნიშნულა მონაკვეთის აღდგენა.

“იზ დ-დინ ბაღბანი დაეუფლა ხლათს³⁴ და სხვა ქალაქებს. მან დაატყვევა ბუჰამად ბბეგ-თიმური, მაგრამ მისმა წარმატებამ გააღიზიანა აიუბიანები. შამ-არმენთა სახელმწიფოზე ილაშქრა ალ-მალქ ალ-აშრაფის ძმამ, მაიაფარიკინის მფლობელმა ალ-მალქ ალ-აჰმად ნაჰმ ად-დინ აიუბმა. მან ხელთ იგდო ბუჰის ციხე და მიაღწა ხლათს. ბაღბანმა შეძლო მისი დამარცხება. ალ-აჰმადი მაიაფარიკინში დაბრუნდა და ახალი ლაშქრობისათვის სამზადისს შეუდგა (იზ ალ-ასბიჩი, XII:255).

იმავე 603/1206-7 წ. ქართველები ხელახლა დაიძრნენ ხლათისკენ, მოაოხრეს და გადაწვეს მისი მხარე და შემდეგ კი უკან დაბრუნდნენ (მაჩ ჰუმრუჯი, 1932:362; შუჰ. ალ-ჰამაჯი, 1982:52). შამ-არმენთა სახელმწიფოსთან ამ ახალი კონფრონტაციის დროს საქართველოს სამეფო კარმა საბოლოოდ შემოიმტკიცა ყარსი და მოახდინა შამ-არმენთა არეზისპირა სამფლობელოთა ინკორპორაცია.

ზემოთ ითქვა, რომ თამარის პირველი ისტორიკოსის ცნობით ყარსი ჯერ კიდევ ბასიანის ბრძოლაშივე დაიკავა ივანე ახალციხელმა. ჩვენი ვარაუდით, აღდებული დარჩა ყარსის ციხადელი. ვიდრე იგი განაგრძობდა წინააღმდეგობას, ყარსის სრული შემოიმტკიცება შეუძლებელი იყო. ციხადელის ალყა რამდენიმე წელს გაგრძელდა და ის განიხილებოდა, როგორც საერთოდ ყარსის გარემოცვა.

XIII ს. სპარსელი ანონიმი, რომელიც წერს, რომ ყარსს მაგარი ციხე ჰქონდა და ტვის გაღავანი ერტყა, აღნიშნავს, რომ ამ ადგილისთვის ურწმუნოებს (ქართველებს) რამდენიმე წელი ჰქონდათ ალყა შემორტყმული და დიდი გაჭირვებით აიღეს ის (ხამყაბთს ხაკვიტყულმანი, 1954:208; ხამყაბთს ხაკვიტყულმანი, 1978:32).

თამარის მეორე ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ სარგის თმოგველი, შალვა თორელი და მესხნი “შრავლით გამითგან ჰმრძოდგეს” ყარსს, “გარნა ვერარა დონე ქმნეს ადგებისა”, მიუხედავად იმისა, რომ მას “შემოუზუნეს ყოველნი ციხენი და ხოფელნი”. ყარსელთა წინააღმდეგობა გატყდა მას შემდეგ, რაც თამარმა “წარავლინა... ზემოთ ლაშქრითა” დავით სოსლანი და “წაატანა ზაქარია და ივანე” (მზარგრძელები). მოჭლაქეთა თხოვნით (რომელთაც “ემინოდათ ხიტყუათა მათთათეს გინებისათა, რომელთა ციხით გამო იტყო-

³⁴ რ. კინაძის აზრით, ეს ბაღბანი არის თამარის პირველი ისტორიკოსის მიერ დასახელებული „დვინის პატრონი“, ათაბაგ ელდიგუზის მიერ აღზრდილი ბაღმანი (ქც. II, 1959:77). მართლაც, ქართლის ცხოვრების³ ზოგიერთ ნუსხაში და დარსადან გორგჯანიძისთან ბაღმანის ნაცულად იკითხება ბაღბანი (კინაძე, 1975:54). მკვლევარი მიიწვევდა, რომ ქართველთა მიერ დვინის აღების (1203 წ.) შემდეგ ბაღმანი ხლათის სახელთნოში გადაიხვეწა ზედის საჩივლად და მალე გამგებლის ტაბტიც დაიკავა (კინაძე, 1975:55). მაგრამ ისეთი იდენტიფიკაციის საფუძველი არ არსებობს, “იზ დ-დინ ბაღბანი იყო შამ-არმენ სულჰან II-ის შამლუქი. თავად სახელი ბაღმანი საკმაოდ გავრცელებულია თურქულ ტომებში. ერთი ბაღმანი, რომლის ტიტულიც ასევე “იზ დ-დინია, იყო ათაბაგ უზბეგის (1210—1225) შამლუქი (ან-ნასაგი, 1973:64, 216, 217).

დგხ") ყარსში გიორგი ლშას თანხლებით ჩავიდა თამარი და მათ წინაშე "მოი-
ხუნეს ციხოვანთა... კლიტენი." მათივე თხოვნით თამარმა "ქალაქი და
ციხე თუხად დაიშვირა" და არ გასცა ყარსი ანისისა და დენის მსგავსად (შახ.
ჯზისმთლ., ძვ. II, 1959:143-44).

იბნ ალ-ასირის თხზულებაში 603/1206-7 წ. ამბებში ცალკე სათაურით არის
გამოყოფილი პასაჟი: "მოხსენიება ქართველთა მეფის შივრ ქალაქ ყარსის
დაუფლებიხა და ქართველთა მეფის გარდაცვალებიხა" (იბნ ალ-ასირი,
XII:255), მაგრამ აქ ფაქტობრივად საუბარია ყარსის ციხის აღებაზე. არაბი
მემატანე აღნიშნავს, რომ ქართველები "დაუფულნენ ყარსის ციხეს (ჰისნ),
რომელიც იყო ხლათის ოლქთაგან", რომ მისთვის ქართველებს "დიდი ხნის
მანძილზე (მუდდა ტავილა) ჰქონდათ ალყა შემორტყმული... ავიწრო-
ებდნენ ვინც მასში იყო და იღებდნენ [აშ] ვილაიეთის შემოხა-
ვალს მრავალი წელი ('იდდათ ხინინ)". მისი გამგებელი (ვალი) ელზ
ელზზე გზავნიდა ხლათში და დახმარებას ითხოვდა, მაგრამ ამაოდ. როცა ასეთი
მდგომარეობა გაგრძელდა და მას იმედი გადაეწურა, დაუზავდა ქართველებს,
დათმო ციხე (კალა) და მის ნაცვლად სხვა სამფლობელო და დიდძალი ფული
მიიღო (იბნ ალ-ასირი, XII:256). ქართული წყაროს ცნობით ეს მოხდა თამარის
ზეობის 23-ე თუ 24-ე წელს, ზამთარში. იბნ ალ-ასირი მიუთითებს ჰიჭრის 603/8.
VIII. 1206 - 27.VII.1207 წ., ვარდანი კი სომხური ერთი 655/29. I. 1206 - 28.
I. 1207 წ. (ძვ. II, 1959:143; იბნ ალ-ასირი, XII:255-56; ვარდანი:169). ამ
ცნობათა შეპირისპირებით ამკარაა, რომ ყარსის ციხე ქართველებმა დაიკავეს
1206 წ. დეკემბერში, ანდა 1207 წ. იანვარში. ყარსის ციხის აღებით საბოლოოდ
დასრულდა შამ-არშენებზე დამოკიდებული ამ საამიროს არსებობა და მოხდა
თურქთა მნიშვნელოვანი პლაცდარმის ლიკვიდაცა. ამიერიდან, იბნ ალ-ასირის
სიტყვებით, ყარსი "გადაიქცა ურწმუნოთა (ქრისტიანთა — გ.წ.) ხაზლად, მახ
შეშდეგ, რაც იხ იყო დმერთის ერთარხოზის (ისლამის — გ.წ.) ხაზლი" (იბნ
ალ-ასირი, XII: 256).

ლშა გიორგის-დროინდელი მემატანე მოგვითხრობს, რომ ყარსთან ერთად
ქართველებმა აიღეს "ციხენი კარნიფორიხა, და ვანანდიხნი, და რაკხის
პირის ციხენი" (ძვ. II, 1959:368). „რაქსის (არეზის) პირის ციხეთა შორის
შეიძლება ვიგულისხმოთ კალზევანი და წმინდა მარი, იგივე სურმარი, რომელთა
დაპრობასაც მხარგრძელთა მიერ იხსენიებს სტეფანოს ორბელიანი. იგივე ატრა-
რი სომხურ მხარეთა შორის, რომლებიც დაიკავეს ქართველებმა, ასახელებს

35 რამდენიმე საუკუნის შემდეგ და რუსეთის არმიის მიერ ყარსის აღება 1877 წ. ასევე
შეფასებული იქნება, როგორც ქრისტიანობის გამარჯვება მაჰმადიანობაზე
("Падение Карса или торжество христиан над магометанством", М., 1877-
1879).

ვალსერტსაც (ზვ.თბილისი, 1978:55) — მდარეზის მარჯვენა ნაპირზე, სომხური ოლქის ბაგრევეანდის (მდ.ბაგრევეანდის ხეობაში) ცენტრს. თუ სურმარი ამ დროს აზერბაიჯანის ათაბაგთა ვასალი იყო, კალზევიანი და ვალსერტი შაჰ-არმენთა სახელმწიფოში შედიოდა.

მოსალოდნელი იყო, რომ ყარსის შემომტკიცების შემდეგ ქართველები გააგრძელებდნენ შეტევას ვანის ტბის მიმართულებით, მაგრამ იმ ალ-ასირის ცნობით სწორედ ამ დროს მოკვდა ქართველთა დედოფალი (მალიქათ ალ-ქურჯ), ქართველთა შორის დაიწყო უთანხმოება და წლის ბოლომდე, ე.ი. 1207 წ. ივლისის მიწურულამდე "აღლაჰმა გაანთავისუფლა [იხლამი] მათიბოროტებისაგან" (იზ ალ-ასიბი, XII:256). ქართველ მკვლევართა ნაწილი თვლის, რომ არაბი მემატანის ამ ცნობაში იგულისხმება თამარ მეფე, თუმცა კი ნუმისმატიკური მასალებით აშკარაა, რომ თამარი ცოცხალია (და გარდაიცვალა) 1210 წელს. თნატროშვილთან ერთად ზეენ შევეცადეთ დაგვესაბუთებინა, რომ 1207 წ. აღესრულა არა თამარი, არამედ დავით სოსლანი (ნაფთხვილი, ჟაფარიძე, 1974, №1:151-52; აგრეთვე: ჟაფარიძე, 1979:121-29). მაგრამ ამ საკითხზე ქართულ ისტორიოგრაფიაში აზრთა სხვადასხვაობაა (ბ.ზეფჩუგუი, 1991: 303-4. შუნ.1) და სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. დავითის გარდაცვალებამ 1207 წ. ხელი შეუშალა ქართველებს აქტიურად ჩაბმულობენ შაჰ-არმენთა სახელმწიფოს საშინაო საჭმებში. ეს კი გადამწყვეტი აღმოჩნდა იმისთვის, რომ შათ ინიციატივა გაეშვათ ხელიდან და ვანის ტბის სანაპიროებს აიუბიანები დაუფლებოდნენ.

604/28.VII. 1207 — 15.VII.1208 წ. ალ-ავსადი მამისა და ძმის სულტან ალ-ადილისა და ალ-მალიქ ალ-აშრაფის ქარების მხარდაჭერით ხელმეორედ შეიჭრა შაჰ-არმენთა სახელმწიფოში. ბაღბანი ზღაბში გამაგრდა და დახმარება სთხოვა არზრუმის ამირას სელჩუკიან მულის ად-დინ ტულარილ-შაჰს. მოკავშირეებმა დააარჯხეს ალ-ავსადი და შემოეწყენენ ქმუშს, რომელიც აიუბიანმა დაიპყრო. გამარჯვებამ, საფიჭრებელია, იღუზა შეუქნა მულის ად-დინს, რომ ალ-ავსადი სერიოზულ საფრთხეს არ წარმოადგენდა. მან უბუბთლა ბაღბანს და მოკლა იგი. არზრუმის ამირა იმედოვნებდა, რომ ამ გზით იოლად დაუფლებოდა შაჰ-არმენთა მემკვიდრეობას, მაგრამ ანგარიშში მოტყუვდა. ზღათთან მისულ მულის ად-დინს ქალაქის მოსახლეობამ სასტიკი წინააღმდეგობა გაუწია და ის იძულებული გახდა ისევ არზრუმში დაბრუნებულიყო ('ამდ ალ-ლავიფ ალ-შაღ-დადი: 112; იზ ალ-ასიბი, XII:272).

უგამგებლოდ დარჩენილი ზღათი იმავე 604/1207-8 წ. ქალაქის დიდებულთა ნაწილმა ალ-ავსადს გადასცა. აიუბიანმა დაიკავა ქალაქი, მაგრამ მისი პოზიციები არ იყო მტკიცე. მალე ზღათის ლაშქრის ერთი ნაწილი აუჯანყდა მას, დატოვა ზღათი და ხელთ იგდო ჯერ ვანის მნიშვნელოვანი და შეუვალი ციხე-სიმაგრე, შემდეგ კი არტეში. ალ-ავსადი იძულებული გახდა მამისთვის ეთხოვა შემწეობა. სულტანმა ალ-ადილმა მას ალ-აშრაფი მიაშველა. აიუბიანთა გაერთიანებულმა ძალებმა ალყა შემოარტყეს ვანს. შეუპოვარი ბრძოლის შემდეგ აჯანყებულებმა

შეწყვიტეს წინააღმდეგობა და ზავის პირობით ჩააბარეს ქალაქი ალ-ავჰადს (იხს ალ-ასიბი, XII:273; იხს ვასილი, III:176; აზუ ლ-უიდა, IV:14).

იბნ ალ-ასირი თუწყბა, რომ ვანის ალების შემდეგ ალ-მალიქ ალ-ავჰადი მანასკერტის დასამორჩილებლად გაემართა. სწორედ ამ დროს მას აუჯანყდა ხლათის მოსახლეობა³⁶, რომელიც ქალაქის ციხედელში გამაგრებულ აიუბიანთა გარნიზონს შემოეწყო. აჯანყებულებმა მოინდომეს, რომ ძალაუფლება შამ-არშენის (სუჟან II-ის) რომელიმე მამულტისათვის გადაეცათ, მაგრამ ალ-ავჰადმა ალ-ჯაზირას აიუბიანთა ძალებით აიღო ხლათი და დაუნდობლად გაუსწორდა მოწინააღმდეგეებს (იხს ალ-ასიბი, XII:274-75; 'აზღ ალ-ლაჰიფ ალ-მადადი: 112-13). შეუბრალებელი ტერორით მან განიმტკიცა თავისი პოზიციები ხლათში და მიაფაროკინთან ერთად მალე დაეუფლა შამ-არშენთა სახელმწიფოს, ყოველ შემთხვევაში იმ სამფლობელოებს, რომლებიც მდარეზის მარჯვენა ნაპირზე და ვანის ტბის რეგიონში მდებარეობდა. ამრიგად, შამ-არშენთა შემკვიდრება საქართველომ და აიუბიანებმა გაინაწილეს. საკუთრივ ხლათისთვის ბრძოლაში წარმატება აიუბიანებს ხვდათ წილად. სულტანმა ალ-ადილმა თავისი ვაჟის ალ-მალიქ ალ-ავჰადის მეშვეობით შეძლო განებორციელებინა საღამო ად-დინის გვეგის ის ნაწილი, რაც ვანის ტბის რეგიონში აიუბიანთა ექსპანსიასა და გაბატონებას ისახავდა მიზნად.

5. საძარბოველო და აიუბიანები:

ბრძოლა ხლათისათვის 1208-1210 წლებში

აიუბიანთა მიერ ხლათის აღება შეიძლება შეფასდეს როგორც საქართველოს სამეფოს საგარეო პოლიტიკის მარცხი სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით. ვანის ტბის რეგიონი დასუსტებული შამ-არშენების ნაცვლად ძლიერმა და აგრესიულმა აიუბიანებმა დაიკავეს. მათი ექსპანსიონისტური გეგმები შეუძლებელია უცნობი დარჩენილიყო საქართველოს სამეფო კარისთვის, რომელიც შეეცადა გამოესწორებინა მდგომარეობა. ბრძოლა ხლათისათვის და, საერთოდ, ვანის ტბის

³⁶ იბნ ალ-ასირის მიხედვით ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრდა თვალსაზრისი იმის თაობაზე, რომ ალი-მალიქ ნაჰამ ად-დინ ალ-ავჰადის წინააღმდეგ აჯანყებულ სომხებს შარის უჭერდნენ და დახმარებას უწყვედნენ ქართველები, რომლებმაც თითქოსდა აიღეს ხლათი და გადასცეს ის აჯანყებულებს, მაგრამ მათ ვერ შეინარჩუნეს იგი (სილაგაძე, 1966:121; სტეფანაძე, 1974:60; სტეფანაძე, 1985:148). ბ. სილაგაძე აღნიშნავს, რომ როცა ქართველთა დახმარება ასაკმარისი არ აღმოჩნდა, სულტუკანმა (უნდა იყოს „აიუბიანმა“ — ვ. ჯ.) ამირამ ამბობუბა სისხლში წააბრჩო“ (სილაგაძე, 1966:121). იბნ ალ-ასირის ცნობების საგანგებო შესწავლამ გვიჩვენა, რომ არაბი მემკვიდრე 604/1207-8 წ. ამბებში (ან სხვაგან) არადფერს წერს ალ-ავჰადის მოწინააღმდეგეებთან ქართველთა რაიმე კავშირზე და მათ მიერ ხლათის აღებაზე. ასეთი ცნობა არც სხვა რომელიმე არაბი ისტორიკოსის თხზულებაში გვევლინება.

რეგიონისათვის და აქედან აიუბიანთა განდევნა გახდა საქართველოს საგარეო პოლიტიკის უმნიშვნელოვანესი ამოცანა 1208-1210 წლებში.

იბნ ალ-ასირი ალ-მალქი ალ-ავჰადის გაბატონებას ხლათში და ამ მიზეზით შექმნილ პოლიტიკურ სიტუაციას 1207-8 წ. ასე ახასიათებს: "შეზოგულ მეფეებს არ ხურდათ (ქარიჰა) მიხი [ალ-ავჰადის] გამგებლობა მახზე [ხლათზე] შამისის [ალ-ადილის] მიშით. ახევე შეემინდათ მიხი ქართველებს და არ ხურდათ ის. მათ განაგრძებთ თავდახზმები ხლათის ოლქებზე და მიხ ქვეყანაზე. ხოლო ნაჯმ ად-დინ აიუბი იჯდა ხლათში და არ შევძლო მიხი დატოვება, რის გამოც მუხლიმებმა ხამინელი ტანჯვა გადაიტანეს" (იბნ ალ-ასირი, XII:272-73). ჰიჯრის 605/16.VII.1208 - 5.VII.1209 წ. დაიწყო ქართველთა მძლავრი შეტევა ალ-ავჰადის სამფლობელოზე. ისინი შემოეწყვნენ ქარტლეს და დაეუფლნენ მას ძალით. იბნ ალ-ასირი, რომელიც მექ ღერებში გვიხატავს ქართველთა სისასტიკეს, წერს, რომ მათ გაძარცვეს არტემის "ყოველი ხიმფიდრე, ხაქონელი და ხხვა რამ, რაც იქ იყო. დაატყვევეს მიხი მცხოვრებნი, დაწვეს და მთლიანად დაანგრეს ის და მიხი მოხაზლეობიდან იქ აღარავინ დარჩა, "თითქოხდა არ იყო წინა დღით მდიდარი"³⁷ (იბნ ალ-ასირი, XII:279; იხ. ავტოტყე: აბ-ჰამაში, 1979:192; იბნ 'იმად ალ-ჰანშალი:16).

ალ-ავჰადს ხლათში დიდი ჭარი ჰყავდა, მაგრამ მან ვერ გაბედა ქართველების წინააღმდეგ გამოსვლა. მას ეშინოდა როგორც მოწინააღმდეგის სიძრავლის, ისე ხლათის მოსახლეობისა, რომელსაც ადრე დიდი ზიანი მიაყენა. ამ დროისათვის პირველად გვაქვს მითითება ხლათელთა პროქართული განწყობილების შესახებ. ალ-ავჰადს თურმე ეშინოდა, რომ ჭალქიდან გასვლის შემთხვევაში მოსახლეობა აუქანყდებოდა და ხლათს ქართველებს გადასცემდა (იბნ ალ-ასირი, XII:279; მარ ჰემზოუზი, 1932:364; ზენგლია, 1979:335). იბნ ალ-ასირი წერს, რომ როდესაც ალ-ავჰადი არ გავიდა ურწმუნოებთან საბრძოლველად, ქართველები დაბრუნდნენ თავიანთ ქვეყანაში უვნებელნი, ისე რომ ისინი არავის შეეშინებია (იბნ ალ-ასირი, XII:279), მაგრამ სხვა წყაროებიდან ჩანს, რომ ქართველთა უკუტყუვას თავისი მიზეზი ჰქონდა.

იბნ ვასილი იუწყება, რომ ქართველთა წინააღმდეგ საბრძოლველად ალ-ავჰადმა ისევ ნაკად ზერხს მიმართა და დახმარებისთვის მამას, აიუბიანთა სულტანს ალ-ადილს მოუწოდა. ალ-ადილმა გადაწყვიტა ჩარეულიყო კონფლიქტში, 606/6.VII.1209 — 24.VI.1210 წ. დამასკოდან ჩრდილოეთ მესოპოტამიისაკენ დაიძრა და გადალახა მდ.ევფრატი. სულტანმა გამოაცხადა, რომ განზრახული ჰქონდა ქართველებზე ლაშქრობა (იბნ ვასილი, III:190; იბნ ალ-ადიმი, III:160; ხიმუ მ.ალ-ჯაუზი 1952: 541; შუჰ. ალ-ჰამაზი, 1982:57; ალ-შაჰრიზი, I/1:204),

³⁷ კიტატა ბრკვალეებში ურჩანიდანაჲ: 2261; 1025.

ხლათის ქვეყნიდან ქართველების უკუსაგდებად. აღ-ადილმა ამავე დროს დახმარება სთხოვა თავის მძისშვილს, სალამ ად-დინის ვაჟს, პალაბის მფლობელს აღ-მალიქ აზ-ზაჰირს. მან მისწერა, აგრეთვე, სირია-მესოპოტამიის აიუბიან და თურქ ამირებს და მათ წარები მოსთხოვა.

606 წ. რაბი' აღ-აველში/3.IX - 2.X.1209 წ. აღ-ადილმა მიიღწია ქპარანს, სადაც მას ეახლნენ აღ-ამრაფი და სხვა აიუბიანები: ჰამას მფლობელი აღ-მალიქ აღ-მანსური, ჰომსის მფლობელი — აღ-მალიქ აღ-მუჰამადი, ბა'ალ-ბექის მფლობელი აღ-მალიქ აღ-ამჰადი, ამიდისა და ჰისნ-ქაიფას მფლობელი ართუკიანი აღ-მალიქ ას-სალიბ მამბედ ბყარა-არსლანი, სუვაიდასა და დარას გამგებლები. აქვე მოვიდა პალაბის მფლობელი აღ-მალიქ აზ-ზაჰირიც თავისი წარით (იხმ ვახილი, III:190-91; აღ-შაჰიზი, I/1:204). პარზანიდან აღ-ადილი რა'ს აღ-ინში წაივდა და იქ შეიტყო, რომ ქართველებს ხლათის მხარე დაეტოვებინათ (იხმ ვახილი, III:192; იხმ აღ-ადიმი, III:160). იმ ვახილი დამატებით იუწყება, რომ ქართველებმა, როდესაც სულტნის სამზადისის შესახებ გაიგეს, შეშინებულბმა იქტარეს თავიანთ ქვეყანაში დაბრუნება (იხმ ვახილი, III:192; იხ. აგრეთვე იხმ ად-ფაჰადი, VI: 167). საქართველოს სამეფო კარი, როგორც ჩანს, არ იყო მზად აიუბიანთა გერთიანებულ ძალებთან მტრის ტერიტორიაზე შესაჭებლად და თავიდან აიცილა კონფლიქტის ესკალაცია.

კონფლიქტში ჩაირევა არც აღ-ადილისთვის იქნებოდა სასურველი. გარეგნული მრისხანების მიუხედავად ის უეჭველად გრძნობდა თავის სისუსტეს. მცირე აზიის სულტეები და ჩრდილოეთ მესოპოტამიის თურქ ამირები, რომელთაც ამფოთებდათ აიუბიანთა ექსპანსია და წარმატებები ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში, ყურადღებით ადევნებდნენ თვალს მის მოძრაობას. მათ ადვილად შეეძლოთ შეეწინათ გართულებები აღ-ადილის ზურგში, მით უმეტეს, რომ ვანის ტბის რეგიონიდან სულტანი საკმაოდ იწნებოდა დაშორებული თავისი საბელმწიფოს ცენტრს. ამდენად, არ შეეცდებოთ თუ ვიტყვი, რომ ქართველთა უკუქვევის ამბავმა შეება მოუტანა აიუბიანთა გამგებელს. ქართველებზე ლაშქრობა მოიხსნა, მაგრამ სულტანმა გადაწყვიტა, რომ ახალი ვითარება ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში თავისი გავლენის გასამტკიცებლად გამოეყენებინა.

აღ-ადილი სინჯარის მფლობელის კუტბ ად-დინ მუჰამად ბ.ზენგის წინააღმდეგ დაიბრა, დაიკავა მისი კუთვნილი ქალაქები: ნისიბინი, ხაბური და შემოეწყყო თვით ქსინჯარს, რომლის აღყამაც 606 წ. რამადანის თვემდე/27. II-28.III.1210 წ. გასტანა (იხმ მ.აღ-ჯაჰი, 1952: 541; აღ-შაჰიზი, I/1:204). ამ დროს მას ეახლა აღ-აჰმადი (მუჰ. აღ-ამაჰი, 1982:58), რომელმაც შეძლო ხლათის დატოვება. სინჯარის დასაკავად აღდგნენ ირბილისა და მავსილის მფლობელები, რომლებიც პალაბის აიუბიან გამგებელს აღ-მალიქ აზ-ზაჰირს დაუკავშირდნენ. ამ უკანასკნელმა მხარი არ დაუჭირა ბიძას, რომლის გაძლიერებაც აღარ სურდა და თავისი წარები უკან გაიწვია (იხმ აღ-ადიმი, III:161-62).

აღ-ადილის მოწინააღმდეგეებმა კავშირი დაამყარეს რუმის სულტეთა სულ-

ტანთან ლიას ად-დინ ქაი-ხუსრაუსთან, არზრუმის ამირასთან მუღის ად-დინ ტელკილ-შაჰთან და ხალიფა ან-ნასირთან. უკანასკნელმა მოსთხოვა სულტანს, რომ თავი დაენებებინა სინჯარისათვის (იხმ ალ-ახბი, *XII:287*; იხმ ვახილი, *III:194-95*; აშუ შაჰა, *1974:67*; ხიმფ შ.ალ-ჯაჰში *1952:541*; ალ-შაჰრიზი, *I/1:204*). ალ-ადილი იძულებული გახდა შეეწყვიტა სინჯარის ალყა და პარანში დაბრუნებულყო (იხმ ვახილი, *III:197*; ხიმფ შ.ალ-ჯაჰში *1952:541*), სადაც მასთან იმყოფებოდა ხლათის გამგებელი ალ-ავჰადი. სულტანის დაპირისპირება ალ-შალიქ აზ-ზაჰირთან გრძელდებოდა 607 წ. დასაწყისშიც /*VI-VII.1210 წ.* შემდეგ ბიძა-ძმისშვილი დაზედნენ და ალ-ადილმა დანიშნა აზ-ზაჰირის ასული. მომდევნო ხანებში კი სულტანი ჯვაროსნებთან ომში ჩაება.

1210 წ. აღინიშნა ახალი სამხედრო კონფლიქტით ხლათის აიუბიანებსა და საქართველოს სამეფოს შორის. ქართველებმა ხელახლა დალაშქრეს ალ-ავჰადის სამფლობელო. აბუ შამა და შემდეგ მასზე დაყრდნობით სხვა ავტორებიც (აშუ შაჰა, *1974:75*; იხმ ვახილი, *XIII:56-7*; იხმ ად-დაჯადარი, *VI:169*; ახ-საფადი, *X:37*) ქართველების ლაშქრობის მიზეზად თვლიან მცირე აზიის სელჩუკთა, პალაბისა და ჩრდილოეთ მესოპოტამიის გამგებელთა ინტრაგებს. მავსილის, ირბილის, სინჯარისა და პალაბის მფლობელები შეთანხმებულან, რათა ერთობლივი ძალით გამოსულიყვნენ ალ-ადილის წინააღმდეგ, ელიარებინათ რუმის სულტანის ლიას ად-დინ ქაი-ხუსრაუს უზენაესობა და აღევილიათ ხელბა მის სახელზე. მათ შეუთვალეს ქართველებს, რომ ელაშქრათ ხლათზე. ამ შემთხვევაში აიუბიანთა სულტანს დახმარებას ვეღარ აღმოუჩინდა ვერც ალ-ავჰადი და ვერც ალ-აშრაფი.

სიტბ იბნ ალ-ჯაუზი წერს, რომ ქართველთა ეს ლაშქრობა მოხდა 606/1209-10 წ., თუმცა იჭვე მიუთითებს სხვა თარიღსაც, სინჯარის ალყის (დასრულდა 1210 წ. მარტში) შემდეგდროინდელ პერიოდს — 607/25. *VI. 1210-14. VI. 1211 წელს*. ხლათზე ქართველთა ლაშქრობას, ფაქტობრივად ერთსა და იმავე ამბავს ორჯერ, 606 და 607 წლებში მოგვითხრობს აბუ შამა (აშუ შაჰა, *1974:67,75*), მაგრამ არამ ავტორთა უმრავლესობა ამ ლაშქრობას 607 წლით ათარიღებს (იხმ ვახილი, *III:201*; აშუ ლ-ფიდა', *III:113*; იხმ ალ-ჯაჰდი: *190*; იხმ ვახილი, *XIII:56*; ალ-შაჰრიზი, *I/1:205*; ალ-აინი: *629-30*) და ზეენ ეს სარწმუნოდ მიგვაჩნია.

არამ ისტორიკოსთა ცნობები საშუალებას იძლევა აღვადგინოთ ხლათის ამ კამპანიის წერილობრივი კი. ქართველთა ჯარი ხლათის მხარეში 1210 წ. ზაფხულში, ან შემოდგომაზე შეიჭრა და შემოეწყო თვით ქ.ხლათს, რომლის ციტადელშიც ალ-ავჰადი იყო გამაგრებული. ალყაშემორტყმული ქალაქი მხოლოდ ბედნიერმა შემთხვევამ იხსნა განსაცდელისაგან. ეს იყო ქართველთა მხედართმთავრის ივანე შარაგრძელის მოულოდნელი დატყვევება.³⁸

³⁸ ხლათში ივანეს დატყვევება აისახა სომხურ საისტორიო ლიტერატურაშიც [კარაქ. განმა-კვეც: *119*; ვარდანი: *170*]. ამის შესახებ დღემან მხოლოდ ქართული წყაროები.

ივანე მხარგრძელი 607 წ. 19 რაბი' ას-სანის თვეში/10. X. 1210 წ. ჩაუვარდა ტყველ ხლათელებს.³⁹ ეს ამბავი თავის დროზე უაღრესად გახმაურდა მთელ მახლობელ აღმოსავლეთში და XIII-XIV სს თითქმის ყველა არაბი ისტორიკოსი თავს ვალდებულად თვლიდა მოეხსენებინა იგი.

ჩვეულებრივ მიუთითებენ, რომ ვარსკვლავთმრიცხველმა დილით უწინასწარმეტყველა ივანეს (რომელსაც არაბული წყაროები ქართველთა მალაქსაც უწოდებდნენ), რომ დაახლოებით საღამოსწინა ლოცვის მოწოდების (აზან ალ-აზრ) დროს ხლათში შევიდოდა, ღამეს ხლათის ციხეში გაატარებდა და ხლათის ტახტზე დაქდებოდა, თუმცა იმ სამოსით კი არა, რომელიც მას ემოსა. ამ წინასწარმეტყველებით გახარებულმა მხარგრძელმა ღვინო დალია და გათამაშებული ოციოდე მხედრით ხლათსცენ — არტემის კარიბჭისკენ გაემართა. მოულოდნელად მისმა ცხენმა წაიფორბილა. ზოგიერთი ცნობით, ცხენს ფეხი ხლათელების მიერ საგანგებოდ გათხრილ და შენიღბულ ორბოში ჩაუვარდა, ანდა ეს ამბავი ხიდზე მოხდა, რომელიც ხლათელებს განგებ ჩემეტყრიათ. ივანე მხარგრძელი ცხენიდან ჩამოვარდა. ხლათელები, რომლებიც მის მოძრაობას ყურადღებით უთვალთვალებდნენ, გაღვინიდან გამოცვივდნენ, ივანეს მხლებელთა ნაწილი დახოცეს, ნაწილიც კი მასთან ერთად დაატყვევეს. მხარგრძელს თითქოსდა დაუძახია კიდევაც არ მომვლათ, ივანე ვარო. ზოგიერთი ცნობით ის ალ-აფხადის საჭურისმა იაკუთ ალ-მალატიმ იცნო. დატყვევებული მხედართმთავარი ალ-აფხადმა ხლათში დიდი პატივით მიიღო, ტყვე საპატიო ხლათით შემოსა და ტახტზეც კი დასვა. ამდენად, ივანე მხარგრძელს წინასწარმეტყველება გაუმართლდა. ის მართლაც შევიდა ხლათში და იქ ღამე გაატარა, მაგრამ არა ისე, როგორც ფიქრობდა (იბნ ჯახილი, III:201; აბუ შამა, 1974:67,75; ხიმდ მ.ალ-ჯაჟ-ბი, 1952:541; ზაქარია ალ-კაზჯინი:43; იბნ ქახილი, XIII:56; ალ-აინი:630).

ივანე მხარგრძელი არაბი ავტორების თანახმად დაატყვევეს საღამოსწინა და საღამოს ლოცვებს შორის (ზაჰნა ხ-ხალათაჰნ) პერიოდში (ას-ხაფადი, X: 37; ალ-აინი: 630). შემოდგომაზე საღამოსწინა ლოცვა (ხალათ ალ-აზრ) იწყება დაახლოებით 15-დან 17 საათამდე, საღამოსი კი — შუის ჩასვლის შემდეგ. ეს დღე იყო ორშაბათი (აბუ შამა, 1974:75; ალ-აინი:630). იორბელისა და ვ.ციბულსკის მიერ შედგენილი სინქრონული ცხრილებით 1210 წ. 10 ოქტომბერი კერა დღეა (Orbeli, 1961:128; Цыбульский, 1964:60), მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ არაბი მუსლიმები დღეს იწყებდნენ შუის ჩასვლიდან და ამდენად, ორშაბათი იწყებოდა კერა საღამოს (Hartner, 1974: 579) ყველაფერი გასაგები ხდება. ივანეს დატყვევება და ხლათში მისი შეყვანა საღამოს ლოცვის გაშს უფრო მომხდარა, როცა შუე ჩასვენა და ფაქტობრივად ახალი დღე

³⁹ ეს ლაშქრობა ბასილაგატის დათარიღებული აქტს 1208-1209 წლით (სილაგატე, 1966:123. იხ. აგრეთვე, შენგელია, 1979:335-36; რმეტრეველი, 1991:201).

დაიწყო.⁴⁰ ამრიგად, გვაქვს იშვიათი შემთხვევა, როცა ისტორიული ფაქტი (თუნდაც არცთუ სასიამოვნო ჩვენი ისტორიისათვის) შესაძლებელია უაღრესად დიდი სიზუსტით (წელი, თვე, რიცხვი, დღე, დროის მონაცემით) დავათარილოთ.

ივანე მხარგრძელის ტყვედ ჩაგარდნა აიუბიანთათვის დიდი და მოულოდნელი საჩუქარი იყო. ალ-აჰმადს ხლათის ხსენის იმედი აღარა ჰქონდა. სულტანი ალ-ადილი ჯვაროსნებთან ომით იყო დაკავებული (ნაფრთხილი, ჯაფაბიძე, 1974. №2:180) და ვაჟისთვის დახმარების აღმოჩენა არ შეეძლო. ახლა კი ვითარება ერთბაშად შეიცვალა. სულტანმა ბრძანა, რომ ქართველთა მხედართმთავარი მისთვის მიეგვრათ, მაგრამ საქმეში ჩაერია ზაქარია მხარგრძელი, რომელიც დაემუქრა ხლათელებს: გამოუშვით ჩემი ძმა, თორემ დალუგვა არ აგცდებით, თქვენი ტყვეების მიწას საქართველოში წავაღებინებ და აქაურობას გავეუდაბურებო. შემინებულ ხლათელებს აღარ გაუგზავნიათ ივანე ალ-ადილიან (ვიბაკ. განმარტება: 119). ალ-აჰმადმა ქართველთა წარმომადგენლებს უხმო, რათა ისინი დარწმუნებულოყვნენ ივანე მხარგრძელის უსაფრთხოებაში (ამუ შაშა, 1974:75) და მოითხოვა, რომ ქართველები გასცლოდნენ ხლათს.

ქართველები იძულებული გახდნენ დასთანხმებოდნენ ალ-აჰმადს და საბოლოოდ დაზავდნენ მას. არაბული წყაროების ჩვენებით საზავო პირობები ხელსაყრელი იყო აიუბიანთათვის. ივანე მხარგრძელის გამოსასყიდად საქართველოს სამეფო კარმა დიდძალი თანხა — 100 ათასი დინარი (სხვა მონაცემებით 80 ან 200 ათასი დინარი) გადაიხდა, დააბრუნა 2 ან 5 ათასი ტყვე და 21 ციხე, რომლებიც ეკუთვნოდა ხლათის ოლქებს და რომლებიც ადრე ხელთ იგდეს ქართველებმა და აღადგინა ხლათის გალავანი (ხურ) (იბნ ჯახილი, III: 201; ამუ შაშა, 1974:75; იბნ ქახილი, XIII:56; ზაქ. ალ-ვაჰიანი:42-3; ამუ ლ-ფიდა, III:113).

ივანე მხარგრძელი იძულებული იყო განთავისუფლების საფასურად ავადისტის ცოლად მიეცა თავისი ქალიშვილი თამთა, რომელიც ხლათში გათხოვებისას ინარჩუნებდა ქრისტიანობას (ალ-ვაჰიანი, I/1:205). ქართველებმა პირობა დადეს, რომ ისინი ამიერიდან არ მიაყენებდნენ რაიმე ზიანს ხლათის ოლქებს და იქნებოდნენ ალ-მალიქ ალ-აჰმადის შემწე მის მტრებთან ბრძოლებში.

საქართველოს სამეფოსა და ხლათის აიუბიანებს შორის დადებული ზავი განისაზღვრა 30 წლით (იბნ ჯახილი, III:201; ამუ შაშა, 1974:75). ამ ზავის პირობების შევსება შეიძლება სომხური და ევროპული წყაროების მონაცემებით. კირაკოს განმარტეცი იუწყება, რომ თამთას ხლათში ჩასვლის შემდეგ ქრისტიანთა ხედრი (აიუბიან) სულტანთა სამფლობელოებში შემსულტუდა. ტარონის მხარეში არსებული მონასტრები განთავისუფლდა გადასახადებისაგან — ზოგი სანახევროდ, ზოგიც მთლიანად. ებრძანა სულტანების ყველა ტყვეშევრდომს, რომ პატივით მოაყრობოდნენ იერუსალიმში სალოცავად მიმავალ ქართველებს, ისინი

⁴⁰ ჰიქოს 606 წელს, რომელსაც ზოგიერთი არაბული წყარო ივანე მხარგრძელის დატყვევების თარიღად ასახელებს, 19 რაბი' ას-სანი, ე.ი. 1209 წ. 21 ოქტომბერი იყო ოთხშაბათი დღე.

არ იხდიდნენ გადასახადებს მათ ქალაქებში, თვით იერუსალიმშიც (კობაჯ.განმარჯვნი: 119-20). სომეხი მემარტოვანი ყოველივე ამას მიიწერს თამთას გადადგომას, მაგრამ თ.ნატროშვილის შენიშვნით ამ შემთხვევაში ივანე მხარგრძელის ასულის როლი უზომოდ გაზვიადებულია. ჩამოთვლილი პრივილეგიები წარმოადგენს ოცდაათწლიანი ზავის პირობებს (ნაცბთვეილი, ჯაფათბიძე, 1974, №2: 179, მწ. 67; ნაცბთვეილი, 1978:53).

კიდევ ერთი პირობა აღნიშნულია ევროპულ წყაროში. ესაა დე ვიტრი ქართველების დახასიათებისას წერს: "იხინი შემოდინ წმინდა ქალაქში (იერუსალიმში— გ.ჯ.) გამწლილი დროშებით და არავის უხდინან ხარკს. ხარკინოზეში ვერ ბედავენ მათს შეწუხებას, რამეთუ მინ დაბრუნებულთ შეუძლიათ შური იძიონ თავის მეზობელ ხარკინოზეშე" (ქაჯ ლე ვიტრი: 84-5; ნაცბთვეილი, ჯაფათბიძე, 1974, №2:179).

მ. ბროსეს აზრით, ქართველებს ეს უფლება მიენიჭათ თამთას ხლათში გათხოვების შემდეგ (მბთხე, 1895:181). ამავე დროის ნაშთად თვლიდა აღნიშნულ პრივილეგიას ივ.ჯავახიშვილი (ჯავახიშვილი, 1985:303). თ.ნატროშვილის დასკვნით, ესაა დე ვიტრის ამ ცნობაში საქართველოს „მეზობელ სარკინოზეშად“ აშკარად ნაგულისხმევია ხლათში გაბატონებულ იყო აიუბიანები, ხოლო ქართველების საპატიო უფლება იერუსალიმში გაშლილი დროშებით შესვლაზე წარმოადგენს ოცდაათწლიანი ზავის ერთ-ერთ პირობას.⁴¹ (ნაცბთვეილი, ჯაფათბიძე, 1974, №2:179). ქართველთა მოთხოვნით ხლათელები იძულებული შეიქმნენ აეშენებინათ ხლათის ციხეში ქართველებისათვის ეკლესია, სადაც რეკდა ზარი (იხნ ალ-ასბიტი, XII:452). და საერთოდ, საზავო პირობებით, როგორც ვხედავთ, საქართველოს სამეფო კარი გამოვიდა როგორც ქართველი, ისე არაქართველი ქრისტიანების (მათ შორის სომეხი მონოფიზიტების) დამცველის, მათი უფლებებისა და უსაფრთხოების გარანტის როლში.

იმის შემდეგ, რაც ალ-აჰმადმა მიიღო ივანე მხარგრძელისაგან ფიცი და დაიტოვა მძევლები, მან გაანთავისუფლა ქართველთა მხედართმთავარი. ეს მოხდა 610 წ. 12 ჭუმადა ალ-ახირას თვეში/1. XII. 1210 წ. (ამუ შამა, 1974:75). 30-წლიანი ზავი ძალაში შევიდა. უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთი ხანგრძლივი დაზავება არამუსლიმებთან იშვიათი იყო ისლამური სამყაროს პრაქტიკაში. მუსლიმ სამართლისმცოდნეთა თვალსაზრისით ყოველი ზავი არამუსლიმებთან განიხილებოდა როგორც დროებითი და არ უნდა გაგრძელებულიყო 10 წელზე მეტი (Lewis, 1974:175; იხ. აგბუთუფ ქვამთ, გვ. 225). ჩანს, აიუბიანები უაღრესად იყვნენ დანატრესებულნი საქართველოსთან ხანგრძლივი მშვიდობის შენარჩუნ-

⁴¹ იგივე თვალსაზრისი თ.ნატროშვილისა და გ.ჯავახიშვილის კოლექტიური წერილიდან მოტანილი და გაზიარებული აქვს ჯსტეფენაძეს (სტეფენაძე, 1985:149—50).

ნებით. აქედან გამომდინარეობს, ვფიქრობთ, 30-წლიანი ზავის ის პუნქტები, რომლებიც ხელსაყრელი იყო საქართველოსთვის.

30-წლიანმა ზავმა დაასრულა ომები საქართველოს სამეფოსა და აიუბიანთა სახელმწიფოს შორის ვანის ტბის რეგიონში, შეაჩერა საქართველოს წინსვლა ამ მიმართულებით და გადადო საქართველოს სამეფო კარის აბოლაღმოსავლური პოლიტიკის განხორციელების გეგმა. ამავე დროს მან ფაქტობრივად დაასრულა აიუბიანთა ექსპანსიაც ჩრდილოეთის მიმართულებით. საღაპ ად-დინის დიდი ექსპანსიონისტური გეგმები მისი მემკვიდრეებისათვის ბოლომდე განუხორციელებელი დარჩა.

სად გადიოდა საზღვარი საქართველოს სამეფოსა და ხლათის აიუბიანთა სამფლობელოს შორის 1210 წ. შემდეგ?

ეჭვი არ არის, რომ 1210 წ. ზავით ქართველებმა დათმეს არტემი და მანასკერტი. მათ დაკარგეს სურმარიც, რომელიც ხლათის აიუბიანთა ვასალი გახდა. ამასთან, გასარკვევია ვალაშკერტისა და საერთოდ, ბაგრევანდის თემის კეთენილების საკითხი. ვალაშკერტის სამხრეთით მდებარე ბაგაევანის ტაძრის წარწერა იუწყება, რომ ხლათიდან მობრუნებულ ზაქარია მხარგრძელს უყიდა და ამ ტაძრისთვის შეუწირავს სოფ. ზოშუტაიკი და მისი მიწები (*Orbeli, 1963a:467; დაჩჩაშვილი, 1975:153*). თითქოსდა ამ დროს ქართველებს ვერ კიდევ მიუწვდებოდათ ხელი ბაგრევანდის სამხრეთზეც.⁴² მაგრამ ძნელი დასაშვებია, რომ აიუბიანებს 30-წლიანი ზავით მათთვის დაეთმოთ ეს მხარე, რომელიც უშუალოდ ეკროდა ვანის ტბის სანაპიროებს.

1210 წ., ვფიქრობთ, საქართველოს სამეფომ დაკარგა ბაგრევანდი და ბუნებრივ საზღვრად ხლათის აიუბიანთა სამფლობელოსთან მდარე ზი იქცა. ვალაშკერტის ხელახალი დაპყრობა (სურმარისთან ერთად) მხოლოდ მოგვიანებით, მონღოლთა ეპოქაში შეძლო შანშე მხარგრძელმა (ვიტაჯ. განმაჯუცი: 167; ქამთააღმწერელი, ძვ. II, 1959:212).

⁴² ბერძენიშვილი, რომელიც ებება XIII ს. დამდეგის საქართველოს საზღვრებს, მიიჩნევს, რომ ამ დროს ბაგრევანდი (რომლის ცენტრიც იყო ვალაშკერტი) შედიოდა საქართველოს სამეფოში და წარმოადგენდა სამეფოდ დაქვერილ არაქართული ტერიტორიების უკიდურეს სამხრეთ თემს (ბერძენიშვილი, 1966:1-63; ბერძენიშვილი, 1970:15; ბერძენიშვილი, 1979:71). მაგრამ მის მიერ მოტანილი საბუთები (სტეფანოს ორბელიანის შემოღობვებული ცნობის გარდა, რომელიც ამ შემთხვევაში აღარ გამოდგება) XIII ს. დამდეგ ზე აღრინდელია, ანდა უფრო გვიანდელი. მკვლევარი აღნიშნავს, რომ გიორგი ლაშა გარდაიცვალა ბაგრევანდის ბაგაევანში, მაგრამ ეს არ შეეფერება სინაშვილს. ლაშა გიორგის-დროინდელი მემკვიდრე მიუთითებს, რომ როცა გიორგი ლაშა დასთანხმდა რუსულანი მიუთხოვებინა შარვან-შაპისთვის, „გაგზავნა შარვანს ქართლისა ერისთავი და თუთ გიორგი მეფე ბაგაევანს მივიდა განაქაზმად და მიცემად დისა მისისა“ (ქც. I, 1955:371). მეფე იქვე აღესრულა და მემკვიდრის ეს ცნობა აშკარად მოწმობს, რომ საკმე ებება არა ბაგრევანდის, არამედ შარვანის ბაგაევანს, რომელიც იგივე ბაქოა (*Ахурдэван, 1983:149*).

6. სპარსელები და ხლათის აიუბიანები XIII ს. II ათწლეულში

ალ-მალიქ ალ-აჰმადს არ დასცალდა დიდხანს ეზეიმა 1210 წლის წარმატებით. ის იმავე წელს გულის ქრონიკული ავადმყოფობით გარდაიცვალა. ხლათს ჰარრანისა და ალ-ჯაზირას გამგებელი ალ-მალიქ ალ-აშრაფ მუსა დაეუფლა. მან ეს სულტან ალ-ადილის სანქციის გარეშე გააკეთა. განაწყენებული ალ-ადილი ხლათისკენ დაიძრა, მაგრამ ალ-აშრაფი წინააღმდეგობის გაწევას არ აპირებდა. ის მიეახლა მამას, თავი გაიმართლა: ხლათს იმიტომ დავეუფლე, რომ მეზობელ ხელმწიფეებს არ დაესწროთო და მას მორჩილება აღუთქვა. სულტანმა ალ-აშრაფს ხლათისა და მისი ოლქების გარდა ქრუჰა და ქპარანი დაუტოვა, მაგრამ მათეარკინი თავის სხვა ვაჟს შიჰაბ ალ-დინ ღაზის გადასცა (ალ-მაჟინი: 612-13).

ალ-აშრაფმა, იმდროინდელი ჩვეულების თანახმად, გარდაცვლილი ძმის ცოლი თამთა (ალ-ქურჯიმა) შეირთო. ლმობიერი და ზომიერი პოლიტიკით მან ადგილობრივი მოსახლეობის სიმპათიები დაიმსახურა და შემდეგ შაჰ-არმენის ტიტულიც მიიღო.

ალ-აშრაფის კარის პოეტმა მუჰამად ბ.იუსუფ ბ.შაიბანმა მის აღზევებასთან დაკავშირებით ასე მიმართა ხლათის აიუბიან გამგებელს: "ადეგდა ზორახანი, საფუძვლიანად შეირყა... და შენი მეზობლობით ქართველებიც კი შეშინდნენ თბილისში" (ალ-იუნინი, III: 219). არაბულ სახოტბო პოეზიაში უზომო ქება ჩვეულებრივი ამბავია და გამოხატვის არც მოტანილი სტროფი წარმოადგენს, მაგრამ, საერთოდ, ალ-აშრაფი უდავოდ ენერგიული მმართველი იყო, ერთ-ერთი ყველაზე უნარიანი, ნიჭიერი და ძლიერი ალ-ადილის მემკვიდრეთა შორის (Humphreys, 1977: 131).

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ზოგჯერ ხლათი საქართველოს ვასალად, მის მოხარკე და ყმადნაფიც ქვეყნად არის წარმოდგენილი (ინგლბოცა, 1963ა:144; ინგლბოცა, 1963ბ:549-50; ინგლბოცა, 1978:22, 78-81; ნ.შუბინივილი, 1973:84-5; შუბინივილი, 1966:54; შუბინივილი, 1970:143; ი.სისარულიძე, 1967:21; ბ.შუბინივილი, 1991:203,289). მიჩნეულია, რომ 1210 წ. შემდეგაც ის „საქართველოს გავლენის სფეროდ ითვლებოდა“ (სტეფანაძე, 1974:61; სტეფანაძე, 1985ა:152). აღნიშნული თვალსაზრისი ემყარება მხოლოდ ქართველ მემკვიდრეთა ჩვენებას და არ ითვალისწინებს აიუბიანთა ისტორიის არაბულ წყაროებს. ეს წყაროები კი ამგვარი დასკვნისთვის არავითარ საფუძველს არ იძლევა.

ხლათის აიუბიანთა სამფლობელო (მას ვერ ვუწოდებთ საამიროს და მით უმეტეს, ვერც სასულტნოს) აიუბიანთა იმპერიას (რომელსაც ფედერაციულ, ან კონფედერაციულ სახელმწიფოსაც უწოდებენ) (Семенова, 1966:27; Humphreys, 1977:41 და შმდ.) ჩრდილოეთ ფორპოსტს წარმოადგენდა. ხლათის, ჩრდილოეთ მესობოტამიისა და სირიის აიუბიანი გამგებლები (მულუქ) სარგებ-

ლობდნენ სამინაო ავტონომიით, თითოეულს ჰქონდა საკუთარი ავტონომიური ადმინისტრაციული სისტემა. ამავე დროს ისინი აღიარებდნენ ევგიპტის აიუბიანი სულტნის უზენაესობას და ვალდებულნი იყვნენ გამოეხატათ ერთგულება და ვასალური დამოკიდებულება ხუტბითა და სიქით. მათ სულტნის მოთხოვნით გამოჰყავდათ ლაშქარი და საჭიროების შემთხვევაში შეჰქონდათ ფული ცენტრალურ ხაზინაში. უთანხმოების შემთხვევაშიც კი, გარეშე საფრთხის (ჯვარანები, მცირე აზიის სელჩუკები...) დროს, აიუბიანები, ჩვეულებრივ, გაერთიანებული ძალებით გამოდიოდნენ და ურთიერთობა ცალკეულ აიუბიან გამგებელთან, მათ შორის ხლათის მფლობელთანაც, იყო ურთიერთობა აიუბიანთა ძლიერ სახელმწიფოსთან, რომლის ერთობაც ურყევი რჩებოდა ალ-ადილის (1200—1218) სიკოცხლეში.

მას შემდეგ, რაც 1210 წ. საქართველოსა და ხლათის აიუბიანებს შორის "დამყარდა მშვიდობა და მეგობრობა" (ვიტაჯ. განმაჯიცი: 120), ალ-აშრაფს ჰქონდა საშუალება მნიშვნელოვნად გაეფართოებინა თავისი სამფლობელოს საზღვრები ჩრდილოეთ სირიისა და ჩრდილოეთ მესოპოტამიის სხვა წერილი გამგებლების ხარჯზე. მისი პროტექტორატი გახდა ქ.პალაბი. იბნ ვასილის თანახმად, ხლათის ქვეყანაში, რომელიც თავისი მნიშვნელობით ევგიპტეს უახლოვდებოდა, 70 ქალაქი იყო (იბნ ვასილი, III: 182; იბნ ვასილი, V:122). ალ-აშრაფს, ხლათის გარდა, ეკუთვნოდა პარჩანი, რუჰა, ბითლისი, ვანი, მუში, მანასკერტი და სხვ. მისი გავლენის სფეროში მდ.არუზზე შედიოდა სურმარის საამიროც.

ალ-აშრაფი წარმატებით უპირისპირდებოდა რუმის სელჩუკთა მოძალებას. 1218 წ. მან ივლისში სასტიკად დაამარცხა სელჩუკთა სულტნის ქაი-ქაუსის ლაშქარი მანბიჯთან და აპირებდა შეჭრილიყო ანატოლიაშიც (Humphreys, 1977:160), მაგრამ ალ-ადილის სიკვდილმა ხელი შეუშალა მას.

ალ-ადილის სიკვდილის (1218 წ.) შემდეგ აიუბიანთა სახელმწიფო ფაქტობრივად მისმა ვაჟებმა გაიყვეს. ალ-მალიქ ალ ქამილს, რომელიც გამოცხადდა სულტნად, ერგო ევგიპტე, ალ-მალიქ ალ-მუა'ზზამ 'ისას — პალესტინა, ტრანსიორდანია და ცენტრალური სირია და ალ-მალიქ ალ-აშრაფ მუსას — ჩრდილოეთ სირია და ალ-ჯაზირა (Humphreys, 1977:161). რა თქმა უნდა, იყვნენ სხვა გამგებლებიც, მაგრამ ისინი სხვადასხვა ფორმით ამ სამზე იყვნენ დამოკიდებულნი.

XIII ს. II ათწლეულში არაბული წყაროები, რომლებიც საკმაოდ დაწვრილებით მოგვითხრობენ აიუბიანთა ისტორიას, არ იხსენიებენ რაიმე სამხედრო კონფლიქტს საქართველოს სამეფოსა და ხლათს შორის. ამდენად, მითითებები ასეთი შეტაკებებისა და მათში ქართველთა გამარჯვებების შესახებ 1211, 1216-17 თუ 1219 წლებში (ჯაჯახიშვილი, 1966:13; ინგლტფჯა, 1978:78; დარჩაშვილი, 1975:154; სცყენაძე, 1985ა:154; შადრიბი, 1979:341; შადრიბი, 1984ა:139) არ დასტურდება (იხ. ნაფრთხილი, ჯაფარიბი, 1974, №2: 80-81).

საქართველოს მეზობელ მუსლიმ გამგებელთა შორის ალ-აშრაფი ერთ-ერთი ყველაზე ძლიერი იყო. ეს იყო პიროვნება, რომელიც აქტიურად მონაწილეობდა იმდროინდელი მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკურ ცხოვრებაში და წარმა-
რთავდა ამ რეგიონის პოლიტიკას.

აიუბიანები, რომლებიც ჩრდილოეთ-დასავლეთით რუმის სასულტნოს უპი-
რისპირდებოდნენ, დინატრესებულნი იყვნენ საქართველოსთან კარგი ურთიე-
რთობების შენარჩუნებით. სწორედ კეთილმეზობლობის ნიშნად, სულტან ალ-
ადილს საქართველოს მეფისთვის ეგვიპტიდან 1213 წ. იენისში საჩუქრად საილოც
კი გაუგზავნია, რამაც მოსახლეობის გაოცება და აღტაცება გამოიწვია (ამუ ნამა,
1974:83; იმნ ქასიტი, XIII:65). მსგავსი ძვირფასი (და ეგზოტიკური) საჩუქრების
გაგზავნა ორივე მხრიდან, ვფიქრობთ, ჩვეულებრივი ამბავი იქნებოდა, მაგრამ
არაბულ წყაროებში არა გვაქვს ცნობა, რომელიც საქართველოზე ხლათის აიუბი-
ანთა სამფლობელოს რაიმე ფორმით დამოკიდებულებაზე მიგვანიშნებდა.

ხლათს საქართველოს მხრიდან უშიშროების გარანტიას აძლევდა ის, რომ აქ
დედოფლად საქართველოს მხედართმთავრის ივანე მხარგრძელის ასული იჯდა,
მაგრამ ახალგაზრდა და ენერგიული გიორგი ლაშა, რომლის ზეობის წლებშიც
აზერბაიჯანის ათაბაგთა წინააღმდეგ ბრძოლა დასრულდა სივინეთის მნიშვ-
ნელოვანი ნაწილის შემოერთებით⁴³, საფიქრებელია, სამუდამოდ ვერ შეურიგ-
დებოდა თავისი სამეფოს საზღვრებთან, სომხურ ტერიტორიებზე, აიუბიანთა
ბატონობას და ხელსაყრელ პირობებში შეეცდებოდა 30-წლიანი ზავის დარღვე-
ვას. ასეთი პირობები შეიქმნა მეხუთე ჯვაროსნული ლაშქრობის დროს, რის
შესახებაც ჭკემათ გვექნება საუბარი.

43 კერძოდ, ქართველებმა აიღეს ოროტნი, ბოროტნი, ბღენი და ბარაკუშტი (ვარდანი: 172-3;
სტ. ორბელიანი, 1864: 222; სტ. ორბელიანი, 1978: 55; Brosset, 1851a:301;
ჯავახიშვილი, 1966: 12-13; ბადრიძე, 1979ბ: 340-41; სტეფანაძე, 1985: 154).

საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ოსლამური სამყარო მონღოლთა და ხვარაზმელთა შემოსევების პერიოდში (XIII ს. 20-30-იანი წლები)

გიორგი ლაშას ზეობის წლებში საქართველოს სამეფო ევროპელ ჯვაროსანთა ყურადღების ცენტრში მოექცა. მახლობელ აღმოსავლეთში, სირია-პალესტინის ფრონტებზე ჯვაროსანთა მთავარი მეტოქე აიუბიანთა სახელმწიფო იყო. ძლიერი საქართველო, რომელიც აიუბიანებს ჩრდილოეთიდან ესაზღვრებოდა, ჯვაროსნებს სასურველ მოკავშირედ ესახებოდათ. ლათინთა დიდი ინტერესი საქართველოს მიმართ ჩანს ფრანგი რაინდის დე ბუას ცნობილ წერილში, რომელშიც გარდაისახა 1210წ. ქართველთა სამხედრო კამპანია ხლათის წინააღმდეგ (ნაფთმ-შვილი, ჯაფარიძე, 1974, №2:169 და შმდ; ნაფთმშვილი, 1978:40-61). 1211წ. პაპი ინოკენტი III ქართველთა მეფეს წმინდა მიწის დასაცავად მოუწოდებდა (Grousset, 1936: 231, შენ. 2; ნაფთმშვილი, ჯაფარიძე, 1974, №2: 188). იმედის თვალთ უყურებდნენ ევროპელები საქართველოს მეხუთე ჯვაროსნული ლაშქრობის დროსაც (მაღიბიძე, 1984ა:139), რომელიც 1217 წ. დაიწყო.

1218 წ. ჯვაროსნები ეგვიპტეში გადასხდნენ და ალყა შემოარტყეს ალექსანდრიის მეტოქე ციხე-ქალაქ დამიეტას, რომელიც ნილოსის დელტის ერთ-ერთ ტოტზე მდებარეობდა და ეგვიპტის გასაღებად ითვლებოდა. გარემოცვა წელიწადნახევარი გაგრძელდა. აიუბიანთა ახალმა სულტანმა ალ-ქამილმა (ალ-ადილი დამიეტას ალყის დროს გარდაიცვალა) ჯვაროსნებს დამიეტას ნაცვლად იერუსალიმი შესთავაზა, მაგრამ უარი მიიღო. სულტანმა ახლა დასახმარებლად თავისი ძმები იხმო. მის მოწოდებას პირველად გამოეხმაურა დამასკოს გამგებელი ალ-მუ'აზზამი. სწორედ მისი ბრძანებით 1219 წ. მარტში დაანგრეს პალესტინის ძლიერი ციხეები და იერუსალიმის მტკიცე გალავანი, რადგანაც ჯვაროსანთა შეტევის შემთხვევაში მათი დაცვა შეუძლებელი იქნებოდა (Заборов, 1980: 260; Runciman, III, 1954:152 და შმდ. Cleve van, 1969a:411-412; Humphreys, 1977:163-64; ნაფთმშვილი, 1974b:35; მაღიბიძე, 1979b:341).

როდესაც იერუსალიმის კედლების ნგრევა დაიწყეს, მოსახლეობა პანიკამ მოიცვა. ბევრმა მათგანმა ქალაქი დატოვა. უპატრონოდ მიტოვებული სახლები მეომრებმა დაარბიეს და დაწვეს. ფანატიკოსებს სურდათ წმინდა საფლავის ტაძ-

რის დაწვავ, მაგრამ ალ-მუ'აზზამმა ამის ნება არ დართო (*Runciman, III, 1954:158*). როგორც ჩანს, ამ დროს შეილახა ქრისტიანთა, მათ შორის ქართველთა სამონასტრო თემის უფლებები და ინტერესები. აქედან გასაგები ხდება ესეც დე ვიტრის ცნობა, რომ ქართველები ძალზე აღშფოთებულან იმის გამო, რომ დამასკოს გამგებელმა (რომელსაც ის კორადინუსს უწოდებს) დაანგრა იერუსალიმის კედლები მათი სურვილის გარეშე იმ დროს, როცა ლათინებს გარემოცული ჰქონდათ დამიეტა და მუქარა შეუთვალეს მას (ქაჯ დე ვიტრი: 83-4; ნაჭობწვილი, 1974მ:37).

1219 წ. ნოემბერში დამიეტა დაეცა. პაპის ლეგატი პელაგიუსი მოითხოვდა საომარი ოპერაციების გადატანას ნილოსის დაბლობზე. ამასთან, პელაგიუსი პაპის სახელით ქრისტიან ხელმწიფეებს დახმარებისკენ მოუწოდებდა. პაპ ონორე III-სადმი გაგზავნილი რუსუდანიის წერილი გვიჩვენებს, რომ პელაგიუსისგან გიორგი ლაშასაც მიუღია პაპის „დიდებული რჩევა და ბრძანება“, რათა ის ქრისტიანების დასახმარებლად წასულიყო¹ (თამარაშვილი, 1902:7; ფაშაძე, 1984:176). ვენეციელი ისტორიკოსი მარინო სანუტო იუწყება, რომ ჯვაროსანთა მიერ დამიეტას აღებამ აღფრთოვანა ქართველები, რომლებმაც გადაწყვიტეს, რაც შეიძლება დიდი წვლილი შეეტანათ ჯვაროსნულ ლაშქრობაში, სახელდობრ — აედოთ დამასკო (ნაჭობწვილი, 1974 მ:37). ანალოგიურ ცნობას გვაწვდის ოლივერუსი, რომელსაც იმოწმებს ჯ.დონოვანი: ქართველები აპირებდნენ შეეტიათ დამასკოსათვის ან მუსლიმთა სხვა რომელიმე სამფლობელოსათვის (*Donovan, 1950:74*). ამ შემთხვევაში პირველი დარტყმა უნდა მიეღო ხლათის აიუბიანთა სამფლობელოს, რაც დამატებით სიძნელეებს შეუქმნიდა აიუბიანთა სახელმწიფოს. თითქოსდა იქმნებოდა რეალური პირობები საქართველოს ახლოაღმოსავლური პოლიტიკის (ირანიდან ლევანტისკენ მიმავალი დიდი სავაჭრო გზების დაუფლების) რეალიზაციისა, მაგრამ საქართველოს სამეფო კარის გეგმები შეცვალა მონღოლთა მოულოდნელმა გამოჩენამ ამიერკავკასიაში.

1. საქართველო, ხლათის აიუბიანთა სამფლობელო და არზრუმის საამირო XIII ს. 20-იანო წლების დასაწყისში.

მონღოლთა პირველი შემოსევები და გიორგი ლაშას ცდა ანტიმონღოლური კოალიციის შეპყრისა

1220 წ. ჩინგიზ-ხანის სარდლებმა ჯებე-ნოინმა და სუბუდაი-ბალათურმა, რომლებიც სამარყანდიდან ლტოლვილ ხვარაზმ-შაჰ მუჰამადს (1200—1220) მისდევდნენ, 30-ათასი მხედრით ხორასანი და სპარსეთის ერაყი (ჯიბალი) გადაჭ-

¹ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ზოგჯერ საკმე ისეა წარმოდგენილი, რომ ამ შემთხვევაში ჯვაროსანთა და ქართველთა საერთო მტერი იყო თურქ-სელჩუკები, რომელიც ორივე მხარეს უჭმნიდნენ საფრთხეს (ი.ბერაძე, 1965:59). სინამდვილეში, გიორგი ლაშას დროს საქართველოს და ჯვაროსანთა შესაძლებელი სამხედრო კავშირი მიმართული იქნებოდა აიუბიანთა წინააღმდეგ.

რეს. ომით თუ უომრად, გზად მრავალი ქალაქი აიღეს. ნებით დამორჩილებულთ დიდი გამოსასყიდი დააკისრეს, ხოლო იქ, სადაც წინააღმდეგობას წააწყდნენ, ჭეა-ჭეაზე არ დატოვეს.

1220 წ. დეკემბერში მონღოლთა ლაშქარი აზერბაიჯანის ათაბაგთა სატახტო ქალაქს თავრიზს მიაღწა. ათაბაგ უზბეგს (1210—1225) ბრძოლის ძალა არ შესწევდა. მან მონღოლებს მორჩილება აღუთქვა, ცხენები, ტანისამოსი და ფული მისცა და კასპიის ზღვის სანაპიროსკენ გაუხსნა გზა (იზნ ალ-ასინი, XII:374).

გზად მონღოლებს მოუხდათ საქართველოს სახელმწიფო საზღვრის გადაკვეთა, რომელიც არეზს გასდევდა (ვიჰნაძე, 1979:533) და აქ მოხდა ის, რაც, ალბათ, მათ გეგმებში არ შედიოდა. ვებესა და სუბადაის თავიანთი ძლევამოსილი მსვლელობის მანძილზე, პირველად დახვდა არა ციხე-ქალაქებს თავშეფარებული, დემორალიზებული მოსახლეობა, არამედ ორგანიზებული სამხედრო ძალა. ქართველთა 10-ათასიანი ლაშქარი მონღოლებს შეეგება და ბრძოლა გაუმართა (იზნ ალ-ასინი, XII:375; სილაგაძე, 1966:130; ვიჰნაძე, 1979:533).

ქართველები დამარცხდნენ, მაგრამ მონღოლებმაც იგრძნეს, რომ სერიოზული მოწინააღმდეგე გამოუჩნდათ. ისინი ჭვეყნის სიღრმეში აღარ შესულან და მულანს მიაშურეს გამოსაზამთრებლად.

ბრძოლებში გამოწრთობილი მონღოლთა 30-ათასიანი ლაშქარი მრისხანე მტერს წარმოადგენდა და მასთან ომი ძალების სრულ მობილიზაციას მოითხოვდა. პირველივე მარცხის შემდეგ გიორგი ლაშამ რეალურად შეაფასა მონღოლთა საფრთხე და დიდი ანტიმონღოლური კოალიციის შეკვრის გეგმა დასახა. ამის შესახებ მოგვითხრობს იზნ ალ-ასირი. მისი ცნობით, ქართველებმა დაზავება და მონღოლთა წინააღმდეგ კავშირი შესთავაზეს აზერბაიჯანისა და არჩანის ათაბაგ უზბეგს. ათაბაგმა ეს წინადადება მიიღო და ისინი შეთანხმდნენ, რომ გაერთიანდებოდნენ ზამთრის დასრულებისთანავე (იზნ ალ-ასინი, XII:375; სილაგაძე, 1966:132).

მონღოლთა წინააღმდეგ კავშირი ქართველებს უთხოვიათ ხლათისა და ალჯაზირას მფლობელისათვის ალ-მალიქ ალ-ამრაფისთვისაც. ისინი ყველანი (ჯამი-უჰუმი) ფიქრობდნენ, რომ თათრები მოიცილდნენ ზამთარში — გაზაფხულამდე, მაგრამ თათრები ასე არ მოიქცნენ და დაიძრნენ ქართველთა ჭვეყნისაკენ (იზნ ალ-ასინი, XII: 375; სილაგაძე, 1966:132-33). მეორე ბრძოლა, რომელიც 1220 წ. დეკემბრის ბოლო რიცხვებში ან 1221 წ. იანვარში მოხდა, კვლავ მონღოლთა გამარჯვებით დასრულდა.

ზამთრის მიწურულამდე მონღოლთა მოულოდნელი გამოლაშქრება ქართველებზე საფუძველს აძლევს მკვლევარებს ივარაუდონ, რომ მტერმა შეიტყუო მოსალოდნელი კოალიციის შესახებ და დაასწრო მოკავშირეებს (გინცაძე, 1960:119,121; სილაგაძე, 1966:132; ვიჰნაძე, 1979:533). ამავე დროს ცნობილია, რომ ათაბაგ უზბეგის ერთ-ერთმა მამულქმა აკლშმა მონღოლების მხარე დაიჭირა და დიდი როლი ითამაშა ქართველთა დამარცხებაში. ქართველებისა და მათი

მოკავშირეების სამზადისის ამბავი თითქოს მას უნდა ემცნო მონღოლებისათვის (ცნ-ცამუ, 1971:121; სილაგამუ, 1966:133; ჯენამუ, 1979:534; *Буниятов*, 1978:115).

მაგრამ ანტიმონღოლური კოალიციის ჩაშლის მიზეზი მარტო აკუშის ღალატი არ ყოფილა. აქ თავისი როლი ითამაშა ალ-აშრაფის პოზიციამ, რის შესახებაც იბნ ალ-ასირი თავისი თხზულების სხვა ადგილზე, ჰიჯრის 617/1220-21 წ. ამბებში მოგვითხრობს. არაბი მემატჩანე იუწყება, რომ "ქართველებმა, როცა თათრებმა მათ ქვეყანაზე ილაშქრეს, დაამარცხეს ისინი, მოაოხრეს ქვეყანა და მრავალი მიხი მცხოვრები გაქლიტეს, გაუგზავნეს [მოციქული] აზერბაიჯანისა და არრანის მფლობელს უზბეგს და ხთხოვეს მას ზავი და კავშირი თათართა მოსაგერიებლად. ამავე მიზნით მათ გაუგზავნეს [მოციქულები] ალ-მალიქ ალ-აშრაფს და შეუთვალეს: თუ კი არ შევთანხმდებით ამ ხალხის წინააღმდეგ საბრძოლველად და ჩვენი ქვეყნიდან მათ უკუხაგდებდამ, თუ კი არ მოხვალთ თქვენ, თქვენი ლაშქრითურთ ამ მნიშვნელოვანი საქმისთვის [იფოდეთ], ჩვენ თვითონ შევუთანხმდებით მათ თქვენს წინააღმდეგ" (იბნ ალ-ასირი, XII:399).

ქართველთა ელჩები ალ-აშრაფთან სწორედ მაშინ მისულან, როცა ის ფრანკების, ე.ი. ჯვაროსნების წინააღმდეგ ეგვიპტეში გასამგზავრებლად ემზადებოდა. ხლათის გამგებელი გამოეხმაურა სულტან ალ-ქამილის მოწოდებას შეერთებოდა მას ჯვაროსანთა წინააღმდეგ საბრძოლველად. ამ დროისათვის ჯვაროსნებს უკვე აღებული ჰქონდათ დამიეტა და უშუალოდ ემუქრებოდნენ დედაქალაქ კაიროს.

ალ-აშრაფმა საქართველოს სამეფო კარის წინადადება მოკავშირეობაზე არ მიიღო. მან ქართველთა ელჩებს ეგვიპტეში თავისი გამგზავრების აუცილებლობა დაუსაბუთა და საამისოდ რამდენიმე არგუმენტი მოიტანა:

პირველი ფრანკების მიერ დამიეტას აღება და ლამის ეგვიპტის დაპყრობაც იყო. ეგვიპტეც რომ დაიპყრონ, მაშინ სირიასა და სხვა ქვეყნებში აიუბიანებს ძალაუფლება აღარ შერჩებათო.

მეორე არგუმენტი თათრებთან შედარებით ფრანკების დაუოკებლობა იყო. მათ აიუბიანთა სახელმწიფოს დაპყრობა სურთ და საკმარისია ერთ სოფელს დაეუფლონ, რომ მერე აღარ დატოვებენ, ვიდრე მისი დაცვა შეუძლიათ თუნდაც ერთი დღეო.

და ბოლოს, განაცხადა ალ-აშრაფმა, ფრანკებს სურთ დაეუფლონ ალ-ადილის სახლის სახელმწიფო ტახტს — ეგვიპტეს. თათრებს კი ჯერ არ მიუღწევიათ მასთან, არ გადაულახავთ მისი საზღვრები. მათ არც ამ სამეფოში შეცილების სურვილი აქვთ. თათრების მიზანია მხოლოდ ძარცვა, ხოცვა, ქვეყნების აოხრება და ერთი ქვეყნიდან მეორეში გადანაცვლებაო.

უკანასკნელი იმედი რომ არ გადაეწურა, ალ-აშრაფმა ქართველთა ელჩები ასე დაამშვიდა: ხლათის ოლქი მე ჩემს ძმას მივეცი სამფლობელოდ (იკტა), გამოვგზავნი აქ, რომ თქვენთან ახლოს იყოს, დაუტოვებ მას ჯარებს და როცა

დაგვირდებათ, ის დაგეხმარებათ თათრების წინააღმდეგო (იმნ ალ-ასიბი, XII:399; ჯაფარიძე, 1984b:149-50).

ალ-აშრაფს, მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ბევრი სხვა მუსლიმი გამგებლის მსგავსად, მონღოლთა შემოსევები დროებით და წარმატებულ მოვლენად მიაჩნდა. მონღოლები ჯერ კიდევ არ ემუქრებოდნენ აიუბიანთა სახელმწიფოს და ძნელი იყო იმის წარმოდგენაც კი, რომ ახლო მომავალში ისინი შეძლებდნენ ხლათის, თუ აიუბიანთა სხვა სამფლობელოების დაპყრობას.

ალ-აშრაფის პოზიცია აიუბიანთა ინტერესებს ასახავდა. ეგვიპტის წინააღმდეგ მიმართული მეხუთე ჯვაროსნული ლაშქრობა უფრო საშიში ჩანდა. ალ-აშრაფის ჩარევამ და, საერთოდ, აიუბიანთა ძალების გაერთიანებამ ამ ლაშქრობის მარცხი განაპირობა. ჯვაროსანთა წინააღმდეგ ბრძოლის საბაბითვე ხლათის მფლობელმა თავაზიანად უარყო თვით ხალიფა ან-ნასირის (1180—1225) თხოვნაც, მავსილისა და ირბილის გამგებლებთან ერთად დახმარებოდა მას ბაღდადზე მონღოლთა მოსალოდნელი ლაშქრობის შემთხვევაში (იმნ ალ-ასიბი, XII:378-79).

ხლათის გამგებელმა საკმაოდ დააგვიანა ეგვიპტეში გამგზავრება. მის დაყოვნებასა და ყოყმანს მკვლევარები ქართული ფაქტორით ხსნიან. თ.ნატროშვილი მიიჩნევს, რომ ეგვიპტეში ალ-აშრაფის წასვლა მთლიანად გაუხსნიდა გზას დამსკოსკენ ქართულ მხედრობას (ნატროშვილი, 1974 მ:38). უ. რიშარი კი წერს: „ალ-აშრაფის სამეფოზე ქართველთა დაწოლა იყო უეჭველად ის მიზეზი, რომელმაც ხელი შეუშალა მას ეფექტური დახმარება აღმოეჩინა ალ-ქამილისათვის ეგვიპტეში 1221 წლამდე“ (Richard, 1979:296). ჯვაროსანთა მეხუთე ლაშქრობის დროს ხლათის აიუბიანთა გამგებლის წინაშე ქართველთა გამოლაშქრების საფრთხე რეალურად იკვეთებოდა. ამდენად, მისთვის ხელსაყრელიც კი იყო საქართველოში მონღოლთა შეჭრა. ალ-აშრაფისთვის ბუნებრივია, რომ სასურველი იქნებოდა თავისი სამფლობელოს ზურგში მონღოლებთან ბრძოლებში დამარცხებული და დასუსტებული და არა გამარჯვებული და ძლიერი საქართველოს დატოვება.

ალ-აშრაფმა მართლაც გადასცა ხლათის მხარე თავის ძმას შიჰაბ ად-დინ ლაზის.² მაგრამ ეს მოხდა ჰიჯრის 617 წ. დასასრულს, ხოლო ლაზი ხლათში 618 წ. დასაწყისში ჩავიდა (იმნ ალ-ასიბი, XII:398). ეს ამბები 1221 წ. თებერვალ-მარტით თარიღდება. ამ დროისათვის ქართველები უკვე კარგა ხნის დამარცხებულნი

² აქვე აღვნიშნავთ, რომ შიჰაბ ად-დინ ლაზის მმართველობა ხლათის მხარეში დიდხანს არ გაგრძელებულა. დამასკოს გამგებლის ალ-მუ'აზზამის მხარდაჭერით 1224 წ. გაზაფხულზე ის აუჭანყდა ალ-აშრაფს. ალ-აშრაფის რეაქცია სწრაფი და უშეცდომო იყო. მისი თხოვნით სულტანმა ალ-ქამილმა მოახდინა ალ-მუ'აზზამის ბლოკირება. ჰალიაბისა და მავსილის სამხედრო კონტიგენტებით ალ-აშრაფი ხლათს მიადგა და დაამტკიცა ძმის პრეტენზიების უსაფუძვლობა. 1 ივლისს მან დაიბრუნა ხლათი, მაგრამ ძმა ბოლომდე არ გაწირა და მას სამფლობელოდ მიაიფაროკინი უბოძა (იმნ ალ-ასიბი, XII: 422-23; Humphreys, 1977:173-75).

იყვნენ მონღოლებთან მეორე შეტაკებაში. აიუბიანთა ძალებს გიორგი ლაშასთვის არც მონღოლებთან მესამე შეტაკებაში აღმოუჩენიათ დახმარება.

ამრიგად, საქართველოს სამეფო კარის ცდამ, ისტორიაში პირველად დიდი და ძლიერი ანტიმონღოლური კოალიცია შეეკრა მუსლიმი გამგებლების მონაწილეობით, შედეგი არ გამოიღო. მეზობელი სახელმწიფოებიდან გიორგი ლაშას მოწოდებას გამოეხმაურა მხოლოდ საქართველოს ვასალი, არზრუმის ამირა მულის ად-დინ ტულრილ-შაჰი (ლაშა გიორგის-დბთინდელი შიშაფიანი, ძვ, I, 1955: 370; 'ამდ ალ-ლაფიფ ალ-შადადი: 126; ჟაფაბიძე, 1980:135), მაგრამ ეს, ისევე როგორც საქართველოს სამეფოს საკუთარი ძალები, საკმარისი არ აღმოჩნდა მონღოლთა დასამარცხებლად. მიუხედავად ამისა, სერიოზულმა წინააღმდეგობამ და გიორგი ლაშას დიპლომატიურმა (თუნდაც წარუმატებელმა) ღონისძიებებმა მაინც გამოიღო თავისი შედეგი. მონღოლებმა ვერ შეძლეს აეღოთ ვერცერთი გამაგრებული ციხე-ქალაქი საქართველოში. 1221 წ. მიწურულში კი, მას შემდეგ რაც მესამედ დაამარცხეს ქართველები, მათ მოაოხრეს შარვანი, გადაჭრეს დარუბანი და დატოვეს ამიერკავკასია.

აიუბიანთა და ბაგრატიონთა დამოუკიდებელი ცდა. რუსუდანის ბათონკვაბა არზრუმის ამირას ვაჟმა

ლაშა გიორგის-დროინდელმა მემკვიდრემ შემოგვინახა საინტერესო ცნობა იმის თაობაზე, რომ აიუბიანებს სურდათ დინასტიური ქორწინებით დანათესავებოდნენ ბაგრატიონთა საგვარეულოს. მონღოლთა წასვლის შემდეგ, ალბათ 1221 წ. მიწურულს "რუსუდან ითხოვეს ზღათსა დახასხმელად დიდმან ხულტანმან მელიქმან, რომელსა გვგებთ ვიდრე ზღათამდის ხპარხეთი ჰქონდა" (ძვ, I, 1955:371).

დიდი სულტანი მელიქი აიუბიანთა სულტანი ალ-მალიქ ალ-ქამილია. ის შუამდგომლობდა, რათა რუსუდანი შეერთო შიპაბ ად-დინ ლაშის, რომელიც ალ-აშრაფმა თავის მემკვიდრედ გამოაცხადა. ამ გზით აიუბიანები ცდილობდნენ მიღწეული საქართველოს საბოლოო ნეიტრალიზაციისათვის და განემტკიცებინათ თავიანთი სახელმწიფოს ჩრდილოეთი საზღვრების უსაფრთხოება, მაგრამ საქართველოს სამეფო კარისთვის ეს ქორწინება ნიშნავდა, უახლოეს მომავალში მაინც, უარის თქმას ზღათისათვის ბრძოლაზე. პოლიტიკური მოტივი, შესაძლოა, გადაწყვეტი აღმოჩნდა იმისთვის, რომ აიუბიანთა და ბაგრატიონთა დამოუკიდებელი ცდა ჩაშლილიყო.³ ქართველი მემკვიდრის ლაკონიური შენიშვნით "დაშალა მოწყა-

³ შეიძლება არსებობდა პირადული მოტივიც. მიუხედავად იმისა, რომ ალ-აშრაფი ეგვიპტეში გაემგზავრა, ზღათში დედოფლად რჩებოდა თამთა. ის ზღათში იჯდა ამ ქალაქის ზეარაზმელთა მიერ გარემოცვის დროსაც (იხ. ქვემოთ, გვ. 188, 190). რუსუდანისთვის, თამარის ასულისთვის, ალბათ მიუღებელი იქნებოდა, რომ ზღათში ყოფილიყო არა პირველი ქალბატონი, არამედ ალ-აშრაფის ვასალის, თუნდაც მისი ძმისა და მემკვიდრის მეუღლე.

ლებამან დმრთისამან და არ ყო ესრე" (ქც, I, 1955:371). სამაგეროდ, ბაგრატიონები დინასტიური ქორწინებით დაუნათესავდნენ მცირე აზიის სელჩუკიანთა საგარეულოს.

გიორგი ლაშას სიკვდილის (18.I. 1223 წ.) შემდეგ, ჰიჯრის 620/4. II. 1223 – 23. I. 1224 წ. რუსუდანი დაქორწინდა არზრუმის ამირას მულის ად-დინ ტულარილ-შაჰის (ცილიჩ-არსლან II-ის შვილისა და რუქნ ად-დინ სულაიმან-შაჰის ძმის) ვაჟზე. ჟამთააღმწერლის თანახმად, ის ჯერ კიდევ ქორწინებამდე საქართველოში "მოყვანა მეფეხა... რუსუდანხ... მძევლად ერთგულობისათვის". შემდეგ "სთნდა მეფეხა რუსუდანხ და ინება ქმრად მოყვანება მისი, რომელი ადახრულადა" (ქც, II, 1959:172). 'აბდ ალ-ლატიფ ალ-ბალდადის ცნობითაც ინიციატივა რუსუდანისგან მომდინარეობდა, იბნ ალ-ასირი კი წერს, რომ ეს მულის ად-დინმა შესთავაზა ქართველებს თავისი ვაჟის კანდიდატურა "რათა თავიდან აეცილებინა ქართველთა ბოროტება" და ვინაიდან მუსლიმი ქრისტიანული საქართველოს მეფე ვერ გახდებოდა, გააქრისტიანა ის ('ამდ ალ-ლატიფ ალ-შადადი: 126; იბნ ალ-ასიბი, XII:417). ეს ამბავი საკმაოდ გახმაურდა და საგანგაშო გახდა ისლამურ სამყაროში (მუსლიმური სამართალი, საერთოდ, სიკვდილს უსჯის იმ მუსლიმს, რომელიც რჯულს უღალატებს). იბნ ალ-ასირი უარესად გაღიზიანებულია ამ ქორწინებით და უწოდებს მას "უხზო ამბავს, რომლის შხგავხიგ არ მოიძიება" (იბნ ალ-ასიბი, XII: 416; ჯაფაბიძე, 1993 ე.).

ზ. ბუნიატოვი აღნიშნავს, რომ არზრუმელი უფლისწულის სახელი იყო დავუდი და ამასთან დაკავშირებით იმოწმებს იბნ ბიბის თხზულებას (*Бунияттов*, 1973:373; *Бунияттов*, 1982:163-64, მონ. 15), მაგრამ ეს მემატრიანე საერთოდ არ იხსენიებს რუსუდანის ქმრის სახელს და მხოლოდ იმას წერს, რომ რუსუდანის ასული (თამარი, იგივე გურჯი-ხათუნი) იყო "ხელჩუკთა თეხლი, დავითის მოდგმა" (იბნ შიში: 177). "დავითის მოდგმა" მიგვანიშნებს არა მამის სახელზე, არამედ ბაგრატიონთა წარმომავლობაზე, რომელსაც ქართული ტრადიცია დავით წინასწარმეტყველს უკავშირებდა (ლბთთფიფიანიძე, 1966:145; ლბთთფიფიანიძე, 1992). საერთოდ, რუსუდანის ქმრის სახელს არ იხსენიებენ თანამედროვე არაბი ისტორიკოსები ('აბდ ალ-ლატიფ ალ-ბალდადი, იბნ ალ-ასირი), რომლებიც საკმაოდ დაწვრილებით ეხებიან მის ქორწინებას. რუსუდანის ქმრის სახელი „დაავიწყდა“ ქართველ ჟამთააღმწერელსაც, რომელმაც, ამასთან, აგვიწერა მისი გარეგნობა ("ქმნულ-კეთილი... შუენიერ-გუამითა, მკნე და ძლიერი ძალითა" (ქც, II, 1959:172). ეს შემთხვევითი არ უნდა იყოს. ქართველებმა ის აითვალწუნეს ჯალალ ად-დინის შემოსევის დროს ჩადენილი ღალატის გამო. მუსლიმებმა მას არ აპატიეს რჯულის დაგდება, მაგრამ ამ საკითხთან დაკავშირებით ზოგიერთი მონაცემი მაინც გავაჩნია. XIII ს. II ნახევრის ეგვიპტელი ისტორიკოსი მუჰი ად-დინ ბ. 'აბდ აზ-ზაჰირი, როცა ეხება გურჯი-ხათუნს (თამარს) —

რუსუდანის ასულს, წერს, რომ მამამისის ლაგაბი იყო ღიას ად-დინი (იბნ 'ამდ აზ-ზაჰიბი, 1976:463), ხოლო იოანე ბატონიშვილის თანახმად მას "ქწოდა ქართულად სახელი ნათლოზიხა დიმიტრი" (იოანე მაცნისიშვილი, *H* 2134:563მ; ჯავახიძე, 1993 ე).

ღიას ად-დინი (დიმიტრი) რუსუდანზე საკმაოდ ახალგაზრდა, 17 წლისა იყო. მას არ ჰქონდა თამარის ქმრების, განსაკუთრებით კი დავით სოსლანის უფლებები და ავტორიტეტი. მის სახელზე არ მოუჭრიათ საფასე და ის არც ლაშქრებს წაძლოდა საომრად. მისი როლი მხოლოდ რუსუდანის ქმრობით შემოიფარგლა (ჯავახიშვილი, 1966: 41).⁵ არზრუმის სელჩუკიანებთან დინასტიური ქორწინება საქართველოს სამეფო კარს, შესაძლოა, იმედს უსახავდა, რომ ხანდაზმული მულის ად-დინ ტულრილ-შაჰის გარდაცვალების შემდეგ გართულებების გარეშე დაუფლებოდა არზრუმს. გარდა ამისა, რუსუდანის სელჩუკი მეუღლე დედით იყო შაჰ-არშენ ბეგ-თიმურის (გარდ.1193 წ.) შვილიშვილი. ეს გარემოება კი საქართველოს ხელისუფალთ ახალ პერსპექტივებს უსახავდა ხლათისათვის ბრძოლაში ('ამდ ალ-ლაფიფ ალ-მადადი: 126; ჯავახიძე, 1980:136). იბნ ალ-ასირის ერთი ცნობა საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ აღნიშნულმა ქორწინებამ გააძლიერა ქართველთა გავლენა არზრუმზე. მულის ად-დინმა ჩაიკვა ქართველთა მეფის მიერ გავზავნილი საპატიო სამოსი და აშკარად აღმართა დროშა, რომლის ზემოთაც გაკეთებული იყო ჯვარი (იბნ ალ-ასიბი, *XII*:451), მაგრამ მალე, 1225 წ. პოლიტიკური ვითარება მნიშვნელოვნად შეიცვალა. ხვარაზმელთა შემოსევებმა აიძულა საქართველო თავდაცვით ბრძოლებზე გადასულიყო. ამ პირობებში საქართველოს სამეფო კარმა დაკარგა თავისი გავლენა არზრუმის სამიროზე.

სამხედრო კონფლიქტი სურმარის საამიროსთან

1223 წ. სურმარის საამიროს მიერ, რომელიც ვასალურ დამოკიდებულებაში იყო ხლათის აიუბიანებთან, პროვოცირებულ იქნა სამხედრო კონფლიქტი საქართველოსთან. 620 წ. შა'ბანში /30. VIII – 27. IX. 1223 წ., როცა სურმარის ციხის

⁴ აღსანიშნავია, რომ იოანე ბატონიშვილი რუსუდანის ქმარს შეცდომით ხორასნელი მეფის ძედ მიიჩნევს.

⁵ შესაძლოა, რომ ყოველივე ეს გახდა რუსუდანის მეუღლის უკმაყოფილების მიზეზი. 1226 წ., როცა ჭალალ ად-დინმა თბილისი აიღო, ის ხვარაზმელთა ბანაკში აღმოჩნდა. ან-ნასავის ცნობით, სულტანმა დაიბარა ის, მდარეველობა გაუწია და შეუვალობა (ამანი) უბოძა მას. მაგრამ შემდეგ, ხვარაზმ-შაჰის ხლათზე ლაშქრობის დროს ჭაბუკზე ისევ „სატანამ იმძალავრა“, ის „ურწმუნოების ორმოს დაუბრუნდა“, ქართველებთან გაიქცა და შეატყობინა მათ თბილისში ხვარაზმელთა გარნიზონის მცირერიცხოვნობისა და სისუსტის შესახებ, მაგრამ მისი მდგომარეობა უკვე შერყეული იყო და რუსუდანი გაშორდა ქმარს (ან-ნასავი, 1973:171,222. განქორწინების მიზეზების შესახებ იხ.: ჯავახიშვილი, 1966:68). ამის შემდეგ მისი ბედ-იღბალი უცნობია.

მფლობელი თავის სიუზერენთან, ხლათის გამგებელ შიჰაბ ად-დინ ლაზისთან იმყოფებოდა, მის მოადგილედ დატოვებულმა ერთა ამირამ დაარბია და გაძარცვა რამდენიმე სოფელი საქართველოს სამეფოში. სურმარიზე საპასუხო ლაშქრობა მოაწყო დვინის გამგებელმა შალვამ. სურმარის მფლობელი, რომელიც ის-ის იყო დაბრუნდა ხლათიდან, დაედევნა ქართველებს, სძლია მათ და დაიბრუნა მათ მიერ მოპოვებული ნადავლი. შალვამ კიდევ ერთი მარბიელი ლაშქრობა მოაწყო სურმარიზე. როდესაც ის დვინსა და სურმარის შორის ერთ ველზე იყო დაბანაკებული, ქართველებს მოულოდნელად დაეცა სურმარის მფლობელი, დაამარცხა ისინი, მოსრა და დაატყვევა მრავალი, მათ შორის თვით შალვაც,⁶ რომელსაც იბნ ალ-ასირი ქართველთა ერთ-ერთ დიდ ამირას უწოდებს⁷ (იბნ ალ-ასირი, XII:414).

შალვა ახალციხელის (სხვა შალვა ჩვენ იმ დროისათვის არ გვეგულება) დატყვევება მნიშვნელოვანი ამბავი იყო. საქართველოს სამეფო კარმა მიმართა არა შიჰაბ ად-დინ ლაზის, რომელმაც ვფიქრობთ, წააქეზა სურმარის ამირა აქტიურად ემოქმედა საქართველოს წინააღმდეგ, არამედ მის სიუზერენს ალ-აშრაფს, რომელსაც შეახსენეს, რომ სურმარის ამირას აქცია არ ეთანხმებოდა მათ შორის არსებული ზავის პირობებს: "თუ ზავი გვაქვს, მაშინ გვბურხ, ჩვენი თანამებრძოლები ტყვეობიდან განთავისუფლება. და თუ ჩვენს შორის ზავი დაირღვა – შეგვატყობინეთ, რათა ზოშები მივიდოთ" — წერდნენ მას ქართველები.

ალ-აშრაფმა დააკმაყოფილა საქართველოს სამეფო კარის მოთხოვნა. მან უბრძანა სურმარის ამირას ტყვეების განთავისუფლება და ზავის განახლება. აიუბიანებსა და საქართველოს შორის "განმტკიცდა მშვიდობის ხაფუძველი" (იბნ ალ-ასირი, XII:415), მაგრამ ეს მშვიდობა გარეგნული და მოჩვენებითი იყო. საქართველოს სამეფო კარზე გაცოცხლდა იდეა ჯვაროსნულ ლაშქრობებში მონაწილეობისა.

საბარტომეოს სამეფო კარის ბემბეგი წმინდა მიწაზე ლაშქრობისა

მეხუთე ჯვაროსნული ლაშქრობის მარცხი საკმაოდ მტკივნეული აღმოჩნდა რომის პაპისთვის, რომელიც შეეცადა ხელახლა დაერაზმა ევროპელი რაინდები წმინდა მიწის მუსლიმთაგან დასახსნელად. პაპი ონორე III იმედებს გერმანიის იმპერატორსა და სიცილიის მეფეზე ფრიდრიხ II ჰოჰენშტაუფენზე ამყარებდა,

⁶ ბ. სილაგაძე, რომელიც ებება იბნ ალ-ასირის ამ ცნობას, დვინის გამგებლის სახელს — შალვას, ცვლის ივანეთი (სილაგაძე, 1966:145).

⁷ შალვა ახალციხელად მიიჩნევა იბნ ალ-ასირის მიერ დასახელებულ დვინის გამგებელ შალვას იე.ჭავჭავაძის მიერ (ჯავახიშვილი, 1966:45).

რომელმაც ჯერ კიდევ 1219 წ. დაღო პირობა მონაწილეობა მიეღო ჯვაროსნულ ლაშქრობაში, მაგრამ არ შეასრულა ის. 1221 წ. ნოემბერში პაპი ახსენებდა იმპერატორს, რომ ქრისტიანული სამყარო იმედით ელოდა წმინდა მიწაზე მის წასვლას. ფრიდრიხ II უარის თქმას აღარ აპირებდა. 1222 წ. გრძელდებოდა მისი მოლაპარაკებები ონორე III-სთან. 1223 წ. მარტში ფიორენტინას კრებაზე, რომელსაც იერუსალიმის მეფე და იერუსალიმის პატრიარქიც ესწრებოდნენ, გადაწყდა, რომ ფრიდრიხი თავის ლაშქრობას დაიწყებდა 1225 წ. 24 ივნისს. ევროპის ყველა კუთხეში მხარდაჭერისა და დახმარების მისაღებად ერთხელ კიდევ დაიგზავნა მიკრიკები (*Билдасов, 1863:30-2; Cleve van, 1969:438*). 1223 წ. შუა ხანებში ახალი ჯვაროსნული ლაშქრობის სამზადისის შესახებ ცნობილი გახდა საქართველოშიც. რუსუდან მეფე ონორე III-ს წერდა: "დიდად გავიხარეთ, როდესაც შევიტყვეთ, რომ შენი ბრძანებით იმპერატორს მართებს წმინდა ადგილების დახაზნელად ახლა ხირიაში გადავიდეს. მოგვეწერეთ ჩვენ, თუ როდის უნდა წავიდეს იმპერატორი და ჩვენც გავაგზავნით ჩვენს მხედართმთავარს ივანეს მთელი ჩვენი ჯარით ქრისტიანების დახაზმარებლად, წმინდა ხაფიავის გახათავისუფლებლად. [ჩამოვლენ] იმ ადგილას, სადაც მას უბრძანებთ ჩახვლას" (თამარაშვილი, 1902:8; ცამალუა, 1984:177).

წმინდა ადგილებისთვის ომში მონაწილეობას და 40 ათასი მეომრის გამოყვანას პირდებოდა რომის პაპს ივანე მხარგრძელიც. მეფე და ათაბაგი ონორე III-ს ლოცვა-კურთხევას თხოვდნენ, რათა მისი "ლოცვა-კურთხევით და უფლის მადლით" შეძლებოდათ რწმენით მომზადებულებიყვნენ "უფლის სადიდებლად ბრძოლისათვის" (თამარაშვილი, 1902:8; ცამალუა, 1984:177,179). თავის მხრივ, ონორე III, 1224 წ. 12 მაისს გამოგზავნილ წერილში აზუსტებდა ფრიდრიხ II-ის ლაშქრობის დროს და წერდა რუსუდანს: "... მივუთითებთ შენს უბრწყინვალესობას და მოვუწოდებთ მას უფლის მიერ, რათა თანახმად შენი ხაქებარი დაპირებისა, ეგადო და ისე მოამზადო შენი ლაშქარი, რომ შეხლო შენი დიდებულებისათვის დირხეული ხამხაზური გაუწიო უფალ იესო ქრისტეს" (ცამალუა, 1984:181).

ჯვაროსნულ ლაშქრობაში მონაწილეობის მიღებისათვის რომის პაპი შენდობასა და ყველა ცოდვის მიტევებას აღუთქვამდა რუსუდანის ყველა ქვეშევრდომს და, როგორც ჟ. რიშარი წერს, ის ქართველ ჯვაროსნებს ისეთსავე პრივილეგიებს პირდებოდა, როგორც ლათინებს (*Richard, 1979:230*).

როგორც ხსენებული მიმოწერიდან ირკვევა, საქართველოს სამეფო კარი 1223-1224 წლებში განწყობილი იყო დახმარება აღმოეჩინა ფრიდრიხ II-ისათვის. ივანე მხარგრძელის მიერ შეპირებული 40 ათასი მეომარი კი ძალზე დიდი ძალა იყო. თავად ფრიდრიხს 1224 წ. სალაშქროდ შუად ჰყავდა 100 გალერა და 50

სატრანსპორტო ხომალდი, რომელთაც სირიაში შეეძლო გადაეყვანა 10 ათასი ქვეითი და 2000 რაინდი (Cleve van, 1969:439). ჯვაროსნულ ლაშქრობაში ჩაბმის შემთხვევაში საქართველოს სამეფოს სამხედრო ძალების პირველი დარტყმა მიმართული იქნებოდა ისევ და ისევ ხლათის აიუბიანთა წინააღმდეგ, მაგრამ ფრიდრიხ II-ის ლაშქრობა 1227 წლამდე გადაიდო, ხოლო საქართველო 1225 წ. თვით აღმოჩნდა ხვარაზმელთა აგრესიის მსხვერპლი.

2. სპარსელები, აიუბიანები და მცირე აზიის სალსუქები ხვარაზმელთა შემოსევების დროს

1225 წ. აზერბაიჯანში შეიჭრა ხვარაზმელთა სულტანი ჯალალ ად-დინი (1220—1231). ეს არ იყო ხვარაზმელთა პირველი გამოჩენა საქართველოს სამხრეთ საზღვრებთან. უკვე 1217 წლისათვის ელდიგუზიანთა სახელმწიფოს გამგებელი ათაბაგი უზბეგი სულტან ალა ად-დინ მუჰამადის (1200—1220) მოხარკე გახდა და თავის სამფლობელოებში: აზერბაიჯანსა და არრანში — დარუბანდამდე მერქთების მინბარებიდან აღავლენდა ხუტბას ხვარაზმ-შაჰის სახელზე (ან-ნასაჯი, 1973:61). უზბეგმა დაიჩივლა მუჰამადთან, რომ ვერ შეძლებდა გადაეხადა მისთვის გაზრდილი გადასახადები, რადგანაც ათაბაგის სახელმწიფოს სანაპიროები ქართველებს ჰქონდათ დაპყრობილი. მაშინ მუჰამადმა გიორგი ლაშას თავისი ელჩი გაუგზავნა და გააფრთხილა თავი შეეკავებინა თავდასხმებისგან უზბეგის ქვეყანაზე, რადგანაც ამ უკანასკნელს ერთ-ერთ თავის სამფლობელოდ თვლიდა. იმავე დროულად მან საქართველოზე სალაშქროდ 50 ათასი რჩეული მხედარიც მოამზადა (ან-ნასაჯი:61; Буниятов, 1986:81-2).

აბდ ალ-ლატიფ ალ-ბაღდადი მოგვითხრობს, რომ სულტან მუჰამადს "ზურდა წახულიყო [ხალაშქროდ] თბილისზე და გადაეჭვია ის თავისი ხანჯელმწიფო ხატახტო ქალაქად (ხარირ მულქიჰი), ხაიდანაც იგამგებლებდარუმის, ყივჩაღთა და ხომეზთა ქვეყნებზე, [აგრეთვე] ირანისა (ალ-აჯამ) და დასავლეთის (ალ-ღარბ) დანარჩენ ქვეყნებზე" ('ამე ალ-ლაფიფ ალ-მაღდადი:117; ჯაფარიძე, 1980:136).

ალა ად-დინ მუჰამადის სხვა გეგმებზე XIV ს. არაბი ისტორიკოსის აზ-ზაჰაბის "ისლამის ისტორიის" ("თ'რის ალ-ისლამ") დამოწმებით მიუთითებს ზბუნიატოვი. ხვარაზმ-შაჰი, საქართველოს დაპყრობის შემდეგ, აპირებდა დაეძრა ლაშქარი რუმსა და სირიაზე და აქედან შეჭრილიყო ეგვიპტეში (Буниятов, 1986:82).

როგორც ვხედავთ, მონღოლთა შემოსევების წინ საქართველოს მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა ხვარაზმელთა სამხედრო-სტრატეგიულ გეგმებში. შეტაკება ორ სახელმწიფოს შორის მხოლოდ იმიტომ არ მოხდა, რომ 1217 წ. ზამთარში ბაღდადზე წარუმატებელმა ლაშქრობამ აიძულა ხვარაზმ-შაჰი დაეტოვებინა მახლობელი აღმოსავლეთი და უკან გაბრუნებულიყო (Буниятов, 1986:86).

1225 წ. სხვა პოლიტიკური სიტუაცია შეიქმნა. ხვარაზმელთა დიდი და მძლავრი სახელმწიფო მონღოლთა დარტყმების შედეგად დაიშალა. მუჰამადის მემკვიდრე ჯალალ ად-დინი, რომელიც 1220 წ. სულტანი გახდა, ჯერ ინდოეთში გაიქცა, შემდეგ კი დასავლეთ ირანში გადავიდა და ის თავის კონტროლს დაუჭვემდებარა. დევნილი ჯალალ ად-დინი თავგანწირვით იბრძოდა, რათა მონღოლთა წინსვლა შეეჩერებინა. ჯიბალი და ქისფაჰანი მისთვის მძლავრი პლაცდარში გახდა მონღოლთა წინააღმდეგ ბრძოლაში, მაგრამ ჯიბალი ადვილად იყო ხელმისაწვდომი მონღოლთათვის და ხვარაზმ-შაჰს არ შეეძლო აქ მშვიდად ეგრძნო თავი. უფრო მიმზიდველი და მოხერხებული ამ მხრივ ჩანდა აზერბაიჯანი და არრანი, რომელთა ანექსიაც, ათაბაგთა ხელისუფლების სისუსტის გამო, არ წარმოადგენდა დიდ სირთულეს.

1225 წ. ივნისში ჯალალ ად-დინმა დაიკავა ქ.მარალა მისი მოსახლეობის თხოვნით და შემდეგ, წინააღმდეგობის გაწვევის გარეშე, დაიპყრო აზერბაიჯანი. ცოტა მოგვიანებით, ახლად დაპყრობილ ელდიგუზიანთა სახელმწიფოში თავისი ძალაუფლების განმტკიცებისა და ხელისუფლების კანონიერების შთაბეჭდილების შექმნის მიზნით, მან იქორწინა უზბეგის მეუღლეზე, რომელიც ერაყის სელჩუკთა უკანასკნელი სულტნის ტულრილ ბ.არსლანის ასული იყო.

ამრიგად 1225 წ. ზაფხულში, საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვრებთან გამოჩნდა ახალი მრისხანე მტერი, რომლისთვისაც უკან დასახევი გზა მოჭრილი იყო და რომელიც თავისი არსებობის შესანარჩუნებლად გამოსავალს მხოლოდ ახალი ქვეყნების დაპყრობაში ხედავდა. საქართველოს სამეფო გახდა უმნიშვნელოვანესი რგოლი ჯალალ ად-დინის ექსპანსიონისტური გეგმის განხორციელების გზაზე.

სამართველოს სამხედრო-პოლიტიკური იზოლაცია მახლოვალ აღმოსავლეთში ხვარაზმელთა შემოსევების დროს

ჯალალ ად-დინის მიერ მარალის დაკავებისთანავე საქართველოს სამეფო კარისთვის ამკარა გახდა, რომ ხვარაზმ-შაჰი მიღწეულით არ დაკმაყოფილდებოდა და შეეცადა კავშირი დაემყარებინა ათაბაგ უზბეგთან. ხანგრძლივი სამხედრო კონფრონტაცია ელდიგუზიანთა სახელმწიფოსთან და საქართველოს სამხედრო წარმატებები ამჯერად მის საწინააღმდეგოდ შეტრიალდა. აზერბაიჯანისა და არრანის მუსლიმები ხვარაზმ-შაჰში ხედავდნენ ისლამისა და მათი ინტერესების დამცველს, რომელსაც მათთვის ქრისტიანული საქართველოს მუქარა უნდა აეცილებინა. ამ მხრივ ნიშანდობლივია მარალელთა მოწოდება ჯალალ ად-დინისადმი, დაეკავებინა მათი ქალაქი, რომლისთვისაც "ქართველებს ჩაეხოთ თავიანთი ბრჭყალები" (ან-ნასაჯი, 1973:155; Буниятов, 1986:163).

თავის მხრივ, აზერბაიჯანის დაპყრობის შემდეგ, საქართველოზე ლაშქრობის წინ ჯალალ ად-დინმა აქტიური დიპლომატიური მოღვაწეობა გააჩაღა. ხვარაზმ-შაჰის დიპლომატიის ერთ-ერთი მიზანი იყო საქართველოს მიმართ თავისი აგრე-

სიული მიზნების შენიღბვა.

გარნიის ბრძოლის (1225 წ. აგვისტო) წინ, როცა ხვარაზმელები უკვე არბევდნენ საქართველოს სამეფოს სანაპიროებს, ჯალალ ად-დინი ჯერ კიდევ ცდილობდა დაერწმუნებინა რუსუდანი თავის კეთილგანწყობაში. "როცა მოახლოვდნენ ხვარაზმელები - წერს 'აბდ ალ-ლატიფ ალ-ბაღდადი - მათი ელჩი ეახლა [ქართველთა] დედოფალს ტკბილი ხიტყვით. და როცა ის მათთან იყო დარბაზობაზე, მოვიდა მანვე ამბით, რომ ეს ხალხი [ხვარაზმელები] არბევდა [ქართველთა] ქვეყნის ხანაპიროებს. მაშინ დედოფალმა უთხრა ელჩს: განა ასე იქვეყიან მეფეები? ელჩს ერთს ალაპარაკებენ და თვითონ კი ხაწინააღმდეგვს აკეთებენ? და ბრძანა მიხი გაძევება" ('აბდ ალ-ლატიფ ალ-მაღდადი: 123; ჟაფარიძე, 1980:137).

გარნიის ბრძოლის შემდეგ, ჯალალ ად-დინმა, როგორც ცნობილია, რუსუდანს ცოლობა მოსთხოვა და მონღოლთა წინააღმდეგ ერთობლივი ბრძოლა შესთავაზა (ქამთათაღმწერი, ძვ, II, 1959:173-4), მაგრამ მისი წინადადება, რუსუდანს ქმარიც რომ არ ჰყოლოდა, მიუღებელი იყო. ჯალალ ად-დინი არ წარმოადგენდა იმ პიროვნებას, რომელიც სხვის დიქტატს დაემორჩილებოდა. ის თავად ისწრაფოდა პირველობისაკენ. მასთან ქორწინება ფაქტობრივად ნიშნავდა ხვარაზმელთა მიერ საქართველოს უომრად ოკუპაციას და ქვეყანაში ხვარაზმ-შაჰის თანმხლებ თურქმენთა მრავალრიცხოვანი მასის ჩამოსახლებას, რასაც საქართველოს სამეფო კარი ვერავითარი სამხედრო მუქარის შიშით ვერ დასთანხმდებოდა. ამდენად, ამ მხრივ ხვარაზმ-შაჰის დიპლომატიურ ღონისძიებებს შედეგი არ მოჰყოლია. 1225-1228 წლებში საქართველოსა და ხვარაზმელთა შორის შეუღრეგბელი ბრძოლები მიმდინარეობდა.

ჯალალ ად-დინი შეეცადა, რომ მოეხდინა მახლობელი აღმოსავლეთის მუსლიმი გამგებლების ანტიხვარაზმული გამოსვლების ნეიტრალიზაცია და თავიდან აეცილებინა მათი შესაძლებელი დახმარება საქართველოსათვის.

ან-ნასავი მოგვითხრობს, რომ ხვარაზმ-შაჰმა 1225 წ. ივლისში მარალიდან რუმის, სირიისა და ეგვიპტის ხელმწიფეებს (მულუქ) თავისი ელჩი მუჯირ ად-დინ 'უმარ ბ. სა'დ ალ-ხვარიზმი გაუგზავნა და შეატყობინა, რომ დაეუფლა აზერბაიჯანს და "თავისი წვეტიანი კბილებით გამოგლიჯა ის ოლქები, რომლებსაც უკვე დაახვეს ემშები ქართველებმა". ჯალალ ად-დინმა მათ აცნობა, აგრეთვე, რომ აპირებდა მოეწყოთ ლაშქრობა ქართველებზე, სასტიკად შებრძოლებოდა მათ და ეჩვენებინა, რომ ისლამის სახლს პატრონი გამოუჩნდა. თავის მიმართვას ის საფუძვლად უდებდა რუმის სეჩუკებთან და აიუბიანებთან მეგობრობის სურვილს (ან-ნასავი, 1973:155). იბნ ბიბის ცნობით რუმის სულტანს ხვარაზმ-შაჰი მოაგონებდა, რომ მათ შორის "აღლაჰის კურთხევითა და წყალობით იყო თანახმობა ხადვთო ომის (ჯიჰადი) გამოგზავნაში და ერთობა ხაქმებში, ხალხსა და რწმენაში". "ყველაზე შესაფერისი ადა-

მიანი ხივეარულხა და მეგობრობაში არის ის, ვინც შენი შხგავხია ენითა და რწმენით" — უმტკიცებდა ჯალალ ად-დინი ჭაი-ყუბადს (*Буниятов, 1986:164*).

რუმის სულტანმა მიიღო ხვარაზმ-შაჰის მოწოდება და გამოხატა თავისი კმაყოფილება მასთან თანხმობისა და მეგობრობის დამყარების გამო (*Буниятов, 1986:165*). მას ხვარაზმელთა საფრთხე ჯერ კიდევ არ ემუქრებოდა და ჯალალ ად-დინის წინაშე მეგობრობის დადასტურებით ცდილობდა, რომ ხვარაზმ-შაჰის ენერგია ქრისტიანული საქართველოსა და ხლათის აიუბიანთა წინააღმდეგ⁸ წარემართა.

აღ-აშრაფმა ჯალალ ად-დინის მიმართვას არ უპასუხა, მაგრამ მისი პოზიცია ხვარაზმ-შაჰისთვის აღარ იყო მნიშვნელოვანი. სულტანს უკვე ჩაფიქრებული ჰქონდა აღ-აშრაფის სამფლობელოს ანექსია. ამ მიზნის განსახორციელებლად მას თავის მოკავშირედ აღ-აშრაფის ძმა, დამასკოს გამგებელი აღ-მალიქ აღ-მუ'აზ-ზამი ეგულებოდა. ამ უკანასკნელმა ჯალალ ად-დინთან კავშირი ჯერ კიდევ 619/1222 წ. დაამყარა (*Буниятов, 1986:162*). 1225 წ. ბაღდადზე წარუმატებული ლაშქრობიდან მობრუნებულ ხვარაზმ-შაჰს მიემხრო ირბილის მფლობელი ბეგთეგინიანი მუზაფფარ ად-დინ გოქბურიც, რომელიც თავის მხრივ ამიდისა და მარდინის ართუკიან ამირებს დაუკავშირდა. დამასკოს გამგებლის მხარდაჭერა დიდი იყო. 1226 წ. მან დაიწყო სამხედრო ოპერაციები ცენტრალურ სირიაში პომისისა და ჰამას დასაკავებლად, ხოლო მუზაფფარ ად-დინ გოქბური თავის მოკავშირეებთან ერთად ამოქმედდა ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში (*Humphreys, 1977:178-80*). აღ-აშრაფი ჯალალ ად-დინის მომხრეთა პირისპირ მარტოდმარტო დარჩა. 1226 წ. სექტემბერში ის აღ-მუ'აზ-ზამთან ურთიერთობის მოწესრიგების მიზნით დამასკოში გაემგზავრა, მაგრამ დამასკოს გამგებელმა დააკავა ძმა და აღ-აშრაფმა აღ-ჯაზირაში დაბრუნება მხოლოდ 1227 წ. მაის-ივნისში შეძლო. 1226 წ. ნოემბერში ჯალალ ად-დინი შეიჭრა ვანის ტბის რეგიონში და იერიში მიიტანა ხლათზე, რომელსაც იცავდა აღ-აშრაფის ნაცვალი ჰაჯიბი 'ალი. დეკემბერში ზამთარმა და ივას ტომის თურქმენტა თავდასხმებმა აზერბაიჯანში აიძულეს ხვარაზმ-შაჰი ალყა მოეხსნა ხლათისთვის. შემდეგ მთელი მისი ყურადღება მონღოლთა წინააღმდეგ ბრძოლამ მიიპყრო. ამასობაში, 1227 წ. ოქტომბერში აღ-მუ'აზ-ზამი გარდაიცვალა და ფრიდრიხ II-ის ხელმძღვანელობით დაწყებულ ჯვაროსანთა ახალი ლაშქრობის პირობებში აღ-აშრაფმა და სულტანმა აღ-ქამილმა დამასკოს დასაუფლებლად ერთობლივი ბრძოლა დაიწყეს. 1229 წ. ივნისში აღ-აშრაფი დამასკოს გამგებელი გახდა და ამავე დროს შეინარჩუნა ვანის ტბის რეგიონიც (*Humphreys, 1977:206,214-15* და 336.), მაგრამ ის აღარ დაბრუნებულა ხლათში, სადაც მისი მეუღლე თამთა (ქურჯიდა) იმყოფებოდა. ხლათს ფაქტობრივად განაგებდა ჰაჯიბი 'ალი, რომელიც შეუპოვრად ებრძოდა ხვარაზ-

⁸ 1228 წ. ჭაი-ყუბადი აქეზებდა ჯალალ ად-დინს აიუბიანთა მტრობისაკენ და პირდებოდა დახმარებას მათ წინააღმდეგ ბრძოლაში (ან-ნასავი, 1973:216).

მელებს. ის სისტემატურად აწვდიდა ინფორმაციას აიუბიანებს საქართველოში ხვარაზმელთა მოქმედებების შესახებ. ასე, მაგალითად, ჰაჯიბი 'ალი ჯალალ ად-დინის მიერ თბილისის აღების გარდა აღ-აშრაფს ატყობინებდა ვაგის ციხის გარემოცვის ამბავსაც 626/1228-29 წ. (მუჰ.აღ-ჰამაჯი, 1982:176), მაგრამ ხვარაზმელებთან ბრძოლებაში აიუბიანთა და ქართველთა სამხედრო ძალები გათიშულნი აღმოჩნდნენ. საერთო მტრის წინააღმდეგ მათი გაერთიანება არ მოხერხდა მაშინაც კი, როცა ხვარაზმელებმა საბრძოლო ოპერაციები ვანის ტბის რეგიონში გადაიტანეს და ხლათს დაემუქრნენ. მართალია, ბოლნისის ბრძოლაში, რომელიც გაიმართა 1228 წ. მიწურულს, ან 1229 წ. დამდეგს, ჯუვეინი (და ამ უკანასკნელის მიხედვით რაშიდ ად-დინიც) ქართველთა ჯარში ასახელებენ სირიელსა და რუმელ მოკავშირეებსაც (ჯუვეინი, II, 1958:439; ჯუვეინი, 1974:35; ზაშიდ ად-დინი, II, 1960:27-28), მაგრამ აიუბიანთა და მცირე აზიის სელჩუკთა მონაწილეობა ამ ბრძოლაში, რაც ქართულმა და არაბულმა წყაროებმა არ დააფიქსირეს, იმდროინდელი პოლიტიკური სიტუაციის გათვალისწინებით საეჭვოა (ფაზღვანია, 1979:123).

ჯალალ ად-დინის შემოსევებმა განაპირობეს ცვლილებები საქართველოს მეზობელი მცირე პოლიტიკური ერთეულების ორიენტაციაში. აღ-აშრაფს განუდგნენ მისი ვასალები სურმარის საამიროს გამგებლები შარაფ ად-დინ უზდერე და ჰუსამ ად-დინ ჰიდრი. მათ ჯალალ ად-დინს ჯერ კიდევ გარნისის ბრძოლამდე (1225 წ. აგვისტო) გამოუცხადეს მორჩილება, რითაც შეინარჩუნეს თავიანთი სამფლობელო. გარნისის ბრძოლის შემდეგ კი, როცა ხვარაზმ-შაჰმა ლაშქარი გაგზავნა "აზნაზთა ქვეყნის უკიდურესი ხაზდვრემისაკენ" სურმარის ამირებმა მეგზურის როლი იკისრეს და თავი გამოიჩინეს საქართველოს აოხრებაში (ან-ნასაჯი, 1973:160-61).

ხვარაზმელთა შემოსევების დროს ნეიტრალური პოზიცია ეკავა არზინჯანის საამიროს, რომელიც ბასიანის ბრძოლის შემდეგ საქართველოს მოხარკე გახდა, მაგრამ ამირა ბაჰრამ-შაჰის გარდაცვალების (1225 წ.) შემდეგ მისი დამოუკიდებელი არსებობის დღეები დათვლილი იყო. 1227 წ. სულტანმა ჭაი-ყუბადმა ბაჰრამ-შაჰის ვაჟს 'ალა ად-დინ და 'უდ-შაჰს არზრუმზე ლაშქრობაში დახმარება მოსთხოვა და როცა და 'უდ-შაჰი გამოცხადდა მასთან, სულტანმა დააპატიმრა იგი და არზინჯანი რუმის სასულტნოს შეუერთა (იმნ ალ-ასიბი, XII:478). იმდროინდელ რთულ პოლიტიკურ ვითარებაში საქართველოს სამეფო კარმა ვერ შეძლო რაიმე რეაქცია მოეხდინა ჭაი-ყუბადის აქციაზე.

ზემოთ ვნახეთ, რომ მონღოლთა პირველი შემოსევის დროს საქართველოს სამხედრო ძალით დახმარება აღმოუჩინა მისმა ვასალმა არზრუმის საამირომ. რუსუდანის ჭორწინება არზრუმის ამირას ვაჟთან თითქოსდა იძლეოდა იმის გარანტიას, რომ საქართველოს სამეფო კარი საჭიროების შემთხვევაში მომავალშიც გამოიყენებდა არზრუმელთა ლაშქარს, მაგრამ 1225 წლიდან ვითარება ამ მხრივაც შეიცვალა. მულის ად-დინ ტულერილ-შაჰი გარდაიცვალა და ტახტი დაიკავა მისმა ძემ აბუ ლ-ფათჰ ჰაჰან-შაჰმა. ხვარაზმელთა შემოსევის დროს საქართ-

ველომ დაკარგა კონტროლი არზრუმზე. რუმის სულტნისაგან დაშინებული ჯან-შაჰი ალ-აშრაფის ვასალი გახდა (იმნ ალ-ასიბი, XII:479; მუჰ. ალ-ჰამავი, 1982:175; ან-ნასავი, 1973:246). მოგვიანებით, 1230 წ. მან ჯალალ ად-დინის მხარე დაიჭირა, თუმცა კი უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოს წინააღმდეგ სამხედრო ოპერაციებში არზრუმის ამირას მონაწილეობა არ მიუღია.

საქართველოს ძვირად დაუჯდა თბილისელ მუსლიმთა გარკვეული წრეების ლაღატი, რაც დასტურდება ქართული, სომხური და არაბული წყაროებით (ქც, II, 1959:175; ვიბაჟ. განძაკუცი: 149-50; იმნ ალ-ასიბი, XII:451). თუ გარნისის კატასტროფაში გადამწყვეტი აღმოჩნდა ქართველი მხედართმთავრების ივანე მხარგრძელისა და შალვა ახალციხელის შეუთანხმებელი და უპასუხისმგებლო მოქმედება, თბილისის დაცემაში (1226 წ. 9 მარტი) მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ადგილობრივ მუსლიმთა გამცემლობამ (ფატიფვანი, 1976: 41-43).

აბდ ალ-ლატიფ ალ-ბაღდადი ოქყყება, რომ გარნისის ბრძოლაში ქართველთა ჯარში ხვარაზმელთა წინააღმდეგ შალვა ახალციხელის მეთაურობით იბრძოდნენ თურქმენებიც ('ამდ ალ-ლაფიფ ალ-მაღდადი: 123; ჯაფათიბი, 1980:137). ისინი, შესაძლოა, იყვნენ გელაქუნის ტბის მიდამოებში ჩამოსახლებულნი და უკვე საქართველოს სამეფოს ქვეშევრდომი თურქმენები, ანდა მოქირავნები აზერბაიჯანში მომთაბარე ივან თურქმენული ტომიდან, რომელიც მტრობდა ხვარაზმელებს (იმნ ალ-ასიბი, XII:462; ან-ნასავი, 1973:172, 374-75). ამას გარდა, ჯალალ ად-დინთან ბრძოლებში საქართველოს ხელისუფალნი იყენებდნენ ყივჩაღთა და ჩრდილოკავკასიელთა დაქირავებულ რაზმებსაც, მაგრამ ეს საერთო სურათს არ ცვლის. ხვარაზმელთა შემოსევების დროს საქართველო ფაქტობრივად სამხედრო-პოლიტიკურ იზოლაციაში მოექცა. აიუბიანებმა და მცირე აზიის სელჩუკებმა შეძლეს გამოენახათ საერთო ენა ჯალალ ად-დინის ასალაგმად, მაგრამ საქართველოს დახმარება მათ არ დასჭირდათ. ქრისტიანული საქართველოსა და მეზობელი ისლამური ქვეყნების გაერთიანება საერთო მტრის წინააღმდეგ არ მოხერხდა.

იასნი-ჩიმიენის ბრძოლა და მისი შემდეგები საქართველოსთვის

1230 წ. 14 აპრილს წლინახევრის ალყის შემდეგ ჯალალ ად-დინმა აიღო ხლათი (Boyle, 1968:333). მთელი ამ ხნის მანძილზე ქალაქი საკუთარი ძალების იმედზე იყო. ალ-აშრაფის მისთვის რაიმე ეფექტური დახმარება არ გაუწევია. ხლათის აღების შემდეგ ვარაზმ-შაჰს ტყვედ ჩაუვარდა ალ-აშრაფის ორი ძმა და, რაც მთავარია, მისი მეუღლე თამთა (ალ-ქურჯიმა). ჯუვეინის ხატოვანი თხრობით, "როცა ზეცის ჯემშიდმა შამისკენ გამგზავრება განიზრანა, შეფეთა მზემ (ჯალალ ად-დინმა — გ.ჯ.) ვაზშმის ხუფრაზე გამლილ ტკბილეულს მიამურა, აივანზე ავიდა და ივანეს ქალიშვილთან, რომელიც მალიქ აშრაფის მეუღლე იყო, გაატარა დამე" (ჯუვეინი, II, 1958:445; ჯუვეინი, 1974:39).

ჯალალ ად-დინმა ხლათში დიდძალი სიმდიდრე იგდო ხელთ, მაგრამ ეს იყო მისი უკანასკნელი წარმატება. ხლათის დაკეპამ უღირესად შეაშფოთა რუმის სულტანი ქაი-ყუბადი. გარდა ამისა ჯალალ ად-დინს ეახლა და დახმარება აღმოუჩინა არზრუმის ამირამ ჯაჰან-შაჰმა (მუჰ.ალ-ჰამაჯი, 1982:185; იმ ალ-ასირი, XII:489), რომელიც ადრე ალ-აშრაფის ვასალი იყო. ეს ახალი ალიანსი საფრთხეს უქმნიდა რუმის სასულტნოს. ქაი-ყუბადმა ელჩები გაუგზავნა ზვარაზმ-შაჰს და ითხოვა ნებართვა არზრუმის დაკავებისა, მაგრამ პასუხი უარყოფითი იყო (ან-ნასაჯი, 1973:246-47). მაშინ ქაი-ყუბადი აიუბიანთა სულტანს ალ-ქამილს დაუკავშირდა და მოუწოდა ერთობლივი ძალით გამოსულიყვნენ ჯალალ ად-დინის წინააღმდეგ. ის წერდა, რომ ზვარაზმ-შაჰის შეჩერება მახვილის გარეშე შეუძლებელი გახდა და რომ მათ ახლა მხოლოდ ისლა რჩებოდათ, სიტყვები და საქმეები შეეთანხმებინათ და ისე დაეცვათ საკუთარი სახელმწიფოები (ალ-ნასაჯი, 1973:247).

ალ-ქამილმა დააკმაყოფილა ქაი-ყუბადის თხოვნა. მისი მითითებით სირიის აიუბიანთა სამხედრო ძალები (5 ათასი მხედარი) ალ-აშრაფის მეთაურობით დაიძრნენ სივასისაკენ, სადაც ისინი უნდა შეერთებოდნენ ქაი-ყუბადის 20 ათასიან ლაშქარს, რომლის შემადგენლობაშიც სელჩუკების გარდა იყვნენ კილიკიელი სომხები და ფრანკი მოჭირავნეებიც (კირაჯ. განაჯუდი: 151; Boyle 1968:334; Cahen, 1968:129). ჯაჰან-შაჰი ამოდ აფრთხილებდა ჯალალ ად-დინს არ დაეშვა მოკავშირეთა ძალების გაერთიანება. ავადმყოფობის გამო ზვარაზმ-შაჰმა ეს ვერ მოახერხა, ხოლო 1230 წ. 10 აგვისტოს კი, არზინჯანის დასავლეთით იასი-ჩიმენთან მომხდარ ბრძოლაში მან სასტიკი მარცხი განიცადა და ხლათისკენ დაიხია.⁹

იასი-ჩიმენთან ბრძოლაში, რომელშიც, როგორც ფიქრობენ, გადამწყვეტი როლი ითამაშეს სირიის ჯარებმა (Cahen, 1968:130), დაიღუპა და ტყვედ ჩავარდა მრავალი ზვარაზმელი. დატყვევებულთა შორის იყვნენ არზრუმის გამგებელი ჯაჰან-შაჰი, მისი სიძე და ძმა. ჯაჰან-შაჰი მოგვიანებით სიკვდილით დასაჯეს (ან-ნასაჯი, 1973:257; მუჰ.ალ-ჰამაჯი, 1982:210-11). დაღუპულთა შორის მუჰამად ალ-ჰამაჯი ასახელებს ულთას, ე.ი. ოლთისის მფლობელს (ხაჰიბ), რომელიც ზვარაზმ-შაჰის მხარეზე იბრძოდა (მუჰ. ალ-ჰამაჯი, 1982:209). მისი ვინაობა უცნობია. ის უნდა იყოს ოლთისის ქართველი გამგებელი, რომელიც ჯალალ ად-დინს მიემხრო.

იბნ ბიბი მოგვითხრობს, რომ იასი-ჩიმენის ბრძოლის შემდეგ ქაი-ყუბადმა

⁹ ბრძოლის ველიდან ლტოლვილმა 1500 ზვარაზმელმა მიადიწია ტრაპიზონს (ბარ პებრეუსი, 1932:395; იბნ ალ-იბრი: 246; მუჰ. ალ-ჰამაჯი, 1982:210). ფალმერაიერი თვლიდა, რომ ამ დროს ზვარაზმ-შაჰსა და ტრაპიზონს შორის არსებობდა კავშირი (Fallmerayer, 1827; ავალიშვილი, 1989:76). ასევე ფიქრობს ასავეილდისი (Savvides, 1981:170,177, შენ. 4), მაგრამ ამ თეალსაზრისის წინააღმდეგ, რის საფუძველსაც არ იძლევა ჩვენს მიერ აქ დასახელებული ბარ პებრეუსის და მუჰამად ალ-ჰამაჯის ცნობები, იხ.: Жаворонков, Шукуров, 1987:177.

ხელთ იგდო არზრუმში, შემდეგ კი მან ალ-აშრაფი სომხეთზე სალაშქროდ მოამზადა და ამასთან, მას ოლთისი და კიდევ რამდენიმე ციხე-სიმაგრე სამფლობელოდ დაუტოვა (იხმ მიმი: 174; შენგულია, 1975:96). იქმნება შთაბეჭდილება, რომ მანამდე ოლთისის რუმის სულტანი ფლობდა. ნ.შენგულია ვარაუდობს, რომ ქაი-ყუბადმა ოლთისი დაიკავა მას შემდეგ, რაც 1226 წ. ანატოლიაში დაიპყრო კაპთა, ჰემიშ-ქუჩეკი, დიარ-ბაქრი, ჰაპუ და სხვა ციხეები. ოლთისისა და სხვა ქართული ციხე-სიმაგრეების დაპყრობას მკვლევარი 1226-1231 წლებში ათავსებს (შენგულია, 1975:96). უნდა აღინიშნოს, რომ იბნ ბიბი მცირე აზიის სელჩუკთა აპოლოგეტია და ის ცდილობს განადიდოს ქაი-ყუბადი და დააკნინოს ალ-აშრაფი. ეს მაშინ, როცა აიუბიანის გარეშე ქაი-ყუბადი, ალბათ, ვერც გაბედდა ზვარაზმელებთან ომს. როცა ხლათზე დაიძრა, ალ-აშრაფმა ქაი-ყუბადისგან დახმარება მიიღო, მაგრამ რუმის სულტნის ნებართვა მას არ ესაჭიროებოდა. მუჰამად ალ-ჰამავი მოგვითხრობს, რომ არზრუმში მოკავშირეები ერთად შევიდნენ (თუმცა იმასაც ფიქრობენ, რომ არზრუმში ალ-აშრაფმა დაიკავა) (Humphreys, 1977:219-20). ამის შემდეგ ალ-აშრაფმა დაათვალიერა ის ციხეები, რომლებიც ადრე ქართველებმა წაართვეს ხლათს. რამდენიმე ციხიდან მან შეარჩია და დაიკავა მხოლოდ ერთი, ყველაზე საუკეთესო — ულთას, ე.ი. ოლთისის ციხე (მუჰ.ალ-ჰამავი, 1982:213).

როგორც ვხედავთ, ოლთისის ციხე 1230 წლისთვის ქართველებს ეჭირათ. ალ-აშრაფს ის ქაი-ყუბადისგან არ მოუღია სამფლობელოდ. უფლება ამ ციხე-ქალაქზე მან მოიპოვა ზვარაზმელებზე გამარჯვების შემდეგ. მის უფლებას აძლიერებდა ისიც, რომ ადრე ოლთისი ხლათს (შაპ-არმენთა სახელმწიფოს) ეკუთვნოდა. ამრიგად, 1230 წელსვე ტაოს ეს უმნიშვნელოვანესი ციხე-ქალაქი აიუბიანთა ხელში აღმოჩნდა. მიუხედავად მუჰამად ალ-ჰამავის მითითებისა, ოლთისი არ იყო ერთადერთი ციხე, რომელიც ალ-აშრაფმა ტაოში დაიკავა. მასთან ერთად იყო სხვა ციხეებიც, რის შესახებაც წერს იბნ ბიბი. ამის დამადასტურებელი ცნობა მოგვცემს კუტბ ად-დინ ალ-იუნინის. ის მოგვითხრობს, რომ XIII ს. 60-იანი წლების მიწურულში აბალა-ყენის ჯარი, თეგუდარის დამარცხების შემდეგ შეიჭრა სამხრეთ საქართველოში, სარგის ჯაყელის სამფლობელოში და აიღო ოლთისის, მამრივანისა და ბარქრის ციხეები, რომლებიც ადრე ქართველებს წაურთმევიათ ალ-ადილის ძისათვის, ალ-მალიქ ალ-აშრაფისათვის (ალ-იუნინი, II:411; იხმ ად-დავადანი, VII:141; Буниятов, 1972:130, 131). ამ ციხეთაგან, ოლთისის გარდა, ტაოშია მამრივანი (მამრივანი, ნარიმანი, ნამირვანი) — ოლთისის სამხრეთით, ოლთისის წყალზე, იმ გზაზე, რომელიც საქართველოს ყელით არზრუმის ველისკენ მიემართებოდა. 1230 წ. ვფიქრობთ, ალ-აშრაფი ოლთისის გარდა დაეუფლა მამრივანსაც.

არზრუმიდან ალ-აშრაფი ხლათისკენ დაიძრა. გზად ის მანასკერტში შეჩერდა, სადაც შეიტყუა, რომ ჯალალ ად-დინს უკვე დაეტოვებინა ხლათი. აქვე მან მიიღო მილოცვა ივანე მხარგრძელისგან. მუჰამად ალ-ჰამავი იუწყება, რომ "ივანემ

აღ-აშრავს გაუგზავნა ზმალი, რადგანაც ქართველებს წესად აქვთ, თუკი გაიმარჯვებს მეზობელი, მას მახვილი გაუგზავნონ¹⁰ (მუკ. აღ-ჰამავი, 1982:220).

ხლათი აღ-აშრავს გაძარცვული და აოხრებული დახვდა. აქედან მან გააბა საზავო მოლაპარაკება ჯალალ ად-დინთან. საბოლოო შეთანხმებით მათ აღადგინეს თავიანთი სამფლობელოების უწინდელი საზღვრები. აღ-აშრავის დაყენებულ მოთხოვნით ხვარაზმ-შაჰმა დათმო სურმარი, რომლის ამირა ჰუსამ ად-დინ ჰიდრი და მისი ვაჟი, ხლათისთვის მიყენებული ზარალის გამო აღ-აშრავმა დაიჭირა და დამასკოში გადაგზავნა (მუკ. აღ-ჰამავი, 1982:219). 628/1230-31 წ. აღ-აშრავმა გააუქმა აჰდაბინთა სამირო, რომლის გამგებელმა ჯალალ ად-დინის გულმონყალებით შეინარჩუნა ძალაუფლება (მუკ. აღ-ჰამავი, 1982:218) და იგი თავის ძმას მიჰაბ ად-დინ ლაზის გადასცა. მოგვიანებით, აზერბაიჯანში მონღოლთა გამოჩენით შეშფოთებულმა ჯალალ ად-დინმა გაანთავისუფლა აღ-აშრავის ძმები, მაგრამ თავისთან დაიტოვა თამთა, რომელიც შემდეგ მონღოლებს ჩაუყარდა ხელთ.¹¹ ისი-ჩიმენის ბრძოლამ გარკვეულად შეცვალა ძალთა თანაფარდობა საქართველოს სამეფოს სამხრეთ საზღვრებთან. აღ-აშრავმა აღადგინა თავისი ბატონობა ხლათზე და შექმნა პლაცდარმი ტაოში. კიდევ უფრო გაძლიერდა რუმის სასულტრო. ქაი-ყუბადმა მოახდინა არზრუმის სამიროს ანექსია. როგორც აიუბიანთა, ისე მცირე აზიის სელჩუკთა გაძლიერება საზიფათო იყო საქართველოს სამეფო კარისათვის. სამაგიეროდ ჯალალ ად-დინის მარცხი და მისი სამხედრო ძალის შესუსტება უეჭველად შვების მომტანი იქნებოდა მისთვის.

3. საქართველო, აიუბიანები და რუმის სასულტრო

XIII ს. 30-იანი წლების დასაწყისში

ბატონული დიკლომატია მონღოლთა ხელახალი გამოჩენის პერიოდში

628/1230—31 წ. აზერბაიჯანში მონღოლები შეიჭრნენ. ჯალალ ად-დინი, რომელიც ჩორმადან-ნოინთან ბრძოლაში დამარცხდა, არრანში გადავიდა, აქ ერთ ხანს განჯაში შეჩერდა, სადაც ჩააჭრო ანტიხვარაზმული აჯანყება და შემდეგ

¹⁰ ამრიგად, ერთხელ კიდევ დასტურდება, რომ ივანე მხარგრძელი არ გარდაცვლილა 1227 წ. (სტ. ორბელიანი, 1976:64. *Brosset*, 1850:500, შენ.1). ის იხსენიება 1232 წ. გადაწერილ ერთი სომხური საბარების ანდერძ-მინაწერსა და ყარსის ციხის 1234 წ. წარწერაშიც (აბდალაძე, 1975:103, შენ.11; *Орбели*, 1963:471).

¹¹ თამთა მოგვიანებით ყარა-ყორუმში მოხვდა, საიდანაც რუსუდანის მიერ გაგზავნილმა ელჩმა ჰამადოლამ დაიხსნა. თამთა 643/ 1245-46 წ. მონღოლთა ყაენის იარღიყით დაბრუნდა უკან, როგორც ხლათისა და მისი ოლქის გამგებელი. აღ-აშრავი ამ დროს უკვე ცოცხალი აღარ იყო (გარდ. 1237 წ.). თამთამ შეუთვალა მის ძმას, შაიფარო-ჯინის მფლობელს შიჰაბ ად-დინ ლაზის: „ მე ვიყავი შენი ძმის ცოლი. ყაენმა მე მიბოძა ხლათი და თუ კი დაქორწინდები ჩემზე, ეს ქვეყანა შენი იქნება“, მაგრამ ლაზიმ არ

ხლათისა და მაიაფარიკინისკენ გაემართა. სულტანი შემოვლითი გზით ისფაჰანში აბრებდა წასვლას, მაგრამ 1231 წ. აგვისტოში მონღოლთა მღვეარმა მისი რაზმი გაანადგურა და მალე ჯალალ ად-დინიც მაიაფარიკინის მახლობლად მთებში მოკლეს. მონღოლებმა ჩრდილოეთ მესოპოტამიის მრავალი ქალაქის სანახები დაარბიეს და შემდეგ ვანის ტბის რეგიონისკენ მობრუნდნენ. "ზოლო მო-რა-იქგეს თათარნი ზუარაზშემელთა დევნისაგან, მიერ წარვიდეს და მოაოკრეს ქუეყანა ზლათისა და ვალაშკერტისა" (ქაშთააღმწერელი, ძვ, II, 1959:186; იმნ ალ-ასიბი, XII: 499-501). იმნ ალ-ასიბი მოუთითებს, რომ მათ 628 წ. ზულ-ჰიჯას თვეში/30. IX-28. X. 1231 წ. აიღეს და მოაოხრეს ხლათის მხარის ქალაქები ბერქრი და არქეში (იმნ ალ-ასიბი, XII:500). ამის შემდეგ "თათარნი წარვიდეს ადარბადაგანს, და ზავნი იქმნეს თავრეკელთა შორის და თათართა, და აღიდეს თავრეკეი და მიმდგომი მიხი ქუეყანა". ჰიჯრის 628 წ. მიწურულშივე, ე.ი. 1231 წ. ოქტომბერში აზერბაიჯანიც დაპყრობილ იქნა (ძვ, II, 1959: 186; იმნ ალ-ასიბი. XII: 500; *Петрушевский*, 1970: 225). აბულ-ფარაჯ ბარ ჰებრუესი იმასაც კი წერს, რომ 1231 წ. თათრებმა ქართველებიც დაიმორჩილეს (მატ ჰემზოფსი, 1932:396). ჩანს, ასეთი ხმა იმდროინდელ მახლობელ აღმოსავლეთში გავრცელდა და ასახავდა ქართველ პოლიტიკოსთა შიშს მონღოლთა მოახლოებული საფრთხის გამო. ასეთ პირობებში საქართველოს სამეფო კარმა შესაძლებლად ჩათვალა ერთხელ კიდევ შეეთავაზებინა მონღოლთა წინააღმდეგ კავშირი ალ-აშრაფისათვის, რომელიც 1231 წ. მარტში დამსაკოში დაბრუნდა და ცოტა ხნის შემდეგ კაიროს გაემგზავრა.

ეგვიპტელი ისტორიკოსი იმნ ად-დავადარი მოგვითხრობს, რომ ჰიჯრის 628/9.XI.1230 - 28.X.1231 წ., უფრო 1231 წ.ზაფხულში, "როდგებაც ალ-ფაჰლავანის ძედ ცნობილმა (მა'რუფ) ქართველთა მალიქმა შეიტყო, რომ თათრები მის წინააღმდეგ მიემართებოდნენ, ალ-მალიქ ალ-აშრაფს მოციქული გაუგზავნა იმ მიზნით, რომ თათრების [წინააღმდეგ] გახაერთიანებლად შეთანხმებულიყვნენ. მაგრამ მათ შორის შეთანხმება არ მოხდა იმის გამო, რომ ალლაჰმა, დიდებულებს არის იგი და ძლიერი, ამ ზალხის [თათრების] გაბატონება იხურვა" (იმნ ად-ღავადაბი, VII:304).

ფაჰლავანის ძე, ჩანს, შერჩეული სახელია. მას ატარებდა რომელიღაც ქართველი დიდებული (მალიქ), რომლის ვინაობაც არ ვიცით. დასაშვებია ისიც, რომ ამ სახელს არაბი ისტორიკოსი ამახინჯებს. ჩვენთვის ამ შემთხვევაში მთავარი არის ის, რომ მას ჰქონდა საქართველოს სამეფო კარის სანქცია მოლაპარაკება ეწარმოებინა ალ-აშრაფთან. სამწუხაროდ, აიუბიანმა არც ამჯერად ისურვა ქართველებთან კავშირი. მას და სულტან ალ-ქამილს სხვა ინტერესი გაუჩნდათ. ეს იყო დიარ-ბაქრში ლაშქრობა

უპასუხა. შემდეგ თამთამ აცნობა მას, რომ მიდიოდა მაიაფარიკინის დასაკავებლად, მაგრამ ლაზიმ არც ამჯერად უპასუხა (კირაკ.განძაცეცი: 182;სიბტ ბ. ალ-ჯაუზი, 1952:

და ამიდისა და ჰისნ-ჭაიფას ართუკიანთა სამფლობელოს ანექსია.

მუჰამად ალ-ჰამაჯი მოგვითხრობს, რომ ჰიჯრის 629 წ. ზამთარი, ე.ი. 1231 წ. დეკემბერი და 1232 წ. იანვარ-თებერვალი მონღოლებმა მულანში გაატარეს, საიდანაც ახორციელებდნენ მარბიელ ლაშქრობებს და აიღეს განჯა (მუჰ. ალ-ჰამაჯი, 1982:232). განჯის აღება 1231-32 წ. დასტურდება ქართული და სომხური წყაროებითაც (ქამთააღმწერელი, ძვ, II, 1959:184-85; ვიწიავილი, 1961:100; *Манандян*, 1943:79-80). ქამთააღმწერელი მოგვითხრობს, რომ მონღოლები, მას შემდეგ რაც შეწყვიტეს ზვარაზმელთა დევნა და დაიმორჩილეს აზერბაიჯანი, "შეორნება წელსა წარვიდეს ბარდავზ, განძას და მულანს და მუნ იწყეს რბევად და ოკრებად საქართველოსა" (ძვ, II, 1959:186; ვ. ბ. სილაგაძე, 1992:58).

მონღოლთა სხვა ლაშქარი განჯის აღების შემდეგ ჩრდილოეთ მესოპოტამიისკენ გაემართა. ჰიჯრის 629 წ. ჯუმადა ალ-ახირას თვეში /6.IV - 4.V.1232 წ. აიუბიანთა სულტანს ალ-ჯამილს დამასკოში აცნობეს ხლათის მხარეში მონღოლთა შეჭრის შესახებ. შეშფოთებული სულტანი აიუბიანთა გაერთიანებული ძალებით სწრაფად დაიძრა ჩრდილოეთისაკენ. ის ჯერ სალამიაში დაბანაკდა, მერე კი ალ-ბარისაკენ გაემართა. აქ მას ეახლა მრავალი ხელმწიფის, მათ შორის ქართველთა მეფის ელჩიც (იმნ ად-დავადარი, VII:305; ალ-მაჯატიზი, I/1:281-82). უეჭველია, რომ რუსულდანი აიუბიანთაგან მონღოლთა წინააღმდეგ მხარდაჭერას ითხოვდა, მაგრამ ქართულ დიპლომატიას ამ შემთხვევაშიც მარცხი ელოდა. 629 წ. რამადანში /21.VI - 20.VII.1232 წ. ქ.პარანში მისულ ალ-ჯამილს აცნობეს, რომ მონღოლებმა დატოვეს ხლათი. მის დაცემას თითქმის აღარაფერი უკლდა, მაგრამ სულტნის მოახლოებით დაშინებულმა მონღოლებმა მიატოვეს ის (მუჰ. ალ-ჰამაჯი, 1982:235; ალ-მაჯატიზი, I/1:283; *Gottschalk*, 1958:195). აიუბიანებმა ერთხელ კიდევ დაკარგეს ინტერესი მონღოლებისადმი. საქართველოს ხელისუფალთა ცდა აიუბიანებთან ერთად ანტი-მონღოლური ფრონტის შექმნისა კიდევ ერთხელ დამთავრდა უშედეგოდ. ეს იყო მათი უკანასკნელი შანსი. მალე, 1232 წ. ოქტომბერ-ნოემბერში ალ-ჯამილმა ხელთ იგდო ამიდი და ჰისნ-ჭაიფა დიარ-ბაქრში, რამაც უფარესად გაამწვავა მისი ურთიერთობები რუმის სულტანთან — ჭაი-ყუბადთან. აიუბიანები და მცირე აზიის სელჩუკები, რომლებიც 1230 წ. აგვისტოში ჯალალ ად-დინის წინააღმდეგ გაერთიანდნენ, ახლა ერთმანეთს დაუპირისპირდნენ. მონღოლთა ახალ შემოსევებს მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო გათიშული დახვდა. ზვარაზმელებთან ბრძოლებში დასუსტებული საქართველო მოკავშირის გარეშე, მართლმართო აღმოჩნდა მონღოლთა წინაშე, რომლებმაც მისი სამხრეთ-აღმოსავლეთი სანაპიროების — ვარამ გაგელის სამფლობელოების დარბევა დაიწყეს (სილაგაძე, 1992:58 და ვ. ბ. სილაგაძე). ამ უმძიმეს ვითარებას დაერთო საქართველოს წინააღმდეგ რუმის სასულტნოს ექსპანსია.

იზნ ბიბის ცნობით, რომელიც ქართულ ისტორიოგრაფიაში ნ.შენგელიამ შემოიტანა, 629/1231-32 წ. მონღოლთა ერთი ნაწილი ჩორმადან-ნოინის მეთაურობით, საქართველოს დედოფლის რუსუდანის წაქეზებით, რუმის სასულტნოში შეიჭრა და სივასის სანახებში ფუსერის მოსახლეობა დაარბია (იზნ მიმი: 175; შენგელია, 1975:97). მემეტნიანე მონღოლთა ამ ლაშქრობის თვეს არ ასახელებს და მის შესახებ არც არაბი ისტორიკოსები გვაწვდიან რაიმე ცნობას. ვფიქრობთ, რომ ეს ამბავი 1232 წ. ან ზაფხულის მიწურულს, ან შემოდგომის დამდეგს მოხდა, რადგანაც მონღოლები შემდეგ მულანში დაბრუნდნენ, სადაც ჩვეულებრივ ზამთარს ატარებდნენ ხოლმე.

როგორც კი მონღოლთა რეიდის შესახებ აცნობეს, სულტანმა ჭაი-ყუბადმა მტრის წინააღმდეგ ამირა ჭამალ ად-დინ ჭამიარი წარგზავნა. სივასის მისადგომებთან ჭამალ ად-დინმა შეიტყო, რომ მონღოლები უკუქცეულიყვნენ, მაგრამ მაინც გააგრძელა მსვლელობა არზრუმამდე, სადაც ამ მხარის გამგებლის მუბარიზ ად-დინ ჩაშნიგირის რჩევით შეჩერდა. აქ მას მზევრაგებმა შეატყობინეს, რომ მონღოლები იუნუსის უღელტეხილით (დარბანდ-ი-იუნუს) მულანს წასულიყვნენ (იზნ მიმი:176). მათვე დამატებით აცნობეს მას, რომ სულტანის სამფლობელოში მონღოლების შეჭრაში საქართველოს დედოფლის შეგულიანებამ ითამაშა როლი. ეს საკმარისი აღმოჩნდა იმისათვის, რომ სელჩუკებს საქართველოზე დაეწყოთ ლაშქრობა.

იზნ ბიბი არ განმარტავს, თუ კონკრეტულად რაში გამოიხატებოდა რუსუდანის მიერ მონღოლთა შეგულიანება-წაქეზება. კაკენი მიიჩნევდა, რომ ქართველებმა დახმარება აღმოუჩინეს დამპყრობლებს, შესაძლოა იძულებით, მაგრამ ეს შეესაბამებოდა მათ ტრადიციულ მტრობას თურქებთან. ამიტომ გადაწყდა, რომ მოოხრებული პროვინციების ზარალის ასანაზღაურებლად სელჩუკებს შური ეძიათ მათზე (Cahen, 1968:130); სხვა ნაშრომში ის წერდა, რომ ჭაი-ყუბადმა ქართველებს რამდენიმე სასაზღვრო ციხე წაართვა იმ საბაბით, რომ მონღოლთა რეიდი მის სამფლობელოში განხორციელდა ქართველთა ტერიტორიის გავლით (Cahen, 1970:817). ხ.მუსაევის თანახმად რუსუდანი მონღოლთა წამქეზებელი და მოკავშირე იყო (Mycaee, 1972:16). ნ.შენგელია აღნიშნავს, რომ რუსუდანმა „მოახერხა საქართველოს ორი მოსისხლე მტრის დაპირისპირება და ერთმანეთზე წასისიანება“ (შენგელია, 1975:99). შეიძლება ვიკამათოთ და ვიმსჯელოთ ამ შემთხვევაში რუსუდანის დიპლომატიურ ნიჭსა და ალიოზე (შტრ. სილაგაბუ, 1992:61-62). ერთი მხრივ, როცა მონღოლები კარს იყვნენ მომდგარი, მათთან მორიგება და რუმის სასულტნოსკენ მათი წარმართვა გამართლებული იყო. მეორე მხრივ, ფაქტია, რომ როცა მონღოლებმა თავიანთი მსვლელობა აღარ გააგრძელეს და უკან დაბრუნდნენ, მცირე აზიის სელჩუკებმა დალაშქრეს საქართველო.

სელჩუკთა სარდლები ჭამალ ად-დინ ჭამიარი და მუბარიზ ად-დინ ჩაშნიგირი

არ დაკმაყოფილდნენ სახელმწიფოს ყველა მხრიდან შეკრებილი მრავალმრიცხოვანი ქვეითი ჯარით და წამოიყვანეს 5 ათასი ჯირა-ხვარი, ე.ი. დაქირავებული მეომარი (იხმ მიხი: 176; *Bombaci*, 1978: 353) სააღყო მანქანა-იარაღებითურთ. მოკლე ხანში მათ საქართველოში 30-40 ცნობილი ციხე აიღეს.

ნ. შენგელია წერს, რომ სელჩუკები საქართველოს სამხრეთ ნაწილში შეიჭრნენ (შენგელია, 1975:100). გასარკვევი რჩება, თუ კონკრეტულად რომელი მხარე დალაშქრეს მათ.

იბნ ბიბი სელჩუკთა მიერ აღებულ ციხეთა შორის ასახელებს მხოლოდ ორს: ნიხახს და ხახს. მათი იდენტიფიკაცია შესაძლებელია. ნიხახი მდებარეობდა არზრუმის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, 45 კმ-ზე და თორთუმის დასავლეთით, მდ. ჭოროხის მარჯვენა ნაპირზე. აქ მოუვალ კლდეზე ციხის ნანგრევები დაფიქსირებულია XIX ს. 70-იან წლებშიც (*Ерусов*, 1883:83; ჯიფია, 1964:103). ხახი კი, ვფიქრობთ, არის სომხური და თურქული წყაროების ხახუ, იგივე ხახული. მაშასადამე, ირკვევა, რომ ჭაი-ყუბადის ჯარს დაურბევია და დაუპყრია იმიერტაოს ნაწილი მაინც. ლაშქრობა შეიძლებოდა განხორციელებულიყო როგორც არზრუმის დაბლობიდან საქართველოს ყელის (გურჯი-ბოლახი) გავლით, ისე სპერსიდან.

რუსუდანი იძულებული გახდა ზავი ეთხოვა და ჭაი-ყუბადიც დათანხმდა. დატოვა თუ არა მან დაპყრობილი ციხეები — უცნობია. ზავის პირობები ითვალისწინებდა რუსუდანის ასულის, თამარის გათხოვებას ჭაი-ყუბადის ვაჟზე — ჭაი-ხუსრაულზე. ეს ქორწინება მოხდა 1237 წ., ჭაი-ხუსრაუს სასულტნო ტახტზე ასვლის შემდეგ¹² (*Brosset*, 1850:502; შენგელია, 1975:103, შენ. 34). ნ. შენგელია მიიჩნევს, რომ ზავის პირობების ერთ-ერთი მუხლი ალბათ ითვალისწინებდა სელჩუკთა მხარეზე ქართველთა სამხედრო ძალების გამოყვანას (შენგელია, 1970:106). მართლაც, უკვე 1234 წ. ქართველთა შენაერთები მონაწილეობდნენ ჭაი-ყუბადის ბრძოლებში აიუბიანთა წინააღმდეგ ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში და 1237 წ. კი შედიოდნენ იმ ლაშქარში, რომლის დაძვრასაც რუმის სულტანი აპირებდა ასევე აიუბიანთა წინააღმდეგ ამიდის დასაპყრობად (მაზ ჰუმბუჟსი, 1932:399, 402). ეს ხდებოდა მაშინ, როცა საქართველოს სამეფო ხელისუფლება ვერ ახერხებდა ორგანიზებული წინააღმდეგობა გაეწია ქვეყანაში შემოჭრილ მონღოლთა ურდოებისთვის. ჭაი-ყუბადს, რომელმაც 1232 წ. ზავი თავისი პოლიტიკური მიზნებისთვის გამოიყენა, ცხადია, საქართველოს ბედი არ აწუხებდა. მას

¹² თამარის მამა და ჭაი-ხუსრაუ ბიძაშვილები იყვნენ. კეკელიძე მოუთითებდა, რომ თამარის მეფობის დროს საქართველოში ფეხმოკიდებული იყო ისეთი საეკლესიო პრაქტიკა, რომლითაც შეუძლებელი იყო ნათესაობის მექვესე ზარისხის შემდეგ, მეშვიდე და შემდეგ ზარისხებში (კეკელიძე, 1933:120, აგრეთვე: ნადარეიშვილი, 1971:67). ამდენად, მართლმადიდებლური ქრისტიანული ნორმებით, დაუშვებელი უნდა ყოფილიყო თამარის გათხოვება ჭაი-ხუსრაულზე, მაგრამ პოლიტიკური ფაქტორები, ჩანს, ამ შემთხვევაში უფრო მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა. აქვე აღვნიშნავთ, რომ მუსლიმური სამართალით ასეთი ქორწინება ნებადართულია.

არ გაუწევია რაიმე დახმარება რუსულდანიისთვის.

1233 წ. სულტანმა ქაი-ყუბადმა მძიმე დარტყმა მიაყენა აიუბიანებს (რომლებმაც მანამდე მოახდინეს ამიდისა და ჰისნ-ქაიფას ანექსია). ის შეიჭრა ვანის ტბის რეგიონში და ადვილად დაიკავა ხლათი (*Gottschalk, 1958:212*). იმავე წელს მან ჩრდილოეთით ხელთ იგდო სურმარიც. უფრო ადრე, 1227-1230 წლებში, როგორც ვნახეთ, ქაი-ყუბადმა დაიპყრო და გააუქმა არზინჯანისა და არზრუმის საამიროები. სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით საქართველოს უშუალოდ დაუმეზობლდა აგრესიული რუმის სასულტნო, რომლის აღმოსვლეთი საზღვრებიც აზერბაიჯანამდე აღწევდა. არზრუმი და არზინჯანი, ხლათი და სურმარი არცთუ დიდი ხნით ადრე საქართველოს საგარეო-პოლიტიკური ინტერესების სფეროში შედიოდა, მაგრამ ახლა, დაუძლეურებულ ქვეყანას, რომლის სანაპიროებსაც უკვე აოხრებდნენ მონღოლები, აღარ ძალუძდა პროტესტი გამოეთქვა რუმის სასულტნოს სამხედრო-პოლიტიკურ აქციებზე. ძნელი სათქმელია, თუ როგორ წარიმართებოდა მისი ურთიერთობები ამ ძლიერ მეზობელთან, რომ არა მონღოლთა შემოსევები. მონღოლთა ქარიშხლის წინაშე კი ორივე უძლური აღმოჩნდა.

მონღოლთა დაპყრობითი ომების გამანადგურებელი შედეგები მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნებისათვის კარგად არის ცნობილი. მძიმე იყო ისინი საქართველოსთვისაც. მაგრამ მონღოლთა შემოსევებს ერთი სპეციფიკური თავისებურება ჰქონდა. წარმართი და შამანიستي მონღოლები, რომლებიც ებრძოდნენ ისლამურ (მათ შორის საქართველოს მოწინააღმდეგე) ქვეყნებს, მოკავშირეებად იყენებდნენ და ეყრდნობოდნენ ქრისტიანებს (*Петрушевский, 1970:230*). მალე საქართველო, რომელმაც ვერ გამონახა საერთო ენა ისლამურ სამყაროსთან, ჩათრეული აღმოჩნდა მასთან ახალ, ხანგრძლივ და სისხლისმღვრელ ომებში, რომლებიც ილხანთა სახელმწიფომ გააჩაღა.

საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ოსლამური სამყარო: იდეოლოგიური ბრძოლა და მუშვიდობიანი თანაარსებობა

თურქ-სელჩუკებმა ახალი სული შთაბერეს ორთოდოქსალურ ისლამს — სუნიზმს. მათ გაანადგურეს შიიტი ბუვეიჰიანები ირანსა და ერაყში, სძლიეს შიიტ ფატიმიანებს სირია-პალესტინაში და ენერგიულად ებრძოდნენ ისმაილიტებს. სუნიტი ავტორები ეძებდნენ მახლობელ აღმოსავლეთში თურქთა თითქმის ყოვლისმომცველი ბატონობის იდეოლოგიურ და თეოლოგიურ გამართლებას. მუჰამად ქაშლარი დაახლოებით 1072 წ. თავის წიგნში "დივან ლუღათ ათ-თურქ" წერდა, რომ "თურქებს დმერთმა უბოძა მეფობა, აქცია იხინი ებოქის ხელმწიფეებად, ჩააბარა მათი დროის ადამიანთა ხადავეები და გააბატონა გაცობრიობაზე" (Lewis, 1974:195). რავენდი მოგვითხრობს ხატივზე, ზებუნებრივ იდუმალ ხმაზე, რომელმაც მექაში, ჭააბას ტაძარში თითქოსდა ამცნო იმამ აბუ ჰანიფას (ჰანიფიტთა მაზჰაბის ფუძემდებელს), რომ ვიდრე თურქებს მახვილი უპყრიათ, მისი სარწმუნოება არ გაქრებაო (Bosworth, 1981:33). რავენდი იქვე დასძენს, რომ "არაბთა, ხპარხთა, ბიზანტიელთა და რუსთა მიწებზე მახვილი თურქების ხელშია და მათი მახვილის შიში ყველას გულში შტკიცედ დამკვიდრებულა" (Bosworth, 1968: 15).

თურქ-სელჩუკები, რომლებმაც ხელი შეუწვეეს სუნიტური ისლამის კონსოლიდაციას, ამავე დროს გამოვიდნენ ქრისტიანთაგან ისლამის სამყაროს დამცველთა როლში. დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს დაშლის შემდეგაც მახლობელი აღმოსავლეთის თურქული პოლიტიკური ერთეულები წარმატებით ებრძოდნენ დასავლეთის ქრისტიანებსა და ბიზანტიას.

ქართველი წარმომოების აიუბიანთა გამოსვლას მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკურ ასპარეზზე მოჰყვა თურქული ელემენტის როლის შემცირება, მაგრამ ეთნიკურ კუთვნილებას ისლამისათვის არ ჰქონდა დიდი მნიშვნელობა. აიუბიანთა აღზევება ნიშნავდა ორთოდოქსალური ისლამის პოზიციების შემდგომ განმტკიცებას. ისლამის მძლავრი იდეოლოგიური აპარატი ერთნაირად უჭერდა მხარს როგორც თურქ-სელჩუკებს, ისე აიუბიანებს, რომლებიც სუნიზმის დამცველებს წარმოადგენდნენ.

თურქ-სელჩუკების შემოსევების წინ ისლამის გავრცელების ძირითადი კერა

საქართველოში იყო თბილისის საამირო, რომლის ტერიტორიაც საკუთრივ თბილისით და მიმდებარე მხარეებით (მათ შორის ქარესთავით) იფარგლებოდა. მუსლიმები, მიუხედავად იმისა, თუ როგორი იყო მათი ბატონობის პოლიტიკური ფორმები თბილისში, 1122 წლამდე მტკიცედ ინარჩუნებდნენ აქ თავიანთ პოზიციებს.

VIII ს. შუა ხანებიდან თბილისისადმი ინტერესს იჩენდნენ როგორც ზომიერი, ისე უციღურესი შიიტური სექტები, რომლებიც ცდილობდნენ თავისი გავლენა მოეპოვებინათ ისლამის ამ სანაპირო ოლქში (ხუდრ), მაგრამ, საბოლოოდ, აქ გაიმარჯვა ორთოდოქსალურმა ისლამმა — სუნიზმმა. იბნ ჰალკალი, რომელიც X ს. შუა ხანებში ესტუმრა თბილისს, წერს, რომ მისი მოსახლეობა (იგულისხმება მუსლიმები) წმინდა სუნას მიმდევარი იყო. საფიქრებელია, რომ თბილისის სუნიტებში სხვადასხვა მაზაბის მიმდევართა შორის შადიტები ჰარობდნენ. (ყ. სისაჩაღლიძე, 1976 ა: 36; გ. შიჭაძე, 1983:54-60; ჯაფარიძე, 1989მ:80,83-4, 87-8).

VIII ს. შუა ხანებში პირველად არის დაფიქსირებული და შემდეგ ხშირად გვხვდება ნიხბა ათ-თიფლისი (ათ-თაფლისი). მას ატარებდა არაერთი სუნიტი და შიიტი ღვთისმეტყველი, მუჰადისი, სამართლის მცოდნე (ფაგიჰი), მეცნიერი და სხვ., რომლებიც თავიანთი მოღვაწეობის რომელიმე კუთხით დაკავშირებულნი იყვნენ თბილისთან. ადგილი ჰქონდა არამარტო მუსლიმთა მიგრაციას თბილისისკენ, არამედ მათ ემიგრაციასაც თბილისიდან ისლამური სამყაროს მძლავრ საგაჰრა-სახელოსნო და კულტურული ცენტრებისკენ (ყ. სისაჩაღლიძე, 1976 მ:43-53; ჯაფარიძე, 1989მ:77-88; 1990ა:65-78). თბილისის საამიროში გავრცელდა მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყაროსათვის დამახასიათებელი პოლიტიკური ინსტიტუტები (გ.გამაშვილი, 1964: 331-41). აქ იჭრებოდა არაბული მონეტები. თბილისის ამირებად იყვნენ სხვადასხვა არაბული საგვარეულოს წარმომადგენლები. IX ს. მიწურულიდან XI ს. 80-იან წლებამდე მას განაგებდა ჯაფარიანთა (ბანუ ჯაფარ) არაბული საგვარეულო.

საქარველოს გაერთიანების პროცესში, უკვე XI ს. 30-იანი წლებიდან დღის წესრიგში დადგა თბილისის შემოერთების საკითხიც, მაგრამ ბაგრატ IV-ის ლონისძიებები ამ მიმართულებით უშედეგო აღმოჩნდა, ხოლო შემდეგ თურქ-სელჩუკთა შემოსევებმა გადაავადეს ქალაქის განთავისუფლება მუსლიმთა ბატონობისაგან.

თურქ-სელჩუკთა შემოსევებმა ახალი იმპულსი მისცეს ისლამის გავრცელებას საქართველოს ტერიტორიაზე. 1064 წ. საქართველოში შემოჭრილ სულტან ალფ-არსლანს მიეგება ლორესა და ჯავახეთის მოსახლეობა, რომელმაც "შიიდო მოძღვრება [ქრემარითი] რწმენისა" გამუსლიმებულთა შორის იყვნენ ქართველი დიდებულებიც (ალ-ჰუსაინი: 23ა; შენგელია, 1968:229).

1067 წ. ალფ-არსლანის ხელახალი შემოსევის დროს მოხდა უპრეცედენტო

ეაქტი საქართველოს ისტორიაში: ისლამი მიიღო კახეთის ქრისტიანმა მეფემ აღსართანმა. მან აღიარა მუსლიმური რწმენის ფორმულა ("არა არს დმერთი თვინიერ აღლაჰიხა და მუჰამადი მოციქულია აღლაჰიხა") და წინადაცვითა კიდევ. სულტანმა აღსართანს გაუგზავნა სამართლისმცოდნე (ფაკიჰი), რათა ესწავლებინა მისთვის ისლამის კანონები, ლოცვა და ყურანის სურები (ალ-ჰუსაინი: 26ა-28მ; შენგულია, 1976მ:193).

თურქ-სელჩუკების შემოსევებს თან ახლდა საქართველოში ქრისტიანული საკულტო ნაგებობების ნგრევა, მათ "წმინდანი ეკლესიანი შექმნნეს ხაზლად ჰუნეთა მათთა, ზოლო ხაგურთხეველნი დმრთიხანი - ადგილად არაწმიდებისა მათისა. და მდდელნი, რომელნიმე თვთ შეწირვახავე შინა ხადმრთო [ქ] ხა მხხურპლიხაბა მუნვე მახკლითა შეწირულ იქმნნეს და ხიხხლნი ადრინენეს თუხნი მეუფისათა თანა" (დავით აღმ. ისტ. 1992:160).

ალ-ჰუსაინის ცნობით, აღმ-არსლანმა ჯავახეთში დაანგრევინა ეკლესიები და მათ ადგილზე მეჩეთები ააგებინა (ალ-ჰუსაინი:23ა). ისლამის გავრცელება დამახასიათებელი იქნებოდა ყველა იმ კუთხისა და ქალაქისათვის (დმანისი, რუსთავი, სამშვილდე, ოლთისი და სხვ.), რომელიც თურქ-სელჩუკებმა დაიპყრეს.

ისლამის პოზიციები გაძლიერდა თბილისშიც. აღმ-არსლანის ბრძანებით აქ აიგო საკრებულო მეჩეთი (ალ-ჰუსაინი: 26მ). თბილისში მუსლიმური და ქრისტიანული მოსახლეობის თანაფარდობის შესახებ სხვადასხვა, ურთიერთსაწინააღმდეგო მოსაზრებაა გამოთქმული (იხ. ჩხაჯარაიშვილი, 1973:29; მ.გამაშვილი, 1981:86,96), მაგრამ ამ საკითხზე ზუსტი მონაცემები არ გავაჩნია და გადაჭრით რაიმეს თქმა ძნელია. არაფერი ვიცით მუსლიმთა ეთნიკური შემადგენლობის შესახებაც, მაგრამ საფიქრებელია, რომ XI ს. 60-იანი წლებიდან თბილისში უნდა გაძლიერებულიყო თურქული ელემენტი (ჩხაჯარაიშვილი, 1973:24).

ისლამის ქვეყნებში მცხოვრები საღვთო წერილის ხალხების მსგავსად ქრისტიანულ მოსახლეობას თბილისში ექნებოდა სტატუსი მფარველობაში მყოფი ხალხისა, ზიმშიებისა (აჰლ აზ-ზიმმა). ქრისტიანებს ჰქონდათ საკუთარი საკულტო შენობები. აღ-ჰუსაინი იხსენიებს ერთ ეკლესიას (შესაძლოა, სიონს), რომელსაც თბილისელი ქრისტიანებისთვის ისეთივე მნიშვნელობა ჰქონდა, როგორც ქაბას მუსლიმებისთვის (ალ-ჰუსაინი:23მ; შენგულია, 1976მ:193; თმილისის ისტორია 1990: 163).

დავით IV-ის სამხედრო-პოლიტიკურ აქტივობას, მის ძლევამოსილ ბრძოლას თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ, უნდა განეპირობებინა და განაპირობა კიდევაც ქრისტიანთა მდგომარეობის გაუარესება თბილისში. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ ქალაქი "... ხავეხ იყო ხიხხლითა ქრისტეანეთათა; რამეთუ ოდესმე ყვიან დავდავი და თვნიერ მიზეზიხაგა მოხრნიან რაოდენნი პოვნიან ქრისტეანენი, ზოლო ოდესმე ქარავანსა თანა შემოყოლილთა თურქმანთა ზედა განხენიან შემომავალ-განმავალნი ქრისტე-

ანენი, და ტყუევობა და ხიკუდილბა მიხცნიან; და ესრეთ ისრვოდა ქუეყანა [ა] მრავალ ჟამ" (დავით აღმ. ისტ. 1992:203).

თბილისელი და დმანისელი მუსლიმები იყვნენ ერთ-ერთი ინიციატორნი ანტიქართული მუსლიმური კოალიციის შექმნისა, რომელიც 1121 წ. აგვისტოში დიდგორში სასტიკად დაამარცხა დავით IV-მ. მომდევნო წლებში მან დაიხსნა თბილისი და დმანისი და ამ ქალაქების მუსლიმური მოსახლეობა ქართველი მეფის ქვეშევრდომი გახდა. თურქ-სელჩუკებთან ბრძოლის პროცესში საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში შევიდა შარვანისა და სომხეთის არაერთი ქალაქი (კაბალა, ანისი, დვინი, ყარსი...), სადაც ასევე იყო წარმოდგენილი მუსლიმური მოსახლეობა.

სამხედრო-პოლიტიკურ კონფრონტაციას ისლამურ სამყაროსთან (ქეეყნის შიგნით და მის გარეთ) თან სდევდა მწვავე იდეოლოგიური ბრძოლა ორი რელიგიის აღმსარებელთა შორის. ამავე დროს, საქართველოს სამეფოს ქვეშევრდომობაში მუსლიმური თემების შესვლა განაპირობებდა იმის აუცილებლობას, რომ საქართველოს სამეფო კარს მათ მიმართ გამოემუშავებინა ურთიერთობის გარკვეული ფორმები.

1. ძართული ძრინსტიანობა და ისლამი:

იდეოლოგიური ბრძოლა

ა. იდეოლოგიური ბრძოლის ასპექტები

ჩვენთვის საინტერესო ხანის ქართულ ისტორიულ წყაროებში, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებას, რომელიც მუქ ფერებშია დახატული თურქ-სელჩუკთა შემოსევები, არ შეიმჩნევა აშკარად გამოხატული და ყოველსმომცველი ანტითურქული განწყობილება. ვ.დონდუა წერდა, რომ „ხალხის შემეცნებაში საქართველოს შეურიგებელ მტრად აღიარებული იყო არამართო მუსლიმობა თავისთავად, არამედ უძლიერესი და უაგრესიულესი მისი წარმომადგენელი, საუკუნოვანი თავდამსხმელი — „თურქნი“ (დონდუა, 1973ა:80), მაგრამ ამ თვალსაზრისის დასაბუთება წყაროების მონაცემებით ძნელია. თვით ვ.დონდუას ფაქტობრივად მოჰქონდა მხოლოდ ერთი მაგალითი, როცა თამარის მონაპირეთა დიდ წარმატებად იყო მიჩნეული ის, რომ "ვერცა თურქნი იორის ჰირსა და მტკუარის ჰირსა ხამოვარსა აწყენდეს" (ქც, II, 1959;130). მკვლევარი თვლიდა, რომ თამარის მეორე ისტორიკოსის ამ ცნობაში „თითქოს მყდუნდება ისტორიკოსის წადილი, ირიბი გზით მოაგონოს მკითხველს მეთერთმეტე საუკუნიდან დაწყებული „თურქობის“ საშინელება, მაშინ ახალ სტიქიურ უბედურებად მოვლენილი თურქულ ცხენოსან ლაშქართა თარეშები იმ იორ-მტკვრის სანაპიროზე“ (დონდუა, 1973ა:80).

ლიტერატურული ძეგლებიდან ანტითურქული განწყობილების ერთადერთ მაგალითად არის დასახელებული რუსთაველის "ალაფობდგხ ხაჭურჭლესა მისხა, ვითანათურქალხა". "ნათურქალი", ვ.გაბაშვილის აზრით, „მოსწრებულად გვიხასიათებს თურქთა ალაფობისა და რბევა-თარეშის შედეგებს“. ამასთან, ის მოუთითებდა, რომ ქართველ ისტორიკოსთა ანტიმაჰმადიანური განწყობილება ნამდვილად ანტითურქულ განწყობილებას ნიშნავდა (ვ.გაბაშვილი, 1968:287).

საჭიროა აღინიშნოს, რომ თამარის ისტორიკოსთა ეპოქაში თურქული ელემენტი, რომელიც გაბატონდა მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ვრცელ ტერიტორიაზე, განსხვავდებოდა იმ ძალისაგან, რომელიც მონაწილეობდა თურქ-სელჩუკთა შემოსევებსა და დაპყრობებში. თურქები ეზიარნენ ფეოდალურ ურთიერთობას (ნ.მურბანიშვილი, 1973:67). თურქთა ზედაფენამ დაპყრობილ ტერიტორიებზე თანდათან გადაიღო დაპყრობილი ხალხების მრავალი წესი და ჩვევა, რომლებიც უცხო იყო მომთაბარეებისათვის. არაბულ აღმოსავლეთში, მაგალითად, თურქთა ურბანიზებულმა ზედაფენამ ძალზე მალე შეითვისა არაბული, შეერია ადგილობრივ მოსახლეობას და, როგორც მიხეილ სირიელი წერდა, არაბები და თურქები შეერწყნენ ერთმანეთს ერთ ხალხად (Гусейнов, 1957:104; Семенова, 1990:80). დავით IV-ის მემკვიდრეთა თანამედროვე ართუკიანები, შაჰ-არმენები, სალთუკიანები, ელდიგუზიანები და სხვ. ასევე შორს იდგნენ მათი წინამორბედი თურქმენი ბელადებისაგან, რომელთა ერთადერთ მიზანს ძარცვა-რბევა და ნადავლის მოპოვება წარმოადგენდა.

თურქთა ზედაფენამ განიცადა ირანული და არაბული ისლამიზებული საზოგადოების მძლავრი გავლენა და ის თავად გახდა ამ საზოგადოების ტრადიციებისა და მისწრაფებების გამომხატველი და დამცველი. ქართული ეკლესიისა და სამეფო კარისათვის თურქი სულტნები და ამირები, უპირველეს ყოვლისა, მტრული რელიგიის — ისლამის წარმომადგენლებსა და დამცველებს განასახიერებდნენ. ამრიგად, ფაქტობრივად, იდეოლოგიური ბრძოლა მიმართული იყო არა იმდენად თურქ-სელჩუკთა, რამდენადაც ისლამის წინააღმდეგ. შესაბამისად, მუსლიმ იდეოლოგთათვის ბრძოლა ქართველებთან იყო ბრძოლა „ურწმუნო“ ქრისტიანთა წინააღმდეგ. ნარატიულ წყაროებში აისახა იდეოლოგიური კონფრონტაციის გამოვლინების სხვადასხვა ფორმა.

მოწინააღმდეგის სარწმუნოების დისკრედიტაცია და საკუთარი რჯულის უპირატესობის წარმოჩენა. ისლამის ფუძემდებლის სახელი XII-XIII სს ქართულ ისტორიულსა და ლიტერატურულ წყაროებში სხვადასხვა ფორმით არის დამოწმებული: მუჰამადი (აბს. იყალთოელი: 311v, 312r; თედ. აშუკუტა: 96), მუჰამედი (თედ. აშუკუტა: 98; ძვ. II, 1959:432), მოჰამადი (ძვ. II, 1959:13323), მოჰმადი (ჩახბრესაძე: 1756, 5516), მოჰმედი (ძვ. II, 1959:935), მუჰმედი (აბს. იყალთოელი: 312r; ძვ. II, 1959:599), მაჰმადი (შავთოელი: 824; ბრესთაველი, 10312). მუჰამადი არის "მოციქული" და "წინახწამეტყველი" (აბს. იყალთოელი: 311v; ძვ. II, 1959:935), მაგრამ მის ამ ფუნქციებს, მუსლიმური კონცეფციისგან

განსხვავებით, ეძლევა უარყოფითი კვალიფიკაცია.

ისლამური მოძღვრება მუჰამადზე, როგორც წინასწარმეტყველზე, მკიდროდ არის დაკავშირებული მოძღვრებასთან საერთოდ წინასწარმეტყველებისა და იმ საღვთო წერილის შესახებ, რომელსაც ალლაჰი ადამიანებს გარდმოუვლენს ამ წინასწარმეტყველთა მეშვეობით. ისლამური კონცეფციით, უმაღლესი რანგის მოციქულები: ადამი, ნოე, აბრაჰი, მოსე და იესო ქრისტე იმავდროულად იყვნენ წინასწარმეტყველებიც. თითოეული მათგანი იგზავნებოდა გარკვეულ ტომებთან და ხალხებთან. მუჰამადი ითვლება უკანასკნელ და ყველაზე დიდ მოციქულად და წინასწარმეტყველად, „წინასწარმეტყველების კარებად“ და „წინასწარმეტყველების ბეჭდად“ (ზათიმ ან-ნაბიჰ) (*Петрушевский, 1966:67; Пиотровский, 1991:184; Horowitz, 1974:427-8; Wensinck, 1932:203-4*).

ეს მოძღვრება მიუღებელი იყო ქრისტიანებისათვის. უკვე იოანე დამასკელი უწოდებდა მუჰამადს ცრუ წინასწარმეტყველს, რომელიც შემთხვევით გაეცნო ძველსა და ახალ აღთქმას, ესაუბრა არიანელ ბერს და შემდეგ შექმნა საკუთარი ერესი. ის წერდა, რომ არავინაა იმის მოწმე, რომ ღმერთმა გარდმოუვლინა ყურანი მუჰამადს. გარდა ამისა, იესო ქრისტესგან განსხვავებით, არცერთ წინამორბედ წინასწარმეტყველს არ უწინასწარმეტყველებია მისი გამოჩენა (იდანე დამასკელი, 1992:159-61; *Addison, 1942:26*). არგუმენტი იმის თაობაზე, რომ მუჰამადის, როგორც წინასწარმეტყველის, მოვლინება არ იხსენიება ძველსა და ახალ აღთქმაში, იყო საკმაოდ მნიშვნელოვანი ქრისტიანთათვის ანტიმუსლიმურ პოლემიკაში (იხ. მაგ. *Vryonis, 1971a: 271-72*). ეს არგუმენტი იმავე დროს საკმაოდ მტკივნეული იყო მუსლიმთათვის, რომლებიც ცდილობდნენ დაემტკიცებინათ, რომ ქრისტემ იწინასწარმეტყველა მუჰამადის მოციქულობა (ასეა ვურტანში: 616), რომ ამის შესახებ ნათქვამი იყო სახარებაშიც, მაგრამ ქრისტიანებმა ამომალეს ის (დათიაშვილი, 1976:92-3).

შუა საუკუნეების აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ქრისტიანი თეოლოგები არ ცნობდნენ წინასწარმეტყველად და მოციქულად მუჰამადს, რომელიც უარყოფდა ქრისტიანული რწმენის ძირითად დოგმატებს (*Yomm, 1976:99; Журавский, 1990:26-7* და მზგ; *Addison, 1942:28; Hourani, 1980:4,8*), ბუნებრივია, რომ იგივე თვალსაზრისი გაბატონებული იყო ქრისტიანულ საქართველოშიც. მუჰამადი გამოცხადებულია როგორც „ცრუ მოციქული“, „უსჯულო“, „ცრუ წინასწარმეტყველი“ (წამყმა აჩილ მუფისა: 250; დაჯ. და კონსტ. წამ., 489; იგ, I, 1955:251; აბს. იყალთოელი: 311 v). იოანე შავთელი მას უწოდებს „მეზღაპრება, ცფუდ ფედაპმბრება (სპარს. წინასწარმეტყველი), ღმრთიხა არმართლად მქადაგებელხა“ (შავთელი: 823). ამავე დროს მუჰამადი არის „მიღწი იგი სჯულისმდემლი“ (წამყმა აჩილ მუფისა: 252), „ხიმვა-მრუმე-ბით, არაწმიდებით, ჩუკნა-ლირწებით ხჯულთა მპყრობელი“ (შავთელი, 822). ამ შემთხვევაშიც ქართული ქრისტიანობა ხარკს უხდიდა იმ ტრადიციას,

რომელიც იოანე დამასკელიდან მოყოლებული (იოანე დამასკელი, 1992:164-65) მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე (Yomn, 1976:101-2; Журавский, 1990:28) ბრალს სდებდა ისლამის ფუძემდებელს "დგდათა მიმართ აღკურნაყრილად ცხოვრებაში" (მცბ. აბხ. იყალთოელი: 312r).

რადგანაც მუჰამადი „უსჯულო“, „ცრუ მოციქული და წინასწარმეტყველია“, მისი სარწმუნოება — ისლამი, მუჰამედის, მუჰმედის, მაჰმადის სჯული, "ხჯული მოამედისა შიერ ქადაგებული" (ქც, II, 1959:43,59,185), არის „ცრუ სჯული“. ამ სარწმუნოების აღმსარებელთ და მიმდევართ ეწოდებათ ისლამნი (ჩახსტუსაძე: 9712), ისლიმნი ან ისლემნი (ქც, II, 1959:11, 14,67,70), მუსლუმანი (ქც, II, 1959: 93), მუსლუმანი (ქც, II, 1959: 5, 107 ; ჩახსტუსაძე: 3215, 6515), მუსლუმანი (ქც, II, 1959: 131), მოჰმადის ტომნი, მოჰმადიანი (მრ.მოჰმადიანნი) (ჩახსტუსაძე: 1756 1860; ქც, II, 1959:131), მამადიანი (ქც, II, 1959:5), მაჰმადის რჯულის მჭირავნი (ბუხთაჯული, 1951:10312). გარდა ამისა, მუსლიმთა მნიშვნელობით, მიუხედავად მათი ეთნიკური კლთვნილებისა, XII-XIII სს. ქართულ წყაროებში გამოიყენებოდა, აგრეთვე: სპარსი (ვ.გამაშვილი, 1968:275-79), აგარიანი (ქც, II, 1959:5-6), აგარის ერი და აგარის ტომი (ჩახსტუსაძე: 3216; 7612), აგარის ნათესავი (ქც, II, 1959:75), ისმაიტელი (ქც, I, 1955:351; II, 1959:5-6) და სარკინოზი, სჯულით სარკინოზი (ქც, II, 1959:8, 11, 71,101) — ის ტერმინები, რომლებიც ადრეულ ქართულ წყაროებში არაბის მნიშვნელობით იხმარებოდა.¹ „ცრუდრჯულნი“ არიან მუსლიმები, სარკინოზები (ქც, II, 1959:101). აბასიან ხალიფას თამარის პირველი ისტორიკოსი უწოდებს "ცრუ ხჯულისა მდებელსა ხარგინოზობისაზა" (ქც, II, 1959:11). ოდიოზურია ისლამის შეფასება ქართველ მეხოტბეთა პოეზიაში. იოანე შავთელი ისლამს უწოდებს "მაჰმადის ხჯულსა გარდალაჯულსა, ბილწად ხაჭიქელ-ხაბახრობელსა" (შავთელი: 821). ჩახსტუსაძე მუსლიმებს აბასიათებს როგორც "აგარის ერთა ხალმოვიერთა" (ჩახ-

¹ აგარი, პაგარი იყო ბიბლიური აბრაჰის ხარკა. მისი ვაჟი შვილი ისმაილი ითვლება არაბთა ეთნარქად. „აგარის ძენი“ (*Bany Hagar*) არაბების მნიშვნელობით იხმარებოდა სირიულში. სირიულშივე არაბებსა და მაჰმადიანებს აღნიშნავდა *hagra* (კ. წერეთელი, 1981:197). ისმაიტელი მომდინარეობს ისმაილიდან. სარკინოზს ჭიანჭერი განმარტავდა როგორც „სარას ძაღლს“ (ქც, I, 1955:230). ასეთი „ეტიმოლოგია“ ეყრდნობა ბერძნულს: *Σαρακηνός* (სარაკენოს). სარკინოზი გააზრებულია, როგორც *Σάρρα* (საკ. სახელი სარა) და *κῆνος* (ნათ. *κυστός*), „ძაღლი“ (კ. წერეთელი, 1981:199). იოანე დამასკელის განმარტებით ეს სახელწოდება მომდინარეობს სიტყვებიდან, „სარას კენუს“, რომლებიც აგარმა უთხრა ანგელოზს: „სარა კენინ მი არელისენ“, ანუ სარამ მე ცარიელი გამიშვა, განმიტვეო, (იოანე დამასკელი, 1992:159; *Sweetman*, 1/1, 1945:64). რ.საუთერნი წერს, რომ ამ სიტყვის ახსნა, შესაძლოა, მოეპოვება ისიდორს: ეს არის *Sarageniti* — სარას შთამომავალი, ან ასე იწოდებიან ისინი თავიანთი სირიული წარმოშობის გამო *quasi Syriгенаe* (*Southern*, 1962:17, შგნ. 11).

ბრუხაძე: 3216). ისლამის მიმართ უფრო თავშეკავებულია რუსთაველი. მაგრამ მის პოემაშიც, როგორც აღნიშნავდა ვ. დონდუა, მუყარნი და მუსლიმნი სასაცილო როლში გამოდიან, თითქოს ყველას მხსნელი „მუსაფი“ (ყურანი) მათ განსაცდელის ქამს ვერავითარ შემწვობას აძლევს და მხოლოდ სისულელეს „აჩმაზვინებს“ (დონდუა, 1973 მ: 109); უარყოფითია დამოკიდებულება მუსლიმთა რიტუალებისადმი. ასე, მაგალითად, მუსლიმთა მარხვა თამარის პირველი ისტორიკოსის მიერ შეფასებულია როგორც „შეგინებული მარხვა“, „ბილწიხა ხჯულისხა მათი მარხვა“, ხოლო ქადაგება „ბილწიქადაგება“ (ქვ, II, 1959:101,102).

მუსლიმთათვისაც ქრისტიანები, მათ შორის ქართველები, იყვნენ „ურწმუნოები“. „ურწმუნოთა სახლად“ ხდება მუსლიმთა ის სამფლობელოები, რომელთაც ქართველები დაეუფლნენ. ასე, მაგალითად, 1206-7 წ. როცა ქართველებმა საბოლოოდ დაიბყრეს ყარსი, არაბი მემატიანის თვალსაზრისით ის „გადაიქცა ურწმუნოთა სახლად (დარ შირქ) მახ შემდევ, რაც იყო ერთდმერთიანობის სახლი“ (იზნ ალ-ასიბი, XII:256).

ჭუვეინი წერს, რომ ჯალალ ად-დინმა შალვა ახალციხელის სიკვდილით დასჯის შემდეგ დალაშქრა საქართველო და არბევდა მას, „ხანამ ბოლოხ და ბოლოხ ჭეშმარიტებამ არ ხდლია ხიფრუხ“ (ჯუჯუინი, 1974:31). სპარსელი მემატიანის თვალსაზრისით, როგორც ირკვევა, ისლამის რწმენა — ჭეშმარიტებაა, ქრისტიანული კი — სიცრუე.

იმად ად-დინ ალ-ისფაჰანი, როცა ის აღნიშნავს ყარა-სონყურის გამარჯვებას ქართველებზე, წერს, რომ ღმერთის ერთარსობის (აჰლ ათ-თავჰიდ) მიმდევრებმა სძლიეს სამების მიმდევართ (აჰლ ათ-თახლიხ). ამის შედეგად კარგმა საქმემ გამარჯვა უკეთურებაზე (ალ-ისფაჰანი / ალ-მუნღაბი, 1900:173), ამ ცნობაში სამება ოდიოზური მნიშვნელობით იხმარება.

როგორც ცნობილია, მოძღვრება სამების შესახებ ქრისტიანული ღვთისმეტყველების უმთავრესი დოგმატია, რომლის მიხედვითაც ღმერთი ერთია თავისი არსებით, მაგრამ ამავე დროს ის არის „სამგვამოვანი“, სამი ჰიპოსტასის მქონე: მამა ღმერთი, ძე ღმერთი და სულიწმიდა.

სამება, როგორც ის არის წარმოდგენილი ყურანში, არ ეთანხმება საეკლესიო საბჭოების მიერ ფორმირებულ დოქტრინებს. ყურანში სამება შედგება ღმერთის, იესოსა და მარიამისაგან (Anawati, 1973:83; Wolfson, 1976:304). ამ ტრიადაში სულიწმიდა არ ფიგურირებს. ყურანის თანახმად, ალლაჰმა გამოგზავნა ანგელოზი ადამიანის სახით, რომელსაც ეწოდება ჩვენი სული (ყურანი: 1916), რათა გამოეცხადოს მარიამს, რომ მას დაებადა ძე. ძე დაიბადა ზებუნებრივად, ქალწული მარიამისაგან, ალლაჰის მიერ შთაბერილი სულით და შემქმნელი სიტყვის „ქუნ“ („იქმენ“) ბრძანებით. იესო, რომელიც ყურანში სხვადასხვა სახელით (იხ. ქვმთ) იხსენიება, მიეკუთვნება ალლაჰთან დაახლოებულ პირებს, ე. ი. მსგავსია უმაღლესი ანგელოზებისა (Потровский, 1991:119). მარიამს აცნობეს, რომ იესო იქნე-

ბოდა ალლაპის მოციქული, საღვთო წერილის მქადაგებელი და სასწაულომოქმედი, მაგრამ, ამავე დროს ყურანში ხაზგასმულია ის, რომ იესო არის ალლაპის მონა (ყურანი: 4359) და არა მისი ძე და ღვთაება (ყურანი: 575; 930). ისლამი უარყოფს იესოს ღვთაებრიობას.

ყურანის მთელი რიგი აიებისა მიმართულია სამების წინააღმდეგ: "იწამეთ ალლაპი და მისი მოციქულები და ნუღა იტყვით არისო სამება" (4169). "ურწმუნონი არიან, რომლებმაც თქვეს: ალლაპი მესამეა ხამისაგან, რადგანაც არა არს ღმერთი, თვინიერ ერთადერთი ღმერთისა" (576); "მესიამე მარიამისა, მხოლოდ მოციქულია" (578). "ის არის იესო, ძე მარიამისა, ხიტყვა ჭეშმარიტი, რომელიც ვეჭვებათ. არ ეგების, რომ ალლაპმა იყოლიოს შვილები, დიდება მას" (1934-5). "თქვეს ებრაელებმა: 'უზადრი (ეზრა-გ.ჯ.) არისო ძე ალლაპისა. და თქვეს ქრისტიანებმა: იესო არისო ალლაპის ძე. ეს ხიტყვები მათი ბაგეებიდან ჰგავს ხიტყვებს ურწმუნოთა, ალლაპიმც დახოცავს მათ"(931). "ალლაპი მარადიულია, არ უშობია და არც შობილა" (ყურანი:112-3; Sweetman, I/1, 1945:31 და მზვ; Wolfson, 1976:305).

მუჰამადმა უარყო სამების დოგმატი, რადგანაც მასში ხედავდა შირქ-ს, ალლაპის მოზიარეობას, მრავალღმერთიანობას. ალლაპი ერთადერთია, მას არა ჰყავს მოზიარე (ლა შარიქა ლაჰუ) და როგორც აღინიშნა, არ უშობია და არც შობილა (ლაშ მალიდ ვა ლა აჟლაღუ). იესო არის მხოლოდ მოციქული ალლაპისა და მისი მონა (*Петрушевский*, 1966:68) და არა ძე ალლაპისა, მეორე „გუამი“, ჰიპოსტასი სამებისა. ყველა ის, ვინც ამტკიცებს საწინააღმდეგოს, არის მუშრიქი, პოლითეისტი, მრავალღმერთიანობის ამლიარებელი, ურწმუნო. სამების მიმდევრები, ამდენად, არიან ურწმუნოები. 'იმაღ ად-დინ ალ-ისფაჰანის თანახმად, ქართველები, როგორც სამების მიმდევარნი (აჰლ ათ-თახლის) არიან ურწმუნონი, რომელთა დამარცხებაც ალლაპისათვის სასურველი საქმეა.

თამარის პირველი ისტორიკოსი ისლამს ზოროასტრიზმთან აკავშირებს, რათა კიდევ უფრო დაამციროს ის. როცა ქართველების წინააღმდეგ აღდგნენ ერაყისა და ზორასანის სულტანი და ბაღდადის ხალიფა, მათ "მებნეს ცეცხლითა განლუულნი ძ(უ)აღნი ზორო(ა)ხტროხისნი, რომელი იყო პირველ [ი] მეფე და ვარსკვლავთ-მრიცხველი ხბარსთა შორის, რომელთათუხ ით[ქ]უა ესრეთ: "ვიდრემდის გაქუნდეს ესე, არ მოაკლდეს მეფობა ხბარსთა"²

² ქართული წყაროს ეს პასაჟი საგანგებოდ განიხილა ვ.გაბაშვილმა. ის საესებით მართებულად აღნიშნავდა, რომ ამ ამბავს „არაფერი საერთო არა აქვს ოფიციალურ მუსლიმურ თვალსაზრისთან“ და ის შეიძლება აიხსნას იმ მკვიდრო კავშირის საფუძველზე, რომელიც „სპარსულ ტრადიციებსა და ისლამს შორის არსებობდა“ (ვ. გაბაშვილი, 1968:280-81).

(ისტ. და აზმ. შარაჯანდ., ძვ, II, 1959:11).

მემატიანე სხვა ადგილზე კიდევ უფრო მკაცრ ბრალდებას უყენებს მუსლიმებს: "აწ თქუახ ხიტყუამან ესეგა ხაძნაური და ხაბრალო. ვინათგან ხიბრძნედ და მეცნიერობად ნათესავსა აგარიანთასა აქუხ ხაქმე გრძნეობისა და მოგუობისა განსწავლილთა იუნიტანისაგან"³. ისინი "შემდგომითი შემდგომად არიან მჩხიბავნი, მწამლველნი, უარისმყოფელნი დმრთიხანი" (ძვ, II, 1959:76).

ვალში ქართველებს არც მუსლიმები რჩებოდნენ. „ურწმუნო“ ქართველები ეშმაკის, სატანას „მეგობრები“ და „მიმდევრები“ არიან (ჯუჯუინი, 1974:31,32). ისინი სატანას შეგონებით მოქმედებენ. ჭალალ ად-დინის წინააღმდეგ ბრძოლის დროს ქართველებმა ამოად დაიძიდეს თავი, რადგანაც "მათ გამარჯვება აღუთქვა ხატანამ". ყურანის მიხედვით კი "ხატანა მხოლოდ ცრუ დაპირებებს იძლევა" (იზნ ალ-ასიბი, XII: 450; ყურანი: 4:119).

მუსლიმთა მხარეზე მაღალი ალლაჰია. იზნ ალ-ასირი თავის თხზულებაში ხშირად შესთხოვს ალლაჰს, რომ მიხედოს მუსლიმებს, გამოუგზავნოს ქართველთა წინააღმდეგ პიროვნება, რომელიც დაიცავს ისლამის საზღვრებს და შურს იძიებს მუსლიმთათვის (იზნ ალ-ასიბი, XII: 204,435). ეს ალლაჰმა მოუტანა სიხარული მუსლიმებს შემახიასთან, როცა ერთმნეთს წაჰკიდა ქართველები და ყივჩაღები და ამით იხსნა სულტანი მაჰმუდი (იზნ ალ-ასიბი, X:615-16). 602/1205-6 წ. ხლათი ქართველთა შეტევის დროს მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა, მაგრამ "აღლაჰმა იხსნა ისინი [მუხლიმები], მათი [ქართველების] ბოროტებისაგან" (იზნ ალ-ასიბი, XII:241) და, ბოლოს, სწორედ "შადალმა აღლაჰმა მიხედა [იხლამის] ქვეყნის ხაგოდავ ხალხს წყალობის თვალთ, შეიწყალა ისინი და გაუგზავნა მათ ჯალალ ად-დინი... და [მან] შური იძია ქართველებზე იმიხთვის, რაც მათ გაუკეთეს იხლამსა და მუხლიმებს" (იზნ ალ-ასიბი, XII:435).

ქრისტიანი ქართველთა თვალსაზრისით ღმერთი „ურწმუნო“ მუსლიმთა წინააღმდეგ ბრძოლაში მათ მხარეზეა. დიდგორში, ქართველი მემატიანის თანახმად, დავით IV-მ იმიტომ გაიმარჯვა, რომ "კელი მადლისაჲ შეეწეოდა, და ძალი ზეგარდამო ჰფარვიდა მას; და წმიდაჲ მოწამე გიორგი განსხადებულად და ყოველთა ხაზილველად წინა-უძღოდა მას და მკლავითა თუხითა მოხრვიდა ზედა-მოწვეწულთა უხჯულოთა მათ წარმართთა" (დავით აღმ. ისტ., 1992:191).

მიუხედავად იმისა, რომ 1163 წ. ლორესა და დმანისს შორის მდგომ გიორგი III-ს მუსლიმები მოულოდნელად დაეცნენ თავს, მეფეს უმნიშვნელო დანაკარგი

³ იუნატინის შესახებ იხ. კეკელიძე, 1962:216, კეკელიძე, 1973:24, შენ.36.

ჰქონდა. არა მარტო იმიტომ, რომ მან გამოიჩინა "განსაკუთრებული ხიმკნე და ხიქუელე," არამედ იმის გამო, რომ მას დაეხმარა "კელი ხაუფლო" (ისფ. ღა აგმ. შარაგანდ., ოც, II, 1959:14).

მოწინააღმდეგის სახელმწიფო მოღვაწეთა და სამხედრო ძალების დამცირება. საქართველოს მეზობელი შარვანისა და არრანის მუსლიმ პოეტთა შემოქმედებაში მალალი შეფასება ეძლევა ქართველ მეფეებს დემეტრე I-სა და თამარს (სტოფნაძე, 1990:55-8; გ. შერაძე, 1976:62). მაგრამ, ჩვეულებრივ, მუსლიმი ავტორები მიმართავენ "ურწმუნო" ქართველ სახელმწიფო მოღვაწეთა დამცირებისა და დისკრედიტაციის მეთოდს.

იბნ ბიბი თამარს ადარებს ბილკისს (იბნ მიმი :33). ბილკისი საბას (სამხრეთ არაბეთი) ბიბლიური დედოფალი თავის ქვეშევრდომებთან ერთად, სატანისაგან მოტყუებული, თავიანთ სცემდა არა ალლას, არამედ მზეს (*Carra de Vaux*, 1974:63; *Пютровский*, 1991 მ:41-42). იბნ ბიბი თამარს მხოლოდ რუქნ ად-დინზე გამოიხურება არ აკმარა და სხვა ავტორული ცოდვებიც მიაწერა. თამარი, თურმე, თანახმად არაბული ანდაზისა "ქალებს აქვთ ბუნებრივი მიდრეკილება ვენებისაკენ," სადაც კი წააწყდებოდა კვალს ლამაზოვება და ტბილად მოუბარი უფლისწულისას, მასზე სიყვარულის ვნების ენაზე სიმღერებს თხზავდა და იყენებდა ოქროს და სიტყვას, რათა სასურველი მსხვერპლი თავისი სურვილების ბაღში გაება (იბნ მიმი: 33; *Canard*, 1969:7; ნაჭობვილი, 1988:70). მ.კანარმა, რომელმაც კრიტიკულად შეაფასა იბნ ბიბის ეს ცნობა, ასეთი ახსნა მოუძებნა მას: „მმართველობა ქალისა, დედოფლისა, აღმოსავლეთში, განსაკუთრებით კი მუსლიმებს, შეეძლოთ აღეთქვათ როგორც შეურაცხყოფელი და არაჩვეულებრივი. დედოფლები, რომლებიც ხდებოდნენ არამარტო მეფეების ცოლები, არამედ თვითონ ახორციელებდნენ უმადლეს ხელისუფლებას და ჩრდილავდნენ თავიანთ მამაკაც ქმრებს... ყოველთვის წარმოადგენდნენ კრიტიკის ობიექტს“⁴ (*Canard*, 1969:8-9; *Бердзე*, 1984:71).

პირველად იბნ ალ-ასირთან გვხვდება და შემდეგ, სხვა არაბ ავტორთა თხზულებებში გავრცელდა რუსუდანის სამიჯნურო თავგადასავლები (იბნ ალ-ასირი, XII:416-17; აბუ ლ-ფიდა, III:133; იბნ თაღბი-მატი, VI:259). რაც არ უნდა რეალური საფუძველი ჰქონდეს მათ (მდრ. ჰირაჯ. განმარკვი: 155), ამ გადმოცემებში აშკარად შეინიშნება მუსლიმთა გაღიზიანება. მათთვის აუტანელი იყო საეკიელი არზრუმის გამგებლის ვაჟისა, რომელმაც რუსუდანზე ქორწინების საზღაურად დათმო ისლამი და გაქრისტიანდა. ეს უკიდურესი გაღიზიანება ხშირად გამოსკვივის იბნ ალ-ასირის თხზულებაში და როცა ჯალალ ად-დინმა სძლია ქართველებს, არაბმა მემატიანემ ნიშნის მოგებით გაიხსენა ალლასის მოციქულის

⁴ მ.კანარის აზრით, თამარისა და რუსუდანის სახეებთან დაკავშირებული გადმოცემები აისახა შუა საუკუნეების არაბულ ხალხურ რომანში „სირათ ალ-ამირა ზათ ალ-კიმმა“ (*Canard*, 1969:14 და შმდ.). ამ რომანში უაღრესად ოდიოზურად არის დახასიათებული ქართველთა დედოფალი ბუხთუსი (ფატიმას ცხოვრება : 166-67).

მუჰამადის სიტყვები: "არ ექნებაო წარმატება ხალხს, რომლის ხაქმე-
ებხაც განაგებს ქალი"(იზნ ალ-ასიბი, XII:436). რაც შეეხება ჭუვეინის, მან
ქართველთა შესაფასებლად პირველი მართლმორწმუნე ხალიფას აბუ ბაქრის
(632-634) ნათქვამი დაიმოწმა: "მდაბალია ის, რომელსაც ქალისთვის თავისი
ხაქმეებიჩაუბარებია"(ჯუჟეინი, 1974:30). როგორც იბნ ალ-ასირი, ისე ჭუვეინი
ვერ ფარავენ სიხარულს იმის გამო, რომ მარცხი განიცადა ხალხმა, რომელსაც
მართავს ქალი.

იმად აღ-დინ ალ-ისფაჰანისთვის საძულველი პიროვნება ივანე აბულეთის
ძე, რომელმაც აიღო განჯა. მემატინე წყევლა-კრულვას უთვლის მას (ალ-ისფა-
ჰანი/ალ-მუნდაბი, 1900:173; ჯაფაბიძე, 1992ა:122). ან-ნასავის მიხედვით შალ-
ვა ახალციხელი "ერთი ყველაზე ცნობილი ეშმაკია" (ან-ნასავი, 1973:158).
ჭუვეინი კი წერდა, რომ შალვა და ივანე ახალციხელები იყვნენ "ეპოქის ყოველ-
გვარი არეულობებისა და შფოთვის ამტკნთა მეთაურები". ამასთან, შალვა
"ადის ტომის მამაკაცს ჰგავდა ტანის სიდიდითა და წარმოხადგობით,
კეთილშობილი დირხებითა და ძლიერებით" (ჯუჟეინი, 1974:29). ამ უკანას-
კნელი, ვითომდაც საქებარი დახასიათების მიღმა სხვა აზრი ძვეს. ყურანსა და
მუსლიმურ გადმოცემებში 'ადის არაბეთის ერთ-ერთი ძველი ხალხია, რომელიც
დაიღუპა. ყურანი მოგვითხრობს 'ადის ტომელთა კეთილდღეობაზე, მათ მალალ
ტანზე და, ამავე დროს, მათ ურწმუნოებაზე. ისინი ისე გაამაყდნენ, რომ უარი
თქვეს ყური ეგდოთ ალლაჰის შეგონებებისათვის და ამისათვის დაისაჯნენ. ქარი-
შხალმა აღგავა 'ადიტები პირისაგან მიწისა (Пуотровский, 1991ა:12; Buhl,
1974:13). ამდენად, ჭუვეინის ნართაული მინიშნებით, შალვას, როგორც ურწმუ-
ნოს, დაღუპვა ელის, რაც მოხდა კიდევ.

ქართველი მემატინეებისათვის, საერთოდ, არ არის დამახასიათებელი მუს-
ლიმ სახელმწიფო მოღვაწეთა განურჩევლი დისკრედიტაცია. ცნობილია და და-
საბუთებულა ის მალალი შეფასება, რომელიც მისცა მალიქ-შაჰს დავით აღმაშე-
ნებლის ისტორიკოსმა (ქც, I, 1959:321; ჯ.გამაშვილი, 1968:292-93). იმავე
მემატინემ "გაცი დაჰჰანი"ე.ი. გიორი, მამაკი, გამბედავი (Brosset, 1849:214;
ჩხვიძე, 1984:14) და "მრავალდონე" უწოდა ნაჰმ აღ-დინ ილ-ლაზის. ყმათაღ-
მწერელი მუქ ფერებში ავეიწერს ზვარაზმელთა შემოსევას, მაგრამ როცა მოგვი-
თხრობს ჯალალ აღ-დინის სიკვდილს, არ კილავს მას: "ხულტანი ჯალალდინ
მოიკლა, და აქა შინა დახრულდა ხრულიად კელმწიფობა მაღალი"(ქც,
II, 1959:185). და მაინც, არც ქართული წყაროებია თავისუფალი მოწინააღმდე-
გის დამცირებისგან. ეს უპირველესად ეხება სელჩუკთა სულტან მამზულს, რომე-
ლიც „ბრწლდა შინისაგან“ დავითისა (დავით აღმ. ისც., 1992:198). გიორგი
III-ის წინააღმდეგ დარაზმული მუსლიმი გამგებლები თამარის პირველი ისტო-
რიკოსის მიხედვით არიან "მხგავხად მკვეთახა აღმღვხველი კვილთა"(ქც,

II, 1959:6) და სხვ.

იბნ ალ-ასირი აკრიტიკებს იმ მუსლიმ გამგებლებს, რომლებმაც შეწყვიტეს ქართველთაგან ისლამის საზღვრების დაკვა, მიეცნენ განცხრომასა და გართობას (იბნ ალ-ასირი, XII:256). სამაგიეროდ ის განადიდებს ჯალალ ად-დინს, რომელმაც სძლია ქართველებს და აიღო თბილისი: "ეს იყო დიდებული დაპყრობა და მისი [ჯალალ ად-დინის] ადგილი განდიდდა ისლამის ქვეყნებში და მუხლიმებში. და ეს იმიტომ, რომ ქართველები დიდი ხნის მანძილზე უხამართლოდ ეპყრობოდნენ [მუხლიმებს] და რასაც ხურდათ, იმას უკეთებდნენ... და მათ ხელს ვერავინ უშლიდა... და უქმნა [ჯალალ ად-დინმა] ქართველებს ესე ხაქმენი და დიდება მას, ვისაც ხურს რამე და თქვა: "იქმენ" და იქმნა (იბნ ალ-ასირი, XII:451,453).

ხვარაზმ-შაჰის ქედება ზემომოტანილ ცნობაში შედარებულია ლმერთის — ალლაჰის ქედებასთან, მის შემქმნელ სიტყვასთან "ქუნ" ("იქმენ"), რომლის წარმოთქმითაც მან შექმნა სამყარო, ადამი, იესო ქრისტე. ჯალალ ად-დინის მიერ საქართველოს მოოხრების აღწერის დროს ან-ნასავი სიამაყით აღნიშნავს, რომ მუსლიმებმა ამ ქვეყანაში მიაღწიეს ისეთ ადგილებს, სადაც მანამდე არ აფრიალებულა ისლამის დროშა და არ წაკითხულა ყურანის არცერთი სურა და აია (ან-ნასავი, 1973:161).

ასევე, ქართველი მემკვიდრეები ქართველ მეფეებს დამსახურებაში უთვლიან ისლამის წინააღმდეგ ბრძოლებსა და ამ ბრძოლებში მოპოვებულ წარმატებებს. დავით IV-მ "... დახცნა წარმართნი, მოხრნა ბარბაროზნი... მეოტად წარიქვივნა არაბნი, იავარად იხმაიტელნი, მტუერად დახსნა ხპარხნი, ხოლო გლეხად მთავარნი მათი" (დავით აღმ. ისტ., 1992:206). გიორგი III-მ "რა იპყრა შარავანდედი მეფობისა, შუდ ხამეფოდ განწებებული, აღმკვლმან ზენათა ბოროტითა და გვრგვინითა, აღიჭურნა მკლავნიცა მუხრვად და მოწყუედად წინააღმდეგობთა ქრისტეს ხჯულისათა: აგარიანთა, იხმაიტელთა დამამადიანთა" (ისტ. და აზმ. შარავანდ., დგ. II, 1959:5).

თამარის დროს "მოაკლდებოდეს ძალხა მოჰმადიანთახა, და მცემელიცა ებანსა, რამეთუ ქრისტიანეთა ორდანიონი კმოვანობდეს კიდით კიდემდე. დაშრტა ხახოება მუხურმანთა, და ყოვლითურთ უდონონი დონე-ყოფდეს, რათა წყალობად მოიზიდონ წყალობის-მოყუარე თამარი" (მას. ეგთ-სმობლ. დგ. II, 1959:131-32).

ორივე მხარე ცდილობს განჭიქოს და დაამციროს მეტოქის სამხედრო ძალები და განადიდოს საკუთარი. გარნისის ბრძოლის წინ ჯალალ ად-დინის სიახლოვით "ქართველებს დამბლა დაეცათ. ისინი მიშმა და მწუხარებამ მოიგვა... ისინი იმედოვნებდნენ, რომ ხულტანი დათანხმდებოდა ზავზე და გადაურჩებოდნენ არწივის თავდასხმასა და ზღვის მორევს"

(ან-ნასაჯი, 1973:157). ჯალალ ად-დინის მემატიანის ცნობით ქართველთა ყვირილმა, რომელსაც შეეძლო გაეგო ვარსკვლავთა საფენი და მათმა მრავალრიცხოვნობამ სულტანი ისე შეაშინა, როგორც მგლებს ეშინიათ ცხვრის ფარისა და ლომებს — მოხეტიალე ჭოგებისა (ან-ნასაჯი, 1973:157). დამარცხებული ქართველები მასთან მივიდნენ "დამცირებულთა მორჩილებით, ისე როგორც დამნაშავეები მიდიან [ჯოჯოხეთის] ცეცხლთან. და მათი ხახვები დაფარული იყო ურწმუნოების მტვრითა და დამძიმებული - წარუმატებლობის ხიხუხტით" (ან-ნასაჯი, 1973:158).

ასეთივე მაგალითები შეიძლება მოვიტანოთ ქართული წყაროებიდანაც. დავით IV თბილისთან დაუდარაჯდა თურქებს და "მხწრაფლ შთაბრიალდა ვითარცა არწივი, და დააბნივა ვითარცა გაკაბნი" (ქც, I, 1955:350). ბასიანში, სადაც ქართველები მოულოდნელად დაეცნენ რუქ ად-დინს: "[წარიკუთვა] ხახოება მეფისა მათისა. ზოლო ივინი განკრთეს" ... ქართველებმა "მიმართეს ხპარხთ-კერძ. და ვითარ ნადირხთეს მოხწრაფე იქმნეს მონადირე, ეგრეთ მხწრაფლ მოეტევენეს ერთ-კერძო ხოხლან დავით და ერთ კერძო ზაქარია... და ვითარ მგელნი ცხოვართა, ეგრეთ შეუფვივდეს ურიცხუბა მას ხპახა შინა ხულტინახა" (ისც. და აგმ. შარაჯანდ., ქც, II, 1959:96-97).

დამამცირებელია დამარცხებული მტრის აღწერაც: "და იხილვებოდა ხაქმე საკურველი რამეთუ თუთ იყვნეს მხახურ თუხისა შეკრვისა, რომელნი განერნეს პირსა მაკვლისახა. უდიდესი მათი შეიკროდა უმგროხისა მიერ თუხისა, და უწარჩინებულესი მათი მოიყვანებოდა გამობმული ძუახა ცხენისახა, და ერთითა ხაბლითა ერთისა მიერ კაცისა შეიკროდა ოცი, და თმითა გამოვებოდა ერთი-ერთხა, ყრმისა მიერ მგირისა უმჯობესნი მბრძოლთანი მოიყვანებოდეს ვითარცა თიკანნი. გამოიძივნეს ყოველნი ადგილნი და გაქვეულთა კოცდეს, ზოლო ნეშტთა ვითარცა მართუეთა ქათამთახა მოჰკრეფდეს" (ბახ. ეზოხმომდ., ქც, II, 1959:139).

კამათი თეოლოგიურ საკითხებზე. ცნობილი ქრისტიანული იოანე დამასკელის (გარდ. 750 წ.) დროიდან სათავე დაედო ანტიმუსლიმური ტრაქტატების შექმნას. ასეთ ტრაქტატებში მოთხრობილია, თუ როგორ უპირისპირდებიან ერთმანეთს ქრისტიანი და მუსლიმი მოაქეჩეები, რომლებიც კამათობენ ქრისტიანული და მუსლიმური თეოლოგიის ძირითად საკითხებზე. კამათი ჩვეულებრივ მთავრდება ხოლმე ქრისტიანის გამარჯვებით, რომელიც წარმატებით იცავს ქრისტიანული რწმენის დოგმებს, თვალსაზრისებს და აბათილებს, აცამტყვერებს მუსლიმურს.

საოცარია, მაგრამ XII ს-მდე ქართული მწერლობა არ იცნობს რაიმე ორიგინალურსა თუ ნათარგმნ ანტიმუსლიმურ პოლემიკურ ტრაქტატს. არ თარგმნილა იოანე დამასკელის "ქრისტიანისა და ხარგინოზის კამათი" („Disputation

christiani et saraceni“), რომელიც ფართოდ იყო გავრცელებული შუა საუკუნეების ქრისტიანულ აღმოსავლეთში. იოანე დამასკელის მთავარი ფილოსოფიურ-დოგმატიკური თხზულების “ცოდნის წყაროს” ასევე მხოლოდ ნაწილობრივი ქართული თარგმანი მოგვეპოვება. მისი მეორე ნაწილი “წვადგებათათვის”, რომელშიც ქრისტიანულ ერებსებთან ერთად განხილულია ისლამიც, როგორც ერთ-ერთი ერესი და მოცემულია მისი კრიტიკა, ადრე არ თარგმნილა⁵ (ლთაფლი, 1978:108-110). მხოლოდ მოგვიანებით, XII ს-ში არსენ იყალთოელმა ბერძნულიდან ქართულად თარგმნა იოანე დამასკელის მიმდევრისა და მისი მოწადის თეოდორე აბუკურას ანტიმუსლიმური პოლემიკური ტრაქტატი “ხარკინოზთა მიმართისა ხიტყვ-გებნისაგან ნეტარისა თეოდორე აგუკურაჲსი” (თოდ.ამჟრჱა: 94-115). მანვე შეადგინა პირველი ქართული ანტიმუსლიმური პოლემიკური თხზულება “ჯხენებაჲ ხიტყვგებნისაჲ და ხახჯელისაჲ შჯულისათჳს ქრისტეანეთაჲსა და ხარკინოზთა” (ახს.იყალთოელი, S 1463; ლთაფლი, 1978:118-23). ყოველივე ეს მოწმობს, რომ ისლამურ სამყაროსთან სამკვდრო-სასიცოცხლო კონფრონტაციის პირობებში, საქართველოში ისლამის გამოცოცხლებისა და მომძლავრების საპირისპიროდ, ქართული ეკლესიის მესვეურებმა სერიოზული ყურადღება დაუთმეს ისლამთან იდეოლოგიურ ბრძოლას და ქრისტიანული მართლმადიდებლური სარწმუნოების დოგმების უპირატესობის წარმოჩენას ისლამურთან შედარებით.

მიუხედავად იმისა, რომ თეოდორე აბუკურას თხზულება ნათარგმნია, ის მაინც კარგად გვიჩვენებს, თუ რა საკითხებზე ამახვილებდნენ ყურადღებას ქართველი ქრისტიანები მუსლიმებთან თეოლოგიურ კამათში. ესენია: მუჰამადის გამოცხადება ცრუმოციქულად, გაბათილება მუსლიმთა თვალსაზრისისა იმის თაობაზე, რომ ქრისტე იყო მხოლოდ ალლაჰის მოციქული და არა მისი ძე და ღმერთი, დაცვა სამების დოგმატისა, რაც მიუღებელი იყო მუსლიმთათვის, ქორწინების ქრისტიანული წესის უპირატესობის წარმოჩენა მუსლიმურთან შედარებით და სხვ. (თოდ.ამჟრჱა: 96-115; დათიაფლი, 1976:91-101).

ჩვენთვის ამჟამად უფრო საინტერესოა არსენ იყალთოელის “ჯხენებაჲ ხიტყვგებნისაჲ” ამ თხზულების ორიგინალბაზე მიუთითებდა კ.კეკელიძე, რომელიც ამავე დროს დასძენდა: “რასაკვირველია აზრები და არგუმენტები ამოღებულია იმ თხზულებებიდან, რომლებიც იმდროინდელ პოლემიკურ მწერლობაში ტრიალებდნენ. მაგრამ კომპოზიციური და იდეური დამუშავება ქართველს ეკუთვნის” (ვეჯლიძე, 1951:449).

“ჯხენებაჲ ხიტყვგებნისაჲ” იუწყება, რომ თბილისში მოვიდა “სარკინოზთა ხელმწიფე”, სახელად იამამა. მის წინაშე გაიმართა თეოლოგიური კამათი, რომელშიც ქართველმა ბერმა დაამარცხა ჯერ მახლდანი, მერე კი მუსლიმი თეო-

⁵ ეს ნაწილი მხოლოდ ახლახან ითარგმნა ქართულად ვ.ბურკაძის მიერ (იოანე დამასკელი, 1992:113-171).

ლოგი ("შჯულის მეცნიერი") ი. ლოლაშვილი თვლიდა, რომ ეს კამათი თბილისში გაიმართა დავით IV აღმაშენებლის მეფობის ბოლო (1122-1125) წლებში, ანდა დემეტრეს მეფობის დასაწყისში (ლულაშვილი, 1978:100), როცა თბილისი განთავისუფლებული იყო მუსლიმთაგან. მაგრამ ის ფაქტი, რომ იამამამ მოითხოვა შემოეძარცვათ ბერისთვის სამოსი, ჭალაქში მუსლიმთა მძლავრობაზე მეტყველებს. ამასთან, არ არის გამორიცხული, რომ არსენ იყალთოელის მიერ აღწერილი პაექრობა-კამათი ფიქტიურიც კი იყოს.

არსენ იყალთოელის ტრაქტატში ქრისტიანთა და მუსლიმთა პოლემიკის ტრადიციული საკითხებია დასმული. ქართველი ბერი მუსლიმი ოპონენტის კითხვების შესაბამისად განმარტავს, თუ ვინ იყო იესო, მარიამის ძე, როგორ „შევიდა მუცელსა დედაკაცისა ჰურიისასა“, „რისთვის აიძულა“ მან „თუსსა ყოფად და მერმე მიცემად თავი თვისი ჰურიათა მოკლვად“, არის თუ არა სახარებაში მუჰამადის სახელი, არის თუ არა მუჰამადი ცრუ წინასწარმეტყველი და სხვ. შემდეგ ბერი თავად უსვამს კითხვებს მუსლიმ მოპაექრეს: მუჰამადი „ყოველისა სოფლის მიმართ მოვლინებული“ იყო, თუ მარტო არაბებისთვის და მუსლიმებისთვის; რომელი ენით იყო საქადაგოდ მოვლინებული მუჰამადი; ბრალს სდებს მუსლიმს „დედათა მიერ აღვრწყარილად“ ცხოვრებაში; აიძულებს მუსლიმს აღიაროს, რომ "ქრისტე ხული არს და ხიტყუა დმრთიხა შობილი ქალწულისა მარიამისაგან".

ი.ლოლაშვილმა მიუთითა, რომ არსენ იყალთოელის ტრაქტატში ყურადღება გამახვილებულია ქრისტიანული რელოგიის ჰუმანურ მხარეზე და ისლამის იძულებითსა და ძალდატანებით გავრცელებაზე.⁶ მუჰამადი "მოვიდა ერთითა ბირითა და ხიმრავლითა ლაშქართაჲთა და მაზვლითა და ესე ასწავა ერსა თუხსა: უკეთუმბა გზახა მიხვდოდე და მიგედეროხ ვინმე, აგინეთ, და უკუეთუ გაგინონ, თქუენ ევით, უკუეთუ გცენ, თქუენ მოკლათ და ხისხლი მახვე აზღვიეთ." განსხვავებით ქრისტეს მოციქულთაგან, რომლებიც "დიდ-დიდთა და თუთმწყრობელთა მეფეთა მოაქცევდეს, ბრმათა აღუხილვიდეს, მკვლობელთა ავლენდეს, ვნებულთა ყოველთა განჰკურნებდეს და მკუდართაადადგინებდეს". ყოველივე ეს უცხოა მუჰამადისთვის. აქედან გამომდინარეობს დასკვნა, რომ ის "არა დმრთიხა მიერ მოხრულ იყო და მოვიდა; რამეთუ არა ჰგვანან მცნებანი ქრისტესანი მცნებათა მისთა (არს. იყალთოელი: 312r; ლულაშვილი, 1978:98-99).

მუსლიმებთან წარმატებით პაექრობა ქრისტიანი თეოლოგებისგან მოითხოვდა ყურანის⁷ — მუსლიმთა საღვთო წიგნის საფუძვლიან ცოდნას. არსენ იყალ-

⁶ ისლამის ძალმომრეობაზე ანალოგიური თვალსაზრისი გვხვდება აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ქრისტიანთა პოლემიკურ ლიტერატურაშიც (Sweetman, II / 1, 1965: 141-142; Vryonis, 1971a: 27; Vryonis, 1971b: 432).

⁷ არაბ. ალ-კურ'ან არსენ იყალთოელის პოლემიკურ ტრაქტატში დამოწმებულია ყურანისა და ყურანის ფორმებით (არს. იყალთოელი: 311r, 312). რუსთაველი იყენებს ყურანის

თოელის ტრაქტატში ქართველმა ბერმა იცის, რომ ყურანი შედგება 114 სურის-გან, რომლებიც მას სიყრმეშივე "ზეპირით დაუსწავლია" (S 1463:311 v). ტრაქტატში დამოწმებულია ყურანის სხვადასხვა სურის აიების თარგმანი და პარაფრაზი. ორი აიას იდენტიფიკაცია ეკუთვნის ი.ლოლაშვილს (ლოლაშვილი, 1978:89,98). იამამას, რომელიც მოითხოვს, რომ სამოსი შემოახიონ ბერს, ეს უკანასკნელი ასე პასუხობს: „არა ჭერ არს შ[ენ] და იძულებით ყოფა ეგე, რამეთუ კურანსა თქუენსა ესრეთ წერილ არს, ვითარმედ „არა არს იძულებაჲ მჯუღსა შენსა“, რამეთუ „ჩანს ჭემმარტებაჲ უკეთურებისგან“ (აბს. იყალთაული: 309 v). გამოყოფილი ციტატა შეესაბამება ყურანის მე-2 სურის 25^წ-ე აიას. ერთ-ერთ თავის პასუხში მარიამის შესახებ ბერი მცირე ცვლილებით იმოწმებს ყურანის მე-3 სურის 42-ე აიას: „მარიამ, ახულო ამრანისო, რამეთუ ხათრო გიყო შენ დმერთმან, გამოგიჩნია და განგწმიდა და ხათრო გიყო და წმიდა გყო უმეტებად ყოველთა დედათა ქუეყანასა ზედა“ (აბს. იყალთაული: 311 v).

ჩვენი მხრივ, მოვიყვანთ კიდევ რამდენიმე მაგალითს. ქართველი ბერი ასე მიმართავს მოაბეჭრე მუსლიმს, „წერილ არს კურანსა⁶ თქუენსა კანონსა მარიამისსა, რასა ეტყვს ღმერთი: „მარიამ ახულმან ემრანისმან, რომელმან შეზღუდა ხიქალწულე თუხი, და მიავლინეთ მისდა ხულისაგან ჩუენისა.“ ციტატა ნაწილობრივ შეესაბამება ყურანის 66-ე სურის მე-12 აიას. ბერის სიტყვებში „არა ესე წერილ არსა კურანსა თქუენსა: „იესუ ქრისტე ხული არს და ხიტყუაჲ დმრთისაჲ, შობილი ქალწულისა მარიამისაგან“ გამოყოფილი ციტატა ნაწილობრივ შეესაბამება ყურანის მე-4 სურის 170-ე აიას. ბერი, რომელიც სარკინოზს აღუყებს, რომ ღმერთმა ქმნა სასწაული, როდესაც ქრისტიანული სარწმუნოება ყველასათვის გასაგები გახდა, ამბობს: „ესრე წერილ არს კურანსა თქუენსა: „ვითარმედ წარგავლინე შენ ენითა ხარკინოზულითა განცხადებულითა“ და აქაჲ ძალ არს ჩუენდა და ყოველთა თესლთა ქუეყანისათა ენისაგან, რომელ არ გუესმის“ (აბს. იყალთაული: 311 v). გამოყოფილი ციტატა ასახავს ყურანის 26-ე სურის 192-195-ე აიებს. როცა ბერი ეუბნება მუსლიმებს: „ურთიერთას არა ეწამებთან წიგნი ესე: სახარებაჲ და ყურანი, ვითარმედ ერთი რომელიმე ჭემმარტ არს და ერთი ტყუვილ აწ უკულ გამოირჩიე შენ, რომელი ამთგანი არს ჭემმარტ, ანუ რომელი ტყუვილ და ცრუ. მოციქულსა შენსა განამტყუენება? რამეთუ ესრეთ წერილ არს კურანსა თქუენსა: უკულთუ რასმე საღმრთოსა საქმესა ვერ მიიწიენეთ, ჰკითხეთ მათ, რომელთა უწინარეს თქუენსა მივეც წიგნები: დაბადებაჲ, ფხალმუნი დავითისი, და სახარებაჲ, რაჲთა მათ

სინონიმურ ტერმინს მუსაფს (მუსაჰ), (რუსთაველი, 1951:351² 530¹, 1166²). ეს სიტყვა ქართულში შემორჩენილია „მასაფის“ ფორმით. „მასაფი“ იხმარება დაწყველისა და ლანძღვის შემთხვევაში, მაგ., „შენი რჯული და მასაფი არ იქნა“ (ნოზაძე, 1963:538).

მიერ ხვდა ჭეშმარიტი" (ახს.იყალთოელი: 312r). გამოყოფილი სიტყვები ნაწილობრივ ასახავს ყურანის მე-2 სურის 87-ე, მე-3 სურის მე-3, მე-4 სურის 163-ე და მე-5 სურის 50-ე აიებს.

როგორც ვხედავთ, ქართველი ბერი მუსლიმთან პაექრობაში მარჯვედ იმოწმებდა ყურანს, რომელსაც არსენ იყალთოელი ალბათ ორიგინალში იცნობდა.

მუსლიმებთან თეოლოგიურ კამათში მონაწილეობას იღებდა დავით IV და, საფიქრებელია, დემეტრე I-ც⁸.

XII ს. მიწურულში სირიასა (პალაბში) და ეგვიპტეში მცხოვრები ყადი 'იმად აღ-დინ აღ-ისფაჰანი' (ცნობილი ისტორიკოსის, სულტან სალაჰ აღ-დინის მდივნის 'იმად აღ-დინ აღ-ქათბ აღ-ისფაჰანის სენნია) წერდა, რომ დავითს "ჰქონდა დიდი ცოდნა (ნაზარ 'აზიმ) იხლამისა და მას ჰქონდა [ავრეთვე] კამათი განჯის ყადისთან: [აღლაჰის] ხიტყვა (აღ-ქალიმა) შექმნილია (მანლუკა) თუ მარადიული (გადიმა)" (ბუხთან აღ-ჯამი: 118-19; ჯაფარიძე, 1993გ:50,50-56).

მციროდენი განსხვავებით იმავეს მოგვითხრობს XIII ს. პირველი ნახევრის არაბი ისტორიკოსი მუჰამად აღ-ჰამაფი. მასთან „ისლამის დიდი ცოდნა“, რომელიც ჰქონდა დავითს, შეცვლილია „ისლამის შარიათის“ ცოდნით (მუჰ.ალ-ჰამაფი, 1960:78ა; იხ.ავრეთვე იმნ ად-დაჯადაბი, VI:516). სწორედ ამ ცნობას მუჰამად აღ-ჰამაფის თხზულებიდან პირველად ყურადღება მიაქცია მ.ბროსემ და ფრანგულად თარგმნა ის (*Brosset*, 1851ა:237). ბროსეს მიხედვით იმოწმებდნენ მას ნ.მარი, იე.ჯავახიშვილი (*Mapp*, 1902:19; ჯავახიშვილი, 1965:210) და ამ უკანასკნელზე დაყრდნობით კი — სხვა არაერთი მკვლევარი.

მ.ბროსეს ფრანგულ თარგმანში ქალიმა (აღლაჰის სიტყვა) ყურანია. ყურანთან არის გაიგივებული ის ქართველ მკვლევართა შრომებშიც. ასე თვლიდა, მაგ., ე.სიხარულიძეც, რომელმაც ჩვენთვის საინტერესო ცნობა მუჰამად აღ-ჰამაფის თხზულებიდან პირველად თარგმნა არაბულიდან ქართულად (სინჯარულიძე, 1976ა:52). ამასთან, ჩვეულებრივ მიიჩნევდნენ, რომ დავით აღმაშენებლისა და ჭ.განჯის ყადის კამათი ეხებოდა ყურანის წარმოშობას, „ყურანი როგორ და საითგან წარმოიშვა“ (*Mapp*, 1902:19; ჯავახიშვილი, 1965:210; ლომინაძე, 1966:88; სფოენაძე, 1990:49; თბილისის ისტორია, 1990:138 და სხვ.), მაგრამ არ ყოფილა იმის ცდა, რომ გარკვეულიყო, თუ რას ნიშნავს ყურანის წარმოშობა და რა აზრია ჩადებული არაბი ავტორების ზემოხსენებულ ცნობაში. ამრიგად,

⁸ ფიქრობენ, რომ მძაფრ რელიგიურ-თეოლოგიურ პოლემიკას შეიცავდა დემეტრეს წერილი დიდ სელჩუკთა სულტან სანჯარისადმი (არაბულ და სირიულ ენებზე), რომლის შესახებაც ცნობა შემოგვიწახა აბუ ლ-ჰასან ბეიჰაქიმ, იგივე იმნ ფუნდუკმა (გარდ. 1169-70 წ.) სპარსულად შედგენილ საისტორიო თხზულებაში „თარიზ-ი ბაიჰაკ“ (ჯ.ბერაძე, 1994: 16-18).

⁹ ყადი 'იმად აღ-დინის ცხოვრების შესახებ სხვა რაიმე ცნობა არ მოგვეპოვება (*Cahen*, 1938: 115; მუსტაფა, 1979: 291-92). ერთ ჩვენს ნაშრომში მას XII ს.მიწურულის სირიაში მცხოვრებ ანონიმ არაბ ისტორიკოსს ვუწოდებთ (ჯაფარიძე, 1993გ: 50 და შმდ.).

გვაქვს საფუძველი, რომ ჭეშმით რამდენადმე ვრცლად შევეხოთ ამ საკითხს.

ყადი *იმაღ აღ-დინ აღ-ისლამანისა და მუჰამად აღ-ჰამავის ცნობაში ჩვენ გამოვყოფთ ორ მომენტს: 1. ისლამის, ან ისლამის შარიათის დიდ ცოდნას დავით აღმაშენებლის მიერ და 2. დავითის კამათს განჯის ყადისთან „აღლაჰის სიტყვის“ შესახებ — შექმნილი იყო ის თუ მარადიული.

1. ისლამის შარიათი (შარ' აღ-იხლამი) — ისლამის რელიგიური კანონია. ის იხმარება არა იმდენად იურიდიული, რამდენადაც ზოგად-სოციალური მნიშვნელობით. შარიათი წარმოადგენს მუსლიმთა ჭეშვის, რელიგიური ცხოვრების, იურიდიული ნორმების პრინციპებისა და წესების ერთობლიობას. ის ემყარება ყურანსა და სუნას (ისლამის ფუძემდებლის მუჰამადის ცხოვრების წესს), აწესრიგებს ალაჰთან ადამიანების დამოკიდებულების გარეგნულ ფორმებს, რაც გულისხმობს დაცვას კულტის წესებისა ('იბადათ), რომლებიც განსაზღვრავს ლოცვისწინა განბანვას, ლოცვას, პილიგრიმობას, მარხვის შესრულებას, ზაქათის გადახდას და სხვ. ადამიანთა ურთიერთობებს ერთმანეთთან (მუ'ამალათ) და სასჯელს ამ წესების დარღვევისათვის ('უკუბათ) (Массэ, 1963:97-8; Пиотровский, 1983:122-23; Сюкияйнен, 1986:7-64; Сюкияйнен, 1991:291-94; Schaht, 1974გ:524-29). ისლამის შარიათის ცოდნა დავით IV-ის მიერ პრაქტიკულად ნიშნავდა ისლამის ცოდნას. ამით აიხსნება ის, რომ ერთი არაბი ავტორი (ყადი 'იმაღ ად-დინ აღ-ისლამანი) მას ისლამის, მეორე (მუჰამად აღ-ჰამავი) კი — ისლამის შარიათის დიდ ცოდნას მიაწერს.

2. დავით IV, რომელიც კარგად იცნობდა ისლამს, განჯის ყადის ეკამათებოდა "აღლაჰის სიტყვის" შესახებ, როგორც ითქვა, ქართველი მკვლევარები „აღლაჰის სიტყვაში“ გულისხმობენ ყურანს.

ყურანი ორთოდოქსალური (სუნიტური) ისლამის თვალსაზრისით ზეციური, ღვთიური წიგნია, რომელიც ზეგარდმო შთაგონების (ზეშთაგონების) სახით მიეცა მუჰამადს. მცირე გამოჩაკლისის გარდა ყურანში ლაპარაკობს ღმერთი და ზუნებრივია, რომ მუსლიმები განიხილავენ მას როგორც ალაჰის, ღმერთის სიტყვას (ქალამ).

ყურანის წარმოშობის შესახებ ისლამში განვითარდა ორი ძირითადი თვალსაზრისი. ვინაიდან "სიტყვა" ორთოდოქსალური ისლამის რწმენით ღმერთის შეუქმნელი და მარადიული ატრიბუტია, ამიტომ ყურანი, როგორც ღვთაებრივი სიტყვის გამოვლინება, არის მარადიული (კადიმ) და შეუქმნელი (დაჰრ მანლუკ). სუნიტებისგან განსხვავებით მუ'თაზილები, რომელთა მოძღვრება ხალიფა მამუნის (813-833) დროს სახალიფოში გაბატონებული გახდა, ამტკიცებდნენ, რომ ყურანი არ იყო შეუქმნელი და მარადიული. მუ'თაზილები თვლიდნენ, რომ მუჰამადი უსმენდა არა ალაჰს, არამედ მის ხმას, რომელიც შექმნა ალაჰმა და არსებობდა მისგან განცალკევებით, გაჩნდა მის შემდეგ. ამიტომ ყურანი — ღმერთის სიტყვა არ არის მარადიული. ის შექმნილია. ყურანი რომ ღმერთს არ

შეექმნა და ის რომ მარადიულად არსებობდეს, მაშინ მას ექნებოდა მარადიულობისა და შეუქმნელობის ისეთივე კატეგორიები, როგორც ღმერთს. აქედან გამომდინარეობს მრავალღმერთიანობა, რომლის აღიარებაც მუსლიმ თეოლოგებს დაუსვებლად მიაჩნდათ. მუ'თაზილები ამტკიცებდნენ, რომ შეუქმნელი და მარადიული არის მხოლოდ ღმერთი და რადგანაც მეორე ღმერთის არსებობა გამორიცხებულია, ამიტომ ყურანი არ არის მარადიული და ის შექმნილია ერთადერთი ღმერთის, ალლაჰის მიერ.¹⁰

მუ'თაზილების მოძღვრება ერესად გამოცხადდა და მათი დევნა სახალიფოში დაიწყო ხალიფა მუთავაჯილის (847-861) დროს, მაგრამ მუ'თაზილები ამის შემდეგაც, მომდევნო საუკუნეებში, თვით დავით IV-ის ეპოქაში განაგრძობდნენ მოღვაწეობას ერასა და ირანში. XII ს. დიდი მუ'თაზილი თეოლოგი იყო აზ-ზამანშარი (გარდ. 1144 წ.).

ყადი იმად აღ-დინ ალ-ისფაჰანი და მუჰამად ალ-ჰამავი მოგვითხრობენ, რომ დავითი განჯის ყადის ეკამათებოდა „ალლაჰის სიტყვის“ შექმნილობისა და მარადიულობის შესახებ. თუ „ალლაჰის სიტყვა“ მათ ცნობაში გულისხმობს ყურანს (როგორც ეს მიაჩნდათ მკვლევარებს), მაშინ გამოდის, რომ მოპაექრეები ეხებოდნენ იმ სერიოზულ პრობლემას, რომელიც საუკუნეების მანძილზე აწუხებდა თვით მუსლიმ თეოლოგებს. შეიძლება დაგვეშვა, რომ დავით IV, რომელიც კარგად იცნობდა ისლამს, ისლამის რელიგიურ კანონს, ამავე დროს იცნობდა მუ'თაზილთა მოძღვრებასაც და იყენებდა მათ არგუმენტებს. მაგრამ ასეთ დაშვებას აბრკოლებს ერთი გარემოება. ზემომოტანილ ცნობაში „ალლაჰის სიტყვას“ შეესაბამება ტერმინი ქალიშა და არა ქალამი.

ისლამური ფილოსოფიის ცნობილი სპეციალისტი ჰვოლფსონი აღნიშნავს, რომ მუსლიმები არ არიან წინააღმდეგნი გამოიყენონ ქალიშა „სიტყვის“ — ყურანის მარადიულობის მნიშვნელობით, მაგრამ, როგორც წესი, ამისთვის ისინი ხმარობენ სხვა ტერმინს — ქალამს (Wolfson, 1976:239-40. ვ. 22). არაბულ თეოლოგიურსა და ფილოსოფიურ ლიტერატურაში „ალლაჰის, ღმერთის სიტყვას“ შეუქმნელი და მარადიული ყურანის მნიშვნელობით ეწოდება სწორედ ქალამი და არა ქალიშა.

რას ნიშნავს ქალიშა?

ტერმინი ქალიშა მრ. ქალიშათ ხშირად გვხვდება ყურანში. ის გამოიყენება ძალზე ზოგადი მნიშვნელობით, როგორც სიტყვა — კარგი თუ ცუდი, მაგრამ უმეტეს შემთხვევაში ის უნდა გავიგოთ როგორც ღმერთის, ალლაჰის სიტყვა. „ალლაჰის სიტყვები“ არ შეიძლება შეიცვალოს (ყურანი: 1064). ყურანიდან ხშირად ციტირებულ პასაჟებს მიეკუთვნება აიები, რომლებშიც „ალლაჰის

¹⁰ დაწერილობით ყურანის წარმოშობის თაობაზე ამ ორი თვალსაზრისის განვითარებისა და ურთიერთდაპირისპირების შესახებ იხ.: *Мацца, 1963:157. Пятнадцатый, 1966: 100-102, 206-207; Madelung; 1985:504-25, Welh, 1981:26.*

სიტყვად“ გამოცხადებულია იესო ქრისტე. ასე, მაგალითად, ანგელოზები (იგულისხმება ჰიბრაილი, იგივე გაბრიელი) ეუბნებიან მარიამს: „ო, მარიამ! ჰემშარიტად, ალლაჰი გაგაზარებს შენ სიტყვით მისგან, რომლის სახელიცაა მესია, 'ისა (იესო—გ.ჯ.), ძე მარიამისა, დიდებული ამქვეყნიურ და იმქვეყნიურ ცხოვრებაში კეთილშახურთა შორის“ (ყურანი, 345). ყურანის კომენტატორები (ალ-ბაიდავი, ას-სუოუტი და სხვ.) თვლიდნენ, რომ ქალიშა ალლაჰი, რომელიც არის იესო ქრისტე, როგორც ღმერთის სიტყვა დაკავშირებულია მის შემქმნელ სიტყვასთან „ქუნ“ („იქმენ“). ადამის მსგავსად იესოც ალლაჰმა შექმნა: „ჰემშარიტად 'ისა ალლაჰის წინაშე მსგავსია ადამის. მან შექმნა ის მიწისაგან (თურაბ). შემდეგ თქვა „იქმენ“ და იქმნა (ყურანი, 369 ; *Macdonald, Gardet, 1974:508*).

როგორ არის წარმოდგენილი იესო ქრისტე ყურანში?

ყურანით იესო ქრისტე მუჰამადამდე ყველაზე პატივცემული და ამავე დროს უკანასკნელი წინასწარმეტყველია. მას ეწოდება 'ისა, ალ-მასიჰ (მესია), ნაბი (წინასწარმეტყველი), იბნ მარიამ (მარიამის ძე), 'აბდ ალლაჰ (ალლაჰის მონა), რასულ ალლაჰ (ალლაჰის მოციქული), სალიჰ (კეთილშახური), კავლ ალ-ჰაკკ (ჰემშარიტების მეთყველე), ქალიშა (ალლაჰი სიტყვა) და სხვ. (*Пуотровский, 1991გ:102. Anawati, 1973:81*). ალლაჰმა მარიამს გაუგზავნა ანგელოზი ადამიანის სახით, რათა ეცნობებინა მისთვის, რომ დაეზადებდა ძე, რომელსაც ეწოდება „წყალობა ჩვენგან“ (ალლაჰისაგან), „სიტყვა მისგან“ (ალლაჰისაგან), „სიტყვა ალლაჰისაგან“ (ყურანი, 1921;339;345). ძე დაიბადა ზებუნებრივად, ქალწულ მარიამისგან, ალლაჰის მიერ შთაბერილი სულით, რომელსაც ეწოდება „ჩენი (ალლაჰის) სული“ (ყურანი, 2191;6612) და შემქმნელი სიტყვის „ქუნ“ („იქმენ“) ბრძანებით. ეს კომბინირებული ვერსია იესოს დაბადებისა გვხვდება შემდეგ აიაში: „მესია, იესო, ძე მარიამისა, არის მხოლოდ მოციქული ალლაჰისა, მისი სიტყვა, რომელიც გაუგზავნა მარიამს და ხული მისი“ (ყურანი, 4171; *Wolfson, 1976:310*).

ყურანი აღიარებს, რომ იესო არის ღმერთის, ალლაჰის სიტყვა და მისი სული, მაგრამ უარყოფს იესოს ღვთაებრიობას (*Sweetman, I/1, 1945: 31; Wolfson, 1976:310*). იესო ადამიანია, მაგრამ არაჩვეულებრივი, რომელიც ალლაჰმა სხვა მოციქულებივით კი არ აირჩია, არამედ ადამის მსგავსად თვით შექმნა (*Пуотровский, 1991გ:119*). ამრიგად, ქალიშა, „ალლაჰის სიტყვა“ — იესო ქრისტე მუსლიმური თვალსაზრისით არ არის მარადიული (ვადიმა), შეუქმნელი (დაჰრ მაზლუკა). ის შექმნილია (მაზლუკა).

როგორ ეთანხმება ეს მუსლიმური თვალსაზრისი ქრისტიანულს?

სამების ქრისტიანულ დოქტრინაში, როგორც ცნობილია, ქრისტეს უკავია

მეორე ადგილი. ის არის ძე ღმერთი, ღმერთის სიტყვა (ლოგოზი). ამასთან, "სიტყვა" გამოიყენება ქრისტეს მარადიულობის (დაუსაბამობის) მნიშვნელობით. იოანე დამასკელის თანახმად "არაოდეს იყო ღმერთი თვნიერ სიტყვა, არამედ მარადის აქუს თავხა მორის თუხხა სიტყვაჲ მიხგან შობილი". იესო ქრისტე "იშვა მამისხაგან უწინარეს ყოველთა ხაუკუნეთა". ის არის "შობილ და არა-ქმნილი" და ამავე დროს "თანა-არხი მამისაჲ, რომლიხა მიერ ყოველინი შეიქმნეს... და უქამო და დაუსაბამო არს შობაჲ მიხი" (იოანე დამასკელი, 1966:348,351,352). ქრისტიანული კონცეფციით მარადიული (დაუსაბამო) ქრისტე განხორციელდა, განკაცდა შობილ ქრისტეში. იესო, შობილი ღმერთისაგან, ძე ღმერთისა, თავადაც მსგავსია მამის. ის არის ღმერთი. მას აქვს ადამიანური და ღვთაებრივი ბუნება (იხ. მაგ., თოდ. ანუკურა: 84,90,93).

ამრიგად, მუსლიმურსა და ქრისტიანულ თეოლოგიაში იესო ქრისტეს, როგორც ღმერთის სიტყვის შესახებ წარმოდგენები დიამეტრულად განსხვავდება ერთმანეთისაგან. არაბულად მოლაპარაკე ქრისტიანებს, როგორც საერთოდ ქრისტიანებს, სწამდათ, რომ "სიტყვა" (ქალიმა) ქრისტეს მარადიულობის, დაუსაბამობის მნიშვნელობით იყო შეუქმნიელი, მაგრამ "სიტყვა" (ქალაში) საღვთო წერილის (ყურანი) აზრით არ იყო შეუქმნიელი. უფრო მეტიც, ქრისტიანებისათვის იოანე დამასკელიდან მოყოლებული სრულიად აშკარა იყო, რომ ყურანი, მუჰამადის "წერილი — უკეთური ხიდრუჲ, გაციგნვისხა და დაფინვის დირხია" (იოანე დამასკელი, 1992:162). ამიტომ ისინი სიფრთხილეს იჩენდნენ ორი ტერმინის ქალიმას და ქალამის გამოყენების დროს. არაბი თეოლოგი ალ-ჯუვეინი (გარდ. 1081 წ.) ამის თაობაზე წერდა: "ქალიმაში ქრისტიანები არ გულისხმობენ ქალამს, რადგანაც მათთვის ქალამი არის შექმნილი" (Wolfson, 1976:239-40, წიგ. 22).

ღმერთის სიტყვის — იესო ქრისტეს ღვთაებრიობისა და მარადიულობის პრობლემა, პრობლემა მისი შექმნილობისა და შეუქმნელობისა გახდა საგანი დისპუტებისა მუსლიმებსა და ქრისტიანებს შორის (Addison, 1942:271; Sweetman, I/1, 1945:26). ასეთი პაექრობების დროს მუსლიმები იგებდნენ, რომ ქრისტიანები ადარებდნენ თავიანთ რწმენას „ღმერთის სიტყვის“ შეუქმნელობაზე — ქრისტეს მარადიულობის მნიშვნელობით, მუსლიმურ რწმენას „ალლაჰის სიტყვის“ შეუქმნელობაზე — ყურანის მარადიულობისა და შეუქმნელობის თვალსაზრისით (Addison, 1942:251; Wolfson, 1976:242-44,723). ეს საკითხი დგას, მაგალითად, ქრისტიანისა და მუსლიმის იმ კამათში, რომელიც აგვიწერა იოანე დამასკელმა.

იოანე დამასკელი ურჩევს ქრისტიანს გამოგლიჯოს მუსლიმს აღიარება, რომ "ალლაჰის სიტყვა" — ქალიმა ყურანში ეწოდება ქრისტეს, მისი მარადიულობის მნიშვნელობით ისევე, როგორც "ალლაჰის სიტყვა" — ქალამი ეწო-

დება ყურანს — ყურანის მარადიულობის მნიშვნელობით. მუსლიმს არ შეუძლია უარყოს, რომ „აღლაჰის სიტყვა“ ნებისმიერ შემთხვევაში შეუქმნელია, ვინაიდან „აღლაჰის სიტყვა“ — ყურანი შეუქმნელია. წინააღმდეგ შემთხვევაში ის იქნება ერეტყოსი. ამის შემდეგ იოანე დამასკელი მოუწოდებს ქრისტიანს აიბულოს მუსლიმი აღიაროს, რომ მარადიული ქრისტე არის ღმერთი. ამით იოანე დამასკელს სურს თქვას, რომ ყოველივე, რაც არ არის შექმნილი, მაგრამ მარადიულად არსებობს ღმერთთან ერთად, ღმერთია, რადგანაც მარადიულობა ნიშნავს ღმერთს. მოპაეტქე მუსლიმის პასუხს იოანე დამასკელი არ იძლევა. პ. ვოლფსონი ვარაუდობს, რომ ამ შემთხვევაში მუსლიმის პასუხი შეიძლება იყოს ორგვარი: ის დაუშვებს, რომ ქრისტე მარადიულია, მაგრამ მარადიულობა ჯერ კიდევ არ ნიშნავს მის ღვთაებრიობას, ღმერთი ერთია და არ არის სხვა ღმერთი გარდა აღლაჰისა, ანდა შეეცდება დაამტკიცოს, რომ „აღლაჰის სიტყვა“ მხოლოდ ყურანთან მიმართებაში ნიშნავს ყურანის მარადიულობას. რაც შეეხება „აღლაჰის სიტყვას“ იესო ქრისტესთან მიმართებაში, ის ნიშნავს მხოლოდ შექმნილ სიტყვას „ქუნ“ („იქმენ“), რომლითაც სამყაროს ყველა საგანი შექმნილია აღლაჰის, ღმერთის მიერ (Wolfson, 1976:242,243).

კამათი „ღმერთის სიტყვის“ — იესო ქრისტეს მარადიულობაზე გვხვდება არსენ იყალთოელის ანტიმუსლიმურ პოლემიკურ ტრაქტატშიც. ქართველ ბერსა და სარკინოზ (მუსლიმ) „შჯღლის მეცნიერს“ შორის გამართულ კამათში ბერი მიმართავს სარკინოზს:

„აწ უკუჲ მითხარ-და ხიტყუაჲ და ხული. ეხე რომლითა ცანი და ქუტყანაჲ დაემტკიცნეს და ყოველი ძალი მათი დაუხაბამონი არიანა ღმრთისა თანა ანუ არა?

სარკინოზმან თქუა: არავინ არს დაუხაბამოჲ, გარნა ღმერთი მხოლოჲ.

ბერმან თქუა: და ღმერთი იგი დაუხაბამოჲ იყო ოდესმეა თუნიერ ხიტყუხა და ხულიხა და ეხენი უკუნაჲხა დაჰბადნა? უკუეთუ ხული და ხიტყუაჲ უკუნაჲხ დაჰბადნა და არა მის თანა დაუხაბამონია ამათ და დაბადებამდე უხულო და უხიტყუელ იყოა ღმერთი, რამეთუ უხულოჲ და უხიტყუელი მკუდარ არს და არა ცხოველ.

სარკინოზმან თქუა: უკუეთუ ვთქუა, ვითარმედ მის თანა დაუხაბამონი იყვნეს, რა გარეხაჲ შემოვალხ ჩემ ზედა ხიტყუთა მით?

ბერმან თქუა: აღიარე და მერმე გითხრა რაჲ შემოვალხ შენ ზედა.

სარკინოზმან თქუა: აღვიარებ ღმერთსა ხიტყუთა და ხულითა მიხითა ცხოველსა და უკუდავხა, დაუხაბამოხა ყოვლითურთ.

ბერმან თქუა: ანდა ჩაჰვარდი მდუმეხა, რომელსაგა ერიდებოდდე. ვინაჲთგან აღიარებ-და დაუხაბამოხა ხიტყუთ და ხულითურთ მიხით. არა

ეხე წერილ არს გურანსა თქვენსა: იგუ ქრისტე სული არს და სიტყუაჲ ღმრთისაჲ, შობილი ქალწულისა მარიამისაგან? აწ უნებლიაჲთ ადგიარე-ბია, ვითარმედ ქრისტე სულია და სიტყუაჲ ღმრთისაჲ, მის თანა დაუხა-ბამოა მზგავხად სიტყუა მის, რომელ წერილ არს გურანსა თქვენსა" (ატს.იკალთელუი, S 1463:312v).

ქართველი ბერი ამ პაექრობაში ფაქტობრივად იცავს იოანე დამასკელის ინსტრუქციებს და კამათი სარკინოზთან აღნიშნულ თემაზე მისი გამარჯვებით სრულდება.

დაუბრუნდეთ ისევ ყადი 'იმაღ ად-დინ ალ-ისფაჰანისა და მუჰამად ალ-ჰა-მაეის ცნობას, რომლის თანახმადაც დავით IV ეკამათებოდა განჯის ყადის ქალი-მას — „აღლაჰის სიტყვის“ მარადიულობისა და შექმნილობის შესახებ. მას შემდეგ, რაც წარმოვაჩინეთ ქალიმას მნიშვნელობა და ამასთან დაკავშირებით მუსლიმ და ქრისტიან თეოლოგთა დაპირისპირება, შეიძლება ვიფიქროთ (წინამორბედ მკვლევართაგან განსხვავებით), რომ მეფისა და ყადის პაექრობაში საქმე ეხებოდა არა ყურანს (რადგანაც ამ შემთხვევაში უფრო მოსალოდნელი იყო, რომ არაბი ავტორები დაასახელებდნენ ქალამს), არამედ — იესო ქრისტეს.

განჯის მუსლიმი ყადი კამათში ისლამური კონცეფციის საფუძველზე დაიცა-ვდა იმ თეზისს, რომ „აღლაჰის სიტყვა“, ქალიმა — იესო ქრისტე არ იყო მარადიული და რომ ის იყო შექმნილი აღლაჰის მიერ, უარყოფდა მის ღვთაებრი-ობას. დავით IV, ქრისტიანული კონცეფციის მიხედვით, დაიცავდა „ღმერთის სიტყვის“ — იესო ქრისტეს მარადიულობის, დაუსაბამობისა და ღვთაებრიობის თეზისს. მაგრამ ამ კამათში, რაღაც ფორმით, იოანე დამასკელის ინსტრუქციიდან გამომდინარე, მეფე შეიძლება შეხებოდა ყურანის შექმნილობის საკითხსაც. ამდენად, კამათი დავით IV-სა და განჯის ყადის შორის იყო ისლამური და ქრისტიანული თეოლოგიის კარდინალურ საკითხზე, რაც მეფისაგან მოითხოვდა როგორც ქრისტიანობის, ისე ისლამის ღრმა ცოდნას. სწორედ ეს უკანასკნელი გარემოება, ჩანს, აოცებდა მის მუსლიმ თანამედროვეებსა და არაბ ისტორიკო-სებს.

საზოგადოებრივი აზრის შექმნა. ის მეთოდები, რომლებითაც ქრისტიანულ საქართველოში და ისლამურ სამყაროში ცდილობდნენ ერთმანეთის დისკრედი-ტაციას, განაპირობებდა ერთი მხრივ, ანტიმუსლიმური და მეორე მხრივ, ანტიქ-რისტიანული, ანტიქართული განწყობილების შექმნას. მტრული განწყობილების გავრცელებას ხელს უწყობდა ჭორებიც, რომლებიც ჭეშმარიტების მარცვლებს შეიცავდა. როცა ჯალალ ად-დინმა დაიპყრო აზერბაიჯანი და აპირებდა საქართვე-ლოს დალაშქრას, გავრცელდა ხმები, რომ ქართველებს სურდათ არა მარტო დაეპყროთ აზერბაიჯანი და თავიოზი და განედევნათ აქედან ჯალალ ად-დინი, რაც თავისთავად არ იყო გამორიცხული, არამედ ისიც, რომ "შემდეგ ბადდადხ წახულიყვნენ, კათალიკოზი დაეხვათ ხალიფას ადგილზე, მეჩეთები ეკ-

ლესიებით და ჰემმარიტება ხიცრუით (ე.ი. ისლამი — ქრისტიანობით—გ.ჯ.) შეეცვალათ (ჯუჯინი, 1974:29).

ეს ჯორი ფაქტობრივად წარმოადგენდა გამეორებას იმ ბრალდებისა, რომელსაც მანასკერტის ბრძოლის წინ მუსლიმები უყენებდნენ ბიზანტიელებს (ალ-ჰუსაინი: 278). მოუხედავად უსაფუძვლობისა, მსგავსი ხმები იწვევდა ორთოდოქსალურ ისლამურ წრეებში ჯართველთა წინააღმდეგ მძაფრ რეაქციას, რაც მოხერხებულად გამოიყენა ჯალალ ად-დინმა. XIII ს. 20-იანი წლებისათვის, როცა საქართველოს სამეფო კარი აპირებდა დახმარება გაეწია დასავლეთის ქრისტიანებისათვის და მონაწილეობა მიეღო ჯვაროსნულ ლაშქრობებში, ისლამურ სამყაროში, სრულიად ამკარად, გაბატონებული იყო ანტიქართული საზოგადოებრივი აზრი, რაც კარგად გამოხატა იბნ ალ-ასირმა: "სახაზდვრო მხარეთა შორის ეს სახაზდვრო მხარე [საქართველო] იყო და არის ყველაზე მავნე მეზობლებისთვის. [ახე იყო] ხმარხელებისთვის — ისლამამდე და [ახეა] მათ შემდეგ მუხლიმებისთვის, ისლამის დასაწყისიდან დღემდე" (იბნ ალ-ასირი, XII: 452).

ისლამურ სამყაროში გავრცელებულმა ანტიქართულმა განწყობილებამ და საზოგადოებრივმა აზრმა, ვფიქრობთ, მნიშვნელოვანწილად განაპირობა საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური იზოლაცია ხვარაზმელთა შემოსევების დროს და ითამაშა გარკვეული როლი იმაში, რომ არ მოხერხდა საქართველოსა და ისლამური ჰეგემონების ერთობლივი ანტიმონღოლური ფრონტის შექმნაც.

ბ. სამხედრო-პოლიტიკური კონფრონტაციის იდეოლოგიური საფუძვლები

აკად. ვ. ბარტოლდი, რომელიც შესანიშნავად იცნობდა თურქული მოდემის ხალხების ყოფასა და ისტორიას, აღნიშნავდა თურქებში ომის კულტის დიდ მნიშვნელობას, რომელსაც უფრო ბარბაროსული ხასიათი ჰქონდა, ვიდრე ქრისტიანებთან. ის იმეორებდა XV ს. ერთ თურქულ გადმოცემას იმის თაობაზე, რომ თურქების წინაპრები, უკვე მუსლიმურ ხანაში, მხოლოდ მაშინ აღიარებდნენ ჰაბუჯის სრულუფლებიან მამაკაცად და არქმევდნენ მას სახელს, როცა ის შეძლებდა თავი მოეჭრა მტრისათვის და დაეღვარა მისი სისხლი (Бартольд, 1966 მ: 423). ისლამს შეეძლო უფრო მეტად განემტკიცებინა თურქებში საომარი განწყობილება. მით უმეტეს, რომ ეს რელიგია ამართლებდა ბრძოლას ყველა ურწმუნოს წინააღმდეგ.

მუსლიმებსა და დანარჩენ მსოფლიოს შორის სამართლისმოცოდნეთა თანახმად, როგორც აღნიშნავს ბ. ლუისი, არსებობდა რელიგიური და იურიდიული თვალსაზრისით აუცილებელი საომარი ვითარება, რომელიც შეიძლებოდა დასრულებულიყო მხოლოდ მთელი კაცობრიობის ისლამზე მოქცევით, ანდა მისი მორჩილებამო მოყვანით. მშვიდობა მუსლიმურ და არამუსლიმურ სახელმწიფო-

ებს შორის, ამგვარად, იურიდიულად შეუძლებელი იყო. შეიძლება არა ომის დასრულება, არამედ მისი შეწყვეტა მხოლოდ დაზავებით, როცა არსებობდა საამისო აუცილებელი მიზეზები და იყო სასარგებლო. ასეთი ზავი ითვლებოდა დროებითად და არ უნდა გაგრძელებულიყო 10 წელზე მეტი. მუსლიმებს შეეძლოთ ნებისმიერ დროს ცალმხრივად დაერღვიათ ის (Lewis, 1974:175).

მუსლიმური თვალსაზრისით, როგორც ცნობილია, მთელი სამყარო იყოფოდა სამ ნაწილად. ესენია: 1. დარ ალ-იხლამი — ისლამის მხარე, ის ქვეყნები, რომლებსაც მართავენ მუსლიმი გამგებლები მუსლიმური სამართლის საფუძველზე, თუნდაც ამ ქვეყნების მოსახლეობის დიდი ნაწილი არ იყო მუსლიმი; 2. დარ ალ-ჰარბი — ომის მხარე, ის ქვეყნები, რომლებსაც მართავენ „ურწმუნო“ გამგებლები. ამ ქვეყნებში არ მოქმედებს მუსლიმური სამართალი, რომელსაც ცვლის „ურწმუნოთა“ კანონები; 3. დარ ახ-ხულჰი — ზავის მხარე, ის არამუსლიმური ქვეყნები, რომელთა არამუსლიმმა გამგებლებმა თავი აღიარეს მუსლიმთა ვასალებად და მოხარკებად. მათი ვალდებულებები (მათ შორის ხარკის ოდენობა) და მოვალეობები განსაზღვრულია იმ საზავო ხელშეკრულებაში, რომელიც დაიდო მუსლიმთა მიერ მათი დაპყრობის დროს (Петрушевский, 1966:80; Большаков, 1991წ, გ, გ: 56; Abel, 1961. ა, გ : 126; Khadduri, 1955:52, 156-57; Macdonald, Abel, 1961: 131).

მუსლიმთა მოვალეობაა გაფართოვონ დარ ალ-ისლამის საზღვრები დარ ალ-ჰარბის, ქაფირების ე.ი. „ურწმუნოების“ ტერიტორიების ხარჯზე. ჯიჰადის — საღვთო ომის იდეა შუა საუკუნეებში ასაზრდოებდა ისლამურ ექსპანსიონიზმს. ჯიჰად ტი ხაზილ ალლაჰ — ბრძოლა ალლაჰის გზაზე არის ბრძოლა ურწმუნოთა წინააღმდეგ ისლამის სახელით და ისლამის გამარჯვების მიზნით. ჯიჰადის კონცეფცია კარგად არის შესწავლილი ისლამოლოგიაში (Петрушевский, 1960:80; Ибрагим, Сагадеев, 1991:66-7; Массэ, 1963:60-63; Cahen, 1966:181; Туан, 1963:518-19; Macdonald, 1974:89; Lewis, 1974:174-75).

ჯიჰადი სავალდებულოა ყველა მუსლიმისათვის, ვისაც პრაქტიკულად შეუძლია იომოს. ჯიჰადის ობიექტთა შორის მუსლიმური სამართალი ასახელებს „ალლაჰის მტრებს“ — მათ, ვინც ემუქრება მუსლიმური თემის — უმმახ არსებობას, ხელყოფს ისლამის საზღვრებს და არამუსლიმ მონოთეისტებს, რომლებიც განიხილებიან ქაფირებად, „ურწმუნოებად“. მათთან ბრძოლაში დაღუპული მუსლიმი ხდება შაჰიდი, მოწამე, რომელსაც მუსლიმური თვალსაზრისით გარანტირებული აქვს სამოთხე, სადაც ის დაიკავებს მაღალ ადგილს ალლაჰის ტახტის მახლობლად. შაჰიდს ეპატიება ყველა მიწიერი ცოდვა (Кышев, 1991:296. Björkman, 1974: 515-16).

ჯიჰადი შეიძლება გამოცხადდეს როგორც შეტევითი, ისე თავდაცვითი ომების დროს. ომის დაწყების წინ მუსლიმური თემის მეთაური ვალდებულია, რომ

„ურწმუნოებს“ შესთავაზოს „ჭეშმარიტ რჯულზე“ — ისლამზე მოქცევა. თუკი „ურწმუნოები“ ამ მოთხოვნას დაემორჩილებიან და აღიარებენ ისლამს, მაშინ მათ მიიღებენ მუსლიმურ თემში (უმმა) და მიანიჭებენ იმავე უფლებებს, რომლებიც აქვთ სხვა მუსლიმებს. „ურწმუნოებს“ შეუძლიათ თავიდან აიცილონ ომი და შეინარჩუნონ საკუთარი რჯული იმ პირობით, თუ თავს გამოაცხადებენ მუსლიმი გამგებლის ქვეშევრდომად და იკისრებენ სპეციალური სულადობრივი გადასახადის — ჯიზიას გადახდას. დაპყრობილი ქვეყანა, ამრიგად, ხდება დარ ას-სულჰი. ურწმუნოებს შეუძლიათ გააგრძელონ ომი და იბრძოლონ ბოლომდე. მაგრამ თუ მუსლიმებმა გაიმარჯვეს ძალის გამოყენებით (ან ვათან), მათ სრული უფლება აქვთ გაძარცვონ და მოაოხრონ დაპყრობილი მხარე, ხელთ იგდონ ნადავლი, წაასხან ტყვეები, დახოცონ მამრობითი სქესის (ბავშვებისა და მოხუცების გარდა) მოსახლეობა.

მუსლიმური სახელმწიფოს ქვეშევრდომი „სადვთო წერილის ხალხები“, მათ შორის ქრისტიანები, რომლებმაც თავიანთი სარწმუნოება შეინარჩუნეს ჯიზიას გადახდის პირობით, იღებენ მფარველობის ქვეშ მყოფი ხალხის — აჰლ აზ-ზიმ-მას, ზიმმიების სტატუსს. ზიმმიებს აქვთ უფლება შეასრულონ საკუთარი ღვთისმსახურება. მუსლიმთა სამფლობელოებში ისინი იმყოფებიან თავიანთი რელიგიური თემის მეთაურის (მატრიარქი, კათალიკოსი) იურისდიქციის ქვეშ. უფლებრივად ისინი უფრო დაბალ საფეხურზე დგანან, ვიდრე მუსლიმები (დაწვრილებით იხ. : Cahen, 1961:228-29).

ა.კ. ლამბტონი, რომელიც განიხილავდა თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოში მიწისმფლობელობის წესს, წერდა: „მთავარი ნიშანი სელჩუკთა მიწის ადმინისტრაციისა... იყო იკტას სისტემა. ახალი გარემოებების შექმნე ბევრი რამ ძველი ისლამური თეორიისა აღარ იყო მისაღები. ქვეყანა აშკარად აღარ იყოფოდა დარ ალ-ისლამად და დარ ალ-ჰარბად“ (Lambton, 1953:59; ვ.გამაშვილი, 1957:127). ეს თვალსაზრისი მისაღებია იმდენად, რამდენადაც „ამ პერიოდის კამპანიების უმეტესობა მიმდინარეობდა იმპერიის ფარგლებში და მიწების დაპყრობა ხშირად ხდებოდა მუსლიმ ანდა ნომინალურად მუსლიმ მფლობელთა ხარჯზე“ (Lambton, 1953:59), მაგრამ ქრისტიანული ქვეყნები, რომელთა წინააღმდეგ ასევე იყო მიმართული თურქ-სელჩუკთა აგრესია, რჩებოდნენ დარ ალ-ჰარბად. ქრისტიანული სამყაროს, კერძოდ კი, საქართველოს წინააღმდეგ შეტევითი, აგრესიული ომები მიმდინარეობდა ისლამის დროშით. ჭიჭადის, საღვთო ომის იდეოლოგია ახაბუთებდა და ამართლებდა თურქ-სელჩუკთა ექსპანსიას და აგრესიას, ნიღბავდა მომთაბარეთა მოძრაობის ჭეშმარიტ სოციალურ-ეკონომიკურ მიზეზებს, მის უახლურსა და მძარცველურ ხასიათს.

ალ-ჰუსეინი მოგვითხრობს, რომ საქართველოზე ლაშქრობის წინ ალფ-არ-სლანს ეახლა და მის სამსახურში ჩადგა თურქმენი ამირა ტულ-თეგინი. მან აცნობა სულტანს, რომ ქართველთა ქვეყანა (ბილადა ალ-ქურჯ) ბიზანტიისათვის (ბილადა არ-რუმ) გადაიქცა: „ცდუნების ხარბივლად და ურწმუნოებისა და

ტირანიის ხაძომვრად" (ალ-ჰუსაინი: 208-215). მემატინანეს სავსებით შეგნებულად მოაქვს ამირას სიტყვები, რათა მკითხველებს, მართლმორწმუნე მუსლიმებს შეუქმნას ალფ-არსლანის ლაშქრობის სრული კანონიერების შთაბეჭდილება. ჯიჰადი ითვალისწინებს ბრძოლას როგორც „უღმერთოთა“ და „ურწმუნოთა“, ისე ტირანთა და ძალმომრეთა (აღ-ბადი) წინააღმდეგ (*Ибрагим, Сагадеев, 1991:67*).

იქ, სადაც თურქ-სელჩუკები იარაღით, ძალის გამოყენებით ეუფლებოდნენ დასახლებულ პუნქტებს, ჯიჰადის კონცეფციის შესაბამისად დამარცხებულთ არ ჰქონდათ დანდობა და შებრალება. მაგრამ, როგორც ითქვა, მუსლიმთა მხარე მოვალე იყო შეეთავაზებინა მოწინააღმდეგისათვის ისლამის მიღება, ან ჯიზიის გადახდა. ალ-ჰუსაინის ცნობით, ალფ-არსლანმა ამ წინადადებით მიმართა ბაგრატ IV-ს და მეფე დასთანხმდა გადაეხადა ჯიზია (ალ-ჰუსაინი: 228), თუმცა კი ეს პირობა მან არ შეასრულა (შენგულია, 1976მ:194, შენ. 14. შენგულია, 1989:155). მოგვიანებით, გიორგი II ხარკის (ჯიზიას) გადახდის პირობით დამორჩილდა მალიქ-შაჰს. ამით მისი სამფლობელო გადაიქცა ზავის, საზავო ხელშეკრულების (დარ ას-სულჰ) მხარედ.

ჯიჰადის კონცეფციის შესაბამისად, გამუსლიმებული აღსართანის სამეფო — კახეთი, მიუხედავად იმისა, რომ მისი მოსახლეობის უმეტესობა იყო ქრისტიანი, გადაიქცა დარ ალ-ისლამად. მომდევნო მეფე კვირიკე ქრისტიანი იყო. მაგრამ მისი ძმისშვილი, აღსართან II ისევ „უსჯულო“ ე.ი. მუსლიმი. ამდენად, დავით IV-ის მიერ კახეთის შეერთება მუსლიმთა პოზიციებიდან იყო ისლამის საზღვრების ხელყოფა.

დავით IV-ის სხვა სამხედრო ღონისძიებებიც თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ, მუსლიმ ისტორიკოსთა მიხედვით, იყო ბრძოლა საერთოდ ისლამისა და ისლამის ქვეყნების წინააღმდეგ. იბნ ალ-ასირს 1121 წ. ამბები — დიდგორის ბრძოლა და შემდეგ თბილისის განთავისუფლება ასე აქვს დასათაურებული: "მოზხენიება ისლამის ქვეყანაზე ქართველთა გამოხველისა და თბილისის დაპყრობისა" (იბნ ალ-ასირი, X:567). ამდენად, ისლამის საზღვრების ხელმოყოფი ქართველთა მეფის წინააღმდეგ მუსლიმთა კოალიციის გამოსვლა სრულიად გამართლებული იყო მუსლიმთა თვალში.

ჯიჰადის ტიპური ნიმუშია 1163 წ. მუსლიმთა ის კოალიციური ლაშქრობა საქართველოს წინააღმდეგ, რომელშიც მონაწილეობდნენ შაჰ-არმენი სუქმან II, ათაბაგი შამს ად-დინ ელდიგუზი, სულტანი არსლან-შაჰი და ერავის თურქმენი ამირები. თავდაპირველად მოკავშირეები ყოყმანობდნენ დაეწყათ თუ არა ომი გიორგი III-სთან, მაგრამ როცა ლაშქრობა გადაწყდა, ელდიგუზმა უთხრა მოკავშირეებს: "ახლა გავიგე, რომ გწადიათ ჯიჰადი და დაქინებით მოითხოვთ ალლაჰის მტრებთან ბრძოლას. ადდექით ურწმუნოებთან შესახვედრად. მიუძღვენით თქვენი ხულები ჯიჰადისათვის ერთადერთსა და ძლიერს.

[აღლაჰს] "...ხოლო როცა ბრძოლა დაიწყო "ერაყელი მუსლიმები შეუერთდნენ თავიანთ მუსლიმ ძმებს და გაემართნენ აღლაჰის მტრებზე" (ალ-ჰუსაინი: 90ა,90ბ).

ჯიჰადის იდეის რეალიზაცია იყო, 'იმაღ ად-დინ ალ-ისფაჰანის მიხედვით, ათაბაგ ყარა-სონყურის გამარჯვება ქართველებზე, რომლებმაც მანამდე აიღეს მიწისძვრით დანგრეული განჯა: "ადდგა რწმენის სახელმწიფო, დაბრუნდა ადათი დახმარებისა და სიმტკიცის. ღმერთის ერთარსობის მომხრეებმა (აჰლ ათ-თავჰიდ) ხმლიეს სამების (აჰლ ათ-თახლის) მომხრეებს. აღორძინდა კარგი [რამ] უკეთურებისწაბორძიკებით" (ალ-ისფაჰანი/ ალ-მუნ-ღაბი, 1900: 173; ჯაფაბიძე, 1992ა:122).

ჯიჰადის ლოზუნგით აპირებდა თავისი დიდი ექსპანსიონისტური გეგმის განხორციელებას სალაჰ ად-დინი. ჯიჰადის დროშით მოდიოდა საქართველოზე რუქნ ად-დინი. მან ასე მიმართა თამარს: "აწ წარმომივლენია ყოველი მკედრობა ჩემი, რათა ადგვოდო ყოველი მამაკაცი მაგ ქვეყნისა, და ცოცხალი იგი ოდენ დარჩეს, რომელი წინამომეგებოხ, თაყუანის-ცეს ჩათრსა ჩემსა, ხახოება იგი თქუენი ჯუარი წინაშე ჩემსა დაღწეოხ და მოჰმადი აიღაროხ" (ისფ. და აზმ. შაბაჯანდ., ძვ, II, 1959:93). სხვა ცნობით რუქნ ად-დინი აცხადებდა: "...და აწ მე მოვალ, რათა უხაჯო სამართალი ხახლსა ხპარსთასა და განგწუართო შენ და ერი გეგ შენი არაოდეს კადრებად ადებად კრმლისა, რომელი ღმერთსა ჩუენდა უბოძებია. ხოლო ცხოვნებითა იგი ოდენ ვაცხოვნო, რომელ უწინარეს მოხვლისა ჩემისა თაყუანის-მცეს წინაშე კარვისა ჩემისა და აღიაროხ ქადაგება მოჰამად მოციქულისა, და უარყოხ ხჯული შენი და კელითა თუხითა იწყეოხ წინაშე ჩემსა ლეწად ჯუარისა, რომლის მიმართ დაგიცთ ცუდი ხახოება" (მას. ეზმსმობლ. ძვ, II, 1959:133-34).

ორიენტალისტები თვლიან და ზოგადად, მართლაც ასეა, რომ ისლამი, როგორც რელიგია, არ ვრცელდებოდა მახვილით, რომ ჯიჰადი განაპირობებდა სამხედრო ექსპანსიას და არა ისლამზე პირდაპირ მოქცევას (იხ. მაგ. *Yomn*, 1976:24-5), მაგრამ ამავე დროს შეიძლება მოვიძიოთ არაერთი ფაქტი, როცა გამარჯვებული მუსლიმური მხარე დაუნდობელი მეთოდებით, სწორედ იარაღით ცდილობდა ისლამის გავრცელებას. ეს, ყველაზე ხშირად ხდებოდა ძალით, იარაღით დაპყრობის ('ანვათან) დროს. ჯალალ ად-დინის მიერ თბილისის აღებას მოჰყვა ხვარაზმელთა აღვირახსნილი ძალმომრეობა და ტერორი. უამთააღმწერლის ცნობით, ჯალალ ად-დინმა "ბრძანა ყოველთა მათ ზერობილთა ქრისტიანეთა, მამათა და დედათა, იძულეებით დათრგუნვა პატიოხანთა ხატთა და დატევება ხჯულისა, უკეთუ არა ჰყონ, წარკუთვა თავთა" (ძვ, II, 1959:

კირაკოს განმარტებით მოგვითხრობს, რომ ჯალალ აღ-დინმა "მრავალი ადამიანი მოსრა და კიდევ უფრო მეტი აიძულა გადამდგარიყო ქრისტიანობიდან და მიედო მუხლიმთა ცრუ და ყალბი რწმენა. ამის შემდეგ ბევრმა ხიკვდილის შიშით ჭეშმარიტება სიგნურეზე გაგვალა... შემდეგ ხულტანმა გახცა ბრძანება, რომ აღარ ეკითხათ, უნდოდათ თუ არა ქრისტიანობიდან განდგომა და ძალით წინადაგვევითათ ისინი" (ვირაჟ-კანმაჟუცი: 150).

ქართველ და სომეხ მემარტოვებებს მხარს უბამს იბნ ალ-ასირი. ის იუწყება, რომ ხვარაზმელებმა თბილისში "დაზოგეს შიგ მყოფი ქართველები. არ დაუნდიათ არც დიდი და პატარა, იმათ გარდა, ვინც მიიღო იხლამი და წარმოთქვა რწმენის აღიარების ფორმულა. მხოლოდ ესენი დაინდო ცინადგვევითის შემდეგ" (იბნ ალ-ასირი, XII:451).

მიუხედავად იმ საშინელებებისა, რომლებიც ხვარაზმელებმა დაატრიალეს თბილისში, იბნ ალ-ასირი კმაყოფილია: "იყო დიდებული ეს დაპყრობა და მისი ადგილი განდიდდა იხლამის ქვეყნებში და მუხლიმთათვის" (იბნ ალ-ასირი, XII:491). ამ ცნობაში სიტყვა "დაპყრობა" შეესაბამება არაბ. "აღ-ფათჰ", რომელიც ჯიჰადის სინონიმად იხმარება (Ибрагим, Сагадеев, 1991:67). მაშასადამე, თბილისის აღება და მისი დაქვევა მუსლიმური თვალსაზრისით ჯიჰადის ზეიმი იყო.

XII ს. მთელ მანძილზე და XIII ს. პირველ მესამედში საქართველო ისლამური სამყაროსათვის იყო განსახიერება საომარი მხარისა (დარ აღ-ჰარბ) და მასთან სამხედრო-პოლიტიკური კონფრონტაციის იდეოლოგიური საფუძველი, მიუხედავად შეტევითი და თავდაცვითი ომებისა, იყო ჯიჰადი.

ჯიჰადის არსი შეუძლებელია შეუმჩნეველი დარჩენილიყო ქრისტიანული საქართველოს იდეოლოგიათვის. შემთხვევითი არ უნდა იყოს ის, რომ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი თურქ-სელოჩუკთა აგრესიას წარმოგვიჩენს არა როგორც აგრესიას კონკრეტულად ქართველების, არამედ ქრისტიანების წინააღმდეგ. ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ როცა თურქებმა დაიკავეს ბერძნების მიერ მიტოვებული ციხეები და "მოეაზღნეს ხაზღუართა ჩუენთა," მაშინ "განმრავლდა შიში და ჭირი მათგან ჩუენ ზედა, რამეთუ იწყებ მიერთგან რბევად, ტყუენვად და მოოკრებად, წუად, ხრვად და ტყუეობად ჩუენ ქრისტეანთა." თურქთა თარეშის შედეგად, "განგრძა ესე ვითარი ჭირი ქრისტეანთა ზედა." სასოწარკვეთილი გიორგი II გაემგზავრა ისფაჰანში მალიქ-შაჰთან და "ესრეთ დადვა ხული თუხი და სისხლი ქრისტეანთა კსნიხათუხ" (ქც, I, 1955:318, 319, 320, 321).

შეიარაღებული ბრძოლა ისლამური ექსპანსიონიზმის წინააღმდეგ საჭიროე-

ბდა სათანადო იდეოლოგიურ დასაბუთებას ქართველთა მხრიდანაც. მაგრამ საქართველო წარმოადგენდა ნაწილს ქრისტიანული სამყაროსი, სადაც დამოკიდებულება ომებისადმი, მათ შორის ისლამის წინააღმდეგ, ჩვენთვის საინტერესო ეპოქაში არ იყო ერთგვაროვანი.

საჭიროა აღინიშნოს, რომ ადრეული ქრისტიანობა საერთოდ უარყოფდა ომის ყოველგვარ იდეას. ეკლესიის მამები ორიგენი, ტერტულიანი და ლაქტანსი კრძალავდნენ მახვილის ამოღებას და სისხლის დაღვრას. ომი მათთვის იყო მკვლელობა დიდი მასშტაბით, ხოლო ქრისტიანული რელიგია კი განიხილებოდა როგორც მშვიდობის რელიგია. მაგრამ წმ. ავეუსტინედან (გარდ. 430 წ.) მოყოლებული გაჩნდა განსხვავება სამართლიან, კანონიერსა და უსამართლო, უკანონო ომებს შორის. წმ. ავეუსტინემ საფუძველი ჩაუყარა სამართლიანი ომის უფლების ქრისტიანულ დოქტრინას, რომელიც გვხვდება შუა საუკუნეების მრავალ თეოლოგთან.

ამ დოქტრინით ომი კანონიერია, თუ ის წარმოებს: 1. სამართლიანი მიზეზით (სამშობლოს, ან კანონების დაცვა; ქონების დაბრუნება; უსამართლობის გამოსწორება; სამართლიანობისა და კრწმარითი მშვიდობის საყოველთაო დამკვიდრება) 2. მკაცრი აუცილებლობიდან გამომდინარე, როცა ომი არის ერთადერთი საშუალება უსამართლობის თავიდან ასაცილებლად ანდა მის გამოსასწორებლად და 3. ხელმწიფის გადაწყვეტილებით. ომები ურჯულოთა (მუსლიმთა) წინააღმდეგ შეფასებული იყო იმავე პრინციპებით (*Canard, 1973:611-12*).

ს. რანსიმანი წერს, რომ წმ. ავეუსტინე უშეგბდა ომების წარმოებას ღმერთის ბრძანებით. მოგვიანებით ომი ეკლესიის ინტერესებისათვის, საღვთო ომი, დასავლეთ ევროპაში გახდა ნებადართული და სასურველიც კი. IX ს. შუა ხანებში რომის პაპმა ლეონ IV-მ გამოაცხადა, რომ ნებისმიერი, ვინც დაილუპებოდა ბრძოლაში ეკლესიის დასაცავად, მიიღებდა ზეციურ ჯილდოს. მცირე ხნის შემდეგ პაპმა იოანე VII-მ საღვთო ომში დაღუპულები მოწამეთა რანგში აიყვანა (*Runciman, I, 1951:84*).

ჯვაროსნული ომები, რომლებიც მახლობელ აღმოსავლეთში XI ს. მიწურულში დაიწყო, თეოლოგთა მიერ განიხილებოდა როგორც სამართლიანი. მათ ქრისტიანები უნდა დაეცვა მუსლიმთა თავდასხმებისა და მუქარისაგან, დაებრუნებინა ქრისტიანებისათვის უსამართლოდ წართმეული წმინდა ადგილები და შური ეძია პილიგრიმებისადმი უსამართლო მოპყრობის გამო. მაგრამ ჯვაროსანთა ეპოქაში მოხდა თეორიულად თავდაცვითი, სამართლიანი ომების ტრანსფორმაცია აგრესიულ, რელიგიურ ომებად. ჯვაროსანი იბრძოდა იმისათვის, რომ გაეთავისუფლებინა წმინდა ადგილები პალესტინაში და ქრისტიანთა მფარველობაში გადაეცა უფლის საფლავი. ის ომში მიდიოდა ეკლესიის წაქეზებით, რომელიც მას აძლევდა ცოდვების მონანიების გარანტიას და ჰპირდებოდა სამოთხეს სიკვდილის შემთხვევაში. „პილიგრიმობა, ქრისტეს და ეკლესიის ძალაუფლების გავრცელება როგორც სა-

ბოლოო მიზანი და სულიერი პრივილეგიები ჯილდოს სახით, იყო ნიშნები ჭეშმარიტი ჯვაროსნებისა“ წერდა გ. გრუნებაუმი (*Грюнебаум*, 1986:148). ჯვაროსანთა ომები იყო საღვთო ომები და არაერთი არაბი ავტორი მათ ჯიპადთან აიგივებდა (*Sivan*, 1968:114).

ბიზანტიას, რომელიც არაბთა გამოჩენის დროიდან ებრძოდა ისლამს, არ მიუღია დასავლეთის ქრისტიანთა საღვთო ომის დოქტრინა. თუმცა კი, როგორც აღნიშნავდა მ. ბალდუინი, რაღაც მსგავსი ჯვაროსნული იდეისა ალაფრთოვანებდა X ს. დიდ მეომარ იმპერატორებს (*Baldwin*, 1969: XXI-XXII)¹¹.

იმპერატორი ნიკიფორე II ფოკა (963—968) შეეცადა დაეკანონებინა, რომ მუსლიმებთან ბრძოლაში დაღუპული მეომრები მოწამედ გამოცხადებულიყო, მაგრამ ვერ შეძლო ამ იდეის განხორციელება. ვ. ბარტოლდის თვალსაზრისით, რომ ბრძოლამ ბიზანტიასა და სახალიფოს შორის მიიღო საღვთო ომის ხასიათი, როგორც ქრისტიანთა, ისე მუსლიმთა მხრიდან (*Бартольд*, 1966გ:583), მის პირველ ნაწილში გადასასინჯია. ბიზანტიურმა ეკლესიამ უარყო საღვთო ომი ურჯულოთა წინააღმდეგ და უარი განაცხადა მოწამის გვირგვინი მიეცა ომში დაღუპულთათვის. უარყოფითად ეკიდებოდა ბიზანტიური ეკლესია ომებში სასულიერო წოდების მონაწილეობასაც, რაც ჩვეულებრივი ამბავი იყო დასავლეთის ქრისტიანებში. ბიზანტიელ იდეოლოგებს გახსნილი ჰქონდათ ჯიპადის არსიც. ისინი ყოველთვის გამოხატავდნენ თავიანთ გაოცებასა და უარყოფით დამოკიდებულებას მუსლიმთა ამ დოქტრინის მიმართ, რომლის მიხედვითაც „ურწმუნოებთან“ ომში დაღუპული სამოთხეში მოხვდებოდა. ამგვარი იდეა მათ სულელურ ცრურწმენად მიაჩნდათ (ამ საკითხებზე იხ. ანა ვლმუნე:282; *Canard*, 1973:620; *Ensslin*, 1967:5).

მ. კანარი რომაული იდეის სიცოცხლის უნარიანობის გამოვლენებად მიიჩნევდა იმას, რომ ბიზანტიამ არ მიიღო დასავლეთის ქრისტიანების საღვთო ომის დოქტრინა. რომის იმპერიაში არ შეიძლებოდა წარმოებულყო საღვთო ომი, ისევე როგორც არ შეიძლებოდა გამონახულიყო განსხვავება სამართლიანსა და უსამართლო ომებს შორის. რომის იმპერიის ყველა ომი ძალაუნებურად ითვლებოდა სამართლიანად, რადგანაც ისინი მიმართული იყო აჯანყებულთა და „ბარბაროზთა“ წინააღმდეგ. ბიზანტიაში ომი ურწმუნო აგარიანებთან, უპირველეს

¹¹ ლეონ VI (886—912) თავის „ტაქტიკაში“ მოუწოდებდა სტრატეგებს, რომ მათ გამუდმებით ჩაენერგათ მეომრებისთვის აზრი იმპერიის სიდიადის შესახებ, რომ მათთვის, როგორც „ქრისტეს მეომრებისთვის“, დიდი ბედნიერება იყო დაეღვარათ სისხლი სამშობლოსა და სარწმუნოებისათვის, დაღუპულთა ხსოვნისა და თანამომკმეებისთვის, რომლებიც იტანჯებოდნენ ურწმუნოთა უღელქვეშ. „ტაქტიკით“ ომი ურწმუნოებთან ბიზანტიელთა წმიდათა-წმიდა მოვალეობაა. როდესაც მის აღსასრულებლად მიდიან, ბრძოლის წინ ისინი ითხოვენ ღმერთისგან ცოდვების შენდობას და გამარჯვებას (*Литаврин*, 1989:75). ამავე დროს აღნიშნულია ისიც, რომ ლეონ VI-ის „ტაქტიკა“ არ ისახავდა მიზნად ჩაენერგა მეომართათვის სიძულვილი სხვა რწმენის ხალხებისადმი და რელიგიური ფანატიზმი, რაც მათთვის უცხო იყო (*Кумича*, 1965:111).

ყოვლისა, იყო რომაული ომი (Canard, 1973:620).

ქართველ ქრისტიანთა თვალსაზრისი ომისადმი, როგორც ვნახავთ, ამქვეყნებს სიახლოვეს როგორც ბიზანტიის, ისე დასავლეთ ევროპის ქრისტიანთა თვალსაზრისებთან.

ყურადღებას იქცევს ის, რომ ქართული სამღვდლოება არ არიდებდა თავს სამხედრო საქმეს. ცნობილია, რომ 1028 წ. ტბეთის ეპისკოპოსმა საბა მტრევერმა ბიზანტიელთა მიტაცებისგან დაიცვა შავშეთი და როგორც აღნიშნავდა ივ. ჯავახიშვილი, „მღვდელმთავარი სამშობლოსა და სამეფოს დამცველად გამოვიდა, უნებლიედ სამხედრო ხელისუფლად, გულად მეთმრად და ქვეყნის გამგედ გახდა“ (ქც, I, 1955:292-93; ჯავახიშვილი, 1965:138). საყურადღებოა მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის სახელო. მისი მსგავსი არ არსებობდა მეზობელ ქრისტიანულ ბიზანტიაში, მაგრამ მასთან ახლომდგომი ინსტიტუტი დამოწმებულია დასავლეთ ევროპაში (ანთოლაჯა, 1983:102; ანთოლაჯა, 1991:53). მართალია, მწიგნობართუხუცესი-ჰყონდიდელი უშუალოდ არ ებმებოდა ომში (მაგ. ისტ. და აზმ. შატავანდ., ქც, II, 1959:72; ჯავახიშვილი, 1982:49), ის არ იყო სამხედრო ხელისუფალი, მაგრამ მას ხელი მიუწვდებოდა ლაშქარზე საერთო კონტროლის თვალსაზრისით (ანთოლაჯა, 1983:120; ანთოლაჯა, 1991:64). შემესხია აღნიშნავდა, რომ დავით IV-ის დროიდან არცერთი ლაშქრობა და ლაშქრის ორგანიზაციის საკითხი მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის გარეშე არ წყდებოდა (მეხსია, 1979:96). სამშვილდისა და რუსთავის განთავისუფლებას ხელმძღვანელობდა გიორგი ჰყონდიდელი. 1161 წ. ანისთან მუსლიმთა კოალიციის წინააღმდეგ ბრძოლაში გიორგი III-ს „თანავაზირობდებხ იოვანე მწიგნობართუხუცესი“ და მასთან ერთად „ხუმბატ ხუმონქმნილი, რომელი ხხუათა ხაჭურთა თანა ხაქმითადა ადჭურვილი იყო“ (ისტ. და აზმ. შატავანდ., ქც, II, 1959:7; ისტ. და აზმ. შატავანდ., 1973:176) და სხვ. სასულიერო პირთა სამხედრო საქმიანობა, ჩანს, საქართველოში არ იწვევდა ისეთ ოდიოზურ შეფასებას, როგორც ეს ხდებოდა ბიზანტიაში. ამ მხრივ გარკვეული მსგავსებაა დასავლეთის ქრისტიანებთან და გვაქვს საფუძველი ვიმჯღვლოთ ქართული ქრისტიანობის მეზობლ ხასიათზე.

ქართველი მეფეები, დავით IV-ის დროიდან თუ არა, დემეტრე I-დან მოყოლებული მაინც, ატარებდნენ „მესიის მახვილის“ (ჰუხამ აღლ-მახიჰ) ამაყ ტიტულს. ახლახან გამოვლენილი სპარსული დოკუმენტები მოწმობს, რომ „მესიის მახვილად“ (ხაჲჲ აღლ-მახიჰ) იწოდებოდა ზოგიერთი ქართველი მხედართმთავარიც (თღეჲა, 1979:28, 29). მ.ლორთქიფანიძის კვალდაკვალ (ლბათციფანობე, 1979მ:257) შეიძლება აღვნიშნოთ, რომ ქართველი მეფეები და სახელმწიფო მოღვაწეები „ურწმუნო“ მაჰმადიანთა წინააღმდეგ ბრძოლაში მეზობელ ქრისტიან ხალხებს „მესიის მახვილად“ ვვლინებოდნენ. ტიტული „მესიის მახვილი“, ვფიქრობთ, სრულიად აშკარად გამოხატავს არა ქრისტეს მშვიდობისმოყვარე მისიას, არამედ მეზობლი ქრისტიანობის პოზიციას.

ქართველებისთვის, ბიზანტიელთა მსგავსად, უცხო იყო რელიგიური ფანატიზმი და სიძულვილი სხვა რჯულის აღმსარებლებისადმი. თურქები და მუსლიმები, ისევე როგორც ბიზანტიაში, საქართველოში განიხილებოდნენ როგორც „ბარბაროზნი“ (ღვ, I, 1955:351; ნავთული: 272, 362). ამავე დროს ისინი განიხილებოდნენ როგორც „ურწმუნონი“, „წარმართნი“, და, რაც მთავარია, „წინააღმდეგომნი ქრისტესა სჯულისა“ (ღვ, II, 1959:5). ბრძოლა მათთან, ვინც იყო „წინააღმდეგომნი ქრისტესა სჯულისა“, მიმდინარეობდა ამ რჯულის დაცვის პოზიციიდან.

კანცლერ გოტეის ცნობით, დიდგორის ბრძოლის წინ დავით IV-მ ასე მიმართა ლაშქარს: „ეჰა, მეომარნო ქრისტეხანო! თუ დვთის ხჯულის დახაგავად წეხიერად ვიბრძვით, არამც თუ ეშმაკის ურიცხვ მიმდეგვართა, არამედ თვით ეშმაკებსაც ადვილად დავამარცხებთ. და ერთ რამეს გირჩევთ, რაც ჩვენი პატიოსნებისათვის და ხარგებლობისათვის კარგი იქნება. ესაა, რომ ყველამ, ზელთა ციხადმი აღბყრობით ძლიერ დმერთხ ადთქმა მივცეთ, რომ მიხი ხიყვარულისთვის ამ ბრძოლის ველზე უფრო მოვკვდევით, ვიდრე გავიქცევით“ (აკალიწვილი, 1989ა:46).

ამ მიმართებაში გაისმის მოწოდება „ლუთის სჯულის“ დასაცავად, რაც დამახასიათებელია დასავლეთის ქრისტიანთათვის. შეიძლება გვეფიქრო, რომ ევროპელი ავტორი დავით IV-ს ჯვაროსანთა პოზიციებიდან ალაპარაკებს, მაგრამ, თამარის პირველი ისტორიკოსის ცნობითაც, ამავე პოზიციებიდან მოუწოდებდა გიორგი III ანისთან მუსლიმური კოალიციის პირისპირ მდგომ თავის მხედრობას: „გაფნო ძმანო, ერთხულნო და ერთრჯულნო! თუ რაზომ დიდად კითილ არხ ხადმრთოთა ხჯულთა და ქრისტეს ხახარებხათჳს ხიკუდილი, რომეფნი ხამარადიხოდ ვნატრით ქრისტეს კუალთა შემდგომთა და მომკუდართა მათ თუთ ბუნებითა მკუდართა ხხეულთაგან. და ზედავთა, თუ რაოდენ უფრო ხახახელო არხ მქნებრივ ხიკუდილი, ვიდრედა ხენითა განდრობითა განღეულეებახა შინა, რამეთუ ხახე და ხახელი კეთილიხა ხაუკუნოდ გზად გუყუების“ (ღვ, II, 1959:8). მეფემ გაიხსენა, აგრეთვე, გმირული წარსული ებრაელებისა და ბერძენებისა, რომელთა ბრძოლაც დაახასიათა როგორც ბრძოლა „საღმრთოთა სჯულთათვის“. ქართველი მემკვიდრის ამ ცნობაში ნაჩვენებია „საღმრთოთა სჯულთა და ქრისტეს სახარებისათვის სიკუდილის“ სიკეთე.

ნ. ბერძენიშვილი გიორგი III-ის მიმართებაში ხედავდა სჯულისათვის ომის დასაბუთებას. ამასთან, ის მიუთითებდა, რომ ქართველ მემკვიდრეს „ყველა სამართლიანი ომი“ „საღმრთოთა სჯულთათვის“ ომად მიაჩნდა და „აგრესორ მაჰმადიანთა“ წინააღმდეგ ომი ყოველთვის სამართლიანად ითვლებოდა *in principle* (ნ. ბერძენიშვილი, 1965ა:32).

ზემომოტანილი მასალებიდან ჩანს, რომ მუსლიმურ ჯიჰადს — საღვთო ომს

ქრისტიანული საქართველო უპირისპირებდა ომს „ხალმთო ხჷულთათვის“, რაც უცხოა ბიზანტიისათვის და გარეგნულად მსგავსია დასავლეთის ქრისტიანთა საღვთო ომის კონცეფციისა. ამჟებ დროს გიორგი III-ის მოწოდებაში, და, საერთოდ, რამდენადაც ვიცით, არც ქართული წყაროების სხვა მასალებიდან არა ჩანს ცოდვების შენდობისა და სიკვდილის შემთხვევაში სამოთხეში მოხვედრის ის დაპირებები, რომლებიც ასაზრდოებდა ჯვაროსნებს. XII ს-ში საქართველოს სამეფო კარს არც ქრისტეს საფლავის დახსნის პრეტენზია ჰქონდა. ასეთი სურვილი ჩნდება გიორგი ლაშას ზეობის წლებში, ხოლო 1223 წ., როცა დაიწყო სამხადისი ფრიდრიხ II-ის ჯვაროსნულ ლაშქრობაში მონაწილეობისათვის, საქართველოს სამეფო კარმა რომის პაპისაგან ითხოვა ლოცვა-კურთხევა. საპასუხო წერილში პაპი ონორე III წერდა რუსუდანს, რომ ლაშქრობის მონაწილე მისი ქვეშევრდომები მიიღებდნენ "მოციქულებრივ შენდობას ყველა ცოდვის მიტევებით" და "დიდ ინდულგენციას, რომელიც დამტკიცებულია წმინდა და მხოფლიო ეკლესიის კრებების მიერ" (ცამაღუა, 1984:178,181), მაგრამ ხერაზმელთა შემოსევებმა გააქარწყლეს საქართველოს სამეფო კარის ცდა მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამურ სამყაროსთან კონფრონტაციაში განეხორციელებინა დასავლეთის ქრისტიანთა საღვთო ომის კონცეფცია.

ი. ჯავახიშვილი თვლიდა, რომ მართალია, ქართველები მოსაზღვრე თურქ მმართველებს და სამფლობელოებს ებრძოდნენ, მათ ქვეყნებს იპყრობდნენ, მაგრამ მაჰმადიანობასთან და მათი სარწმუნოების წინააღმდეგ ბრძოლა ფიქრადაც არ მოსვლიათ. ქართველ-მაჰმადიანთა ბრძოლას არასოდეს წმინდა სარწმუნოებრივი ბრძოლის ხასიათი არ ჰქონია" (ჯავახიშვილი, 1965:304-5). თავისი თვალსაზრისის გასამტკიცებლად მკვლევარი მიუთითებდა იმ მზრუნველობაზე, რომელსაც საქართველოში მუსლიმთა მიმართ იჩენდნენ, ყურადღებას ამახვილებდა სპარსულ-არაბული კულტურისადმი დიდ ინტერესზე საქართველოში (ჯავახიშვილი, 1965:305). ეს თვალსაზრისი შემდეგ არაერთი ქართველი მკვლევარის მიერ იქნა გაზიარებული და აისახა "საქართველოზ ისტორიის ნარკვევებშიც" (პაპუაშვილი, 1979:496), მაგრამ ჩვენს მიერ შემომოტანილი მასალა გვიჩვენებს, თუ რა ძლიერი იყო რელიგიური ფაქტორი ქრისტიანული საქართველოსა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყაროს სამხედრო-პოლიტიკურ კონფრონტაციაში. ქრისტიანულ და ისლამურ იდეოლოგიებს შორის ღრმა უფესკრული არსებობდა. შეიძლება გავიზიაროთ ის თვალსაზრისი, რომ „ქართველ-მაჰმადიანთა ბრძოლას არასოდეს წმინდა სარწმუნოებრივი ბრძოლის ხასიათი არა ჰქონია“, მაგრამ უეჭველია ისიც, რომ ეს ბრძოლა აშკარად ხარწმუნოებრივი პოზიციებიდან მომდინარეობდა. XII-XIII სს-ში, როგორც აღნიშნავდა ჯ. ლა მონატე, რელიგია თამაშობდა ისეთსავე როლს, როგორც ამჟამად პოლიტიკური იდეოლოგია. ქრისტიანები და მუსლიმები, მცირე გამოაკლისის გარდა, რელიგიას იყენებდნენ საბურველად თავიანთი საერო-პოლიტიკური მიზნებისათვის. მაგრამ ის იყო იდეოლოგიური დროშა, რომლის ქვეშაც იბრძოდნენ და რომლის გულისთ-

ვისაც იხოცებოდნენ მეომრები (*La Monte, 1970: 197*).

ქართულ ისტორიოგრაფიაში აღნიშნულია, რომ ქრისტიანობა დავით IV-ის პოლიტიკაში აღიარებულ იქნა პოლიტიკური დამოუკიდებლობის იარაღად. მეფე იბრძოდა ქრისტიანული ეკლესიის არა მარტო დაცვისათვის, არამედ მისი გავრცელებისთვისაც (ლმინაძე, 1966:87). ასეა მისი მემკვიდრეების დროსაც. ეს ბრძოლა მიმდინარეობდა იმ სახელმწიფოებთან, რომელთა იდეოლოგიაც იყო ისლამი. ისლამურ სამყაროსთან სამხედრო-პოლიტიკური კონფრონტაციის დასაბუთება ხდებოდა ქრისტიანული იდეოლოგიის საფუძველზე. ქრისტიანობაც და ისლამიც ბრძოლის იდეოლოგიური საშუალებანი იყო (ვ. გამაშვილი, 1968: 293, 305.2). ამის გამო ეს კონფრონტაცია რელიგიურ საბურველშია გახვეული. გარეგნულად დაპირისპირებაა არა ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებასა და თურქ-სელჩუკთა თუ აიუბიანთა პოლიტიკურ სისტემებს შორის, არამედ მათ სარწმუნოებებს შორის. ამ დაპირისპირებას მუსლიმთა მხრიდან ასაზრდოებდა ჭიჭადის კონცეფცია, ქართველთა მხრიდან კი მას კვებავდა „წარმართებთან“, „ურჯულებთან“, „ბარბაროზებთან“ საღმრთო რჯულისთვის, ქრისტესათვის ბრძოლის აუცილებლობა. „ქრისტიანობის დამცველის“ მისია, რომელსაც ამიერკავკასიაში საქართველო ასრულებდა, თურქული გარემოცვის წინააღმდეგ ბრძოლის უმთავრესი მამოძრავებელი ძალა იყო“ (თფუღია, 1975:219). ამასთან უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ საერთოდ ქრისტიანობისათვის და კერძოდ კი ქრისტიანული საქართველოსთვის პრინციპულად უცხო იყო იდეა „ურჯულო“ მუსლიმთა ქრისტიანობაზე მოქცევისა. „ქრისტეს მისია, როგორც წერდა ცნობილი ფრანგი ორიენტალისტი მ.კანარი, არის მშვიდობის მისია, ხოლო ჭიჭადი კი — რელიგიის ტრიუმფი სისხლიანის ბრძოლის ფასად, რაც ეწინააღმდეგება ქრისტიანულ აზროვნებას“ (*Canard, 1973:616*).

2. მშვიდობიანი თანაარსებობა

საქართველოს სამეფოსა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყაროს ურთიერთობებს ასაზრდოებდა არა მხოლოდ სამხედრო-პოლიტიკური და იდეოლოგიური კონფრონტაცია. ომებს შორის მშვიდობიან წლებში, ცხადია, არსებობდა და ვითარდებოდა ნორმალური პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული კონტაქტებიც. მნიშვნელოვან ფაქტორს მეზობელ ისლამურ სახელმწიფოებთან მშვიდობიანი თანაარსებობისათვის წარმოადგენდა ურთიერთობები იმ მუსლიმებთან, რომლებიც საქართველოს სამეფოში, პირველ ყოვლისა კი, მის სატახტო ქალაქში — თბილისში ცხოვრობდნენ.

თბილისის აღების შემდეგ, 1122 წლის თებერვლის შუა რიცხვებში, დავით IV სასტიკად გაუსწორდა ადგილობრივ მუსლიმებს, რომლებმაც დიდი წინააღმდეგობა გაუწიეს მეფეს. რეპრესიები სამი დღე გაგრძელდა, მაგრამ შემდეგ მეფე

დაცხრა, "მოაღბო მათი გულეები" და "ადუთქვა წყალობა" (ალ-ფარიკი 1985:89). მან მიიღო ზომები, რომელთა საფუძველზე შესაძლებელი გახდა თბილისში (და, ალბათ, მუსლიმებით დასახლებულ საქართველოს სამეფოს სხვა ადგილებშიც) ქრისტიანთა და მუსლიმთა მშვიდობიანი თანაარსებობა და თანაცხოვრება.

დავით IV-ის მიერ განხორციელებული ღონისძიებების შესახებ დაწვრილებით მოგვითხრობს ალ-ფარიკი. მის ცნობებს იმეორებს და რამდენადმე აკსებს სიტ ბიზ ალ-ჯაუზი. ის შელაგათები, რომლებიც მიიღეს თბილისელმა მუსლიმებმა, არაერთი მკვლევარის მსჯელობის საგანი გახდა, მაგრამ, როგორც მართებულად აღნიშნავს მ.ლორთქიფანიძე, ამ შელაგათების ხასიათისა და ხანგრძლიობის შესახებ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში არ არსებობს აზრთა ერთიანობა (ლბთბიფანიძე, 1979:254). ეს გარემოება გვიბიძგებს, ერთხელ კიდევ დავუბრუნდეთ დავით IV-ის პოლიტიკას მუსლიმებისადმი და, აგრეთვე გავარკვიოთ, თუ როგორი გავრძელება ჰქონდა ამ პოლიტიკას მისი მემკვიდრეების დროს.

დავით IV-ის ღონისძიებები, რომლებმაც ქრისტიანთა და მუსლიმთა საშინაო ურთიერთობების სხვადასხვა სფერო მოიცვა, შეიძლება ასე დაჯგუფდეს:

საგადასახადო პოლიტიკა. მკვლევარები ჩვეულებრივ აღნიშნავენ, რომ მეფემ მუსლიმები გაათავისუფლა გამოსაღებებისაგან (მაგ., მუსხია, 1972:134). მაგრამ ისინი არ ასახელებენ ამ გადასახადებს და არ განმარტავენ მათ.

ალ-ფარიკი მოგვითხრობს, რომ დავით IV-მ მუსლიმებს მოუხსნა 1122 წლის 'უშრი, მა'უნა, გიხტი და ზარაჯა (ალ-ფატივი, 1985:89). მათგან ორი: 'უშრი (რომელიც დასახელებულია მრავლობით რიცხვში: ა'შარ) და ზარაჯა ისლამურ საგადასახადო პრაქტიკაში ითვლება ძირითადად და აღიარებულია კანონიერ გადასახადებად.

'უშრი (არაბ. მეათედი), აიღებოდა იმ მიწებიდან, რომლებიც ეკუთვნოდა ძველ მუსლიმებს და მათ შთამომავლებს. გარდა ამისა, 'უშრი იყო გადასახადი სავაჭროდ გამოზნული ყოველგვარი საქონლიდან და მისი გადახდა ევალებოდა როგორც მუსლიმებს, ისე არამუსლიმებს (ე.სიხათუღიძე, 1957:94-5; *Петрушевский*, 1960:377). ზარაჯა არაბულში აღნიშნავს საერთოდ ხარკს, ღალას, გადასახადს. ფართო მნიშვნელობით ზარაჯა სახალიფოში იყო ხარკი არამუსლიმთაგან (როგორც გადასახადი მიწაზე, ისე სულადობრივი გადასახადი) და ვიწრო მნიშვნელობით — გადასახადი მიწაზე. ზარაჯა, გადასახადი მიწაზე იყო უფრო მაღალი, ვიდრე 'უშრი. თავდაპირველად მას იღებდნენ არამუსლიმთაგან, VIII ს-დან კი ახლადმოქცეულ მუსლიმთაგანაც (ე.სიხათუღიძე, 1957:87; *Петрушевский* 1960:370).

'უშრისა და ზარაჯისაგან განსხვავებით მა'უნა და კისტი (რომლებსაც ალ-ფარიკი ასევე მრავლობით რიცხვში — მუ'ან და აკსატ — ასახელებს), მიეკუთვნებოდა კატეგორიას იმ მრავალრიცხოვანი არაკანონიერი გადასახადებისა, რომელ-

თა საერთო სახელწოდებაც იყო დარიბა.

აღ-ფარიკის ცნობის ვმინორსკისეულ ინგლისურ თარგმანში მა'უნა (მრ. მუ'ან) არის მომსახურება, სამსახური (service) (Minorsky, 1949:33), მაგრამ ლექსიკოგრაფებთან ეს სიტყვა ჩვეულებრივ განმარტებულია როგორც სურსათი, სანოვაგე. ზ.ბუნიატოვი მას აიგივებს გადასახადად ალაფე-სთან. ეს უკანასკნელი კი იყო ნატურალური გამოსაღები საგუშავოდ მდგომი სამხედრო რაზმის, ანდა ოფიციალური პირის საჭიროებების უზრუნველსაყოფად (Бунятов, 1978:222).

კისტე ლექსიკოგრაფთა მიერ განმარტებულია როგორც წილი, ნაწილი, მორიგი ფულადი შესატანი, გადასახადი. ხარკი, ბეგარა, კონტრიბუცია (Баранов, 1958:816; Dozy, II, 1881:344), ვმინორსკის ინგლისურ თარგმანში კისტე არის ფულადი გადასახადი, რომლის შეტანა ხდება ნაწილ-ნაწილ (payments by instalments) (Minorsky, 1949:33), მაგრამ უფრო კონკრეტულად, თუ რა დროს და როგორ ხდებოდა მისი აღება, სელჩუკთა ხანის სხვა მრავალი გადასახადის მსგავსად, უცნობია.

უშრი, ხარაჯა, მა'უნა და კისტე იყო ნაწილი იმ გადასახადებისა, რომლებიც, საერთოდ, 1122 წლამდე ეკისრებოდა თბილისელ მუსლიმებს. ამ გადასახადების დროებით გაუქმება წარმოადგენდა გარკვეულ შეღავათს, ერთგვარ კომპენსაციას იმ მძიმე ზარალისათვის, რაც მათ 1122 წ. თებერვალში განიცადეს.

საგადასახადო შეღავათებთან დაკავშირებით აღ-ფარიკი იუწყება აგრეთვე, რომ დავით IV-მ დადო პირობა (შარატა) და განსაზღვრა (ვახაფა) რომ ქართველის, ებრაელისა და მუსლიმის ზიდმა წლიურად (ფი ხ-ხანა) იქნებოდა შესაბამისად 5,4 და 3 დინარი (აღ-ფაზივი, 1908: 206; აღ-ფაზივი, 1949:71).

ჰ. ამედროზი, რომელმაც პირველად გაანალიზა აღ-ფარიკის ცნობა, ხიდმას მიიჩნევდა ფულად გადასახადად (payment due) (Amedroz, 1902:792, 795.1). ასევე ესმოდათ ის ვ.ფუთურდიესა და ვ.მინორსკის (ფუთურდიემ, 1942:141; Minorsky, 1949:34). ქართველ მკვლევართა გამოკვლევებში ხიდმა ჩვეულებრივ განიხილება გამოსაღებად, გადასახადად (აღუფსიმი, 1968: 159-61; მესხია, 1972:134,135; Лордкипანიძე, 1974:115). აღ-ფარიკის ტექსტის ამამედროვისეულ რუსულ თარგმანში ხიდმა არის плата (აღ-ფაზივი, 1957:223-24), ხოლო უკანასკნელად, ე.სიხარულიძემ ხიდმა თარგმნა როგორც სამსახური (აღ-ფაზივი, 1985:89), მაგრამ მას არ განუმარტავს, თუ რა ტიპის სამსახური შეიძლება იყოს იგი.

არაბულ წყაროებში ხშირად შევხვდებით მითითებას, რომ ესა თუ ის პირი ჩადგა ამა თუ იმ გამგებლის სამსახურში (ფი ლ-ზიდმათი). მ.ბელიოსმა მას'ულ ბ.ნამდარის წერილების კრებულის ანალიზის დროს ყურადღება მიაქცია ტერმინს "ჰაკკ აღ-ზიდმა", რაც სამსახურის უფლებას ნიშნავს. ის მიიჩნევს, რომ წარმოდგენა „სამსახურის უფლების“ შესახებ გავრცელებული იყო სელჩუკთა სახელმწიფოში (Бейлис, 1970a:28). ს.მარქარიანი თვლის, რომ ტერმინი ხიდმა

გამოხატავდა იკტახ მფლობელის (იკტადარი) დამოკიდებულებას სიუზერენი-სადმი (*Маркарян, 1991:177-78*). ალმბტონი დიდ სელოჟთა და ილხანთა სახელმწიფოში ასახელებს გადასახადს ზიდმათანა, ზიდმათი, რომელსაც უხდიდნენ მმართველს, გამგებელს. ამავ ტერმინს აქვს ბაჟის მნიშვნელობაც, რომელსაც იღებდნენ გადასახადის ამკრეფთა, ანდა სხვა ხელისუფალთა სასარგებლოდ (*Lambton, 1987, 314-15, 357*). ამიერკავკასიაში ჯალალ ად-დინის შემოსევის დროს ყადი მუჯირ ად-დინმა, რომელიც დალატში დაადანაშაულეს და დაპატიმრეს, თავის დასახსნელად გადაიხადა 20 ათასი დინარი. ამას გარდა, მისგან აიღეს ქრთამი და ძღვენი — ზიდამ, რომლებიც რამდენჯერმე აღემატებოდა მის მიერ გადახდილ დასახელებულ თანხას (ან-ნასავი, 1973:172). მოგვიანებით, XVII ს. ამიერკავკასიაში, ყუბის სახანოში, გლეხებს, რომლებიც მთლიანად იყვნენ დამოკიდებულნი თიულდარზე, ევალუბოდათ შეესრულებინათ მისთვის სამსახური — ზიდმათ, ე.ი. წესით დადგენილი საგლეხო ბეგარა (*Петрушевский, 1949:218*).

ორენოვან ლეჟიკონებში, რომელთაც საფუძვლად უდევს შუა საუკუნეების არაბული ლეჟიკა, ხილმა განმარტებულია როგორც სამსახური, ვალდებულება, მოვლეობა, საკომისიო საზღაური, გადასახადი, ბაჟი, ბეგარა, ანდა საჩუქარი, ძღვენი, რომელსაც ქვეშევრდომი პატივისცემის ნიშნად მიართმევს ხელმწიფეს (*Dozy, I, 1881:354-55. Steingass, 1985:316*).

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ხილმას სხვადასხვა მნიშვნელობა ჰქონდა, მაგრამ ალ-ფარიკის შემომოტანილ ლაციონურ ცნობაში მის შესახებ მსჯელობა ძნელია. შეიძლება გამოვთქვათ ფრთხილი ვარაუდი, რომ ალ-ფარიკის ხილმა იყო საჩუქრის, ძღვენის ტიპის გამოსაღები, რომლის შესახებაც „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით ვრცლად საუბრობს ვ.ნოზაძე (*ნოზაძე, 1958:133-34*). ხილმა — ძღვენი მეფის სასარგებლოდ ეკისრებოდა მოსახლეობის გარკვეულ (თბილისის ვაჭარ-ხელოსანთა?) ჯგუფებს, მაგრამ რადგანაც ძღვენი არ არის ცალმხრივი, დასაშვებია ისიც, რომ მის ნაცვლად ისინი იღებდნენ მეფის მფარველობას თავიანთ პროფესიულ საქმიანობაში. ამ მხრივ მუსლიმებს უპირატესობა ჰქონდათ ქართველებთან და ებრაელებთან შედარებით.

რელიგიური პოლიტიკა. დავით IV-მ თბილისელ მუსლიმებს ნება დართო შეესრულებინათ აზანი და ხალათი და აშკარად და დაუფარავად ეკითხათ ყურანი (ალ-ფატივი, 1908: 206; ალ-ფატივი, 1985:89).

აზანი, როგორც ცნობილია არის მოწოდება ლოცვისაკენ, რომელსაც დღეში ხუთჯერ ხმამაღლა წარმოთქვამს მუ'აზზინი (მუეძინი) მინარეთიდან. სალათი (ნამაზი) კი კანონიკური ლოცვაა და წარმოადგენს ისლამის ერთ-ერთ ძირითად დოგმას. სალათი სრულდება დღეში ხუთჯერ ინდივიდუალურად, ან კოლექტიურად, ნებისმიერ მოხერხებულ ადგილზე. პარასკეის ლოცვა რეკომენდებულია მეჩეთში.

ალ-ფარიკის ცნობით, დავით IV-მ მუსლიმებს მისცა აგრეთვე უფლება, რომ წარმოეთქვათ ზუტბა პარასკეობით, ელოცათ და მოეხსენებინათ ხალიფა და

სულტანი და არ მოეხსენებინათ მინბარიდან მათ გარდა არავინ (ალ-ფარაჯი, 1908: 206. ალ-ფარაჯი, 1985:89).

ხუტბა ჯადაგებდა, რომელსაც წარმოთქვამს იმაში-ხატები. მუსლიმური სამართლით ხუტბა რეგლამენტირებულია როგორც ნაწილი ღვთისმსახურებისა პარასკეობით,ორი მთავარი მუსლიმური დღესასწაულის დროს და განსაკუთრებულ დღეებში. იმაში-ხატები ასეთ შემთხვევებში მეჩეთის მინბარიდან (კათედრა) მიესალმება ხოლმე შეკრებილთ, ხუტბას შეასხამს ალლაჰს, ითხოვს მისგან კურთხევას მოციქულისთვის, კითხულობს ყურანის ნაწყვეტს, ლოცულობს მორწმუნეთათვის და მოუწოდებს მათ ღვთისმოსაობისაკენ. ხუტბამ დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობა მოიპოვა ერთი პუნქტის წყალობით: მორწმუნეთათვის ლოცვის აღვლენის დროს მასში აუცილებელი იყო ხალიფას დასახელებაც. IX ს. II ნახევრიდან მოყოლებული ცალკეული მუსლიმი გამგებლები ცდილობდნენ მიეღწიათ იმისთვის, რომ ხალიფას შემდეგ ხუტბაში ისინიც მოეხსენებინათ. ხუტბაში მოხსენიება, "ხუტბის უფლება" მუსლიმი გამგებლების დამოუკიდებლობის გარეგნული ნიშანი გახდა. ხუტბაში გამოიხატებოდა ხატებისა და მის მიერ წარმოდგენილი თემის პოლიტიკური ორიენტაცია. ხუტბაში მმართველის სახელის გამოტოვება ნიშნავდა უნდობლობას ამ მმართველისადმი და მის გამოცხადებას დამხობილად (Халидов, 1991:285). მაგრამ ასე იყო ისლამის სამყაროში. მსგავსი საშიშროება დავით IV-ისა და მისი მემკვიდრეების დროს საქართველოში არ არსებობდა. ამდენად, „ხუტბის უფლებას“, რომელიც დავით IV-მ თბილისელ მუსლიმებს უბოძა, ვერ მივანიჭებთ დიდ პოლიტიკურ დატვირთვას, თუმცა კი ამ ღონისძიებით მეფე, უეჭველია, აკმაყოფილებდა მათ ამბიციებს.

ისლამის სამყაროში მუსლიმური სამართალი უკრძალავდა ქრისტიანებს თავისუფლად შეესრულებინათ თავიანთი ღვთისმსახურება, მძლავრად დაერეკათ ზარები (დაეკათ ძელისთვის), თავიანთ სახლებში სალოცავად შეეკრიბათ ერთმორწმუნეები, ხმამაღლა ეგალობათ ღვთისმსახურების დროს, გამოეტანათ ეკლესიებიდან საღვთო წიგნები და ჯვრები პროცესიების დროს და მუსლიმთა ბაზრებზე ეკითხათ თავიანთი საღვთო წიგნები (Gurgac, 1865:34-6; Tritton, 1930:101) ამ მხრივ მუსლიმთა მდგომარეობა თბილისში (და, ალბათ, საქართველოს სამეფოს სხვა მხარეებშიც) იყო უკეთესი, ვიდრე ქრისტიანი ზიმშიების მუსლიმურ ქვეყნებში.

სამართლებრივი პოლიტიკა. ალ-ფარაჯის ერთი ცნობით (რომელიც ჩვენს ისტორიოგრაფიაში შეუმჩნეველი და შეუფასებელი დარჩა), დავით IV-მ გამოაცხადა, რომ ვინც მუსლიმს რაიმე ვნებას ან ზიანს მიაყენებდა, ნებას რთავდა დაუსჯელად მისი მოკვლისა (ალ-ფარაჯი: 1985:89). ხაზგასმულ სიტყვებს შეესაბამება არაბ. აჰდარა დამაჰჰუ. "ჰადარ" არის დაღვრილი სისხლი, რომელსაც შურისძიება არ მოჰყვება. "აჰდარა დამაჰჰუ" კი ნიშნავს იმის უფლებას, რომ სასჯელის გარეშე, დაუსჯელად დაიღვაროს სისხლი (Kazimirsky, II, 1860:1402; Lane, 1893:2885. Steingass, 1985:1168). ეს გამოთქმა განმარტებულია, აგრე-

თვე, როგორც სისხლის გამოცხადება გაუფასურებულად, ღირებულების არმქონედ, ე. ი. ნებათა დაუსჯელად სისხლის დაღვრისა, მოკვლისა (გ. წერეთელი, 1951:272). ყოველივე ამის გათვალისწინებით, ალ-ფარისის ზემომოტიანი ცნობის თარგმანი (რომელიც ეკუთვნის ე. სიხარულიძეს), შეიძლება ასე დახსტდეს: მეფემ თბილისში "გამოაცხადა, რომ ნებას რთავდა [მუხლიმებს] დაუხჯელად დაეღვარათ ხისხლი იმისა (მოცკლათ ის), ვინც ზიანს მიაყენებდა მუხლიმს."

არაბ ლექსიკოგრაფთა განმარტებით, იმ შემთხვევაში, როცა სისხლი სასჯელის გარეშე იღვრება (აჰმადრა დამაჰუ) უქმდება კისახ და დიმა (იხ.მაგ., მუჯამ ალ-ვასიტ, II:986) — მუსლიმური სამართლით გათვალისწინებული მისაგებელი (საზღაური) და სისხლის ფასი, დაწესებული მკვლელობისა და სხეულის შეუქცევადი დაზიანებისათვის.

ყურანი მკვლელობას განიხილავს როგორც მძიმე ცოდვას და გადაჭრით გმობს მას. მაგრამ ამავე დროს ის ურჩევს მოკლულის ნათესაობას, რომ შეიწყალონ მკვლელი, რადგანაც შეწყალება, პატიება სასურველია ალლაჰისათვის.

მკვლელობა შეიძლება იყოს წინასწარ განზრახვითა და უნებლიედ. წინასწარ განზრახვით ('ამდ) მკვლელობის დროს მოკლულის ახლობლებს, ნათესავებს აქვთ უფლება მოითხოვონ მკვლელის სიკვდილით დასჯა, ანდა უარი თქვან შურისძიებაზე, აპატიონ დამნაშავეს და მიიღონ გამოსასყიდი — სისხლის ფასი. პირველ შემთხვევაში ძალაში შედის კისასი, რომელიც დამნაშავეისთვის დაზარალებულთა მოთხოვნით გამოაქვს სასამართლოს. კისასი მკვლელის სიკვდილით დასჯა, რაც სისრულეში მოჰყავს ჯალათს, ანდა მოკლულის ნათესაობას. მეორე შემთხვევაში მკვლელი დაზარალებულის ოჯახს, მის ნათესაობას უხდის გამოსასყიდს, სისხლის ფასს. როცა მკვლელობა ხდება უნებლიედ, მაშინ მკვლელს ეკისრება მხოლოდ სისხლის ფასი — დიმა.

კისასი ინიშნება აგრეთვე სხეულის მძიმე დაზიანების, დასახიჩრების შემთხვევაში (ცალთვალასთვის საღი თვალის ამოღება, სმენის დაზიანება, ენის, ყურის, ორივე ხელის და ორივე ფეხის, ათი თითის მოჭრა და სხვ.). დაზარალებულს შეუძლია მოითხოვოს, რომ დამნაშავე მის მსგავსად დასახიჩრონ, მაგრამ სხეულის მსუბუქი დაზიანების შემთხვევაში დამნაშავეს ეკისრება მხოლოდ დიმა.

მუსლიმები „თანასწორნი არიან სისხლში“. ერთმანეთის მკვლელობისა და დასახიჩრებისათვის ისინი თანაბრად აგებენ პასუხს კანონის წინაშე. სისხლი უფასურდება, დაუსჯელად შეიძლება დაიღვაროს იმ შემთხვევაში, თუ მკვლელობა მოხდა თავდაცვის დროს. გარდა ამისა, სასჯელის გარეშე იღვრება სისხლი ჰარბიხა, იმ არამუსლიმისა, რომელიც არ არის დაცული ხელშეკრულებით, არ იხდის ჯიზიას და არ არის მუხთა'შინი — უცხოელი, რომელიც დროებით იმყოფება დარ ალ-ისლამის ტერიტორიაზე და სარგებლობს უსაფრთხოების გარანტიით, ამანით.

მუსლიმის მკვლელი ზიმში — ქრისტიანი თუ იუდეველი, სიკვდილით ისჯება.

ორთოდოქსალური ისლამის სკოლები (მაზჰაბ) არ არიან ერთსულოვანი იმის თაობაზე, თუ როგორ უნდა დაისაჯოს ზიმმის მკვლელო: კისასით თუ დიმათი. ჰანიფიტებს დასაშვებად მიაჩნიათ ზიმმის მკვლელობისთვის კისასის გამოყენება, თუ კი ზიმმი ცხოვრობს მუსლიმთა ტერიტორიაზე და არ აწარმოებს შეიარაღებულ ბრძოლას მუსლიმთა წინააღმდეგ. მაგრამ პრაქტიკაში ყოველთვის გამოიყენებოდა დიმა. ამასთან, ქრისტიანის სისხლის ღირებულება იყო მუსლიმის სისხლის ნახევარი, ან მესამედი (Боголюбов, 1991ა:69; Боголюбов, 1991 გ:138; Петрушевский, 1966:165-66; Сюкияйнен, 1986:193-94; Schacht, 1974ა:230; Schacht, 1974ბ:261; Schacht, 1979:131,182-84; Tuan, 1962:342; Weir, 1974:78.)

ამრიგად, ქრისტიანსა და მუსლიმს შორის კონფლიქტის დროს, რაც მკვლელობით, ანდა სხეულის დასახიჩრებით მთავრდება, მუსლიმური სამართალი მკაცრი და სასტიკია ქრისტიანთა მიმართ და ლმობიერი და ლოიალური — მუსლიმთა მიმართ. ქრისტიანული ქვეყნების კანონმდებლობაში, ჩვეულებრივ, საპირისპირო სურათი გვაქვს. ასე, მაგალითად, XIII ს. სომხური სამართლის ძეგლები ითვალისწინებს სისხლის საფასურის გადახდას, როცა ქრისტიანი მოკლავს „ურჯულს“, მუსლიმს. თუ მუსლიმი ქრისტიანს მოკლავს წინასწარ განზრახვით, ის დაისჯება სიკვდილით და თუ უნებლიედ, მისი სასჯელის ზომაა ორივე ხელის მოკვეთა (მხ.გლმი 1954:144-45; სმმაც საპაბაპუცი, 1958:10). ორიგინალურ ქართულ საკანონმდებლო ძეგლებში განსაზღვრულია დანაშაულის ზომა მკვლელობისათვის, მაგრამ ჩვენ ვერ ვნახეთ რაიმე მუხლი, რომელიც ითვალისწინებს სასჯელს ქრისტიანის მიერ მუსლიმის მკვლელობის ან დასახიჩრების შემთხვევაში და პირიქით.¹²

ალ-ფარიკის ცნობაში საუბარია მუსლიმის დაზიანებაზე. ამ შემთხვევაში, ჩანს, იგულისხმება როგორც სხეულის დასახიჩრება, ისე მკვლელობა. იმავე ცნობიდან ირკვევა, რომ ამ დროს დამნაშავეს სისხლი უფასურდებოდა, ხდებოდა ჰადარ, ჰადრ, ე.ი. არ იყო დაცული კანონით. დაზარალებულ მხარეს შეეძლო სასჯელის შიშის გარეშე ანალოგიური ზიანი მიეყენებინა დამნაშავესათვის, დაესახიჩრებინა, მოეკლა ის. ამგვარ უფლებას ზიმმიები ვერასოდეს ვერ მიიღებდნენ ისლამის ქვეყნებში. მისი მიცემა, ვფიქრობთ, 1122 წლის თებერვალში შექმნილმა ვითარებამ განაპირობა. თბილისის ძალით აღებისა და მისი დარბევის შემდეგ გაჩნდა საშიშროება ადგილობრივ მუსლიმთა ფიზიკური განადგურებისა. დავით IV-ის ღონისძიება მიზნად ისახავდა ამ საშიშროების თავიდან აცილებას.

¹² მაგრამ ქართულად ითარგმნა და ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულში შევიდა ჩვენთვის საინტერესო ზემომოტანილი მუხლი მხითარ გოშის „სამართლიდან“: „თუ მოკლას ურჯულმან ქრისტიანი ნდომით, მოკლან ისიცა მაგიერად მისად. და თუ უნდომლად მოკლას, მოსჭრან კელი მარჯვენა და კაცის ფასიცა გამოართვან... და თუ ქრისტიანმან ურჯულო მოკლას ნდომით, გამოართვან სისხლის ფასი ასოცდორი დაეკანი ფლური. და თუ უნებურად მოკლას, სამოცდაერთი სისხლის ფასი გამოართვან საკელმწიფოდ და სამ წილად გაყონ. ერთი წილი სისხლის პატრონს მისცენ (ქსმ, I, 1963:273).

სამონეტო პოლიტიკა. ალ-ფარის ცნობით, დავით IV-მ თბილისელ მუსლიმებს მოუჭრა დირჰამები,¹³ რომელთა ერთ მხარეზე იყო სულტნისა და ხალიფას, ხოლო მეორე მხარეზე — ალლაჰისა და მისი მოციქულის (მუჰამადის) სახელები. მეფის სახელი ამოტვიფრული იყო დირჰამების კიდებზე (ალ-ფარიჯი, 1985:89).

ალ-ფარის ამ ცნობაზე დაყრდნობით მიჩნეულია, რომ დავით IV-მ განახორციელა სამონეტო რეფორმა (ბ.მეჭრეველი, 1986:249 და მმდ.), რის შემდეგაც შეიქცალა როგორც სამონეტო ტიპი (მასზე გაჩნდა არაბული ზედწერილები), ისე სამონეტო ლითონი. ამიერიდან, 1230 წლამდე, ქართული საფასე იჭრებოდა მხოლოდ სპილენძისაგან.

ნუმისმატიკური მასალებით, ჯერ-ჯერობით, ალ-ფარის ინფორმაცია არ დასტურდება. დავით IV-ის მონეტები, რომელთა შესახებ მოგვითხრობს არაბი ისტორიკოსი, არ არის დღემდე გამოვლენილი, ხოლო ის მონეტები არაბული ზედწერილებით, რომლებსაც მიაკუთვნებენ დავით IV-ს (*Капанадзе*, 1958:39-47; *Капанадзе*, 1970:306-309; ჯაჰანაძე, 1969:66,70, №56; ჯაჰანაძე, 1966:64-5, №№5-6; *Джалагания*, 1958:40; *Джалагания*, 1979:77), სინამდვილეში მოჭრილია დავით V-ისა და დავით ულუს მიერ (*Пахомов*, 1970:135, №80; *Джалагания*, 1958:36-9; ლომოური, 1940:126-7; ჯაფარიძე, 1989გ:89-94; *Джапаридзе*, 1990:30). მსჯელობა იმ ქართულ მონეტებზე, რომლებიც ატარებს არაბულ ზედწერილებს, შესაძლებელია მხოლოდ დემეტრე I-ის ზეობის ხანიდან. არ არის გამორიცხული, რომ ახალი ტიპის საფასე დავით IV-მ მოჭრა თავისი სიცოცხლის მიწურულს და ამიტომ მათი რაოდენობა მცირე იყო. თუ იმასაც დავუშვებთ, რომ ეს მონეტები მოიჭრა ვერცხლისგან, ისინი თავისუფლად შეიძლება ამოღებულიყო მიმოქცევიდან დემეტრე I-ის დროს, როცა სამონეტო ლითონი საქართველოში მთლიანად გახდა სპილენძი. ყოველივე ამის გამო დავით IV-ის მონეტებმა, რომელთა შესახებ მოგვითხრობს ალ-ფარიჯი, არ მოაღწია ჩვენამდე.

ყოფითი პრივილეგიები. ალ-ფარის ცნობით, დავით IV-მ პირობა დაუდო თბილისელ მუსლიმებს, რომ ისმა'ილის აბანოში (რომელიც ვაშლიანის აბანო, შესაძლოა არის IX ს. თბილისის ამირას ისპაიის მამის ისმა'ილ ბ.მუ'აიბის აბანო) (*Minorsky*, 1949:34, მკ.2) არ შევიდოდა არც ქართველი, არც სომეხი და არც იუდეველი (ალ-ფარიჯი, 1985:89). სიბტ ბ.ალ-ჯაუზი, რომელიც რამდენიმე აზუსტებს ალ-ფარის ცნობას, წერს, რომ ამ პირობის მიხედვით აბანოში მუსლიმთან ერთად არ უნდა შესულიყო ურწმუნო (სიმც მ.ალ-ჯაუზი, 1967:295).

¹³ სიბტ ბ.ალ-ჯაუზი, რომელიც ძირითადად მიჰყვება ალ-ფარის თხზულებას, დირჰამებთან ერთად იხსენიებს დინარებსაც (სიბტ ბ. ალ-ჯაუზი, 1967:204-5), რომლებიც მეფეს უნდა მოეჭრა მუსლიმებისთვის.

დავით IV-მ აღუთქვა აგრეთვე მუსლიმებს, რომ მათ უბანში არ გაიყიდებოდა და არ დაიკვლებოდა ღორი (აღ-ფატივი, 1908:206; აღ-ფატივი, 1985:89). ამ პირობით მეფე ფაქტობრივად ასრულებდა იმ მოთხოვნას, რასაც ჩვეულებრივ მუსლიმები უყენებდნენ თავიანთ ქვეშევრდომებს — ქრისტიან ზიმშიებს. ამ უკანასკნელთ, ამჟამად ლენინის სმის გარდა, ეკრძალებოდათ მუსლიმთა ქალაქებსა და უბნებში ღორების გამოყვანა და გაყიდვა (*Gurgas*, 1865:36; *Большаков*, 1991a:28).

დავით IV და მისი ვაჟი დემეტრე I საჯაროდ გამოხატავდნენ თავიანთ პატივისცემას ისლამისადმი. ისინი პარასკეობით დადიოდნენ მეჩეთში, ისმენდნენ ხუტბასა და ყურანის კითხვას, ასაჩუქრებდნენ ხატებსა და მუ'აზზინებს (სიმც მ.აღ-ჯაფი, 1967:205; აგ-გაჰამი, IV, 1963:42). აღ-ფატივი წერს, რომ დავით IV-მ "შიაგო მუხლიმებს უდიდესი პატივი, მეცნიერებს, დვთისმეტყველებს და ხუფიებს ისეთი ღირსება და პატივი ჰქონდათ, რაც არ ჰქონიათ [თვით] მუხლიმებთანაც კი" (აღ-ფატივი, 1985:89).

სხვა ცნობით დავით IV-მ "ამენა ქარვახლები ხტუმართათვის და ხახლები მქადაგებელათვის, ხუფიებისა და პოეტებისათვის, დააწესა მათთვის ხტუმართმოყვარეობა" (სიმც მ.აღ-ჯაფი, 1967:205).

შესაძლოა, რომ აღ-ფატივი რამდენადმე აჭარბებს, როცა ახასიათებს დავით IV-ის დამოკიდებულებას მუსლიმი მეცნიერებისა და ღვთისმეტყველებისადმი. ეგების ამ გზით მას სურდა წაეჭეზებინა მუსლიმი გამგებლები, რათა ისინი უკეთ მოპყრობოდნენ თავიანთ ქვეშევრდომებს, მაგრამ, ზოგადად, დავით IV-ს ამჟამად კეთილმოსურნე დამოკიდებულება ჰქონდა ქვეშევრდომი მუსლიმური მოსახლეობის ამ წრეებისადმი.

მიუხედავად იმისა, რომ დავით IV-ის ზემოდასახელებული ღონისძიებები უაღრესად ხელსაყრელი იყო მუსლიმთათვის, მათმა გარკვეულმა ნაწილმა მაინც დატოვა თბილისი, რომელიც ერთიანი ქრისტიანული საქართველოს სამეფოს სატახტო ქალაქი გახდა. დავით IV, როგორც იუწყება სიმტ ბ. აღ-ჯაფი, არ აბრკოლებდა მუსლიმთა ემიგრაციას და "თუ მოიხურვებდნენ ისინი წახვლახ თბილისიდან, ნებას რთავდა და ამარაგებდა მათ დიდძალი ხიმდიდრით" (სიმც მ. აღ-ჯაფი, 1967:204).

1122 წ. და მომდევნო ხანებში ემიგრირებული ბევრი მუსლიმი ათ-თიფლისის ნისბით ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში (გამაფილი, 1976:176, 395. 90) მათ შორის აქ შეიძლება დავასახელოთ ზოგიერთი: ცნობილი მეცნიერი ჰუბაიშ იბნ იბრაჰიმ ათ-თიფლისი (გარდ. 1163-64 — 1183-84 წწ. შორის), ავტორი მრავალი ნაშრომისა არაბულ და სპარსულ ენებზე ფილოლოგიაში, მედიცინაში, ასტრონომიაში, ასტროლოგიაში, სახელოსნო ტექნოლოგიაში და სხვა სფეროში. ის თავდაპირველად დასახლდა ქ. ბაღდადში, შემდეგ ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა რუმის სელჩუკთა სასულტნო კარზე,

ქკონიაში (ჯაფარიძე, 1990ა:65-67); ნაწმ ად-დინ ათ-თიფლისი — მუჰადდისი, სუფი შეიხი და პოეტი, სუფიური მოძღვრების ერთ-ერთი სკოლის სუპრავარდიას დამაარსებლის, ცნობილი სუფის შიჰაბ ად-დინ ას-სუპრავარდის მიმდევარი. ის ცხოვრობდა ბაღდადში, ასრულებდა აბასიანი ხალიფას დიპლომატიურ დავალებებს, შემდეგ დასახლდა და გარდაიცვალა დამასკოში 1234 წ. ჩვენ გამოვავლინეთ და დავებუდეთ მისი 8 ლექსი, რომელთა ნაწილი ქართულადაც ვთარგმნეთ (ჯაფარიძე, 1983:195-804; ჯაფარიძე, 1990ა:71-74); აბუ ისჰაკ იბრაჰიმ იბნ ჰუმაიდ ათ-თიფლისი, მუჰადდისი, სუფი შეიხი და ვაჭარი, რომელიც დაიბადა თბილისში 1138-39 წ., განათლება მიიღო ალექსანდრიაში და გარდაიცვალა კაიროში 1221 წ. (ჯაფარიძე, 1990ა:70). არ არის გამორიცხული, რომ სწორედ ამ უკანასკნელის და მისი მსგავსი სხვა თბილისელი ვაჭრების მეშვეობით შემოდოდა თამარის ეპოქაში ალექსანდრიდან ის მატყლი, რომლის შესახებაც მოგვითხრობს თამარის პირველი ისტორიკოსი (ქგ, II, 1959:70).

მუსლიმთა ემიგრაცია შეინიშნება დმანისიდანაც. XIII ს. შუა ხანებში დამასკოს სალიჰიას უბანში არსებობდა დმანისიდან გადასახლებული შეიხი სადრ ად-დინ ჰამიდ იბნ 'ალი ად-დუმანისის (გარდ. 1245 წ.) მეჩეთი და მისივე აკლამა (ჯაფარიძე, 1993მ). მაგრამ საქართველოს დავითისა და მისი მემკვიდრეების ეპოქაში ტოვებდა შეურიგებელ მუსლიმთა ერთი ნაწილი. თბილისში კვლავ რჩებოდა მუსლიმური მოსახლეობა. ეპიგრაფიკული წყაროების მონაცემებით მუსლიმური ელემენტი მძლავრად იყო წარმოდგენილი დმანისში XIII-XIV სს-შიც კი (კახიანი, 1965; კახიანი, 1974).

რა ვითარება გვაქვს საქართველოში რჯულმემწყნარებლობის სფეროში დავით IV-ის მემკვიდრეობის დროს?

ალ-ფარიკი, რომელიც 1153-1154 წლებში დემეტრე I-ის სამსახურში იყო, იუწყება, რომ თბილისელი მუსლიმებისადმი დავით IV-ის მიერ მიცემული პირობები ამ დროს ძალაში რჩებოდა და თბილისელი მუსლიმები უწინდებურად პატივში იყვნენ.

არაბი მემბტიანი წერს: "მე ვნახე 'ალიმები,¹⁴ მჭადაგებლები, დიდებულები (ალ-აშრაფ), ხუფიები, მლოცველები, რომელთაც მეფე (დემეტრე I-გ.ჯ.) პატივით იღებდა და ახაჩუქნებდა. ის კეთილად ექცეოდა [მათ], რიხი მხგავსივ არ არსებობს. მე ვნახე [იქ] ისეთი პატივისცემა მუსლიმებისა, რაც მათ ბადდადმივც კი არ ექნებოდათ" (ალ-ფარიკი, 1985:89-90).

მუსლიმთა კარგ მდგომარეობაზე თბილისში იუწყება იბნ ჰაუკალის (X ს.)

¹⁴ არაბ. 'ალიმ, მრ. 'ულამა', რაც მცოდნეს, მეცნიერს ნიშნავს, იყო ღვთისმეტყველების, ჰადისებისა და ისლამის ეთიკურ-სამართლებრივი ნორმების მცოდნე პირი. 'ალიმები თამაშობდნენ მნიშვნელოვან როლს მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყაროს ცხოვრებაში.

გეოგრაფიული თხზულების XII ს. ჩანართი: "ქურჯთა მეფე, მიუზნედავად მისი ურწმუნოებისა, მწყევს მის [თბილისის] მოსახლეობას და იცავს მათ მზარეს ყოველგვარი ზიანისაგან. იხლამის წესები იქ ისევე [ხრულდება], როგორც წინათ. საკრებულო მეჩეთი დაფუძვლია ყოველგვარი უკეთურობისაგან. მეფე ანთებს იქ სანთელსა და კანდელებს და ასრულებს რაც საჭიროა. აზანი მის ყველა მეჩეთში წარმოითქმის ამკარად და ჭემმართად. მათ ვერავინ აყენებს ვნებას. ახლა ერთმანეთშია არეული მუხლიმი და ქურჯი" (ყ. სისაბუღიძე, 1976ა:33-4, 35).

XIII ს. 20-იანი წლებისთვის ანონიმი სპარსელი ავტორი თბილისის მუსლიმი მოსახლეობის შესახებ წერდა, რომ ისინი არიან "ხარწმუნოებაში მტკიცე, ერთდემერთიანები და უცხოელთა მოყვარულნი. [ქალაქში] ბევრი მეჩეთია და კარგად მოუწოდებენ ხალოცავად" (სამცაბოს საკვირველუბანი, 1978:28).

ზაქარია ალ-კაზვინი გადმოგვცემს: თბილისის "მცხოვრებლები მუხლიმები და ქრისტიანები არიან. ალ-ქურნის (მტკვრის) ერთ-ერთ ნაპირზე ლოცვისაკენ მოუწოდებენ, მეორე ნაპირზე კი ზარს რეკენ. მის საკვირველებთაგანაა ძალიან ცხელი აბანო, რომლისთვის წყალს არ აცხვლებენ... ერთ-ერთი ვაჭარი მიყვებოდა, რომ ეს აბანო მუხლიმთათვისაა განკუთვნილი. მასში ურწმუნო ხრულიად არ შედის" (ზაქ. ალ-კაზვინი: 40).

მხოლოდ მუსლიმთათვის განკუთვნილ აბანოს თბილისში, სადაც სხვები არ დადიოდნენ, იხსენიებს იაკუთიცი (იაკუთი: 39).

ამრიგად, აშკარაა, რომ დავით IV-ის შთამომავალთა დროსაც, ერთი საუკუნის მანძილზე რჩულ შემწუნარებულური პოლიტიკა გრძელდებოდა. თბილისელ მუსლიმებს ჰქონდათ მრავალი მეჩეთი. ისინი თავისუფლად ასრულებდნენ თავიანთ ღვთისმსახურებას, დაცულნი იყვნენ ქრისტიანებთან და ებრაელებთან არასასურველი კონტაქტებისგან. მათი სასულიერო და კულტურული ზედაფენა სარგებლობდა საქართველოს სამეფო კარის კეთილგანწყობით.

ისლამურ სამყაროსთან ურთიერთობის თვალსაზრისით საყურადღებოა დავით IV-ის მემკვიდრეთა სამონეტო პოლიტიკა. დემეტრე I-ის სხვადასხვა ტიპის საფასეზე ქართული ასომთავრულით მხოლოდ მეფის სახელი არის აღნიშნული და ისიც შემოკლებით. მისი სრული სახელი და ტიტულატურა „მეფეთ-მეფე, მესიის მახვილი“ (მალიქ ალ-მულუქ ჰუსამ ალ-მასიჰ) აღბეჭდილია არაბულად. გარდა ამისა, მის მონეტებზე იკითხება აბასიანი ხალიფას (ალ-მუკთაფი) და ერაყის სელჩუკი სულტნების (მაჰმუდ ბ.მუჰამადი, მას'უდი) სახელები (Похошев, 1970:75-79; Каниадзе, 1955:60), მაგრამ მათზე ხსენებაც კი არ არის ალლაჰისა და მისი მოციქულის — მუჰამადისა, რომელთა შესახებაც დავით IV-ის მონეტებთან დაკავშირებით მოგვითხრობს ალ-ფარაჟი.

ქართველ მკვლევართა მიერ მართებულად არის გაკრიტიკებული და უარყოფილი ის თვალსაზრისი, რომელიც ქართულ მონეტებზე ხალიფას და სულტნის სახელების მოხსენიებას მუსლიმ გამგებლებზე საქართველოს ვასალური დამოკიდებულებით ხსნის (*Джавахов, 1912:111-13; მუსხია, 1972:147-49; მ.გამაშვილი, 1981:92-3; მ.გამაშვილი, 1987:67-73*). პირველად ივ.გავაზიშვილმა აღნიშნა, რომ „არაბული წარწერების გაჩენა ქართულ მონეტებზე ხელს უწყობდა მათ თავისუფალ მიმოქცევას საქართველოს ფარგლებს გარეთ. ქართულ მონეტებზე ასეთი წარწერები მათ საერთაშორისო მნიშვნელობას ანიჭებდა“ (*Джавахов, 1912:112-13*). ეს მოსაზრება გაიზიარეს და განავრცეს სხვა მკვლევარებმაც (*Быков, 1938:79; მუსხია, 1972:149; მუსხია, 1986:162; მ.გამაშვილი, 1981:95; მ.გამაშვილი, 1987:70*).

ჩვენი კვლევის შედეგები ასევე გამორიცხავს ისლამურ სამყაროზე საქართველოს რაიმე ვასალურ დამოკიდებულებას XII ს. II მეოთხედში. ამ დროს აბასიანი ხალიფა ჯერ კიდევ არ წარმოადგენდა სერიოზულ პოლიტიკურ ძალას, ერაყის სელოქ სულტნებს კი არ შესწევდათ უნარი თავისი ნება მოეხვიათ ქართველი მეფეებისათვის. ამდენად, ისევე როგორც ხუტბაში, მონეტებზე მათი სახელების მოხსენიებას (ისლამის სამყაროსგან განსხვავებით) არ შეიძლება დიდი პოლიტიკური დატვირთვა მიეცეთ. უფრო მნიშვნელოვანია ის, რომ ქართველი მეფეები იმავე მონეტებზე თავს აცხადებდნენ მესიის მახვილად (ჰუხამ ალ-მახიჰ), რაც მათი რეალური პოლიტიკური ძალის გამოვლინება იყო.

სელოქი სულტანი (მუჰამად ბ.მაჰმუდი) უკანასკნელად იხსენიება დავით V-ის საფასეზე (ჯაფაზიძე, 1989გ:94), ხოლო ხალიფა (ალ-მუკთაფი) — გიორგი III-ის მონეტებზე (*Пахомов, 1970:80-1*). 1174 წ. გიორგი III-ის მონეტა ატარებს მხოლოდ ქართველი მეფის სახელს ქართული ასომთავრულით — შემოკლებით და მის ტიტულატურას (მალიქ ალ-მულუქ ჰუხამ ალ-მახიჰ) არაბულად — სრული სახით (*Пахомов, 1970:82*). მომდევნო მეფეების ფულებზე ჩნდება ახალი არაბული ზედწერილები, რომლებშიც პირველად ფიგურირებს ალლაჰი.

ალლაჰი ერთნაირად აღნიშნავს ღმერთს როგორც მუსლიმებისთვის, ისე არაბულად მეტყველი ქრისტიანებისათვის. ამდენად, ქართულ მონეტებზე ამ სიტყვის გაჩენისათვის შეიძლება არ მიგვენიჭებინა რაიმე მნიშვნელობა, მაგრამ ყურადღებას იპყრობს ის, რომ ალლაჰი დასახელებულია ისეთ ზედწერილებში, რომლებიც სწორედ ისლამური თვალსაზრისით არის საინტერესო.

თამარისა და მისი მემკვიდრეების საფასეზე არაბულად იკითხება: „ადამა ლლაჰუ 'იზაჰჰუ“ — „ალლაჰიმგ მარადჰყოფს მის [მეფის] ძლიერებას“ (თამარის მონეტა — *Пахомов, 1970:92*); „დაა'ჰა ლლაჰჰუ ჯალალაჰჰუ ჯა მადდა ზალალაჰჰუ ჯა 'აიჰადა იჰმალაჰჰუ“ — „ალლაჰიმგ გაათრეყვს მის [მეფის] დიდებას, განავრცობს მის ჩრდილს და განამტკიცებს მისწარმატებებს“ (თამარის მონეტა — *Пахомов, 1970:91*), „ა'აზნა ლლაჰჰუ ანსარაჰჰუ“ — „ალ-

ლაჰიმგ განადიდებს მის დამხმარეებს" (თაბარის, გიორგი ლაშას და რუსუ-
დანის მონეტები - *Пахомов*, 1970:92,101,105). ეს ზედწერილები ფაქტობრი-
ვად წარმოადგენს ისლამურ სამყაროში მიღებულსა და გავრცელებულ კეთილი
სურვილების ფორმულებს. ფორმულა "აღლაჰიმგ ... განავრცობს მის
ჩრდილს" შეესაბამება ისლამურ თვალსაზრისს იმის თაობაზე, რომ სულტნის
ხელისუფლება არის „აღლაჰის ჩრდილი დედამიწაზე“. აღლაჰის მოციქულს მუჰა-
მადს მიეწერება გადმოცემა (ჰადისი), რომლის თანახმადაც „სულტანი არის
ღმერთის ჩრდილი დედამიწაზე და მასთან ეძებს თავშესაფარს ყველა განაწყენე-
ბული“ (*Бартольд*, 1966:30; *Маркарян*, 1991:145). ფორმულას „აღლაჰიმგ
განადიდებს მის დამხმარეებს“ არასწორად თარგმნიდნენ: „да возвеличит бог
победы его“, „განადიდოს ღმერთთან ძლევანი მისნი“ (*Пахомов*, 1970:91;
კაპანაძე, 1969:75). არაბ. ანხარ, რაც ნახირ-ის მრავლობითია, ნიშნავს არა
„გამარჯვებებს“, „ძლევას“, არამედ „დამხმარეებს“, „მომხმარეებს“. აქვე აღვნიშ-
ნავთ, რომ არაბ. ანსარ მუსლიმებს უქმნიდა ასოციაციას მუჰამადის დამხმარეე-
ბთან — ანსარებთან, რომლებიც მან შეიძინა მედინაში, მექიდან ამ ქალაქში
გადასახლების დროს.

ქართველი მეფეების ტიტული არაბულად "აღ-მალიქ აღ-მუ'აზზამ"
(*Пахомов*, 1970:91,99) "დიდი (დიდებული) მეფე" ანალოგიურია ტიტუ-
ლისა "ახ-ხულტან აღ-მუ'აზზამ" — "დიდი (დიდებული) ხულტანი." არ
არის გამორიცხული, რომ ტიტული "ჰუხამ აღ-მახიჰ" — "მეხიის მახვილი"
(რომელსაც ქართული წყაროები არ იცნობს), განხდა როგორც რეაქცია ისლამურ
ტიტულებზე, "ჰუხამ ად-დინ" — "ხარწმუნოების მახვილი", ანდა უფრო
"ხაჰფ აღლაჰი" — "აღლაჰის მახვილი". ამ უკანასკნელს ატარებდა, მაგალითად,
სულტანი ალფ-არსლანი (ალ-ჰუსაინი, მ. მ. 1972:160). ქართველ მეფეთა სხვა
ტიტულები არაბულად: "ჯალალ ად-დუნიჰა ვა დ-დინ" — "დიდება ქვეყნისა
და ხარწმუნოებისა" (თაბარისა და გიორგი-ლაშას მონეტები - *Пахомов*,
1970:91, 94, 96), ან "ჯალალ ად-დუნიჰა ვა დ-დავლა ვა დ-დინ - "დიდება
ქვეყნისა, ხახელმწიფოსი და ხარწმუნოებისა" (რუსუდანის მონეტები -
Пахомов, 1970:105) ასევე მიღებული და გავრცელებული იყო ისლამურ სამყა-
როში მუსლიმ გამგებელთა შორის. ნიშანდობლივია, რომ როდესაც ჯალალ
ად-დინმა საქართველოში მოჭრა თავისი საფასე, მისი არაბული ზედწერილები
დიდად არ შეუცვლია. მონეტებზე ხვარაზმ-შაჰი არის არა მარტო "ახ-ხულტან
აღ-მუ'აზზამ" — "დიდი(დიდებული)ხულტანი" არამედ ასევე, "დიდება ქვე-
ყნისა და ხარწმუნოებისა". მის მიმართ გამოიყენება კეთილი სურვილის
ერთ-ერთი ზემომოტანილი ფორმულა მცირეოდენი განსხვავებით: "აღლაჰიმგ
გააორკვევებს მის ძლიერებას" (*Пахомов*, 1970:102-3).

ამრიგად, ქართული მონეტების არაბული ზედწერილების დიდი ნაწილი ად-

ვილად აღსაქმელი და მისაღები იყო მუსლიმთათვის. ისლამურ სამყაროსთან მწვავე სამხედრო-პოლიტიკური და იდეოლოგიური ბრძოლის პირობებში საქართველოს სამეფო კარის სამონეტო პოლიტიკა მუსლიმებთან კომპრომისისა და მშვიდობიანი თანაარსებობის კარგ პირობებს ქმნიდა.

მუსლიმებთან ნორმალური ურთიერთობების გასაგრძელებლად და შესანარჩუნებლად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს სამეფო კარის სამართლებრივ პოლიტიკას. სამართლებრივი დაცვის ის მექანიზმი, რომელიც დავით IV-მ შეუქმნა თბილისელ მუსლიმებს, ძალაში იყო მისი მემკვიდრეების დროსაც. იბნ ჰაუკალის თხზულების ზემომოტანილ XII ს. ჩანართში ნათქვამია, რომ თბილისელ მუსლიმებს ვერაინ აყენებდა ვენბას. 1122 წ. შემდეგაც თბილისში არსებობდა მუსლიმთა მოსამართლის — ყადის ინსტიტუტი (*Габашвили, 1985:69-73*).

ცნობილია, რომ ყადის საერთოდ ხალიფა, ანდა სახალიფოს დაშლის შემდეგ სულტანი, ან სხვა მუსლიმი გამგებელი ნიშნავდა. იბნ ალ-ფუჯატი იუწყება, რომ ცნობილია თბილისელმა მეცნიერმა ფახრ ად-დინ ალ-ხილატიმ მანშური (განსაკუთრებული მოწიზება, რომელიც დანიშნვას ადასტურებდა) თბილისის ყადიობაზე მიიღო აბასიანი ხალიფასაგან ალ-მუსთა'სიმ ბი-ლლაჰისგან (1242-1258). ამავე დროს, მუსლიმთა მოსამართლის მოღვაწეობას ქრისტიანული საქართველოს სატახტო ქალაქში სპეციფიური თავისებურებებიც ექნებოდა. ძნელი დასაშვებია, რომ თბილისის ყადის კანდიდატურა, მიუხედავად იმისა, თუ ვინ დანიშნავდა მას, უცნობი და მიუღებელი ყოფილიყო ქართული ფეოდალური საზოგადოებისათვის (*ჯაფარიძე, 1984ა:99-110*).

ყადიები იყვნენ როგორც თბილისში, ისე საქართველოს სამეფოს სხვა ქალაქებშიც: ანისში, დვინში და სხვ. თბილისის, ანისისა და დვინის ყადიები სურმარის შეიხთან, სომეხ და ქართველ დიდებულებთან ერთად მონაწილეობდნენ 1216 წ. იმ სასამართლო პროცესში, რომელიც გამართა ივანე მხარგრძელმა ქ.დვინში ორი სომხური ანტიქალკედონიტური მონასტრის დავის გადასაჭრელად (*ამდულაძე, 1948: 106-119; ჯაფანიშვილი, 1965:306-7; სინ, III, 1979:499-500*).

ყადი, საერთოდ, მჭიდროდ იყო დაკავშირებული მუსლიმური ქალაქის მმართველობასთან და როგორც მოსამართლე, მსაჯული, დიდი გავლენითაც სარგებლობდა. მის უფლებამოსილებაში შედიოდა ყველა სამოქალაქო და სისხლის სამართლის საქმის წარმოება. ის ასრულებდა ნოტარიუსის ფუნქციებს, მეთვალყურეობდა საზოგადოებრივ ზნეობას, ზედამხედველობას უწევდა ვაკუფის ჭონებას, საზოგადოებრივ ნაგებობებს, გზებს, ქუჩებს, მოედნებს, სასამართლო განაჩენის შესრულებას (*Петрушевский, 1966:191,195; Боголюбов, 1991b: 125; Туан, 1974:390-92*) და სხვ. თბილისის ყადის 1122 წლამდე შეეძლო შეესრულებინა ყველა ეს ფუნქცია. იგივე შეეძლო გაეკეთებინა მას თბილისის მუსლიმთა უბნებში 1122 წ. შემდეგაც. მას ჰქონდა უფლება გამოეტანა სასჯელის უმაღლესი ზომა მუსლიმი დამნაშავესათვის. რა შიშ ად-დინის უაღრესად საინტერესო ცნო-

ბით 533/1138-39 წ. ისმაილტებს მოუკლავთ თბილისის ყადი იმის გამო, რომ მან სასიკვდილო განაჩენი გამოუტანა ერთ ისმაილტს (ნაჭობშვილი, 1975:69-70).

შეიძლება ითქვას, რომ თბილისელი მუსლიმები იმყოფებოდნენ ყადის ორის-სდიქციის ქვეშ, რაც ანალოგიურია ისლამის ქვეყნებში მცხოვრები მფარველობის ქვეშ მყოფი რელიგიური უმცირესობების — ზიმმიების მდგომარეობისა. ზიმმიები (ქრისტიანები, იუდეველები...) ჭმინდნენ ავტონომიურ თემებს, რომლებზედაც ვრცელდებოდა მათი საეკლესიო მეთაურების (ქრისტიანებზე — პატრიარქის, კათალიკოსის...) ორისდიქცია¹⁵ (Cardahi, 1955:335-36; Cahen, 1961: 229). მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ისლამის ქვეყნებში ქრისტიანული თემების მეთაურებს, თბილისის ყადისგან განსხვავებით არ ჰქონდათ უფლება გამოეყენებინათ სასიკვდილო განაჩენი (Tritton, 1930:81).

მიუხედავად ისლამურ სამყაროსთან მწვავე სამხედრო-პოლიტიკური კონფრონტაციისა და იდეოლოგიური ბრძოლისა, საქართველოში გასაქანი არ მიუღია რელიგიურ ფანატიზმს. ყოველ შემთხვევაში წყაროებში დაფიქსირებული არ არის რაიმე ისეთი დისკრიმინაციული ზომა საქართველოს სამეფოს მუსლიმ ქვეშევრდომთა მიმართ, როგორც გამოიყენებოდა ზიმმიებისადმი (ცხენზე ამხედრების აკრძალვა, მოთხოვნა განსხვავებული სამოსის ჩაცმისა, ბინების კარებებზე და ფანჯრებზე დამამკირებელი და შეურაცხყოფელი ნიშნების გაკეთება და სხვ.) ისლამის ქვეყნებში. ამრიგად, დავით IV-ისა და მისი მემკვიდრეების დროს თბილისის (და უნდა ვიგულისხმოთ, საქართველოს სამეფოს სხვა ქალაქებისა და მხარეების) მუსლიმური მოსახლეობის მიმართ ხორციელდებოდა ლმობიერი, რჯულშემწყნარებლური პოლიტიკა. მაგრამ როგორ უთავსდება ამგვარ ტოლერანტიზმს ის მწვავე იდეოლოგიური ბრძოლა ისლამის წინააღმდეგ, რომლის შესახებაც ზემოთ ვრცლად გვქონდა საუბარი?

შეიძლება დაგვევა, რომ იდეოლოგიური ბრძოლა ისლამთან იყო მხოლოდ ეკლესიის საქმე და რჯულშემწყნარებლობა კი — სამეფო კარის პოლიტიკა, მაგრამ დავით IV-ის დროიდან ეკლესია მეფის ცენტრალური ხელისუფლების უშუალო კონტროლს დაექვემდებარა. ქრისტიანობა, როგორც ზემოთ ითქვა, აღიარებულ იქნა პოლიტიკური დამოუკიდებლობის იარაღად. მეფე იბრძოდა ქრისტიანული ეკლესიის არა მარტო დაცვისათვის, არამედ გავრცელებისთვისაც (ლთმინაძე, 1966: 85,87; ლთთფიფანაძე, 1979:210). ამდენად, ძნელი წარმოსადგენია, რომ საქართველოს სამეფო კარი არ უწყობდა ხელს ისლამთან იდეოლოგიურ ბრძოლას. ვფიქრობთ, რომ როგორც ტოლერანტიზმი, ისე იდეოლოგიური ბრძოლა საქართველოს სამეფო ხელისუფლების ერთიანი რელიგიური პოლიტიკის შემადგენელი ნაწილები იყო.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში აღნიშნულია, რომ დავით IV და მისი მომდევნო ქართველი მეფეები იძულებული იყვნენ ანგარიში გაეწიათ საქართველოს სამეფოს

¹⁵ ზიმმიების თანხმობის შემთხვევაში მათი სარჩელი შეეძლო გაერჩია ყადის. ის იბილაედა მუსლიმებსა და ქრისტიანებს შორის დავასაც და განაჩენი გამოჰქონდა მუსლიმური სამართლის ნორმების მიხედვით (Cardahi, 1955:335; Mev, 1966:46-7).

მოსახლეობის იმ ჯგუფებისათვის „რომელთაც ძველიდანვე საკუთარი რელიგია და ეკლესია ჰქონდა“ (ლმინაძე, 1966:87). სხვა რელიგიური (მონოთეისტური) ჯგუფებისადმი კი ასეთი დამოკიდებულება, როგორც ცნობილია, არ იყო უცხო ისლამის სამყაროსათვის. მიუხედავად ჯიჰადის იდეოლოგიისა და ზიმშიების სამოქალაქო უფლებების შეზღუდვებისა, რომლებიც ითვალისწინებდა დისკრიმინაციულ ზომებს, არამუსლიმ ქვეშევრდომთა სიცოცხლე და ქონება, მათი ხელშეუხებლობა და თავისუფლება მუსლიმური კანონმდებლობით დაცული იყო. ამ კანონმდებლობის ფარგლებში ზიმშიები ეწეოდნენ თავიანთ პროფესიულ საქმიანობას და ასრულებდნენ ღვთისმსახურებას. ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ მიუხედავად მრავალი ქართველისა, მახლობელი აღმოსავლეთის ქრისტიანულმა თემებმა დღემდე შეინარჩუნეს თავიანთი არსებობა, რაც შეუძლებელი იქნებოდა ტოტალური ფანატიზმისა და შეურიგებელი დევნის პირობებში.

ბევრი მკვლევარი თვლის, რომ შუა საუკუნეების ქრისტიანთაგან განსხვავებით ისლამი საკმაოდ შემწყყნარებლურია სხვა სარწმუნოების აღმსარებლებისადმი, განსაკუთრებით კი ქრისტიანებისადმი, მაგრამ ეს თვალსაზრისი საკამათოა. იპეტრუშევსკი მართებულად აღნიშნავდა, რომ ისლამი, ისევე როგორც ქრისტიანობა, არ იყო უცვლელი იდეოლოგია, რომელიც შეიძლება განვიხილოთ და შევისწავლოთ სტატიკურ მდგომარეობაში. რჯულშემწყნარებლობა და ფანატიზმი ისლამში გარკვეული პოლიტიკური და ეკონომიკური ფაქტორების ზემოქმედების შედეგად სხვადასხვა ეპოქაში სხვადასხვა ხარისხით ვლინდებოდა. ზიმშიების მდგომარეობა მუსლიმურ სახელმწიფოებში იცვლებოდა უკეთესობიდან უარესობისკენ და პირობით. ამასთან, პრაქტიკა არცთუ იშვიათად არ ეთანხმებოდა ფიკჰის (სამართლის) ნორმებს. (Петрушевский, 1966:95-7).

ისლამური მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიაში არის პერიოდები, რომლებიც ხასიათდება როგორც უკიდურესი ფანატიზმით ქრისტიანებისადმი, ისე საოცარი ტოლერანტიზმით. ცნობილია ფატიმიანი ხალიფას ალ-ჰაჰიმ ბი-ამრ ალლაჰის (996—1021) ანტიქრისტიანული პოლიტიკა, მაგრამ ცნობილია ისიც, რომ მისი მემკვიდრე აზ-ზაჰირი 1024 წ. მონაწილეობდა წმინდა ნათლისღების კობტურ დღესასწაულში (Meu, 1966:58). XII ს-ში საქართველოს მეზობელი მუსლიმი გამგებლებიდან ქვეშევრდომი სომხებისადმი შემწყყნარებლურ პოლიტიკას ატარებდნენ აზერბაიჯანისა და არანის ათაბაგი შამს ად-დინ ელდიგუზი, შაჰ-არმენი სუქმანი II და არზრუმის ამირა იზუ ად-დინ სალთუკი (ვარდან: 151-52). ართუკიანი ნაჰმ ად-დინ ალბი, რომელიც მფარველობდა ქრისტიანებს, რეგულარულად დადიოდა მონასტრებში (Tritton, 1930:57).

ძნელია დავეთანხმოთ იმ თვალსაზრისს, რომ რჯულშემწყნარებლობის პრინციპი უჩვეულო და უცხო მოვლენა იყო ქრისტიანული სამყაროსათვისაც XII-XIII სს-ში და რომ ამ მხრივ საქართველოს შინა და საგარეო-პოლიტიკური ცხოვრება რამდენიმე საუკუნით უსწრებს ევროპის ქვეყნების შინასახელმწიფოებრივ და საერთაშორისო და სამართლებრივ პრაქტიკას* (ალექსიძე, 1968:168;

ამაშაბე, 1990:195-96). მუსლიმთა მიმართ შემწყყნარებლობის შესანიშნავ მაგალითებს გვაძლევს XI ს. ზოლო მეოთხედისა და XII ს. ნორმანთა სიცილიის ისტორია (*Шахк*, 1896: 97-8, 125, 26, 132-35, 137, 178-79, 263). იერუსალიმის სამეფოში ლათინებმა თავდაპირველად, მართალია, დაანგრეს მეჩეთები და გადააკეთეს ისინი ეკლესიებად, მაგრამ მათ შემდეგ უფლება მისცეს მუსლიმებს (ისევე როგორც ებრაელებსა და სამარიტელებს) ღვთისმსახურების შესრულებისა (*Prawer*, 1985:71). იბნ ჭუბაირის (XIII ს.) თანახმად იერუსალიმის ლათინთა სამეფოში მუსლიმთა ცხოვრების პირობები უკეთესი იყო, ვიდრე მუსლიმთა სამფლობელოებში (იბნ ჯუმათი: 210). გვრუნებაუმის დასკვნით კი ჯვაროსანთა სამფლობელოებში შექმნილმა ადმინისტრაციამ და სასამართლო სისტემამ მოიპოვეს თვით მუსლიმ ქვეშევრდომთა კეთილგანწყობა (*Грюнебаум*, 1986:151).

ბიზანტიის დედაქალაქში კონსტანტინოპოლში არსებობდა არაბული კოლონია, რომელსაც X-XI სს-ში ჰქონდა თავისი მეჩეთები (*Литаврин*, 1974: 165). 1189 წ. იმპერატორ ისააკ კომნენის მიწვევით კონსტანტინოპოლში ჩავიდა სალად ად-დინის ელჩობა, რომლის შემადგენლობაშიც დესპანის გარდა იყო იმამი, რამდენიმე მუ'აზინი და ყურანის მკითხველი. მათი მონაწილეობით კონსტანტინოპოლის მეჩეთში მუსლიმი ვაჭრებისა და მოგზაურების წინაშე პირველად აღავლინეს ხუტბა აბასიანი ხალიფას სახელზე (*Brand*, 1962:174).

XI ს-ში, რეკონკისტის გაფართოებასთან ერთად ესპანეთის ქრისტიანულ სამეფოებში შეიქმნა მრავალრიცხოვანი ფენა მუდგჰარებისა,¹⁶ იმ მუსლიმებისა, რომლებიც დამორჩილდნენ ქრისტიანებს ხარკის გადახდის, კაპიტულაციის, ანდა ხელშეკრულების პირობით. მათ მთლიანად ან ნაწილობრივ შეინარჩუნეს საკუთარი კანონები, რელიგია და შეღავათები. მუსლიმთა მფარველობით გამოირჩეოდნენ დავით IV-ის თანამედროვე, კასტილიის მეფე ალფონსო VI (1065-1109), რომელსაც აღმოსავლური განათლება ჰქონდა მიღებული, ალფონსო VII (1126-1157) და მრავალი სხვა მეფე (*Альтамира*, 1951: 180, 181, 281). მუდგჰართა უფლება-მოვალეობებს განსაზღვრავდა ესპანეთის მეფეთა მიერ გაცემული სიგელები — ფუეროები. ზოგიერთი ფუეროს პირობები არამცთუ ჩამოუვარდებოდა იმ პირობებს, რომლებიც დავით IV-მ დაუდო თბილისელ მუსლიმებს, არამედ აღემატებოდა მათ.¹⁷ მაგრამ რეკონკისტის ფრონტის გაფართოებასთან ერთად კონფრონტაცია მუსლიმებთან სულ უფრო ჯვაროსნული ომის ხასიათს

¹⁶ ესპ. *mudejares*. ეს სახელწოდება მომდინარეობს არაბული სიტყვიდან მუდაჯჯუნ — „მან ვინც მიიღო დარჩენის უფლება“ (*Уотт, Какня*, 1976:145).

¹⁷ მუდგჰარებისთვის განსაკუთრებით ხელსაყრელი კანონმდებლობა ესპანეთის სამეფოთა შორის შეიქმნა არაგონში. აქ შემუშავებულ სამართლებრივ ნორმებს ზშირად იღებდნენ კასტილიის მეფეებიც. XII ს. II მეოთხედის ავია დე ტორესის ფუერო თითქმის ათანაბრებდა მუდგჰარებს ქრისტიანებთან. ტულედას 1115-1122 წლების ფუერო მუდგჰარებს აძლევდა უფლებას გასამართლებულიყვნენ საკუთარი ყადიების მიერ, ჰქონოდათ საკუთარი მეჩეთი და არ ემსახურათ ჭარში. ამ ფუეროს პირობით ქრის-

იღებდა, ხოლო რჯულშემწყნარებლობა ადგილს უთმობდა ფანატიზმსა და სიძულვილს, რომლებსაც აღვივებდა ეკლესია (*Альтамира*, 1951: 182-83). რომის პაპების აქტიური ჩარევის წყალობით მუსლიმთა მდგომარეობა ესპანეთში და ევროპის სხვა ქრისტიანულ სახელმწიფოებში XIII-XV სს-ში მკვეთრად გაუარესდა (ამ საკითხებზე იხ.: *Daniel*, 1966; *Daniel*, 1975), მაგრამ რელიგიური ფანატიზმის გამარჯვებას საუკუნეები დაჰირდა.

ამრიგად, რჯულშემწყნარებლობის თვალსაზრისით საქართველო არ იდგა განცალკევებით არც ისლამურ და არც ქრისტიანულ სამყაროში. შეიძლება ითქვას, რომ მუსლიმთა მდგომარეობა და მათი სტატუსი საქართველოში მოგვაგონებს ზიმმიებისას ისლამის ქვეყნებში. ზედმეტი არ იქნება აღინიშნოს, რომ სწორედ ზიმმიებთან არის შედარებული მკვლევართა მიერ ქრისტიანული ესპანეთის მულდჰარების სტატუსი (*Yomt, Какія*, 1976:145). საქართველოს სამეფოს ქვეშევრდომი მუსლიმები, ისლამის ქვეყნებში მცხოვრებ მფარველობაში მყოფ სხვა რელიგიური უმცირესობების — ზიმმიების მსგავსად ინარჩუნებდნენ უფლებას ელიარებიანთ თავიანთი რწმენა, შეესრულებინათ რელიგიური რიტუალები და დაეცვათ თავიანთი ადათ-წესები. თუ თბილისელ მუსლიმთა სტატუსს ამ კუთხით განვიხილავთ, მაშინ იდეოლოგიური თვალსაზრისით გასაგები ხდება დავით IV-ისა და მისი მემკვიდრეების ტოლერანტიზმი. ისინი ანგარიშს უწყებდნენ და ითვალისწინებდნენ იმ პრინციპებსა და პრაქტიკას, რომელიც გავრცელებული და მიღებული იყო მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ისლამურ ქვეყნებში და ხაკმაოდ ნაცნობი თვით თბილისში მუსლიმთა ოთხსაუკუნოვანი ბატონობის წყალობით. ამასთან, ცხადია, რომ რჯულშემწყნარებლური პოლიტიკის გატარებისას საქართველოს სამეფო კარი იმასაც ითვალისწინებდა, რომ მუსლიმური სამყარო ანგარიშგასაწევვ ძალას წარმოადგენდა (ლონტოფიფანიძე, 1979მ:253). ასეთი პოლიტიკა საშუალებას აძლევდა სამეფო ხელისუფლებას ჰქონოდა ნორმალური ურთიერთობები თბილისის, ამ უმნიშვნელოვანესი სავაჭრო-ეკონომიკური ცენტრის, მუსლიმურ სავაჭრო წრებთან და შეენარჩუნებინა თბილისის ოდინდელი მნიშვნელობა მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ვაჭრობაში, რომელიც მუსლიმების ხელში იყო (ჯაფარიშვილი, 1907:21-2; ჯიჯნაძე, 1960:123; ჯ.გამაშვილი, 1967:204; ალექსიძე, 1968:160; ზესხია, 1972:134; *Лордкиपანიძე*, 1974:115), მიელო პრივილეგიები წმინდა მიწაზე, პალესტინაში (ალექსიძე, 1968:164-67), საბოლოო ჯამში კი ტოლერანტიზმი ხელს უწყობდა საქართველოს მრავალეროვან სახელმწიფოში შინაური მშვიდობისა და ერთობის დაცვას (ლდმინაძე, 1966:87-8; *Лордкипანიძე*, 1974:115).

ტიანები ისჯებოდნენ მუსლიმებზე ძალადობისთვის. ანალოგიური პრივილეგიები ეძლეოდათ მულდჰარებს კალატაიუდის ფუეროთი, რომელიც, ამავე დროს, თანასწორად აცხადებდა ებრაელებსა და ქრისტიანებს (*Альтамира*, 1951: 181,204).

რ. კიკნაძე წერდა, რომ დავით IV-მ „ბევრი უპირატესობა მიანიჭა მუსლიმებს ქრისტიანებთან შედარებით“ (ვიკნაძე, 1960:124). ეს თვალსაზრისი მართებულად იქნა გაკრიტიკებული (ჩხაჯარაიშვილი, 1973:26-7) და მასზე აღარ შევჩერდებით. თუ ხილმას არ მივიღებთ მხედველობაში, ვფიქრობთ, შეიძლება ვიმსჯელოთ არა მუსლიმთა უფლებრივ უპირატესობებზე საქართველოს ქრისტიანებთან შედარებით, არამედ მუსლიმთა იმ უფლებებზე, შეღავათებსა და პრივილეგიებზე, რომლებიც თბილისში აღემატებოდა ზიმშიების უფლებებს ისლამის ქვეყნებში. საქართველოს სამეფოში, რომლის ოფიციალური იდეოლოგიაც იყო ქრისტიანობა, ქრისტიანულ და მუსლიმურ მოსახლეობას შეუძლებელია ჰქონოდათ ერთნაირად თანაბარი პირობები ცხოვრების უველა სფეროში.

მხითარ გოში, რომელიც პროტესტს გამოთქვამდა სომხური ქრისტიანული მოსახლეობის გადასახადებით დაბეგვრის გამო, წერდა, რომ „სულადობრივი გადასახადი არსებობს არა ქრისტიანთათვის, არამედ მხოლოდ იმ მუსლიმთათვის, რომლებიც ძალით მოიყვანეს მორჩილებაში“ (მს.გლში, 1954:147; ვახტანგ VI-ის თარგმანში: „ან არის ხამართალი ქრისტიანთა,რომე თავისიხ თავის ზარჯი გამოადებინოხ, თუ არა ურჯულოთა“ — *ქსმ, I, 1963:275*). ამ ცნობაში არის მინიშნება იმის თაობაზე, რომ მუსლიმ ქვეშევრდომებს, ყოველ შემთხვევაში მათ ნაწილს მაინც, ეკისრებოდა სულადობრივი გადასახადი. ბ.მ.არუთინიანი წერს: „მხითარ გოში, რომელიც ერთგულია თავისი ზოგადი კონცეფციისა —სამართლებრივი თვალსაზრისით ქრისტიანები „ურწმუნოებზე“ მაღლა დააყენოს, მათ დაბეგვრას სულადობრივი გადასახადით აღიარებს მართებულად იმ შემთხვევაში, თუ კი მათ გაუწიეს წინააღმდეგობა ქრისტიან მეფეს ქალაქის ალყის დროს და დამორჩილებული იქნენ იარაღის ძალით“ (მს.გლში, 1954:240). სერემიანი თვლის, რომ „მუსლიმური მოსახლეობა, რომელიც ცხოვრობდა საქართველოს სამეფოსა და „ზაქარიანთა სომხეთის“ (ე.ი. იმ სომხურ მიწებზე, რომელთა გამგებლადაც საქართველოს მეფის მიერ დაინიშნენ მხარგრძელები — გ.წ.) ფარგლებში, დაბეგრილი იყო სულადობრივი გადასახადით (*Еремян, 1951:64*). მლორთ-ქიფანიძე უფრო შესაძლებლად მიიჩნევს იმას, რომ ამ სულადობრივ გადასახადს იხდიდა არა თბილისის მუსლიმები, არამედ საქართველოს მიერ დაპყრობილ მუსლიმთა სამფლობელოების მოსახლეობა (*Лордкипანიძე, 1991:84*). არ არის გამორიცხული, რომ ეს სულადობრივი გადასახადი, რომელსაც არ იცნობდა ალ-ფარაჯი, შემოიღეს თამარის ეპოქაში, როცა საქართველოს სამეფოში შევიდა ადრე მუსლიმთა მიერ ოკუპირებული ჩრდილოეთ სომხეთი. სულადობრივი გადასახადი გარეგნულად მსგავსია ჯიზიისა, რომელსაც ისლამის სახელმწიფოებში იხდიდნენ ზიმშიები თავიანთი რწმენისა და ადათების შესანარჩუნებლად. ასეთ სულადობრივ გადასახადს იხდიდნენ ქრისტიანული ესპანეთის მუსლიმი ქვეშევრდომები. თავისთავად, შემოიღება სულადობრივი გადასახადისა (რომლის ოდენობაც ჩვენთვის უცნობია), საქართველოს სამეფოს მუსლიმურ მოსახლეობას ქრისტიანულთან შედარებით უფრო დაბლა აყენებდა.

მუსლიმური სამართალი განსაზღვრავდა იმ დანაშაულოებს, რომლებიც

ზიმიებს კანონგარეშე აყენებდა. ეს ხდებოდა მაშინ, როცა ზიმი დათანხმდებოდა დაეწყო ბრძოლა მუსლიმთა წინააღმდეგ, დაეხმარებოდა „ურწმუნოებს“ როგორც ჯამუში და მეგზური; იმ შემთხვევაშიც, თუ ის გალანძღავდა ყურანს, მუჰამადს, ისლამს, თავის რწმენაზე მოაქცევდა მუსლიმს, გაძარცვავდა და მოჰკლავდა მას და სხვ. (Kramers, 1974:441; *Большаков*, 1991a:28). ორიგინალურ ქართულ სამართლის ძეგლებში ჩვენ ვერ ვნახავთ მუხლებს, რომლებიც ითვალისწინებდა სანქციებს ქრისტიანთა და ქრისტიანული რელიგიის მიმართ მუსლიმ ქვეშევრდომთა ანალოგიური ქმედების შემთხვევაში. გამონაკლისად შეიძლება ჩაითვალოს ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულში შესული მხითარ გოშის „ხამართლის“ ქართული თარგმანის ის მუხლი, რომელიც განსაზღვრავს „ურჯულოს“ სასჯელს, როცა ის მოკლავს ქრისტიანს (იხ. ზემთ).

მსგავსად მუსლიმური სამართლისა, რომელიც არ უშვებდა სასამართლოში ქრისტიანთა ჩვენების მიღებას მუსლიმთა წინააღმდეგ, ქრისტიანული სამართალიც, მხითარ გოშის თანახმად, მოუღებლად მიიჩნევდა „ურწმუნოთა ჩვენებას ქრისტიანთა წინააღმდეგ იმ შემთხვევაშიც კი, როცა იხინი იყვნენ მრავალრიცხოვანნი და მათი ჩვენება კი - ჰემშარიტი“ (მხ.გლში, 1954:15). იგივე მხითარ გოში არ იწონებდა ქრისტიანის მიმართვას სხვა რწმენის აღმსარებელთა სასამართლოსადმი, რადგანაც „იხინი (მუხლიმევი) განსჯიან თავიანთი რელიგიის მიხედვით“ (მხ.გლში, 1954:25). ამავე დროს ცნობილია ისეთი შემთხვევაც, როცა მუსლიმი სამართლის მცოდნეები ესწრებოდნენ სასამართლო პროცესს (1216 წ.) ორი სომხური ანტიქალკედონიტური მონასტრის დავის გადასაჭრელად (იხ. ზემთ).

მუსლიმური სამართალი ნებას რთავს მუსლიმს ცოლად ითხოვოს ზიმი, მათ შეიძლება კი აცხადებდნენ მუსლიმებად, მაგრამ ზიმის ეკრძალება დაქორწინება მუსლიმ ქალზე. ასეთი ცალმხრივი ქორწინებები მუსლიმურ სახელმწიფოებში ხელს უწყობდა ქრისტიანული მოსახლეობის ასიმილაციას. ცნობილია, რომ ქორწინებები მუსლიმ თურქებსა და ქრისტიანებს შორის ძალზე ხშირი იყო მეზობელ მცირე აზიაში. თურქ-სელჩუკთა დაპყრობითი ომების დროს თურქებსა და ბერძნებს შორის შერეული ქორწინებების შედეგად უკვე XII ს. დასაწყისში მცირე აზიაში გაჩნდა ახალი თაობა, რომელსაც ბერძნული წყაროები *mixovarvaroi*-ს უწოდებენ. ასეთმა ქორწინებებმა საზოგადოების ყველა ფენაში ითამაშა მნიშვნელოვანი როლი ბერძნული ქრისტიანული ელემენტის ისლამურ საზოგადოებასთან ინტეგრაციასა და ასიმილაციაში (Vryonis, 1971b: 176, 227-28). მსგავსი პროცესი უნდა დაწყებულიყო საქართველოშიც, როცა მისი მნიშვნელოვანი ნაწილი თურქების ხელთ აღმოჩნდა. ანა კომენენე იხსენიებს თუთუმის ელჩს ჩაუშს იმპერატორ ალექსისთან, რომელიც დედით იყო ქართველი, მამით კი თურქი (ანა კომენენე: 191). სკრიონისი იმოწმებს XII ს. კანონიკ ბალზამონს, რომელიც დიდი უკმაყოფილებით შენიშნავდა, რომ ქართველები, მიუხედავად მართლმადიდებლობისა, თავიანთ ასულებს ათხოვებდნენ აგარიანებზე (Vryonis,

1971წ: 176; ვ.კამაშვილი, 1973წ:174). რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებამ (1103 წ.) აკრძალა სხვადასხვა რჯულის აღმსარებელთა შეუღლება: "არცა მართლმადიდებელი მამაკაცი მწვალებელსა, გინა წარმართსა დედაგაცხსა, ანუ დედაგაცი მამაკაცსა შეეუღლენ" მართალა, ივ.ჯავახიშვილი მიიჩნევდა, რომ ასეთი ქორწინებები ამის შემდეგაც მთლიანად არ შეწყვეტილა (ჯავახიშვილი, 1984:267) და ამის მაგალითები გვაქვს კიდევაც საზოგადოების მაღალ წრეებში (ბაგრატიონები, მხარგრძელები), მაგრამ საზოგადოების ფართო ფენებში ცნობები ადგილობრივ მუსლიმებსა და ქართველ ქრისტიანებს შორის ქორწინებების თაობაზე არ გვაგანია. დავით IV-ის აქტიური პოლიტიკისა და საქართველოდან თურქ-სელჩუკების განდევნის შემდეგ თურქების ქორწინებები ქართველ ქალებზე, რაც ბიზანტიის მცირე აზიის მსგავსად დამლუპველი იქნებოდა ქვეყნისათვის, უნდა შემცირებულიყო და შეწყვეტილიყო კიდევ. მაგრამ ერთიან საქართველოს სამეფოში, სადაც დომინირებულ როლს ქრისტიანული ელემენტი თამაშობდა, შერეული ქორწინებების აკრძალვა უეჭველად აბრკოლებდა მუსლიმური მოსახლეობის ასიმილაციას და მის ინტეგრაციას ქრისტიანულ მოსახლეობასთან.

დავით IV-ის ღონისძიებები მიზნად ისახავდა მუსლიმთათვის თავისუფალი ცხოვრების პირობების შექმნას (მესხია, 1972:134), მაგრამ მათი პროფესიული მოღვაწეობის სფერო მაინც შეზღუდული იყო. ისინი ძირითადად ვაჭრობასა და ხელოსნობას მისდევდნენ. ადგილობრივ მუსლიმებს ვერ ვხედავთ საქართველოს სამხედრო ხელმძღვანელობაში, უცნობია მათი მონაწილეობა სახელმწიფოს მართვის ორგანოებში, ეს მაშინ, როცა ისლამის ქვეყნებში ზომიერი დროდა დრო იკავებდნენ მაღალ სახელმწიფო თანამდებობებს (Tritton, 1930:18-35). იქნებამათაბედილება, რომ ქართული ფეოდალური საზოგადოებისათვის ამ მხრივ მუსლიმური ელემენტი ზედმეტი იყო.

საქართველოს სამეფოში მცხოვრებ მუსლიმებსა და ქრისტიანული საზოგადოების სხვადასხვა ფენებს შორის, უეჭველია, არსებობდა სავაჭრო-ეკონომიკური და კულტურული კავშირები, მაგრამ მუსლიმური ელემენტის ინტეგრაცია ქრისტიანულთან არ მომხდარა, ანდა ეს პროცესი ნელა მიმდინარეობდა. მუსლიმურ თემებს თბილისსა და საქართველოს სამეფოს სხვა ქალაქებში (დმანისი, ანისი, დვინი, ყარსი...) საკუთარი ავტონომიური ცხოვრება ჰქონდათ. შეღავათები და პრივილეგიები ერთი მხრივ, და შეზღუდული პოლიტიკური უფლებები მეორე მხრივ, ქმნიდა ნოყიერ ნიადაგს როგორც პოლიტიკური დოიალობისათვის, ისე ანტიქართული და ანტიქრისტიანული განწყობილებებისათვის, რომლებმაც განსაკუთრებით იჩინა თავი პოლიტიკური დესტაბილიზაციის პირობებში, ჯალალ ად-დინის შემოსევის დროს.

თბილისელ მუსლიმთა ერთი ჯგუფის განწყობილებებს XIII ს. 20-იანი წლებისათვის გადმოგვცემს იბნ ვასილი. არაბი მემატჩანე იუწყება, რომ "როცა ქართველები დაეუფლნენ თბილისს, მათ დატოვეს იქ მცხოვრები მუსლი-

მები, რომლებსაც ნება დართეს, რომ შეეხრულენინათ იხლამის წეს-ჩვეულებები. ყველა ისინი ხრულდებოდა თბილისში და ცხადდებოდა აზანი. ამასთან [ქალაქში] იყვნენ მუსლიმთაგან ისეთები, რომლებიც გამოთქვამდნენ ხურვილს, რომ მადალ დმერთს დაეხსნა ისინი ურწმუნოთაგან". იბნ ვასილი იქვე მოგვითხრობს ჯალალ ად-დინის მიერ თბილისის აღების მომსწრის თბილისელი მუსლიმის ზაჰირ ად-დინ ათ-თიფლისის ნაამბობსაც: "ერთ თბილისელს უთქვამს თავისი შვილებისთვის, თუ გი ალლაჰი – მადალიმც არს იგი – დაუპყრობს თბილისს მუსლიმებს [და მე ცოცხალი ადარ ვიქნები], დადექით ჩემს ხაფლავთან და ჩამომძახეთ: "ალლაჰმა – მადალიმც არს იგი – დააპყრობინაო თბილისი მუსლიმებს". და [მართლაც], როცა დაიპყრო ჯალალ ად-დინმა ის [თბილისი], ამ კაცის ერთ-ერთი შვილი მივიდა მამის ხაფლავთან და იძახდა ამას ხაფლავის წინ" (იბნ ვასილი, IV: 184).

თბილისელ მუსლიმთა გარკვეული წრეებისთვის (ალბათ უპირატესად რეაქციული სასულიერო ზედაფენისთვის), მიუხედავად მათ მიერ მიღებული შეღავათებისა და პრივილეგიებისა, ჩანს, მაინც ძნელი იყო შეგუება იმასთან, რომ გაბატონებული პოლიტიკური ძალიდან დაქვემდებარებულ ელემენტად გადაიქცნენ. ძნელი იყო შეგუება იმ სამხედრო-პოლიტიკურ წარმატებებთან, რომლებიც საქართველომ მოიპოვა მეზობელ მუსლიმურ სახელმწიფოებთან ბრძოლებში. ისლამურ სამყაროსთან რელიგიური კავშირები მათთვის უფრო მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა, ვიდრე პოლიტიკური ლოიალობა. ისინი ოცნებობდნენ ოდინდელი პროზიციების აღდგენაზე, მაგრამ ასეთი განწყობილება არ იყო საყოველთაო. ამაზე მიგვანიშნებენ იბნ ვასილი და აგრეთვე სხვა ავტორებიც.

ყურადღებას მივაქცევთ იმ გარემოებას, რომ თბილისის აღების შემდეგ ჯალალ ად-დინი სასტიკად გაუსწორდა არა მარტო ქრისტიანებს, ხვარაზმელებმა დახოცეს და გაძარცვეს მუსლიმთა ნაწილიც (იბნ ალ-ასიბი, XII:451). 'აბდ ლატიფ ალ-ბაღდადი იუწყება, რომ საქართველოს სამეფოს კიდევ ერთ ქალაქში (რომლის სახელსაც არ იხსენიებს), ხვარაზმელებმა დაარბიეს იქ მცხოვრები მუსლიმები, რომელთაც ისინი რენეგატებს (ალ-მურთადუნა) უწოდებდნენ ('ამდ ალ-ლატიფ ალ-მაღდადი: 124; ჯაფაბიძე, 1980:137). ეს დარბეულ-დაზარალებული „რენეგატი“ მუსლიმები, ვფიქრობთ, საქართველოს ერთგული ქვეშევრდომები იყვნენ. 1227 წ. თებერვალ-მარტში სწორედ ამ წრეებმა შეატყობინეს ქართველებს, რომ თბილისში ხვარაზმელთა მცირერიცხოვანი გარნიზონი იდგა, მოუწოდეს მათ დაეკავებინათ ქალაქი და ქართველებმაც ისარგებლეს მათი სიმპათიებით (იბნ ალ-ასიბი, XII : 469). მართალია, თბილისის დაბრუნებას შედეგად მოჰყვა მეჩეთების ნგრევა და მსხვერპლი მუსლიმთა შორის (იბნ ალ-ასიბი, XII:469; ჯუჯუინი, 1974: 33), მაგრამ რეპრესიები, ალბათ, შეეხო მუსლიმების იმ ნაწილს, რომელმაც მხარი დაუჭირა ხვარაზმ-შაჰს. ამას მოწმობს ისიც, რომ ხვარაზმელთა მიერ საქართველოს დატოვების შემდეგ, მონღოლთა ხელახალი გამოჩენის დროს,

როცა ისლამური სამყარო შიშმა და პანიკამ მოიცვა, ქართველებს არ დაუწყიათ შურისძიება. ყოველ შემთხვევაში თბილისში (ან სხვა ქალაქებში) არ მომხდარა მუსლიმთა ტოტალური დევნა და შევიწროება.

თბილისის მუსლიმური მოსახლეობა განაგრძობდა არსებობას. თბილისში მოღვაწეობდა ცნობილი მეცნიერი ფაზრ ად-დინ ალ-ხილატი, რომელსაც ეკავა ყადის თანამდებობაც. 1259 წ. ის სწორედ თბილისიდან მიიწვიეს ნასირ ად-დინ ტუსის მიერ დაარსებულ მარაღის სახელგანთქმულ ობსერვატორიაში (ჯაფათი-ბე, 1984ა: 99–110). ქრისტიანული და მუსლიმური მოსახლეობის თანაარსებობის საფუძვლები და პირობები, რომლებიც საქართველოში შეიქმნა დავით IV-ის მიერ, ძალაში რჩებოდა XIII ს. 30—50-იან წლებშიც.

ГРУЗИЯ И БЛИЖНЕВОСТОЧНЫЙ МУСУЛЬМАНСКИЙ МИР XII–ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIII в.

Резюме

XII – первая треть XIII в. являются во многих отношениях значительными в политической истории Ближнего Востока и Грузии. В этот период произошли такие важные события, как окончательный распад государства Великих Сельджуков (1119 г.) и возникновение на его месте различных султанатов, атабекств и эмиратов во главе с представителями тюркской военной аристократии; возрождение Аббасидского халифата (с 50–60-х годов XII в.); кратковременная активизация внешнеполитической деятельности Византии и ее сокрушительное поражение от Сельджукидов Малой Азии при Мириокефале в 1176 г.; образование государства Аййубидов (1171 г.), весьма активно включившегося в ближневосточную политику; усиление Румского султаната (с 70-х годов XII в.); первые ужасающие появления монголов (1220–1221 гг.), последовавшие за ними кровавые походы хорезмийцев (с 1225 г.) и новые нашествия и завоевания монголов (с 30-х годов XIII в.). Это эпоха крестовых походов и военно-политической конфронтации западноевропейских христианских и ближневосточных мусульманских феодальных обществ. В идеологическом же плане ее характерной чертой является активизация исламского фактора на Ближнем Востоке и усиление суннитского правоверия, поборниками которого являлись сельджуки и Аййубиды.

Начало указанного периода в истории Грузии совпадает с освобождением страны от сельджукского владычества, созданием сильного Грузинского царства во главе с Давидом IV Строителем (1089–1125), его успешной борьбой за объединение закавказских земель под эгидой Грузии (замедлившейся при его преемниках: Деметре I (1125–1156) и Гиорги III (1156–1184) и вновь победоносно продолжившейся при царице Тамар (1184–1210) на рубеже XII–XIII вв.), а конец – с поражением от хорезмийцев (1225–1231 гг.), вскоре после которого наступило монгольское владычество. В этот период, который был насыщен политическими событиями, Грузинское царство являлось значительным политическим фактором в международных

отношениях на Ближнем Востоке. Его контакты с ближневосточным мусульманским миром XII–первой трети XIII в. стали предметом исследования настоящей монографии, написанной на основе разнообразных (нарративных, документальных, эпиграфических, нумизматических...) и разноязычных (грузинских, армянских, арабских, персидских, сирийских...) источников. Ее цель – изучение политических аспектов взаимоотношений Грузии с государством Великих Сельджуков, Иракским султанатом Сельджукидов, тюркскими эмиратами, возникшими на территории северной части Северной Месопотамии (Дийар-Багр) и Армении в процессе распада Сельджукской державы, государствами Аййубидов и малоазийских Сельджукидов, а также аспектов идеологического противостояния христианской Грузии с мусульманским миром и веротерпимой политики грузинских царей в отношении своих мусульманских подданных.

Предлежащая монография состоит из предисловия, пяти глав, библиографии и указателей.

В предисловии (с. 3–8) охарактеризован предмет и изложена цель исследования, очерчены его хронологические рамки.

Первая глава “Грузия и тюрки–сельджуки в первой четверти XII в.” (с. 9–59) состоит из четырех параграфов: §1. Последствия нашествия тюрков–сельджуков на Грузию (с. 9–12); §2. Грузия и государство Великих Сельджуков на рубеже XI–XII вв.: прекращение выплаты дани сельджукам (с. 12–24); §3. Грузия и государство Великих Сельджуков в 1104–1118 гг. (с. 24–36); §4. Борьба Давида IV за политическую гегемонию в Закавказье в 1120–1124 гг. (с. 36–59).

Давид IV, вступивший на престол в 1089 г., получил тяжелое наследие – политически раздробленную страну, разоренную и опустошенную вследствие нашествия кочевников. Ему понадобилось десять лет правления для достижения стабилизации внутривосточной обстановки и освобождения страны от вассальной зависимости сельджуков, что выразилось в прекращении выплаты им позорной и разорительной для Грузии дани. Успешному решению этой задачи, наряду с урегулированием внутренних дел, способствовали благоприятные внешнеполитические факторы, о которых речь идет во втором параграфе первой главы.

В “Жизнеописании царя царей Давида” сведение о прекращении Давидом IV выплаты тюркской дани приводится в рассказе о первом крестовом походе, начавшемся в 1097 г.: *“В это время выступили франки, взяли Иерусалим и Антиохию. И с божьей помощью обстроилась страна Картли. Давид усилился и умножил войско,*

прекратил платить харадж султану. И тюрки не могли зимовать в Картли”... На основе этого сообщения грузинские историки считают, что Давид прекратил выплату дани сельджукам в 1097 г. (И. Джавахишвили, В. Копалиани, М. Лордкипанидзе) или в 1099 г. (Р. Метревели). Ряд ученых полагает, что главным внешнеполитическим фактором, способствовавшим осуществлению этого важнейшего мероприятия, следует считать первый крестовый поход, якобы ослабивший Сельджукскую державу, другие же, наряду с этим, заостряют внимание также на ослаблении и распаде государства Великих Сельджуков после смерти Малик-шаха (1092 г.). Изучение этого вопроса показало, что появление крестоносцев, их успехи в отвоевании у мусульман Антиохии и Иерусалима, двух крупных религиозных центров всего христианского мира, могли иметь не более чем моральное значение для Давида IV. Географический ареал, где развернулся первый крестовый поход, не представлял единое политическое целое. Крестоносцы вели военные действия против Сельджукидов Малой Азии, Сирии и египетских Фатимидов, утвердившихся в Палестине. В сферу их интересов Грузия не входила. Политически она была связана с центральной частью (Западный Иран, Ирак) государства Великих Сельджуков. Сельджукские султаны свой контроль над Грузией осуществляли посредством туркмен и регулярных военных сил, которые концентрировались в Арране и Азербайджане. Эти районы остались вне досягаемости крестоносцев, которые безусловно нанесли тяжелые удары как Сельджукидам Малой Азии и Сирии, так и Фатимидам. Для Великих Сельджуков в конце XI в. проблемы крестовых походов еще не существовало. Находясь в отдалении от главного театра военных действий европейских рыцарей, они не испытывали на себе их угрозу. Следовательно, появление крестоносцев в военном и политическом отношениях не могло иметь решающего значения в прекращении дани сельджукам Давидом IV. Существенным и основным следует считать ослабление и распад Сельджукской державы после смерти Малик-шаха. Этот фактор, который был использован царем для укрепления своей власти и подавления сопротивления крупных феодалов, не получивших военной поддержки извне, приобрел особую значимость в конце XI в. В монографии впервые заострено внимание на то обстоятельство, что вскоре после захвата Иерусалима крестоносцами, а именно осенью 1099 г., в Сельджукской державе развернулась ожесточенная борьба за султанский престол между сыновьями Малик-шаха Баркийаруком и Мухаммадом, продолжавшаяся до 1104 г. Она истощила и ослабила военные силы

Сельджукидов в Иране, Ираке, Арране и Азербайджане, отвлекла их от событий, происходивших в Грузии и не дала им возможности отреагировать на антисельджукскую политику Давида IV.

1099 г. является нижним хронологическим рубежом восстановления Давидом IV политического суверенитета Грузинского царства. В 1104 г. в сражении с тюрками в Эрцухи он доказал обоснованность своего решения.

В третьем параграфе первой главы освещены грузино-сельджукские отношения в 1104–1118 гг. В 1104 г. Давид присоединил к Грузии царство Кахети и Эрети, бывшее вассалом Сельджукидов. Случись это несколько раньше, тюрки, занятые внутренними проблемами, не отреагировали бы на враждебную акцию царя. Однако, именно в 1104 г. Баркийарук и Мухаммад заключили мир и оба, получив титул султана, разделили между собой государство. Мухаммаду, наряду с другими владениями, как отмечает Хамдаллах Казвини, досталась и Грузия. Естественно, что одной из его неотложных задач являлось восстановление утерянных позиций сельджуков в этой стране. В 1104 г. Мухаммад направил военные силы Аррана под командованием атабека Ганджи против Давида IV. В Эрцухском сражении царь нанес тяжелое поражение неприятелю. Мухаммад был вынужден признать новую политическую реальность в Грузии и на довольно-таки длительный срок отказаться от походов против нее.

С 1110 г. Давид IV начал планомерную атаку на сельджукские военные базы в Грузии. Он отвоевал у них Самшвилде, а затем взял верх над султанским войском, вторгшимся в Грузию, в Триалети. В этом же году царь совершил поход в Ганджу, главный город Аррана, который все еще подчинялся сельджукам (а не ширван-шаху, как это полагали В. Минорский, К. Каэн и В. М. Бейлис). На основе сведений Ибн ал-Каланиси уточнена дата этого похода – не ранее 23.IV и не позднее 19.VII.1110 г. Выясняется (вопреки распространенному в грузинской историографии мнению), что на этот раз Давид IV потерпел неудачу и тюрки опустошили пограничные районы Грузии.

Впервые обращено внимание на тот факт, что военная активность Давида IV в 1110 г. совпала с первой значительной и серьезной военной кампанией султана Мухаммада против крестоносцев, в частности против Эдесского графства. Сложилась такая ситуация, когда султан оказался не в состоянии призвать на помощь своих верных подданных из региона о. Ван и Северной Месопотамии против Давида, так как они воевали с крестоносцами. В то же время он не мог отправить свое регулярное войско («аскар») против Эдессы, так как был занят войной с

Грузией. Военные силы сельджуков фактически оказались разрозненными на двух фронтах. Это наводит на мысль о возможном военном союзе между графом Эдессы Балдуином II и Давидом IV. Подобная ситуация повторилась в 1115 г., когда царь отвоевал у тюрок-сельджуков Рустави, без какой-либо ответной реакции султана. Объяснение можно найти в том, что в 1114–1115 гг. большая часть регулярных военных сил Мухаммада была занята войной против крестоносцев на фронтах Сирии и Северной Месопотамии, где они понесли тяжелое поражение. Находясь в курсе событий Ближнего Востока, Давид IV умело пользовался как внутривосточными, так и внешними затруднениями Великих Сельджуков.

В 1118 г. Давид IV захватил город-крепость Лори, бывшую столицу Ташир-Дзорагетского царства. Это событие рассматривается в контексте той борьбы, которая велась за этот важнейший стратегический пункт с начала XII в. между Квирикидами Ташир-Дзорагета, туркменами Дийар-Бакра и Сельджукидами. На основе анализа арабских и армянских письменных источников с учетом исследований современных армянских историков (в частности, А. Матевосяна), становится ясным, что приблизительно в 1105 г. Лори захватил туркменский эмир Кызыл-Арслан (Хезил) из Дийар-Бакра. Он овладел также г. Двином. Около 1110 г. сторонники султана Мухаммада убили Кызыл-Арслана у стен Двина и вскоре после этого заняли и Лори. Ташир-Дзорагетские цари Давид и Аббас, сыновья Квирике, потерпев неудачу в борьбе с сельджуками в 1111–1113 гг., были вынуждены покинуть родину. Таким образом, Давид IV отвоевал Лори у сельджуков, а не отобрал его у Квирикидов, как полагает по этому поводу ряд исследователей.

Освобождение Лори подготовило почву новому этапу внешней политики Давида IV — его борьбе за политическую гегемонию в Закавказье. Эта борьба широко развернулась с 1120 г., когда Давид IV завершил перестройку военных структур Грузинского царства и формирование сильного и мобильного войска, способного решить наиболее серьезные задачи. К этому времени на политической арене Ближнего Востока, как показано в четвертом параграфе первой главы, произошли значительные перемены. Завершился распад Сельджукской державы. В Западном Иране и Ираке образовался Иракский султанат Сельджукидов. Новому султану Махмуду активно противостояли его братья. Одному из них, Тогрулу, при поддержке султана Восточного Ирана Санджара (1118–1157) удалось утвердиться в Арране в 1118–1119 гг. Сепаратизм Тогрула сковал и блокировал действия султана Махмуда в Закавказье, что было максимально

использовано Давидом IV, предпринявшим с 1120 г. наступление против тюрок-сельджуков по всему закавказскому фронту.

В 1120 г. бывший вассал Сельджукидов ширван-шах признал верховную власть грузинского царя. С преимуществом Давида шла борьба с владельцем Аррана. В 1121 г. он нанес несколько поражений военным силам Тогрула и совершил поход на Барду. Вместе с тем Давид энергично готовился для освобождения Тбилиси от мусульманского владычества. Поиски сильного и надежного покровителя привели тбилисских мусульман к Тогрулу б. Мухаммаду и Артукиду Наджм ад-дину Иль-Гази – владельцу г. Халеба (Северная Сирия) и Мардина (Дийар-Бакр), объединившим свои военные силы против христианской Грузии. Высказано предположение и приведены доводы в пользу того, что мусульманской коалиции оказал поддержку как моральную, так и военной силой, великий султан Санджар, дядя Тогрула, а не Махмуд. 12.VIII.1121 г. в Дидгори Давид IV нанес сокрушительное поражение врагу. Победа позволила ему отвоевать Тбилиси у мусульман и положить конец их 400-летнему господству в этом городе. Сопоставление данных армянских и арабских письменных источников позволило уточнить дату освобождения Тбилиси – 10-18.II.1122 г.

Вскоре после поражения в Дидгори Тогрул б. Мухаммад подчинился Махмуду, что дало султану свободу действия в Закавказье, однако время им было уже упущено. Начавшееся было в 1123 г. протвостояние Иракского султаната с Грузией в Ширване, завершилось победой Давида IV и включением Ширвана в состав Грузинского царства.

В завершении первой главы подробно освещена военная кампания 1124 г., в ходе которой Давид IV освободил от тюрок-сельджуков Дманиси, многочисленные крепости бывшего Ташир-Дзорагетского царства, отнял у Шаддадидов г. Ани (воспользовавшись поддержкой и приглашением анийских христиан) и нанес чувствительные поражения туркменам, осевшим в Южной Грузии.

Создание опорных баз на востоке бывшего Ташир-Дзорагетского царства и Ширване подготавливало условия для нанесения решающего удара сельджукским силам, сконцентрированным в Арране и его главном городе – Гандже. Можно сказать, что начальный этап борьбы за политическую гегемонию в Закавказье под руководством Давида IV Грузия выиграла. Скоропостижная смерть, наступившая 24.I.1125 г. прервала осуществление его широкомасштабных планов.

Вторая глава "Грузия, Иракский султанат Сельджукидов и тюркские эмираты в Дийар-Бакре и Армении при преемниках Давида IV (XII—начало XIII в.)" (с.60—122) состоит из шести параграфов: §1. Иракский султанат Сельджукидов 20—50-х годов XII в. и обстановка в Арране (с.60—65); §2. Эмираты Артукидов и Ахдабидов в Дийар-Бакре (с.65—68); §3. Государство шах-арменов (с.69—74); §4. Сурмарийский и Карсский эмираты (с.74—78); §5. Арзрумский эмират (с.78—84); §6. Грузия, Иракский султанат Сельджукидов и тюркские эмираты в Дийар-Бакре и Армении при преемниках Давида IV (XII—начало XIII в.) (с.85—122).

В процессе распада Сельджукской державы вблизи южных границ Грузинского царства, кроме Иракского султаната (в который был включен соседний Арран), сложились такие политические образования, как государство шах-арменов, Арзрумский эмират Салтукидов, Сурмарийский и Карсский эмираты. В Дийар-Бакре возникли эмираты Артукидов и Ахдабидов. Все они имели свои интересы в Северной Армении. В первых пяти параграфах второй главы освещена история этих соседних с Грузией тюркских политических единиц. Показано, что, несмотря на распад Сельджукской державы, на южных границах Грузии происходило не ослабление, а укрепление и консолидация тюркского элемента. Приток тюркских племен из Средней Азии в различные районы Ближнего Востока и Закавказья не прерывался. В Арране и Азербайджане обосновались, надо полагать, изгнанные из Грузии туркмены. В исламизированном Арране быстрыми темпами шел процесс тюркизации. Аналогичный процесс начался на армянских землях к северу и югу от р.Аракс. Значительная зона концентрации туркменов образовалась на берегах о.Гелакун.

В тот период, когда Грузия начала борьбу за политическую гегемонию в Закавказье, распределение земель в качестве икта в Арране и Армении среди тюркской и, в меньшей степени, курдской военной аристократии было уже почти завершено, или же завершалось. Естественно, что тюркская военная знать не могла примириться с устремлениями Грузинского царства и сдать свои позиции. Военно-политическая конфронтация Грузии с тюркскими феодальными образованиями, получившая особо жесткий характер при преемниках Давида IV, подробно освещена в последнем параграфе второй главы.

Смерть Давида IV стала как бы знаком для выступления соседних мусульманских государств против Грузии. Заостряется внимание на такие моменты, которые слабо или же вовсе не изучены в грузинской

историографии. Среди них – походы против Грузии султана Махмуда в 1125 г. и коалиционных сил Артукида Да'уда б. Сукмана и владельца Хлата Ибрахима б. Сукмана ал-Кутби в том же году. В обоих случаях победа осталась за грузинами. В 519 г. х./7.11.1125 – 26.1.1126 г. н. э. Деметре I удалось отвоевать Двин (факт вообще неизвестный в историографии) у Ахдабидов. Однако, уже в 1126 г. Грузия начала постепенно сдавать позиции. В 1126 г. Шаддадиды, воспользовавшись военной поддержкой султана Санджара, восстановили свою власть в г. Ани и вскоре заняли также Двин. В 1127 или 1128 гг. Санджар возвратил в Арран бежавшего оттуда Тогрула б. Мухаммада и назначил его атабеком Кара-Сункура. Кара-Сункуру временно удалось захватить Дманиси. В 1128 г. в сражении у Норберда Деметре нанес поражение атабеку и снова отвоевал Дманиси, однако он не смог удержать некоторые крепости у границ Аррана. Именно в этот период Ташир-Дзорагетские цари Аббас и Давид, потерявшие всякую надежду вернуть свои прежние владения от грузинских царей, отправившись в Арран, пошли на сотрудничество с Сельджукидами и получили взамен во владение Тавуш, Мацнаберд и др. крепости.

Противостояние Грузии и Аррана в начале 30-х годов XII в. засвидетельствовано арабским историком ал-'Азими. Оно достигло своей кульминации в 1139 г., когда грузинские войска под командованием Иванэ Абулетисдзе вторглись в разрушенную землетрясением Ганджу. В ответ атабек Кара-Сункур совершил два удачных похода в Грузию (Мхитар Гош, 'Имад ад-дин ал-Исфахани). В последующем десятилетии в боях с Арраном успех был на стороне Грузии и царь Деметре I не раз вмешивался в дела Ганджи. Он получал дань как с этого города, так и от Байлакана, однако грузинскому царскому двору не удалось достичь решающего перелома в этом направлении. Он не имел серьезной социальной опоры в Арране, где феодальные структуры христианской Грузии были неприемлемыми. Несовместимой оказалась идеология противоборствующих сторон – христианство и ислам. Мусульмане ожесточенно защищали Ганджу, важнейший пограничный с Грузией стратегический пункт. В середине 50-х годов Арран ускользнул от политического влияния Грузинского царства. Грузинским властям не удалось помешать возвышению атабека Шамс ад-дина Элдигуза (Илдениза), который, создав сильное атабекство в Арране и Азербайджане, с 60-х годов XII в. подчинил своему контролю Иракский султанат Сельджукидов. В дальнейшем отношения с Элдигузидами в монографии рассматриваются только в тех случаях, когда они совместно с шах-арменом выступали против

Грузии.

В последнем параграфе второй главы освещено также противостояние Грузии с Ахдабидами Арзана и Бидлиса, владевшими к началу 20-х годов XII в. г.Двином и в 1125 г., в борьбе с Грузией потерявшими этот город. В 1126 г. г.Двином овладели Шаддакиды. В 1130 г. Ахдабиду Туган-Арслану и его сыну Курти удалось вновь захватить его. Новый виток противостояния между Грузией и Ахдабидами завершился поражением грузинских войск в Гарни в 1131 г. Это обстоятельство вынудило грузинские власти надолго отказаться от борьбы за Двин.

В активе военных успехов Деметре I числятся победа над шах-арменом Сукманом II в 1130 г., кратковременный захват г.Карса в 1154 г. (факт неизвестный в грузинской историографии) и победа над эмиром Арзрума 'Изз ад-дином Салтуком в том же году, позволившая царю нейтрализовать Арзрумский эмират в борьбе за гегемонию в Северной Армении. Впервые в грузинской историографии рассмотрены такие вопросы как отношения Грузии с Мухаммадом II-султаном иракских Сельджукидов (ал-Хусайни); попытка Ибн Хубайры, везира Аббасидского халифата в начале 60-х годов XII в. использовать военный потенциал Грузинского царства против Эдигузидов (Мухаммад ал-Хамави). Подробно освещена борьба Грузии за овладение городом Ани в 60-70 годах XII в. под руководством царя Гиорги III. В этой борьбе Грузии противостояли государство шах-арменов, его союзники: Артукиды, Ахдабиды, Карсский и Сурмарийский эмираты, а также государство атабеков (Эдигузидов) в Арране и Азербайджане. Ожесточенные кровопролитные бои при Деметре и Гиорги III не принесли Грузии новые территории в Северной Армении. Шаддакидам удалось продлить свое существование в Шираке до конца XII в. Гарантами их безопасности были шах-армены и Эдигузиды. Они же разделили сферы влияния в других районах северной Армении. Двин вошел в состав государства атабеков (Эдигузидов). Их вассалом стал Сурмарийский эмират. Сукман II, уже владевший Эрасхадзором, распространил свое влияние на Вананд, а также на некоторые части Тао - в Южной Грузии.

Неудачи Грузии в Северной Армении были вызваны различными причинами. Установление господства тюркской и курдской военной знати, как известно, обусловило ликвидацию большей части армянских феодальных родов (С.Еремян). Оставшиеся в живых армянские феодалы нашли убежище в Византии и Грузии или же поступили на службу к сельджукам. На армянских территориях, аннексированных мусульманами, не осталось силы, способной защитить наследственное землевладение и вести вооруженную борьбу

против иноземцев. Следует отметить, что Эдигузиды, шах-армены и Салтукиды проводили веротерпимую политику в отношении своих армянских христианских подданных, что способствовало укреплению их господства. Армянская церковь, которая пользовалась налоговым и судебным иммунитетом (вплоть до XIX в.) и могла развернуть свою деятельность в пределах норм, дозволенных мусульманским правом, надо полагать, была мало заинтересована в открытой конфронтации с тюркской военной аристократией. Исключение, по-видимому, составляли христиане Ширака и его главного города Ани, подвергавшиеся стеснениям со стороны Шаддадидов. Именно при активной поддержке христианской верхушки Ани грузинские цари на протяжении XII в. несколько раз кратковременно занимали этот город. Однако, пример анийских христиан не заражал христианское население таких городов как Двин, Карс, Арзрум и др. Правда, армяне поступали на военную службу к грузинским царям, но роль армянских военных подразделений вряд ли следует преувеличивать, как это нередко допускается в исследованиях современных армянских историков. Тяжелое бремя военных расходов в течение целого столетия целиком ложилось на Грузинское царство, не имевшее практически сильного союзника. Соседние с Грузией тюркские государства создали эффективную систему коллективной защиты, одолеть которую Грузия долгое время не могла. Вследствие этого, взятый Давидом IV темп на искоренение владычества тюрок-сельджуков в Закавказье, в период царствования Деметре I и Георги III, был замедлен. Вместе с тем, они сохранили основное достижение Давида IV – территориальную целостность и неприкосновенность Грузии. Несмотря на ряд военных неудач, внутренние районы страны оставались недосыгаемыми для неприятеля. Грузия являлась значительным политическим фактором в международных отношениях Ближнего Востока. Это признавали такие крупные мусульманские государственные деятели как султан Санджар и атабек Нур ад-дин Махмуд б. Зенги. Непримируемая борьба Деметре и Георги III с тюрками-сельджуками на фронтах Аррана и Северной Армении подготовила почву для крупных военных побед Грузии в эпоху царицы Тамар (1184 – 1210).

Наибольшим достижением Грузинского царства в конце XII в. было окончательное присоединение г. Ани и Ширакской области в 1199 г., что расценивается как поражение шах-арменов и Эдигузидов в Северной Армении. На рубеже XII–XIII вв. незадолго до Басианского сражения (1202 г.) владетель Панаскерт Закария Аспаанисдзе отвоевал у тюрок Хахули, Ошки и Бана, а также, возможно, Олтиси в Тао. Началось наступление в направлении Вананда. Грузины заняли

эту область и взяли г.Карс, за исключением его цитадели, осада которой продолжалась несколько лет. Наряду с Ванандом был присоединен и Кечрор. Заняв коммуникационные линии Вананда и Кечрора, Грузинское царство создало серьезную угрозу как другим владениям шах-арменов на юге р.Аракс, так и Арзрумскому эмирату Салтукидов. Однако, по этим двум направлениям Грузии противостояли Аййубиды и Сельджукиды Малой Азии, о чем речь идет в последующей главе.

Третья глава монографии “Аййубиды и сельджуки Малой Азии у границ Грузии (70–80-е гг. XII в. – второе десятилетие XIII в.)” (с. 123–174) состоит из 6 параграфов: §1. Аййубиды и сельджуки Малой Азии на политической арене Ближнего Востока последней четверти XII в. (с.123 – 129); §2. Грузинское царство и Аййубиды в 80–х годах XII– начале XIII в. (с.129 – 140); §3. Грузия и Румский султанат: Басианское сражение (с.140 – 158); §4. Грузия, Аййубиды и Арзрумский эмират в борьбе за владения шах-арменов в начале XIII в. (с.158 – 164); §5. Грузинское царство и Аййубиды: борьба за Хлат в 1208–1210 гг. (с.164 – 174); §6. Грузия и Аййубиды во втором десятилетии XIII в. (с.172 – 174). В первом параграфе третьей главы показаны политические устремления Аййубидов и малоазийских Сельджукидов, которые постепенно приближались к южным границам Грузинского царства. Вследствие энергичной деятельности Салах ад-дина (1171–1193), основоположника государства Аййубидов, Египет превратился в основную силу, которая противостояла крестоносцам на Ближнем Востоке. Салах ад-дин продолжал политику священной войны против крестоносцев, которую вел Нур ад-дин Махмуд б.Зенги. Эта война, в свою очередь, требовала объединения военных сил Египта, Сирии и Северной Месопотамии. Подчинив Сирию, Салах ад-дин успешно продвигался в Северную Месопотамию, где Аййубидам удалось утвердиться в Дийар-Бакре и Дийар-Мударе. Уже в середине 80–х годов Аййубиды впервые попытались прорваться к региону о. Ван, сердцевине государства шах-арменов. Захват г.Хлата давал возможность Салах ад-дину развернуть наступление с одной стороны на Румский султанат, а с другой – на Азербайджан и достичь Ирана. Как видно из одного письма Салах ад-дина аббасидскому халифу, приведенного арабским историком Абу Шама, взоры аййубидского султана были направлены также на Грузию, которая занимала место в его экспансионистских планах, предусматривавших создание обширного мусульманского государства от Испании до Кавказа.

70–е годы XII в. были отмечены также крупными успехами

малоазийских сельджуков. Султан Кылыч-Арслан II (1156–1192) окончательно одолел Данишмендидов в восточной части Анатолии и захватил их владения. В 1176 г. у Мириокефала он нанес сокрушительное поражение византийцам. Последняя четверть XII в. была периодом резкой дезинтеграции имперских властей в подвластных Византии анатолийских провинциях и соответственно возросшей активности сельджуков. Румский султанат начал противостояние государству Аййубидов, однако не мог помешать его экспансии в Северную Месопотамию.

Грузинский царский двор внимательно следил за усилением Румского султаната. По сообщению ал-Фарики царь Гиорги III осенью 1174 г. приютил Шахан-шаха – брата султана Кылыч-Арслана, который претендовал на престол. Он был с почетом отправлен в Константинополь. Однако, между Грузией и Румским султанатом еще не существовали точки территориального соприкосновения и противостояния. В конце своего правления Кылыч-Арслан разделил султанат между своими сыновьями, братом и племянником. Его сыну, владельцу Токата Рукн ад-дину Сулайман-шаху понадобились большие усилия для восстановления целостности государства. В 1201 г. он захватил Малатию и вышел к берегам р. Евфрат. Возникла напряженность между Сельджукидами и Аййубидами. Сильный военный потенциал позволял Аййубидам не допускать продвижения Сельджукидов в Северную Сирию, Северную Месопотамию и регион о. Ван. Однако, малоазийские Сельджукиды все еще имели возможность направить свою экспансию на крайние границы Восточной Анатолии, что рано или поздно должно было вызвать конфликт с Грузией.

Во втором параграфе третьей главы освещены взаимоотношения между Грузией и Аййубидами в 80–90-х гг. XII– начале XIII в. Проанализирована “Клятвенная книга”, данная царицей Тamar Салах ад-дину (впервые частично изданная иранским ученым В.М.Юнеси в 1970 г. и полностью опубликованная вместе с грузинским переводом проф. М.Тодуа в 1975 и 1979 гг.). Выяснено (совместно с Т.Натрошвили), что ее составление связано с попыткой Салах ад-дина в июле - августе 1185 г. овладеть Хлатом после смерти шах-армена Сукмана II и походом грузинских войск к северным районам государства шах-арменов, когда впервые скрестились интересы Аййубидского султаната и Грузии. Описаны усилия грузинской дипломатии для выкупа захваченного Салах ад-дином в Хаттинской битве в 1187 г. Священного креста, на котором был распят Иисус Христос и для возврата грузинских монастырей в Палестине,

конфискованных Аййубидами. С этой целью грузинским царским двором были направлены два посольства Салах ад-дину. Первое из них, которое состоялось в период от 26.IX.1191 г. по 12.V.1192 г. завершилось безрезультатно. Султан отказал грузинам продать им Священный крест за 200 тыс. динаров. Второму, в сентябре 1192 г. сопутствовал успех. Грузинской христианской общине в Палестине вновь разрешили развернуть свою деятельность, получившей особо широкие масштабы после заключения мирного договора с Аййубидами Хлата в 1210 г. В конце второго параграфа рассмотрены также возможные цели аййубидского посольства в Грузии в 1203 г.

Третий параграф третьей главы посвящен военному столкновению Румского султаната с Грузией – Басианскому сражению в 1202 г. В нем освещены причины похода султана Рукн ад-дина Сулайман-шаха против Грузии, определены состав и численность его коалиционных сил, уточнено место битвы, охарактеризованы последствия этой военной конфронтации.

Поход румского султана против Грузии рассматривается как составная часть кампании, первым звеном которой был захват Арзрумского эмирата Салтукидов малоазийскими сельджуками. Стремление Рукн ад-дина овладеть Арзрумом объясняется причинами военно-стратегического и экономического характера. Захват Арзрума давал султану возможность защитить Восточную Анатолию в случае атаки с севера со стороны Грузии. Создание плацдарма в этом важном стратегическом пункте открывало хорошую перспективу для того, чтобы составить конкуренцию Аййубидам в регионе о. Ван, распространить влияние малоазийских сельджуков в Северной Месопотамии и вмешаться в борьбу за гегемонию в Северной Армении, где Элдигузидам и шах-арменам было уже не под силу оказать серьезное сопротивление Грузинскому царству.

Овладение Арзрумом означало выход малоазийских сельджуков на крупнейшую торговую магистраль, шедшей из Табриза в Трапезунт. Разделяется мнение известного французского востоковеда К.Каэна, согласно которому, осуществляя эту акцию, Рукн ад-дин “хотел привлечь караваны, которые до этого разгружались в Трапезунте, в Самсун”, находившегося с 90-х годов XII в. под властью Сельджукидов.

Военные успехи Грузии на рубеже XII–XIII вв., а в частности освобождение от тюрок ряда пунктов в пограничной с Арзрумом области Тао, взятие города Карс, осада ее цитадели, овладение коммуникационными линиями Вананда и Кечрора, открывающими доступ к Басианской равнине (входившей в состав Арзрумского

эмирата), создавали предпосылки для решающего наступления Грузии на Арзрум. Обеспокоенный Рукн ад-дин решил нанести опережающий удар, аннексировать Арзрум, превратить его в опорную военную базу, а затем отбросить грузин от Карса, имевшего важное стратегическое значение.

Собрав большие военные силы (ок. 20 тыс. всадников) как в самой Малой Азии, так и за ее пределами (например, среди Артукидов Харпута, и возможно, Аййубидов Северной Сирии, противников аййубидского султана ал-'Адиля и др.), 25 июня 1202 г., пройдя через территорию союзного Арзинджанского эмирата, Рукн ад-дин подошел к Арзруму, пленил последнего Салтукида 'Ала ад-дина Малик-шаха и передал город своему брату Мугис ад-дину Тогрул-шаху. Затем султан через Басианскую равнину двинулся в Грузию, однако он был остановлен и разгромлен грузинами в Нижнем Басиани, у крепости Мджнкерт (Смбат Спарапет, Мюнадджим-баши). Это произошло 27 июля 1202 г. (Г.Аласания). Рукн ад-дин и его брат Мугис ад-дин спасаясь бегством укрылись в Арзруме.

Победа над Рукн ад-дином имела большой отзвук на Ближнем Востоке. О ней писали многие мусульманские и христианские авторы. Ибн ал-Асир называет ее среди тех крупных успехов грузин, которые были наиболее тяжелыми для мусульман.

Несмотря на победу в Басиани, грузинские войска не пытались преследовать неприятеля и атаковать Арзрум, где укрылись Рукн ад-дин и Мугис ад-дин Тогрул-шах. Это следует объяснить тем, что грузинская конница, совершив глубокий рейд в Басиани, не имела с собой осадных машин. К тому же, в Арзруме у Рукн ад-дина оставались достаточные военные силы и, кроме этого, он мог бы вызвать из Малой Азии дополнительные военные контингенты. Нагруженное добычей победоносное грузинское войско вернулось на родину. Грузинский царский двор примирился с установлением власти Сельджукида Мугис ад-дина в Арзруме. Однако и Рукн ад-дин, потерпев поражение в битве с грузинами, потерял всякий контроль над Арзрумом и не смог осуществить свои планы, о которых говорилось выше. Еще некоторое время Мугис ад-дин проводил враждебную политику в отношении Грузии. Позже, в период царствования Георги Лаша (1210–1223), он признал сюзеренитет Грузии. Вассалом Грузинского царства стал также эмир Арзинджана Фахр ад-дин Бахрам-шах, захваченный в плен грузинами в Басианском сражении.

Если Басианское сражение носило оборонительный характер, то другие войны Грузии в первом десятилетии XIII в. были наступательными. Были осуществлены набеги по направлениям Азербайджана и Ирана, отвоеван город Двин (1203 г.) и временно

занят Сурмари. Стали вырисовываться контуры ближневосточной политики Грузии, ставившей целью выход на торговые пути, связывающие Иран с Левантом (Н.Бердзенишвили, В.Габашвили). Выражением этой политики явилось также наступление Грузии вглубь территории охваченного распрями государства шах-арменов, на города Арджиш, Манаскерт, Хлатскую область. Походы по этому направлению в 601–603 гг. х./1204–5 – 1206–7 гг. н.э. указывали на серьезные намерения грузинского царского двора аннексировать владения шах-арменов к югу от Аракса. Однако, как показано в четвертом параграфе третьей главы, в борьбу за овладение шах-арменским государством вступили и другие силы: Аййубиды, которые успели утвердиться в Дийар-Бакре и Мугис ад-дин Тогрул-шах, эмир Арзрума. Грузины, захватив цитадель Карса на рубеже 1206–1207 гг. и окончательно ликвидировав Карсский эмират – этот важнейший бастион тюрок в Вананде, отвоевали другие территории у шах-арменов: Кагызман и Валашкерт к югу от Аракса, однако большего сделать не смогли. В 603 г. х./1206–7 г.н.э. Хлат был захвачен Аййубидом ал-Авхадом (сыном султана ал-'Адила), владетелем Маййафарикина, при поддержке других аййубидских сил.

В пятом параграфе третьей главы показано, что Грузия не смирилась с установлением аййубидского господства в Хлате и в 1208–1210 гг. продолжала борьбу за этот опорный стратегический пункт в регионе о.Ван. В октябре 1210 г. грузинские войска под командованием Иванэ Мхаргрдзели окружили Хлат и были близки к тому, чтобы взять его, однако 10.Х., в промежутке времени между предвечерней (салат ал-'аср) и послезакатной (салат ал-магриб) молитвами, Иванэ Мхаргрдзели, совершая обход осажденного города, попал в ловушку, устроенную защитниками города и был взят в плен. За освобождение своего полководца грузинские власти заплатили дорогой ценой. Они выкупили его за 100 тыс. динаров, освободили 5 тыс. пленных, вернули завоеванную ранее 21 крепость (в том числе Сурмари). Иванэ Мхаргрдзели был вынужден выдать замуж за ал-Авхада свою дочь Тамту, ставшей вскоре после смерти мужа, женой его брата ал-Ашрафа. Между Грузией и аййубидским владением Хлата был заключен 30-летний мирный договор. Этот мирный договор приостановил продвижение Грузии на юг р.Аракс к важнейшим торговым путям в регионе о.Ван. Вместе с тем он приостановил продвижение Аййубидов на север. Преемники Салах ад-дина не смогли осуществить его широкомасштабные планы. Границей между Аййубидами и Грузинским царством стал Аракс. Установление мира с Аййубидами принесло Грузии некоторые

преимущества. Она получила привилегии и льготы для своих паломников и монастырской общины в Иерусалиме, а также добилась свобод и льгот для христиан Тарона, армянской области, подвластной Аййубидам.

Мирные отношения между Грузией и Аййубидами Хлата, как выясняется в шестом параграфе третьей главы, продолжались во втором десятилетии XIII в. В грузинской историографии Хлат нередко рассматривается в качестве данника, вассала и сферой влияния Грузинского царства. Однако подобное мнение основано на указаниях грузинских летописей и не учитывает данных арабских источников, не дающих никакого основания для такого заключения. Владение Аййубидов Хлата являлось северным форпостом сильного государства Аййубидов, единство и целостность которого сохранялись до самой смерти султана ал-Адиля (1218 г.). Гарантом того, что Грузия не предпримет наступления на Хлат являлась дочь Иванэ Мхагрдзели, жена ал-Ашрафа Тамта, известная среди мусульман под именем Курджийа (Грузинка). Однако, молодой и энергичный царь Гиорги Лаша вряд ли мог навсегда примириться с соседством Аййубидов на юге своего царства. В благоприятной политической ситуации он попытался бы нарушить мир. Такая ситуация возникла в период пятого крестового похода.

Четвертая глава "Грузия и ближневосточный мусульманский мир в период нашествия монголов и хорезмийцев в 20–30-х годах XIII в." (с.175 – 198) состоит из трех параграфов: §1. Грузия, владение Аййубидов Хлата и Арзрумский эмират в начале 20-х годов XIII в. (с.176 – 185); §2. Грузия, Аййубиды и сельджуки Малой Азии в период нашествия хорезмийцев (с.185 – 193) и §3. Грузия, Аййубиды и Румский султанат в начале 30-х годов XIII в (с. 193–198).

В первом параграфе четвертой главы говорится о том, что в период царствования Гиорги Лаша (1210 – 1223) Грузия оказалась в центре внимания крестоносцев, основным противником которых на сирийско-палестинских фронтах являлись Аййубиды. Сильное Грузинское царство, которое граничило с Аййубидами на севере, стало желанным союзником крестоносцев, в особенности для участников пятого крестового похода, начавшегося в 1217 г. Гиорги Лаша, отозвавшись на их призыв, начал готовиться к военным действиям против Аййубидов, однако неожиданное появление монголов, первое же поражение от них зимой 1220 г., изменили его планы.

В первом параграфе четвертой главы показано, что Гиорги Лаша, реально оценив силу монголов, наметил план создания большой

антимонгольской коалиции. Он предложил военный союз атабеку Азербайджана Узбеку и владельцу Хлата и Джазиры Аййубиду ал-Ашрафу. На основе сообщения Ибн ал-Асира в грузинской историографии было принято мнение, что монголам стало известно об их планах. Они опередили союзников и нанесли поражение грузинам. Один из мамлюков Узбека Акуш перешел на сторону монголов и помог им победить грузин. От внимания исследователей ускользнуло еще одно сообщение того же Ибн ал-Асира, указывающее на то, что ал-Ашраф не принял предложения грузинского царского двора. Владелец Хлата, которому еще не угрожали монголы, предпочел отправиться в Египет и принять участие в объединенных аййубидских силах в боях против крестоносцев, высадившихся в 1218 г. в Дамiette. Правда, он пообещал, что при необходимости Грузии окажет содействие его брат Шихаб ад-дин Гази, которому он передал во владение Хлат, однако, в феврале-марте 1221 г., когда ал-Ашраф направился в Египет, а Гази вступил в Хлат, монголы успели нанести второе поражение грузинам. Ал-Ашраф не сдержал своего слова. Военные силы Аййубидов не оказали помощи Гиорги Лаша, который незадолго до этого собирался нарушить с ними мирный договор. Для ал-Ашрафа, отправившегося в Египет, было предпочтительнее оставить в своем тылу побежденную и ослабленную в войне с монголами, нежели победившую и сильную Грузию.

Попытка Грузинского царства впервые в истории организовать сильную антимонгольскую коалицию с участием соседних мусульманских владельцев не увенчалась успехом. На его призыв отозвался лишь Мугис ад-дин – эмир Арзрума, однако одолеть монголов им не удалось. Победив грузин в третьем сражении, в конце 1221 г., монголы покинули Закавказье.

В завершении первого параграфа освещены некоторые аспекты отношений Грузии с Аййубидами и Арзрумским эмиратом перед нашествием хорезм-шаха Джалал ад-дина. Султан ал-Камил (1218 – 1238) с целью обеспечения безопасности северных границ своего государства, попросил руки Русудан – сестры царя Гиорги Лаша для своего брата Шихаб ад-дина Гази, владельца Хлата. Породниться Аййубидам с грузинским царским домом не удалось. После смерти царя (18. I. 1223 г.), Русудан вышла замуж за молодого Гийас ад-дина, сына арзрумского эмира Мугис ад-дина Тогрул-шаха. В 1223 г. произошло столкновение с Сурмарийским эмиратом, вассалом Аййубидов Хлата. Этот конфликт удалось локализовать. Грузинский царский двор в этом же году отозвавшись на призыв Римского папы, вновь начал готовиться к войне против Аййубидов в союзе с

крестоносцами, однако и на этот раз его планам на суждено было сбыться. Грузия оказалась лицом к лицу с хорезмийцами во главе с султаном Джалал ад-дином.

Во втором параграфе четвертой главы рассмотрены такие вопросы как интересы хорезмийцев в Закавказье, в частности, в Грузии, еще при отце Джалал ад-дина Мухаммаде (1200 – 1220); военно-политическая изоляция Грузии на Ближнем Востоке в период нашествия Джалал ад-дина (с 1225 г.); освещены итоги Йасы-чименского сражения в 1230 г., в котором объединенные военные силы ал-Ашрафа и румского султана Кей-Кубада I (1218 – 1237) разбили войска Джалал ад-дина. Поражение хорезмийцев с облегчением было воспринято в Грузии, однако следует отметить и то, что Йасы-чименское сражение изменило соотношение сил на южных границах Грузии не в ее пользу. Кей-Кубад захватил Арзрум, владетель которого Джухан-шах б.Мугис ад-дин был союзником Джалал ад-дина и включил его в состав Румского султаната. До этого, в 1227 г. он ликвидировал также Арзинджанский эмират Мангуджакидов. Ал-Ашраф вернул себе захваченный в 1230 г. Джалал ад-дином и опустошенный им Хлат, и, кроме него, занял также Мамриван и Олтиси, владетель которого, являвшийся союзником хорезмийцев, пал в Йасы-чименском сражении. Таким образом, Аййубиды, хотя временно, впервые утвердились в этих частях Тао, южной области Грузии. В то же самое время, как показано в третьем параграфе четвертой главы, вновь возникла опасность вторжения монголов, которые разбили Джалал ад-дина в 1231 г., оккупировали Азербайджан и стали опустошать армянские территории к югу от р.Аракс. В 1232 г. они начали грабить восточные окраины Грузии. Грузинский царский двор направил посольства к Аййубидам: ал-Ашрафу (в 1231 г.) и султану ал-Камилю (в 1232 г.) для сколачивания антимонгольской коалиции, но как и прежде, его усилия окончились безрезультатно. Перед угрозой вторжения монголов Русудан была вынуждена пойти на сотрудничество с ними и оказать их предводителю нойну Чормугану поддержку в походе против малоазийских сельджуков. Достигнув Сивас и опустошив его окрестности, монголы вернулись обратно в Муган. В отместку Кей-Кубад направил свое войско против Грузии. По сообщению Ибн Биби (впервые в грузинской историографии проанализированного Н. Шенгелия), сельджуки, одержав верх над грузинами, захватили несколько крепостей, в том числе Нихах и Хах. Удалось установить, что Нихах лежал к западу от Торгума, на берегу р.Чорох, а Хах – тот же Хахули. Таким образом, выясняется, что вторжение сельджуков

имело место в потустороннем Тао. Это могло произойти из Арзрума, через Спери, или же Гурджи-богаз. Русудан была вынуждена искать мир. Она предложила султану выдать свою дочь Тamar замуж за его сына Кей-Хусрау (свадьба состоялась в 1237 г.) и взяла обязательство оказать ему содействие в военных походах.

В 1233 г. Кей-Кубад захватил г.Хлат, а затем Сурмари, которым ал-Ашраф, получивший во владение Дамаск, уделял все меньше внимания. До этого (как отмечалось выше), Кей-Кубадом были ликвидированы Арзрумский и Арзинджанский эмираты. Грузинское царство, совсем недавно имевшее свои политические интересы по отношению Хлата и Сурмари, Арзрума и Арзинджана, было не в состоянии опротестовать военные акции Сельджукида. Оно было слишком ослаблено в ходе разорительных походов хорезмийцев и недавнего поражения от малоазийских сельджуков. Непосредственно на южных и юго-западных его границах появилось агрессивное государство – Румский султанат и трудно полагать, как сложились бы отношения между ними, если бы не нашествия монголов, перед которыми оба государства оказались бессильными. Нашествия монголов на Ближний Восток имели одну специфическую особенность. Будучи язычниками-шаманистами и воюя против мусульманских государств, они брали себе в союзники христиан. Вскоре после установления монгольского владычества и образования государства ильханов, христианская Грузия оказалась втянутой в длительную и кровопролитную конфронтацию ильханов с ближневосточным мусульманским миром.

Последняя глава монографии “Грузия и ближневосточный мусульманский мир: идеологическая борьба и мирное сосуществование” (с.199 – 256) состоит из двух параграфов: §1. Грузинское христианство и ислам: Идеологическая борьба (с.202 – 223) и §2. Мирное сосуществование (с. 223 – 256). Отмечено, что сельджуки вдохнули новую жизнь в ортодоксальный ислам – суннизм, выступив в роли поборников веры от посягательств со стороны “неверных” – христиан. После распада Сельджукской державы тюркские государства на Ближнем Востоке вели успешные войны против Византии и государств крестоносцев. Выдвижение Аййубидов курдского происхождения на политическую арену способствовало дальнейшему укреплению позиции ортодоксального ислама.

Нашествия тюрков-сельджуков дали новый импульс распространению ислама на территории Грузии. Наступление на христианскую веру было мощным. Христианские церкви и монастыри осквернялись и разрушались завоевателями и на их месте строились

мечети. В 1067 г. христианский царь Кахети принял ислам, что было беспрецедентным событием в истории Грузии.

Победоносная война Давида IV против тюрок-сельджуков рассматривалась идеологами ислама, как борьба против поборников "истинной веры". Она вызвала ухудшение положения христианского населения Тбилиси. Тбилисские и дманисские мусульмане были среди инициаторов сколачивания большой антигрузинской коалиции, которой Давид IV нанес поражение 12.VIII.1121 г. в Дидгори.

Военно-политическую конфронтацию с соседними мусульманскими государствами постоянно сопровождала острая идеологическая борьба между приверженцами двух религий. Вместе с тем, вхождение мусульманских общин в подданство грузинских царей в ходе их успешной борьбы за гегемонию в Закавказье, обуславливало необходимость того, чтобы грузинский царский двор выработал определенные формы обращения с ними.

В первом параграфе пятой главы освещены различные формы идеологической борьбы между исламом и грузинским христианством, охарактеризованы идеологические основы военно-политической конфронтации. Обращается внимание на тот факт, что в отличие от историка Давида IV, в мрачных тонах описывающего нашествия сельджуков, в сочинениях историков царицы Тамар не наблюдаются явно выраженные и всеобъемлющие антитюркские настроения. При преемниках Давида IV, тюркский элемент, ставший господствующим на обширной территории Ближнего и Среднего Востока, отличался от той силы, которая участвовала в сельджукских завоеваниях. Тюркская верхушка на завоеванных территориях постепенно переняла многие обычаи покоренных народов, чуждых для кочевников. Она подверглась сильному влиянию иранских и арабских исламизированных обществ и сама стала выразительницей и защитницей чаяний и интересов этих обществ. Для грузинской церкви и грузинского царского двора сельджукские султаны и тюркские эмиры являлись, главным образом, представителями и защитниками враждебной им религии. Ввиду этого, идеологическая борьба при преемниках Давида IV и в эпоху царицы Тамар была направлена не столько против тюрок-сельджуков, сколько против ислама. Соответственно для мусульманских идеологов борьба против Грузии была борьбой против "неверных" христиан. В нарративных источниках отразились различные аспекты идеологического противоборства: дискредитация религии противника и возвеличение своей веры; унижение государственных деятелей и военных сил противника и восхваление своих; диспуты на теологические вопросы

(среди которых особое место отводится дискуссии Давида IV с кадием Ганджи о сотворенности и предвечности калима, т.е. Иисуса Христа) и др. Идеологическая борьба способствовала формированию общественного мнения в мусульманских странах против Грузии и наоборот.

Военно-политическая конфронтация была окутана в религиозную оболочку. Внешне противостояли друг другу не грузинское феодальное общество и политические системы Сельджукидов или Аййубидов, а поборники и защитники двух религий. Идеология джихада – “священной войны” против “неверных” оправдывала грабительские набеги кочевников, обосновывала и направляла любые походы мусульман против христианской Грузии. Под лозунгом джихада намеревался осуществить свой большой экспансионистский план султан Салах ад-дин. Под флагом джихада совершил поход против Грузии Руки ад-дин Сулайман-шах. Ориенталисты полагают, что джихад вел к военной экспансии мусульман, но не к прямому обращению в ислам (У.Монтгомери Уотт). В целом это так, но вместе с тем имеется немало примеров того, что победившая мусульманская сторона именно насильственными методами пыталась распространить свою веру. Так произошло, в частности, во время завоевания Тбилиси Джалал ад-дином в 1226 г.

Вооруженная борьба против исламского экспансионизма требовала идеологического обоснования со стороны христианской Грузии. Джихаду она противопоставляла борьбу за “божью веру”. Эта борьба не была религиозной войной, как крестовые походы, однако она без сомнения велась с позиции веры, оправдывала смерть “за божью веру” в войне против “язычников”, “неверных”, “варваров”, т.е. мусульман. Вместе с тем, следует отметить, что как для христианства вообще, так и для христианской Грузии, идея обращения “неверных” мусульман в христианство была принципиально чужда.

Отношения между Грузией и ближневосточным мусульманским миром XII–первой трети XIII в. не ограничивались только войнами. Это были также нормальные политические, экономические и культурные контакты. Значительным фактором для мирного сосуществования с соседними мусульманскими государствами являлись нормальные отношения к мусульманам, проживающим в Грузинском царстве. Во втором параграфе пятой главы рассмотрены те условия, которые сделали возможными сосуществование последователей двух религий в одном государстве.

Заняв штурмом Тбилиси в середине февраля 1122 г., Давид IV жестоко расправился с местными мусульманами, оказавшими ему

яростное сопротивление. Впоследствии царь, прекратив репрессии, стал проводить веротерпимую политику в отношении мусульман. Он принял особые меры для обеспечения и сохранения нормальной жизнедеятельности мусульманского населения, отменил налоги ('ушр, харадж, ма'уна, кист) за 1122 г. для мусульман, дал им возможность свободно и беспрепятственно выполнять религиозные обряды, специальным постановлением обеспечил неприкосновенность жизни мусульман, оградил их от нежелательных контактов с христианами и с иудеями, осуществил эмиссию монет с приемлемыми для мусульман легендами на арбаском языке (сохранившимся лишь со времен царствования Деметре I). Он и его наследник Деметре благосклонно относились к верхушке мусульманского духовенства, публично выражали свое уважение к исламу, ходили на пятничную молитву в соборную мечеть, слушая хутбу и чтение Корана, награждали хатибов и муаззинов. Давид построил гостинные дома для проповедников, суфиев и поэтов, установил для них угощение и, как отмечает ал-Фарики, "оказал ученым, богословам и суфиям такой почет, какой они не имели среди мусульман".

На основе данных арабских и персидских нарративных источников можно заключить, что веротерпимая политика Давида IV продолжалась при его преемниках на протяжении целого столетия. Следует отметить, что мусульманское население Тбилиси (и по-видимому, других городов Грузинского царства), находилось под юрисдикцией мусульманского судьи – кадия, должность которого сохранялась и после 1122 г.

Идеологическая борьба с исламом и веротерпимость являлись составными частями единой религиозной политики грузинских царей. В грузинской историографии отмечен тот факт, что Давид IV и последующие грузинские цари были вынуждены считаться с теми группами населения Грузинского царства, которые издревле имели свою религию (Б. Ломинадзе). Подобное отношение к другим религиозным общинам не было чуждо для мусульманского мира. Несмотря на идеологию джихада и ограничения гражданских прав зиммиев – покровительствуемых иноверцев, признававших власть мусульман, мусульманское право защищало их неприкосновенность и имущество. В рамках мусульманского законодательства зиммии вели свою профессиональную деятельность и выполняли свои религиозные обряды. Несмотря на многие бурные события, христианские общины Ближнего Востока на протяжении столетий сохранили свое существование, что было бы невозможным в условиях всеобщего фанатизма и тотального непримиримого гонения. Высказано мнение,

что положение мусульман в Грузинском царстве напоминает положение зиммиев в мусульманских странах. Веротерпимая политика Давида IV и его преемников, кроме существенных политических и экономических факторов, на которых заостряли внимание грузинские исследователи, по-видимому, учитывала ту практику, которая была распространена и принята на мусульманском Востоке в отношении иноверцев и к тому же была хорошо известна в Грузии в период 400-летнего господства мусульман в Тбилиси.

Веротерпимая политика грузинских царей вовсе не означала правового уравнивания христианских и мусульманских подданных. В правовом и социальном отношениях мусульмане, которые считались "неверными", стояли безусловно ниже христиан. В эпоху царицы Тамар (если не раньше) мусульманское население Грузинского царства платило подушную подать, их свидетельство против христиан не принималось в суд, запрещались браки с "язычниками", т.е. мусульманами (исключения составляли династические браки или же браки представителей высших слоев феодального общества, вызванные политическими мотивами), мусульман не было в военном руководстве и в органах управления Грузинского царства. Создается впечатление, что в этих сферах мусульманский элемент, который, в основном, был занят ремеслом и торговлей, был лишним для грузинского царского двора. Интеграция мусульманского населения Грузии с христианским не произошла или же этот процесс протекал медленно. Привилегии и льготы, полученные мусульманами, с одной стороны, и ограничения их политических прав, с другой стороны, создавали питательную почву как для политической лояльности, так и для антихристианских и антигрузинских настроений, которые наиболее явно проявились в период политической дестабилизации, в частности – нашествия Джалал ад-дина.

GEORGIA AND THE NEAR-EASTERN ISLAMIC WORLD IN THE 12TH – FIRST THIRD OF THE 13TH CENTURY

Summary

The present study – based on primary sources in Georgian, Armenian, Arabic, Syriac, and other languages, as well as the literature in the field – deals with the political aspects of relations between the Kingdom of Georgia and the Near-Eastern Islamic world in the 12th – first third of the 13th century. Questions of the ideological confrontation of Christian Georgia and Islamic world are also discussed as well as the policy of tolerance of other religions pursued by King David IV the Builder (1089–1125) and his successors in regard to their Muslim subjects.

The subject of study and its chronological boundaries are defined and the sources used are named in the introductory part.

Chapter One deals with Georgia's relations with the Turk-Saljuqs in the first quarter of the 12th century. The foreign-political factors that assisted David IV in ceasing to pay the Saljuqs the tribute and in restoring Georgia's independence in 1099 are ascertained and discussed. The relations of the Kingdom of Georgia with the Great Saljuqs in 1104–1118 and David's struggle for hegemony in Transcaucasia in 1120–1124 are studied. In this period the king inflicted heavy blows on the Turks concentrated in Arran, routed the Muslim coalition led by the Artukid Najm al-Din II-Ghazi, and the Saljuqid ruler of Arran Toghril b. Muhammad (12 August 1121), freed Tbilisi (February 1122), incorporated the former Armenian Kingdom of Tashir-Dzoraget in the Kingdom of Georgia after ridding it of Saljuq domination; he also annexed Sharvan and Ani in northern Armenia (1124), and completed the political unification of Georgia, the latter turning into a powerful feudal monarchy and a major power in the Near East.

Chapter Two is devoted to the relations of the Kingdom of Georgia with the Saljuq Sultanate of Iraq and the Turkish emirates (of the Ahdabids, Artuqids, Shah-Armans, Kars, Surmary and Erzerum) that arose in Diyar Bakr and Armenia in the course of the breakdown of the Great Saljuq Empire in the period of David IV's successor's in the 12th and early-13th centuries. It is shown that David IV's successors Demetre I (1125–1156) and Giorgi III (1156–1184), continued David's political course directed at

eliminating Saljuq domination in Transcaucasia and uniting the Transcaucasian countries under Georgia's leadership. In implementing this course Georgia was confronted with the above-named Turkish states, resulting in long and bloody wars in which Demetre I and Giorgi III defended the country's territorial integrity from nomad inroads and depredation but failed to achieve a decisive victory in Arran and northern Armenia. A powerful state of the Atabeg Eldigüzids came into being in Arran and Azarbaijan (in the 1150s) which actually brought the Saljuq Iraq sultans under its sway. The Eldigüzids, Shah-Armans, and other small emirates, neighbouring on Georgia, created an effective collective system of defense which Georgia was unable to overcome in northern Armenia for a long time. In 1126 Demetre I yielded Ani. Later Giorgi III took the city several times (in the 1160s-1170s), as well as Dvin, but failed to retain them. A change came in Queen Tamar's period (1184-1210). The Georgians took and annexed Ani of the Shaddadids, and in general, the province of Shirak in northern Armenia (which is considered a defeat of Eldiguzids and the Shah-Armans in this region), and in 1203 they captured Dvin. At the end of the 12th - beginning of the 13th century Tao in southern Georgia was cleared of the Turks, and the province of Vanand was taken. The Kingdom of Georgia created a threat to the Emirate of Erzerum, and early in the 13th century transferred hostilities south of the Araxes - deep into the dominions of the Shah-Armans. However, in these directions the Georgians were opposed by the Ayyubid empire and the Saljuq Sultanate of Rum.

Chapter Three discusses the relations of the Kingdom of Georgia with the Ayyubids and Saljuqs of Rum. The diplomatic contacts of the Georgian royal court with the Ayyubid Sultan Salah al-Din in the 1180s-1190s are studied. It is shown that the interests of Georgia and the Ayyubids clashed in the region of Lake Van. The Georgians seized the dominions of the Shah-Armans to the north of the Araxes, but in the struggle for Khlat (Akhlát) success fell to the Ayyubids. The failed siege of Khlat in 1210 and the capture of the Commander-in-Chief Ivane Mkhargrdzeli induced the Georgian royal court to conclude a 30-year peace treaty with the Ayyubids. This treaty ended Georgian active foreign policy in the direction of Lake Van and the further expansion of the Ayyubids north of the Araxes, the latter river becoming a natural border between the Ayyubids of Khlat and Georgia. The causes of confrontation between the Saljuqs of Rum and Georgia are studied in the same chapter. The capture of the Emirate of Erzerum by the Saljuq Sultan Rukn al-Din Sulaiman-Shah (1196-1204) and his campaign against Georgia are discussed in detail. His heavy defeat

at the fortress of Mjnkert in Basiani on 27 July 1202 prevented Rukn al-Din's active intervention in the affairs of Transcaucasia. In the following 30-year period the Saljuqs of Asia Minor made no attempt at attacking Georgia. The Emirates of Erzerum and Arzindjan, having become Georgian vassals, turned into buffer zones between the Kingdom of Georgia and the Sultanate of Rum.

Chapter Four studies the relations of the Kingdom of Georgia and the Near-Eastern Islamic World in the 1220s-1230s, during the invasions of the Mongols and the Khwarazmians. It is noted that at the end of the second decade of the 13th century the Kingdom of Georgia (now actually including almost the whole of northern Armenia) pursued an active, offensive policy against the Eldiguzids, intending at the same time to render military help to the Fifth Crusade, and to break the 30-year treaty concluded with the Ayyubids. The appearance of the Mongols in 1220 altered the situation. King Giorgi Lasha's (1210-1223) attempt to arrange an anti-Mongol coalition with the participation of Özbeq the atabeg of Azarbaijan and al-Ashraf, the Ayyubid ruler of Khlata was unsuccessful. Al-Ashraf whose dominion was so far not threatened by the Mongols, preferred to go to Egypt to fight against the Crusaders. The Georgians, left alone face to face with the Mongols, suffered several defeats in 1220-1221. A little later - during the invasions of the Khwarazmians (1225-1231) - the Georgian Kingdom found itself in total military and political isolation in the Near East as a result of Sultan Jalal al-Din's diplomacy. The Ayyubids and the Saljuqs of Asia Minor united against the Khwarazmians, but Christian Georgia failed to find common ground with them. The same chapter deals with the consequences of the battle of Yasi-chimen (1230) for Georgia, with Queen Rusudan's (1223-1245) diplomatic efforts to arrange an anti-Mongol alliance with the Ayyubids, and with the military defeat of Georgia in the fight against the Saljuqs of Rum in 1232, soon followed by the conquest of the country by the Mongols.

The last, Chapter Five, is devoted to questions of the ideological struggle and peaceful coexistence between Christian Georgia and the Islamic world. The forms of ideological struggle and the ideological principles of military and political confrontation are studied. It is shown that Christian Georgia opposed the Muslim *jihād* (holy war) with a fight for "God's faith", which was not a religious war, like the campaigns of the Crusaders, but was carried on from the position of the Christian faith, justifying death for "God's faith" in fighting the "unbelievers", "heathens", "barbarians" i.e. Muslims.

Georgia's relations with the Near-Eastern Islamic world were not

limited to wars alone. There also existed normal political, economic and cultural contacts. The attitude to the Muslims residing in the Kingdom of Georgia constituted a major factor in peaceful coexistence. A policy of tolerance in matters of faith in regard to his Muslim subjects was laid down by David IV the Builder. Following the liberation of Tbilisi from Muslim domination (1122), he granted a number of privileges to Tbilisi Muslims. He allowed Muslims to exercise freely and unimpeded their religious rites, ensured their personal safety by a special decree, safeguarded them from undesirable contacts with Christians and Judeans, struck coins with Arabic inscriptions acceptable to the Muslims (such coins have come down to us from Demetre I's reign) etc. This policy of tolerance of other religions continued towards the Muslims in the period of David IV's successors, over a century. The Muslim population of Tbilisi (and other cities) was under the jurisdiction of the *qadi*. It is suggested that the status of the Muslim population in the Christian Kingdom of Georgia resembled that of the *dhimmis* (or members of the "protected" communities) in the Islamic states. Although the Muslims living in the Kingdom of Georgia enjoyed more rights than the *dhimmis* in Islamic countries, legally and socially they were not equal with Christians. In Tamar's period they paid the poll-tax, their testimony at court against the Christians was not accepted, marriage to Muslims was prohibited (with the exception of dynastic marriages, or marriages of representatives of the elite of the feudal society contracted for political motives). Muslims largely engaged in trade and artisanship, and did not take part in commanding war operations and in bodies of state administration. Their integration into the Christian population did not take place, or the process was slow. The privileges granted to Muslims, on the one hand, and the limited political rights, on the other, created fertile soil both for political loyalty and for anti-Georgian and anti-Christian attitudes, which manifested itself especially in conditions of political destabilization, in particular during the invasion of the Khwarazmians.

შემოკლება

- აფ — აღმოსავლური ფილოლოგია. თბ.
და — კრ. დავით აღმაშენებელი, თბ., 1990.
ენიმპის მოამბე — აკად. ნ. შარის სახ. ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე. თბ.
მძლი — კ.კეკელიძე, ეტიოდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან. თბ.
თბ. — თბილისი.
თ.ბ. — თარიღის გარეშე.
თბრ — თხზულებათა კრებული.
თსუშ — თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. თბ.
იიშ — ივ.ჯავახიშვილის სახლობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. თბ.
ბის — კრ. კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები. თბ., 1966.
მელს — მაკნე. ენისა და ლიტერატურის სერია. თბ.
მიამხის — მაკნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბ.
მიმხის — მაკნე. ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბ.
მსაი — მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან. თბ.
მსსის, თსუშ — XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. თბ.
მშ — თ. ნატროშვილი. მაშრიყით მალრიბამდე., თბ., 1974; თბ., 1978.
ნმაი — ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან. თბ., 1957.
ნფსი — რ. მეტრეველი. ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს ისტორიიდან. თბ., 1972.
სა — კრ. საქართველო და აღმოსავლეთი, თბ., 1984.
სინამ — კრ. საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები. I, თბ., 1976.
სინბა — საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული. თბ.
სინ, III, 1979 — საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III. თბ., 1979.
სის — ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბ.
სრხ — კრ. საქართველო რუსთაველის ხანაში, თბ., 1966.
სსამ — საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. თბ.
სსმ — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. თბ.
სუბამ — შ. ბადრიძე. საქართველოს ურთიერთობები ბიზანტიასა და დასავლეთ ევროპასთან. თბ., 1984.
სდ — ვ. დონდუა. საისტორიო ძიებანი. I-II, თბ., 1967-1973.
შსა — ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. თბ.
ბც, I-II, IV, 1955-1959, 1971 — ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი

ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ — ტ. I-II, თბ., 1955-1959; ტ. IV, თბ., 1971.

მწ — ქართული წყაროთმცოდნეობა. თბ.

სსპი — კრძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, თბ., 1976.

АДСУСКИН — Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук.

ВВ — Византийский временник. Москва.

Ер. — Ереван.

ИФЖ — Историко-филологический журнал Армении. Ереван.

ИЭС — Ислам. Энциклопедический справочник. Москва, 1991.

КВ — Кавказ и Византия. Ереван.

Л. — Ленинград.

М. — Москва.

НАА — Народы Азии и Африки. Москва.

ППВ ИФИ — Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. Москва.

ПС — Палестинский сборник. Москва.

ТС — Тюркологический сборник. Москва.

ВЕО — Bulletin d'Études Orientales.

BSOAS — Bulletin of the School of Oriental and African Studies. London.

СНІ — Cambridge History of Iran.

СМН, IV/1-2 — Cambridge Medieval History, IV. The Byzantine Empire. Pt. I-II—Ed. by J.M. Hussey. Cambridge, 1966-1967.

ЕІ² — The Encyclopaedia of Islam (New Edition). London.

НС, I-II, V, 1969-1985 — A History of Crusades. Kenneth M. Setton General Editor. vol. I. The First Hundred Years. Ed. by M.W. Baldwin. vol. II. The Later Crusades, 1189-1311. Ed. by R.L. Wolf, H.W. Hazard. The University of Wisconsin Press. Madison, Milwaukee and London. 1969; vol. V. The Impact of the Crusades on the Near East. Ed. N.P. Zacour and H.W. Hazard. The University of Wisconsin Press. Madison, Wisconsin, 1985.

ІА — Islam Ansiklopedisi. Istanbul.

JA — Journal Asiatique. Paris.

JRAS — Journal of the Royal Asiatic Society.

LME — Law in the Middle East. Ed. by M. Khadduri and H.J. Liebesny, vol. I. Origin and Development of Islamic Law. Washington. 1955.

RHC — Recueil des historiens des Croisades. Paris.

SEI — The Shorter Encyclopaedia of Islam. Leiden. 1974.

ბიბლიოგრაფია *

- 'აბდ ალ-ლატიფ ალ-ბაღდადი — C.Cahen. 'Abdallatif al-Baghdadi, portraitiste et historien de son temps. — B.E.O., t.XXIII. Damas, 1970.
- აბუ ლ-ფიდა', II-III — ალ-მუხთასარ ჭი ახბარ ალ-ბაშარ („კაცობრიობის მოკლე ისტორია“) თა'ლიფ 'იმად აღ-დინ ისმა'ილ აბი ლ-ფიდა', II-III, ალ-მატბა'ა ალ-ჰუსანიმა ალ-მისრიმა, 1325/1907.
- აბუ შამა, 1871 — არ-რავდათამან ჭი ახბარ აღ-დავლათამან („წიგნი ორი ბალისა, ორი დინასტიის ამბების შესახებ“). თა'ლიფ შიჰაბ აღ-დინ აბი მუჰამმად 'აბდ არ-რაჰმან ბისმა'ილ ბიბრაჰიმ ალ-მაკდისი აშ-შაჰი'ი. II. ალ-კაჰირა, 1288/1871.
- აბუ შამა, 1974 — თარაჯიმ რიჯალ ალ-კარნამან ას-სადის ვა ს-საბი' ალ-მარუფ ბი-ზამლ 'ალა-რ-რავდათამან („მეექვსე-მეშვიდე საუკუნეების მოღვაწეთა ცხოვრება, რომელიც ცნობილია როგორც „ორი ბალის დამატება“). ლი-შიჰაბ აღ-დინ აბი მუჰამმად 'აბდ არ-რაჰმან ბისმა'ილ ალ-მარუფ ბი-აბი შამა ალ-მაკდისი აღ-დიმაშკი. ბაღრუთ, 1974.
- ალ-'აზიმი, 1938 — C.Cahen. La chronique abrégée d'al-'Azimi. — JA, t.230, № 3, Juillet - Septembre, 1938.
- ალ-'აზიმი, 1988 — თარ'იბ ალ-'აზიმი („ალ-'აზიმის ისტორია“) ლი-მუჰამმად ბ. 'ალი ათ-თანუხი ალ-ჰალაბი. — შაზარათ მინ ჭუთუბ მაჰკუდა ჭი თარ'იბ, ისთაზრაჯაჰა ვა ჰაკაკაჰა ი.'აბბას. ბაღრუთ, 1988.
- ალ-'ადანი — ალ-'ადანი, მაჰმუდ ბ.აჰმად ბადრ აღ-დინ 'იკდ ალ-ჯუმან. ჭი თარ'იბ აჰლ აზ-ზამან („ყელსაბამი მარგალიტებისა ეპოქის ხალხთა ისტორიაში“). II. — რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთ-მცოდნეობის ინსტიტუტის (სანკტ-პეტერბურგის განყოფილების) ნუ-სხა, C350.
- ანაკომენენე — Анна Комнина. Алексиада. Вступительная статья, перевод, комментарий Я.Н.Любарского. М., 1965.
- ანონიმ. სირ.ჭრონ. — The First and Second Crusades From Anonymous Syriac Chronicle. Tr. by A.S.Tritton with Notes by H.A.R.Gibb. — JRAS, 1933.
- არს. იყალთოელი — არსენ იყალთოელი. ჭსენებამ სიტყვებისამ და სასჯელისამ შჯულისათჳს ჭრისტეანეთამსა და სარკინოზთა. — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კავკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინს-

*. წყაროები და ლიტერატურა არაბულ, სპარსულ და სომხურ ენებზე მოტანილია ქართული ტრანსლიტერაციით. ტრანსკრიპციის დროს ტექნიკური მიზეზებით შეუძლებელი აღმოჩნდა დიაკრიტიკული ნიშნების გამოყენება. ფრჩხილებში ვიძლევი თხზულებების სათაურების ქართულ თარგმანს.

ტიტუტის ნუსხა, S1463.

- ბარ ჰებრეუსი, 1932 — The Chronography of Gregory Abu'l Faraj the Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus, being the First Part of His Political History of the World. Tr. from the Syriac by E.A.W.Budge, vol.I, London, 1932.
- ბარ ჰებრეუსი (იბნ ალ-'იბრი) — თარბ მუხთასარ ად-დუვალ („დინასტიების მოკლე ისტორია“) ლი-'ალამა ღრიდურამუს ალ-მალატი ალ-მარუფ ბი-იბნ ალ-'იბრი. ბამრუთ (თ.გ.).
- ბას. ეზოს მოძღ. — ბასილი ეზოსმოძღუარი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი. — ქც, II, 1959.
- ბას. ეზოს მოძღ., 1985 — Жизнь царицы цариц Тамар. Пер. и введение В.Д.Дондуа. Исследование и примечания М.М.Бердзნიшвили. Тб., 1985.
- ალ-ბაჟუვი — ал-Бакуви. Китаб талхис ал-асар ва 'аджа'иб ал-малик ал-каххар ("Сокращение [книги] о "Памятниках" и чудесах царя могучего). Издание текста, перевод, предисловие, примечания и приложения З.М.Бунятова. М., 1971.
- ბაჰა' ად-დინი, 1884 — Beha ed-Din. Anecdotes et beaux traits de la vie du sultan Youssouf (Salah ed-Din). — RHC. Historiens Orientaux, t.III. Paris, 1884.
- ბაჰა' ად-დინი, 1897 — Beha ed-Din. The Life of Saladin. London, 1897.
- ბაჰა' ად-დინი, 1964 e ВАаА' ად-დინ ბ.შადდად. ან-ნავადირ ას-სულტანიმა ვა ლ-მაჰსინ ალ-მუსუფი მა. სირათ სალაჰ ად-დინ („სულტნის გასართობი ამბები და იუსუფის ღირსებები. სალაჰ ად-დინის ცხოვრება“). თაჰიკე ჯამალ ად-დინ აშ-შაიმალ. ალ-კაჰირა. 1964.
- ბუსთან ალ-ჯამი' — ალ-ისფაჰანი, ყადი 'იმად ად-დინი. გეორგიკა, II, 1965 — გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. II. ტექსტები ქართული თარგმანებითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს.ყაუხნიშვილმა. თბ., 1965.
- გრ. აკანელი — გრიგოლ აკანელი. მოისართა ტომის ისტორია. სომხური ტექსტი, ქართული თარგმანით და კომენტარით გამოსცა ნ. შოშიაშვილმა. თბ. 1961.
- გრ. ხუცესი, 1858 — მათე ურჰაეცი, 1858.
- გრ. ხუცესი, 1869 — Chronique de Grégoire le Prêtre. — RHC. Documents Arméniens. I, Paris, 1869.
- გრ. ხუცესი, 1973 — მათ.ურჰაეცი, 1973.
- დავით აღმ. ისტ., 1990 — Жизнеописание царя царей Давида. Сведения об Азербайджане и тюрках-сельджуках (Перевод с древнегрузинского, введение, комментарий и примечания М.Насибова). — Средневековый Восток: история и культура. Баку, 1990.
- დავით აღმ. ისტ., 1992 — ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები

- დაურთო მ. შანიძემ. თბ., 1992.
- დავ. და კონსტ. წამ. — დავით და კონსტანტინეს წამება. — ქართული მწერლობა, ტ. I, თბ., 1987.
- დიდი სჯულისკანონი — დიდი სჯულისკანონი. გამოცემად მოამზადა ეგაბიძაშვილმა, ეგვიუნაშვილმა, მდოლაქიძემ, გ. ნინუამ. თბ., 1975.
- ევლილიჩელი — ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გ. ფუტურაძემ. ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, თბ., 1971.
- ვარდანი — Всемирная история Вардана Великого. Перевел Н.Эмин. М., 1861.
- ვახუშტი — ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსი, — ქც, IV, თბ., 1973.
- ზაქ. ალ-კაზვინი — 'ზაქარიამა' ალ-კაზვინის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. არაბულ ტექსტს შესავალი წაუძღვარა, ქართული თარგმანი და შენიშვნები დაურთო ო. ცქიტიშვილმა. თბ., 1975.
- აზ-ზაჰაბი, IV-V, 1963-1965 — აზ-ზაჰაბი. ქითაბ ალ-'იბარ ფი ხაბარ მან ლაბარ, („წიგნი შეგონებებისა წასულთა ამბების შესახებ“). თაჰკიკ სალაჰ ად-დინ ალ-მუნაჯჯიდ. IV-V, ალ-ქუვათ, 1963-1965.
- აზ-ზაჰაბი, 1979 — Al-Dahabi. Kitab duwal al-islam (Les dynasties de l'Islam). Trad. annotée des années 447/1055-56 à 656/1258, introduction, lexique et index par A. Nègre. Damas, 1979.
- ზაჰირ ად-დინ ნიშაბური — გბერაძე. ზაჰირ ად-დინ ნიშაბური. სელჯუკ-ნამე (ცნობები საქართველოს შესახებ). ტექსტი, ქართული თარგმანით, შესავალი წერილით და შენიშვნებით. თბ., 1972 (ხელნაწერი).
- თეოდ. აბუჯურა, 1980 — თეოდორე აბუჯურა. ტრაქტატები და დიალოგები, თარგმნილი ბერძნულიდან არსენ იყალთოელის მიერ. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, საკუთარ სახელთა საძიებელი და ლექსიკონი დაურთო ლ. დათაიშვილმა. თბ., 1980.
- იაკუთი — მაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ნაკვ. I. არაბული ტექსტი, ქართული თარგმანითა და შესავალით გამოსცა ესიხარულიძემ. თბ., 1964.
- იბნ 'აბდ აზ-ზაჰირი — მუჰი ად-დინ იბნ 'აბდ აზ-ზაჰირ. არ-რაუდ აზ-ზაჰირ ფი სირათ ალ-მალიჰ აზ-ზაჰირ. თაჰკიკ ვა ნაშრ 'აბდ ალ-'აზიზ ალ-ხუვათარ. არ-რიად, 1392/1976.
- იბნ ალ-'ად იმბი, II-III — ჯამალ ად-დინ იბნ ალ-'ადიმ. ზუბდათ ალ-ჰალაბ ფი თარ'იხ ალ-ჰალაბ („რძის ნალები ჰალაბის ისტორიაში“). ნა-შარაჰუ სად-დაჰჰან, II-III, დიმაშკ, 1954-1968.
- იბნ ალ-ასირი, 1940 — Ибн ал-Асир. Та'рих ал-Камил. Баку, 1940.
- იბნ ალ-ასირი, X-XII — Ibn al-Athir al-Kamil fi't-tarikh. Vol. X-XII. Editeurs Dar Sader, Dar Beyrouth. Beyrouth, 1966.
- იბნ ბიბი — H.W.Duda. Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibli. Munksgaard/Kopenhagen, 1959.
- იბნ ად-დავადარი, VI-VII — Die Chronik des Ibn ad-Dawadari. Sechster Teil. Der Bericht über die Fatimiden. Hrsg. von Salah ar.-Din

al-Munaggid. Kairo. 1961; Siebter Teil. Der Bericht über die Ayyubiden. Hrg. von Sa'id 'Abd al-Fattah 'Asur. Freiburg. 1972.

- o ბ ნ ა ლ - ვ ა რ დ ი — თათიმათ ალ-მუხთასარ ფი ახბარ ალ-ბაშარ (თა'რის იბნ ალ-ვარდი (ადმატება კაცობრიობის მოკლე ისტორიისა. იბნ ალ-ვარდის ისტორია*) ლი-ზადნ ად-დინ 'უმარ იბნ ალ-ვარდი. იშ-რაფ ვა თაქიკ ა.რ. ალ-ბადრაფი. II, ბაგრუთ. 1970.
- o ბ ნ ვ ა ს ი ლ ი, II-V — იბნ ვასილ. მუფარაიჯ ალ-ჭურეზ ფი ახბარ ბანი აიდუბ (განმჭარეებელი სვედისა აიუბიანთა ამბებში*). II-III, თაქიკ ჯამალ ად-დინ აშ-შაიმალ, ალ-კაპირა, 1957-1960; IV-V, ჰაკკაკაჟუ ვა ვადა'ა ჰაეშიში ჰ.მ.რაბი', ალ-კაპირა, 1972-1977.
- o ბ ნ თ ა ღ რ ი ბ ა რ დ ი, V-VI — იბნ თაღრი ბარდი. ან-ნუჯუმ აზ-ზაპირა ფი მულუქ მისრ ვა ლ-კაპირა (კაშკაშა ვარსკვლავები ეგვიპტისა და კაიროს მეფეთა შესახებ*). V-VI, მისრ, 1383/1963.
- o ბ ნ ა ლ - ' ი ბ რ ი (თ.ჯ.) — ბარ ჰებრეუსი (იბნ ალ-'იბრი).
- o ბ ნ ' ი შ ა ლ ა ლ - ჰ ა ნ ბ ა ლ ი — იბნ 'იშალ ალ-ჰანბალი. შაზარათ აზ-ზაჰაბ ფი ახბარ შინ ზაჰაბ (ოქროს მარცვლები წასულთა ამბებში*), V, ალ-კაპირა, 1351/1932-33.
- o ბ ნ ა ლ - კ ა ლ ა ნ ი ს ი, 1908 — History of Damascus 363-555 A.H. by Ibn al-Qalanisi, from the Bodlean M.S. Hunt 125, being a Continuation of the History of Hilal as-Sabi. Ed. with Extracts from other Histories and Summary of Contents by H.F. Amedroz. Catholic Press of Beirut, 1908.
- o ბ ნ ა ლ - კ ა ლ ა ნ ი ს ი, 1932 — The Damascus Chronicle of the Crusades. Extracted and Translated from the Chronicle of Ibn al-Qalanisi by H.A.R. Gibb, M.A. London, 1932.
- o ბ ნ ა ლ - კ ა ლ ა ნ ი ს ი, 1983 — თა'რის დიმაშე (ადმასკოს ისტორია*), თანნიფ აბი მა'ლა ჰამზა ბასად ბ.'ალი ბ.მუჰამმად ათ-თამიმი ალ-მარ'უფ ბი-იბნ ალ-კალანისი. თაქიკ ს.ზაქქარ. დიმაშე, 1983.
- o ბ ნ ა ლ - ფ უ ვ ა ტ ი — იბნ ალ-ფუვატი. თალხის მაჰმა' ალ-ადაბ ფი მუ'ჯამ ალ-ალკაბ (მოკლე კრებული ცნობებისა ლაყაბთა ლექსიკონში*). IV/3, თაქიკ მ.ჯავეად. დიმაშე, 1965.
- o ბ ნ ა ლ - ფ უ რ ა თ ი — თა'რის იბნ ალ-ფურათ (იბნ ალ-ფურათის ისტორია*). IV/2, 'ანა ბი-თაპირი ნასსიბი ვა ნაშარაჟუ ჰ.მ. აშ-შამმა'. ალ-ბასრა, 1969.
- o ბ ნ ჭ ა ს ი რ ი — ალ-ჰაფიზ იბნ ჭასირ. ალ-ბიდაიმა ვა ნ-ნიჰაიმა (ად-საწყისი და დასასრული*). XIII, ბაგრუთ, 1977.
- o ბ ნ შ ა ლ დ ა დ ი, III/1-2 — ალ-ა 'ლაკ ალ-ბატირა ფი ზიქრ უმარა' აშ-შამ ვა ლ-ჯაზირა (მნიშვნელოვანი ძვირფასეულობები სირიისა და ალ-ჯაზირას ამირების ამბებში*) თა'ლიფ იბნ შალდად ზ.ზ. ად-დინ მუ-ჰამმად ბ.'ალი ბ.იბრაჰიმ. III/1-2, ჰაკკაკაჟუ ი.აბბარა. დიმაშე, 1978.
- o ბ ნ ხ ა ლ დ უ ნ ი, V — თა'რის (ისტორია*) ალ-'ალამა იბნ ხალდუნ. V. ბაგრუთ, 1968.
- o ბ ნ ა ლ - ჯ ა უ ზ ი, IX-X — ალ-მუნთაზაზ ფი თა'რის ალ-მულუქ ვა

ლ-უმამ („მოწესრიგებული [კრებული] მეფეებისა და ხალხების ისტორიაში“) თა'ლი ფ აშ-შამხ ალ-იმამ აბი ო-ფარაჯ 'აბდ არ-რაჰმან ბ.'ალი... ბ. ალ-ჯაუზი, IX-X, ჰადარაბად, 1359/1940.

ი ბ ნ ჯ უ ბ ა ი რ ი — Ибн Джубайр. Путешествие. Перевод с арабского, вступительная статья и примечания Л.А.Семеновој. М., 1984.

ი ბ რ ა პ ი მ ფ ე რ ე ვ ი , 1964 — იბრაჰიმ ფერეის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ს.ჭიჭიამ, თბ., 1964.

ი ო ა ნ ე ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი , H2134 — იოანე ბატონიშვილი. იონა იერომონახის მოგზაურობა, გინა მიმოსვლა ქმნილი საქართველოს მეთათამეტის მეფის გიორგის ძის იოანესითა. — კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ნუსხა. H 2134.

ი ო ა ნ ე ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი , 1984 — იოანე ბატონიშვილი. კალმასობა. — ქართული პროზა, VI, თბ., 1984.

ი ო ა ნ ე დ ა მ ა ს კ ე ლ ი , 1966 — მიმინოშვილი, 1966.

ი ო ა ნ ე დ ა მ ა ს კ ე ლ ი , 1992 — იოანე დამასკელი. მწვალებლობათა შესახებ. — სიტყვა მართლისა სარწმუნოებისა. ტ. IV, თბ., 1992.

ისტ. და აზმ. შარავანდ. 1941 — ისტორიანი და აზმანი შარავანდდეთანი (ცდა ტექსტის აღდგენისა), კ.კეკელიძის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბ., 1941.

ისტ. და აზმ. შარავანდ., 1959 — ისტორიანი და აზმანი შარავანდდეთანი. — ძმ, II, თბ., 1959.

ისტ. და აზმ. შარავანდ., 1973 — История и восхваление венценосцев. — მძმლი, XII, თბ., 1973.

ა ლ - ი ს ფ ა პ ა ნ ი , 1888 — 'Imad ed-din el-Katib el-Isfahani. Conquetée de la Syrie et de la Palestine par Salah ed-din. Publié ... par C.de Landberg. Vol.I. Texte Arabe. Leyde, 1888.

ა ლ - ი ს ფ ა პ ა ნ ი / ა ლ - ბ უ ნ დ ა რ ი , 1889 — Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seljoucides. II. Histoire de Seljoucides de l'Iraq par al-Bondari d'après 'Imad ad-din al-katib al-Isfahani. Texte arabe publié par M.Th.Houtsma. Leide, 1889.

ა ლ - ი ს ფ ა პ ა ნ ი / ა ლ - ბ უ ნ დ ა რ ი , 1900 — ქითაბ თა'რის დავლა ალ სალჯუკ („სელჯუკთა საგვარეულოს სახელმწიფოს ისტორიის წიგნი“) შინ ინშა' ალ-იმამ 'იმად ად-დინ ალ-ისფაჰანი, იხთისარ ალ-ფათჰ ბ.'ალი ბ.მუჰამმად ალ-ბუნდარი ალ-ისფაჰანი, მისრ, 1318/1900.

ა ლ - ი ს ფ ა პ ა ნ ი / ა ლ - ბ უ ნ დ ა რ ი , 1943 — Iraq ve Horasan Selçüklulari Tarihi 'Imad ad-din al-Katib al-Isfahani, at-Bondari tarafından ihtisar Edilen Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al-'Usra adli Kitabının tercümesi. M.Th.Houtsma tarafından 1889 da Leiden'de nesredilen metinden türkçeye çevirem Kivameddin Burslan. Istanbul, 1943.

ა ლ - ი ს ფ ა პ ა ნ ი , ყადი 'იმად ად-დინი — Cl.Cahen. Une chronique syrienne du VIe-XIIe siècle: Le "Bustan al-Jami". — B.E.O. t. VII-VIII, Le Caire, 1938.

- ა ლ - ი უ ნ ი ნ ი , II-III — ალ.მუნინი. ზამლ შირათ აზ-ზამან („ეპოქის სარკის დამატება“). II-III. პადარაბად, 1955-1960.
- ა ლ - ი უ ნ ი ნ ი , 1972 — Буниятов, 1972.
- კ ი რ ა კ . გ ა ნ ძ ა კ ე ც ი — Киракос Гандзакци. История Армении. Пер. с древнеармянского, предисловие и комментарии Л.А.Ханларян. М., 1976.
- ლ ა შ ა გ ი ო რ გ ი ს - დ რ ო ი ნ დ . მ ე მ ა ტ . — ლაშა გიორგის-დროინდელი მემატინე. ცხოვრება დემეტრე მეფისა. ცხოვრება გიორგი მეფისა. ცხოვრება დიდისა მეფეთ-მეფისა თამარისი. ცხოვრება გიორგი მეფისა, თამარის ძისა. — ძმ, I, 1959.
- მ ა თ . უ რ ჰ ა ე ც ი , 1858 — Chronique de Matthieu d'Édesse, continuée par Grégoire le Prêtre. Trad. en français et accompagnés de notes historiques et géographiques par E. Dulaurier. Paris, 1858.
- მ ა თ . უ რ ჰ ა ე ც ი , 1869 — Extraits de la chronique de Matthieu d'Édesse. — RHC. Documents Arméniens. Tome premier. Paris, 1869.
- მ ა თ . უ რ ჰ ა ე ც ი , 1966 — დავლიანიძე, 1966.
- მ ა თ . უ რ ჰ ა ე ც ი , 1973 — მატეოს ურჰაეცი. ეამანაკარუთმუნ [ეპითაალმწერლობა]. თარგმანუთმუნ, ნერაწუთმუნ ევ წანოთაგრუთმუნნერ პრაჰ ბართიკანი. მერევეან, 1973.
- ა ლ - მ ა კ რ ი ზ ი , I/1 — ჭითაბ ას-სულუქ ლი-მა'რიჰათ დუვალ ალ-მულუქ (წიგნი მეფეთა დინასტიების შეცნობის გზებისა) ლი-თაკი ად-დინ აპ-მად ბ'ალი ალ-მაკრიზი. კამა ბი-ნაშრიჰი მ.მ.ზიდადა. I/1, ალ-კაჰირა, 1934.
- მ ა ტ . ქ ა რ თ ლ . — მატინე ქართლისაჲ. — ძმ, I, თბ., 1959.
- ა ლ - მ ა ჯ ი ნ ი — La "Chronique des Ayyoubides" d'al-Makin b. al-'Amid. Éd. par C. Cahen. — B.E.O., t.XV, Damas, 1958.
- მ ი ქ . პ ა ნ ა რ ე ტ ო ს ი — მიქელ პანარეტოსი. ტრაპიზონის ქრონიკა, ბერძნული ტექსტი, ქართული თარგმანით, შესავალი წერილით, შენიშვნებით და საძიებლებით გამოსცა ალ-გამყრელიძემ. — მსკი, 33, 1960.
- მ ი ხ . ს ი რ ი ე ლ ი , 1868 — Chronique de Michel le Grand, patriarche des Syriens Jacobites. Tr. par le première fois sur la version Arménienne du préte Ischók par V. Langlois. Venise, 1868.
- მ ი ხ . ს ი რ ი ე ლ ი , 1906-1910 — Chronique de Michel le Syrien, patriarche Jacobite d'Antioche (1106-1199). Tr. J.-B. Chabot, t.III, fasc. 2-3. Paris, 1906-1910.
- მ ი ხ . ს ი რ ი ე ლ ი , 1979-1987 — P.A. Гусейнов. Из хроники Михаила Сирийца. — ППВ ИФИ, 1973. М., 1979; — ППВ ИФИ, 1974. М., 1981; — ППВ ИФИ, 1975. М., 1982; — ППВ ИФИ, 1976-1977. М., 1984; — ППВ ИФИ, 1978-1979. М., 1987.
- მ ო ვ ს . ხ ო რ ე ნ ა ც ი — მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია. ძველი სომხურიდან თარგმნა და შენიშვნები დაურთო ა.აბდლაძემ, თბ., 1984.
- მ უ ნ ე ჯ ჯ ი მ - ბ ა შ ი — Anadolu Selçukleri, Müneccimbasi'udom tercüme: H. F. Turgal. Istanbul, 1939.
- მ უ ჰ . ა ლ - ჰ ა მ ა ვ ი , 1960 — Мухаммад ал-Хамави. ат-Та'рих ал-Мансури (Мансурова хроника). Изд. текста, предисловие и указатели П.А.Грязневича. М., 1960.

- მ უ ჰ ა ლ - ჰ ა მ ა ვ ი , 1982 — ათ-თარ'იხ ალ-მანსური („მანსურიული ისტორია“) თა'ლიფ აბი ლ-ჟადა'ილ მუჰამმად ბ. 'ალი ბნაზიფ ალ-ჰამავი. თაკიკ აბუ-ლ-'იდ დუდუ. დიმაშკ, 1982.
- მ ხ . ა ი რ ი ვ ა ნ ე ც ი — შხითარ აირიუანეცი. ქრონოგრაფიული ისტორია. ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლ.დავლიანიძე-ტატიშვილმა, თბ., 1990.
- მ ხ . გ ო შ ი , 1954 — Мхитар Гош. Армянский судебник. М., 1954.
- მ ხ . გ ო შ ი , 1958 — Dowsett, 1958.
- მ ხ . გ ო შ ი , 1960 — Мхитар Гош. Албанская хроника. Баку, 1960.
- მ ხ . გ ო შ ი , 1968 — დავლიანიძე, 1968.
- ა ნ - ნ ა ს ა ვ ი , 1891 — Histoire du Sultan Djelal ed-Din Mankobirti, prince du Kharezm par Mohammed en-Nesewi. Texte Arabe publié ... par O.Houdas. Paris, 1891.
- ა ნ - ნ ა ს ა ვ ი , 1973 — ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Перевод с арабского, предисловие, комментарии, примечания и указатели З.М.Буниятова. Баку, 1973.
- ქ ა კ დ ე ვ ი ტ რ ი — Jacques de Vitry. History of the Jerusalem. Tr. from the Original Latin by A.Stewart. Palestine Pilgrim's Text Society. Vol.XI, London, 1896.
- ქ ა მ თ ა ა ლ მ შ . — ჟამთააღმწერელი. — ძვ, II, 1959.
- რ ა შ ი დ ა დ - დ ი ნ ი , I-II, 1952-1960 — Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т.I, книга вторая. Пер. с персидского О.И.Смирновой. М., 1952; т.II. Пер. с персидского П. Верховского. М.-Л., 1960.
- რ ა შ ი დ ა დ - დ ი ნ ი , II/5, 1960 — Rasid al-Din Fazlallah. Cami' al-tavarih (Metin), II.Cild.5.Cüz.Selçuklular tarihi. Yayinlayan A.Ates. Ankara, 1960.
- რ უ ს თ ა ვ ე ლ ი , 1951 — შოთა რუსთაველი. ვეფხისტყაოსანი. თბ., 1951.
- ს ა მ . ა ნ ე ც ი , 1876 — Samouel d'Ani. Tables chronologiques. — "Collection d'historiens Arméniens". Tr. par M.Brosset, t.II. St.Pét., 1876.
- ს ა მ . ა ნ ე ც ი . 1893 — სამუელი ჭაპნაი ანეცო ჰავაქმუნქ ი გროც ბატმარაც („მღვდლის სამუელ ანეცის ამონაკრეფი ისტორიული ნაწერებიდან“). პრატ ა. ტერ-მიქელანი. ვალარშაპატ. 1893.
- ს ა მ ყ ა რ ო ს სა კ ე ი რ ვ ე ლ ე ბ ა ნ ი , 1954 — Н.Д.Миклухо-Маклай. Географическое сочинение XIII в. на персидском языке. (Новый источник по исторической географии Азербайджана и Армении). — Ученые записки Института востоковедения АН СССР. Т.IX, М.-Л., 1954.
- ს ა მ ყ ა რ ო ს სა კ ე ი რ ვ ე ლ ე ბ ა ნ ი , 1978 — „სამყაროს საკვირველებათა“ ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლითა და შენიშვნებით გამოსცა რ.კიქნაძემ. თბ., 1976.
- ა ს - ს ა ფ ა დ ი , X — Das biographische Lexicon des Salahaddin Halli ibn Aibak as Safadi. Teil X. Hrsg. von A.Amara und J.Sublet. Wiesbaden, 1980.
- ს ი ბ ტ ბ . ა ლ - ჯ ა უ შ ი , 1952 — შირათ აბ-ზამან ჭი თარ'იხ ალ-ა'იან

(„ცხოვრების სარკე წარჩინებულთა ისტორიაში“). VIII. თასნიფ ალ-‘ალა-მა შამს ად-დინ აბი ლ-მუზაფფარ მუსუფ ბ.კიზულლუ ათ-თურკი აშ-შაპირ ბი-სიბტ ბ.ალ-ჯაუზი. ჰამდარაბად, 1371/1952.

ს ი ბ ტ ბ . ა ლ - ჯ ა უ ზ ი , 1967 — ცკიტშივილი, 1967.

ს მ ბ ა ტ ს პ ა რ ა პ ე ტ ი , 1958 — Смбат Спарпет. Судебник. Составление текста, перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А.Г.Галстяна. Ер., 1958.

ს ტ . ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი , 1942 — სტეფანოს ორბელიანი. ჟამანაკურთმუნ („უშთაილმწერლობა“). მერევენ, 1942.

ს ტ . ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი , 1978 — სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთა“-ს ძველი ქართული თარგმანები. ქართულ-სომხური ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და საძიებლები დაურთო ე.ცაგარეიშვილმა. თბ., 1978.

ს ტ . ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი , 1864 — Stéphanos Orbélian. Histoire de la Siounie. Traduite de l'Arménien par M.Brosset. Première livraison. St.-Pét., 1864.

ა ს - ს უ ი უ ტ ი — თა'რის ალ-ხულაფა („ხალიფების ისტორია“) ლი-ლიმა ალ-ჰაფიზ ჯალალ ად-დინ 'აბდ არ-რაჰმან ბ.აბი ბაქრ ას-სუიმუტი. თა-ჰკიკ მუჰამმად მუჰი ად-დინ 'აბდ ალ-ჰამიდ. ალ-კაპირა, 1371/1952.

ტ ბ ე ლ ა ბ უ ს ე რ ი ს ძ ე — ტბელ აბუსერისძე. ცხოვრება ქვეთხუროისა ბასილისა. გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ო.სიხარულიძემ. თბ., 1981.

ტ უ რ ნ ე ფ ო რ ი , 1988 — ჟ.პ. დე ტურნეფორი. მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში. ფრანგულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო მ.მგალობლიშვილმა. თბ., 1988.

უ ს ა მ ა ბ . მ უ ნ კ ი ზ ი — Усама б.Мункыз. Книга назидания. Пер. М.А.Салье. М., 1958.

ა ლ - ფ ა რ ი კ ი , ოგ 5803 — იბნ ალ-აზრაყ ალ-ფარიკი. თა'რის ალ-მაიმაფარიკინ („მაიმაფარიკინის ისტორია“). — დიდი ბრიტანეთის მუ-ზეუმის ვრცელი ნუსხა, ოგ 5803.

ა ლ - ფ ა რ ი კ ი , 1908 — იბნ ალ-კალანისი, 1908.

ა ლ - ფ ა რ ი კ ი , 1949 ბ — იბნ ალ-აზრაყ ალ-ფარიკი. მინ თა'რის ალ-მაიმაფარიკინ.— გ.წერეთელი. არაბული ჭრეტრომათია. თბ., 1949.

ა ლ - ფ ა რ ი კ ი , 1957 — Ахмед ибн Лютфуллах (Мунадджим-баши). "Джами" ад-дувал". Ибн ал-Азрак ал-Фарики. Из "Истории Майяфарикина". Пер. с арабского А.Дж.Мамедова. — Труды Института истории. XII, Баку. 1957.

ა ლ - ფ ა რ ი კ ი , 1985 — სიხარულიძე, 1985.

ფ ა რ ს . გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე — ფარსადან გორგიჯანიძე. საქართველოს ცხოვრება. — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. კ.კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ნუსხა. H2140.

ფ ა ტ ი მ ა ს ც ხ ო ვ რ ე ბ ა — Жизнеописание доблестной Фатимы и повествование о подвигах ее славных предков. Пер. с арабского

Б.Я.Шидфар. М., 1987.

- ქ ა თ ი ბ ჩ ე ლ ე ბ ი — ქათიბ ჩელების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თურქულიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გ. ალასანიამ. თბ., 1978.
- ქრონიკები, 1892 — ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და გამოკვეთილი თ.ჭორდანიას მიერ. წიგნი პირველი, ტფ., 1892.
- ქსდ, I, 1963 — ქართული სამართლის ძეგლები. ტ.1. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული. ტექსტები გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ი. დოლიძემ, თბ., 1963.
- ქც.1953 — ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი. ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევეთა და ლექსიკონით გამოსცა ი.აბულაძემ. თბ., 1953.
- ღ ა ფ ფ ა რ ი — აჰმედ ლაფტარი ყაზვინი. თა'რიხ-ე ჯაჰან-არა („ქვეყნის დამამშვენებელი ისტორია“). თეჰრან, 1964.
- ყურანი — ალ-კურ'ან ალ-ქარიმ ვა ბი-ჰამიშიჰი თამსირ ალ-იმამან ალ-ჯალილამ ალ-'ალამა ჯამალ ად-დინ მუჰამმად ბ. აჰმად ალ-მაჰალი ვა ჯამალ ად-დინ 'აბდ არ-რაჰმან ბ.აბი ბაქრ ას-სუიმიუტი. ბამრუთ (თ. გ.)
- შ ა ვ თ ე ლ ი — ძველი ქართველი მეხოტბენი. II. იოანე შავთელი. აბდულმესიანი. გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ი.ლოლაშვილმა. თბ., 1964.
- ჩ ა ხ რ უ ხ ა ძ ე — ძველი ქართველი მეხოტბენი. I. ჩახრუხაძე. ქება მეფისა თამარისი. ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ი.ლოლაშვილმა. თბ., 1957.
- წამება არჩილ მეფისა — წამება არჩილ მეფისა. — ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია. I. შედგენილი ს.ყუბანიშვილის მიერ. თბ., 1946.
- ჯ უ ა ნ შ ე რ ი — ჯუანშერი. ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა. — მც, I, 1955
- ჯ უ ვ ე ი ნ ი, 1958 — — The History of the World Conqueror by 'Ala ad-Din 'Ata-Malik Juvaini. Tr. from the text Muhammad Qazvini by J.A.Boyle. Vol.I-II, London, 1958.
- ჯ უ ვ ე ი ნ ი, 1974 — ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ. სპარსულ ტექსტს შესავალი წაუძღვარა, ქართული თარგმანი და შენიშვნები დაურთო რ.კიკნაძემ. თბ., 1974.
- ჰ ა მ დ . ყ ა ზ ვ ი ნ ი, 1903 — Tarikhè Gozidè par Hamd Ollah Mostooufi Qazvini. Texte persan complet, imprimé pour la première fois et traduction française en regard suivie de notes, de tableaux dynastiques généalogiques et synchroniques de carts schématiques et tables diverses par J.Gantin. Tome premier. Paris, 1903.
- ჰ ა მ დ . ყ ა ზ ვ ი ნ ი, 1915 — The Geographical Part of the Nuzhat of Qulub. Composed by Hamdallah Mustawfi of Qazwin. Ed. by G. Le Strange.

Leyde-London, 1915.

- პამდ. ყაზვინი, 1937 — ისთახრი, ჰოდუდ ალ-ალემი, ჰამდალლაჰ ყაზვინი. თარგმანი, შენიშვნებითა და საძიებლითურთ ვაფუთურისა. თბ., 1937.
- პაჯი მეჰდი-ყული ყაჯარი — ჰაჯი მეჰდი-ყული ყაჯარი. უკეთესიგან უკეთესი (ისტორია). — მსპი, ნაკვ. II. 1942.
- ალ-ჰუსაინი — Садр ад-Дин 'Али ал-Хусайни. Ахбар ад-даулат ас-селджукийя. Издание текста, перевод и примечания З.М. Буниятова. М., 1980.
- აბაშმაძე, 1969 — ვაბაშმაძე. ნარკვევები საქართველოს პოლიტიკურ მოძღვრებათა ისტორიიდან, თბ., 1969.
- აბაშმაძე, 1990 — ვ. აბაშმაძე. ქართული რენესანსის პოლიტიკური იდეოლოგია. — კრ. და, თბ., 1990
- აბდალაძე, 1972 — ა.აბდალაძე. ერთი სომხური ანდერძ-მინაწერი ბასიანის ბრძოლის შესახებ. — მინაშენი, №1, 1972.
- აბდალაძე, 1973 — ა.აბდალაძე. სომხური ანდერძნამაგები და მათი შინაშენლობა XII-XIII საუკუნეთა საქართველოს ისტორიისათვის. — ძწ, IV, თბ., 1973.
- აბდალაძე, 1974 — ა.აბდალაძე. XII-XIII სს. საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგიის შესწავლისათვის. — მინაშენი, №2, 1974.
- აბდალაძე, 1975 — ა.აბდალაძე. ლაშა გიორგის მემკვიდრის საკითხისათვის. — მინაშენი, №4, 1975.
- აბდალაძე, 1979 — ა.აბდალაძე. სომხური წყაროები. — სინ. III, 1979.
- აბდალაძე, 1988 — ა.აბდალაძე. ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა IX-XI საუკუნეებში. თბ., 1988.
- აბრაჰამიანი, 1941 — აშ. აბრაჰამიანი. რუქნ-ედ-დინი ჭახაჯუმ (რუქნ ადდინის დამარცხება). — Известия Армянского филиала АН ССР, 5-6/10—11, Ереван, 1941.
- აბულაძე, 1948 — ი. აბულაძე. სტეფანოს ორბელიანის ისტორიის ერთი ცნობის განმარტების გარშემო. — მსუშ, XXXIII, 1948.
- ავალიშვილი, 1989 ა — ზ.ავალიშვილი. გარშემო ერთი ომისა. — ჯდ, თბ., 1989.
- ავალიშვილი, 1989 ბ — ზ.ავალიშვილი. ტრაპიზონის საკმე. — ჯდ, თბ., 1989.
- ავალიშვილი, 1989 გ. — ზ.ავალიშვილი. სხივი დასავალისა, — ჯდ, თბ., 1989.
- ალასანია, 1973 — გ. ალასანია. ორი ტერმინის განმარტებისათვის თამარის მეორე ისტორიკოსის თხზულებაში. — აშ, III, თბ., 1973.
- ალასანია, 1975ა — გ. ალასანია. ბასიანის ბრძოლის თარიღისათვის. — მინაშენი, №1, 1975.
- ალასანია, 1975ბ — გ. ალასანია. „გარმინან“, „გარმიანელთა“ განმარტებისათვის. — მშლს, №4, 1975.

- ა ლ ა ს ა ნ ი ა , 1989 — გალასანია. ალაზანი და იორი აღმოსავლურ წყაროებში. — მინაშის, №1, 1989.
- ა ლ ე ქ ს ი ძ ე , 1968 — ლალექსიძე. უცხოელთა და უცხო სარწმუნოების მიმდევართა უფლებრივი მდგომარეობა შოთა რუსთაველის ეპოქის საქართველოში (შედარებითი საერთაშორისო სამართლებრივი გამოკვლევა) — მსსს, მსშშ, ტ.125, თბ., 1968.
- ა ნ თ ე ლ ა ვ ა , 1983 — ილ. ანთელავა. საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა XI-XIII სს. თბ., 1983.
- ა ნ თ ე ლ ა ვ ა , 1991 — ილ. ანთელავა. დავითისა და თამარის სახელმწიფო. თბ., 1988.
- ა ს ა თ ი ა ნ ი , 1968 — ნ. ასათიანი. საქართველო-შარვანის პოლიტიკური ურთიერთობა XII საუკუნეში. — მსსს მსშშ, ტ.125, 1968.
- ა ს ა თ ი ა ნ ი , 1989 — ნ. ასათიანი. დავით აღმაშენებლის საშინაო პოლიტიკის ზოგიერთი საკითხი. - ჟურნ. „მნათობი“, 8, 1989.
- ბ ა დ რ ი ძ ე , 1979 ა — შ. ბადრიძე. საშინაო პოლიტიკური ვითარება თამარის მეფობაში. — სინ, III, თბ., 1979.
- ბ ა დ რ ი ძ ე , 1979 ბ — შ. ბადრიძე. საშინაო და საგარეო პოლიტიკა XIII ს. 10—20-იან წლებში. — სინ, III, თბ., 1979.
- ბ ა დ რ ი ძ ე , 1984 ა — შ. ბადრიძე. საქართველო და ჯვაროსნები. — სშბმე. თბ., 1984.
- ბ ა დ რ ი ძ ე , 1984 ბ — შ. ბადრიძე. ჯვაროსნული თქმულება დავით აღმაშენებელსა და დემეტრე პირველზე. — სშბმე. თბ., 1984.
- ბ ა ლ ი ა ნ ი , 1976 — ს.ბალმან, ბასენი-დაშტ (ბასიანის ველი). — ჰამაკან სოვეტკან პანრაგიტარან (სომხური საბჭოთა ენციკლოპედია). II, მერე-ვან, 1976.
- ბ ე რ ა ძ ე გ , 1975 — გ. ბერაძე. ფალაქი შირვანის ერთი უნიკალური კასიდის შესწავლის ისტორიიდან. — მშლს, №4, 1975.
- ბ ე რ ა ძ ე გ , 1976 — გ. ბერაძე. მასალები XII საუკუნის საქართველოს ისტორიისათვის იბნ ის ფანდიმარის თხზულებაში. — სინამ, I, 1976.
- ბ ე რ ა ძ ე გ , 1983 — გ. ბერაძე. შუა საუკუნეების თბილისის ისტორიისათვის (ერთი მუსლიმური გადმოცემის შესახებ). — ახლოაღმოსავლური კრებული, I, თბ., 1983.
- ბ ე რ ა ძ ე გ , 1994 — გ. ბერაძე. აბულ-ჰასან ბაიბაკის ერთი ცნობის ინტერპრეტაციისათვის. - რ. კიკნაძისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია. თბილისი, 1994 წ. 4-6. X. მოხსენებათა თეზისები. თბ., 1994.
- ბ ე რ ა ძ ე ი , 1965 — ი. ბერაძე. ჯვაროსნულ ლაშქრობასა და ანტიოსმალურ კოალიციებში საქართველოს მონაწილეობის შესახებ. — მაცნე. № 4. 1965.
- ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი დ , 1979 — დ. ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ქვემო ქართლი. ნაკვ. I, თბ., 1979.
- ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი დ , 1988 — დ. ბერძენიშვილი. აგარანის საკითხისათვის. — ჟურნ. „მნათობი“, №2, 1988.
- ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი ნ , 1951 — ნ. ბერძენიშვილი. ძველი თბილისის ტოპონიმიკიდან. — ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის მიმომხილველი. II, თბ., 1951.

- ბერძენიშვილი ნ., 1965ა — ნ.ბერძენიშვილი. კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება საქართველოს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობაში. — სის, II, თბ., 1965.
- ბერძენიშვილი ნ., 1965ბ — ნ.ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია XIII-XIV სს. (კონსპექტი), — სის, II, თბ., 1965.
- ბერძენიშვილი ნ., 1966ა — ნ.ბერძენიშვილი. გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში. თბ., 1966.
- ბერძენიშვილი ნ., 1966ბ — ნ.ბერძენიშვილი. აღმოსავლეთ კახეთი წარსულიდან — სის, III, თბ., 1966.
- ბერძენიშვილი ნ., 1971 — ნ.ბერძენიშვილი. საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის. — სის, V, თბ., 1971.
- ბერძენიშვილი ნ., 1973 — ნ.ბერძენიშვილი. საქართველო XI-XVI საუკუნეებში. — სის, VI, თბ., 1973.
- ბერძენიშვილი ნ., 1979 — ნ.ბერძენიშვილი. — სის, IX, თბ., 1979.
- ბერძენიშვილი ნ., 1990 — ნ.ბერძენიშვილი. მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის. — სის, თბ., 1990.
- ბერძენიშვილი, 1966 — მ.ბერძენიშვილი. საქართველოს სახელმწიფო საზღვრები XIII საუკუნის დამდეგს. — კრ. სრხ. თბ., 1966.
- ბერძენიშვილი, 1970 — მ.ბერძენიშვილი, საქართველო XI-XII (საუკუნეებში) სოციალურ-ეკონომიური ნარკვევი) თბ., 1970.
- ბერძენიშვილი, 1979 — მ.ბერძენიშვილი. ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა. — სინ, III, თბ., 1979.
- ბორნაზიანი, 1976 — ს.ვ.ბორნაზიანი. სალღუხმანერ კარინუმ (სალღუხიანები კარინში). — ჰამ ჟოლოვრდი ბატმუთაუნ, III, მერევიან, 1976.
- ბროსე, 1895 — მ.ბროსე. საქართველოს ისტორია. ნაწილი პირველი. თფ., 1895.
- გაბაშვილი ვ., 1957 — ვ.გაბაშვილი. დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო. — ნმბი, თბ., 1957.
- გაბაშვილი ვ., 1964 — ვ.გაბაშვილი. თბილისის მმართველობა X-XI საუკუნეებში. — თსუშ, ტ 108, 1964.
- გაბაშვილი ვ., 1967 — ვ.გაბაშვილი. საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობები XII საუკუნეში. — თსუშ, ტ. 121, თბ., 1967.
- გაბაშვილი ვ., 1968 — ვ.გაბაშვილი. აღმოსავლეთი X-XII სს. ქართული საისტორიო წყაროების ფურცლებზე. — მსსის, თსუშ, ტ. 125, თბ., 1968.
- გაბაშვილი ვ., 1973ა — ვ.გაბაშვილი. საქართველო და თურქული საშვილო XI-XII საუკუნეებში. — აფ, III, თბ., 1973.
- გაბაშვილი ვ., 1973ბ — ვ.გაბაშვილი [რეც.], სპიროს ვრიონისი. შუასაუკუნეობრივი ელინიზმის დაცემა მცირე აზიაში და ისლამიზაციის პროცესი XI-XV საუკუნეებში. — მინამხის, №4, 1973.
- გაბაშვილი ვ., 1976 — ვ.გაბაშვილი თბილისის სოციალური ისტორიიდან. — კრ. ძსპი, თბ., 1976.
- გაბაშვილი მ., 1981 — მ.გაბაშვილი. საქართველოს ქალაქები XI-XII

საუკუნეებში, თბ., 1981.

- გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი მ., 1987 — მ.გაბაშვილი. ქართული ნუმიზმატიკის ისტორიიდან (XII ს. მონეტები არაბული ზედწერილებით). — მსსშ, აღმო-საუკეთმცოდნეობა, ტ.273, თბ., 1987.
- გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე, 1960 — მიქელ პანარეტოსი, 1960.
- გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე, 1982ა — ა.გამყრელიძე. ბასიანის ომის თარიღი და ტრაპიზონის იმპერიის დაარსების ზოგიერთი საკითხი. — ა. გამყრელიძე „წერილები“, თბ., 1982.
- გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე, 1982ბ — ა.გამყრელიძე. „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“ ერთი ადგილის წაკითხვისათვის. — ა. გამყრელიძე წერილები, თბ., 1982.
- გ ე დ ე ვ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, 1991 — ი.გედევანიშვილი. სამხედრო ხელოვნება საქართველოში. — ჟურნ. „მხედარი“, №1-3, 1991.
- გ ი უ ნ ა შ ვ ი ლ ი, 1975 — ჯ.გიუნაშვილი [რეც.]. აბუ ბაქრ იბნ ალ-ზაქი ყუნავი. „მწერალთა ბაღარი“. ტექსტი დაადგინა და კომენტარები დაურთო მ.იუნესიმ. თაფრიზი. 1970. — მელს, №2, 1975.
- გ უ რ უ ა, 1984 — ვ.გურუა. ქრონოლოგიური შენიშვნები. — კრ.სა, თბ., 1984.
- დ ა დ ი შ კ ე ლ ი ა ნ ი, 1883 — თ.დადიშკელიანი. მოკლე განხილვა საქართველოს მხედრობისა 1089—1222 წლამდე. — „ივერია“, 10, 1883.
- დ ა ვ ლ ი ა ნ ი ძ ე, 1966 — ლ.დავლიანიძე, მათე ურპაელის ცნობები დავით აღმაშენებლის შესახებ. — კრ. სრხ. თბ., 1966.
- დ ა ვ ლ ი ა ნ ი ძ ე, 1968 — ლ.დავლიანიძე. მხითარ გოში. „ალბანეთის ქრონიკა“. — ძწ, II, თბ., 1968.
- დ ა თ ი ა შ ვ ი ლ ი, 1976 — ლ. დათიაშვილი. ქართულ-ბიზანტიური ლიტერატურული ურთიერთობის ისტორიიდან. — ძველი ქართული მწერლობისა და რუსთაველოლოგიის საკითხები, VII-VIII. თბ., 1976.
- დ ა რ ჩ ა შ ვ ი ლ ი, 1975 — შ.დარჩაშვილი. XII საუკუნის დასაწყისის საქართველოს ქრონოლოგიის საკითხები. — ჟურნ. „მნათობი“, №2, 1975.
- დ ო ნ დ უ ა, 1967ა — ვ. დონდუა. „ლიბარიტე“-ის და ანალოგიური ფორმის გვარსახელებისათვის ქართულ ისტორიულ წყაროებში. — სდ, I, თბ., 1967.
- დ ო ნ დ უ ა, 1967ბ — ვ.დონდუა. ჰამდალლაჰ ყაზინის ერთი ცნობის შესახებ. — სდ, I, თბ., 1967.
- დ ო ნ დ უ ა, 1973ა — ვ.დონდუა. რუსთაველის ეპოქის საქართველო. — სდ. II, თბ., 1973.
- დ ო ნ დ უ ა, 1973ბ — ვ.დონდუა. „ვეფხისტყაოსანი“ და თამარის ისტორიკოსები. — სდ. II, თბ., 1973.
- ე რ ე შ ი ა ნ ი, 1963 — ს.ერეშმან. ჰამასტან ისტ აშხარპაკუცი (სომხეთი აშხარპაკუციის მიხედვით). მერევეან, 1963.
- თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, 1902 — მ.თამარაშვილი. ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ტფ., 1902.
- თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, 1913 — ე.თაყაიშვილი. საისტორიო მასალანი. — ძველი საქართველო, ტ. II (განყოფილება მესამე), ე.თაყაიშვილის რედაქტორ-

ბით. ტფ., 1913.

- თბილისის ისტორია, 1990 — თბილისის ისტორია, ტ. I, თბილისი უძველესი დროიდან XVIII საუკუნის ბოლომდე. თბ., 1990.
- თოდუა, 1975 — მთოდუა. ორი წერილი (თამარ მეფის წერილი სალაპ დედ-დინისადმი). — „საუნჯე“, №4, თბ., 1975.
- თოდუა, 1979 — მთოდუა. XII საუკუნის ქართველ მეფეთა და სახელმწიფო მოღვაწეთა ტიტულები და სახელოები. — ქართულ-სპარსული ეტიუდები, III, ტექსტი გამოსცა, თარგმნა და კომენტარები დაურთო მთოდუამ. თბ., 1979.
- თოფურია, 1975 — პოთფურია. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები. თბ., 1975.
- თოფურია, 1990 — პოთფურია. დავით აღმაშენებელი და ამიერკავკასია. — კრ.დს, თბ., 1990.
- თუმანიანი, 1968 — ბეთუმანიანი. ჰამ ასტლაგიტუთიან პატმუთმუნ (XIX დ. სკზბიცი მინჩევ 1920 თ) (სომხური ასტრონომიის ისტორია XIX ს. დასაწყისიდან 1920 წლამდე), მერევეან, 1968.
- თურშიანი, 1964 — ჰგ. თურშიანი. შაპ-ი არმენერ (შაპ-არმენები). — ИФЖ, №4. 1964.
- ინგოროყვა, 1954 — პინგოროყვა. გიორგი შერჩულე. თბ., 1954.
- ინგოროყვა, 1963ა — პინგოროყვა. რუსთველიანა. — შპრ, I, თბ., 1963.
- ინგოროყვა, 1963ბ — პინგოროყვა. რუსთველიანას ებილოგი. — შპრ., I თბ., 1963.
- ინგოროყვა, 1978 — პინგოროყვა. შოთა რუსთაველი. — შპრ. IV, თბ., 1978.
- კაკაბაძე, 1966 — სკაკაბაძე. რუსთაველი და მისი „ვეფხისტყაოსანი“. თბ., 1966.
- კაკაბაძე, 1982 — სკაკაბაძე. დიდგორის ბრძოლა. თბ., 1982.
- კაპანაძე, 1966 — დკაპანაძე. ქართული ნუმისმატიკის სიახლენი. — კრ.ახის, თბ., 1966.
- კაპანაძე, 1969 — დკაპანაძე. ქართული ნუმისმატიკა. თბ., 1969.
- კახიანი, 1965 — ცკახიანი. დმანისის არაბული წარწერები. თბ., 1965.
- კახიანი, 1974 — ცკახიანი. ორი არაბულენოვანი საფლავის ქვის წარწერის შესახებ. — შმლს, №2, 1974.
- კეკელიძე, 1936 — კკეკელიძე. რუსთველოლოგიური შტუდიები. — შსშშ, III, პირველი სერია, საზოგადოებათმცოდნეობა. 1936.
- კეკელიძე, 1945 — კკეკელიძე. ქართული კულტურის ისტორიისათვის მონღოლთა ბატონობის ხანაში, — შძმლი, II, 1945.
- კეკელიძე, 1951 — კკეკელიძე. ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I, თბ., 1951.
- კეკელიძე, 1956 — კკეკელიძე. ძველი ქართული წელიწადი, — შძმლი, I, თბ., 1956.
- კეკელიძე, 1957 — კკეკელიძე. ქართული ნათარგმნი აგიოგრაფია. — შძმლი, V, თბ., 1957

- კ ე კ ე ლ ი ძ ე , 1962 — კეკელიძე. „ისტორიანი და აზმანი შარავენდეთანი“ როგორც ლიტერატურული წყარო. — მძღწი, VIII, თბ., 1962.
- კ ე კ ე ლ ი ძ ე , 1973 — კეკელიძე. ლენტი მრაველის ლიტერატურული წყაროები. — მძღწი, XII, თბ., 1973.
- კ ვ ა კ ა ნ ტ ი რ ა ძ ე , 1989 — ეკვაპანტირაძე, ქრონოლოგიის საკითხები ვარდან არეველის „შოთღლიო ისტორიაში“, — შინაშინს, №2, 1989.
- კ ი კ ე ი ძ ე , 1942 — აკიკიძე. დავით აღმაშენებელი. თბ., 1942.
- კ ი კ ნ ა ძ ე , 1960 — რკიკნაძე. XI-XII საუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან. — ირმ, ტ.V, ნაკვ. 1, 1960.
- კ ი კ ნ ა ძ ე , 1975 — რკიკნაძე. ფარსადან გორგიჯანიძე და „ისტორიანი და აზმანი შარავენდეთანი“, თბ., 1975.
- კ ი კ ნ ა ძ ე , 1976 — რკიკნაძე, XIV საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოს ისტორიიდან. — კრ. ძსძი, თბ., 1976.
- კ ი კ ნ ა ძ ე , 1979 — რკიკნაძე. მონღოლები და მათი დაპყრობითი ომები. — სინ, III, თბ., 1979.
- კ ო პ ა ლ ი ა ნ ი , 1968 — ეკობალიანი. საქართველოს ურთიერთობა ჯვაროსნებთან და ბიზანტიასთან (XI-XII საუკუნეთა მიჯნა). — მსსის, ოსშშ, ტ.125, თბ., 1968.
- კ უ ტ ა ლ ი ა , 1974 — გუტალია. ქემალ ად-დინის ცნობა დიდგორის ბრძოლის შესახებ. — სსმპ, ტ.74, №2, 1974.
- ლ ო ლ ა შ ვ ი ლ ი , 1964 — შავთელი, 1964.
- ლ ო ლ ა შ ვ ი ლ ი , 1978 — ილოლაშვილი. არსენ იყალთოელი. თბ., 1978.
- ლ ო მ ი ნ ა ძ ე , 1966 — ბლომინაძე. სახელმწიფოსა და ეკლესიის ურთიერთობა VIII-XII საუკუნეების საქართველოში. — კრ.სრხ, თბ., 1966.
- ლ ო მ ო უ რ ი , 1940 — თლომოური, XIII საუკუნის ქართული ფულის საკითხთა გამო. — სსმპ, ტ.X-B. 1940.
- ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე , 1966 — მლორთქიფანიძე. ლეგენდა ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ. — კრ.აზნს, თბ., 1966.
- ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე , 1968 — მლორთქიფანიძე. საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობის წარსულიდან. — მსის, ოსშშ, ტ.125, თბ., 1968.
- ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე , 1970 — მლორთქიფანიძე. ანისისათვის ბრძოლის ისტორიიდან XII ს. საქართველოში. — კრ. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, წიგნი 1, თბ., 1970.
- ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე , 1979ა — მლორთქიფანიძე. საქართველოს შინაპოლიტიკური და საგარეო ვითარება X ს. 80-იანი წლებიდან XI ს. 80-იანი წლებამდე. — სინ, III, თბ., 1979.
- ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე , 1979ბ — მლორთქიფანიძე. საქართველო XI ს. ბოლოსა და XII ს. პირველ მეოთხედში: დავით IV აღმაშენებელი. — სინ, III, თბ., 1979.
- ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე , 1979გ — მლორთქიფანიძე. საქართველოს საგარეო და საშინაო პოლიტიკური ვითარება XII ს. მეორე მეოთხედიდან 80-იანი წლების დასასრულამდე. — სინ, III, თბ., 1979. 263-245.
- ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე , 1989 — მლორთქიფანიძე. რა არის ქართლის ცხო-

- ვრება. თბ., 1989.
- ლორთქიფანიძე, 1990 — შ. ლორთქიფანიძე. თბილისისათვის ბრძოლის ისტორიიდან — კრ. ღპ, თბ., 1990.
- ლორთქიფანიძე, 1992 — შ. ლორთქიფანიძე. ბაგრატიონთა გვარის ისტორიისათვის. — გაზ. „ძლევა“. 10. IX. 1992.
- მათევეოსიანი, 1982 — რ. ი. მეთევეოსიანი. ტაშირ-ძორაგეტ (ტაშირ-ძორაგეტი). მერვენი, 1982.
- მაისურაძე, 1982 — გ. მაისურაძე. ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთობა XIII-XVIII საუკუნეებში. თბ., 1982.
- მარგარიანი, 1975 — პ. მარგარიანი. რამდენიმე ეპიზოდი XII საუკუნის მეორე მეოთხედის საქართველოს ისტორიიდან. — მსსშ, ტ. 165, თბ., 1975.
- მარგარიანი, 1980 — პ. მარგარიანი. ჰმუსისაჰიან ჰამასტანი ვე ვრასტანი ყ დარი პატმუთჰან ში ქანი პარცერ (XII ს. ჩრდილოეთ სომხეთისა და საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი). მერვენი, 1980.
- მარგარიანი, 1989 — პ. მარგარიანი. ქალაქაკან კაცუთჰუნ მერძაღორ არეველქუმ ვე ჰამასტანი აზატაგრაკან პერანკარნერ. XII-XIII დდ. (პოლიტიკური მდგომარეობა მახლობელ აღმოსავლეთში და სომხეთის განმთავისუფლებელი მოძრაობის პერსპექტივები) — ИФЖ, №1 (124) 1989.
- მელიქიშვილი, 1973 — გ. მელიქიშვილი. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოს ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი. თბ., 1973.
- მენაბდე, 1980 — ლ. მენაბდე. ძველი ქართული მწერლობის კერები. II, თბ., 1980.
- მესხია, 1972 — შ. მესხია. ძლევაჰმ საკვირველი. თბ., 1972.
- მესხია, 1979 — შ. მესხია. საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში. თბ., 1979.
- მესხია, 1983 — შ. მესხია. საისტორიო ძიებანი, თბ., 1983.
- მესხია, 1986 — შ. მესხია. საქართველოს საშინაო და საგარეო პოლიტიკური ვითარება რუსთაველის ეპოქაში. — შ. მესხია. საისტორიო ძიებანი, III, თბ., 1986.
- მეტრეველი ე., 1962 — ე. მეტრეველი. მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, თბ., 1962.
- მეტრეველი ე., 1976 — ე. მეტრეველი. ჯვრის მონასტრის კიდევ ერთი ქართული ხელნაწერი ჯვაროსანთა მოსახსენებელით. — კრ. ივ. ჯავახიშვილის 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული. თბ., 1976.
- მეტრეველი რ., 1972ა — რ. მეტრეველი. საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხის დათარიღებისათვის, — ნფსი, თბ., 1972.
- მეტრეველი რ., 1972 ბ — რ. მეტრეველი. ძაგანისა და მოდისტოსის გამოსვლა სამეფო კარის წინააღმდეგ. — ნფსი, თბ., 1972.
- მეტრეველი რ., 1973 — რ. მეტრეველი. შიდაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში. თბ., 1973.

- მეტრეველი რ., 1986 — რ.მეტრეველი. დავით აღმაშენებელი. თბ., 1986.
- მეტრეველი რ., 1991 — რ.მეტრეველი. მეფე თამარი. თბ., 1991.
- მიმინოშვილი, 1966 — რ.მიმინოშვილი. იოანე დამასკელის „გარდ-მოცემის“ ქართული თარგმანები. სადისერტაციო ნაშრომი ფილოლოგი-ურ მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბ., 1966 (ხელნაწერი).
- მუსტაფა, 1979 — შაქირ მუსტაფა. ათ-თა'თარობ ალ-'არაბი ვა ლ-მუ'არ-რიხუნა (არაბთა ისტორია და ისტორიკოსები), II, ბაღრუთ, 1979.
- მუსხელიშვილი, 1960 — დ.მუსხელიშვილი. აღჯა-ყალა — გაგის ცი-ხე. — სიზბ, I, თბ., 1960.
- მუსხელიშვილი, 1967 — დ.მუსხელიშვილი, კახეთ-პერეთის პოლი-ტიკური გეოგრაფიის საკითხები XII-XIII სს-ში. — სიზბ, III, თბ., 1967.
- მუსხელიშვილი, 1977ა — დ.მუსხელიშვილი. ბასიანი. — მსმ, II, თბ., 1977.
- მუსხელიშვილი, 1977ბ — დ.მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტო-რიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977.
- მუსხელიშვილი, 1980 — დ.მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორი-ული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. II, თბ., 1980.
- მუ'ჯამ ალ-ვასიტ, II - მუ'ჯამ ალ-ვასიტ („შუამავალი ლექსიკონი“) II, ალ-კაპირა, 1961.
- ნადარეიშვილი, 1971 — გ.ნადარეიშვილი. ქართული სამართლის ის-ტორიის ნარკვევები. თბ., 1971.
- ნადირაძე, 1973 — გ. ნადირაძე. ნიკოლოზ ურბნელი საქართველოს ისტორიის მკვლევარი. თბ. 1973.
- ნატროშვილი, 1974ა — თ.ნატროშვილი. მოვიდა იდუმალ ქართლსა შინა. - მმ, თბ., 1974.
- ნატროშვილი, 1974ბ — თ.ნატროშვილი. მათ ეწოდებათ გეორგიანები. - მმ, თბ., 1974.
- ნატროშვილი, 1975 — თ.ნატროშვილი. ისმიალიტა მოძრაობის ის-ტორიიდან. - მიპმხის, №2, 1975.
- ნატროშვილი, 1978 — თ.ნატროშვილი. ებისტოლე ფრანგი რა-ინდისა — მმ, თბ., 1978.
- ნატროშვილი, 1988 — თ.ნატროშვილი. ორი ლეგენდა — წელი ერთი და ათასი. თბ., 1988.
- ნატროშვილი, ჯაფარიძე, 1974 — თ.ნატროშვილი. გ. ჯაფარიძე. ცდა ერთი თარიღის დადგენისა. — მქლს, №1-2 1974.
- ნატროშვილი, ჯაფარიძე, 1982 — თ.ნატროშვილი. გ.ჯაფარიძე. თამარის „ფიცის წიგნის“ შესახებ. — გაზ. „ლიტერატურული საქარ-თველო“, 22. I, 1982.
- ნოზაძე, 1958 — ვ.ნოზაძე. „ვეფხისტყაოსნის“ საზოგადოებათმეტყველება. სანტიაგო დე ჩილე. 1958.
- ნოზაძე, 1963 — ვ.ნოზაძე. „ვეფხისტყაოსნის“ ღმრთისმეტყველება. პა-რიზი, 1963.

- პ ა პ ა ს ქ ი რ ი , 1991 — ზ.პაპასჭირი. შუა საუკუნეების საქართველო საერთაშორისო არენაზე (საქართველოს სახელმწიფოს საგარეო-პოლიტიკური მდგომარეობა XI ს. 60—80-იან წლებში). თბ., 1991.
- პ ა პ უ ა შ ვ ი ლ ი , 1979 — თ.პაპუაშვილი. კულტურული ურთიერთობა მეზობელ ქვეყნებთან. — სინ. III, თბ., 1979.
- პ ა პ უ ა შ ვ ი ლ ი , 1982 — თ.პაპუაშვილი. რანთა და კახთა სამეფო. თბ., 1982.
- საქართველოს ისტორია, 1956 — ნ.ბერძენიშვილი. მდუმბაძე. გ.მელიქიშვილი. შ.მესხია. პ.რატიანი. საქართველოს ისტორია, I (უძველესი დროიდან XIX საუკუნის დასასრულამდე). თბ., 1956.
- [რუკა]: საქართველოს სახელმწიფო XIII ს. დამდგს. მასშტაბი 1:109200 (შემდგენლები: ალ. ასლანიკაშვილი, მ. ბერძენიშვილი, ნ. შოშიაშვილი. რუკა შედგენილია ჭაე „საქართველოს სსრ“ მიხედვით კარტოგრაფ ლ. დათუაშვილის მიერ). თბ., 1989.
- ს ი ლ ა გ ა ძ ე , 1966 — ბ.სილაგაძე. საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი იბნ ალ-ასირის ცნობათა შუქზე. — კრ.სრხ, თბ., 1966.
- ს ი ლ ა გ ა ძ ე , 1968 — მასალები საქართველო-ვეგიპტის ურთიერთობის ისტორიისათვის. — ძწ, II, თბ., 1968.
- ს ი ლ ა გ ა ძ ე , 1977 — ბ. სილაგაძე. ბასიანის ბრძოლა. — ძსმ, II, თბ. 1977.
- ს ი ლ ა გ ა ძ ე , 1992 — ბ.სილაგაძე მონღოლთა მეორედ გამოჩენა ამიერკავკასიაში და საქართველოს დაპყრობა-დანაწილება — მინხის, № 2, 1992.
- ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე , ე ., 1957 — ე.სიხარულიძე. აბასელთა სახალიფოს სოციალურეკონომიური ვითარება VIII-IX საუკუნეებში. — ნმპი, თბ., 1957
- ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე ე . 1976 — ე.სიხარულიძე. იბნ ჰაუკალი თბილისის შესახებ. — კრ. სინპ, I, თბ., 1976.
- ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე ე . 1976ბ. — ე.სიხარულიძე. ას-სამანის ცნობები საქართველოს შესახებ. — კრ. სინპ. I, თბ., 1976.
- ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე ე ., 1985 — ე.სიხარულიძე. ალ-ფარიკი საქართველოში. — სემიტოლოგიური ძიებანი, II, თბ., 1985.
- ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე ი ., 1967 — ი.სიხარულიძე. ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის XIII-XIV საუკუნეებში. თბ., 1967.
- ს ტ ე ფ ნ ა ძ ე , 1974 — ჯ.სტეფნაძე. საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობა კავკასიის ხალხებთან XII საუკუნეში. თბ., 1974.
- ს ტ ე ფ ნ ა ძ ე , 1984 — ჯ.სტეფნაძე. საით წავიდნენ ყივჩაღები. — ჟურნ. „მნათობი“, №8, 1984.
- ს ტ ე ფ ნ ა ძ ე , 1985ა — ჯ.სტეფნაძე. საქართველო XII ს. და XIII ს-ის პირველ მეოთხედში. თბ., 1985.
- ს ტ ე ფ ნ ა ძ ე , 1985ბ — ჯ.სტეფნაძე. რუსუდანი — თამარის და. — ჟურნ. „მნათობი“ №8, 1985.
- ს ტ ე ფ ნ ა ძ ე , 1990, — ჯ.სტეფნაძე. დემეტრე პირველი. თბ., 1990.
- ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე , 1989 — ასურგულაძე. ქართული კულტურის ისტორიის ნარკვევები. თბ., 1989.

- ტ ა ბ ა ლ უ ა , 1984 — ი. ტაბალუა. საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცემებში (XIII-XVI სს.), თბ., 1984
- ტ ე რ - ლ ე ვ ო ნ დ ი ა ნ ი , 1974 — ა.ნ.ტერ-ლევონდმან. ფარიკიი „ნარკეტი პატმუთმუნ (ებ დარ) ჰაუსისმაინ ჰამასტანი დეპქერი მასინ (ფარიკის (XII ს.) „მაიაფარიკინის ისტორია“ ჩრდილოეთ სომხეთის ამბების შესახებ) — Страны и народы Ближнего и Среднего Востока. VI. Арабские страны“. Ер. 1974.
- ტ ე რ - ლ ე ვ ო ნ დ ი ა ნ ი , 1976 — ა.ნ.ტერ-ლევონდმან. შაჰ-არმენენერი ამირამუთმუნ ზლათუმ (შაჰ-არმენთა საამირო ზლათში) . — ჰამ ეო-ლოვრდი პატმუთმუნ. III. მერევეან, 1976.
- ფ ა რ ც ვ ა ნ ი ა , 1976 — თ.ფარცვანია. ჯალალ ად-დინის მიერ საქართველოს დაპყრობის ისტორიიდან. — საისტორიო კრებულო, VI, თბ., 1976.
- ფ ა რ ც ვ ა ნ ი ა , 1979 — თ.ფარცვანია. უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ ქართველი ხალხის ბრძოლის ისტორიიდან (ჯალალ ად-დინის შემოსევები). სადისერტაციო ნაშრომი წარმოდგენილი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბ., 1979 (ხელნაწერი).
- ფ უ თ უ რ ი ძ ე , 1942 — ვ.ფუთურიძე. არაბი ისტორიკოსი XII ს. თბილისის შესახებ. მნიშვნის მოამბე, XIII , თბ., 1942.
- ყ ო რ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი , 1981 — გ.ყორანაშვილი. ქართული ფეოდალიზმის განვითარების ზოგიერთი თავისებურების შესახებ (IV-XIII სს). — მინამხის, N 4, 1981.
- შ ა ი შ მ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი , 1973 — ი.შაიშმელაშვილი. დიდგორის ბრძოლა სამხედრო ხელოვნების თვალსაზრისით. — ქჩხატარაიშვილი. ი.შაიშმელაშვილი. დიდგორის ბრძოლა თბ., 1973.
- შ ა ი შ მ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი , 1981 — ი.შაიშმელაშვილი. შამქორი. ბასიანი. თბ., 1981.
- შ ე ნ გ ე ლ ი ა , 1968 — ნ.შენგელია. სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნეში. თბ., 1968.
- შ ე ნ გ ე ლ ი ა , 1974 — ნ.შენგელია [რეც]. ო.თურანი. თურქეთი სელჩუკთა ხანაში, ისტანბული, 1971. — მინამხის, №4, 1974.
- შ ე ნ გ ე ლ ი ა , 1975 — ნ. შენგელია. იბნ ბიბი ალა ად-დინ ქეი-ყუბადის საქართველოში ლაშქრობის შესახებ. მინამხის, №1, 1975.
- შ ე ნ გ ე ლ ი ა , 1976 — ნ.შენგელია. ქოსე დაღის ბრძოლა. — ივ.ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული. თბ., 1976.
- შ ე ნ გ ე ლ ი ა , 1976 — სადრ ად-დინ ჰუსეინი ალფ-არსლანის საქართველოსა და ამიერკავკასიის ქვეყნებში ლაშქრობის შესახებ. — კრ. ძსძი, თბ., 1976.
- შ ე ნ გ ე ლ ი ა , 1979 — ნ.შენგელია. საქართველოს საგარეო-პოლიტიკური ურთიერთობანი თამარის მეფობაში. — სინ, III, თბ., 1979.
- შ ე ნ გ ე ლ ი ა , 1989 — ნ.შენგელია. XI-XIII სს. საქართველოს ისტორიის საკითხები თანამედროვე თურქულ ისტორიოგრაფიაში. — მსშშ, ტ.290, აღმოსავლეთმცოდნეობა, თბ., 1989.
- შ ე ნ გ ე ლ ი ა , ჩ ე ჩ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი , 1976 — ნ.შენგელია. კჩეჩელაშვილი.

- [რეც.] თურქი ისტორიკოსის მფაპრ ად-დინ კირზიოღლუს „ყარსის ისტორია“. მინამხის, I, 1976.
- შოშიაშვილი, 1961 — გრ. აკანელი.
- ჩაიკინი, 1938 — კ. ჩაიკინი ქართულ-ირანული ურთიერთობიდან. — მნიშვნის მოამბე, II, 1938.
- ჩხატარაიშვილი, 1966 — ქ.ჩხატარაიშვილი. უცხოელები XII საუკუნის საქართველოს ლაშქარში. — კრ. სრზ. თბ., 1966.
- ჩხატარაიშვილი, 1973 — ქ.ჩხატარაიშვილი. დიდგორის ბრძოლის ისტორიული მნიშვნელობა. — ქ.ჩხატარაიშვილი. ი. შაიშველაშვილი. დიდგორის ბრძოლა, თბ., 1973.
- ჩხატარაიშვილი, 1989 — ქ.ჩხატარაიშვილი. დავით აღმაშენებლის ეპოქის ისტორიისათვის. — მინამხის, №3, 1989.
- ჩხეიძე, 1984 — თ.ჩხეიძე. ნარკვევები ირანული ონომასტიკიდან. თბ., 1984.
- ცინცაძე, 1956 — ი.ცინცაძე. ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან (X-XV სს). თბ., 1956.
- ცინცაძე, 1960 — ი.ცინცაძე. მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები. თბ., 1960.
- ცინცაძე, 1971 — ი.ცინცაძე. ბასიანის ბრძოლა, თბ., 1971.
- ცქიტიშვილი, 1967 — თ. ცქიტიშვილი. სიბტ იბნ ალ-ჯაუზის ცნობა დავით აღმაშენებლის შესახებ. — მსსშ, ტ.118, თბ., 1967.
- წერეთელი გ. 1951 — გ.წერეთელი. არაბულ-ქართული ლექსიკონი. თბ., 1951.
- წერეთელი კ. 1981 — კ.წერეთელი. არაბის აღმნიშვნელი ეთნიკური ტერმინები ქართულში. — კრ. აკაკი შანიძეს. თბ., 1981.
- ქილაძე, 1983 — თ.ქილაძე. ვარდის ფურცლობის ნიშანი. — ჟურნ. „მნათობი“, № 10. 1983.
- ჯავახიშვილი, 1907 — ივ.ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიური ისტორია. ტფ., 1907.
- ჯავახიშვილი, 1919 — ივ.ჯავახიშვილი. საქართველოს საზღვრები ისტორიული და თანამედროვე თვალსაზრისით. ტფ., 1919.
- ჯავახიშვილი, 1965 — ივ.ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965.
- ჯავახიშვილი, 1966 — ივ.ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1966.
- ჯავახიშვილი, 1984 — ივ.ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. — თბულებანი თორმეტ ტომად. ტ. VII. თბ., 1984.
- ჯანაშია, 1962 — ლ. ნ.ჯანაშია. ლაზარ ფარაბეცის ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ., 1962.
- ჯაფარიძე, 1979 — გ.ი.ჯაფარიძე. ვახუშტი და XII-XIII საუკუნეების საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგიის ზოგიერთი საკითხი. — მსსშ, ტ.205. თბ., 1979.
- ჯაფარიძე, 1980 — გ.ი.ჯაფარიძე. ახალი არაბული წყარო XIII საუკუნის

- საქართველოს ისტორიისათვის. — ჟურნ. „ცისკარი“, №1, 1980.
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1983 — გ.ჭაფარიძე. ნაჯმ ად-დინ ათ-თიფლისის შაირ სუფი მინ ალ-კარნ ას-საბი' ალ-ჰიჯრი („ნაჯმ ად-დინ ათ-თიფლისი. სუფი პოეტი ჰიჯრის VIII საუკუნისა“). — მაჯალლა მაჯმა' ალ-ლულა ალ-არაბიამა ბი-დიმაშკე ალ-მუჯალლად 28, ალ-ჯუზ' არ-არაბი'. დიმაშკე. 1983.
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1984ა — გ.ჭაფარიძე. XIII საუკუნის თბილელი მეცნიერი მარალის ობსერვატორიაში. — მიწაქსის, №2, 1984.
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1984 ბ — გ.ი.ჭაფარიძე. საქართველოს საგარეო-პოლიტიკის ისტორიიდან. XIII საუკუნის 20-იანი წლები. — ჟურნ. „მნათობი“, №12, 1984.
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1987 — გ. ჭაფარიძე. მინაჯიმ ალ-მა'ადინ ან-ნაფისა ში შ-შარკამან ალ-ადნა ვა ლ-ავსატ (ძვირფასი ლითონების საბადოები მა-ხლობელ და შუა აღმოსავლეთში). — აბჰას ჭადიდა ლი-ლ-მუსთარბინა ს-სუფიფთ. ალ-ქითაბ ას-სანი. მუსქუ, 1987
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1989ა — გ.ჭაფარიძე. საქართველოსა და არზრუმის საამიროს ურთიერთობის ისტორიიდან. — ჟურნ. „მნათობი“, №10, 1989.
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1989ბ — გ.ჭაფარიძე. მუსლიმი მოღვაწეები ათ-თიფლისის ნისბით VIII-XIV საუკუნეებში. — მქლს, №4, 1989.
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1989გ — გ.ჭაფარიძე. ქართული მონეტები არაბული ზე-ღწერილებით (დავით V-ის სპილენძის მონეტები) — მიწაქსის, №4, 1989.
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1990ა — გ.ჭაფარიძე. მუსლიმი მოღვაწეები ათ-თიფლისის ნისბით VIII-XIV საუკუნეებში. — მქლს, №1, 1990.
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1990ბ — გ.ჭაფარიძე. ნაჯმ ად-დინ ილ-ლაზი. — კრ.მბ, თბ., 1990.
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1991 — გ.ჭაფარიძე. როდის გაანთავისუფლა დავით აღ-მაშენებელმა თბილისი? — გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 3.V. 1991.
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1992ა — გ.ჭაფარიძე. რამდენიმე ეპიზოდი დემეტრე I-ის ზეობის ხანიდან არაბულ ისტორიულ წყაროებში. — მიწაქსის, №2, 1992.
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1992ბ — გ.ჭაფარიძე. მუსლიმთა კოალიციები და საქარ-თველო XII ს. 60—70-იან წლებში. — ჟურნ. „მუხდარი“, №2, 1992.
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1992გ — გ.ჭაფარიძე. დავით აღმაშენებლის საგარეო პო-ლიტიკის ისტორიიდან (განჯაზე ლაშქრობა 1110 წ.). — მიწაქსის, №4, 1992.
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1993ა — გ.ჭაფარიძე. ქართველებისა და საქართველოს არა-ბული სახელწოდებები. — კრ. საქართველოსა და ქართველების აღ-მნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია. თბ., 1993.
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1993 ბ — გ.ჭაფარიძე. ად-დუმანისი — იშვიათი არაბული ნისბა. — სემიტოლოგიური ძიებანი. V, თბ., 1993 (იბეჭდება).
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1993გ — გ.ჭაფარიძე. რაზე ეკამათებოდა დავით აღმაშე-ნებელი განჯის ყადის? — ჟურნ. „რელიგია“, 3-4. 1993.
- ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე , 1993დ — გ.ჭაფარიძე. ბაგრატიონები და სელჩუკიანთა სა-გვარეულო — გაზ. „ქართველი ერი“, ივლისი, №25, 1993.
- ჯ ე ჯ ე ლ ა ვ ე ა , 1991 — ლ. ჭეჭელავა. წმინდა იაკობის ქართული მონასტერი

- იერუსალიმში. — კრ. ამიერკავკასიის ისტორიის პრობლემები. თბ., 1991.
- ჯიქია, 1958 — ს. ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. III, გამოკვლევა, თბ., 1958.
- ჯიქია, 1964 — იბრაჰიმ ფეხევი, 1964.
- პაკობიანი, 1968 — თ.ნ. პაკობიანი. პამასტანი პატმაკან აშხარპაგრუთმან ურვაგწერ (სომხეთის ისტორიული გეოგრაფია. ნარკვევები). მერევიან. 1968.
- პაკობიანი, მელიქ-ბახშიანი, ბარსელიანი, I-II, 1986-1988 — თ. ხ. პაკობიანი, სტ. მელიქ-ბახშიანი, ჰ. ხ. ბარსელიანი. პამასტანი ვე პარაკიე შრჯანნერი ტელანუნნერი ბარარან (სომხეთისა და მიმდებარე ოლქების ტოპონიმთა ლექსიკონი), I-II, მერევიან, 1986-1988.
- ალ-ჰუსაინი მ.ბ., 1972 — ალ-ჰუსაინი, მუჰამად ბაკირ. დირასა თა-ჰლილია ვა იჰსა'ილა ლი ლ-ალკაბ ალ-ისლამიია (ისლამური ტიტულების დეტალური სტატისტიკური შესწავლა), II. — Sumer, vol. XXVIII, Nos. 1-2, Baghdad, 1972
- Адонц, 1908 — Н.Адонц. Армения в эпоху Юстиниана. СПб, 1908.
- Альтамира, 1951 — Р.Альтамира-и-Кревеа. История Испании: М., 1951.
- Альтман, 1949 — М.М.Альтман. Исторический очерк города Ганджи, ч.1, Баку, 1949.
- Анчабадзе, 1990 — Г.З.Анчабадзе. Источниковедческие проблемы военной истории Грузии. Тб., 1990.
- Атлас Армении — Атлас Армянской ССР. Ереван-Москва, 1961.
- Ашурбейли, 1983 — С.Ашурбейли. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). Баку, 1983.
- Бабаян, 1969 — Л.О.Бабаян. Социально-экономическая и политическая история Армении в XIII-XIV веках. М., 1969.
- Баранов, 1958 — Х.К.Баранов. Арабско-русский словарь. М., 1958.
- Бартольд, 1965 — В.В.Бартольд. Карс.— Сочинения. т.III. М., 1965.
- Бартольд, 1966 — В.В.Бартольд. Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче. — Сочинения, т.IV, М., 1966.
- Бартольд, 1966а — В.В.Бартольд. Халиф и султан. — Сочинения, т.VI. М., 1966.
- Бартольд, 1966б — В.В.Бартольд. Турция, ислам и христианство.— Сочинения, т.VI. М., 1966.
- Бартольд, 1966г — В.В.Бартольд [рец.]. А.Васильев. Лекции по истории Византии, т.I. Петроград, 1917.— Сочинения, т.VI, М., 1966.
- Бейлис, 1960 — В.М.Бейлис. Из истории везирата в период кризиса сельджукского государства. Везир Му' айаад ал-мулк. — Средневековый Восток. М., 1960.
- Бейлис, 1970а — В.М.Бейлис. Из наблюдения над текстом и терминологией сборника рассказов, стихов и писем Мас'уда ибн Намдара (ок. 1111 г.).— ППВ ИФИ. Ежегодник, 1968. М., 1970.
- Бейлис, 1970б — Мас'уд ибн Намдар. Сборник рассказов, писем и стихов. Факсимиле текста, предисловие и указатели В.М.Бейлиса. М., 1970.
- Берадзе, 1984 — Г.Г.Берадзе. Легенды о царице Тамар в персидском историческом сочинении "Ихйа ал-мулк". — Сб. Источниковедение и

- текстология средневекового Ближнего Востока. М., 1984.
- Б и л б а с о в . 1863 – В.Билбасов. Крестовый поход императора Фридриха Второго. СПб., 1863.
- Б о г о л ю б о в , 1991_а – А.Г.Боголюбов. Дийа. – ИЭС. М., 1991.
- Б о г о л ю б о в , 1991_б – А.Г.Боголюбов. Кади. – ИЭС. М., 1991.
- Б о г о л ю б о в , 1991_г – А.Г.Боголюбов. Кисас. — ИЭС. М., 1991.
- Б о л ь ш а к о в , 1991_а – О.Г.Большаков. Ахл аз-зимма. — ИЭС. М., 1991.
- Б о л ь ш а к о в , 1991_б – О.Г.Большаков. Дар ал-ислам. — ИЭС. М., 1991.
- Б о л ь ш а к о в , 1991_г – О.Г.Большаков. Дар ас-сулх. — ИЭС. М., 1991.
- Б о л ь ш а к о в , 1991_д – О.Г.Большаков. Дар ал-харб. — ИЭС. М., 1991.
- Б о с в о р т , 1971 – К.Э.Босворт. мусульманские династии. М., 1971.
- Б о с в о р т , 1981 – К.Э.Босворт. Нашествия варваров: появление тюрок в мусульманском мире. — Мусульманский мир, 950–1150. М., 1981.
- Б у н и я т о в , 1965 – З.М.Буниятов. Новые материалы о землетрясении в Гяндже в 1139 г. – Доклады АН Азербайджанской ССР, т. XXI, N 1, 1965.
- Б у н и я т о в , 1966 – З. М. Буниятов. Грузия и Ширван в первой половине XII века – ჯგ. სტბ, თბ., 1966.
- Б у н и я т о в , 1972 – З.М.Буниятов. Материалы по истории Грузии в сочинении Кутб ад-дина ал-Йунини "Зайл Мир'ат аз-заман". — მონაბეზი, N4, 1972.
- Б у н и я т о в , 1973 – აბ-ნასაჯი, 1973.
- Б у н и я т о в , 1978 – З.М.Буниятов. Государство атабеков Азербайджана (1136–1225), Баку, 1978.
- Б у н и я т о в , 1980 – აღ-ჰუსაინი, 1980.
- Б у н и я т о в , 1982 – З.М.Буниятов. Еще одна неизвестная страница из истории средневековой Грузии. – მონაბეზი, N4, 1982.
- Б у н и я т о в , 1986 – З.М.Буниятов. Государство хорезмшахов – Ануштегинидов. М., 1986.
- Б у н и я т о в , 1987 – З.М.Буниятов. Этнополитические рубежи Азербайджана в период правления Илденизидов. – Историческая география Азербайджана. Баку, 1987.
- Б ы к о в , 1938 – А.А.Быков. Грузинские монеты XII–XIII вв. – Памятники эпохи Руставели. Л., 1938.
- В и л ь ч е в с к и й , 1960 – О.Л.Вильчевский. Ода Хакани грузинскому царю Димитрию I. – Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь ак. И.А.Орбели. М.–Л., 1960.
- Г а б а ш в и л и , 1985 – Кази и мухтасиб по грузинским источникам (XII–XIV века) – Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем востоке. М., 1985.
- Г и п п и у с , 1892 – Гиппиус, Зеленый, 1892.
- Г и п п и у с , З е л е н ы й , 1 8 9 2 – А.И.Гиппиус, А.С.Зеленый. Свод маршрутов по Азиатской Турции А.И.Гиппиуса. II. Стратегическое значение пограничного театра в Турецкой Армении, его главной операционной линии и главного местного предмета действий на нем. Статья генерал-лейтенанта А.С. Зеленого. Тифл., 1892.
- Г и р г а с , 1865 – В.Гиргас. Права христиан на Востоке по мусульманским законам. СПб., 1865.

- Гордлевский, 1941 – В.А.Гордлевский. Государство сельджуков Малой Азии. М.–Л., 1941.
- Гордлевский, 1962 – В.А.Гордлевский. Эксплуатация недр земли в Турции. – Избранные сочинения, т. III, М., 1962.
- Грюнебаум, 1986 – Г.Э. фон Грюнебаум. Классический ислам. М., 1986.
- Гусейнов, 1957 – Р.А. Гусейнов. К истории тюрок XI–XII вв. (по материалам сирязычной хроники XII в.). – Труды Института истории АН Азербайджанской ССР, XII, Баку, 1957.
- Гусейнов, 1970 – Р.А. Гусейнов. Иракские Сельджукиды, Ильдегизиды и Закавказье. – ПС, 21 (84), 1970.
- Гусейнов, 1973 – Р.А. Гусейнов. Тюркские этнические группы XI–XII вв. в Закавказье. – ТС, 1972, М., 1973.
- Гусейнов, 1978 – Р.А. Гусейнов. Уджи — военно-феодальный институт в Малой Азии в XI–XII вв. – ТС, 1974, М., 1978.
- Гюзальян, 1956. – Л.Т. Гюзальян. Неизданные надписи Байбуртской крепости. – ВВ, VIII, 1956.
- Джавахов, 1912 – И.А. Джавахов [рец.]. Е.А. Пахомов. Монеты Грузии. ч. I. (домонгольский период). СПб, 1910. – Христианский Восток, т. I, вып. I, 1912.
- Джалагания, 1958 – И. Джалагания. Из истории монетного дела Грузии XIII века. Тб., 1958.
- Джалагания, 1979 – И. Джалагания. Иноземная монета в денежном обращении Грузии V–XIII вв. Тб., 1979.
- Джапаридзе, 1980 – Г. И. Джапаридзе. Рудники благородных металлов на Ближнем и Среднем Востоке в VIII–X вв. – Ближний и Средний Восток. Товарно-денежные отношения при феодализме. М., 1980.
- Джапаридзе, 1990 – Г.И. Джапаридзе. Медные монеты грузинского царя Давида V (1155 г.) с арабскими надписями. – Бартольдские чтения. Тезисы докладов и сообщений. М., 1990.
- Добошинский, Термен, 1908 – М.Р. Добошинский, Р.И. Термен. Маршрутные описания путей в Эрзерумском и Ванском вилайетах. Тифл., 1908.
- Еремеев, 1971 – Д.Е. Еремеев. Этногенез турок. М., 1971.
- Еремян, 1946 – С.Т. Еремян. Юрий Боголюбский по армянским и грузинским источникам. – Научные труды Ереванского гос. Университета. XXIII, 1946.
- Еремян, 1951 – С.Е. Еремян. Опыт периодизации Армении эпохи феодализма. – Вопросы истории, 7, 1951.
- Еремян, 1971 – С.Т. Еремян. Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI в. – "Вестник общественных наук". 3 (339). Ер. 1971.
- Еремян, 1979 – С.Т. Еремян. Общность судеб и культурно-политическое содружество народов Закавказья в IX–XIII вв. – КВ, I, Ер., 1979.
- Ерицов, 1883 – А. Ерицов. Список населенных пунктов бывшей Эрзерумской области. Приложение к I-му выпуску VIII тома "Известий Кавказского отдела императорского русского географического общества". Тифл., 1883.
- Жаворонков, Шукуров, 1987 – П.И. Жаворонков, Р.М. Шукуров [рец.]. A. C. C. Savvides. Byzantium in the East its Relations with Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor. – ВВ, 48, 1987.

- Журавский, 1990 – А.В.Журавский. Христианство и ислам. М., 1990.
- Заборов, 1980 – М.А.Заборов. Крестоносцы на Востоке. М., 1980.
- Зеленый, 1892 – Гиппиус, Зеленый, 1892.
- Ибрагим, Сагадеев, 1991 – Т.К.Ибрагим, А.С.Сагадеев. Джихад. – ИЭС, М., 1991.
- Измаилова, 1979 – Т.Измаилова. Каринская рукопись 1181 г. – ВВ, т.40, 1979.
- История Азербайджана – История Азербайджана, I, Баку, 1958.
- История Армянского народа – История Армянского народа. I. Ер. 1951.
- История Византии – История Византии, т.II, М., 1967.
- Капанадзе, 1955 – Д.Г.Капанадзе. Грузинская нумизматика. М., 1955.
- Капанадзе, 1958 – Д.Г.Капанадзе. Медная монета грузинского царя Давида, сына Георгия. – Эпиграфика Востока, т.XII, 1958.
- Капанадзе, 1970 – Д.Г.Капанадзе. Комментарии. Գօշօն: Пахомов, 1970.
- Карпетян, 1988 – А.В.Карпетян. К осмыслению топонима Кацрет (Kacret). – КВ, вып. 6, Ер., 1988.
- Колубакин, 1888–1890 – А.М.Колубакин. Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, т.I, ч.I, Тифл., 1888, т.II, ч.II, Тифл., 1890.
- Колубакин, Лупандин, 1890 – А.М.Колубакин, Д.М.Лупандин. Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, т.V, ч.II, Тифл., 1890.
- Корсун, 1913–1914 – Н.Г.Корсун. Военный обзор турецкого передового и Причерноморского (на участке Батум–Инеболи) театров с сопредельными районами Закавказья и Персии, ч.I, Тифл., 1913; ч.II, вып.I., Тифл. 1914.
- Кумча, 1965 – В.В.Кумча. Методы морально-политического воздействия на византийское войско по “Тактике Льва”. – Античная древность и средние века, 3, Свердловск, 1965.
- Кушев, 1991 – В.В.Кушев. Шахид. – ИЭС, М., 1991.
- Литаврин, 1974 – Г.Г.Литаврин. Как жили византийцы. М., 1974.
- Литаврин, 1989 – Г.Г.Литаврин. Политическая теория в Византии с середины VIII до начала XIII в. – Культура Византии (вторая половина VII–XII вв.). М., 1989.
- Лордкипанидзе, 1974 – М.Д.Лордкипанидзе. История Грузии XI – начала XIII века. Тб., 1974.
- Лордкипанидзе, 1979 – М.Д.Лордкипанидзе. Из истории византийско-грузинских взаимоотношений (70-е годы XI в.). – ВВ, 40, 1979.
- Лордкипанидзе, 1991 – М.Д.Лордкипанидзе. Тбилиси (IV – начало XII вв.). Тб., 1991.
- Манандян, 1943 – Я.А.Манандян. Новые данные о времени разрушения Ганджи монголами. – Известия Азербайджанского филиала АН СССР, N 7, 1943.
- Манандян, 1954 – Я.Л.Манандян. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древней Армении. Ер., 1954.
- Маргарян, 1975 – А.Г.Маргарян. К хронологии восстания, возглавляемого Иванэ Орбели. – ИФЖ, 4, 1975.

- Маргарян, 1979^а – А.Г.Маргарян. К истории и хронологии внутриклассовой борьбы Грузии и Северной Армении в 30–50-х гг. – КВ, вып. I, Ер., 1979.
- Маргарян, 1979^б – А.Г.Маргарян. Северная Армения и Грузия в 20–70-х годах XII века. АДСУСКИН, Ер., 1979.
- Маркарян, 1991 – С. А. Маркарян. Сельджуки в Иране XI века. Саратов, 1991.
- Марр, 1902 – Н.Я.Марр. Древнегрузинские описцы. – Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии. Книга четвертая. СПб., 1902.
- Массэ, 1963 – А.Массэ. Ислам, М., 1963.
- Матевосян, 1969 – Р.И.Матевосян. Восточный Гугарк в IX–XIII вв. АДСУСКИН, Ер., 1969.
- Мец, 1966 – А.Мец. Мусульманский ренессанс. М., 1966.
- Минорский, 1963 – В.Минорский. История Дербенда и Ширвана. М., 1963.
- Михайлова, 1990 – И.Б.Михайлова. Средневековый Багдад. М., 1990.
- Мкртумян, 1983 – Г.Г.Мкртумян. Грузинское феодальное княжество Кахети в VIII–XI вв. и его взаимоотношение с Арменией. Ер., 1983.
- Муравьев-Карский, 1877 – Р.Муравьев-Карский. Первое взятие русскими войсками города Карса (июнь 1828). – Русский архив, № I, 1877.
- Мурадян, 1969 – П.М.Мурадян. К хронологии некоторых событий в Грузии и Армении конца XII в. – Вестник Матенадарана, 9, Ер., 1969.
- Мусаев, 1972 – Х.И.Мусаев. Сочинение Ибн Биби "Аль-Авамир аль-алайя фил-умур аль-алайя" как источник по истории анатолийских сельджуков. АДСУСКИН, Баку, 1972.
- Мухелишвили, 1991 – Д. Л. Мухелишвили. Еще раз о локализации города Хунани (Хнаракерта). – ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო. თბ., 1980.
- Орбели, 1961 – И.Орбели. Синхронистские таблицы хиджры и европейского летоисчисления. М.–Л., 1961.
- Орбели, 1963^а – И.Орбели. Багаванский храм и его надписи. – Избранные труды. Ер., 1963.
- Орбели, 1963^б – И.Орбели. Армянские надписи на камне. – Избранные труды. Ер., 1963.
- Ореус, 1895 – И.Б.Ореус. Карс. – Энциклопедический словарь, т. XIV. Издатели Ф.А.Брокгауз и Е.Ефрон. СПб, 1895.
- Пахомов, 1970 – Е. Пахомов. Монеты Грузии. Тб., 1970.
- Петрушевский, 1949 – И.П.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. Л.: 1949.
- Петрушевский, 1960 – И.П.Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII–XIV веков. М.–Л., 1960.
- Петрушевский, 1966 – И.П.Петрушевский. Ислам в Иране. Л., 1966.
- Петрушевский, 1970 – И.П.Петрушевский. Иран и Азербайджан под властью Хулагуидов (1256–1353 гг.). – Татаро-монголы в Азии и Европе. М., 1970.
- Пиотровский, 1983 – М.П.Пиотровский. Шариат. – Ислам. Краткий справочник. М., 1983.
- Пиотровский, 1991^а – М.Б.Пиотровский. 'Ад. – ИЭС. М., 1991.
- Пиотровский, 1991^б – М.Б.Пиотровский. Билкис. — ИЭС. М., 1991.
- Пиотровский, 1991^в – М.Б.Пиотровский. 'Иса. — ИЭС. М., 1991.
- Пиотровский, 1991^г – М.Б.Пиотровский. Наби. – ИЭС. М., 1991.

- Пиотровский, 1991^д – М.Б.Пиотровский. "Слово от Аллаха" – Иса. – М.Б.Пиотровский. Коранические сказания. М., 1991.
- Попов, 1903 – А.Попов. Латинская Иерусалимская патриархия эпохи крестоносцев. I, СПб., 1903.
- Пржевальский, 1904 – М.Пржевальский. Вилает Эрзерум. Часть I. Тифл., 1904.
- Семенова, 1966 – Л.А.Семенова. Салах ад-дин и мамлюки в Египте. М., 1966.
- Семенова, 1990 – Л.А.Семенова. Из истории средневековой Сирии. Сельджукский период. М., 1990.
- Симский, 1904 – Максим Симский. История иерусалимских патриархов. – Православно-Палестинский Сборник, 55-й вып., СПб, 1904.
- Степаненко, 1988 – В.П.Степаненко. Византия в международных отношениях на Ближнем Востоке (1071–1176). Свердловск, 1988.
- Степнадзе, 1972 – Дж.Степнадзе. К датировке похода Георгия III в Ширван. – *საბჭო*, т.65, N 3, 1972.
- Сюкияйнен, 1986 – Л.Р.Сюкияйнен. Мусульманское право. М., 1986.
- Сюкияйнен, 1991 – Л.Р.Сюкияйнен. Аш-Шари'а. – ИЭС. М., 1991.
- Такаишвили, 1906 – Е.Такаишвили. Описание рукописей "Общества распространения грамотности среди грузинского населения", т.II, вып.1, Тифл., 1906.
- Тер-Гевондян, 1977 – А.Н.Тер-Гевондян. Армения и Арабский халифат. Ер., 1977.
- Тер-Гевондян, 1981 – А.Н.Тер-Гевондян. Резюме. – Арабские источники, II. Ибн ал-Асир. Перевод с оригинала, предисловие и примечания А.Р.Тер-Гевондяна. Ер., 1981.
- Томачкевич, 1907 – Томачкевич. Материалы для описания русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Кавказско-Малоазиатском театре с планами. Тифлис, 1907.
- Топурия, 1982 – П.Топурия [рец.] З.М.Буниятов. Государство атабеков Азербайджана (1136–1125 годы). Баку, 1978. – НАА, No 5, 1982.
- Туманский, 1909 – А.Г.Туманский. Очерки Эрзерумского и Битлисского вилаетов. Тифлис., 1909.
- Уотт, 1976 – У.Монтгомери Уотт. Влияние ислама на средневековую Европу. М., 1976.
- Уотт, Какия, 1976 – У.М.Уотт, П.Какия. Мусульманская Испания. М., 1976.
- Халидов, 1991 – А.Б.Халидов. Хутба. – ИЭС, М., 1991.
- Хачатрян, 1979 – А.А.Хачатрян. Нижнеталинская арабская надпись 570/1174 г. – ИФЖ, 4, 1979.
- Хачатрян, 1987 – А.А.Хачатрян. Корпус арабских надписей Армении VIII–XVI вв. Вып. I, Ер., 1987.
- Хелмицкий, 1892–93 – П.Хелмицкий. Карсская область. Военно-статистический и географический обзор. Ч. I–II. Тифл., 1892–1893.

- Цагареишвили, 1985 – Е.В.Цагареишвили [рец.], А.Г.Маргарян. Некоторые вопросы истории Северной Армении и Грузии XII в., 1985. – *მრავალთავი*, XI, თბ., 1985.
- Цагарели, 1888 – А.Цагарели. Памятники грузинской старины в Святой земле и на Синае. СПб., 1888.
- Цыбульский, 1964 – В.В.Цыбульский. Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока. М., 1964.
- Чайкин, 1935 – Л.И.Чайкин. Ильдегизиды, Аксонкориды, Мангуджакиды. – Труды научно-исследовательского института кавказоведения. I. 1985.
- Шакк, 1896 – А.Ф. граф фон Шакк. История норманов в Сицилии. СПб, 1896.
- Юзбашян, 1988 – К.Н.Юзбашян. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX–XI вв. М., 1988.
- Юзбашян, 1971 – К.Н.Юзбашян. Н.Адонц и его книга "Армения в эпоху Юстиниана". Ер., 1971. – Н.Адонц, Армения в эпоху Юстиниана. Ер., 1971.
- Abel, 1961° – A.Abel. *Dar al-Harb*. EI², II, fasc.24, 1961.
- Abel, 1961^b – A.Abel. *Dar al-Islam*. EI², II, fasc.24, 1961.
- Addison, 1942 – S.T.Addison. *The Christian Approach to the Moslem. A Historical Study*. New York, 1942.
- Amedroz, 1902 – H.Amedroz. Three Arabic MSS. on the History of the City of Mayyafariqin. – *JRAS*, 1902.
- Anawati, 1973 – G.C.Anawati. 'Isa. EI², IV, fasc. 61–62. 1973.
- Ashtor, 1976 – E.Ashtor. *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*. London, 1976.
- Bala, 1942 – M.Bala. *Gürcüstan*. IA, Cilt I. 1942.
- Bala, 1970 – M.Bala. Ildeniz, Shams al-Din. EI², III, fasc.57–58, 1970.
- Baldwin, 1969 – M.W.Baldwin. Preface. – *HC*, I, 1969.
- Barthold, Heywood, 1976 – W.Barthold. G.J.Heywood. Kars. – EI², IV, fasc.71–72, 1976.
- Bergmann von, 1869 – E.von Bergmann. *Zur Muhammedanischen Münzkunde*. – *Zeitschrift zur Muhammedanischen Gesellschaft*, XXIII, 1869.
- Björkman, 1974 – W.Björkman. *Shahid*. SEI, 1974.
- Bombaci, 1978 – A.Bombaci. *The Army of the Saljuqs of Rum*. – *Annali*, vol.38, Napoli, 1978.
- Bosworth, 1968 – C.E.Bosworth. *The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)*. – *CHI*, 5. *The Saljuq and Mongol Periods*. Ed. by J.A.Boyle. Cambridge, 1968.
- Bosworth, 1970 – C.E.Bosworth. Ildenizids or Eldigüzids. – EI², III, fasc. 57–58, 1970.
- Bosworth, 1987 – C.E.Bosworth. *Malik-Shah*. – EI², VI, fasc.103–104, 1987.
- Bosworth, 1989 – C.E.Bosworth. *Mas'ud b. Muhammad b. Malik-Shah*. – EI², VI, fasc. 111–112, 1989.
- Bosworth, 1990 – C.E.Bosworth. *Mazyad*. – EI², VI, fasc. 113–14, 1990.
- Boyle, 1968 – A.Boyle. *Dynastic and Political History of the Il-Khans*. – *CHI*, 5. *The Saljuq and Mongol Periods*. Ed. by J.A.Boyle. Cambridge. 1968.
- Brand, 1962 – Ch. M. Brand. *The Byzantines and Saladin, 1185–1192. Opponents of the Third Crusade*. – *Speculum*, XXXVIII, N 2, 1962.

- Brosset, 1849-1850 - M.Brosset. Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle. Tr. du Géorgien par M.Brosset. Ire partie, Ire livraison. St.-Pét. 1849. Ire partie, II^{re} livraison. St.-Pét. 1850.
- Brosset, 1851a - M.Brosset. Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'en 1469 de J.-C. St.-Pét. 1851.
- Brosset, 1851b - M.Brosset. Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie exécuté en 1847-1848, 3e et dernière livraison. St.-Pét., 1851.
- Bryer, 1980 - A.A.Bryer. A Byzantine Family: The Gabrades. - A.A.Bryer. The Empire of Trebizond and the Pontos. London, 1980.
- Buhl, 1974 - F.Buhl. 'Ad. - SEI, 1974.
- Cahen, 1935 - C.Cahen. Le Diyar Bakr au temps des premiers Urtukides. - JA, t.227, N 2, 1935.
- Cahen, 1951 - C.Cahen. L'Origine des Garmyans. - JA, t.239, 1951.
- Cahen, 1958a - C.Cahen. Artukids. - EI¹, I, fasc. 11, 1958.
- Cahen, 1958b - C.Cahen. Ayyubids. - EI², fasc.13, 1958.
- Cahen, 1959 - C.Cahen. Balak. - EI², fasc.16, 1959.
- Cahen, 1961 - C.Cahen. Dhimma. - EI², fasc.26, 1961.
- Cahen, 1966 - C.Cahen. Harb. - EI², III, fasc.43-44, 1966.
- Cahen, 1968 - C.Cahen. Pre-Ottoman Turkey. London, 1968.
- Cahen, 1969a - C.Cahen. A Turkish Invasion: the Selchukids. - HC, I, 1969.
- Cahen, 1969b - C.Cahen. The Turks in Iran and Anatolia before the Mongol Invasions. - HC, II, 1969.
- Cahen, 1970 - C.Cahen. Kaykubad. - EI², IV, fasc. 73-74, 1970.
- Cahen, 1990 - C.Cahen. Mengücek (Mangudjak). - EI², VI, fasc. 113-114, 1990.
- Canard, 1969 - M.Canard. Les reines de Géorgie dans l'histoire et la légende musulmanes. - Revue des Études Islamiques. t.37, N 1, 1969.
- Canard, 1973 - M.Canard. La guerre sainte dans le monde islamique et dans le monde chrétien. - M.Canard. Byzance et les musulmans du Proche Orient. London, 1973.
- Cardahi, 1955 - C.Cardahi. Conflict of Law. - Law in the Middle East. Ed. by M.Khadduri and H.J.Liebesny. Vol.I. Origin and Development of Islamic Law. Washington, 1955.
- Carra de Vaux, 1974 - B.Carra de Vaux. Bilkis. - SEI, 1974.
- Cleve van, 1969a - Th.C.van Cleve. The Fifth Crusade. - HC, II, 1969.
- Cleve van, 1969b - Th.C.van Cleve. The Crusade of Frederic. - HC, II, 1969.
- Daniel, 1966 - N.Daniel. Islam and the West. Edinburgh, 1966.
- Daniel, 1975 - N.Daniel. The Arabs and Medieval Europe. London, 1975.
- Der Nersessian, 1973 - S.Der Nersessian. The Armenian Chronicle of the Constable Smpad or of the "Royal Historian". - S. Der Nersessian. Etudes Byzantine and Armenian Studies. Louvain, 1973.
- Donovan, 1950 - T.Donovan. Pelagius and the Fifth Crusade. London, Oxford University Press, 1950.
- Dowsett, 1958 - C.J.Dowsett. The Albanian Chronicle of Mxit'ar Goš. - BSOAS, vol.XXI, pt.3, 1958.

- and Adharbayjan Based on the Islamic Coinage of the 5th/11th to the 7th/13th Centuries. Columbia University. Press 1969.
- K r a m e r s , 1974 – J.H.Kramers. Nasara. – SEI, 1974.
- L a m b t o n , 1953 – A.K.S.Lambton. Landlord and Peasant in Persia. Oxford University Press, 1953.
- L a m b t o n , 1987 – A.K.S.Lambton. Continuity and Change in Medieval Persia. Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th–14th Century, New York, 1987.
- L a M o n t e , 1970 – J.La Monte. Crusade and Jihad. – The Arab Heritage. Ed. by N.Faris. Princeton, 1970.
- L a n e , 1893 – E.W.Lane. Arabic–English Lexicon. Book I. Pt.8. New York. 1893.
- L a u n o i s , 1960 – A.Launois. Monnaies musulmanes d'Erzeroum et du Khwarizm. – Revue Numismatique, VIe sér., t.II, 1960.
- L e w i s , 1959 – B.Lewis. Bidlis. – EI², II, fasc.19, 1959.
- L e w i s , 1974 – B.Lewis. Politics and War. – The Legacy of Islam. Second Edition. Ed. by J.Schacht with C.E.Bosworth. Oxford, 1974.
- L u t h e r , 1976 – K.A.Luther. The End of Saljuq Dominion in Khurasan. – Michigan Oriental Studies in Honor of George Cameron. Ed. by L.L.Orlin. The University of Michigan. Ann Arbor, 1976.
- L y o n s , J a c k s o n , 1986 – M.C.Lyons, D.–E.P.Jackson. Saladin: The Politics of the Holy War. Cambridge University Press, 1986.
- M a c d o n a l d , 1974 – D.B.Macdonald. Jihad. – SEI, 1974.
- M a c d o n a l d , A b e l , 1961 – D.B.Macdonald [A.Abel]. Dar al-Sulh. – EI², II, fasc.25, 1961.
- M a c d o n a l d , G a r d e t , 1974 – D.B.Macdonald. L.Gardet. Kalima. – EI², IV, fasc.67–68, 1974.
- M a d e l u n g , 1985 – W.Madelung. The Origins of the Controversy Concerning the Creation of the Koran – W.Madelung. Religious Schools and Sects in Medieval Islam. London, 1985.
- M a k d i s i , 1954 – G.Makdisi. Notes on Hilla and Mazyadids in Medieval Islam. – Journal of the American Oriental Society. vol.74, N 4, 1954.
- M a s o n , 1972 – H. Mason. Two Statesmen in Medieval Islam. Vizir Ibn Hubayra (499-560 A.H./1105-1165 A.D.) and Caliph an-Nasir li din Allah (533-522 A.H./1158-1225). Mouton, Hague, Paris, 1972.
- M i n o r s k y , 1949 – V.Minorsky. Caucasica in the History of Mayyafariqin. – BSOAS, vol.XIII, pt.I, 1949.
- M i n o r s k y , 1953 – V.Minorsky. Studies in Caucasian History. London, 1953.
- M i n o r s k y , 1964 – V.Minorsky. Khaqani and Andronicus Comnenus. – V.Minorsky. Iranica. Twenty Articles. Cambridge, 1964.
- M i n o r s k y , C a h e n , 1949 – V.Minorsky, C.Cahen. Le recueil transcaucasien de Mas'ud b.Namdar. – JA, t.237, fasc.1, 1949.
- P e r a d z e , 1937 – G.Peradze. An Account of the Georgian Monks and Monasteries in Palestine as Revealed in the Writings of Non-Georgian Pilgrims. – Georgica. A Journal of Georgian and Caucasian Studies. Rustavelli volume. Nos 4 and 5, 1937.

- Pitcher, 1972 – D.E.Pitcher. An Historical Geography of the Ottoman Empire. Leiden, 1972.
- Praver, 1985 – J.Praver. Social Classes in the Crusader States: the "Minorities". – HC, V, 1985.
- Ramsay, 1890 – W.M.Ramsay. The Historical Geography of Asia Minor. London, 1890.
- Répertoire, IX, 1937 – Répertoire chronologique d'épigraphie arabe, t.IX, publié sous la direction d'Et.Combe, de J.Sauvaget et de G.Wiet. Le Caire, 1937.
- Richard, 1979 – J.Richard. The Latin Kingdom of Jerusalem. Vol.A and B. Tr. from the french by J. Shirley, Amsterdam, New York, Oxford, 1979.
- Runciman, I – III, 1951 – 1957. – S.Runciman. A History of the Crusades. Cambridge University Press. Vol.I, 1951, vol.II, 1957, vol.III, 1954.
- Runciman, 1969 – S.Runciman. The First Crusade: Constantinople to Antioch. – HC, I, 1969.
- Sanaullah, 1938 – F.Sanaullah. The Decline of the Saljuqid Empire. Calcutta, 1938.
- Savvides, 1981 – A.G.C.Savvides. Byzantium in the Near East: its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians in Cilicia and the Mongols A.D.1192–1237. Thessaloniki, 1981.
- Schacht, 1974₁ – J.Schacht, Katl. – SEI, 1974.
- Schacht, 1974₂ – J.Schacht, Kisas. — SEI, 1974.
- Schacht, 1974₃ – J.Schacht, Sharl'a. — SEI, 1974.
- Schacht, 1979 – J.Schacht. An Introduction to Islamic Law. Oxford, 1979.
- Sevim, Yücel, 1989 – A.Sevim, Y.Yücel. Türkiye tarihi. Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi. Ankara, 1989.
- Sivan, 1968 – F.Sivan. L'Islam et la Croisade. Idéologie et propagande dans les réactions Musulmanes aux Croisades. Paris, 1968.
- Southern, 1962 – R.W.Southern. Western Views of Islam in the Middle Ages. Cambridge, Massachusetts, 1962.
- Steingass, 1985 – F. Steingass. Arabic–English Dictionary. New Dehli, 1985
- Stevenson, 1968 – W.B.Stevenson. The Crusaders in the East. Cambridge University Press, 1968.
- Strange Le, 1966 – G.Le Strange. The Lands of the Eastern Caliphate. London, Liverpool, 1966.
- Sümer, 1963 – F.Sümer. Döger. – EI², II, fasc.32, 1963.
- Sümer, 1971 – F.Sümer. Seltuklular. – Selçuklu Arastirmaları Dergisi. Cilt: III. Istanbul, 1971.
- Sümer, 1986 – F.Sümer. Ahlat şehri ve Ahlatşahlar. – Belletın. Cilt L, Sa.197, Istanbul, 1986.
- Süssheim, 1970 – K.Süssheim. Ilghazi. – EI², III, fasc.57–58, 1970.
- Sweetman, 1945–1965 – J.W.Sweetman. Islam and Christian Theology. A Study of the Interpretation of Theological Ideas in the two Religions. Pt.I, vol.I. Radhill, 1945; pt.I, vol.II, London, Radhill, 1947; pt.II, vol.I–II, London, 1965.
- Taeschner, 1956 – E.Taeschner. Alanya. – EI², I, fasc.6, 1956.
- Taeschner, 1966 – E.Taeschner. The Turks and the Byzantine Empire to the End

- of Thirteenth Century. – CMH, IV/1. The Byzantine Empire, pt.I. Byzantium and Its Neighbours. Ed dy J.M.Hussey. Cambridge, 1966.
- T e r – G e w o n d y a n**, 1976 – A.Ter-Gewondyan. The Arab Emirates in Bagratid Armenia. Lisbon, 1976.
- T o u m a n o f f**, 1963 – C.Toumanoff. Studies in Christian Caucasian History. Georgetown University Press, 1963.
- T o u m a n o f f**, 1976 – C.Toumanoff. Manuel de Généalogie et de chronologie pour l'histoire de la Caucasic chrétienne. Roma, 1976.
- T r i t t o n**, 1930 – A.S.Tritton. The Caliphs and their Non-Muslim Subjects. London, Bombay, Calcutta, Madras, 1930.
- T u r a n**, 1971 – O.Turan. Selçuklular Zamanında Türkiye. Istanbul, 1971.
- T u r a n**, 1973 – O.Turan. Dogu Anadolu Türk Devletleri Tarihi. Istanbul, 1973.
- T y a n**, 1962 – E.Tyan. Diya. – EI², II, fasc.28, 1962.
- T y a n**, 1963 – E.Tyan. Djihad. – EI², II, fasc.31, 1963.
- T y a n**, 1974 – E.Tyan. Kadi. – EI², IV, fasc.65–66, 1974.
- V a s i l i e v**, 1936 – A.A.Vasiliev. The Foundation of the Empire of Trebizond (1204–1222). – Speculum, vol.XI, No.1, 1936.
- V r y o n i s**, 1962 – S.Vryonis. The Question of Byzantine Mines. – Speculum, vol. XXXVIII, No.1, 1962.
- V r y o n i s**, 1971a – S.Vryonis. Byzantine Attitudes Toward Islam During the Late Middle Ages. – Greek and Byzantine Studies, XII, 1971.
- V r y o n i s**, 1971b – S.Vryonis. The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Century through the Fifteenth Century. Berkeley, Los Angeles, London, 1971.
- W a t t**, 1974 – W. M. Watt. The Majesty that was islam. New York, Washington, 1974.
- W e i r**, 1974 – Th.Weir. Diya. – SEI, 1974.
- W e l h**, 1981 – A.T.Welh. Al-Kur'an. – EI², IV, fasc.85–86, 1981.
- W e n s i n c k**, 1932 – A.J.Wensinck. The Muslim Creed. Cambridge, 1932.
- W i n f i e l d**, 1962 – D.Winfield. A Note on the South-Eastern Borders of the Empire of Trebizond in the Thirteenth Century. – Anatolian Studies, vol. XII, Ankara, 1962.
- W o l f s o n**, 1976 – H.A.Wolfson. The Philosophy of the Kalam. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London, 1976.
- Z a m b a u r**, 1927 – E.Zambaur. Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'islam. Hanovre, 1927.
- Z i a d a**, 1933 – M.M.Ziada. The Mamluk Conquest of Cyprus in the Fifteenth Century. – Bulletin of the Faculty of Arts. University of Egypt. Vol.I, pt.I, May, 1933.

საძიებლები

ა. პირთა სახელები

- ტბასი, კვირიკეს ძე 33, 55-57
აბალა ყაენი 192
აბაშმაძე ვ. 14, 250, 295
აბდალაძე ა. 5, 8, 32, 33, 89, 114, 119, 141, 142, 193, 295.
'აბდ ალ-ლატიფ ალ-ბალდადი 6, 163, 164, 180-182, 185, 187, 190, 255, 286
'აბდ ალ-მუმინი 133
აბრაამი 204, 205
აბრაჰამიანი აშ. 152, 295
აბუ ლ-ასეარ შავეურ იბნ მანუჩიძრი 58, 88
აბუ ბაქრი, 210
აბულაძე ილ. 247, 295
აბულეთი 58, 90
აბუ ლ-კასიმ სალთუკი 75, 79, 80
აბუ მანსურ არლინ-ბასათი 83
აბუ ლ-მუზაფფარ დაზი 79, 80
აბუ სა'იდ არსლან იბნ იუსუფი, ზაპირ ად-დინ, 76
აბუსერი 120
აბუ ლ-ფიდა' 7, 52, 69-71, 73, 164, 167, 169, 209, 286
აბუ შამა 7, 82, 132, 133, 137, 167, 168, 174, 286
აგარი (ჰაგარი) 205
აღამი 204, 211, 219
ალ-'ადილი, ალ-მალიქ 82, 125, 139, 140, 148, 160, 163-165, 167, 169, 172-175, 178, 192
აღრადინი (ბადრ ად-დინი?) 102
ალ-'ადუდი, ფარიბურჯის ძე 28
აეალიშვილი ზ. 44, 45, 49, 136, 191, 295
ავგუსტინე წმ. 249
ალ-ავჰადი (ალ-მალიქ ალ-ავჰად ნაჯმ ად-დინ აიუბი) 125, 146, 161, 163-165, 167-170, 172
ალ-'აზიზი, 146
ალ-'აზიმი 6, 42, 49, 51, 68, 70, 80, 90, 91, 286
აიაზი 96
ალ-'აინი, ბადრ ად-დინ 7, 44, 45, 167, 168, 286
აიუბი 124
აკუში 177, 178
'ალა ად-დინ ათსიზი 63
'ალა ად-დინ და'უდ-შაპი 189
'ალა ად-დინ მალიქ-შაპ იბნ მუჰამადი, 82, 150
'ალა ად-დინ მუჰამადი, ხვარაზმ-შაპი 185, 186
ალასანია გ. 7, 8, 32, 47, 140, 142, 144, 291, 295, 296
ალექსი კომნენი, ტრაპიზონის კეისარი 157
ალექსი I კომნენი, იმპერატორი 17, 18, 20, 126, 253
ალექსიძე ლ. 236, 249, 296
'ალი მ. 97
'ალი, ჰაჯიბი 188, 189
'ალი იბნ აბუ ლ-კასიმი 79, 80
ალფ-არსლანი, 10, 28, 69, 79, 200, 201, 225, 226, 246
ალფონსო VI 250
ალფონსო VII 250
ამედროზი ჰ. 113, 236
ამრანი (ემრანი) 214
ალ-ამჰადი, ალ-მალიქ 166
ანა კომნენე 230, 253, 286
ანდრონიკე კომნენი 109, 157, 177
ანთელავა ილ. 231, 296
არდოხის ძე 103
ართუკი (არდოხი, არდუხი) 42
ართუკ იბნ ექსეპი 19, 42
არიშანი 25
არსენ იყალთოელი 4, 194, 203-205, 213-216, 221, 286
არსლან-შაპ იბნ ტულორილი 6, 63, 64, 72, 96, 100-101, 106-107, 113-114, 226

- არსლან-შაჰ იბნ ყილიჩ-არსლანი 128
 ასათიანი ნ. 7, 25, 29, 38, 53-54,
 88, 117, 296
 ალ-აფდალი, აიუბიანთა სულტანი
 146
 ალ-აფდალი, ფატიმიანთა ვეზირი 21
 აფხაზავა გ. 8
 აღსართან I 24, 201, 226
 აღსართან II 25, 226
 აღუში (არღუში) 64, 103, იხ.
 აგრეთვე ერგიში
 აყსარაი, 149
 აყ-სონყურ ალ-ამადილი (აღსუნღუ-
 ლი) 52, 53, 61, 70
 აყ-სონყურ ილა-ბარსუკი 31
 ალ-აშრაფი (ალ-მალიქ ალ-აშრაფ
 მუსა) 68, 78, 111, 125, 146, 160,
 161, 163, 166, 167, 172, 173,
 177-180, 183, 188-194
 აშურბელიი ს. 7
 აჰმადი, მალიქ-შაჰის ამირა 75, 76
 აჰმად იბნ სუქმან ალ-კუტბი 70

ბაბაიანი ლ. 159
 ბაგრატი IV 33, 200, 226
 ბადრ ად-დინი 105
 ბადრიძე შ. 8, 15, 44, 117, 119,
 121, 173-175, 296
 ბაღა მ. 87
 ბაღაქ იბნ ბაჰრამი 43, 47, 65, 70
 ბაღბანი 161
 ბაღდუნი I ბულონელი, ედესის გრაფი,
 იერუსალიმის მეფე. 18, 30.
 ბაღდუნი II, ედესის გრაფი 30
 ბაღდუნი IV, იერუსალიმის მეფე 138
 ბაღდუნი მ. 230
 ბაღზამონი 253
 ბაღიანი ს. 150, 292
 ბაღშანი 78, 161
 ბარამი 25
 ბ. ბართიკიანი 51
 ბარსელიანი ბ. 55, 150, 153, 154,
 303
 ბარტოლოდი ვ. 72, 223, 250
 ბარჭიარუკი 15-17, 20, 23, 25-26,
 34, 69, 79
 ბარ ჰებრუსი, აბუ ლ-ფარაჯ
 ღრიღურუსი 7, 71, 105, 132,
 159, 161, 191, 194, 197, 287, იხ.
 აგრეთვე იბნ ალ-იბრა
 ბასილი ეზოსმოძღუარი 96, 157, 161,
 211, 212, 227, 287 იხ. აგრეთვე
 თამარის მეორე ისტორიკოსი
 ალ-ბაქუვი 7, 91, 287
 ბაწაში წ. 8
 ბაჰა' ად-დინი (ბაჰა' ად-დინ იბნ
 შადდადი) 6, 72, 73, 82, 125,
 131, 132, 135-138, 287
 ბეგ-თიმური, საიფ ად-დინ 68, 72-74,
 82, 83, 112, 120, 131-133, 182
 ბეიგუ ა. 79
 ბეილისი ვ.მ. 28, 236
 ბერაძე გ. 4, 7, 8, 116, 117, 159,
 200, 209, 216, 296
 ბერაძე ი. 176, 296
 ბერძენიშვილი დ. 32, 55, 56, 296
 ბერძენიშვილი ნ. 7, 9, 10, 14, 30,
 32, 38, 40, 49, 112, 120, 159,
 172, 203, 232, 280
 ბერძენიშვილი მ. 83, 171, 172, 293
 ბეშქენ ჯაყელი 32
 ბილკისი 209
 ბოზ-აბა 71, 92
 ბორნაზიანი ს. ვ. 79, 297
 ბოსვორთი კ. 10, 20, 64, 67
 ბოცო ჯაყელი 118
 ბოჰემუნდ ტარენტელი 20
 ბრანდი ჩ. 138
 ბროსე მ. 7, 86, 119, 151, 170, 216,
 297
 ბუზანი 18
 ბუნარი (აბუ ნასრ ისკანდერ იბნ
 შაჰური) 34
 ალ-ბუნდარი 6, 15, 26, 53, 61-64,
 92, 95, 96, 100, 206, 210, 227,
 286
 ბუნიატოვი ზ. 7, 28, 54, 73, 93,
 99, 114, 181
 ბურკაძე ვ. 213
 ბურსუკ იბნ ბურსუკი 31
 ბუხთუსი 209

ბაბაშვილი ვ. 5, 7, 59, 144, 159,
 200, 203, 205, 207, 210, 225,
 234, 251, 297

გაბაშვილი მ. 201, 245, 297, 298
გაბრიელი (ჯიბრაილი) 219
გაგიკი, ყარსის მეფე 10
გამყრელიძე ალ. 144, 148, 157, 158,
298

გედევანიშვილი ი. 87, 102, 298

გიბი პ. 19

გიორგი I 24

გიორგი II 9, 11, 12, 24, 55, 226,
228

გიორგი III 3, 77, 99, 101, 103-105,
107, 110-111, 113, 116-118, 120,
123, 159, 208, 210, 211, 226,
232, 245

გიორგი ლაშა 82, 119, 157, 162,
171, 175-177, 180, 181, 185, 232,
233, 245, 246

გიორგი რუსი 118, 119, 132

გიორგი წმ. 208

გიორგი ჰყონდიდელი 27, 231

გიუნაშვილი ჯ. 8, 129, 298

გორგაძე რ. 8

გორდღევსკი ვლ. 145

გოტიე კანცლერი 7, 45, 232

გრუნებაუმი გ. 230, 250

გოუპარ-ხათუნი 46

გრიგოლ აკანელი 287

გრიგოლ ბაკურიანი 75

გრიგორ ხუცესი (ქესუნცი) 6, 102,
104, 105, 287

გუზან აბულ ასანის ძე 141, 120

გურჯი-ხათუნი 181. იხ. თამარი,
რუსუდანის ასული

გურუა ვ. 50, 298

დადიშკელიანი თ. 152, 156, 298

ად-დავადარ აზ-ზაპირი, 139

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 5,
9, 11-14, 23-25, 27, 30, 31, 38-40,
42, 46, 49, 50, 53, 55-58, 112,
148, 201, 202, 210, 211, 228, 287

დავით გურგენის ძე, 55

დავით კვირიკეს ძე 55, 56, 57

დავით კომნენი 157

დავით IV აღმაშენებელი 3, 12-15,
23-33, 36-41, 44-46, 49, 51-60,
85, 87-89, 110, 111, 116, 117,

134, 161, 201-203, 208, 210-212,
214, 216-218, 222, 226, 231, 232,
234-238, 241, 242, 244, 247,
248, 250, 251, 254, 255, 283,
284

დავით V 99, 245

დავით სოსლანი 119, 163, 182

დავით წინასწარმეტყველი 181

დავლიანიძე ლ. 93, 94, 100, 102,
107, 298

დათიაშვილი ლ. 204, 213, 298

დანიშენი 79

დარჩაშვილი შ. 173, 298

და'უდ იბნ მაჰმუდი 61-62

და'უდ იბნ სუჰმანი 43, 44, 65, 86
დე ბუა 175

დემეტრე I 3, 5, 53, 54, 66, 86-88,
104, 109, 110, 116, 117, 159, 209,
214, 216, 231, 241-244

დილმაჩი (დილმაჩი) 67

დონდუა ვ. 11, 91, 202, 206, 280,
298

დონოვანი ჯ. 176

დუბაის იბნ სადაკა (დურბეზ სადა-
ყას ძე) 37, 40, 41, 46-50, 60

დუკაკი 17, 19

დულორიე ო. 51

ად-დუშანისი, სადრ ად-დინ ჰამიდ
იბნ 'ალი 243

ქელია ჩელეზი 76, 288

ელდიგუზი, შამს ად-დინ (ელტკუზი,
ელდევუზი, ილდღუზი, ილდევინი,
ილდენიზი) 63-64, 72, 76, 78,
96, 99, 100-103, 106, 107, 109,
113, 114, 116, 117, 128, 161, 226,
249

ერგიში 95 იხ. აღუში (არღუში)

ერემიანი ს. ს8, 56, , 84, 115, 150,
152, 252, 298

ჭარამ გაგელი 195

ვარდან არეველი 6, 33, 34, 55-58,
67, 68, 70, 71, 74-77, 80, 85,
88-93, 105-107, 110, 113 161, 162,
167, 174, 249, 288

ვასაკი 102

ვასილიევი ა. 157
ვახტანგ VI 240, 252, 253
ვახუშტი 4, 148, 151, 153, 288
ვაპრაძე (ფილარეტ) 18
ვოლფსონი პ. 218, 221
ვრიონისი ს. 117, 253

აზ-ზამახშარი 218
ზაქარია ასპანის ძე 121, 159
ზაქარია ვარამის ძე გაგელი 159
ზაქარია ალ-კაზვინი 7, 74, 168, 169, 244, 288
ზაქარია მხარგრძელი 121, 161, 169, 171
ზაქარია უმცროსი 159
აზ-ზაპაბი, 7, 160, 165, 185, 242, 288
ზაპირ ად-დინ აბუ სა'იდ არსლან იბნ იუსუფი 75
ზაპირ ად-დინ იბრაჰიმ იბნ სუქმან ალ-კუტბი 70
ზაპირ ად-დინ ნიშაბური 6, 95, 106, 107, 114, 284
აზ-ზაპირი, ალ-მალიქ, აიუბიანი 166, 167
აზ-ზაპირი, ფატიმიანი ხალიფა 249
ზუ ლ-ნუნი 81, 127
ზოროასტრი 207

თაკი ად-დინ 'უმარი 73, 82, 125
თამარ მეფე 3, 83, 90, 117-119, 125, 129, 132-134, 136, 138-140, 157, 159, 162, 163, 180, 182, 202, 209, 211, 227, 245, 246, 252
თამარაშვილი მ. 176, 184, 298
თამარი (გურჯი-ხათუნი) 181, 197
თამარის მეორე ისტორიკოსი 96, 129, 143, 144, 147, 149, 150, 161, 202
თამარის პირველი ისტორიკოსი 67, 81, 102, 107-110, 118, 120, 132, 142, 150, 153, 161, 205-207, 210, 232, 243
თამთა (ქურჯიმა) 169, 170, 172, 180, 188
თაყაიშვილი ე. 89, 90, 298
თაჯ ალ-მულქი 89, 90

თეგუდარი 192
თეოდორე აბუკურა 203, 213, 220, 284
თიმურ-თაში 65, 66, 68
თირქაში, ძე ივანე აბულეთის ძისა 92
ათ-თიფლოსი 200
— აბუ ისაკ იბრაჰიმ იბნ მუჰამად 243
— ზაპირ ად-დინ 255
— ნაჯმ ად-დინ 243
— ჰუბაიში იბნ იბრაჰიმ 242
თოდუა მ. 129, 130, 134, 231, 298
თოფურია პ. 7, 11, 25, 26, 34, 46, 53, 67, 68, 72, 88, 95, 98, 103, 109, 234, 298
თუთუში 11, 15-17, 19, 20, 66, 253
თუმანიანი ბ.ე. 51, 298
თუმანოვი კ. 148
თურანი ო. 7, 66, 68, 140, 150, 154
თურგალი ო. 154
თურქან-ხათუნი 15, 16
თურშიანი პ.გ. 69, 85, 295

იაკუბ იბნ სუქმან ალ-კუტბი 70
იაკუბ იბნ ყიზილ-არსლანი 71
იაკუთ-არსლან იბნ ტულან არსლანი 68
იაკუთ ალ-მალატი 168
იაკუთი 8, 52, 74, 77, 78, 83, 152, 154-156, 244, 288
იალღუზ-ალფესი 118
იამამა 213, 214
იალი-ბასანი, 91, 127
იალი-სიანი 11, 19
იბნ 'აბდ აზ-ზაპირი, მუჰი ად-დინ 7, 181, 182, 288
იბნ ალ-'ადიმი, ქამალ ად-დინ 7, 8, 41, 42, 45, 46, 49-51, 67, 165, 166, 288
იბნ ალ-ასირი 7, 11, 16, 17, 28, 34, 36, 37, 41, 42, 45, 46, 50-54, 60-63, 68-72, 79-81, 85, 86, 90, 92, 104-106, 108, 128, 129, 131-133, 146-150, 156, 158-165, 167-170, 177-179, 181, 182,

189-191, 194, 208-211, 228,
233-236, 255, 288
იბნ ბიბი 6, 82, 119, 128, 144, 150,
156, 158, 181, 187, 191, 192, 196,
197, 209, 288
იბნ ად-დავადარი 7, 54, 167, 192,
194, 195, 216, 284
იბნ ალ-ვარდი, ზაინ ად-დინ 6, 132,
167, 288
იბნ ვასილი 7, 72, 132, 164-169,
254, 255, 289
იბნ თალრი-ბარდი 7, 52, 73, 209,
289
იბნ ალ-'იბრი 52, 160, 191, 289 იხ.
აგრეთვე ბარ-ჰებრეუსი
იბნ 'იმად ალ-ჰანბალი 7, 160, 165,
289
იბნ ალ-კალანისი 6, 27, 28, 39,
41-43, 49, 51, 62, 68, 68, 70,
289
იბნ ალ-ფუვატი 7, 247, 289
იბნ ფუნდუკი, აბუ ლ-ჰასან
ბეიჰაკი 216
იბნ ალ-ფურათი 7, 139, 140, 289
იბნ ჭასირი 6, 167-169, 174, 289
იბნ შადდადი, 'იზ ად-დინ 7, 42,
67, 73, 289
იბნ ხალდუნი 7, 52, 69-71, 146,
149, 289
იბნ ალ-ჯაუზი 6, 16, 40, 46, 54,
60, 61, 289
იბნ ჯუბაირი 6, 250, 289
იბნ ჰაუკალი 243, 247
იბნ ჰუბაირა 64, 100, 101
იბრაჰიმი, სურმარის ამირა 78, 109
იბრაჰიმ იბნ სულაიმანი, 86
იბრაჰიმ იბნ უსმან იბნ 'ანჟავაიჰი
93
იბრაჰიმ ფეჩევი 290, 307
იგნატიუსი 105
იესო ქრისტე 135, 204, 206, 207,
211, 214, 215, 219-222
ივანე აბულეთის ძე (ივანი იბნ აბი
ლ-ლამსი) 58, 90, 92-94, 210
ივანე ახალციხელი 161, 210
ივანე შხარგრძელი 93, 161, 167-170,
174, 183-184, 190, 192-193, 247

'იზ ად-დინ ბალბანი, ათაბაგ
უზბეგის მამლუკი 161
'იზ ად-დინ ბალბანი, შაჰ-არმენი
161, 163
'იზ ად-დინ მას'უდი 72
'იზ ად-დინ სალთუკი 72, 77,
80-83, 89, 97-99, 102-105, 111,
249
იზიასლაკი 96
ილ-ლაზი იხ. ნაჰმ ად-დინ ილ-ლაზი
ილ-ლაზი II, იხ. კუტბ ად-დინ
ილ-ლაზი
'იმად ად-დინ ზენგი 26, 65, 68,
70, 71, 124
'იმად ად-დინ იბნ ნურ ად-დინ იბნ
ყარა-არსლანი, 66, 146
ინალ-თეგინი 63
ინანჩ-ხათუნი 70
ინგოროყვა ბ. 110, 112, 120, 136,
137, 172, 173, 299
იოანე ბატონიშვილი 4, 9, 23, 90,
96, 118, 140, 182, 290
იოანე დამასკელი 204, 205, 212,
213, 220-22, 290
იოანე VII, რომის პაპი 229
იოანე ორბელი, დემეტრე I-ის
სარდალი 89
იოანე (სუმბატისძე) ორბელი, გიო-
რგი III-ის სარდალი 104, 107
იოვანე შწიგნობართუხუცესი 231
'ისა (იესო) 219
ისააკ კომნენი 250
ისიდორი 205
ისმაილი, არაბთა ეთნარქი 205
ისმა'ილ იბნ შუ'აიბი 241
ალ-ისფაჰანი, ალ-ჭათიბ 'იმად ად-
დინ 6, 15, 26, 53, 54, 61-64,
82, 92, 93, 95, 96, 100, 129,
132, 134-136, 206, 207, 210, 216,
227, 290
ალ-ისფაჰანი, ყადი 'იმად ად-დინ 6,
216-218, 222, 287, 290
ისჰაკ იბნ ისმა'ილი 241
ისჰაკ იბნ მანგუჯაქი 145
იულუკ-არსლანი 71
იუნესი მ.ვ. 129
ალ-იუნინი, კუტბ ად-დინ 7, 172,

192, 291
 იუნიტანი 208
 იური ანდროას ძე 132 იხ. აგრეთვე
 გიორგი რუსი
 იუსუფი, ხვარაზმ-შაპ ათსიზის ძმა
 63
 ტენი კ. 7, 21, 28, 35, 66, 127,
 142, 145, 196
 კაისარ-შაპი იხ. მუ'იზ ად-დინ
 კაისერ-შაპი
 კაკაბაძე ს. 7, 41, 48, 136, 137,
 299
 კანარი მ. 209, 230, 234
 კაპანაძე დ. 241, 246, 295
 კარა ჰ. 154
 კაციტაძე დ. 8
 კახიანი ც. 243, 299
 კვეციანი კ. 50, 148, 151, 197, 208,
 213, 280, 299, 300
 კვაჭანტირაძე ე. 93, 300
 კვაჭაძე მ. 8
 კვირიკე, კახეთის მეფე 24, 25, 226
 კვირიკე, ტაშირ-ძორაგეტის მეფე 33,
 35
 კიკვიძე ა. 14, 300
 კიკნაძე რ. 7, 11, 41, 42, 122, 166,
 177, 178, 216, 222, 251, 252, 300
 კირაკოს განძაკეცი 6, 33-35, 56,
 57, 90, 93, 157, 167, 169-171,
 173, 190-191, 194, 209, 228, 287
 კირზიოლლუ მ.ფ. 7, 75, 97, 140,
 154
 კობალიანი ვ. 13, 15, 44, 300
 კორადინუსი 176
 კუზი (ტულან-არსლანი) 67, 92
 კუთლულ-თეგინი, 16
 კუთლული, ყარსის ამირა 176
 კუთლული, შაპ-არმენი 73
 კუთლულბ, ათაბაგი, იხ. შუკა'ად-დინ
 კუთლული
 კურთი იხ. ჰუსამ ად-დავლა კურთი
 კურთალია გ. 42, 49, 50, 300
 კუტბ ად-დინ იბნ მუჰამად იბნ
 ზენგი 166
 კუტბ ად-დინ ილ-ლაზი II 66, 71,
 72, 103, 160

კუტბ ად-დინ ისმა'ილ იბნ იაკუთი
 10, 15, 69
 კუტბ ად-დინ მალიქ-შაპი 128
 კუტბ ად-დინ მუჰამადი. ხვარაზმ-შაპი
 96
 კუტბ ად-დინ სუჰმან იბნ ნურ
 ად-დინ მუჰამად იბნ ყარა
 არსლანი 66
 კუტია კ. 8

ლაზარ ფარპეცი 151
 ლაკტანსი 229
 ლამბტონი ა.კ. 225
 ლა მონტე ჯ. 233
 ლაშა გიორგის-დროინდელი მემატი-
 ანე 5, 79, 91, 93, 110, 114, 121,
 143, 146-148, 162, 171, 180, 291
 ლეონი, კილიკის მეფე 118
 ლეონ IV, რომის პაპი 229
 ლეონ VI, ბიზანტიის იმპერატორი
 230
 ლიონსი მ.კ. 133
 ლიპარიტი, კლდეკარის ერისთავი 12,
 22
 ლოლაშვილი ივ. 157, 158, 213-216, 300
 ლომინაძე მ. 234, 248, 249, 251, 300
 ლომოური თ. 241, 300
 ლორთქიფანიძე მ. 5, 7, 9, 11, 13,
 15, 25, 38, 52, 88, 89, 98, 102,
 103, 105, 106, 109, 112, 113, 115,
 117, 141, 231, 235, 248, 251,
 300, 301
 ლუთერი კ. 64
 ლუისი ბ. 21, 223

მავდუდი, მავსილის გამგებელი 26,
 29
 მათეოსიანი რ. 8, 32, 33, 35,
 56-57, 103, 297
 მათეოს ურპაეცი 6, 33, 39-40,
 42, 46, 47, 51, 52, 54, 55, 74,
 86, 88, 291
 მისურაძე გ. 115, 301
 ალ-მაკრიზი 7, 132, 165, 176, 169,
 195, 291
 მალიქ-ლაზი გუმუშთეგინი 20
 მალიქ-შაპი 10-15, 19, 23, 24, 29,
 33, 75, 77, 210, 228

მალიქ-შაპ იბნ მაჰმუდი 64
მალიქ-შაპ იბნ ნასირ ად-დინ მუ-
ჰაჰადი იხ. 'ალა ად-დინ მალიქ-
შაპი
მამა-ხათუნი 81, 82
ალ-მამუნი 217
მანგუჯაქი 79, 145
ალ-მანსური, ალ-მალიქ 139, 166
მანუილ კომენი 127, 128
მანუქე, მანუქიპორ შადლადიანი 34,
35, 80, 88
მანუქიპორ III, შარვან-შაპი 65, 67
მარგარიანი პ. 8, 73, 86, 90, 93,
94, 103, 108, 115, 301
მარი ნ. 216
მარიამი 206, 207, 214, 215, 219,
222
მარიამი ასული ამრანისა (ემრანისა)
214
მარქარიანი ს.ა. 236
მას'ულ იბნ მუჰამადი 31, 36, 37,
46, 61-64, 71, 90, 94-96, 244
მას'ულ იბნ ნამდარი 28, 37, 46
ალ-მაქინი 7, 172, 291
მაჰმუდ იბნ მუჰამადი 15, 16, 36,
37, 41-43, 47, 48, 50, 52-53,
60, 61, 86, 208, 210, 244
მაჰმუდ იბნ ყარა-არსლანი, ალ-მალიქ
ას-სალიპ 166
მელიქ-ბახშვიანი სტ. 55, 150-154, 303
მელიქიშვილი გ. 112, 301
მენაბდე ლ. 136, 137, 301
მესია (იესო ქრისტე) 207, 219
მესხია შ. 7, 9, 15, 38, 39, 41,
42, 44, 48, 49, 52, 231, 235,
236, 245, 251, 254, 301
მეტრეველი ელ. 137, 138, 298
მეტრეველი რ. 7, 11-13, 15, 24, 25,
38, 41, 44, 48, 83, 117, 119, 156,
168, 172, 241, 280, 301, 302
მიმინოშვილი რ. 286, 302
მინორსკი ვ. 7, 28, 34, 35, 41, 51,
62, 63, 68, 75, 78, 88, 98,
113, 114, 236, 241
მირზონდი 156
მიქელ პანარეტოსი 291, 298
მიხეილ სირიელი 7, 43, 48, 52, 71,

105, 203, 291
მკრტუმიანი გ. 33
მოდისტოსი 24
მოვსეს ხორენაცი 45, 291
მოსე 204
ალ-მუ'აზზამი (ალ-მალიქ ალ-მუ'აზ-
ზამ 'ისა) 146, 174-175, 179, 188
მუბარიზ ად-დინ ჩაშნიგირი 116
მუზაფფარ ად-დინ გოქბური 188
ალ-მუთაფაქილი 218
მუ'იზ ად-დინ 'ასრუნი 139, 140
მუ'იზ ად-დინ კაისარ-შაპი 128, 129,
146
მუ'იზ ად-დინ მალიქ-შაპ II 34
ალ-მუქთაფი, 63, 64, 100, 101, 244,
245
მუმინა-ხათუნი 63
მუნეჯიძე-ბაში, აჰმად იბნ ლუტფუ-
ლაპ 7, 140, 153, 156, 291
მურცი მდ. (პასან ყალა-ჩაი) 153
მუსაევი ს. 152, 196
ალ-მუსთანჯიდი 100
ალ-მუსთა'სიმ ბი-ლოაპი, 247
მუსტაფა შ. 216, 302
მუსხელიშვილი დ. 8, 30, 55, 56,
89, 94, 112, 302
მუტაფრადინი (მუზაფფარ ად-დინი)
81, 118, 119
მულის ად-დინ ტუღრილ-შაპი 82,
118, 128, 150, 156, 159, 163, 167,
180-182, 189
ალ-მუჰაჰიდი, ალ-მალიქ 166
მუჯირ ად-დინ 'უმარ იბნ სა'დ
ალ-ბეაროზში 187, 237
მუჰამად დანიშმენდი 126
მუჰამადი (მუჰმედი, მოჰმადი, მოჰმე-
დი, მაჰმადი), ისლამის ფუქემდე-
ბელი) 203, 205, 207, 209, 213,
215, 219, 220, 227, 241, 244,
246
მუჰამად იბნ ბეგ-თიმური 160, 161
მუჰამად იბნ დილშაჰი (პუსამ ად-
დაელა ილ-თექინი) 66
მუჰამად იბნ იუსუფ იბნ შაიბანი
172
მუჰამად იბნ მალიქ-შაპი(მალიქ ტა-
ფარი) 16, 17, 23, 25, 31, 34,

35, 36, 37, 42, 46, 61, 69, 70, 79, 126,
 მუჰამად II იბნ მაჰმუდი 63, 64, 96, 99, 100, 245
 მუჰამად ქაშღარი 199
 მუჰამად ალ-ჰამავი 7, 52, 61, 87, 100, 101, 11, 161, 165, 189-193, 195, 216-218, 222, 291
 მუჰი ად-დინ იბნ 'აბდ აზ-ზაჰირი, იხ. იბნ აბდ აზ-ზაჰირი
 მუჰი ად-დინ მას'უდ-შაჰი 128
 მხითარ აირივანეცი 6, 35, 89, 292
 მხითარ გოში 6, 56, 92-95, 99-102, 107, 240, 252, 253, 292

ნადარეიშვილი გ. 197, 302
 ნადირაძე გ. 93, 302
 ან-ნასავი, 7, 27, 78, 161, 182, 186-188, 190, 191, 219-212, 292
 ნასირ ად-დინ ბარქიარუკ-შაჰი 128
 ნასირ ად-დინ იბნ კუტბ ად-დინი 160
 ნასირ ად-დინ მუჰამადი 81, 82, 118, 119
 ნასირ ად-დინ ტუსი 255
 ან-ნასირი, 167, 179
 ნატროშვილი თ. 7, 8, 44, 45, 116, 133, 134, 163, 169, 170, 173, 175, 176, 179, 209, 248, 280, 302
 ნაჯმ ად-დინ ალბი 66, 68, 71, 72, 103, 104, 249
 ნაჯმ ად-დინ ილ-ლაზი 19, 22, 26, 31, 40, 41-50, 65, 67, 70, 86, 103, 210
 ან-ნაჯჯარი, აბუ ბაქრ რაბი' იბნ აჰმად ალ-აჰავიანი 80
 ნესტან-დარეჯანი 95
 ნიზამ ად-დინ ალბ-კუში 71
 ნიზამ ად-დინ არღუნ-შაჰი 128
 ნიზამ ად-დინ იბნ 'იმად ად-დინი 147
 ნიზამ ალ-მულქი 77
 ნიზამი განჯელი 145, 159
 ნიკიფორე ფოკა 230
 ნისთ ანდარ ჯაპანი 95
 ნოე 204
 ნოზაძე ვ. 215, 237, 302

ნურ ად-დინ მაჰმუდ იბნ ზენგი 26, 65-66, 71, 103, 104, 117, 123, 124, 127, 128
 ნურ ად-დინ მაჰმუდ-შაჰი 128
 ნურ ად-დინ მუჰამად იბნ ყარა-არ-სლანი 66
 ნუსრათ ად-დინ არსლან აბა ალ-აჰმადილი 63, 64, 67, 72, 106

მნორე III, რომის პაპი 176, 183, 184, 233
 ორბელი ი. 168
 ორიგენი 229
 დ'ოსსონი, მურაჯა 87

ჰაბასტირი 6, 11, 75, 302
 ბაბუაშვილი თ. 32, 35, 137, 233, 303
 პელაგიუსი 176
 პოპადოპულო-კერამეუსი 139
 პროკოფი კესარიელი 151, 152
 მ.პრეველსკი 154

შაკ დე ვიტრი 7, 170, 176, 288
 ჟამთაღმწერელი 4, 171, 181, 194, 195, 210, 227, 292
 ჟუზე პ. 50, 86

რავადი (როვადი) 62, 64, 96
 რამსეი უ. 143, 144, 153, 157
 რანსიმანი ს. 18, 21, 31, 136, 229
 რაშიდ ად-დინი 6, 79, 114, 149, 189, 247, 292
 რაჰიმი-ზადე 97
 რიდვანი 17, 19, 26
 რიჩარდ I ლომგული 138
 რიშარი ე. 179, 184
 როყერ ანტიოქიელი 31, 42, 43
 როსტომი 118
 რუსთაველი შოთა 138, 203, 205, 206, 214, 215, 292
 რუსტამი 118
 რუსუდან მეფე 119, 171, 180-182, 184, 187, 189, 193, 195-198, 209, 233, 246
 რუსუდანი, გიორგი III-ის ასული 118
 რუსუდანი, დემეტრეს ასული 95,

96, 109
რუქ ად-დინ სულაიმან-შაჰი 50, 66,
128, 129, 140-153, 154-158, 181,
212, 227

საბ' ალ-აჰმარი, იხ. ყიზილ-არსლანი,
ამირა

საბა მტბევი 231

საე-თეგინი 11, 55

საეიდისი ა.გ. 148, 191

სალაპ ად-დინი (სალადინი) 6, 26,
66, 72, 73, 82, 124, 125, 128-139,
141, 149, 164, 166, 171, 237, 250

სალთუკი იხ. აბუ ლ-კასიმ სალთუკი

სალდუბი (სალიკი, სალკუკი) 79

სალდუხის ძე 118

სამუელ ანეცი 6, 35, 88-90, 92-94,
98, 103-105, 292

სანანო 120

სანაულოაჰი ფ. 82

სანუტო მარინო 176

სანჯარი, სულტანი 16, 36-38, 41,
47, 60, 61, 63-64, 88, 90, 96,
116, 216

სანჯარ იბნ სულაიმანი 81

სანჯარ-შაჰი 128, 144

სარგის თოგველი 161, 162

სარგის ჯაყელი 192

საუთერნი რ. 205

ას-საფადი 7, 73, 167, 292

სელჩუკ-შაჰ იბნ მუჰამადი 36, 61,
62, 68, 71

სიბტ იბნ ალ-ჯაუზი 7, 27, 37, 47,
52, 54, 83, 91, 92, 165-168, 194,
235, 241, 242, 292, 293

სილაგაძე ბ. 7, 105, 109, 136, 142,
152, 160, 164, 168, 177, 178,
183, 195, 196, 303

სიმსკი მ. 139

სირიელი ანონიმი (XII ს.) 6, 44,
52

სიხარულიძე ე. 7, 51, 154, 200,
216, 235, 236, 239, 244, 303

სიხარულიძე ი. 150, 303

სმბატ სპარაპეტი 6, 153, 154, 156,
240, 293

სპარსელი ანონიმი (XIII ს.) 6, 76,
77, 161, 244

სტეფანოს ორბელიანი 6, 35, 55-57,
73, 82, 83, 104, 107, 111, 153,
156, 162, 171, 174, 193, 293

სტეფნაძე ჯ. 7, 25, 29, 33, 38,
54, 89, 91, 98, 103, 105, 109,
113, 117, 119, 141, 149, 156, 164,
170, 172-174, 209, 216, 303

სუბუდი ბალათური 176, 177

ას-სუიუტი 125, 166, 293

სულაიმან იბნ ილ-ლაზი 45, 50, 65

სულაიმან იბნ კუტლუმუში 18

სულაიმან-შაჰი 63, 64, 95, 96, 99

სუმბატ ორბელი 89

სუმბატ ს მონქნილი 231

სუმერი ფ. 7, 72, 80, 82, 118, 119,
141

სურგულაძე ა. 134, 303

სუქმან იბნ ართუკი 19, 42, 44

სუქმან ალ-კუტბი, 26, 69, 70, 74

სუქმან II იბნ იბრაჰიმი (ნასირ
ად-დინ სუქმან იბნ იბრაჰიმი)
66, 69-74, 77, 81, 91, 102-104,
106-111, 113, 116, 120, 124, 128,
131, 132, 160, 161, 226, 249

ტაბალუა ი. 176, 184, 233, 304

ტბელ აბუსერიძე 120, 293

ტერ-ოგანოვი ნ. 8

ტერტულიანი 229

ტერ-ღევონდიანი ა. 69, 104, 159,
304

ტეშნერი ე. 127

ტოროსი 18

ტუმანსკი ა.გ. 154, 155

ტურნეფორი 76, 293

ტულან-არსლანი (კუზი, ალ-აჰდაბი)
45, 47, 67, 68, 76, 80, 87, 92,
103

ტულ-თეგინი, ათაბაგი 26, 31, 42,
43, 45, 67, 147

ტულ-თეგინი, ამირა 225

ტულრილ იბნ არსლანი 186

ტულრილ (თოღრულ, ტულრილ,
ტოღრულ) იბნ მუჰამადი 36, 37,
39-42, 44, 48, 49, 52, 54, 60,
61, 63, 88, 90, 91

უზაირი (ეზრა) 207

უზბეგი 161, 177, 178, 185, 186
უსამა, ბერუთის ციხისთავი 148
უსამა იბნ მუნჯიზი 6, 68, 70, 293

ალ-**ზადილი**, ყადი 135
ფადლუნ იბნ აბუ ლ-ასვარი 66, 88,
89, 92

ფადლუნ IV 88

ფადლუნ V 103

ფალაქი 117

ფალმერაიერი ი. 191

ფარიბურზი 28

ალ-ფარიკი, იბნ ალ-აზრაკ 6, 34,
40-42, 47, 49, 51-54, 62, 67-69,
71, 78, 80, 81, 91, 97-98, 103-106,
108-109, 113-114, 117, 127-128,
235-244, 293

ფარსადან გორგიჯანიძე 4, 151, 161,
289

ფარცვანია თ. 189, 300

ფახრ ად-დინ 'აბდ არ-რაჰმან იბნ
ტულან-იურეჟი 62, 94, 95

ფახრ ად-დინ ბაჰრამ-შაჰი 141, 145,
146, 157

ფახრ ად-დინ დავლათ-შაჰი 68, 72,
98, 106

ფახრ ად-დინ მაიმუნი 82

ფახრ ად-დინ ალ-ხილატი 247, 255

ფახრ ად-დინი, შადდადიანი 78, 97

ფაჰლავან იბნ ელდიგუზი 64, 72,
73, 103, 113, 117, 131, 132, 134

ფაჰლავანის ძე 194

ფერაძე გ. 136, 139

ფირუზ-აკაი 77, 97

ფორტე 136

ფრიდრიხ II ჰოჰენშტაუფენი 183-15,
188, 233

ფუთურიძე ვ. 236, 304

ჭავთარ ბარამის ძე 25

ჭათიბ ჩელეგი 153, 294

ჭაი-ჭაუს I, 145, 173

ჭაი-ყუბად I, 78, 149, 188, 189,
191-193, 195, 196-198

ჭაი-ხუსრაუ I 128, 158, 167

ჭაი-ხუსრაუ II 149, 197

ჭამალ ად-დინ ჭამიარი 196

ალ-ჭამილი, ალ-მალიქ 173, 175,
178-180, 188, 191, 194, 195

ჭარამ ად-დინი 76, 97

ჭაფესოღლუ ი. 11

ჭენ-თოდლი 31, 37, 39, 48, 52

ჭერ-ბულა 19

ალ-**ლაზი**, აბუ ლ-მუზაფფარ 67, 80

ლაფფარი, აჰმედ ყაზენი 6, 82,
140, 150, 156, 294

ლიას ად-დინი (დიმიტრი) 182

ლიას ად-დინ ჭაი-ხუსრაუ I. იხ.

ჭაი-ხუსრაუ I

ლუზ-ოღლუ, 28

ქარა არსლან იბნ და'უდი 65, 68
ყარა-სონყური 61, 62, 71, 88, 90-94,
206, 227

ყაუზნიშვილი ს. 151, 152

ყიზილ-არსლანი, ათაბაგი 81, 118

ყიზილ-არსლანი (ხიზილი, საბ' ალ-
აჰმარი), ამირა 34, 35, 45, 71,
80

ყილიჩ-არსლან I 20, 26, 34, 66,
71, 126

ყილიჩ-არსლან II 81, 126-128, 133,
134, 144, 145, 150, 181

ყორანაშვილი გ. 112, 304

შავთელი იოანე 4, 204, 205, 294

შავირ იბნ ფადლი 93

შაზი იბნ მარვანი 124

შიშმელაშვილი ი. 49, 148, 149,
152, 156, 304

შალვა ახალციხელი (თორელი) 161,
182, 190, 206, 210

შანშე მხარგრძელი 171

შარაფ ად-დინ უზდერე 189

შაჰ-ბანუვარი 72

შაჰან-შაჰი, ყილიჩ-არსლანის ძმა 127

შაჰან-შაჰი, შადდადიანი 109

შენგელია ნ. 7, 9, 11, 15, 87, 97,
120, 126, 134, 140, 141, 149, 150,
156, 159, 168, 192, 196, 197,
200, 201, 226, 304, 305

შირ-გირი 37, 52

შირკუპი 124

შიპაბ ად-დინ ას-სუპრავარდი 243
შიპაბ ად-დინ ლაზი 68, 172, 179,
180, 182, 194

შოშიაშვილი ნ. 195, 305

შუჭა' ად-დინ კუთლული 73, 160

ჩავლი, ალფ-არსლანის ამირა 79

ჩავლი-საკაო 26, 34

ჩავლი (ჯავლი, ჯოლი) ატ-ტუღრილი
56, 62, 94

ჩავლუღური 79

ჩიკინი კ. 95, 145, 305

ჩაღრი-შაპი (ჯახ'რ-შაპი) 96

ჩახრუხაძე 4, 203, 205, 294

ჩეჩელაშვილი კ. 97, 301

ჩიკაიძე ვ. 8

ჩინგიზ-ხანი 176

ჩორშალან-ნოინი 193, 196

ჩხატარაიშვილი ქ. 7-9, 15, 38, 44,
49, 59, 201, 252, 305

ჩხეიძე თ. 210, 305

ცვაგარეშვილი ე. 8

ცაშაური ე. 17

ციბულსკი ვ. 168

ცინცაძე ი. 96, 149, 156, 178 305

ცქიტიშვილი თ. 8, 305

ძავანი 24

ძაბუა ჯ. 8

წერეთელი გ. 42, 51, 239, 305

წერეთელი კ. 205, 305

ჭანტურია ა. 8

ჭილაძე თ. 134, 305

ხაზი (ლაზი), ამირა 39

ხანლარიანი ნ. 34

ხარაჩა, 76, 111

ხასს-ბექ ფალანგ-არი 62, 63, 95

ხაყანი 117

ხაჩატრიანი ა.ა. 75, 77, 79, 80, 82

ხიზილი იხ. ყიზილ-არსლანი, ამირა

ხუბტულტი (კუთლული) 94

ჯავახიშვილი ივ. 7, 11, 13, 14, 26,
33, 93, 89, 103-105, 112, 147,

149, 151, 156, 170, 173, 174, 182,
183, 216, 231, 233, 245, 247,
251, 254, 305

ჯალალ ად-დინი 78, 85, 149, 181,
182, 185-189, 190-195, 206,
208-211, 222, 223, 227, 237,
254, 255

ჯალალანი ი. 241

ჯამალ ად-დინ ალ-ისფაჰანი, 105

ჯანაშვილი მ. 89

ჯანაშია ლ. - ნ. 151, 302

ჯაფარიძე გ. 7, 29, 42, 49, 52,
87, 92, 105, 116, 133, 134, 139,
152, 170, 173, 179, 182, 185,
187, 190, 200, 210, 216, 241-243,
245, 247, 255, 305, 306

ჯახ'რ-შაპი იხ. ჩაღრი შაპი

ჯაჰან-შაპი, აბუ ლ-ფათჰ 189-191

ჯებენოინი 176-177

ჯეკსონი დ. 133

ჯეჯელავა ლ. 139, 306

ჯიქია ს. 112, 197, 306

ჯუანშერი 121, 205, 294

ჯუვეინი ნ. 189, 190, 206, 208, 210,
223, 255, 294

ჯუიუშ-ბეგი 31, 37, 46, 52, 53

ჭაზარ-დინარი 73, 74

პაკობიანი თ.ხ. 55, 56, 69, 74,
151-154, 306

პამდალლაჰ ყაზვინი ნ. 11, 17, 36,
62, 106, 114, 156, 290, 294, 295

პამდალოა 193

ალ-პაქიმ ბი-ამრ ალლაჰი 249

პაჯ ჰოსეინ ნახჩევანი 129

პაჯი მეჰდი ყული ყაჯარი 36, 295

პეიველი გ. 77

პილენბრანდი კ. 44, 50

პლდრი ალ-კარკ-ტვი (პლდრი კირკ-
ტული) 105

ალ-პუსაინი, საღრ ად-დინ ნ. 16,
27, 29, 30, 36, 37, 48, 54,
61-63, 68, 71, 78, 95-97, 99-102,
106-109, 200, 201, 203, 225,
226, 295

ალ-პუსაინი, მ.ბ. 246, 306

პუსაინ იბნ მუსა 76

პუსამ ად-დავლა ილ-თეჰინი (მუჰამად

იბნ დილმანი) 66, 67
ჰუსამ აღ-დავლა კურთი (ხურთი)
68, 92
ჰუსამ აღ-დინ ჰიდრი 189, 193
ჰუსეინოვი რ. 7, 10, 144, 145
ჰუტსმა მ. 93

Аббас, Квирикид, царь 261, 274
ал-Авхад (ал-малик ал-Авхад Наджм
ад-дин Аййуб), Аййубид 271
ал-'Адил, Аййубид, султан 270, 272
Адонц Н. 152, 307
ал-'Азими 264
Акуш 273
Альтамира (Р.Альтамира-и-Кревеа)
250, 251, 307
Альтман М.М. 93, 307
Анчабадзе Г.З. 25, 38, 105, 156, 307
Ашурбейли С. 28, 171, 307
ал-Ашраф (ал-малик ал-Ашраф Муса),
Аййубид 271-275

Бабаян Л.О. 115, 147, 159, 307
Балдуйн II, граф Эдессы 261
Баранов Х.К. 236, 307
Баркийарук, Сельджукид, султан 259,
260
Бартольд В.В. 77, 147, 223, 230, 246,
307
Бейлис В.М. 16, 27, 28, 236, 260, 307
Берадзе Г.Г. 209, 307
Бердзенишвили Н. 271
Билбасов В. 184, 308
Боголюбов А.Г. 240, 247, 308
Большаков О.Г. 224, 253, 308
Босворт К.Э. 46, 66, 199, 308
Буниятов З.М. 12, 28, 36, 60, 61, 63-
65, 73, 92, 93, 99, 101, 114, 117,
178, 181, 185, 186, 188, 192, 236,
308
Быков А.А. 245, 308

Вильчевский О.Л. 117, 308

Габашвили В.Н. 271
Габашвили М.В. 247, 308
Гийас ад-дин (Димитри) 273

გიორგი III, Баგრატიდ, царь 257, 265,
266
გიორგი ლაშა, Баგრატიდ, царь 270,
272, 273
Гиппиус А.И. 142, 155, 308
Гиргас В. 238, 242, 308
Гордлевский В.А. 126, 145, 152, 309
Грюнебаум Г.Э. 230, 309
Гусейнов Р.А. 10, 60, 63, 65, 144, 145,
203, 309
Гюзальян Л.Т. 83, 309

Давид, Квирикид, царь 261, 264
Давид IV Строитель 257-263, 266, 276-
279
Да'уд ибн Сукман 264
Демере I, Багрატიდ, царь 257, 264-
266, 278
Джавахишвили (Джавахов) И. 245,
259, 309
Джалагания Л.Н. 241, 309
Джалал ад-дин, хорезмешах 273, 274,
277, 279
Джапаридзе Г.И. 152, 241, 309
Джахан-шах, Сельджукид, эмир 274
Добошинский М.Р. 153, 309

Еремеев Д.Е. 126, 127, 309
Еремян С.Т. 75, 76, 84, 85, 96, 115,
153, 252, 265, 309
Ерицов А. 197, 309

Жаворонков П.И. 191, 309
Журавский А.В. 204, 205, 310

Заборов М.А. 175, 310
Закария Аспаанисдзе 266
Зеленый А.С. 83, 84, 155, 310

Ибн ал-Асир 115, 270, 273, 288
Ибн Биби 274
Ибн ал-Каланиси 260
Ибрагим Т.К. 224, 310
Ибрахим ибн Сукман ал-Кутби, эмир
264
Иванэ Абулетисдзе 264
Иване Мхარгдзели 271, 272
'Изз ад-дин Салтук, Салтукид, эмир

- Измаилова Т. 85, 310
 Иисус Христос 268, 277
 'Имад ад-дин ал-Исфакхани 264
- К**
 Какия П. 59, 250, 251, 310
 ал-Камил, Аййубид, султан 273, 274
 Капанадзе Д.Г. 241, 244, 310
 Карапетян А.В. 76, 310
 Кара-Сонкур, эмир 264
 Каэн К. 260
 Квирик, Квирикид, царь 261
 Кей-Кубад I, Сельджукид, султан 274, 275
 Кей-Хусрау, Сельджукид, султан 275
 Колюбакин А.М. 84, 153, 310
 Копалиани В. 259
 Корсун Н.Г. 76, 153, 310
 Кумча В.В. 230, 310
 Курти (Хусам ад-даула Курти), Ахдабид, эмир 265
 Кушев В.В. 224, 310
 Кызыл-Арслан, эмир 261
- Л**
 Литаурин Г.Г. 230, 250, 310
 Ломинадзе Б. 278
 Лордкипанидзе М.Д. 9, 52, 75, 103, 119, 149, 156, 236, 251, 252, 259, 310
 Лупандин Д.М. 153, 310
- М**
 Малик-шах, Сельджукид, султан 259
 Манандян А.Г. 88, 195, 310
 Маргарян А.Г. 86, 93, 114, 310, 311
 Маркарян С.А. 237, 246, 311
 Марр Н. 216, 311
 Массэ А. 217, 218, 224, 311
 Матевосян Р.И. 32, 35, 261, 311
 Махмуд ибн Мухаммад, Сельджукид, султан 86, 261, 262, 264
 Метревели Р. 259
 Мец А. 248, 249, 311
 Минорский В. 28, 260, 311
 Михайлова И.Б. 46, 101, 311
 Мкртумян Г.Г. 33, 311
 Мугис ад-дин Тогрул-шах, Сельджукид, эмир 270, 271, 273
 Муравьев-Карский Р. 76, 311
 Мурадян П.М. 132, 311
- Мусаев Х.И. 149, 152, 1966 311
 Мухелишвили Д. Л. 89, 311
 Мухаммад, хорезм-шах 274
 Мухаммад ибн Малик-шах, Сельджукид, султан 259, 260, 261
 Мухаммад ибн Махмуд, Сельджукид, султан, 265
 Мухаммад ал-Хамави 265, 291
 Мхитар Гош 264
 Мюнадджим-баши А. 270, 289
- Н**
 Наджм ад-дин Иль-Гази 262
 Натрошвили Т.Г. 268
 Нур ад-дин Махмуд б.Зенги 266, 267
- О**
 Орбели И. 168, 171, 193, 311
 Ореус И.Б. 76, 311
- П**
 Пахомов Е. 241, 244, 246, 311
 Петрушевский И.П. 11, 147, 198, 204, 207, 218, 224, 235, 237, 240, 247, 249, 311
 Пиотровский М.Б. 204, 206, 209, 210, 217, 219, 311, 312
 Попов А. 138, 313
 Пржевальский М. 154, 313
- Р**
 Рукн ад-дин Сулайман-шах, Сельджукид, султан 50, 268-270, 277
 Русудан, Багратид, царица 273-275
- С**
 Сагадеев А.С. 224, 310
 Салах ад-дин, Аййубид, султан 267-269, 271, 277
 Санджар, Сельджукид, султан 261, 262, 264, 266
 Семенова Л.А. 172, 203, 312
 Симский М. 139, 312
 Сибат Спарпет 270
 Степаненко В.П. 126, 312
 Степнадзе Дж. 111, 312
 Сукман II, шах-армен 265, 268
 Сюкияйнен Л.Р. 217, 240, 312
- Т**
 Такашвили Е. 90, 312
 Тамар, Багратид, царица 257, 266, 268, 276, 279
 Тамар (Гюрджи-хатун), дочь царицы Русудан 275

- Тамта (Курджийа), дочь Иванэ Мхарг-
рдзели 271, 272
- Тер-Гевондян А.Н. 115, 154, 159, 312
- Термен Р.И. 153, 309
- Тогрул ибн Мухаммад 261, 264
- Тодуа М. 268
- Томачкевич 143, 312
- Топурия П.А. 64, 312
- Туган-Арслан, Ахдабид, эмир 265
- Туманский А.Г. 153, 155, 312
- Узбек, Элдигузид, атабек 273
- Уотт У. М. 59, 204, 205, 227, 250, 251, 259, 312
- ал-Фарики 268
- Фахр ад-дин Бахрам-шах, Мангуджакид,
эмир 270
- Халидов А.Б. 238, 312
- Хамдаллах Казвини 260
- Хачатрян А.А. 75-77, 79-83, 97, 121, 154, 312
- Хелмицкий П. 76, 312
- ал-Хусайни 265
- Цагарейшвили Е. 114, 313
- Цагарели А. 136, 137, 313
- Цыбульский В.В. 168, 313
- Чайкин Л.И. 145, 313
- Чормуган, нойн 274
- Шакк А.Ф. 250, 313
- Шахан-шах, Сельджукид 268
- Шенгелия Н.Н. 274
- Шихаб ад-дин Гази, Аййубид 273
- Шукуров Р.М. 191, 309
- Элдигуз (Илдениз), Шамс ад-дин,
атабек 264
- Юзбашян Л.Н. 75, 79, 147, 154, 313
- Юнеси В.М. 268
- Аbel А. 224, 313, 316
- Addison S.T. 204, 220, 313
- Amedroz H. 236, 313
- Anawati G.C. 206, 219, 313
- Al-Ashraf 282
- Ashtor E. 118, 313
- Bala M. 63, 87, 313
- Baldwin M.W. 230, 313
- Barthold W. 77, 313
- Bergmann E. 79, 81, 313
- Björkman W. 224, 313
- Bombaci A. 197, 313
- Bosworth C.E. 10, 11, 16-18, 21, 26,
36, 37, 46, 60-65, 67, 100, 313
- Boyle A. 190, 191, 313
- Brand Ch.M. 135, 136, 138, 250, 313
- Brosset M. 45, 81, 86, 91, 93, 94, 102,
103, 118, 151, 174, 193, 197, 210,
216, 314
- Bryer A.A. 83, 314
- Buhl F. 210, 314
- Cahen C. 10, 21, 28, 34, 35, 42, 47,
65-67, 71, 80, 86, 118, 123, 126-128,
132, 142, 144, 145, 191, 196, 224,
225, 248, 314, 316
- Canard M. 209, 229-231, 234, 314
- Cardahl C. 248, 314
- Carra de Vaux B. 209, 314
- Cleve van, Th.C. 175, 185, 314
- Daniel N. 251, 314
- David IV the Builder 280, 281, 283
- Demetre I 280, 281, 283
- Der Nersessian S. 153, 156, 314
- Donovan T. 176, 314
- Dowsett C.J. 64, 96, 314
- Dozy R. 236, 237, 315
- Ehrenkreutz A.S. 123, 132, 315
- Ensslin W. 230, 315
- Fallmerayer I. 191, 315
- Fink H.S. 26, 315
- Forbes R. J. 152, 315
- Gabrieli F. 21, 315
- Gardet L. 219, 311, 316
- Giorgi III 280, 281
- Giorgi Lasha 282
- Gibb H. 19, 123, 315
- Gottschalk H.L. 123, 195, 198, 31
- Grousset R. 175, 314

- Hartner W.** 168, 315
Hasan H. 67, 315
Hein H.-A. 139, 315
Heywood W. 77, 313
Hillenbrand C. 42-44, 47, 50, 65, 86, 315
Holt P.M. 21, 315
Horovitz J. 204, 315
Hourani A. 204, 315
Hubschmann H. 153, 315
Humphreys R.S. 66, 125, 146, 172, 173, 175, 188, 192, 315
- Ivane Mkhargrdzeli** 281
- Jackson E. P.** 123, 132, 133, 316
Jalal al-Din, khwarzm-Shah 282, 283
- Kazimirski A.** 238, 315
Khadduri M. 224, 315
Kirzioglu M.F. 75, 97, 140, 149, 154, 315
Köymen M. 116, 315
Koumjian D. 81, 316
Kramers J.H. 253, 316
- Lambton A.K.** 225, 237, 316
La Monte J. 234, 316
Lane E.W. 238, 316
Launois A. 79, 81, 316
Lewis B. 21, 67, 68, 73, 170, 199, 224, 316
Luther K.A. 60, 64, 316
Lyons M.C. 123, 132, 133, 316
- Macdonald D.B.** 219, 224, 316
Madelung W. 218, 316
Makdisi G. 46, 316
Mason H. 100, 316
Minorsky V. 28, 34, 35, 42, 51, 54, 63, 68, 75, 78, 81, 88, 98, 104, 105, 108, 111, 113, 114, 124, 236, 241, 316
- Najm al-Din II-Ghazi** 280
- Ozbeğ** 282
- Peradze G.** 136, 138, 139, 176, 316
Pitcher D.E. 144, 317
Prawer J. 250, 317
- Ramsay W.** 143, 144, 317
Richard J. 179, 184, 317
Rukn al-Din Sulaiman-Shah 281, 282
Runciman S. 18, 19, 21, 26, 31, 136, 138, 175, 176, 229, 317
Rusudan 282
- Salah al-Din** 281
Sanaullah F. 82, 317
Savvides A.G. 128, 142-144, 148, 191, 317
Schacht J. 217, 240, 317
Sevim A. 67, 69, 79, 128, 317
Sivan F. 135, 230, 317
Southern R.W. 205, 317
Steingass F. 237, 238, 317
Stevenson W.B. 20, 317
Strange G.Le 42, 317
Sumer F. 43, 69, 72, 79, 80, 82, 118, 119
Sussheim K. 43, 317
Sweetman J.W. 205, 207, 214, 219, 220, 317
- Taeschner E.** 126, 127, 144, 317, 318
Ter-Gevondyan A. 154, 318
Toghriil b. Muhammad 280
Toumanoff C. 96, 148, 318
Tritton A.S. 238, 248, 249, 254, 318
Turan O. 66, 67, 69, 79, 118, 126, 140, 149, 154, 318
Tyan E. 224, 240, 247, 318
- Vasilliev A.A.** 157, 318
Vryonis S. 117, 126, 127, 152, 204, 214, 253, 254, 318
- Watt W. M.** 21, 318
Weir Th. 240, 318
Welh A.T. 218, 318
Wensinck A.J. 204, 318
Winfield D. 83, 318
Wolfson A. 206, 207, 218-221, 318
- Yücel Y.** 67, 69, 79, 128, 317
- Zambaur E.** 67, 318
Ziada M.M. 136, 318

ბ. პეოგრაფიული სახელები

ტბასიანთა სახალიფო 3, 125, 218
 აბელიანქი 74, 76 იხ. აგრეთვე
 მჯნერტი
 აბელიანქის გავარი 153
 აბხაზ (აფხაზეთი, საქართველო) 11
 აბპარი 37, 52
 აგარანი 32, 33, 37
 ადარბადაგანი 194
 ავა 37
 ავია დე ტორესი 250
 ავნიქი 154, 155 იხ. აგრეთვე უნიქი,
 ჯივან-ყალა
 აზერბაიჯანი 10, 11, 15, 16, 22, 24,
 52, 53, 61, 62, 64, 69, 70, 72,
 73, 78, 81, 84, 95, 100, 101,
 113, 118, 121, 131, 133, 159, 163,
 177, 178, 185-188, 193-195, 198,
 222, 249. — ირანის 17
 აზია 143 — ცენტრალური 84
 'აინტაბი 118
 აიუბიანთა სახელმწიფო (იმპერია,
 სასულტნო) 3-5, 71, 122, 123,
 125, 128, 129, 133, 135, 139,
 140, 164, 171, 175, 176, 179, 180
 აკ-სარაი (არხელაისი) 128, 129, 144
 აკ-შაპრი (ახალქალაქი) 113, 114
 ალავერდი 55
 ალაზანი 9, 25, 110
 'ალაი'ა, ალანია 144, 196
 ალაშკერტის დაბლობი 155
 ალბანეთი 32, 33 — სომხეთის 56
 ალბისთანი 82, 127, 128, 144, 150
 ალექსანდრია 175, 243
 ალმოჰადთა ქვეყანა 133
 ალონი 39
 ამასტრია 157
 ამიდი 42, 166, 188, 195, 197, 198
 ამიერკავკასია 3, 4, 10, 28, 34,
 36, 38, 44-48, 53, 58, 60, 64,
 68, 85, 103, 109, 115, 116, 117,
 147, 148, 159, 176, 180, 234,
 236, — აღმოსავლეთი 4, 11
 26, 37, 59, 111 — დასავლეთი
 59 — სამხრეთი 87
 ანატოლია 10, 20, 21, 36, 79, 84,

145, 174, 192 — აღმოსავლეთ 126,
 129, 141 — ცენტრალური 12,
 ანატოლიის ზეგანი 126
 ანბერდი 121
 ანისი 10, 34, 36, 46, 47, 58, 75,
 78, 81, 85, 87-89, 97-99, 102-105,
 107-109, 112-114, 116, 147, 162,
 202, 232, 247, 254
 ანკარა (ანკურია), 127, 128, 143, 144
 ანტალია 145
 ანტიოქია 11, 13, 14, 18, 19, 20,
 22, 31, 42, 45
 არაბეთი 41, 210. — სამხრეთი 209
 არაბეთის ნკ. 125
 არაბული ქვეყნები 8
 არაგონი 250
 არაკლია 157
 არარატის შთა 10
 არდებილი 52, 64, 101
 არეზი (არაქსი, რა სი) 11, 31, 32,
 38, 41, 77, 84, 87, 91, 99, 102,
 103, 111, 114, 121, 122, 132, 140,
 152, 153, 159-161, 163, 164, 171,
 174, 177
 არეზის დაბლობი 132
 არზანი 42, 43, 45, 47, 66-68, 72,
 75, 78, 80, 81, 84, 87, 88, 92,
 98, 103, 104, 116, 120
 არზან რუმი 78, 80, 83, 154 იხ.
 აგრეთვე არზრუმი
 არზასის ციხე (მუშში) 73
 არზინჯანი 142, 145, 146, 156, 157.
 იხ. აგრეთვე ერზინჯა
 არზინჯანის მანგუჯაქიანთა საამირო
 83, 129, 149, 157, 189, 191, 193
 არზრუმი 47, 49, 67, 72-75, 79-82,
 84, 85, 97-99, 102-103, 105, 111,
 115, 116, 118-121, 129, 130, 142,
 143, 145, 146, 149, 150, 152,
 153-157, 159. იხ. აგრეთვე ერზ-
 რუმი, თეოდოსიუპოლი, კალი-კა-
 ლა, კარინი, კარნუ-ქალაქი
 არზრუმის ველი 82
 არზრუმის საამირო 4, 6, 76, 78,
 82, 84, 97, 110-111, 117, 120,

122, 157-158, 176, 189, 193, 197
 ართუქიანთა საამირო (საამიროები)
 4, 60, 65-66
 არმაზის ციხე 151
 არმინია 69 ობ. აგრეთვე სომხეთი
 არრანი 10, 11, 16, 17, 22, 24, 25,
 25, 27-30, 33, 37, 39-41, 48,
 49, 52, 57-62, 64, 67, 71, 84,
 85, 89, 90, 92, 94-97, 99-102,
 106, 116, 121, 131, 157, 177, 178,
 186, 193, 209, 249
 არუხლო 32
 არშარუნის (აშორნის, არშარუნია)
 45, 74, 76, 77, 92, 102, 110,
 132 ობ. აგრეთვე აშორნია,
 ერასხადორი
 არცე 80
 არკეში 50, 69, 74, 79, 86, 155,
 163, 165, 171, 194
 არქემის კარები (ხლათში) 168
 არჯანოცის მთა 55
 ასარდი 34
 არტანი 113
 ასბირანი 83
 ასირია 44
 ასმან ბირი 95
 ასუანი 125
 აფრიკა, ჩრდილოეთი 123, 133
 აღსტევის ხევი მდ. 55, 56
 აღჯა-ყალა 55
 აშნაკი სოფ. 107
 აქარა 120
 ახალქალაქი 113
 ახპატი (პალბატი) 34, 94
 ახურიანი მდ. 45, 76
 აჰდაბიანთა საამირო 4, 6, 60, 65,
 67, 109, 193
 აჰმადილიანთა საამირო 4
 ბაალბეჟი 166
 ბაგაუანი (ბაგრევანდის თემში) 171
 ბაგაუანი (შარვანში) 171
 ბაგრევანდი 163, 171
 ბაზუაის მთა 98
 ბაიბურთი (ბაიბერტი, ბაბირთი) 80,
 83, 84, 142, 148
 ბაილაკანი 96, 97, 100, 106
 ბალატი 43

ბალტიში 71
 ბამპული 34
 ბანა 110, 111
 ბარაკულტი 157, 174
 ბარდავი 32, 39, 40, 119, 195, 219
 ბარდუსის ციხე 76
 ალ-ბარია 195
 ბარკა 123
 ბარქრის ციხე 192
 ბასიანი 10, 31, 57, 73, 76, 77,
 83, 84, 110-112, 120, 121, 132,
 140-142, 146-149, 150-152, 154-158,
 189, 212. — ზემო 152-155, ზემო
 ბასიანის ვაკე 153. — ქვემო
 152-155, 157, ქვემო ბასიანის ვაკე
 155
 ბასიანი, ქალაქი (პასან ყალა, პასი-
 ნლერი) 152, 153
 ბაქო 171
 ბალდადი 9, 15, 17, 20, 27, 42,
 46, 48, 69, 99, 100, 185, 207,
 222, 243.
 ბაჰრის ოაზისი 125
 ბეზობდალი 98
 ბეირუთი 148
 ბელაქანი 32
 ბერდუჯი 32, 39
 ბერქრი 74, 194
 ბეშ-ქიოის პლატო 155
 ბეჯკირდი, ბეჯენ-გერდი (მჯნკერტი)
 154
 ბიერტი (ბეირუთი) 148
 ბიზანტია, ბიზანტიის იმპერია 3,
 9-11, 14, 17, 18, 20, 21, 74, 75,
 78, 79, 125, 137, 144, 145, 158,
 230, 231
 ბითლისი (ბიდლისი, ბალეში) 45, 47,
 66-68, 71-75, 87, 88, 92, 98,
 103, 108, 111, 116, 121, 173
 ბითენია 143, 144
 ბილად არ-რუმ (ბიზანტია) 126, 225
 ბილად ალ-ქურჯ (საქართველო) 133,
 225
 ბილად აშ-შარკია 125
 ბირიტი, ბიერტი (ციხე შარვანში)
 148
 ბოლ-ბერდი 151, 152
 ბოლი (ბოლონი) 151, 152.

ბოლოკერტი 151
ბოლრატავი 151
ბოლორტი 151
ბოლოსიტეი 151
ბოლოსტიკე 151
ბოლოსციხე 151
ბოლოტკე 150
ბონიფაციოს ციხე 136
ბოროტნი 174
ბოპტანი მდ. 105
ბ.რტა'ინი (არტაანი) 113
ბუევიპიანთა სახელმწიფო 9
ბურუჯირდი 15
ბულათა-ყური 57
ბუხა 152
ბღენი 174

ზაგი (გაგნი, გაგის ციხე) 39, 40, 55, 91, 106-107, 189
გაგის ველი 107
გავაზინი (ქავაზინი) 56
გალატია 143, 144
განგრა (ლანგრა, შანკირი) 127, 128, 143, 144, 147, 158, 294
განჩენქი (გაჩიანი) 94
განძაკი მდ. 11
განჯა (განძა, განძაკი, ჯანჯა) 11, 16, 27, 30, 37-41, 45, 47, 53, 54, 58, 61, 62, 64, 67, 70, 88, 92-97, 100-101, 106, 107, 109, 110, 193, 195, 214, 217, 222, 227
გარდაბანი 32
გარდაბანი (შხარე) 56
გარშიანი (კარშიანი) 47, 103, 118
გარნისი 68, 92, 105, 187, 189
გელათი 93
გელაქუნი, გელაქუნის შხარე 107, 113, 118 იხ. აგრეთვე გელაძი
გელაქუნის ტბა 32, 84, 190
გერგერი (გარგარი) 108
გერმანია 183
გელაძი 93 იხ. გელაქუნი
გილანი 37
გორჯესთანი (საქართველო) 11, 36
გუგარტი 56
გულისტანი 53
გურმი 98
გურჯი ბოღაზი. (საქართველოს, ქა-

როლის ყელი) 83, 142, 197
გურჯისტანის ვილაიეთი 147

ღამევანი 36
ღამასკო (დიმუშკი) 19, 20, 24, 27, 31, 41, 42, 47, 67, 124, 143, 146, 147, 165, 175, 179, 188, 193-195
ღამიეტა 175, 176, 178
ღანისი 31, 67
ღანიშმენდიანთა საამირო 126
ღარა 166
ღარუბანი 53, 66, 117, 180, 185
ღებედა მდ. 94
ღევე ბონუს ქედი 83, 153
ღეილამი 37
ღელი ბაბა 155
ღენი 34, 35, 36, 47, 58, 67, 68, 77, 78, 80, 84, 85, 87, 88, 105-109, 113-116, 156, 159, 161, 162, 182, 202, 247
ღიარბაგი 103 იხ.ღიარ-ბაქრი
ღიარ-ბაქრი 4, 16, 17, 26, 33-35, 40, 42, 43, 45, 48, 49, 60, 65, 66, 68-71, 73, 74, 84-86, 98, 118, 124, 125, 141, 146, 194, 195
ღიარ-მუდარი 11, 42, 98, 103, 118, 125, 141
ღიარ-რაბი'ა, 11, 42, 98
ღიდგორი 39, 40, 42, 44, 49, 50-52, 54, 66, 67, 86-87, 202
ღიდ სელჩუკთა სახელმწიფო (სასულტნი) 3, 4, 12-17, 20, 22-26, 34, 36, 42, 58, 60, 84, 118, 199, 237
ღივრიგი 145
ღილომი (ღილუამი) 24
ღმანისი 9, 32, 40, 41, 49, 55, 89, 107, 113, 201, 202, 208, 243, 244
ღოკია იხ. ტოკატი
ღორილეუმი 18, 20, იხ. აგრეთვე ესკიშეპირი
ღოლოდაფი 74
ღუმლუ დაღის ქედი 83

ქგეოსის ზღვა 126

ეგვიპტე 20-22, 66, 124, 173-175,
 178-181, 185, 187, 216
 ედესა (ურბა, რუბა), 6, 18, 27, 30,
 31, 51 იხ. აგრეთვე რუბა
 ედესის საგრაფო 26, 30
 ევროპა 20, 134, 184, 229, 231
 ევფრატი მდ. 18, 125, 129, 147, 165
 ეკლესია-მონასტრები
 — წმ. ანას 137
 — წმ. არაქელის 85
 — აღდგომის 137
 — გოლგოთას 133
 — წმ. თეკლეს 139
 — იაკობ მოციქულის 139
 — იოანე ღვთისმეტყველის 139
 — მუწუბის 85
 — წმ.ნიკოლოზის 139
 — სკრბ ხაჩის 91, 107
 — უფლის ან წმ. საფლავის
 139, 175
 — ჯვრის 138
 ეკლესია 56
 ელდიგუზიანთა საათაბაგო 4, 60,
 65, 109, 114, 121, 159, 185, 186
 ელისენის ზეგანი 30
 ერაზგაეორსი 147
 ერასხადორი 45, 74, 76, 111, 116
 იხ. აგრეთვე არშარუნქი, აშო-
 რნია
 ერაყი 16, 21, 26, 36, 37, 42, 46,
 48, 60, 61, 63, 100, 107, 116,
 124, 125, 199, 207, 218, 226,
 227, 244, 245
 ერაყის სელჩუკთა სასულტნო 4, 11,
 48, 53, 60-62, 85, 90, 96, 99-101
 ერეგლი (პერაკლია კუბისტრა) 128
 ერზერუმი 78 იხ. არზრუმი
 ერზინკა 115 იხ. არზინჯანი
 ერწო 40
 ერწუხი 24-26, 28
 ესკიმეპირი (დორილეუმი) 128, 145
 ესპანეთი 59, 133, 250-252
 ჰალაშკერტი 163, 171, 194
 ვანანდი 74-77, 102, 111, 116, 122
 ვანი ქ. 163, 164, 174
 ვანის ტბა 65, 66, 71

ვანის ტბის რეგიონი (სანაპიროები)
 30, 69, 70, 74, 86, 87, 111,
 126, 132, 134, 140, 141, 147, 156,
 159, 160, 163, 164, 166, 171, 188,
 189, 194, 198
 ვარდიანი 32
 ვასპურაკანი 74
 ვასტანი 67, 73, 111
 ვაშლოვანი 110, 120
 ვრაც-დაშტი 94

ზარეჰეენი 74, 76
 ზარიშატი 74, 76
 ზაქათალა 30
 ზედაზნის ციხე 24
 ზენგიანთა საათაბაგო(სამფლობელო-
 ები) 124, 125
 ზენჯანი 37, 52
 ზერნა 31

ოაერი 66, 128
 თაერიზი (თაერევი) 52, 53, 69, 129,
 142, 155, 177, 194, 22
 თალინი სოფ. 107
 თარსი 145
 თაუზ-ჩაი მდ. (ეკლესია) 56, 89
 თბილისი (ტფილისი) 9, 10, 30, 38,
 40, 41, 44, 46, 49-53, 80, 85-86,
 118, 132, 182, 189, 190, 201,
 202, 211, 214, 227, 228, 234,
 237, 238, 242-244, 247, 248,
 252, 254-255
 თბილისის საამირო 200
 თეთრი ციხე 113
 თეოდოსიუპოლი 78, 79, 147, 151,
 152 იხ. აგრეთვე არზრუმი,
 კარინი
 თეოდოსიუპოლის თემა 75
 თერჯანი (დერჯანი) 83
 თეფსი-მინარე 80
 ათ-თინი 159
 თორთუმი 197
 თრიალეთი 49, 57, 113
 თურქეთი 143, 152, 153

ოაგანი სოფ. 154
 იასი-ჩიმენი 78, 111, 149, 190, 191,
 193

იაფა 124, 138
 იბერია 44, 48
 იერუსალიმი 13, 14, 19, 22, 23, 45,
 125, 133-135, 137-139, 169, 170,
 175, 176, 182
 იერუსალიმის სამეფო 19, 124, 250
 ივერიის თემა 75, 79
 ილხანთა ირანი, ილხანთა სახელმწი-
 ფო 11, 198, 237
 ინგლისი 135, 136
 ინდოეთი 186
 იორი 9, 24, 25, 202
 ირაკლია 20
 ირანი 21, 24, 26, 84, 90, 91, 133,
 147, 159, 176, 185, 189, 218. —
 აღმოსავლეთი 36 — დასავლეთი
 36, 186 — ჩრდილოეთი 10 —
 ჩრდილო-დასავლეთი 17,
 ირბილი 166, 167, 179, 188
 ირვინი 71
 ირისის დაბლობი 127
 ისაერია 143, 144
 ისბაჭირდი (ისფაირდი) 105
 ისპირი 83
 ისფაპანი 11, 15, 16, 27, 36 129,
 186, 194, 228
 იუნუსის უღელტეხილი (დარბანდ
 ი-იუნუს) 196
 იჯევანი 55
ტ
 ტაბალა 202
 ტაენი (კაიანი) 55, 56
 ტავკასია, 133, 154
 ტაირო 21, 178, 194, 243
 ტაოსერი (კესარია) 128, 129
 ტაიწონი 55, 56
 ტალატაიუდი 251
 ტალი-კალა 78 იხ. აგრეთვე არზრუმში
 ტალმახი 110
 ტალონერო 143, 144
 ტაბადოკია (კაბადუკია) 18, 143, 144
 ტარაკურტი 155
 ტარგა-ბაზარის ქედი 83
 ტარი 75, 132 იხ. აგრეთვე ყარსი
 ტარინი 78, 115, 119, 121, 141, 147
 ტარშირ ფორაქი 76. იხ. კარნიფორა
 ტარნიფორა 57, 74-77, 118, 120, 121,
 132, 161

კარნუ-ქალაქი 78, 118, 143, 150 იხ.
 არზრუმში
 კარული 122 იხ. კეჩრორი
 კასპიის ზღვის სანაპიროები 177
 კასტამუნუ 128
 კასტილია 250
 კალ ზევენი 74, 76, 102, 111, 162,
 163
 კახეთი 24, 25, 40, 201, 226
 კახეთ-პერეთი 24, 25
 კახი 30
 კაბთა 192
 კერასუნდი 157
 კეჩრორი 74, 76, 77, 111, 122, 142
 კეიპროსი 136
 კილიკია 144.
 კილიკიის სამეფო, კილიკიის სომხეთი
 118, 143
 კიტორა 157
 კლარჯეთი 114, 118, 120
 კოიუნჰისარი 128
 კოლა 57, 76, 112
 კოლბის ხევი 55
 კოლთი 111
 კოლონია 144
 კონია 20, 128, 129, 243
 კონსტანტინოპოლი 17, 20, 127, 128,
 133, 250
 კორსიკა 136
 კუმისი 36
 კუნაკი 78
 კურტაპია 128
ლ
 ლაზია 157
 ლაპორი 48
 ლევანტი 21, 159, 176
 ლიბიის უდაბნო 125
 ლიკონია 128
 ლიმონი 157
 ლორე 31-33, 45, 55, 56, 107, 108,
 113, 200, 208
 ალ-შა'დინი 71
მ
 მავსილი 11, 16, 17, 26, 27, 31,
 34, 37, 69—72, 99, 105, 124, 131,
 133, 134, 146, 166, 167, 179
 მაზანდერანი 36
 მაიაფარიკინი 26, 34, 42, 43, 51,

65, 67-69, 71, 73, 124, 128, 131, 134, 146, 161, 164, 172, 179, 193, 194

მალატია (მელიტენე) 47, 103, 127, 128, 129, 143, 145, 146, 149

მამა-ხათუნი სოფ. 83

მამა-ხათუნის აკლდამა 83

მამრივანი (მამირვანი, ნარიშანი, ნაშირვანი) 192

მანასგომნი 55 იხ. აგრეთვე მანიცგომი

მანასკერტი 10, 18, 66, 73-75, 79, 104, 125, 145, 159, 164, 171, 174, 192, 223

მანბიჯი 65, 174

მანგლისი 49

მანიცგომი 55

მაქნაკერტი 157 იხ. მჯნკერტი

მარაბდა 32

მარანდი 69

მარალა 52, 67, 70, 72, 101, 103, 106, 186, 187

მარაში 18

მარდინი 26, 31, 37, 42, 43, 49, 65, 68, 70-72, 103, 104, 160, 188

მარნეული 32

მაროკო 133

მარტყოფი 40

მაქუ 69

მაშავერა მდ. 32

მაწნაბერდი 33, 56, 57, 90, 111

მახლობელი აღმოსავლეთი 3, 4, 5, 10, 13, 15, 21, 26, 41, 52, 115, 118, 124, 126, 128, 149, 156, 168, 174, 175, 185, 194, 199, 229, 233, 234, 251

მახლობელი და შუა აღმოსავლეთი 9, 84, 179, 198, 203

მაჰკანაბერდი 55, 56

მედინა 17, 246

მეფს გეილი მდ. 74

მერგაშენი 155

მერენი 107

მერზივანი 20

მესობოტამია 143, 146, 147, 166 —
ჩრდილოეთი 4, 11, 17, 18, 22, 26, 30, 31, 34, 37, 42, 43, 71, 81, 84, 120, 124, 125, 128, 129,

131, 140, 141, 165, 167, 172, 173, 195, 197

მეჭა 17, 246

მირიოკეფალი 3, 127

მტკვარი მდ. 3, 11, 24, 32, 38, 39, 41, 56, 89, 110, 111, 202, 244

ალ-მუვაზზარი 125

მურცი მდ. (პასანყალა-ჩაი) 153

მულანი 177, 195

მუში 163, 174

მცირე აზია 10, 17, 18, 117, 126-127, 143, 144, 148

მცხეთა 40

მჯნკერტი 74, 76, 79, 81, 83, 153-155, 156

ნაბულუსი 82

ნახიდური 32

ნახჭევანი 64, 99, 107, 113

ნეოკესარია (ნიკსარი) 127, 128

ნიგდე 128

ნიკეა 18, 20

ნიკეის იმპერია 144, 158

ნიკოფსია 117

ნილოსი მდ. 175

ნილოსის დაბლობი 176

ნისიბინი 43, 166

ნიხაზი 197

ნორბერდი 55, 56, 90, 94

ოლთისი (ოლთისნი) 57, 74, 75, 77, 82, 102, 110, 111, 121, 191, 192, 201, იხ. აგრეთვე ულთა, უხტიკი

ოლთისის წყალი მდ. 192

ოროტნი 174

ოსმალეთის იმპერია 142

ოშკი 110, 121

ოქსუზლუ სოფ. 56

პალაკაციოს (ჩილდირის) ტბა 113

პალანთექან დალი, ქელი 83, 152, 153

პალესტინა 11, 14, 17-22, 42, 44, 124, 136-139, 174, 175, 229, 251

პამფილია 128

პაფლაღონია (ფეზლაღონი) 143, 144, 147, 157, 158

პასინღერი იხ. ქ.პასიანი
პონტო 129, 157

რამლა 136, 138

რანი 107

რა'ს ალ-ა'ინი 43, 166

რეი, 10, 15-17, 36, 60, 64, 90, 91

რომი, რომის იმპერია 126, 147, 230

რულდრაივარი 16

რუმი, რუმის (მცირე აზიის სელჩუ-
კთა) სასულტნო 3, 4, 11, 22,
34, 66, 78, 81, 122, 124-129,
133, 134, 137, 140, 142-143,
145, 146, 149, 150, 158, 174,
185, 187, 188, 190-193, 195,
197, 198

რუსეთი 152

რუსთავი 9, 30, 49, 200, 201, 231

რუპა (ედესა) 125, 146, 172, 173

საბას სამეფო 209

საგარეჯო 40

საგურამო 40

საეა 36, 37

სალამია 195

სალიპიას უბანი (დამასკოში) 243

სამარყანდი 176

სამსუნი (სამისონი) 142, 157, 158

სამშვილდე 9, 27, 30, 32, 49, 201,
231

სანანინი (სანაპინი) 34, 35, 94

სარუჯი 31

სასუნნი 71, 74

საქართველო, საქართველოს სამეფო

4-15, 17, 21, 22, 24-26, 30, 31,

37-39, 2, 44-47, 49, 50, 51,

53-55, 57-60, 62, 65-67, 72, 74,

77, 84-90, 94, 97-100, 102, 103,

106, 108-125, 128-135, 139,

140-142, 145-147, 150, 154,

156-161, 164-167, 169-182, 185-190,

193-200, 209, 211, 222, 223, 225,

227-229, 234, 235, 237, 241,

242, 245, 247-249, 251-255 —

აღმოსავლეთი 9 — დასავლეთი

9 — სამხრეთი 192

საქართველოს (ქართლის) ყელი —
იხ. გურჯი ბოლახი

სევანის ტბა 55

სევასტია იხ. სივასი

სემნანი 37

სეფიდ რუდი მდ. 16, 72, 103

სივასი (სევასტია) 20, 127-129, 149,
191, 196

სინოპი 157

სინჯარი 146, 166, 167

სირია 15, 17, 19—22, 30, 31, 36,

44, 48, 66, 67, 72, 84, 98,

103, 105, 116, 123, 124, 127, 137,

166, 172, 185, 187, 191, 216 —

ჩრდილოეთი 18, 19, 44, 65, 124,

146, 173, 174 — ცენტრ. 139,

174 — საზღვაო სანაპირო 44

სირია-პალესტინა 22, 23

სისხლის მუცელი 121 იხ. კარნიფორა

სიცილია 183, 250

სომხეთი 4, 5, 10, 17, 35, 37, 44,

45, 56, 68, 69, 71, 72, 77, 84,

85, 111, 147, 192, 202, 252 —

დიდი 148. — სამხრეთი 115 —

ჩრდილოეთი 36, 58, 59, 66, 71,

87, 89, 91, 92, 101, 105, 109,

112, 114-116, 121, 132, 140, 145,

147, 157, 159, 252

სომხითი 27, 33, 38, 41, 47, 55,

118, 157 — დიდი 143, 147

სოლანგულის მთა 155

სოხუმი 128

სპარსეთი 34, 38, 57, 91, 95, 114,
180

სპარსეთის ერაყი (ჯიბალი) 176

სპერი 83, 110, 112, 152, 197

სტამბოლი 80

სუვაიდა 125, 166

სუმისატა (სამოსატა) 31, 125, 146

სურბმარი 77 იხ. სურმარი

სურმალუ 77 იხ. სურმარი

სურმანი 78 იხ. სურმარი

სურმარი (სურბმარი, შშ. მარი) 77,

78, 103, 109, 111, 162, 163, 171,

174, 182, 189, 193, 198, 247

სურმარის საამირო 4, 74, 77

სურმელი 75, იხ. სურმარი

სხალთა მდ. 120

ტაბარისტანი 4, 17

ტავანცი სოფ. 155
 ტაეუში 55-57, 90, 94
 ტალიკანი 37
 ტალინჯაქარი 55 იხ. ხალინჯაქარი
 ტანზა 34
 ტაო 76, 77, 110, 112, 116, 120,
 121, 152, 192, 193
 ტაოსკარი 110, 120
 ტარონი 74, 169
 ტაშირი 32, 55, 102
 ტაშირ-ძორაგეტი 32, 33, 35, 56,
 57, 59, 115
 ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო 35, 55
 ტერუნაკანი (ტერუნაკალი) 55, 56, 90
 ტიგროსი 42
 ტიროსი 124, 138
 ტოკატი (დოკია) 127-129
 ტრანსიორდანია 174
 ტრაპიზონი 10, 65, 83, 84, 142,
 157, 191
 ტრაპიზონის იმპერია 83, 157, 158
 ტრიპოლი 118, 123
 ტრიპოლის საგრაფო 19
 ტულედა 250
 ტუი-სუ მდ. 152
 ტურუბერანი 74
 ტულათი 83

უზუნ-აჰმედის სიმაღლეები 152
 ულთა (ოლთისი) 191, 192
 ულიდერეს ხეობა 154
 ულუბორლუ (სოზოპოლისი) 128
 უნიქი (აგნიქი) 84, 154, 155
 უტიქი 33, 56
 უხტიქი (ოლთისი) 57, 82

ფანასკერტი 110, 121
 ფარანგიონი 152
 ფარაფირას ოაზისი 125
 ფარსი 15, 17, 36, 62, 71, 92
 ფიორენტინა 182
 ფრიგია 126
 ფუსერი 196

ჭაბა 201
 ქავაზინი (გავაზინი) 55-56
 ქალაძორი 31
 ქალდია 83

ქარაჯი 15
 ქართლი 12, 13, 24, 139, 171 —
 ქვემო 27, 32, 33, 55, 56
 ქემაპი 145
 ქოსე-დალი 149
 ქოფრი-ქოი 153, 155
 ქრქრის ციხე 108

ღაზნევიანთა სახელმწიფო 9
 ლანუხი 31, 32

ქაზვინი 37
 ყარა-დერბენდის გასასვლელი 155
 ყარა-ყალა 78
 ყარსი 10, 49, 58, 74-80, 85, 97,
 98, 10 102, 103, 111, 113, 115-118,
 121, 122, 142, 147, 150, 152, 155,
 161-163, 202, 206, 254
 ყარსის სამირო 4, 6, 74, 77, 97
 ყარსის ციხე 193
 ყაღზიმანი 75
 ყუმი 101
 ყურაბები 120

შაბურანი 110, 111, 117
 შადლადიანთა სამირო 4
 შავი ზღვა 144
 შავი ზღვის სანაპირო 10, 18, 157,
 158
 შავშეთი 114, 118, 120, 231
 აშ-შამი (სირია) 98, 103
 შამირამეთი 96
 შამქორი 40, 55, 95, 120
 შამშადინი 56
 შარვანი 10, 12, 31, 38, 52, 58,
 59, 110, 117, 148, 171, 180, 202,
 209
 შაპ-არმენთა სახელმწიფო 4, 6, 69,
 71, 73, 74, 90, 111, 120, 121
 125, 131, 133, 140, 158-161, 163,
 192
 შემახია 52, 53, 58, 208
 შირაკავანი 147
 შირაკი 85, 91, 102, 103, 113-115,
 121, 122, 147

ჩემიშ-ქეზეკი 192
 ჩობანის ხიდი (ჩობან ქოფროსუ)

153-155

ჩუქური 75

ცარაკარი 77

ცეზარეა 124

ძერნა 30

ძოროფლორი 55

წინწყარო 32

ჭანეთი 83, 152

ჭოროხი მდ. 152, 197

ხაბური 166

ხაბური მდ. 26

ხაღინჯაქარი (ტაღინჯაქარი) 56

ხაღფერდი 147 იხ. ხარპუტი

ხანძითი 65

ხარბეის ოაზისი 125

ხარპუტი (ხარბერდი, ხაღფერდი) 42,
43, 65, 66, 146, 147

ხასნექიარი სოფ. 154

ხაშში 40

ხაჩენი 94, 100

ხახუ 197

ხახული 110, 121, 197

ხერკი 74

ხვარაზში 64

ხიხანი 120

ხლათი 26, 27, 66, 68-74, 78, 81,
85, 86, 91, 105, 108, 111, 114,
115, 120, 124, 125, 128, 131, 133,
134, 139, 147, 159-168, 170, 172,
173, 177, 178, 182, 186-191,
193-195, 198, 208

ხლათის აუციბიანთა სამფლობელო
171, 172

ხმელთაშუა ზღვა 18

ხმელთაშუა ზღვის სანაპირო 19, 144,
196

ხოი 17, 34, 69, 79

ხოლთი 110, 111

ხორასანი 10, 16, 17, 36, 37, 38,
48, 60, 61, 63, 96, 116, 172,
176, 182, 207

ხოროსანი 153

ხორძიანა 74

ხოშპუტაიკი სოფ. 171

ხრაში მდ. 94

ხუზისტანი 17

ხუნანი 39, 89

ჯავახეთი 32, 57, 112, 200, 201

ალ-ჯაზირა (ჩრდილოეთ მესოპოტა-
მია) 11, 16, 17, 42, 43, 66, 103,
124, 125, 160, 164, 172, 174,
177, 188

ჯიბალი 17, 26, 36, 38, 61, 63, 64,
66, 92, 101, 176, 186

ჯივან-ყალა (აენიქი) 155

ჯურჯანი (საქართველო) 139

ჯურჯანი (კასპიისპირა შხარე) 139

ჰენუნეტი 74, 76

ჰენუნეტი გვარი 153, 154

ჰევქალა 24

ჰლაბი (ალაბი) 17, 19—21, 26, 41,
43-47, 50, 65, 118, 124, 143,
146, 173, 179, 216

ჰალისი მდ. 114

ჰამა 139, 166

ჰამადანი 16, 31, 53, 63, 64, 95,
96, 113

ჰანი 125

ალ-ჰარამაინი (შეჰა და შედინა) 17

ჰარიში 118

ჰარრანი 3, 125, 146, 160, 166, 167,
172, 173, 195

ჰასან-ყალა 152, 153, 155 იხ.
ქბასიანი

ჰატინი 124, 135, 149

ჰაპუ 192

ჰელესპონტი 158

ჰერეთი 25

ჰერაკლია კუბისტრა 143

ჰილოა 37, 46

ჰისნ-ქაიფა 42, 43, 65, 66, 68, 86,
166, 195, 198

ჰიჯაზი 103

ჰომსი 67, 166

Аббасидский халифат 257

Азербайджан 259, 260, 264, 265, 267,
270, 273

- Албания 262
 Анатолия 268 – Восточная 262, 269
 Ани 262, 264–266
 Антиохия 258, 259
 Аракс 267, 271, 274
 Арджиш 50, 159, 271
 Арзан 265
 Арзинджан 270, 275
 Арзинджанский эмират 274, 275
 Арзрум 265, 266, 269–272, 274, 275
 Арзрумский эмират 263, 265, 267,
 269–70, 272, 273, 275
 Армения 258, 263
 – Северная 115, 265, 266, 269
 Арран 259–266
- Байлакан** 264
 Бана 266
 Барда 262
 Басиани 269 — Нижний 270
 Басианская равнина 269, 270
 Ближний Восток 257, 258, 261, 263,
 266, 267, 270, 274, 275, 276, 278
 Ближний и Средний Восток 270
- Валашкерт** 271
 Ван, оз. 267, 270
 Вананд 265–267, 269, 271
 Византия 268, 275
- Ганджа** 260, 262, 264, 277
 Гарни 265
 Гелакун оз. 263
 Государство Аййубидов 257, 258, 267,
 268, 271, 272
 Государство атабеков (Элдигузидов)
 265
 Государство Великих Сельджуков
 257–259
 Государство ильханов 275
 Государство шах–арменов 263, 267,
 273, 275
 Грузинское царство, Грузия 257, 258,
 260–270, 271–279
- Дамаск** 275
 Дамиетта 273
 Двин 261, 264–266, 271
- ал–Джазира 273
 Дийар–Багр 258, 261–263, 267, 271
 Дийар–Мудар 267
 Дманиси 262, 264
- Египет** 267, 273
- Закавказье** 261–263, 266, 273, 274,
 276
- Иерусалим** 258, 259, 272
 Ирак 259–261
 Иракский султанат Сельджукидов
 258, 261, 262, 263, 264
 Иран 260, 267, 270, 271, – Западный
 259, 261
 Испания 267
- Йасы–Чимен** 274
- Кагызман** 271
 Карс 265–267, 270
 Карсский эмират 263, 265
 Картли 259
 Кахети 260
 Кечор 267, 269
 Константинополь 268
- Левант** 271
 Лори 261
- Маййафарикин** 271
 Малатия 268
 Малая Азия 270
 Мамриван 274
 Манаскерт 271
 Мардин 262
 Мацнаберд 264
 Мджнкерт 270
 Месопотамия 258 – Северная 260,
 261, 267, 268
 Мириокефал 257, 268
 Муган 274
- Нихах** 274
 Норберд 264
- Олтиси** 266, 274

Ошки 266

Палестина 268, 269

Панаскерти 266

Румский султанат 257, 258, 267-269,
272, 275

Рустави 261

Самшвилде 260

Самсун 269

Сельджукская держава 258, 259, 261,
263

Сивас 274

Сирия 261, 267 - Северная 262, 268,
270

Спери 275

Средняя Азия 263

Сурмари 271, 275

Сурмарийский эмират 263, 265, 273

Табриз 269

Тавуш 264

Тао 265, 266, 269

Тарон 272

Ташир-Дзорает, Ташир-Дзорает-
ское царство 261, 262, 264

Тбилиси 262, 276, 279

Токат 268

Тортум 274

Трапезунт 269, 274

Халеб 262

Харпут 270

Хаттин 268

Хах 274

Хахули 266, 274

Хлат 264, 267-269, 271-275

Хлатская область 271

Ширак 265, 266

Ширакаван 262

Чорох р. 274

Эдесса 261

Эдесское графство 260

Эмират Ахдабидов 263

Эмират Салтукидов 263

Эмираты Артукидов 263

Эрасхадзор 265

Эрети 26

Эрцухи 260

Ani 281

Araxes river 281

Armenia 280-282

Arran 280, 281

Arzinjan (Emirate of Arzinjan)

Asia Minor 282

Azərbayjan 281, 282

Basiani 281

Dvin 281

Egypt 282

Erzerum (Emirate of Erzerum) 281

Georgia (Kingdom of Georgia) 280-283

Iraq (Saljuq Sultanate of Iraq) 280

Khlat (Akhlāt) 281

Mjnkert 281

Near East 280, 282

Rum (Saljuq Sultanate of Rum) 281

Shirak 281

Shirvan 280

Tao 281

Tashir-Dzoraget 280

Tbilisi 280, 283

Transcaucasia 281, 282

Van, Lake 281

Vanand 281

Yasi-chimen 282

ა. ეთნოგრაფიული სახელები, საგვარეულოები

- სბასიანები 9, 60, 61, 63, 71, 100, 101, 124, 133, 205, 243-245, 250
აბხაზ, აბხაზები, აფხაზები 23, 28, 92, 106, 114, 116, 132, 189
აგარის ძენი 205, იხ. აგრეთვე არაბები
აიუბიანები 7, 66, 68, 72, 73, 78, 81, 111, 121, 124, 125, 128-131, 134-140, 146-148, 158, 160, 161, 163-167, 169, 170, 172-175, 179-180, 185-187, 189-191, 192, 193, 195, 234. — ხლათის 78, 139, 179, 182, 185, 188
არაბები 11, 27, 103, 126, 203, 205, 211, 215, 230
ართუკიანები 17, 26, 40, 42-45, 47-49, 60, 65-68, 71, 72, 75, 86, 103, 125, 128, 146, 160, 166, 188, 195, 203, 249
არშაკუნიანები 147
აჰლადიანები 34, 37, 43, 45, 58, 63, 67, 68, 71, 73, 75, 76, 87, 92, 105, 106, 109, 111, 120.
ბაგრატიონები 180, 181, 254
ბაგრატუნები 56
ბერძნები 18, 100, 137, 144, 228, 232, 253
ბივრიტელი, ბივრიტიანი 147, 148
ბიზანტიელები 42, 43, 65, 84, 136, 144
ბუვეიპიანები 199
ბურიდები 147
ბაბრას საგვარეულო 106, 83
გერმანელები 148
დანიშმენდიანები 10, 18, 20, 80, 81, 126
დილშაჩიანები 67, 75
ლოგერი 42
ქბრაელები 232, 236, 244, 250, 251
ვერობელები 17
ეზინკელი 143
ელდიგუზიანები 72, 85, 116, 120, 121, 132, 142, 159, 203
ზაქარიანები 115, 252 იხ. მხარგრძელები
ზენგიანები 65, 72, 124, 125, 128, 146
ოორელი 110
თურქები 9-11, 13, 14, 20, 26-28, 30, 32, 33, 36-40, 42, 45, 48, 53, 58, 62-64, 69, 74, 75, 77, 78, 84, 85, 87, 95, 102, 104, 106, 107, 110-112, 114, 115, 118, 142, 162, 166, 196, 199, 203, 223, 228, 232, 233, 253, 254 — ანატოლიის 18 — გარშიანელი 118 — შამელი 118
თურქმენები 10, 12, 19-23, 25, 26, 38, 40, 41, 42, 43, 45-47, 57, 58, 65, 66, 71, 74, 84, 87, 92, 96, 98, 103, 112, 118, 126, 127, 144, 187, 190, 203, 225 — ანატოლიის 26 — დიარ-ბაქრის 33-35, 45 — სირიის 118
თურქ-სელჩუკები, 3, 9, 11, 14-15, 20-22, 24, 29-30, 37, 39, 50, 55-59, 74, 78-79, 84, 116, 119, 121, 126 — არანის 92, 94 იხ. აგრეთვე სელჩუკები
ივა 188, 190
ილხანები 12
ტახელები (კახნი) 110
კვირიკიანები 32, 33, 35, 55-57, 94
კლარჯნი 110
კომნენები 117
ლათინები 137, 138, 175, 250
მაზიადელები 37, 46

მანგუჯაქიანები 10, 145, 157
მანუჩის შვილები 88, იხ. შადლადი-
ანები

მარეანიანები 11, 69
მესხები 16, 110, 161
მონღოლები 3, 118, 147, 149, 171,
175, 179, 180, 186-188, 193-198,
255

მხარგრძელები 115, 162, 252-254

ნორმანები 250

ობრელები 114, 117, 120

ოსები 49
ოსმალები 113, 154
ოლუზები 10, 144

რავადი 124

რუსები 152

სალთუკიანები 37, 75, 77-78, 81-83,
85, 89, 87, 103, 111, 112, 118-121,
129, 141, 145, 146, 149, 150, 155,
203

სელჩუკები 3, 9-12, 15, 19, 20,
23-31, 33, 35, 37-39, 41, 44,
46, 52, 53, 56-58, 62, 90, 97,
99, 124, 137, 141-145, 147, 148,
181, 191, 196, 197, 210, 225, 236
— არრანის 48, 52, 54, 56,
89, 91 — აღმოსავლეთის 124
— დასავლეთის 14, 20 —

ერაყის 37, 52, 53, 58, 65, 81,
86, 99 — მცირე აზიის, რუმის
3, 6, 17, 18, 20, 22, 26, 34,
66, 71, 81, 123, 125-127, 129,
141, 144, 146, 149, 154-157, 166,
167, 173, 185, 187, 190, 192,
193, 195, 196, 242 — სირიის
11, 18, 20, 220 — სპარსეთის
14 იხ. აგრეთვე თურქ-სელჩუკები

სელჩუკიანთა საგვარეულო, სელჩუ-
კიანები 18, 33, 41, 48, 63, 65,
159, 163 — არზრუმის 182 —
დიდი სელჩუკები 9, 18, 20, 30,
31, 34, 35, 42, 61, 84, 88, 89,
126

სკიოტები 35

სომხები 18, 33, 71, 85, 100, 114,
115, 144, 154, 170, 241, 249

სომხითარნი 110

სპარსელები 23, 33, 35, 80, 86,
89, 156, 207, 211, 223

სუქმანეთნი 91

ტაოელნი 110

უკაილიანები 11

უკები 143-145

ფატიმიანები 19, 20, 22, 42, 123,
249

ფრანგნი, ფრანკები 13, 14, 18-22,
45, 65, 116, 148, 178, 191

ქართველები 5, 10, 11, 27, 28, 38,
39, 41, 44, 45, 47-51, 53, 54,
57, 62, 68, 74, 77, 85-93, 95,
97, 103, 105-111, 113, 114, 116,
118, 120, 135-141, 150, 153-162,
165, 166, 169, 170, 175-179, 181,
182, 185, 187, 192, 194, 196,
206-209, 211, 212, 227-229, 231,
232, 241, 253, 255

ქურთები 11, 37, 53, 74, 118, 124,
147, 185

ალ-ქურჯ, ქურჯები (ქართველები) 28,
87, 92, 95, 244

ლუზები 64

ქარასუნდულოიანები 89, 90

ყივჩალები 38, 53, 62, 185, 190,
200

შადლადიანები 10, 37, 78, 80, 85,
87-89, 93, 102, 103, 109, 114,
116, 121

შავშნი 110

შამელები (სირიელები) 118, 143, 146
შარვან-შაჰები 28, 29, 96

შაჰ-არშენები 7, 65, 66, 68, 70-74,
76-78, 81-83, 85, 91, 92, 101,
102, 104, 106, 108, 111-114, 116,

- 120, 122, 124, 131, 132, 142, 145,
147, 157, 159, 160, 162-164, 164,
172, 182,
- ხაზარები** (ალ-ხაზარ) 87
ხალფერდელნი 143
ხვარაზმელები 3, 111, 175, 180, 185,
186, 189-192, 194, 195, 210, 223,
227, 228, 233, 255
ხვარაზმ-შაპები 149, 176, 185-191,
241, 255
- ჯა'ფარიანთა** საგვარეულო (ბანუ
ჯა'ფარ) 200
ალ-ჯურზ (ქართველები) 87
- ჰაზანის ტომი** 124
- Аббасиды** 265, 267
Аййубиды 267, 269-271, 273-275, 277
- Хлата 272, 273
Армяне 266
Артукиды 262-265, 270
Ахдабиды 263-265
- Великие Сельджуки** 261
Византийцы 268
- Грузины** 115, 270, 271
- Данишмендиды** 268
- Ильханы** 275
- Квирикиды** 261
- Мангуджакиды** 145
Монголы 257, 272-275
- Салтукиды** 269, 270
Сельджуки 257-259, 275
- Малоазийские 267, 268, 269,
272, 275, см. также тюрки-сельд-
жуки
- Сельджукиды** 260-262, 268-270, 277 -
Аррана 264 - Ирака 265, - Малой
Азии 145, 257, 259, - Сирии 259
- Туркмены** 261, 263
Тюрки 260, 271
Тюрки-сельджуки 258, 261-262, 266,
276
- Фатимиды** 259
- Хорезмийцы** 257, 272, 274, 275
- Шаддадиды** 262, 264, 265
Шах-армены 159, 264, 265-268, 271
Ширван-шахи 260, 262
- Элдигузиды** 264, 266, 269
- Ahdabids** 280
Artuqids 280
Ayyubids 281, 282
- Eldigüzids** 281, 282
- Georgians** 281
- Khwarazmians** 282
- Mongols** 282
- Saljuqs** 280, 281 -Great Saljuqs
280 -Saljuqs of Rum
(Asia Minor) 281
Shaddadids 281
Shah-Armans 280, 281
- Turks** 281

შესავალი 3

თავი I

საქართველო და თურქ-სელჩუკები XII ს. პირველ მეოთხედში 9

§1. საქართველოში თურქ-სელჩუკთა შემოსევების შედეგები 9

§2. საქართველო და დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო XI—XII სს. მიჯნაზე:
სათურქო ხარკის შეწვევა 12

§3. საქართველო და დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო 1104 —1118
წლებში 24

§4. დავით IV-ის ბრძოლა ამიერკავკასიაში პოლიტიკური
ჰეგემონიისათვის 1120—1124 წლებში 36

თავი II

საქართველო, ერაყის სელჩუკთა სასულტნო და თურქული საამიროები
დიარ-ბაქრსა და სომხეთში დავით IV-ის მემკვიდრეების დროს
(XII—XIII ს-ის დასაწყისი) 60

§1. ერაყის სელჩუკთა სასულტნო XII ს. 20—50-იან წლებში
და ვითარება არრანში 60

§2. დიარ-ბაქრის ართუკიანთა და აბდაბიანთა საამიროები 65

§3. შაჰ-არმენთა სახელმწიფო 69

§4. ყარსისა და სურმარის საამიროები 74

§5. არზრუმის საამირო 78

§6. საქართველო, ერაყის სელჩუკთა სასულტნო და თურქული
საამიროები დიარ-ბაქრსა და სომხეთში დავით IV-ის
მემკვიდრეების დროს (XII—XIII ს-ის დასაწყისი) 85

თავი III

აიუბიანები და მცირე აზიის სელჩუკები საქართველოს საზღვრებთან
(XII ს. 70—80-იანი წლები — XIII ს. II ათწლეული) 123

§1. აიუბიანები და მცირე აზიის სელჩუკები მახლობელი აღმოსავლეთის
პოლიტიკურ ასპარეზზე XII ს. უკანასკნელ მეოთხედში 123

§2. საქართველოს სამეფო და აიუბიანთა სახელმწიფო: XII ს. 80-იანი

წლები -XIII ს. დასაწყისი	129
§3. საქართველო და რუმის სასულტნო: ბასიანის ბრძოლა	140
§4. საქართველოს სამეფო, აიუბიანები და არზრუმის სამირო შაჰ-არმენთა სამფლობელოებისათვის ბრძოლაში XIII ს. დასაწყისში	158
§5. საქართველო და აიუბიანები: ბრძოლა ხლათისათვის 1208-1210 წლებში	164
§6. საქართველო და ხლათის აიუბიანები XIII ს. II ათწლეულში	172

თავი IV

საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო მონღოლთა და
ხვარაზმელთა შემოსევების პერიოდში (XIII ს. 20—30-იანი წლები) 175

§1. საქართველო, ხლათის აიუბიანთა სამფლობელო და არზრუმის სამირო XIII ს. 20-იანი წლების დასაწყისში	176
§2. საქართველო, აიუბიანები და მცირე აზიის სელჩუკები ხვარაზმელთა შემოსევების დროს	185
§3. საქართველო, აიუბიანები და რუმის სასულტნო XIII ს. 30-იანი წლების დასაწყისში	193

თავი V

საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო:
იდეოლოგიური ბრძოლა და მშვიდობიანი თანარსებობა 199

§1. ქართული ქრისტიანობა და ისლამი: იდეოლოგიური ბრძოლა	202
§2. მშვიდობიანი თანაარსებობა	234

Резюме	257
Summary	280
შემოკლებანი	284
ბიბლიოგრაფია	286

საძიებლები 319

ა. პირთა	319
ბ. გეოგრაფიული	334
გ. ეთნიკურ სახელწოდებათა და საგვარეულოთა	345